

У 2010

5115к

Мешелева Мәкен

Қарт Алтай
аясында
Ару Марқа

Өскемен, 2010

Мешелева Макен

**Қарт Алтай
аясында
Ару Марқа**

Өскемен, 2010 ж.

УДК 908(574.42)+929.5(=51А.122)
ББК 63.3 Қаз
Қ 42

Демеушілер: Бидашев Көкенай
Бидашева Сағдат
Бидашев Ғалым
Бижигитов Жақсыбай
Бижигитова Гүлбаршын
Бижигитов Шыңғыс
Бижигитова Раушан
Темирханов Ержан
Темирханова Аян

Қ 42 Қарт Алтай аясында Ару Марқа. / Құрастырушы: Макен Мешелева,
– Өскемен, 2010. – 559 бет
Базкен Темірханов
Базкенов Мирас

Халқымыздың құнды қазынасы шежіре деректерін жинастырған кезде, бабалар өмірнамасын нақтылап анықтау мақсатында «Қазақ шежірелері» тарихына тоқталдық. Тарихи уақиғалар мен тарихи тұлғалар байланыстылығын дұрыс ажырата жазу мақсатында «Найман мемлекеті», «Түрік қағанаты» кезеңдеріне біраз тоқтала кетуге тура келді.

Марқакөл аймағы, Қара Ертіс, Қалжыр өңіріндегі әр кезеңде өмір сүріп, еңбек еткен, қызмет істеген мыңдаған адамдардың есімдерін қағаз бетіне түсіруді, ел есінде қалдыруды мақсат еттік.

Бұл кітапта Марқа өңірінде 1930-1957 жылдар аралығында, «Марқа алтын өндірісінде» еңбек еткен алғашқы жұмыскерлер мен осы өңірдегі колхоздарда (ұжымдарда) еңбек еткен еңбеккерлер және 1957 жылдан 1991 жылға дейін кеншарларда еңбек етіп, қызмет істеген азаматтар қамтылған. Одан ілгергі ата-тек жүйесі шежіре кестеде жалғастырылды.

Кітап туған жер Алтай аймағы, Марқакөл өңірінің өткен кезеңдерінен, осы өңірдің тыныс – тіршілігінен сыр шертеді.

Кітап көпшілік оқырманға арналады.

УДК 94(574)
ББК 63.3 Қаз

Қ 0503020905
00(05)09

ISBN 978-601-80036-6-0

© Шығыс Полиграф, 2010.

Мен, Мешелева Мәкен 1938 жылы Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданы Ақбұлақ ауылында жұмысшы отбасында дүниеге келдім. 1946 жылы Горный орталау мектебінің 1-ші сыныбына бардым. 1953-54 жылы 7-ші сыныпты Қаратоғай орталау мектебінен үздік бағамен бітіріп, 1956-1957 жылы Теректі орта мектебін бітірдім.

1959 жылы Семейдің Н.К.Крупская атындағы мемлекеттік педагогикалық институтына түсіп, 1964 жылы институтты бітірдім.

1957-1988 жылдар аралығында Қалжыр орта мектебінде 30 жыл оқытушылық қызмет атқарып, құрметті демалысқа шықтым.

Жас ұрпаққа білім, тәрбие берудегі көп жылдық еңбегімді бағалап, 1976 жылы 15 наурызда «Құрмет белгісі» орденімен марапатталдым.

1970, 1973 жылы Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің мақтау грамотасымен, 1983 жылы «Еңбек ардагері» медалімен марапатталдым.

1984 жылы облыс мұғалімдерінің IV съезінің делегатығына ұсынды.

2010 жылдан «Алтын алқа» орденінің иегері. Шығыс Қазақстан облысы Ақсақалдар Алқасының ұйғаруымен «Шығыстың ардақты азаматы» № 3-ші төс белгісімен марапатталдым.

Бүгінде 7 баланың, 5 келіннің анасы, 14 немеренің әжесімін, үлкен берекелі жанұя ретінде өмір кешіп отырмын.

**Осы кітабымызды ардақты әкелеріміз
Бижігітұлы Мешелдің (Рахметтің),
Бижігітұлы Бидаштың (Бидахметтің),
Жолдығұлұлы Темірханның
өшпес рухтарына арнаймыз.**

АЛҒЫ СӨЗ

Жазбаққа қалам алдым елдің жайын,
Алтай мен Марқакөлдей жердің жайын
Қағазға түсірейін, туған елім,
Аузыма Алла салса сөз ынғайын.

Халқымнан айналайын қарапайым,
Жүйелеп шежіренді таратайын.
Қараймын әр сөзіне қайта-қайта,
Қателік кетпесін деп жазатайым.

Қабыл алса жамағат,
Ұрпаққа болар аманат.
Өнеге мен тағылым
Ата-тектен таралмақ.

ОҚЫРМАНҒА АРНАУ

Ата тектің таралу реті және шежірелер жүйесінен білгенімді, естіген, оқығандарымды бір ретке келтіріп, салыстырып рет жүйесімен жазып, қағазға түсіруді жөн болар деп ойладым.

Әсіресе Төлегетайдан тараған төрт ата найман рулары мен Қожанбет, Төртуыл, Тоғыз руларын жинақтап жаздық.

Көбінде тарихи ізділік пен уақиғалар мезгілін, жылдарын, әйгілі адамдар өмірлерімен байланыстырып, салыстырып отырдық.

Бұрынғы бабаларымыз “Жеті атасын білмеген жетесіз” деп ата текті білуді бірінші парыз санаған екен. Өз руынды біліп, өз тегінді ұғынып, соған жанашыр, қамқор болуға үйреткен. Бір елміз, қандас туыспыз дегеннің өзі бірлік дейді екен. Осы бірлікті бабаларымыз елдіктің кепілі деп есептеген. Және сол өнегені ұрпақтан ұрпаққа ұғындырып отырған.

Кеңестік дәуірде, сол кездегі саясатқа байланысты, балалар мен жастар ата-тек, ел тарихы жайлы не мектептен, не ата-анасынан тәлім ала алмады. Өз халқының төл тарихын оқымады. Көбінде батыс елдерінің соғыстары жайлы тарихты оқыған еді.

Ол кезде қазақ халқының тарихы дамымаған, мәдениеті де төмен болған деген түсінікті насихаттаған еді.

Түркі дүниесінің, көшпенділердің әлемдік өркениетіне қосқан үлесін жатжерлік тарихшылар мен зерттеушілер айналып өтті. Бұрмалаушылыққа, бүркемеушілікке жол беріліп келді.

Негізінде халқымыздың көне тарихы да, өнері де басқа көп халықтардан ілгері. Тарихы да терің, өнері де сан-салалы.

Қазір заман өзгерді. Халық өз ата-тегін, өз халқының тарихын тереңдеп білуге ден қоюда. Халқымыздың әлемдік мәдениетке қосқан үлесі жайлы жазылған ғылыми туындылар мен зерттеулер басылымнан көптеп шығуда.

Қазақ халқының көне мәдениеті мен тарихы ежелгі сактар мен Гунндар мемлекеті кезеңінен және Түрік қағанаты кезеңдерімен сабақтасып жатқандығын, тарихи және мәдени байланыстылықты бүгінгі ғалымдар мен тарихшылар терең талдап, дәлелдеп отыр. Сак, Түркі мәдениеті – біздің ұлттық мәдениетіміздің негізі.

Ғалымдарымыз, тарихшыларымыз Қытай жазбаларына, Европа ғалымдарының зерттеулеріне, Араб, Грек тарихшыларының жазба деректеріне сүйеніп, үніле қарап сыр суыртпақтауда.

Қазақстанда ғылыми ой-пікірдің тууы ежелгі заманнан басталады. Археологиялық зерттеулер мен жазба деректер Сыр бойында, Шығыс Қазақстанда, Жетісуда 6-8 ғасыр және 9-11 ғасырларда болған ежелгі қалалар мен қоныстар мәдениеті туралы хабар береді. Бұл мәдениеттің иелері кезінде өз көркемөнерін де, колөнерін де жасаған.

Сондай ғылым мен өнері дамыған қаланың бірі Отырар (Фараб) қаласы. Отырар кітапханасы қолжазба кітап қоры жөнінде Египеттегі Александрия кітапханасынан кейінгі аса ірі кітап қоймасы болған.

Отырарда ұлы ғалым Әл-Фараби (876-950ж) дүниеге келген. Фараби - аса зор ғылыми мұра қалдырған адам. Орта Азия мен Қазақстан қалаларынан астроном әрі математик – Ғаббас Жауһари (9 ғ), оның замандастары –Исмайыл Жауһари шығады. Ғаббас Жауһари Отырар алқабындағы “Жауһарана” деген жерде туған ғалым. Олар Әл-Фарабидің отандастары еді.

Ақын әрі ойшыл ғалым Жүсіп Баласағұни (1021 ж) Шу өзенінің бойында Баласағұн қаласында дүниеге келген. Жүсіп Баласағұнидің “Құдатығу білік” (Құт негізі білік) дастаны дүние жүзінің көптеген елдеріне тарайды. “Құдатығу білік” дастанының кейіпкерлері Күнтолды (әділдік), Айтолды (бақыт), Ойтолды (ақыл), Жетелеуші (молшылық) деп аталады.

“Құдатығу біліктің” түп нұсқасы Каир, Вена, Герат қалаларының кітапханаларында сақталған.

Баласағұн қаласы 1130 ж Қарахидан хандығының орталығы болған. Баласағұн (1208-1220 ж) Найман ханы Күшіліктің билігінде болды.

Қадырғали Жалайыри «Жылнамалар жинағы», Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и-Рашиди» шығармасы 1541-1546 жылдары жазылған. Бұлар - аса ірі тарихи шығармалар.

Қадырғали Қосынұлы Жалайыри (1530-1605 ж) Сырдария өңірінен Жалайыр тайпасынан шыққан. Қадырғали Жалайыри араб, парсы тілін, шығыстың классикалық әдебиетін терең білген. Ол қазақ хандығының орда-сарайында ханның ақылшысы және ханзадалардың тәрбиешісі болып қызмет істеген.

(Н.Мынжани «Қазақтың қысқаша тарихы» 1994 ж, 360 бет)

Халқымыз ғасырлар қойнауынан ел тарихын, халық мәдениетін, мәдени мұраларын іздестіріп, барымызды бағамдап, жоғымызды түгендеп әр салада іздестіру, зерттеу жұмыстары басталды. Өз халқымыздың ежелгі елдік жүйесін, ерлігін, мәдениетін, өнерін нақты біліп, үйренуді мақсат етуде.

Бүгінгі ұрпақ өз ұлтының тарихын, шыққан тегін, әйгілі адамдарды, қол бастаған батырлар, сөз бастаған шешендер, билер, ақын-жыраулар олардың істерін, сөздерін біліп, оны ұғынып, мақтан тұтып, өнеге-тәрбие ретінде жадына сіңіруі қажет.

Қазіргі азаматтарымыз да, енді келер жас буын да туған жер, ел тарихына ой жүгіртіп, терең толғап, кең ойлап дегендей үлкен талпыныстың уақыты келіп тұр. Бұл тұрғыда жастарға бейтараптықтан, бейғамдықтан арылу парыз. Жастарға үлгі өнегенің бір түрі – ата текті тану. Кім қандас туыс, кім ағайын бүгінгі жастарға осыны білу өте қажет.

**Кітап – білім,
Кітап – ұстаз,
Кітап – тәрбиеші,
Кітап - жан азығы, рухани байлық.**

Сондықтан осы шағын кітабымызды кейінгі ұрпаққа ата-бабаның аманаты ретінде ұсынамыз.

АТА-ТЕКТИҢ ТАРАЛУЫ

Ата-тектің таралу реті түсінікті болу үшін, түп атадан Майқы биден бері қарай қысқаша жүйелегеніміз жөн болар.

“Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би”- деген сөз де тегін айтылмаған болар.

Алаштан – Майқы би
Майқыдан – Қазақ туады
Қазақтан – Жайылхан, Сейілхан
Жайылханнан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс.

Орта жүзге жататын тайпалар осы Жайылхан деген адамның ағайынды үш баласының Жанарысынан тарайды.

Ол тайпалар: Арғын
Найман
Керей
Уақ
Қоңырат
Қыпшақ

Ары қарай Найман бабаның ұрпағын таратып көрейік.

Найманнан – Белгібай
Белгібайдан – Сүйінші, Сүгірші
Сүйіншіден – Төлегетай
Төлегетайдан – Қытай
Сүгіршіден – Ергенекті
Елтайдан – Серікбай
Серікбайдан – Кетбұқа, Келбұқа (Терістанбалы)

Найман бабадан Төлегетайды таратып, Төлегетайдан Қаракерейді таратып, Қаракерей руынан Қожанбет атасын таратып қысқаша жалғастырып, өрбітіп жазып отырмыз.

Алтай мен Марқа өңірінде Қожанбет руына кіретін бес ата (Жәлменбет, Айт, Дәулет, Жарболды, Шағырша) Зайсан өңіріндегі жалпақ ел Төртуыл, Тоғыз рулары туралы деректер аз. Осы рулар жайлы шежіре – схеманың толық үлгісі осы күнге дейін жоқ екендігі анық. Жеке-жеке бір атаны ғана жазған шежіре кестелер болуы мүмкін. Біреу Жылқайдарды, біреу Ақболатты жазыпты деп естіп жүрміз.

Келешек ұрпақтардың аз да болса бір кәдесіне жарар деген үмітпен Қожанбет руы мен Төртуыл, Тоғыз рулары жайлы осы шағын шежіре мағлұматтарды жинастырып қағаз бетіне түсіріп отырмыз.

Бұл шежіре –кестенің артығы да, кемшілігі де болуы мүмкін. Осы шежіре толық әрі дұрыс үлгі деуден аулақпыз. Шежіре жазу – жауапкершілігі үлкен, ауыр жұмыс. Үлкен талаппен, ізденіспен, тәуекелмен ғана жүзеге асып, орындалатын іс. Дегенмен шежіре әр отбасының түңілігінде, сол шежірені сұрастырып, жалықпай жинап, ұқыптылықпен жүйелеп, екшеп-текшеп, салғастырып, реттеу, қағазға түсіру қыруар жұмыс.

Осы шағын шежіре – тізбені жазып отырмыз. Келешекте басқа шежірелер жазылса, бірін-бірі толықтырар деген ойдамыз. Бірақ осындай әр атаның шежіре – тізбесі қағаз бетіне түсе берсе, бірін-бірі толықтыра келе Найман бабаның ұрпақтары толық қанды, жүйелі түрде кітапқа түсері сөзсіз.

Халық тарихының қайнар көзі, көне көз қариялармен тілдестік. Сол қариялардың айтқандарын қағаз бетіне түсірдік. Жеке адамдардың баспасөзде жарияланған шежіре, ел тарихы жайлы басылымдарын да салыстырып, жүйелеп, сабақтастырып отырдық. Шежірелер нұсқаларына да сүйендік. Осы кітапқа керекті деректерді жинап, әзірлеу кезінде Зайсан мұрағаты, облыстық мұрағат материалдарын пайдаландық. Ел аузында сақталған шежіре, аңыз, дастан үлгілерін негізге алдық. Кітапқа қажетті материалдарды жинап, даярлауға 6 жылдай уақытымыз кетті. Осындай жұмыстар кезінде Марқакөл өңірі бойынша мұрағат материалдарының жоқтығы, жазба деректер сақталмағандығы көп қиыншылық тудырды.

Ел қазынасы – ескі көз,

Тіл қазынасы – ескі сөз – дейді халық даналығы.

Осындай қадірменді қарияларымыз: Төртуыл ішінде Тоғыз руынан Тұрысбек Өкісханов ағамыз; Төртуыл ішінде Құдагел руынан Қоғабаев Төлеухан ағамыз, Дәулетов Советхан; Төртуыл Жылқайдар руынан Нұрпейісов Баяхмет; Қожанбет Егізқара атасынан Зайнолдинов Жәнәбіл қария, Қасентаев Ахметбек; Қожанбет ішінде Жәлменбет атасынан Бұқынов Рамазан ағамыз, Темірханов Базікен, Нұғыманов Қуанғали қажы; Қожанбет ішінде Мысқал атасынан Матаев Төлеубек, Шогелов Сіләмбек; Қожанбет ішінде Атақозы атасынан Жықбаев Ерзаян, Жиенаев Қакан; Сырымбет атасынан Ибрагимова Шәріпжан, Қасымханова Зәкеш.

Осы қадірменді қарияларымызға алғысымыз мол. Үлкен ризашылығымызды білдіріп, арыстарымыздың сау-саламаттықта болуын тілейміз.

Осы өмірнаманы жазу жұмысы кезінде пікіріме қолдау жасап, тілектес болған жолдасым Базікенге, ұлдарыма, келіндеріме, қыздарыма, туыстарым Күләш, Құсманға, сіңілілерім Раушан, Назгүл, Айгүлге, інілерім Ғалым, Шыңғысқа алғыс ризашылығымды білдіремін.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖАЙЛЫ

“Қазақ шежіресі маған қазақ тайпасының тарихын зерттеп жазуда көп пайдасын тигізді. Онсыз маған қазақ тайпасының өткен өмірін зерттеп білу қиын болар еді.” – Н.Аристов

Шежіре – тарих ғылымының бір саласы. Көшпенді халықтың ауызша тарихы.

Шежіре – халықтың атадан балаға қалған қасиетті тарихы, асыл мұрасы.

Шежірелер жүйесі сан ғасырға жалғасып, ұрпақтан – ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге жетіп отыр. Шежірелер арғы текпен бүгінгі ұрпақты, бүгінгі ұрпақпен келер ұрпақты байланыстырып, жалғастырып отыратын тіршілік тынысы тәрізді.

Жалпы қазақ шежірелері үш түрлі болып келеді. Үш кезенге бөлінеді.

Бірінші шежіре

Шежіренің әуелгісі – бүкіл адамзат баласының жаратылуы дейтін кезеннен басталады. Яғни Адам – ата мен Хауа – анадан бері қарай, таратылатын шежіре.

Адам – ата мен Хауа – ана бірі Үндістан өңірінде, бірі Қызыл теңіз аймағында жүріп 200 жылдан соң кездеседі. Адам – ата 930 жыл жасаған дейді. Қызыл теңіздегі Джада портының маңында Хауа ананың мазары тұр деген аңыз бар. Адам – ата мен Хауа – ананың алғаш мекендеген жері Арафат тауы.

Міне, Адам – атадан туған ұрпақтан жер бетіндегі барлық халық өсіп таралған дейді. Адам – ата мен Хауа анадан – Қабыл

Абыл

Шығ

туған екен. Ол дәуірден бері неше мыңдаған жылдар өткен. Қазіргі жер бетіндегі алты құрлық бір-бірімен жалғасып тұтас күйде болған.

Кейінгі мұздану дәуірінен кейін мұхит сулары көтеріліп, материктерді бір-бірінен бөліп, қазіргідей жағдайға келген.

Жер бетіндегі адамдардың әр түсті болуы, сөйлеу тілінің әр түрлі болуы осындай табиғат жағдайының әсеріне байланысты болса керек.

Екінші шежіре

Екінші шежіре топан су тасқынынан кейінгі кезенді білдіреді. Нұх пайғамбардан тараған ұрпақтар шежіресі деп аталады.

Нұх пайғамбардан – Қам (Хам)
Сам (Сим)
Япшы (Яфес)

Қам

↓

Кет

Вавилон

Хананей

Сам

↓

Араб

Парсы

Иран

Япшы

↓

Түрік

Үнді

Қытай

“Нұх пайғамбар жерді үш бөлікке бөлген екен. Бірінші бөлігіне үлкен ұлы Қамды жібереді. Қамнан кет, вавилон, ханакей халықтары тарайды. Екінші орта бөлігіне ортаншы ұлы Самды жібереді. Самнан Араб, парсы халықтары тарайды. Үшінші шығыс бөлігіне Япшыны жебереді. Япшыдан түркі халықтары таралған” – дейді.

(Рашид – ад – Дин “Жами ат -тауарих”).

Тарихшы ғалым Қалибек Данияровтың “История Алаш” деген еңбегінде Япестін түрік, моңғол халықтарының түп атасы екендігі айтылады.

(Қ.Данияров “История Алаш”, Алматы 2006 ж, 148 бет).

Үшінші шежіре

Үшінші шежіре Майқы биден, кейде Әннас сахабадан таратылады. Бұл көшпенділерге ислам діні кіре бастаған кез болса керек. Қазақ Алаштан тарайды дейтін шежіре де осыған жатады.

Бұл үшінші шежіре жайлы саналуан түйткіл пікірлер де жоқ емес. Қазақ араб сахабаларынан тараған деген пікірде негізсіз, әрі нақтыланбаған жаңсақтық болуы әбден мүмкін.

Шежіре жүйесі бойынша:

Әннас сахабадан – Сыбай туады

Сыбайдан – Алаш туады

Алаштан – Майқы би

Майқыдан – Қазақ туады

Қазақтан – Жайылхан, Сейілхан

Жайылханнан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс

Орта жүзеге жататын тайпалар осы Жайылхан деген адамның ағайынды үш баласының Жанарысынан тарайды (кейбір зерттеушілер мен тарихшылар Бекарыстан таратады).

Бұл тайпалар: Арғын

Найман

Керей

Уақ

Қоңырат

Қыпшақ

Ақарыс – Ұлы жүз (Ақ ырызық басы) Бас бөлік

Жанарыс – Орта жүз (Кеуде жан ұясы) Орта бөлік

Бекарыс – Кіші жүз (Бек билік, би) Билікті бөлік

Алты арыс, төрт төңірек

Орта жүзде «Алты арысың, төрт төңірегін аман болсын» деген сөз бар. Көнеден қалған осы сөзде бір сыр болса керек.

Орта жүз – Жанарыстан тарайды. Жанарыстан Мейран туыпты. Мейран бабамыз үш әйел алған екен.

Үлкен әйелі Қояннан – Арғын, Найман.

Екінші әйелі Жарғақтан – Керей, Уақ.

Үшінші әйелі Жасардан – Қоңырат, Қыпшақ

туған екен. Сонда Орта жүзге кіретін алты арысымыз:

Арғын

Найман

Керей

Осы өмірнаман жазу жұмысы кезінде пікіріме қолдау жасап, тілектес болған жолдасым Базікенге, ұлдарыма, келіндеріме, қыздарыма, туыстарым Күләш, Құсманға, сіңілілерім Раушан, Назгүл, Айгүлге, інілерім Ғалым, Шыңғысқа алғыс ризашылығымды білдіремін.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖАЙЛЫ

“Қазақ шежіресі маған қазақ тайпасының тарихын зерттеп жазуда көп пайдасын тигізді. Онсыз маған қазақ тайпасының өткен өмірін зерттеп білу қиын болар еді.” – Н.Аристов

Шежіре – тарих ғылымының бір саласы. Көшпенді халықтың ауызша тарихы.

Шежіре – халықтың атадан балаға қалған қасиетті тарихы, асыл мұрасы.

Шежірелер жүйесі сан ғасырға жалғасып, ұрпақтан – ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге жетіп отыр. Шежірелер арғы текпен бүгінгі ұрпақты, бүгінгі ұрпақпен келер ұрпақты байланыстырып, жалғастырып отыратын тіршілік тынысы тәрізді.

Жалпы қазақ шежірелері үш түрлі болып келеді. Үш кезенге бөлінеді.

Бірінші шежіре

Шежіренің әуелгісі – бүкіл адамзат баласының жаратылуы дейтін кезеннен басталады. Яғни Адам – ата мен Хауа – анадан бері қарай, таратылатын шежіре.

Адам – ата мен Хауа – ана бірі Үндістан өңірінде, бірі Қызыл теңіз аймағында жүріп 200 жылдан соң кездеседі. Адам – ата 930 жыл жасаған дейді. Қызыл теңіздегі Джида портының маңында Хауа ананың мазары тұр деген аңыз бар. Адам – ата мен Хауа – ананың алғаш мекендеген жері Арафат тауы.

Міне, Адам – атадан туған ұрпақтан жер бетіндегі барлық халық өсіп таралған дейді. Адам - ата мен Хауа анадан – Қабыл

Абыл

Шит

туған екен. Ол дәуірден бері неше мыңдаған жылдар өткен. Қазіргі жер бетіндегі алты құрлық бір-бірімен жалғасып тұтас күйде болған.

Кейінгі мұздану дәуірінен кейін мұхит сулары көтеріліп, материктерді бір-бірінен бөліп, қазіргідей жағдайға келген.

Жер бетіндегі адамдардың әр түсті болуы, сөйлеу тілінің әр түрлі болуы осындай табиғат жағдайының әсеріне байланысты болса керек.

Екінші шежіре

Екінші шежіре топан су тасқынынан кейінгі кезенді білдіреді. Нұх пайғамбардан тараған ұрпақтар шежіресі деп аталады.

Нұх пайғамбардан – Қам (Хам)
Сам (Сим)
Япшы (Япес)

Қам

↓

Кет

Вавилон

Хананей

Сам

↓

Араб

Парсы

Иран

Япшы

↓

Түрік

Үнді

Қытай

“Нұх пайғамбар жерді үш бөлікке бөлген екен. Бірінші бөлігіне үлкен ұлы Қамды жібереді. Қамнан кет, вавилон, ханакей халықтары тарайды. Екінші орта бөлігіне ортаншы ұлы Самды жібереді. Самнан Араб, парсы халықтары тарайды. Үшінші шығыс бөлігіне Япшыны жебереді. Япшыдан түркі халықтары таралған” – дейді.

(Рашид – ад – Дин “Жами ат -тауарих”).

Тарихшы ғалым Қалибек Данияровтың “История Алаш” деген еңбегінде Япестін түрік, моңғол халықтарының түп атасы екендігі айтылады.

(Қ.Данияров “История Алаш”, Алматы 2006 ж, 148 бет).

Үшінші шежіре

Үшінші шежіре Майқы биден, кейде Әннас сахабадан таратылады. Бұл көшпенділерге ислам діні кіре бастаған кез болса керек. Қазақ Алаштан тарайды дейтін шежіре де осыған жатады.

Бұл үшінші шежіре жайлы саналуан түйткіл пікірлер де жоқ емес. Қазақ араб сахабаларынан тараған деген пікірде негізсіз, әрі нақтыланбаған жаңсақтық болуы әбден мүмкін.

Шежіре жүйесі бойынша:

Әннас сахабадан – Сыбай туады

Сыбайдан – Алаш туады

Алаштан – Майқы би

Майқыдан – Қазақ туады

Қазақтан – Жайылхан, Сейілхан

Жайылханнан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс

Орта жүзеге жататын тайпалар осы Жайылхан деген адамның ағайынды үш баласының Жанарысынан тарайды (кейбір зерттеушілер мен тарихшылар Бекарыстан таратады).

Бұл тайпалар: Арғын

Найман

Керей

Уақ

Қоңырат

Қыпшақ

Ақарыс – Ұлы жүз (Ақ ырызық басы) Бас бөлік

Жанарыс – Орта жүз (Кеуде жан ұясы) Орта бөлік

Бекарыс – Кіші жүз (Бек билік, би) Билікті бөлік

Алты арыс, төрт төңірек

Орта жүзде «Алты арысын, төрт төңірегін аман болсын» деген сөз бар. Көнеден қалған осы сөзде бір сыр болса керек.

Орта жүз – Жанарыстан тарайды. Жанарыстан Мейран туыпты. Мейран бабамыз үш әйел алған екен.

Үлкен әйелі Қояннан – Арғын, Найман.

Екінші әйелі Жарғақтан – Керей, Уақ.

Үшінші әйелі Жасардан – Қоңырат, Қыпшақ

туған екен. Сонда Орта жүзге кіретін алты арысымыз:

Арғын

Найман

Керей

Уак
Қоңырат
Қыпшақ

тайпалары еді.

Енді төрт төңірек жайлы.

Бірінші төңірек – Тобықты
Екінші төңірек – Ергенекті
Үшінші төңірек – Байжігіт
Төртінші төңірек – Ақнайман

1. Тобықтыға жататын аталар Арғын тайпасының ішінде таратылады.
2. Ергенекті аталары Найман → Сүгірші → Ұланбатыр ұрпақтарынан тарайды.
3. Байжігітке кіретін аталар Қаракерей руының ішіндегі үлкен бір тармағы болып таратылады.
4. Ақнайманға жататын аталар Байыс биден (Бес Байыстан) таратылады. Негізі Жолымбет биден тарайды.

Қазақ шежірелерінің негізін жалпы Азия елдерінің, Азия халықтарының таралу, қалыптасу тарихымен байланысты қарастырған жөн. Көне шежірелерде бүкіл Азия, Түркі елдерінің, Азия, Түркі елдеріне жататын көп халықтардың қалыптасу, таралу реті, мезгілі шежірелер түрлерінде жүйелі беріліп отырады. Әсіресе тарихи адамдардың аттары (есімдері) жақсы сақталған. Әйгілі адамдардың ұрпақтары қай кезде өмір сүріп, қалай таралғаны жайлы түсініктер мол.

Көне замандардан бергі халықтардың таралу, өсу тарихы, жалпы адамзат қоғамының даму қалыптасу тарихымен тығыз байланысты болған. Ата – бабаларымыздың халықтар, рулар шежіресін бағалап, оны ұрпақтан-ұрпаққа ауызша, кейде жазба үлгілерімен де жеткізіп отыруында осындай терең сыр болса керек.

Қазақ шежіресі – ата-бабамыздың даму, таралу тарихы жайлы мәлімет. Әріден келе жатқан халықтың, ел тарихының ауызша түрі. Ата-текті есте сақтап, жүйесімен дұрыс таратып айта білуге негізделген ата мұрамыз. Ата тарихымыз.

Қазақ шежірелерінің тағы бір құндылығы ұрпақ тәрбиесіндегі орны. “Жеті атасын білмеген жетесіз” дейді. Сонда жеті әкені ғана білуді айтып отырған жоқ. Осы жеті атаға дейінгі мезгіл (200 жылдай уақыт екен) ішінде сол аталарда өткен тарихты, сол атадан шыққан шешендер, билер, ел қорғаған батырлар, ақындар, әнші-күйшілер ел аузында аты қалған әйгілі аналар жайлы білгізіп танытуды мақсат еткен. Алдыңғы ата жолын үлгі-өнеге етіп, ұрпақты солардай батыр, қайратты, табанды болуға, өнерлі тапқыр болуға тәрбиелеген. Ата буынның өнегесін тәрбие құралы ретінде пайдаланған.

Жеті атасын білген ұл,
Жеті жұрттың қамын жер.
Жеті атасын білмеген,
Құлағы мен жағын жер, - дейді халық даналығы.

Рудың ұйтқысы, ауыл-аймақтың тірегі болған ел жақсыларының көрегендігімен, ақылымен ұрпақты, ел-жұртты бірлік берекеге келтіріп, үлгі-өнегеге баулып отырған.

Белгілі шежіреші Т.Қабаев “Қазақта ата тек туралы шежіре аңыздар пайда болғанына 2000 жыл шамасы болған деуге негіз бар” – дейді.

Бұл орайда шежіре деректерінің ерте кезде жазбаға түскендері: Іле аймағы Алмалық қаласынан шыққан тарихшы Жамал Каршидің (1230-1315 ж) «Қанлы, дулат, қарахан, оғыз-қыпшақ шежіресі». Шежірелердің алғашқыларының бірі – Рашид-әд-Диннің “Жами ат - тауарих” (Түгел тарих) деген еңбегі (1247-1318 ж) жазылған. Бұл еңбекте орта ғасырдағы қазақ тарихына қатысты мәліметтер мол. Онда қазақ даласын мекендеген қаңлы, қыпшақ, найман, керей, қоңырат, жалайыр, алшын т.б. тайпалардың шежіресі жүйеленіп, ғылыми анықтама берген.

Орта ғасырда қазақ шежірелері мен жылнамалар жинағы жазылып отырған. Көне шежіре нұсқасының бірі «Нысабнама қазақ» («Қазақтар шежіресі»). Мұнда көрсетілген деректер XIII ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі мезгілді қамтиды. Бұл – орта ғасырдағы қазақ халқының шежіре – тарихы жөніндегі құнды жазбалардың бірі.

Бейбарыс пен Валиддин Халдун (Қалауын) жаздырған “Қыпшак шежіресі” (1260 ж), Шағатай түрік әдебиетінің жарқын тұлғасы Әбілғазы Баһадур ханның “Шежіре – И - Түрік ” (“Түрік шежіресі”) (1603-1663 ж) атауға болады.

XVI ғасырда Өтеміс қажы жазған «Шыңғыснама» құнды еңбектердің бірі. Оның қолжазба нұсқасы Ташкент мұрағатында сақтаулы «Нисабнама Шыңғыс» («Шыңғыс шежіресі») дейтін еңбек.

Зерттеушілердің (тарихшылардың) айтуынша қазақ шежірелері VII ғасырдан бастап, XX ғасырға дейінгі мезгілді қамтиды.

Бұдан кейінгі кезеңдерде де қазақ шежірелері жайлы әдебиеттер баспа көре бастаған. Нұржан Наушабаевтің “Манзумат қазахиясы” 1903 ж Қазан баспасынан шығады. Шәкәрім Құдайбердіұлы “Қазақ һәм хандар шежіресі” 1911 ж Орынборда басылған. Мұхамеджан Тынышбаев “Қырғыз – қазақ халқының тарихына материал” кітабы Ташкент қаласында 1925 жылы басылады.

Мәшкүр-Жүсіп Көпеев “Шежіре” деген кітабы да осы мезгілде баспадан шыққан.

Шәкәрім Құдайбердіұлы “Түрік – қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” 1914 жылы Уфадан жарық көрген.

Міне осындай тарихи кезеңдерден өтіп, ғасырлар қойнауынан жалғасып, бүгінге дейін сақталып келген халық шежіресі – ұлттық асылдарымыздың бірі. Шежірелер халықтың шығу тегін және рулар мен тайпалар басынан өткен тарихи кезеңдер мен тарихи-әлеуметтік оқиғалар негізін де білдіріп отырады.

Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ хандығында ел басқару жүйесі, мемлекеттік құрылым, ру-тайпалар бойынша жүргізіліп келгендігі белгілі. Сондықтан ел басқару үшін, салық жинау үшін, әскер жасақтау сияқты шараларды жүргізу үшін билік басындағы хандар мен сұлтандарға, билер мен төрелерге әр рудың ішкі жағдайын біліп, халқын, өріс-қонысын білу қажеттігі туған. Қазақ шежірелерінің жинақталуына, жазылуына сол заманның осындай қоғамдық-әлеуметтік жағдайлары әсер еткен.

Осындай тарихи-әлеуметтік жағдайға орай “Алтын Орда” хандығының кезінде “Тоқтамыс хан” шежіресі жазылған. “Тоқтамыс хан” шежіресі 1790 ж мөлшерінде жазылған. 1836 ж “Жәңгір хан” шежіресі жазылады.

1450 жылдары Әбілхайыр ханның тұсында “Көк Орда” хандығынан Керей мен Жәнібек сұлтандар бөлінеді. “Көк Орда” билігі екіге бөлініп, ел екіге айырылады. Бұл – қазақ тарихындағы “Ел айрылған” деп аталған үлкен бір кезең еді. “Көк Орда” хандығы екіге бөлініп, отырықшы тайпалар мен қала халқы Өзбек хандығында, Әбілхайыр ханның билігінде қалады. Екінші жартысы көшпелі тайпалар қазақ хандығына қосылады. Керей мен Жәнібек сұлтандарға ерді. Бір рулы елдің жартысы “Көк Орда” билігінде қалып, жартысы Қазақ хандығына кірген. Бұл - аталас ағайын, жақын туыстар, ру -тайпалар бір-бірінен ажырасқан тарихи кезең еді. Халық ыдырап, тарих бөлінген осы қоғамдық-әлеуметтік себепке байланысты Қазақ хандарының ел тарихын жинақтап, қазақ шежірелері жүйесінің жинақталып жазылуы, осы кезеңнен бастау алуы тарихи заңдылық еді.

1456 жыл – Қазақ хандығының, қазақ мемлекеттігінің тарих сахнасына шыққан кезі. Қазақ хандығының құрылуы қазақ халқының тарихындағы өте маңызды оқиға болды. Ол ұлан - байтақ өңірді мекендеген қазақ тайпаларының басын қосуда, қазақтың этникалық территориясын біріктіруде, өз алдына жеке ел болып қалыптасуында аса маңызды тарихи кезең болды.

Тарихшы Мұхаммед Қайдар Дулати «Тарих-И-Рашиди» атты еңбегінде былай деді «Ол кезде Дешті-Қыпшақты Әбілхайыр хан биледі. Ол Жошы әулетінен шыққан сұлтандарға күн көрсетпеді. Нәтижесінде Жәнібек хан мен Керей хан Моғолстанға көшіп барды. Есен-Бұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, Шу өзені мен Қозыбасы аймағынан жер берді.

Есен-Бұғаның мақсаты: Әбілхайыр хан мен Темір әулетіне қазақтардың күшін пайдалану және ойраттар шабуылынан Моғолстан шекарасын қорғау еді».

Ірі-ірі шиеленістер болды. Өзбек ұлысының шаңырағы шайқалды. Әбілхайыр хан дүние салды. Көк Орда халқының үлкен бөлігі Керей хан мен Жәнібек ханға көшіп келді. Сөйтіп олардың маңына жиналғандардың саны 200 мың шаңыраққа жетті. Оларды «Қазақтар» деп атады.

Қазақ хандығының ерекшелігі - оның анағұрлым кең де берік этникалық негізі қазақ халқы болды. Қазақ хандығының нығайып, халқының құралу барысы жеделдеген сайын оның «Қазақтар» атауы да бекіді. Жетісуда алғаш рет қазақ рулары мен тайпалары бір мемлекетке біріктірілді.

Қазақ хандығы кезінде, Керей хан, Жәнібек хан, Бұрындық хан, Қасым хан, Қақназар хандар билік құрған кезде “Орта жүз шежіресі”, “Ұлы жүз шежіресі” “Кіші жүз шежіресі” жинақталып жазылған. Сонымен бірге тайпалар құрамына кіретін ірі рулар шежіресі де жазылған. “Үйсін шежіресі”, “Арғын шежіресі”, “Қыпшақ шежіресі” т.б.

XV-XVI ғасырда қазақ шежірелері қағаз бетіне түсе бастаған. Көбінде хан ордасының тапсыруымен, билік иелерінің тапсыруы бойынша жазылған. Шежірелер араб алфавиті негізінде жазылады. Өлең – жыр үлгісінде жазылған шежіре түрлері де таралды. Қазақ хандығын құраған ақылмандар мемлекет жасау үшін рулық, тайпалық жүйені жинақтап, осылай әр атаның, әр рудың ата жөнін шежіресін жаздырған.

XV-XVII ғасырларда қазақта елдің елдігін қорғап, ұлтарактай жер үшін сыртқы жаулармен шайқасқан, қуатты хандықтарды билеген айтулы хандар болған. Олардың парасатты, даналық басшылықтары - өзі бір тарих.

Қазақ хандары да сән-салтанатпен, өнеге-тәрбиемен, байлық берекемен елді ұстай білген. Басқара білген. Қазақ хандығы тұсында халқымыз “Қой үстіне бозторғай жұмыртқалағандай” дәулетті тұрмыс кешкен.

Бұл хандардың ішінде Жәнібек ханның ұлы Қасым ханның (1511-1521ж) тұсында Қазақ хандығы өзінің дәуірлеу биігіне көтеріледі. Хандықтың даңқы артып, Ресей елдеріне, Европа елдеріне де белгілі болады. Бір миллионнан астам халқы болған. Оның қисапсыз мол, сан мың әскері болған. Әскер жасақ саны 70 мыңға жеткен. Мұхаммед Хайдар Дулати “Қасым детші қыпшақтың дара билеушісіне айналды” - дейді.

Қасым хан әскери талант, білгір дипломат адам болған. Қасым 1514 ж Жетісу, Қашқар, Жаркент аймақтарын Қазақ хандығына қосып алады. 1521 ж Сайрам, Ташкент, Сыр бойы, Ұлытау, Балқаш, Қарқаралы аймағы, Батысы Жайық өзеніне дейінгі аймақ Қазақ хандығына қосылады.

Қасым ханның басты мақсаты Сыр бойындағы қалаларды қазақ хандығына қосып алу болды. 1510 жылы Қасым хан Мұхаммед Шайбанимен шайқасып, Шайбани қолы жеңіледі. Түркстан қаласы Қасым қолына көшеді. Қазақ хандығының астанасы Түркстан қаласы болды. Қазақ хандары Түркстан қаласындағы Ақ сарайда отырып билік жүргізген. Ақ сарай 200 жылдан астам хан сарайы қызметін атқарған. Үш жүзді билеген қазақ ханы «Ұлы хан» болды. «Үлкен Орда» ханы деп аталды. Жүздерді кіші хандар биледі. Кіші хандар «Үлкен Орда» ханына бағынды. «Үлкен Орда» ханы қазақ хандарының азаматтық, әскери, әкімшілік және сот құқын қолына ұстаған жеке - дара билеуші болды. «Үлкен Орда» хан сарайында тайпа көсемдері, билер, батырлар, шешендер, жыраулар кеңесі отырды. Олар саяси мәселелерді, әскери мәселелерді, азаматтық мәселелерді ақылдасып, кеңесіп шешіп отырған. «Хан кеңесі» белгілі бір жекелеген мәселелерді ғана шешетін. Ал басты мәселелер соғыс, жорық, жер дауы, бітім шарты «Үш Жүздің» өкілдері толық қатысқан «Үлкен Орда» ханының басқаруымен өтілетін ірі жиында – Құрылтай жиынында шешілген. Яғни «Хан кеңесінің» өз орны, «Құрылтай жиынының» өз орны болған.

Қазақ – дана халық. Іргесі берік халық болуды аңсаған ел. Бұл мақсатқа жетер жолда топ бастаған шешені, қол бастаған көсемі, қамал бұзар батырлары сын кезеңде халқынан қайратын да, ақыл-кеңесін де аямаған.

1513 жылы Қасым хан Сайрам қаласын алды. Сауда дамып, Сауран қаласы сауда орталығы болды.

Қасым ханның “Қасқа жолы” деген ұғым қазақ халқының бітім-білігін қарастырған заң тәрізді ереже болған. Бұл 5 ақиқаттан тұрған.

Мүлік заңы
Қылмыс заңы
Әскери заң
Елшілік заңы
Елдік заңы

Бұл заң, ережелер кейіннен Тәуке ханның “Жеті жарғысына” негіз болады. Тәуке хан (1680-1718 ж) тұсында «Күл төбенің басында күнде жиын» деген мәтел сөз бүгінге дейін айтыла береді. Күнде жиын, кенестің болу себебі жердің тарылуы, жайлау, қыстаулар үшін даулы мәселелердің көбеюі, қақтығыс, жанжал, кісі өліміне дейін барған. Сондықтан Қасым ханның «Қасқа жолы» деген заң ережеге тағы екі тармақ қосылады (жер дауы, құн дауы). Қасым ханның «Қасқа жолы» 5 тармақтан тұрса, оған Тәуке хан тағы 2 тармақ қосып, «Жеті жарғы» заңы шығады. «Жеті жарғы» заңы үш жүздің билер кеңесі Төле би, Әйтеке би, Қазыбек бидің қатысуымен құпталып бекиді. Бұл заң ереже Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деп аталады. «Жеті жарғы» заңы:

1. Мүлік заңы (мал, мүлік дауын шешу – ережесі)
2. Қылмыс заңы (кісі өлтіру, ел шабу, мал тонау, ұрлық - ережесі)
3. Әскери заңы (әскер қосын, аламан міндеті - ережесі)
4. Елшілік жоралары (шешендік, майталмандық, халықаралық қарым-қатынаста сыпайылық – ережесі)
5. Жұртшылық заңы (ас беру, тарту-таралғы, той мереке - ережесі)
6. Жер дауы (рулар арасында, ел-жұрт, ағайын арасындағы - ережесі)
7. Құн дауы (өз руының адам құны, басқа ру адамының құны, неке заңы – ережесі).

Қазақ халқының рухани тірлігінде айқын белгі қалдырған тарихи жазба ескерткіштердің бірі «Нисабнама қазақ» («Қазақ шежіресі»), «Қазақ хандарының рәсімдері» деген қолжазба жинақ. Бұл - қазақ хандығы дәуірінде жазылған Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» сияқты заңдар жинағының қолжазба нұсқасы. Бұл жинақ Туркияның Стамбул қаласындағы Сүлеймен Кануни кітапханасында сақталған.

Сөйтіп, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бір ортаға бағынған мемлекетті құруға көмектесті. Ел ішіндегі алауыздық реттеліп, әділ билік орын алды. Хандық таза ұлттық мемлекетке айналды. Қазақтың ұлт болып қалыптасуы да осы кезең - XVII ғасырдың басы еді. Міне осы кезде қазақ хандығына кіретін барлық тайпалар мен рулардың шежіресі жинақталып жазылды. Ол шежірелер хан ордасында сақталды.

Тек шежіре ғана емес бүгінгі қолданыста жүрген кейбір әдет-ғұрпымыздың көбі, сол Қазақ хандығы кезеңінен бастау алып, сол кезбен өзектесіп жатқан тәрізді.

Осы күнге дейін ұлттық дәстүріміз, ұлттық болмысымыз, әдет-ғұрпымыз, тұрмыс-салтымыз деп ұстанып жүрген елдік салт-санамыздың негізі де Қазақ хандықтары кезінде қалыптасып дами түскен. 1450 жылдан 1700 жылдар аралығы қазақтың ел болып, етек-жеңін жиған тарихи кезеңі еді.

Қазақ хандығы кезінде салтанатты тойлар өткізу дәстүрі болған. Мұндай тойларға үш жүздің игі жақсылары шақырылған. Ұлы дүбір ас беру салты қалыптасқан. Асқа шақыру, халықты жинау мезгілі бір жыл бұрын хабарланған. Әр аймаққа арнайы шабармандар жіберіліп, шақырту рәсімі болған. Ол рәсімді “Сауын” айту дейді.

Асқа, немесе тойға келетін құрметті қонақтар, игі жақсылар сән-салтанатпен мол тарту-таралғымен, әнші-күйшілерімен, ақын-жырауларымен, балуандарымен, бас бәйгені

бермейтін сәйгүлік жүйріктерімен келеді екен. Келген меймандарға көрсетілетін сый-сияпат, құрмет-қошаметтің өзіндік тәртібі, қалыптасқан реті болған. Құнды тарту-таралғы сыйлықтардың түрлері: ақ жамбы, ақ атан, тайтұяқ (құйма алтын), койтұяқ (құйма күміс), сусар ішік (бұлғын ішік), пұшпақ ішік (түлкі ішік), жаннат ішік (құндыз ішік), алтындаған ер, күмістеген ер, күміс сапты қанжар тәрізді тарту-таралғы, сый-сияпаттар жасалатын салт-дәстүр болған. Жомарттық, мәрттік, бақ-береке үлгілері де осындай жиында, той мерекеде танылып, бүкіл елге, үш жүзге таралып жатқан. Осындай жиындар үлкен өнер жарысы, сөз сайысы, сән-салтанат бәсекесі ретінде өтілген. Мұндай салтанатты жиындар халқымыздың салт-дәстүрін, мәдениетін, өнерін дамытып, елдің елдігін, халықтың халықтығын қалыптастыратындығы нақты шындық. Осы салт-дәстүріміз бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Мұндай үлкен мереке жиындарда ақындық-жыраулық дәстүр қалыптасып дамыған. Билер әулетін құрметтеу, билік дәстүрін ұстану, шешендік пен тапқырлық, сөз қадірі жоғары бағаланады. Тоқсан ауыз сөздің түйінің тобықтай ғана шешімге сиғызған білгір шешендер болған.

«Қазақта ең үлкен ас Абылай ханға берілген ас екен. Аста 40 атқа бәйге тігілген. Үш жүздің баласы түгел шақырылған. Ас Қызылжарда берілген. Бұдан кейін найман, керей ішінде Мәмет руынан Сүлейменұлы Әділбек мырзаның асында 40 атқа бәйге тігілген. Бұл – қазақ хандығы тарихындағы ең ірі айтулы жиын болған. Мұндай үлкен астарда «Тоғыз - тайтабақ», «Тоғыз жамбы» деген тарту таралғының түрлері болған. Бір бас бәйгеге - 9 түйе, 9 құлынды бие, 9 мауіті кілем, 9 жай кілем, 9 тон, 9 торғын киім, 9 шапан, 9 торпақ, 1 жетім берілген. Бұны «Тоғыз - тайтабақ» тартуы деп атаған».

(Құрманғали Халит «Тауарих хамса», 236 бет).

Қазақ пен қырғыздан өзге халықтар шежіре жинамайды деген жалған пікір. Көп елдерде шежіреге ғылыми мән беріледі. Сонымен қатар, ол ғылым саласы ретінде дамытыла зерттеліп толықтырылып отырады. Бұл іспен айналысатын этнографиялық институттар да бар. Соның бір айғағы жуырда ғана “Наука и жизнь” журналында “Российский имперский дом в канун его трехсотлетия” (1613-1913) атты шежіре үлгісі басылды. Араб, Израил елдерінде 250 атаға дейін таратылатын шежіре үлгілері бар екендігі айтылады.

«Әлі де болса тегімізге үрке қарап, істің артын бағып үнсіз отырғандар бар. Бірер газет болмаса, бұл істі қолға алып, кірісе бастаған ғылыми институттар да жоқ. Сондықтан, бүгінде көзге көрінген бірді-екілі талпынысты қолдап, тарихи мұраны жариялап алсақ – болашақ ұрпақ алдында міндетімізді атқарған болар едік. Үрім-бұтақ солай жалғасып, ат тұяғын тай баспай ма?»– дейді ғалым Байұзақ Қожабекұлы Албани өзінің “Тарихи таным” деген еңбегінде.

ТОҒЫЗ ТАҢБАЛЫ НАЙМАН

“Ең үлкен, ең күшті және
мәдениетті халық наймандар”
Лев Гумилев

Ежелден Найман руының мекені - Өр Алтай, Алтайдың оңтүстік және оңтүстік батыс бөлігі, шығысында Байкалдың (Байкөл) оңтүстігі, Ханғай өңірі, Катон, Нарын, Қалба таулары, Қара Ертіс және Семейге дейінгі Ертіс өзенінің екі жақ қапталы, Сауыр, Маңырақ, батысы Тарбағатай, Алакөлге дейінгі аймақ.

Найман – үлкен ел. Орта жүздің көп аймақтарына таралып орналасқан. Алтай мен Алакөл, Балқаш аралығында орналасып, Сарыарқамен шектесетін үлкен ел – Найман бабаның ұрпақтары.

Найман – орта жүзге жататын ірі тайпалардың бірі. Тайпаның қалыптасуы, елдік тарихы өте әріден басталады. Тарихи деректерге карағанда 850-900 жылдар мөлшерінде найман тайпасына кіретін аталар мен рулар Алтай өңірінде өмір сүріп, Найман бірлестігіне топтаса бастаған. Мөлшері Нарқыш – Таян ханның билік еткен кезінен басталып, Инан Білгі, Эннат Қаанның тұсында мемлекет нығая түскен.

IX ғасырдың орта кезінде Найман саяси – мемлекеттік бірлестігі нығайып, сауда жүйесі, саяси ахуалы, қалыптасқан феодалдық мемлекет ретінде танылады. Көне жазбаларда Найман мемлекеті жайлы деректер мол.

Көне қытай жылнамалары “Ши-цзу” (“Тарихи белгілеулер”) Елу-Дашидің “Батысқа жасаған жорық”, “Жол қатынас тарихының күнделігі”, Рашид – ад – Диннің “Жылнамалар жинағы”, “Моңғолдың құпия шежіресі”, қазақ, орыс, жапон ғалымдарының еңбектерінде наймандар туралы дерек көп.

Рашид – ад – Дин наймандар орта ғасырда, Найман мемлекеті орнағанға дейін, тайпалық одақ болып үш жүз жыл өмір сүргіндігін айтады.

Қытай жылнамалары мен Иран, Парсы шежірелері және Аристовтың, Бартольдтың тарихи зерттеулерінде найманның арғы тегі орта ғасыр тұсында Найман мемлекетін орнатып, үлкен ұлыстық дәрежеге жеткенін растайды.

VII-VIII ғасыр аралығында Моңғол үстіртінде, Ханғай жоталары мен Алтай тауларында көптеген түркі тайпалары өмір сүрген. Сондай тайпалардың бірі – наймандар. Найман тайпалары тарих сахнасына ежелгі моңғолдардан бұрын шыққан. Ерте феодалдық ұлыстың шаңыраған көтерген ел. Бірақ, олар ол кезеңде “Найман” аталмаған. Алтайда мекендеген “Түркі топтарының” қатарындағы ел болған. Адамзат тарихы – көп ғасырдың жемісі. Қай халық та жалғыз ғасырда пайда бола алмайды. Көп жағдайда тайпаның, халықтың атауы кейіннен қалыптасады.

Найман – “Сегіз оғыз” тайпалары қауымдастығы түрінде тарихта VII-VIII ғасырда көрініс бере бастағаны белгілі.

“Найман” туралы алғашқы мағлұмат қытайдың “Ляо ши” (Ляо елінің тарихы) жазбаларында VIII ғасырдан белгілі болды деп көрсететін тарихшылар найманды “Сегіз оғуз” тайпалар бірлестігіне байланыстырады.

739-740 жылы Түркі қағанатының оң қанатының көсемі Күллі – Чорға қойылған тас белгіде шыққан тегі “Сегіз оғыз” тайпасы дейді. Күллі Чор, Ел – Теріс (Ел Төресі), Білге қаған, Құлтегін Түрік қағанаты кезінде, бір кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалар.

Найман атауының шығуы Рашид – ад – Диннің “Жылнамалар жинағы” (1247-1318 ж) “Найман”, “Наймана” моңғол тілінде сегіз санының атауы екенін, найман сөзі (сегіз тайпа одағы) ұғымын беретіндігі жайлы айтылады.

Тарихи деректерде “Сегіз оғыз”, “Сегіз байрку” (бой-рух), (бойруху) түрінде қолданылып кейіннен Байырку атанып кеткен.

Ғалымдар бұдан бұрын да наймандардың Оғуз тегінен екендігіне күмән келтірмеген. Ал оғуздар - әрқашан түркі тобына жататын ел.

“Оғыз тайпасынан шыққан наймандар түркі тілді халық болды. Олар VIII ғасырдан бастап “Сегіз оғуздар”, кейінірек “Цзу - бу” одағын құрап келген. Көрші халықтар оларды “Найман” деп атаған” – дейді Л.Л.Викторова.

Л.Л. Викторова «Найман» атанған халықтың тарихи жағрафиялық орналасуы және этнетегі мен тіліне жан-жақты талдау жасап келіп, «Найман атауы» түркілік «Сегіз оғыз» тайпа бірлігінен шыққандығын дәлелдейді.

«Найман этнетегін және тайпа атауын анықтауда Жапония ғалымы С.Муряма, чех ғалымы П.Поуха елеулі үлес қосты. «Найман» атауы «Сегіз оғуздан» шықты деген пікірді С.Муряма да қолдайды»- дейді Задыхан Қинаятұлы «Найман хандығы» деген жазбасында.

Найман феодалдық мемлекеті 1050 жылдардың мөлшерінде қазіргі Алтай өңірінде, Байкал көлінен оңтүстікке қарай, Орхон (Орхун) өзенінің басы мен Тарим жазығы Ханғай

таулы өлкесіне орналасады. Батысы қазіргі Биск өңіріне дейін созылып жатқан. Бұл өңір – Найман тайпасы (елі) қанат жайған ата - қоңыс.

Сонымен Наймандар XII ғасырда қазіргі Шығыс Қазақстан мен Батыс Монғолстан алып жатқан Алтай мен Ханғай таулы өлкесіне орналасқан. Наймандарда орталық құру, қала салу орын алды. Найман мемлекетінің ежелгі орталығы Қаракорым қаласы. Кейде Қарабалық қаласы деп те аталады. Наймандардың мәдени орталығы саналатын бірнеше қалалары болды. Алтайда “Шамбалық” қаласы, “Ақбалық”, “Найман сүмбе” қалалары болған. Жоңғар Алатауында “Кеми Талас”, “Тарсакент” қалалары болды. Наймандардың әкімшілік сауда орталығы “Найман сүмбе” қаласы еді.

“Наймандар тас құйып, там соқты. Қолөнерін өркендетті. Бұлақ сулардың бойына егін екті. Арпа, бидай, тары дақылдарын өсірді. Қыс айларында шаңғымен аң аулады. Аңшылық кәсібі жоғары орынға қойылды. Қымбатты аң терілерін кеңінен пайдаланды”-дейді Әлкей Марғұлан “Таңбалы тас жазуы” деген жазбасында.

Наймандар сол кезде Орталық Азиядағы бірден – бір қуатты және мәдениетті мемлекет бірлестігі болған. Найман мемлекеті батыстағы Соғды (Өзбек), Иран, Араб елдерімен айырбас – сауда жасаған. Асыл бұйымдар, мата, шай, қант, өрік-мейіз тиелген керуендер ағылып жатқан. Ақша болмағандықтан сауда қымбатты аң терісіне, мал терілеріне, асыл тастарға айырбас ретінде жүрді. Наймандар қымбатты аң терілерін орман елінен (Буряттар, Тунғустар, т.б.) елдерден алып тұрған. Ұлы Жібек жолы найман жерін басып өтетін. Сондықтан оларда сауда-сатық едәуір дамыған.

“Наймандар жазу мәдениетін тым ертеден бастады. Олар әуелі Соғда-Түрік жазуын (түрік руникасын), сонынан Ойғыр жазуын қолданды. Наймандардың жазба мәдениеті туралы деректер тым ерте заманнан басталды. Наймандардан қалған “Тамғалы тас” ескерткіштерін былай қойғанда Абақан өзенінің бойынан табылған Орхон жазуын атап өткен жөн. Жазу ертедегі Түркі үрдісі бойынша Билге (Бұқа хан) ханның өмір баянын суреттейді. Онда былай делінген:

Ел оласы Инанч Билге (Бұқа хан)
Оғлы аты Куч-оре оғлан,
Ер атыңыз Оре бек
Елінің учун қызғану...
Іағыға тегміш су теңі.
Іе і бің оғлан ерті.

Мұнда найманның хан атасы Нарқыш Таянның інісі әйгілі Инанч Билге хан туралы сөз болып отыр. Бұл – X ғасырдың орта тұсында найманның іргесін кеңейтіп, елдің елдігін кемелдеген белгілі адам.

IX-X ғасырда Моңғол үстіртін мекендеген тайпалар ішінен наймандар ойғыр жазуын ең алғаш пайдаланды. XII ғасырда Найман ұлысында белгілі заң жүйесі қолданылды. Ұлыстың іс жүргізу қызметі болды. Іс ойғыр жазуы арқылы құрылып, документтер әсіресе салық жинау, лауазымды адамдарды тағайындау туралы құжаттар хан жарлығымен тұрақтандырылып, оның ақиқаттығын дәлелдейтін “Ханның алтын мөрімен (тамға)” куәландырылатын болды.

Найман ұлысының мәдени үрдісін моңғолдар жалғастырды. Моңғолдардың әдеби тілі мен жазу мәдениеті найманнан жалғасып келгендігін қазір дүние жүзі ғалымдары мойындап отыр. Найман ұлысының мәдениеті, оның моңғол халқына тигізген әсері жайлы батыс еуропа, славян, парсы жазбаларында бір шама жазылды. Жазбаларға қарағанда Тататунга ойғыр тайпасынан. Өз заманының білімдар адамы болған. 1204 жылы моңғолдар найман ордасын шапқан тұста, Таян ханның ақылшы ұстазы және хан ордасының іс басқарушысы, ханның алтын тамғасын сақтаушы, реттеушісі болған. Хан ордасы күйрегенде ханның алтын тамғасын (таңбасын) қойнына тығып қашып бара жатып қолға түседі. Ол моңғолдарға

койнындағы тамғаның сырын түсіндіріп, “тамғаны ханның өз қолына табыс ету үшін” жүргенін жеткізеді. Бұл жаңалық жаңадан ел болуға ұмтылған моңғолдарды елең еткізеді. Шыңғысхан оны өз ордасының ағартушы ұстазы және іс басқарушысы етіп тағайындайды. «1206 жылы Моңғолия даласында Тэмужинді хаған көтерген ұлы рәсімде, төрт жақтауында “Аспанда құдай бір, жерде хаған бір, жұмыр жердегі адамзат иесінің тамғасы” деген сөз ойылып жазылған ақ мәрмәр тас тамғаны Шыңғысханға осы Тататунга табыс етеді»- дейді тарихшы ғалым Зардыхан Қинаятұлы (“Елорда” Астана –2001 ж).

Найман елі бай- сәулетті өмір сүрген. Наймандар күшті мемлекет болған. Найман мемлекеті 250-270 жылдай өмір сүрген. XI ғасырдың ортасында Наймандар өзіндік ата мекен жері, қарулы қолы бар, қанаттас елдермен саяси және сауда қатынасы бір шама өркендеген хандық биліктегі бір тұтас елге айналды. Наймандар батысында қаңлылар, солтүстігінде қырғыздар, шығысында керейт, меркіттер, оңтүстігінде ойғыр, тангуттармен қанаттас тұрды. Наймандар осы елдердің барлығымен жан-жақты қарым-қатынаста болған.

Бұл 1150 жылдардың мөлшері еді. Найман мемлекетінің нығайып, дәуірлеген кезі. Бұл – Инан Білгі (білгір, кемеңгер) ханның, оның ұлы Таян ханның (Таян кейде Тайбұқа, Таян Ван) билік құрған уақыты екен.

Найман мемлекетінің XII ғасырдың аяғында өмір сүрген акын жырауы Құбатегін “Наймандар Инан Білгі билік еткен кезде гүлденіп өсті. Қара қытайлардан бостандықты жеңіп алды.” – деген екен. (Қ.С.Э. 8-том).

Инан Білгі ханның орда ақылшысы Құбатегін жырау болған еді.

Инан Білгі ханның кіші ұлы Бұйрық хан, үлкен ұлы Таян хан. Осы Таян ханнан Күшілік хан туған.

Таян хан, Төлегетай бабамыз, Кет-Бұқа би, Күшілік бір кезеңде қатар өмір сүрген тарихи тұлғалар. Кет-Бұқа әрі би, әрі жырау болған адам. Найман тарихындағы әйгілі жақсылардың бірі. Кет-Бұқа – ел қорғаны. Кет-Бұқаның найман елі үшін істеген игіліктері істері көп.

Бүкіл найман елінің “Төбе биі”, “Ноқта ағасы” деп танылған адам.

Осы Кет-Бұқа би Төлегетай бабамыздың туған бөлесі екен. Әке жағынан да туыс, шеше жағынан да туыс, өте сыйлас адамдар болған. Ел ішіндегі жағдайды, түйінді мәселелерді ақылдасып, бірге шешіп отырған. Сондықтан ел бұларды “Іш найман” деп атаған. Ішкі пікірлері бір дейді екен.

Кет-Бұқа би мен Төлегетай бабаның кезінде Найман тайпасына кіретін руларға таңба үлестірген. Кет-Бұқа би әр атаға енші бөліп, әр атаға таңба үлестіреді. Найман елі үлкен той жасап, үлкен жиын өткізген дейді. Бұл жиын “Жарыс жазығы” деген жерде өткізілген. “Жарыс жазығы”, “Төлегетай аузы” деген жерлер Найман елінің үлкен жиын, салтанатты той өткізіп тұратын арнаулы орны болған.

Осы кезден бастап “Тоғыз таңбалы найман” атанған. Сонда өз руына таңба жетпей қалып, бір таңбаны (шөміс таңбасын) теріс сол жағына басыпты. Содан Кет-Бұқаның ұрпағы “Терістанбалы” атаныпты деген сөз бүгінгіге жеткен.

“Тоғыз таңбалы найманға” жататын аталар:

- Төлегетайдан – Каракерей
- Төртуыл
- Садыр
- Матай
- Сүгіршіден – Ергенекті
- Елатадан – Кет-Бұқа (Қоңырат, Найман)
- Кел-Бұқа (Терістанбалы)
- Балталы
- Бағаналы

Әр рудың таңба белгілері

I	Көсеу таңбасы	P	Балта таңбасы
X	Ашамай таңбасы	↑	Жебе таңбасы
Y	Бақан таңбасы	—	Шөміш таңбасы
M	Тарақ таңбасы	—) (Ергеншек таңбасы
△	Тұмар таңбасы	F	Шанышқы таңбасы

Найман тайпасының таңбасы - Босаға, - Бақан.

Түркі халқының таңбасы Э С - Ай.

Тоғыз таңбалы найман

Рулары	Таңбалары	Ұрандары
Қаракерей	мүйіз	“Қабанбай”
Төртуыл	аша	“Баймұрат”
Садыр	бөрі	“Алдияр”
Матай	бөрі	“Қаптағай”
Ергенекті	ергеншек	“Қаптағай”
Кет-Бұқа	босаға	“Алатау”
Кел-Бұқа	шөміш	“Қаптағай”
Бағаналы	бағана	“Қаптағай”
Балталы	балта	“Қаптағай”

Тарихи деректерде Кет-Бұқа - найман елінің батағөй ақылшысы әрі күйші жырауы. Жошы ханның ордасындағы әйгілі бий, хатшы шежірешісі болған. Кет-Бұқа шамамен 1180 жылдарда өмірге келгендігі жайлы 14 ғасырда жазылған “Шаджарат әл - атрақ” шежіресінде айтылады. Шыңғыс ханға Жошының өлімін домбыра күйімен естірткен де осы Кет-Бұқа жырау.

Ақсақ құлан шошыған,
Таудан төмен жосыған.
Балаң өлді – Жошы хан!
Нанбайсың ба осыған.

Осы жыр сөздерін домбыраның үнімен жеткізген күйші, абыз Кет-Бұқа би еді. “Ақсақ құлан” күйі осылай өмірге келген. Кет-Бұқаның “Сайманның сары өзені”, “Нарату”, “Ақсақ құлан”, “Жошы хан” күйлері бүгінгіге жеткен.

1253 жылы Иран, Ирак, Палестинаны жаулап алуға Құлағу аттанған кезде, Құлағуға әрі кеңесші, ақылшысы, әрі түмен нояны болып Кет-Бұқа белгіленеді. 1260 жылы Кет-Бұқа Бейбарыс бастаған мамлюктер қолымен шайқаста қаза табады. Кет-Бұқа би бабамыз Алтайда туып, Айынжелуде (Палестинада) жерлену себебі осылай.

Найман мемлекеті осылай дәуірлеп тұрған заманында 1190 жылы Инан Білгі хан, білгір хан қайтыс болады. Инан Білгі хан өлген соң, үлкен ұлы Тайбұқа таққа отырады.

Осы кезде Тата – Тунға білгір Таян ханның бас уәзірі, әрі хатшысы болған. «Тата – Тунға Тонюкөктің он алтыншы ұрпағы» дейді. (Лувсанданзан “Моңғолдың құпия шежіресі”). Көп ұзамай інісі Бұйрық билікке таласады. Тайбұқа мен інісі Бұйрық Найман мемлекетін екіге бөледі. Сөйтіп Найман мемлекеті әлсіреп, оларды Шыңғыс хан жаулап алады.

Бұл шайқас жөнінде Лувсанданзан “Алтын шежіре” деген кітабында былай жазады “Тышқан жылы 1203 жылғы жаздың алғашқы айының он алтыншы күні еді. Керулен өзенінің бойында Жебе мен Құбылай бастаған Темүжін қолдары наймандармен шайқасқан еді”, - дейді.

Бұл шайқаста найман қолы 55 мың адам болған, ал моңғол қолында 45 мың сарбаз болғаны жайлы дерек бар. Бірақ әскери құрылым, тактикалық әдіс айласы жағынан көп жорықтардан өткен Шыңғыс қолы найман қолдарынан әлде қайда басым болған. Осы шайқаста Таян хан ауыр жарақаттанып қолға түсіп, 51 жасында дүниеден өтеді. Найман батыры Көкше Сапырақ жасы ұлғайғанына қарамастан қанды шайқас кезінде, ұрыс даласында асқан ерлікпен қаза тапты. Хан тағына Таян ханның ұлы Күшілік отырады. Күшілік хан Тарим өзенінің бойында бекініс жасап жауға қарсылық көрсетеді. Бірақ шыңдалған Шыңғысхан қолына төтеп бере алмай шегініп, Кем-Кемчуктегі ағасы Бұйрық ханға барып қосылады.

Наху Хонда Тэмүжин қолынан жеңілуі наймандар үшін қатты соққы болды. Әбілғазының “Түрік шежіресінде” айтылғанындай наймандар “Бірі қалғанша соғысып бәрі де өлмегенімен көп қырғын болғаны анық”. Бұрын екіге бөлінген найман елі енді үшке бөлінеді. Күшілік хан бастаған найман елінің бір бөлігі Ертіс, Зайсан, Марқакөл өңірлеріне қарай ойысады.

Күшілік 1206 жылы ағасы Бұйрық ханмен бірге Шығыс Тарбағатайда Шыңғыс қолдарымен шайқасады. Осы шайқаста Бұйрық хан қайтыс болады. Бұл шайқастан кейін Тарбағатай өңіріндегі найман елі Күшілікке қосылады.

Күшілік Шыңғыс қолдарымен Алтай өңірінде, Бұқтарма маңында шайқаса отырып, қалың елді Ертістен өткізіп жаздай Қалба өңірін жайлайды. Жеңілген елді құрастырып, Күшілік басшылық етеді. Осы кезде меркіт керейлердің қалған елі әскер – қосындарымен Күшілікке келіп қосылады. Меркіт керейлерді Тоқтабек батыр бастап келген. Елге ел қосылып, еңселері көтеріліп қалса керек.

Алтайдың бөктерін қыстап шыққан Шыңғысхан сиыр жылғы көктемде (1208) арғы асумен (қазіргі Кем асуы) асып барып найманның Күшілік ханы және меркіт Тоқтабектің бірлескен қолымен Ертіс дариясының Бұқтарма өзенінің бойында кезігіп, қырғын соғыс болады. Осы шайқас кезінде Тоқтабек аңдаусызда оққа ұшып, қалғандары шегініп, Ертістен өткел таба алмай көп адам суға кетеді.

Күшілік Шыңғыс қолынан жеңілгені рас, бірақ ол басқалар сияқты Шыңғысханға мойын ұсынбады, соғыссыз берілмеді, қарсыласумен болды. Күшілік алып тұлғалы, аса сұлу және ер жүрек қаһарлы адам болғаны Қытай және Парсы жазбаларында белгіленген. Күшілік ханның айбарлығы соншалық ол “Жын шайтандарды қойша қосақтап сауғызып, сүтінен қымыз ашыттырған” – делінетін аңыз бар. Бұл аңызда әйгілі ата-баба жолымен оны “Айбынды әмірші” деп атаған көрінеді. “Айбынды әмірші” атанған Күшіліктің ақылды көрегендігінен шайтан да аса алмаған деген аңыз бүгінге жетіп отыр. Бұл аңыз Күшіліктің қайтпас қайратын, ақыл-парасатын танытса керек.

Күшілік хан Жетісу жеріне келіп, Қарқара өңірін мекен етеді. Ата жауы Шыңғысханға қарсы келешек шайқасқа дайындалды, елін жинап есін жиюға шақырды.

Қарақидан (Қара қытай) әлсіз хандығын Күшілік хан өзіне (өз хандығына) қосып алады. Найман ханы Күшілік қаншама жеңілді дегенмен Шыңғысхан қолымен неше мәрте шайқасып шыңдалған қолбасшы.

Алтайда Шыңғыс хандай азулы жауы бар Күшілік хан елін жинап күшін біріктіру үшін, қиммен де болсын одақтасуға дайын еді. Жилугумен Күшілікті осы жағдайлар табыстырды. Қарсыластарымен бірлесіп күресуге шақырған Жилугудың ұсынысын Күшілік хан қуана қабылдады. “Менің тайпаларым көп, олар Еміл, Қойлық, Бесбалық жеріне жайыла

қоныстанған. Егер сіз қаласаңыз оларды жинаймын да, өзіңізбен бірлесе қимылдауға дайынмын” деп жауап береді ол Жилугуга. Қара-кидан Гүрханы Жилугу Күшілікке өз әскери күшін жинау үшін сауыт сайман және материалдық көмек көрсетті.

Күшілік хан 1210 жылдары Бесбалық, Еміл, Қойлық өңіріне қоңыс аударған моңғол өлкесінен ығысқан керей, найман, меркіттерден әскер, ат көлік жинап, тез арада сап түзейді.

Әрине Таян ханның ұлы Күшілік хан Түркістан аймағына келіпті деген хабар осы манға Шыңғыс ханның қаһарынан ығысып келген наймандарға қатты әсер етті. Олар тез арада Күшілік ханның қоластына жиналып, жойқын күшке айналды. Бұл жағдай енді Күшілікті Гүрхан билігін тартып алу ниетіне итермелейді. Және Мұхаммед Хорезмнің Гүрханға қарсы шыққанын естуі мұн екен, Күшілік те ойын жүзеге асырмақ болып, Қарақытай әміршісіне қарсы қимылды бастап жібереді. Осылайша Шыңғыс хан әскерінен күйреген (1204 ж) Найман мемлекетінің соңғы ханы Күшілік арада сегіз жыл өтпей жатып, Қарақытай империясының билігін өз қолына алады. Мұнымен де тұрмай Күшілік хан іргесін кеңейтіп, Қаңлы ұлысының орталығы болған Алмалық қаласына шабуыл жасап, оның Озар ханын өлтіріп, елін қол астына қаратты. Найман ханы Күшіліктің әлденгені сонша, Қашқар мен Хотандағы ұйғырларды жаулап, өзінің басы-байлы ру-тайпаларының бірі деп жариялады.

Күшілік хан 1210 жылы Самархандты қайтарып алып, Ала - ад – дин қолын Бұқараға дейін шегіндірді.

Күшілік ханның бұлайша күшейіп, Орта Азия мен Дешті – Қыпшақты қосып алуынан қауіптенген Шыңғыс хан Құбылай мен Жебені 20 мың қалың қолмен жедел Күшілікке аттандырады. Сонымен қатар Күшілік ханның бұрынғы ата мекеніне қайырылып шабуыл жасау қаупінен сақтанған Шыңғысхан, Тоғушар мерген бастаған үш мың атты жасақты Моңғол мен кара қытай шекарасына орналастырды.

Шыңғысхан 1203 жылғы наймандармен Алтай, Керулендегі “Наху Хон” шайқасы, 1206 жылғы Шығыс Тарбағатайдағы (қазіргі Катон-Қарағай аймағындағы жер) шайқаста, 1208 жылы Бұқтарма, Ертіс бойындағы қанды шайқаста талай рет бетпе - бет келіп ала алмай жүрген ата жауы Күшілік хан дүйім Хиданның ел басына шығып, Карлуктарды басып алып, канаттас келіп қалуы Шыңғысханды ойландырып тастады және жоғарғыдағыдай екі түрлі жедел шара қолдануға мәжбүр етті.

Күшілік ханның Шыңғыс қолдарымен ең соңғы шайқасы 1226 жылы Жетісу бойында болған. Осы шайқаста жалайыр Жамұқаның сатқындығымен найман қолдары қапыда жеңіліс табады. Жалайыр Жамұқаның аты сатқындық ісімен тарихта қалды. Бұл ұрыста Күшілік хан қайтыс болып, найман қолы жеңіледі.

“Сарыкөл деген жерде Күшіліктің басын кесіп Шыңғыс ханға жібереді. Наймандардың моңғол басқыншыларына қарсы жиырма жылға созылған күресі осылай аяқталады”, - дейді Тұрсынхан Зәкенұлы өзінің “Көк бөрілердің көз жасы” деген еңбегінде.

“Найман ұлысы моңғолдар үшін жат тайпа, жат жаланың жауы ретінде Шыңғысханмен бетпе-бет шайқасқан ең алғашқы күш. Бұл күрестің қаһарманы, ұйымдастырушысы Күшілік ханның атқарған ісін тарихи өшпес ерлік ретінде қарау қажет. Шыңғысханға қарсы он төрт жыл бойы қажымай талмай күрескен Күшілік ханды біз моңғол басқыншыларына қарсы ерен ерлік көрсеткен Отырардың Қайырханы, Хорезмнің Жалел-ад-дині, Тангуттың Илаху бурхан ханы және Рязанды қорғаушылардың қатарынан көргеніміз жөн. Жоғырада аты аталғандардың бәрі де Шыңғысханға қарсы күресті, бәрі де жеңілді, бәрі де Шыңғыс қолынан өлді. Бірақ әр қайсысының өзіне тән ерлігі, өзіне тән жаңылған тұстары бар. Барлығының артында туған халқы, халқының жүрегінде өздерінің аты қалды”-дейді Зардыхан Қинаятұлы, “Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр” деген еңбегінде (“Елорда” Астана –2001 ж).

Сонымен 1226 жылы Күшілік хан жеңіліп, найман тайпасы ыдырады дедік. Ал Алтай, Жоңғария, Жетісу өңіріндегі басқа хандықтар мен басқа тайпалар қалай болған деген ой келеді. 1207-1208 жылы Жошы бастаған моңғол әскерлері Оңтүстік Сібірдегі «Орман халықтарын», ойраттарды, буряттарды, якуттарды бағындырды.

Ал Енисей бойындағы қырғыздардың билеушісі Арыс Айнал бек Алдиярұлы ақ сұңқар, ақ атан, ақ тұлпар, қара бұлғын ішік тарту етіп, Жошыны қарсы алып, соғыспай бағынды.

Тұрпандағы ұйғыр Индикұты Барчук өз еркімен Шыңғысханға бағынып, оған тәуелді боданға айналды.

Жетісуға келгенде өз еркімен ел болуға келіскен Қарлық Арыстан ханға Шыңғысхан өз қызы Алқа бикені атастырады.

Іле алқабындағы Алмалық қаласында тұрып Жетісуды билеген қаңлы тайпасының ұлыс бегі Тұғырыл мен оның баласы Сунактегін өздерінің барлық әскерімен Шыңғысханға қосылған. Шыңғысхан Жошының үлкен қызы Бикені Сунактегінге қосты.

Жоңғарияны билеген дулат тайпасының басшысы Ортөбеге өз еркімен қосылып ел болуда сіңірген еңбегі үшін «Маңғылай сүбе» өңіріндегі жерді иелікке берді.

Сөйтіп, Жоңғария мен Жетісу өңірі Шыңғысхан патшалығының құрамына қосылды, - деп жазады ғалым тарихшы Ниғымет Мыңжанұлы.

(Н.Мыңжан «Қазақтың қысқаша тарихы» Алматы 1994 ж, 194-195 бет).

Күшілік хан қайтыс болып, әскері талқанданғанмен Найман елі құрып, жойылып кеткен жоқ. Сонау Алтай, Ханғай, Тарбағатай, Ертіс бойында шашырап қалған ел осы мекендерде өсіп - өніп көбейе берді. Бұрынғы әйгілі аталар мен рулар қайта нығайып, елдік қалпына келді. Оған найман руларының, найман елінің қазіргі кезде, осы күнгі орналасуы, отырысы дәлел болса керек.

Күшіліктен кейін найман елінің құрамына кірген рулар жан-жаққа ыдырап басқа тайпалар арасына сінді. Олардың біраз бөлігі байырғы қоныстары Ертіс, Алтай алқабында орнығып қалып, Шыңғысханның баласы Үгедей ханның қол асына қарады.

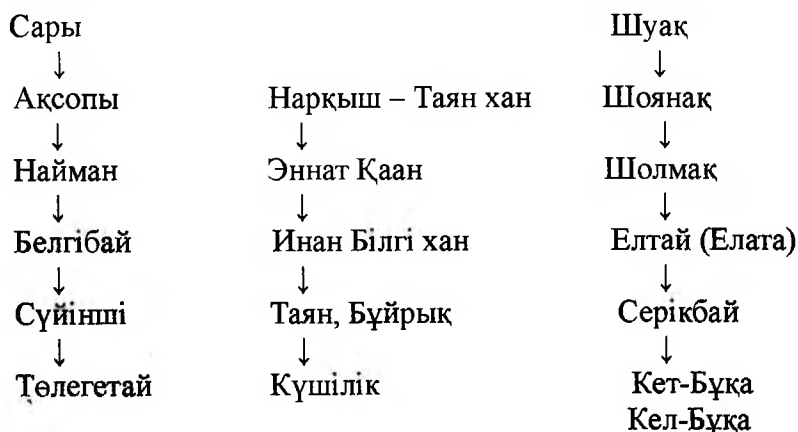
Кет-Бұқа ұрпағы болып есептелетін Балталы, Бағаналы (Бақаналы) Ұлытау өңіріне орналасты. Балталының таңбасы «Балта», Бағаналының таңбасы «Бақан». Түп негізінде бұл аталар найман ішінде терістанбалы, Кет-Бұқа ұрпағына жатады.

Шапқыншылықтан ығысқандары Балқаш төңірегіне, Алакөл маңына, Сыр, Ырғыз алқабына қоныстанған.

Наймандар XIII ғасырда Жошының билігіндегі Алакөл, Ертіс бойына, Үгедей билігіндегі Еміл өзені бойында, Шағатайдың билігіндегі Сыр-Дария, Әму-Дария және Алмалық өңірінде наймандардың болғандығы көп деректерде айтылады.

Күшілік хан жеңіліп, Найман мемлекетінің ыдырауы (күйреуі) найман ұлысына кірген рулардың бытырап, басқа тайпалар арасына сінуіне әсер етті.

Күшілік хан Памир тауында Жебе ноянмен шайқасып жеңілген соң, Кет-Бұқа би, Төлегетай баба қалған найман елімен батысқа жылжыған. Сарысу, Шу өзендерінің төменгі сағасын, Қаратаудың батысы, Сырдария жағасын мекендеген. Негізінде Кет-Бұқа би, Төлегетай баба, Күшілік хан найман хандығы кезінде қатар, тұстас өмір сүрген адамдар. Оны мына шежіре кестеден байқауға болады.

Осы шежіре жүйесіндегі ұрпақтар байланыстылығына сүйенсек, Күшілік хан, Кет-Бұқа би, Төлегетай баба моңғол шапқыншылығы кезінде Найман мемлекетінде қатар өмір сүрген әйгілі тарихи тұлғалар.

Өткенде Жанарыстан тоғыз ұрпақ,
Туыпты ағайынды Сары, Шуак.
Сарының шөбересі Найман ата,
Шуактың Елтай ата шөбересі,
Найманға іні болған немересі.
Ол кезде жаугершілік катал заман,
Сұралар алты аласы, бес бересі.

Найман Қожанбет руынан шыққан шежіреші, ақын Құмарбек Арнапасұлы өзінің өлеңмен жазылған “Найман шежіресі” деген еңбегінде осылай бұл аталарды таратады.

Сыр бойындағы Төлегетай бабаның басына қойылған тас белгіде мынандай сөздер жазылған:

Найман деген біз,
төркіндеп қусан, қай туған.
Төлек атадан – Төредей 4-ұл айрылған.
Садыр мен Матай,
Қаракерей мен Төртуыл.
Төрлетіп көрсен алашты,
Молғып бай туған.
Сырдан бір тартып, сыпра шауып ел туған,
Бір Найман шалдан самсаған сары қол туған.
Жер жаралғанда рухта бәлкім енші боп.
Дүние бітпей, бітпестей болып мол туған.
Есіңе бір ал! Бабалар рухы,
неліктен ақындай бәріне қазы тел туған.

Х - шы ғасыр Әбілди

Тастың үлкендігі – жалпақтығы 50 сантиметр, ұзындығы 8 метр, қоңыр қызыл тас.

Төлегетай кесенесі Сыр бойында қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданында, ежелгі Өзгент шаһарына таяу жерде тұр. Атақты дін иесі Қылыш датқанын қабыр кешенесімен қатар орналасқан.

Бұл жерде Тоғыз таңбалы Найман руларының түп аталарының бірі, Төлегетай бабаның киелі мүрдесі жатыр.

Төлегетай – ру көсемі, ел басқарған би болған ірі тарихи тұлға. Найман тайпасына жататын Қаракерей, Төртуыл, Садыр, Матай руларының түп атасы. Төлегетайдан таралған ұрпақ саны бүгінде миллионнан асып отыр.

Төлегетай – XII ғасырда Найман мемлекеті кезінде өмір сүрген, найман ұлысының әйгілі адамдарының бірі. Бұған көп тарихи деректерде Кетбұқа би, Күшілік хан, Төлегетай бір кезеңнің адамы ретінде қатар айтылатындығы дәлел болса керек.

1226 жылы Күшілік хан Шыңғыс қолдарынан Жетісу бойында жеңілген кезде, Төлегетай, Кетбұқа бабалар елге тиянақ болып, басшылық жасаған. Аласапыраң шайқастан кейін Тарбағатай, Жетісу жерлерінде шашылған елдің басын құрап, Сыр бойына бастап апарған ел басшыларының бірі. Төлегетай мен Кетбұқа би Жошы ұлысында қызмет етіп, би болған.

Осы кезеңде Төлегетай мен Қылыш датқанын арасында әке мен баладай жақындық,

сырлас достардай игі қарым қатынас орнаған. Қылыш датқа өзінің туған қызын Төлегетайға береді.

Қылыш датқа «Мені күйеу балам Төлегетайдың қасына қойыңдар. Маған келген адамдар алдымен күйеу балама сәлем берсін» деген екен. Сол өсиеті бойынша Қылыш датқа мен Төлегетай баба қатар жерленген.

«Ел болам десен – бесігінді түзе» деген. Демек, көне кесенелерде киелі рухы сақталған Ұлы бабаларымыздың қасиетті жер бесіктерін түзеудің де рухани мәні зор.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсолтан Әбішұлы Назарбаевтың Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы халықтық бастамалардың бірі, қазақ сәулет өнерінің озық үлгісі, Төлегетай бабамыздың кесенесінің қайта жаңғыртылуы болып отыр.

Ізгілікті істі алғаш ұйымдастырушы Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай тарихи – өлкетану мұражайының директоры, ҚҰ Мәдениет қайраткері Қонысбек Сіләмұлы Ақжасар 2000 жылы кесенеге ғылыми – зерттеу іс сапарынан бастап, қайта жаңғырту мәселесін көтерді. Оның құрылтайшылығымен 2001 жылы «Төлегетай ұрпақтары» жекеше қоры құрылып, еліміздегі ұрпақтарынан қолдау тапқан болатын.

Қайта жаңғырған көне кесене жобасы аса шебер қолтаңбамен айшықталып жүзеге асырылды. Қос күмбезді, төрт мұнаралы, сегіз сынтасты сәулеттік кешен жаңа заманғы ұлттық дәстүрлі үлгімен Сыр бойында қайта жаңғырып, бой көтерді. Бұл – қазақ жеріндегі тағы бір Ұлы тұлғаның мәңгілік жаңғырған жер бесігі.

Міне көп болып армандаған игілікті жұмыс іске асты. 2008 жылы тамыз айында Төлегетай тарихи – сәулет кешені құрылысы аяқталды. (Төлегетай кешені суретін кітапта соңғы беттерде ұсынып отырмыз).

Төлегетай бабаның мазары Сыр бойында қалуы да осыны дәлелдесе керек. Кет-Бұқа мен Төлегетайды екі кезеннің адамы деп қарастыру тарихи шындыққа жасалған қиянат. Бұл байланыстылықты нақтылап зерттеу, анықтау ұрпақ паразы.

Сыр өңірінде қоныстанған наймандар XV ғасырдың соңында Көк – Орда ханы Мұхаммед Шайбани ханның ықпалында болған.

Академик В.Бартольд 1570-1580 жылдары Балқы және оның айналысына найман Назар би-Аталық билік еткен. 1580-1590 жылдары Нұрата (тау аты) көшпенділерін найманнан шыққан Ахмет-Али-Аталық басқарғандығын дәлелдейді.

Марыға найманнан шыққан Қобыз би, Жолым билер әмір жүргізеді. Шайбан Тұқымы Бабаханның бір әскербасы найман Жанмұханбет би болған.

«Терістанбалы найман Бөртеұлы Ахмет-Әлі би, Бөртеұлы Жанқұлы би, Терістанбалы Көксерек батыр, бұл әйгілі жақсылар терістанбалы Кел-Бұқа, Кет-Бұқа ұрпақтары еді. Осы Терістанбалы наймандар Жошы ұлысында көп жылдар тұрақтаған. Хан ордасында болып, ел билігіне кең араласқан. Бөрте батыр ұрпақтары бүгінде Шығыс Қазақстан облысы Қалба тауы өңірін мекенденіп отыр».

(Сағди Қапасұлы «Алыптар шоғыры»).

Сағди Қапасұлы «Ел қорғаған Ер Мамай» Өскемен 2005 ж).

Жоғарыда аталған деректерге қарағанда 1500-1600 жылдары Сырдарияның төменгі ағысындағы Балқы пен Мерв аралығындағы мекеннің саяси әлеуметтік өмірінде наймандар жүзден аса жыл белгілі рөл атқарғанын көреміз.

Абылай ханның тұсында 1750-1760 жылдары Алатау, Алтай өңірін жоңғарлардан азат еткен кезде наймандар Ертісті өрлеп, Шыңғыс тауды (Найман көгі) басып Қара Ертіс, Бұқтармаға дейінгі, жаудан азат етілген бұрынғы ата мекенге қайта қоныстанады. Елді ата жұртқа қайта қоныстандыруға Қаракерей Қабанбай, Шапырашты Наурызбай, Төртуыл Баймұрат, Ергенекті Танаш батырлар басшылық етіп, әскер-қосынмен қорғап, қалың елді Алтай, Қара Ертіс, Марқакөл, Тарбағатай, Сауыр, Маңырақ өңіріне жеткізген. Айтулы билердің ақыл-кеңесіне сүйеніп, үлкен жиын-кеңестер өткізілген. Қалың елді көшіру үлкен, жауапты оқиға болған. Ел Сыр, Қаратау, Жайық бойынан Алтай өңіріне жеткенше, жолда екі қыстап үшінші жылы әрең жетеді екен. Бұл көштің ішінде 1200 жылдары моңғол

шапқыншылығы кезінде және 1700 жылдарғы жоңғар шапқыншылығы кезінде Алтай өңірінен кеткен, ата қонысқа жете алмай жүрген осы екі тарихи кезеңдегі найман ұрпақтары V ғасырдан кейін ата мекенге оралғаны белгілі. Бұл күнде ата мекенде ұрпақ өсіп, өмір өз жалғасын табуда.

М. Тынышпаевтың айтуынша: «Наймандар сан жағынан басқа ру тайпалардан басым болған. 1917 жылдың қарсаңында Бұқара мен Қытайдағы руластарын қоса есептегенде наймандардың саны 830 мың адам болған. Қазір наймандар Қазақстан Республикасының барлық облыстары әсіресе, Шығыс Қазақстан, Алматы облысы және ҚХР, Ресей, Моңғолия мемлекеттерінде өмір сүреді, жан саны шамамен 1,6 миллионға жуық» - деп көрсетеді.

НАЙМАН БАБА – ҚАЙ КЕЗЕҢНІҢ АДАМЫ?

Бүгінде әлемнің төрт бұрышына таралып отырған, миллионнан артық ұрпағы бар Найман ұлысының түп атасы Найман бабамызға арнап, Алтай өңірінің бір тамаша жеріне «Найман баба белгісі» деген атпен зәулім биік тұғыр қойылса деген ой туындайды.

Найман арысы ежелден мекен еткен аймақ шығыста Байкал, Өр Алтай болса, батысқа қарай Тарбағатай, Алакөл, Балқашқа дейін созылып жатқан кең аймақ, кең қоныс. Осы кең атыраптағы ірі қала Өскемен. Өскемен көп тұрғынды қала, өнеркәсіпті қала, келешекті өскелен қала. Осы Өскеменнің бір биігіне Найман баба белгісі қойылса нұр үстіне нұр жауғандай болар еді – ау!

Осы қалаға Абай ескерткіші, Қабанбай батыр ескерткіші, Найман баба белгісі топтастырыла орналасса, үлкеннің де, кішінің де отаншылдық сезімін тереңдете түсетін үлкен өнеге үлгісі болары сөзсіз. Бұл - Алтай атырабындағы бір киелі орынға айналар еді.

Осы орайда түп атамыз Найман баба қай кезеңнің адамы деген сұрақ әркімді ойландыратыны анық.

Тарихи деректер мен тарихи ізділікті салыстыра жүйелеп отырсақ, Найман баба екінші Түрік қағанаты кезінде туып, Ойғыр қағанаты тұсында өмір сүрген адам деуге негіз бар.

Қытайдағы белгілі шежіреші Нұрболат Оспанның шежіре зерттеулерінде: «Найман (654ж-745ж) жылдарда өмір сүрген деген дерек бар. Екінші Түрік қағанаты 745 жылы құлағаны тарихтан белгілі. Н.Оспанның жазуынша Белгібай (745-780) жылдарда өмір сүрген. Сүгірші 764-849 жылға дейін өмір сүрген.

Бұл кезең яғни (750-850) жылдар Ойғыр (ұйғыр) қағанаты кезеңі. Ойғырлар 100 жыл дәуірлеп, 840 жылдары қырғыз тайпасынан жеңіледі»- дейді.

Ойғыр қағанатының құлауы Орхон, Алтай өлкесінде Найман, Керей, Меркіт, Қоңырат, Қыпшақ хандықтарының ірге тасы қаланған заман еді. Бұл тайпалар осы бір тарихи кезеңде дербестік алып, жеке хандықтар құрды.

Бұл кезде наймандар «Сегіз оғыз», «Сегіз тайпа одағы», «Сегіз байырқу» деп аталған. Осы тайпалар құрамында ежелгі наймандар болғаны анық.

Нұрболат Оспанның жазбалары қытай мұрағаттарынан алынған нақты деректермен беріліп отыр. Уақиғаның жылдары, кісі аттары сол кездегі қағанаттар тарихымен (Түрік қағанаты, Ойғыр қағанаты, қырғыз тайпасы) жүйелі байланысы бар.

Енді бір дерек Жұпбаев Құмарбек «Найман шежіресі» атты шежіре-жырларында былайша ой толғайды:

Өткенде Жанарыстан тоғыз ұрпақ
Туыпты ағайынды Сары, Шуақ.
Сарының шөбересі Найман ата,
Шуақтың Елтай ата шөбересі,
Найманға іні болған немересі.
Жетіпті Найман ата тоқсан жасқа,

Атағы белгілі екен алты Алашка,
Бак-дәулет жетіп тұрған жеке басқа, -дейді.

Сонда Жанарыс пен Найман баба арасында он екі ата болған екен. Найманның өзі Сарының шебересі.

Яғни Жұпбаев Құмарбектің шежіре жүйесінде: Сарыдан → Ақсопы → Ер Қаптағай → Найман баба болып таралады.

Ал Сағди Қапасұлы «Ел қорғаған Ер Мамай» деген еңбегінде мынандай дерек келтіреді: «Аңыздың ұйыған мәйегі шындық екені анық. Біз найман шежіресін төмендегідей бағдарлаймыз: Қазақтан → Алаш → Жанарыс → Қарашор батыр → Тұлпар батыр → Алшын → Семізбұқа → Жұмыр → Жұртбай → Жүндібай → Кененбай → Сары (Сарманай) → Ақсопы → Ер Қаптағай → Найман. Сонда Найман Жанарыстың 12 ұрпағы болып шығады» деген пікірін алға тартады.

Осы пікірлер мен деректерді салыстыра отырып, Жанарыстан Найман бабаға дейінгі 12 ата Түрік қағанаты кезеңіне жататын болса, Найманның өзі «Сегіз оғыз», «Сегіз байырку», «Цзу-Бу» тайпалары кезінде өмір сүрген бе деген ой туындайды. Жанарыс тек атамыз және Найман түп ата – бабаның арасында табылмай үзіліп кеткен 12 ата 400 жыл немесе төрт ғасыр уақыт екен. Әр атаға 30 жыл деп есептесе 12 атамыз (400-450) жыл мөлшеріне келеді. Сонда Жанарыс пен Найман баба арасындағы 12 ата сол «Сегіз оғыз», «Сегіз байырку» тайпаларымен сабақтасып жатқан ба? – деген сұрақ әркімнің көңілінде жүргені даусыз. Екінші Түрік қағанаты кезінде Қапаған хан, Құлтегін заманында «Сегіз байырқулармен» талай шайқас, қақтығыс болғаны тарихта анық жазылған.

Әлемдік әдебиеттің алтын қазынасының біріне айналған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпосы ең көне жырлардың бірі. С. Радловтың, Ә. Марғұланның зерттеулерінде жыр (700-750) жылдар мөлшерінде туған деген болжам айтылады. Бұл мезгіл Алтай өңірінде Екінші Түрік қағанатының дәуірлеп тұрған кезі.

Археологиялық зерттеу кезінде Алтай өңірінен алтын ілгекті қапсырма табылған. Бұл қапсырмадағы бейнелер «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына сәйкес жасалғандығы дәлелденіп отыр. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында Ай, Таңсық деген екі қыздың елмен, жермен қоштасуы ел аузында сақталған.

Балталы, Бағаналы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл аман бол.

Кір жуып, кіндігімді кескен жерім,
Жөргекте «Қозы бала» сен аман бол, -
дейді жырда.

Сонда Балталы, Бағаналы елі тоғыз таңбалы найманға кіретін ел екені белгілі. Сүгіршеден → Төлеген → Ұлан батыр → Балталы, Бағаналы, Ергенекті.

Және Алтай халықтарында «Қозы Еркеш» деген жыр бар екендігі айтылады.

Ерте кезде Балталы, Бағаналы руы, Қоңырат рулары қазіргі Бийск, Қосағаш аймақтарын мекендеген тарихтан белгілі. Және Балталы, Бағаналы елі де тоғыз таңбалы найманға кіретін ірі рудың бірі.

Сонда Қарабай Алтайдан ауа көшіп, Сыр бойына барып, одан қайта өрлеп Аякөз аймағына келген болады. Қозы мен Баянның белгісі дейтін мазар Аякөз өңірінде найман Сыбан руының жерінде тұруы да, тайпалық тұтастығымызды мезгеп тұрғандай.

Не Шыңғыстай, болмаса не Қалбадай,
Не Мыржықтай аңы көп бір тау еді, - дейді жырда.

Жырда аталып отырған тау аттары Шыңғыс, Қалба, Мыржық бәрі де шығыс өңірінде жатқан таулар.

Жырдың келесі бір шумақтарында тағы да шығыс өңірінің жер-су аттары айтылады.

Ертіс басы алыстағы жерге кетті,
Бейне теңіз дей тұғын көлге кетті, -дейді.

Ертіс басы Алтайдан басталатыны анық қой. Ал «Бейне теңіз» деген көл, бұл қазіргі Зайсан көлі. Ертеде «Бейне теңіз» деп аталған.

Міне осы пікірлерді түптеп отырсақ, Қарабай, Сарыбай, Қозы Көрпеш найман туысқандарымыз болуы да мүмкін-ау деген ой туындайды.

Қазақстан халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов «Телегетай баба туралы тарихи толғам» деген мақаласында:

«Шежірелердің барлық нұсқасында Найманның жас кезінде қол бастаған батыр, ержүрек жауынгер болғаны айтылады. Бағы өрлеп, дәурені жүріп тұрған кезде ешкім оның маңайын баса алмаған Найман да қартайып, қайраты қайтқан шақта, дұшпандары Найманның елін шабады. Өшіккен жаулары Найманға қандай жаза бұйырамыз дейді. Іштерінде біреу тұрып: «Дүниеде ұрпақсыз қалудан өткен ауыр жаза жоқ. Қартайғанда кубас атанып, қалған өмірі қорлықпен өтсін» деп еркек атаулыдан тірі жан қалдырмай, бесіктегі балаға дейін өлтіреді. Сол қырғында Найманның жалғыз ұлы Токпан да оққа ұшады» - дейді Қабдеш Жұмаділов. Жазушының бұл пікірін тарихи деректерде жоққа шығармайды.

Ешбір негізсіз үлкен бір тайпа (ұлыс) найман деп атала ма? Онымен бірге Найман ел иесі болған, қол бастаған батыр адам. Өкіреш Найман деген ұғымның қалыптасуы, өкірген мықты билік адамы болғандығын танытса керек. Құлтегінмен, Қапағанмен, Тонюкөкпен терезі теңдес адам болған. Үлкен ұлыстың көсемі болған.

«Өкіреш» сөзіне түсінік жасасақ, қазіргі сөз қолданысымызда да түркі халықтарында «Өкірген азамат», «Өкіріп тұрған ел», «Өгіздей өкіріп тұрған кезі», «Өкірген аяз» деген қолданыстар мықты, күшті, өктем деген ұғымды беретін сөздер.

Түркі тарихын үстірт зерттеген шетел ғалымдары біресе Найманды Өкіреш дейді. Біресе Белгібайды арғындар Өкіреш атаған деп жазады. Біресе Сүгірші (Сүгірті) ол Өкіреш атанған дейді. Осы мысалдардан-ақ бұл пікірдің жалған, үстірт, жорамал екендігі көрініп – ақ тұр.

Найман өз кезінде Алты Алашқа танылған асқан батыр, әскер басы болған. Қол бастаған батыр, өз тайпасының көсемі болған ірі тұлға.

Қайраты мен ерлігіне байланысты өкірген батыр, өкірген қолбасы, Өкіреш Найман атанған болар. Найман одағының Түрік қағанаты кезеңіндегі билеушісі – Өкіреш деп аталған деген дерек те бар.

Найман - әйгілі найман тайпасының түп атасы. Бұған шежіре деректері де, тарихи ізділіктерде дәлел болады. Бүгінгі найман ұрпақтары 30-35 атадан соң Жанарыс бабаға тіреледі. Ұрпақ жалғастығы қазірдің өзінде Телегетайға дейін 21-22 атаға жетіп отыр.

Тарихта Телегетай, Сүйінші, Сүгірші, Кетбұқа сияқты тұлғалардың болғанын жалған дей алмайтынымыз анық. Олар найман бабаның үшінші – төртінші ұрпақтары. Бұл тұлғалар Найман мемлекеті кезінде, 1200 жылдарда өмір сүрген. Шежіре жүйесінде: Найманнан → Белгібай → Сүйінші → Телегетай болса, Елтайдан → Серікбай → Домбауыл → Кетбұқа, Келбұқа болып таралады.

«Найма» моңғол сөзі еді. «Наймана» деген өзен болған еді деген зерттеулер мен дәлелдеулер тарихшылар мен ғалымдар тарапынан көп айтылады. Бірақ әрі қарай нақтылы шешімге келе алмайтыны белгілі. Себебі бұл пікірлердің көбі болжам, жорамал. Солай болуы мүмкін бе деген ойлар мен дәлелдеулер ғана. Өзі нақтылы дерексіз болжам болғандықтан ол жорамалдар осы күнге дейін, неше ғасыр бойы түпсіз тұнғыықтан шығар жолды көрсете алмай отыр.

Найман тайпасының ұзақ тарихи даму кезеңдеріндегі байланыстылық, найман рулары мен тайпаларының тарихын нақты білу, терең тану негізінде ғана дұрыс арнаға түсері сөзсіз.

Найман – тайпа көсемі. Есімі ел ұранына айналған батыры. Кейіннен 900-950 жылдары «Найман» атауы тайпалық бірлестік атына айналған 950-1000 жылдары. Найман хандығы атанып, 1000-1200 жылдары Найман мемлекеті деп аталуы да осы негізге байланысты болуы әбден мүмкін.

Найман ұлысы тарихындағы бұл байланыстылық, сабақтастық әзір ғылыми тұрғыда нақтыланбай отырғандығы белгілі. Бұл алдағы уақыттың еншісіндегі іс деп ойлаймыз.

Найман бабадай ірі тарихи тұлғалар өзінің түп тайпасының тарихынан бөлек, бөлініп қалуын қалай түсінуге болады?

Бұл кезеңде Түрік қағанаты ыдырап, қағанаттың ыдыраған тайпалары мен ұлыстарына жеке хандықтар құрылады. Рудан бөлек және тайпа тарихынан бөлек қалай ұлт жасалады. Осыдан келіп найман ұлысына кіретін рулар мен тайпалар тарихын тереңдете зерттеп, Түрік қағанатымен сабақтастыра іздестіруді қажет етеді. Найман тайпасының елдік жолын, ерлік жолын VII-VIII – ғасыр қойнауынан іздеу қажеттігі өзінен-өзі туындайды.

Найман бабалар жасаған ерлік тарихты қалай ұмытуға болады.

Өкіріп жылапты, өкіріп өліпті деген пікірлердің бәрі де жалған, өтірік болжам ғана. Тіпті Найман баба жайлы мұндай жалған пікірлерден арылу керек, құтылу керек (бұл пікірлерден арылатын уақыт келді).

Аруақты бабамыздың ардақты рухын әспеттеп, бөтен пікірлерден тазартып, ата рухын құрметтеу қажет демекпіз.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,

Ол - ақынның білімсіз бейшарасы, – деп Абай атамыз айттып кетті емес пе?
Бөтен сөздің қағаз бетіне түсе беруі де жараспайтын тәрізді демекпіз.

НАЙМАН БАТЫРЛАРЫ

17 ғасырдың басында қазақ – жоңғар хандықтары қарым-қатынасы өте шиленіскен жағдайда болған. 1635 жылы жоңғар хандығының құрылуы жоңғарлардың қазақ жеріне шабуылын күшейтті. 1639 жылы жоңғар хонтайшысы Батур мен Жәңгір сұлтанның қолдары арасында қатты шайқас болады. Шайқаста Жәңгір сұлтан қолға түседі. 1643 жылы Жәңгір хан Батурға қарсы қайтадан аттанады. Шайқас кезінде Самархант билеушісі Жалантөс батыр 20 мың әскерімен көмекке келеді. Батур шегінуге мәжбүр болады.

Жоңғар басқыншыларының қазақ жеріне басып кірген шабуылының бірі 1710-11 жылдары болды. 1710 жылы Тәуке хан үш жүздің өкілдерін жинап, Қарақұм маңында “Хан кеңесін” өткізді. Осы жиында қазақ жасақтарының қолбасшылығына Бөгенбай батыр сайланады.

1723 жылы Цеван Рабтан (1697-1727ж) бастаған жоңғар қолдары 70 мың әскермен қазақ жеріне басып кіреді. Бұл жорық қазақ халқына бұрын соңды болмаған қайғы-қасірет әкелген алапат соғыс болған. Бұл кезең тарихта “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” деп аталады. Осы кезде “Елім-ай” өлеңі дүниеге келген. “Қайран Алтай”, “Ағажай, Алтайдай жер қайда-ай” елдің мұң-зарын білдіретін жырлар.

Алтай өңірін мекендеген найман, керей тайпалары Моңғол шапқыншылығы кезінде де, жоңғар шапқыншылығында да ел шетінде, жау бетінде, оқ өтінде отырған ел еді. Шапқыншы жаудың алғашқы, басым шабуылдары найман, керей елдеріне көп зардап әкелді.

Алтай мен Арқадан найман елі ауып, Қаратау, Сыр бойына көшкен. Сыр бойын, Ташкент пен Түркістанды жоңғар басып алған кезде, босқын ел қайда барарын білмеген заман болған. Ел басқа хандықтарға Қоқан, Бұхара хандықтарының жеріне өтуге мәжбүр болған. Бұл көш-жерінен, ерінен, азаматынан айрылған елдің көші:

Басынан Қаратаудың көш келеді,
Бір жорға көшкен сайын бос келеді.
Айрылған қарындастан қиын екен,
Мөлдіреп екі көзден жас келеді, - дейді.

Бұл өлеңде не сыр бар десек, елінен, қонысынан ауған, ауып босқын көрген елдің көрінісі. Бір жорға әрбір көште бос келеді? Ол тұлдаған жылқы. Иесі жорықта қаза тапқан жылқыны құйрық-жалын түйіп, көште бос алып жүреді. Бұл - қаралы көштің белгісі. “Айрылған қарындастан қиын екен”- дейді. Бұл да ағайыннан, ел-жұртынан айрылған, көзі жасты халықтың, қайғы-қасіретінің, мұң-зарының көрінісі еді.

1726 жылы үш жүздің жасақтары күш біріктірді. Бұл жиын Сарысу өзенінің бойында, Орда басы деген жерде Ұлытауда “Үлкен Ордада” өткізілді. “Хан кенесі” қазақ жасақтарының қол басшысына Әбілхайыр ханды бекітті. Қазақ жасақтары үш жыл (1726-29ж) әзірленіп, үлкен даярлық жасаған. Үш жүзден қол жинап, әйгілі батырлар басшылық еткен. Ол батырлар:

Арғын	руынан	Бөгенбай	батыр
Қаракерей	руынан	Қабанбай	батыр
Шекті	руынан	Тайман	батыр
Төртуыл	руынан	Баймұрат	батыр
Төртуыл	руынан	Бұқа	батыр
Төртуыл	руынан	Бағар	батыр
Төртуыл	руынан	Бердіке	батыр
Төртуыл	руынан	Тоқабай	батыр
Төртуыл	руынан	Ақшора	батыр
Балталы	руынан	Оразымбет	батыр
Бағаналы	руынан	Баянбай	батыр
Көкжарлы	руынан	Көксерек	баһадур
Көкжарлы	руынан	Мамай	батыр
Уақ	руынан	Бармақ	батыр
Уақ	руынан	Баян	батыр
Матай	руынан	Кенже	батыр
Матай	руынан	Шөнкей	батыр
Ошақты	руынан	Саңырақ	батыр
Ергенекті	руынан	Барақ	батыр
Бура	руынан	Ақпантай	батыр
Бура	руынан	Қонақай	батыр
Бәсентінін	руынан	Малайсары	батыр
Қожанбет	руынан	Тоғанас	батыр
Қожанбет	руынан	Жарылғап	батыр
Қожанбет	руынан	Есберді	батыр
Қожанбет	руынан	Жәнібек	батыр
Терістанбалы	руынан	Есенгелді	батыр
Шапырашты	руынан	Наурызбай	батыр
Өтей	руынан	Буланбай	батыр
Ақнайман	руынан	Жаман	батыр
Өтеміс	руынан	Жолатай	батыр

Міне осындай айтулы батырлар үш жүзден жиналып қазақ қолдарын бастаған екен.

Қазақ қолдары Балқаш көлінің оңтүстік шығысы Итішпес көлінің (Алакөл) маңындағы Аңырақай деген жерде шешуші шайқасқа шыққан. Қазақ қолдарының әскер басы болып найман Қаракерей Қабанбай батыр сайланады. Бұл – атақты Аңырақай шайқасы. Аңырақай шайқасында Алакөл, Іледария, Жетісу жаудан азат етіледі. Аңырақай жеңісі үш жүздің біріккен қолының жеңісі еді.

1728-29 жылы Бұланты мен Бөленті өзенінің жағасындағы шайқаста қазақ қолдары жеңіске жетті. Бұл жеңіс “Қалмақ қырылған” деп аталады. Бұл шайқаста Түркістан, Ташкент жаудан азат етіледі. Қазақ қолдары жоңғар басқыншыларына ауыр-соққы беріп, қалған жерлердің біразын босатады. Бұл жеңіс қазақ халқының әскери, моральдық рухын көтерді. Үш жүзді біріктіргенде жоңғар қаупінен құтылуға болатынына ел сенімі артты..

Бір жыл әскер – жасақты тынықтырып, Абылай хан Шу өзенінің бойында “Үлкен ордада” хан кеңесін өткізді. Бұл – 1730 жыл еді. Бұл жорықта қазақ қолдары Аякөз, Барқытбел, Тарбағатай, Манырақ, Зайсан, Қара Ертіске дейінгі аймақ жаудан азат етіледі. Шешуші шайқас 1750 жылы Аякөз жерінде болды. Қазақ қосындары Ақ Шәуліге ту тігіп, бас қосты. Қалба өңірінен Терістаңбалы - Айтқұл, Жарылғап батырлар, Нарын, Күршім бойынан Танаш батыр, Ақнайман –Жаман батыр, Бура-Қошқарбай батыр Марқакөл Қалжыр өңірінен Қожанбет - Тоғанас батыр, Қожанбет - Жарылғап батыр, Қожанбет – Егізқара - Есберді батыр, Жарболды - Жәнібек батыр(әрі би болған) бастаған әскер қосындар келіп қосылады. Керей - Жәнібек Бердәулетұлы абақ - керей қолдарын бастап келеді. Айтулы шайқас Ақ Шәулі маңындағы Нарын деген жерде болады, жоңғар қолдары күйрей жеңіледі. Бұл айтулы шайқастарда найман тайпасынан шыққан қаракерей Қабанбай батыр, Төртуыл Баймұрат батыр, Ергенекті Көкжал Барак батырлар тарих беттеріне кірген еді.

Қазақ-жоңғар шапқыншылығынан кейін Найман елінің көп аталарының ұраны “Қабанбай” аталған екен. Төртуыл руының ұраны “Баймұрат” аталған. Қожанбет руының ішінде көп аталардың ұраны “Тоғанас” деп аталады. Осының өзі ел тарихындағы әйгілі тұлғаларға деген халықтың, елдің зор құрметін танытса керек.

Қалба тауын, Нарын, Алтай, Марқакөл өңірін жаудан тазартып, елді ата жұртқа қоныстандыру 1750 жылға дейін созылған екен. Бұл 1750-1760 жылдарда ел қасында болған Көкжал Барак, Төртуыл Баймұрат батыр, Қабанбай батырлар еді.

Қазақ елі жоңғарларға қарсы күресте өзінің елдігін, болашағын сақтап қалды. Қазақ халқы тарих сахнасының бетінде еңселі ел болып қала берді.

Қаракерей Қабанбай батыр

Үш жүздің ұраны болған Қабанбай (Дарабоз) батыр Абылай ханның сенімді серігі, әскери қолбасы болған. 1710 жылдан 1755 жылға дейін 40 жыл жорықты күндерді басынан өткізіп, 103 рет шайқасқа кірген.

“Хан батыры” атанған Қаракерей Қабанбайға Абылай хан Бейжіндегі Еженханға аттанарда: “Әуелі құдай, екінші сен ие бол, Қабанбай, халық саған аманат!” – дейді. Абылайдың бұл сөзі Қабанбайдың қазақ еліндегі орынын танытады. Яғни, Қабанбай – қазақ хандығындағы Абылайдан кейінгі екінші ірі тұлға.

“Жоңғар шапқыншылығы кезінде батыр атанған және әскер басы болған –Қабанбай батыр, Алтыбай батыр, Ақтанберді батыр, Еспенбет батыр, Матай Шөңкей батыр, Керей Жәнібек батыр, Бура Ақпантай батыр, Қанжығалы Бөгенбай батыр, Бәсентінін Малайсары батыр т.б. Бұлардың әрқайсысы асқақ атақ, абырой алған батырлар болса да, олардың ішінде өресі озық, шоқтығы биігі Қабанбай батыр еді” – дейді тарихшы ғалым Құрманғали Халиди.

Алашта Қабанбайдай көп жекпе-жекке шыққан батыр болған емес. Қаракерей Қабанбайдың жоңғар батырлары Арсалан, Доланқара, Арқауыл, Доржы, Аманалы, Әтеке-Жырық сияқты талай жаужүрек қарсыластарын сайыста жеңгендігі тарихтан мәлім болды.

Қабанбай батырдың жекпе-жек шебері екендігін танытатын шайқастың бірінен мынандай бір деректі келтірейік: «1735 сиыр жылы ұрыс Тарбағатай, Алакөл төңірегінде еді. Біз Алакөлге жеткенде шайқастың алғашқы күні екен. Жекпе-жектен басталатын ұрысқа Убашы қалмақ жағынан Арқауыл батырды шығарды. Арқауыл – жиырманың ішіндегі ірі, тұлғалы батыр. Арқауыл батыр: «Қабанбай, Қабанбай шықсын!»-деп айқай салды.

Қабанбай - алған беттен таймайтын кісі. Батыр ешкімді тыңдамай атқа мінді. Ол шапқан да жоқ, желген де жоқ. Қой қайыруға бара жатқан адам сияқты. Найзасын көлденең ұстап жайымен кетіп барады. Қабанбай саспады. Қабекен қарсыласын өлтіру үшін емес, жездесімен ойнаған балдыздай көретін сияқты. Қабанбай қолындағы алмас жарқ етті. Арқауылдың басы алмадай бөлініп қалды» -дейді Қазбек бек Тауасарұлы. Міне бұл шайқастағы көріністен өзіне, өз қайратына сенген адамның бейнесін көреміз.

(Қазбек бек Тауасарұлы «Түп-тұқияннан өзіме шейін» 361 бет.)

Қабанбай батырдың тағы бір жекпе-жек шайқасы Марқакөл өңірінде Қалжыр өзенінің бойында болады. Қалмақтың Доланқара батыры Сауырдан 300 жылқыны алып, Қара Ертістен өтіп Қалжыр өзеніне келіп жатқан кезде, Қабанбай, Дәулетбай, Бердәулет бастаған қуғыншы топ келіп жетеді.

Жырдан үзінді келтірейік:

Енді екеуі жекпе-жек,
Арыстандай айқасты.
Қатуланып қабағат,
Арпақ-құрпак шайқасты.
Сүйенгені Доланның,
Басындағы қалқаны,
Қайратпен Қабаң ұрғанда,
Быт-шыт боп шықты талқаны.
Ат үстінен меңгеріп,
Қайратпенен еңсеріп,
Екінші рет ұрғанда,
Құлады аттан теңселіп, -дейді жырда.

(«Дидар» 1991 ж 12 қыркүйек).

Қабанбай - өзінің жүрегінің түктілігімен ғана емес, көрегендігімен, білгірлігімен, әскери өнерге жеттікшілігімен танылып, Абылай тарапынан лайықты бағаланған батыр. Қабанбай атты әскер шайқасының стратегі, теңдесі жоқ жекпе-жек шебері. Бүкіл алты Алаштың қорғаны болған дара тұлға. Биік тұлға! Ел мақтанышы! Өшпес есім!

Ақмола өңірінде Есіл, Нұра өзендері бойындағы Қабанбай күмбезінің жанына тұрғызылған Қабанбай батыр ескерткіші тактасындағы мәтінді ұсынып отырмыз.

«Қабанбай найман тайпасының Қаракерей руынан, «Хан батыры» атағы беріліп, Қаракерей руының биі болған. Қабанбай батыр – қазақ хандығының астанасы киелі Түркістан қаласының қорғаныс бастығы болған. 1724 жылы Түркістан қаласын қорғауды ұйымдастырушылардың бірі, қазақ тайпаларының жасақтарының басын қосып, құрауды өз мойнына алып, әрі қарай стратегиялық маңызы зор, үлкен шайқастарда, яғни 1725 жылы Алакөл шайқасын, 1728 жылы Шұбартеңіз жағасындағы қанды шайқасты, 1729 жылы – Бұланты өзені бойындағы, Балқаш көлінің оңтүстік өңіріндегі Аңырақай шайқастарын тікелей басынан өткізіп, халық жасақтарының ақылды да, айлалы, нағыз ержүрек қолбасшысы болды. Сондай-ақ бір жарым жылға созылған Шаған шайқасы, Іле шайқастарында жауға берілген тегеурінді соққылар Қабанбай батырдың қолбасшылық даңқын асқақтата түсті.

Өмірінде елшілік қызметін, қазақ даласының тұрғындарының арасындағы дауларды әділ шешетін би ретінде талай жұмыс атқарған. Қайтпас батырлық, жекпе-жектің атаулы жеңімпазы болғаны үшін оған Избасар, жас бурадай палуандығы үшін – Қарабала, өз ортасының ерекшесі – Дарабоз, жаудың ығырын шығаратын, қаймықпайтын – Қабанбай деген есімдерге ие болған.

40 жылдан астам уақыт бойы Қабанбай батыр азаттық күресі жолында алдына жан салмады. Ержүрек Батыр бабамыз 103 рет жаумен шайқасқа түсіп қарсы келгенін жеңбей қоймаған екен.

Ұлы Абылай ханның өзі де Қабанбайға былай деген екен:

«Батыр! Сен менің қайыспас қылышымның иесісің! Сен даңққа бөлендің. Осы күннен бастап сенің Қабанбай есімің қазақтардың көшбасы есімдерінің бірі болады, мен сені бас қолбасшы етіп тағайындаймын» - , депті.

Қубас ат

Ер қанаты болған батырдың тұлпары Қубас атын найман Бұланбай бай көп жылқының ішінен өзі ұстап, Қабанбайға сыйға тартқан екен.

Кезінде Қабанбай батырдың жорық серігі, тұлпары Қубас ат жайлы ұзақ жыр – толғаулар болған. Сол жырда Бұланбай бай туралы, ол кісінің асқан жомарттық пейілі жайлы айтылған. Батырға лайық атты алты жыл баптаған, тұлпардың асыл қасиетін тани білген, Өсербай сыншы туралы да айтылады.

Біз Маусымбай ақынның “Қубас ат” жырынан үзінді келтіріп отырмыз.

Кім білмес наймандағы Боранбайды,
Бес Байыс боранбайлап ұрандайды.
Қазақтың ұран шықса қаны қызып,
Ер жігіт өз үйінде тұра алмайды.
Үш жүзге байлықпенен аты шыққан
Естиміз асқан бай деп Бұланбайды.
Бұлардың ата-тегі туысы бір,
Кейбіреу нақ айтпаса біле алмайды.
Байыстың елге әйгілі бес баласы,
Үлкені Сарымырза ер данасы.
Шүрентай Қаржыменен екі анадан,
Сыбанның Ахметпен бір анасы.
Айтылған Сарымырза алты бала,
Белгілі бұл балалар жалпына да.
Жолымбет, Бейімбет пен ер Жолбалай,
Айтатын енді үшеуін артын ала.
Берді, Көшен, Таңылбай бір анадан,
Алтауы бір атадан емес дара.
Әжіғұл – Жолымбеттің екінші ұлы,
Біледі бастан аяқ халық мұны.
Туыпты Әжіғұлдан Дәуіт мырза
Ашылар қуа берсе тарих сыры.
Атақты ұл болыпты Мырзаштан үш,
Еліме нақ әйгілі бұл белгілі іс.
Қалқаман, Мүлкаман мен Жауар дейді.
Барлығы бір атадан екен туыс.
Міне осы Мүлкаманнан Ұлан, Бұлан,
Найманда бай болмапты асқан бұдан.
Тұқымы Қалқаманның би Боранбай,
Нәсілі ата қуса бірге туған.
Найманға би Боранбай билік айтып,
Артына аруақты болған ұран.
Тұсында Абылайдың ақылшы боп,
Серік боп ордасында қызмет қылған.
Байыстың бәйбішесі аты Мұрын,
Мақта апай, Сарымырза туған мұнан.
Байжігіт – Мақта апайдың жалғыз ұлы,
Емес пе Байжігіттен Мәмбет туған.
Мәмбеттен ер Қожағұл туған болса,
Қабанбай шөбересі боп тараған.
Ұрпағы бес Байыстың жиен дейді,
Білген жан бұл араға қылмас күмән.

Қабанбай – орта жүздің арыстаны,
Жау сасқан даңқын естіп алыстағы.
Қабанбай, Ер Бөгенбай заманында,
Кетпеген дұшпанына намыстары.
Болған соң әрі жиен, әрі серік,
Болады келісі мен барыстары.
Қазақтың ескі жосын әдетінде,
Арада алыс-беріс арыстары.
Дәулетін Бұланбайдың сөз етейін,
Демендер сөз мазмұны алыстады.
Мал біткен Бұланбайға дейді халық,
Кезінде бақыт қонған, Қыдыр дарып.
Қырық қос ірі қара болған екен,
Қойының сексен қора болуы анық.
Бітіпті бес мың жылқы, үш мың түйе,
Бәріне Ұлан, Бұлан болған ие.
Сиыры екі мыңнан асқан екен,
Қалдырмай ұққанымды айтсам, міне.
Үстінде отыз мыңнан қой болыпты,
Секілді мұнан да асқан жүре-жүре.
Емес пе көрген аз бір адамның,
Тарихты ұғынасың сұрап біле.
Бұланбай елге жаққан беруімен,
Елінің айырылмапты сенімінен.
Біткенін осы байға үш мың түйе,
Естідім бір шөбере келінінен.
Әйгілі бұл әңгіме үлкендерге,
Үлкендердің ішінде білгендерге.
Қабанбай қолқалапты бір ат бер деп,
Ауылына Боранбайдың бір келгенде.
Қазақта талай-талай шығыпты ер,
Еліне жаудан қорған болыпты бел.
Сайыста ерді жаудан құтқаратын,
Жігітке тұлпар атты серігі дер.
Ғали мінген дүл-дүлді,
Сейітбаттал мінген Сары атты,
Ерлерге сай тұлпарды
Серік қып алла жаратты.
Қамбар мініп Қасқа атты,
Ер қосай мінді Торы атты.
Ер тарғын мінді Тарланды,
Қарабек мінді Қара атты,

Алпамыс мінді Шұбарды,
Қареке мінді Ала атты.
Дәл осындай ат керек,
Ер жігітке талапты.
Осындай бір ат шығар ма,
Араласақ Алашты.
Араладым, таппадым,
Байжігітті - Қарасты.
Құнына шыдап алалық,
Табылса бір ат жаракты.
Алакөлдегі шайқасқа
Бердекең берді бір атты.
Осы атқа мінген соң,
Кең жайдым жауға құлашты.
Сайысқа түсер майданда,
Серігім осы тұрақты.
Мың жылқыға бермеймін,
Бердекең берген Сұр атты.
Басқа ат мінсем желе алмас,
Жау қарасын көре алмас.
Ат жалында болмаса ер,
Сазайын жаудың бере алмас.
Екпіндеп алға шықпаса,
Сермеуге келмес көк алмас,
Бес қару толық болмаса,
Дұшпанын жойып жеңе алмас.
Елін келіп жау шапса,
Ер жігіт қалай кек алмас,
Жауын жеңіп жойғанша,
Неше тәулік дем алмас.
Үш тәулік шаптым – талмады,
Алдыңа жылқы салмады,
Болдырмаған бір жылқы
Осыдан басқа қалмады.
Омақа асып, жер құшты
Жоңғардың талай қалмағы.
Елі тозып күйзелсе,
Еріне түсер салмағы.
Болдырса да өз аты,
Бердекең қайта алмады.
Болмасын жаудан оқыс деп,
Өз басын маған арнады.
Болдырып аты талай ер,
Шайнаулы кетті бармағы.
Ер жеңісі атта екен,
Қажеті ерге қатты екен.
Қор болып қолға түскенше,
Майданда өлген жақсы екен.
Оққа ұшып атым қалғанда,
Жаздадым кете арманда.
Бердекеңнің ерлігін
Ұмытпан бұл жалғанда.

Тандаулы деген ат шыдар,
Бірнеше тәулік шабысқа.
Шыбын жанын пида қып,
Ер жігіт түсер намысқа.
Дүркіреп жау тигендей,
Өрт қойғандай қамысқа.
Қалжырап дене болдырып,
Қолыңның қары қарысса,
Ерге серік ат екен,
Арпалыста – алыста.
Қамқоршым едің ақылшым,
Үйреткен ақыл арысқа.
Ақылшым әрі нағашым,
Осындай бір ат қарайын,
Табылса шыдап алайын.
Бөрекең мына сөзге құлақ салды,
Шақырып Үмбетбайды қасына алды,
Хат жазып Бұланбайдан ат сұрадық.
Ат болсын, ерге лайық маңдай алды,
Ат болсын ат болғанда елден ерен,
Мүсіні, сыны ерекше болсын бөлек,
Өзі айтып Үмбетайға хат жаздарды,
Тапсырды осындай ат атуып бер деп.
Биіктігі өзіндей болсын,
Местігі өзімдей болсын.
Есіп кеткенде екпенінен жел есіп,
Жүрісі Қазыбектің сөзіндей болсын.
Құлағы қамыстай болсын,
Еріні талыстай болсын.
Екі көзі ботаның көзіндей болсын,
Шекесінің арасы қарыстай болсын.
Қабағы бүркіттің қабағындай болсын,
Шықшыты бураның сағағындай болсын.
Жылқыңыздан осындай бір тай шығар,
Мүсіні менің қойған талабымдай болсын.
Жалы жібектей болсын,
Қасқа тісі күректей болсын,
Жігері бабына келген түлектей болсын.
Белдемесі қанатты болсын,
Жаясы жалпақ алапты болсын.
Бір көргендер үш қаралық
Осындай сұлу жаракты болсын.
Сауыры құландай болсын,
Кекілі балаға қойған тұлымдай болсын.
Егесте ердің серігі болсын,
Өңі-түсі бірыңғай болсын.
Тұяғы жұмыр болсын,
Денесі шымыр болсын.
Құтқармайтын қуғанды,
Қайыспас, мінсе тұғыр болсын.
Құйрығы төгіліп тұрсын,
Талданып сөгіліп тұрсын.

Самсаған калың жорықта,
Мүсіні жұртқа көрініп тұрсын.
Осындай талаппенен сұратты атты,
Болсын деп жылқы ішінде бек сымбатты.
Қол қойып, аяғына мөрін басты,
Туыстас замандасы Бұланбайға.
Жіберді бір жігіттен осы хатты,
Қолына алып келіп тапсырған соң,
Қағаздың Бұлан мырза бетін ашты.
Қағаздың мәнін ұқты оқып көріп,
Отырды әр сөзіне ой жіберіп,
Сыншының оймен жазған киялындай,
Жылқыдан шығар ма деп мұндай көрік,
Ойлады болады деп ерге серік.
Сыны бар дәл жиырма жеті жерде
Табылса бір жылқыдан түгел келіп.
Өзі оқып Бұланбайдың хатты болды,
Шешенге мұны жазған көңлі толды.
Ұққан соң қонақ үшін керектігін
Табылса неғылса да бермек болды.
Хатты алып екінші рет Әбіш көрді,
Осы еді бітіретін әр істерді.
Жылқыдан бес жарым мың лықсып жатқан
Бір тайды таба алмауды намыс көрді.
Әбіштен енді хатты Қолбай алды,
Мырзалар аты шыққан маңдай алды.
Ұрқынан Мүлкаманның қайтсе шығар,
Бұдағы намыс көрді малды аяуды.
Үшеуі ақылдасты аттың сынын,
Көрмеген паһим етіп бұдан бұрын.
Жиырма жеті түрлі порымы бар,
Жылқыдан туа ма деп мұндай құлан.
Сұрады шақырып ап Өсербайды
Білетін жігіт еді жылқы сынын.
Қасында қысы-жазы болғандықтан,
Жөні бар білетұғын жылқышының,
Әртүрлі ер басынан өтер майдан,
Табылар ізденбесе бекер қайдан?
Бар ма деп жылқымызда осындай ат,
Сұрады қос бастығы Өсербайдан
Өсербай аз отырды жауап қатпай,
Бірі жоқ отырғанның таңдай қақпай.
Сәйгүлік жылқыдағы саңлақтарды,
Ойланды ой жүгіртіп аспай-саспай.
Сынға сап, таразылап ой жүгіртсе,
Ойына олқы келді бәрі жақпай.
Ойына арда емген дөнен түсіп,
Қуанды таптым-ау деп жаза баспай.
Аздан соң байға қарап жауап қатты:
- Ойға алдым тола ма деп талай атты.
Шу асау жылқыңызда бір пырақ бар,
Көңіліме сынға толып осы ат жақты.

Жануар былтыр құнан, биыл дөнен,
Отырсыз аттың жайын сұрап менен.
Желіде жеті күндей жатпап еді,
Шын тұлпар мынау ессе болар деп ем.
Енесі содан бері туғаны жоқ,
Жануар жүйрік еді бөлек ерен.
Бұл дөнен сонан бері сүт емеді,
Мінгізбей қазіргіше күтіп келем.
Бір жеті өткен жылы жуасыттым,
Белгілі құлынынан жылқы деген.
Шабысы желісімен бейне сағым,
Асырмай һәм кемітпей айтсам нағын:
Ат желіп аяңына жете алмайды,
Алдына жылқы салмас тапсаң бабын.
Бір тұлпар ерге серік бола ма деп,
Болжап ем өз ойымша болашағын.
Хаттағы айтқан сипат табылады,
Шындыққа әрқандай іс бағынады.
Бара алмай еш нәрсенің байыбына
Кейбіреу айдаладан шабынады.
Шықпаса шежіренің қойған сыны,
Өсербай жылқы бағып неғылады?!
Бай айтты: -Рахымет, Өсербайым,
Емесің бекер жігіт қарапайым.
Көрелік барлығымыз түгел көзбен,
Келер күн осы араға болсын дайын.
Жолаушы жиендер кеп дәм татсын деп,
Қонаққа Бөрекенді шақыртайын.
Ел келіп жайлауына орныққан соң
Деп жүр ем қонақ қып дәм татырайын.
Әкелді келесі күн соны барып,
Ұқсады сынағанда порымы анық.
Өлшепті сыншы айтқан әр белгіні,
Байқаса нағыз тұлпар болуы анық.
Шабысы, желісі мен жүріс жағы,
Тұр екен бұл үшеуі толып алып.
Құлашың жаясына әрең жетер,
Өлшеді бозбалалар соны барып.
Барлығы атты сынап көрді көзбен,
Келмейді жоқ барлыққа айтқан сөзбен,
Салпы ерін, ұзын тісті, тостаған көз,
Кем емес артылмаса басы кезден.
Жібек жалды, сал мойын сала құлаш,
Сыншының болып шықты айтқаны рас.
Шу асау секілді емес, мінезі кең,
Жануар емес тарпаң, екен жуас.
Сымбатты сырты сұлу, мүсінді еді,
Қойғандай қолмен жасап пішінді еді.
Көпшілік жануарға разы боп,
Қоя бер жылқыда еркін жүрсін деді.
Сонымен бұл арадан тарасыпты,
Сол кезде мұндай дәурен жарасыпты,

Найманда бұдан мырза болған емес,
Бұл байды найман тұрғай, Алаш ұқты.
Шақырып Бөрекенді кетті Қолбай,
Жарлығын байдың айтқан екі қылмай.
Қасында екі жігіт атқосшы бар,
Тайпалып астарында жорға жылмай.
Мырзалар қонақ үйге келіп түсті,
Мөлшерлеп келсе керек талмау түсті.
Беруге биге сәлем келгендер де,
Отырып көппен бірге қымыз ішті.
Айтысты биге сәлем береміз деп,
Дидарын ақсақалдың көреміз деп,
Кеп жатқан Байжігіттен жиендерді,
Қонаққа шақыруға келеміз деп.
Мырзалар сәлем берді биге келіп,
Отырған Қабанбайлар үйге келіп.
Орнықты жайлауға кеп біздің ауыл,
Жиендер қонақ болсын бірге келіп.
Арасы екі ауылдың шалғай емес,
Қарасын дөнге шыкса тұрар көріп,
Қолбайлар түстігін жеп аттаныпты,
Күтпек боп қонақтарды үйге келіп.
Арнаулы көкорайға тігілді үйлер,
Қонаққа Қабанбай мен келді билер.
Әңгіме ат туралы естіген жұрт,
Ағылып көбеймесе, емес сирер.
Жігіттер қонақтарды жатыр күтіп,
Жайлауы ат шаптырым бәрі бір жер,
Күні-түні ойын-сауық тамашада,
Мәз болды ұлан-асыр жиылған ел.
Кезекпен қонақтарға сәлемдесіп,
Қол берді Қабанбайға көрмегендер.
Даңқына Қабанбайдың көп ел қанық,
Отырды дидарласып, бүгін танып.
Бұланбай – ел ырысы жомарт еді,
Кем толып, аш тоғайып болған қарық.
Жаяуға ат, жарлыларға ас болыпты,
Аңызды осылай деп айтар тарих.
Жылқыдан Әбіш мырза өзі ұстатып,
Араға арда емгенді келеді алып.
Биігі өркеші жоқ нардай екен,
Таң қалды кескініне көрген халық.
Бір атты жиеніне әкелді деп,
Айтыпты қонақтарға біреу барып.
Көруге арда емгенді бәрі келді,
Жақсыны көрмек үшін деген анық.
Сүйегі арда емгеннің жардай екен,
Жылқының сол кездегі маңдайы екен.

Мақтауға айта берсе не симайды,
Кейбіреу айтып жатыр: нардай екен!
Жылқыға біте бермес мұндай мүсін,
Таныды ел сымбатынан қайрат-күшін.
“Ер туса, ердің аты бірге тумак”,
Жаралған жануар ғой батыр үшін.
Сал мойын, сом денелі, етсіз басы,
Шығыңқы белдемелі омыртқасы.
Сол жерде көрген халық мақтасыпты,
Болғандай жануар деп ер жолдасы.
Көрсетті Боранбайға қараңыз деп,
Басқасы сізден кіші балаңыз деп,
Арда емген әлі де еміп жүре берсін,
Жібертті – суалғанда аламыз деп.
Ішінде бұл келгеннің ақ сақалы,
Барлығы құрмет етер ағамыз деп.
Бірден ат, барлығына шапан берді,
Жолы үлкен біз нағашы ағаңыз деп.
Осы атты алты жаста алған екен,
Ауысқан бірден бірге жалған екен.
Келгенше алты жасқа сүт емген соң,
“Арда емген” деп аңыз боп қалған екен.
Даңқына сан сайыста кір жұқтырмай,
Осы атпен жауға ойран салған екен.
Талай жыл Қабанбайға серік болған,
Жылқыдан бөлек туған санлақ екен.
Жоғарғы Боранбайдың жазған хаты,
Кезі екен жүріп тұрған елге дәті.
Айтады кейінгілер аңыз қылып,
Осы деп Қабанбайдың Кубас аты.
Өмірдің бұл бір шындық айғағы екен,
Болатын ерге серік хәм қанаты,
Ерлерді өткендегі ауызға алу,
Қазақтың тарихтағы салт-санаты.
Бұл шындық Қабанбайдың ат алуы,
Демейді тарихшылар қате мұны.
Енесі суалған соң сүтпен бағып,
Ұдайы алты жылға апаруы.
Емеспіз Арда емгеннің өз иесі,
Ұқтырған осылай деп сөз жүйесі,
Таралған аңыз болып алғашында,
Оны айттым басқы сөздің жалғасында.
Маусымбай осылай деп айтқан екен,
Ескіше өз қолымен жазбасында,
Біз қазір естігеннің мұрагері,
Өтіпті талай заман содан бері.
Түзетер не толықтар деп ойлаймын,
Бар болса нақ білетін бізден гөрі.

Көкжарлы Барак батыр

Жоңғар шапқыншылығы кезінде найман тайпасынан шыққан әйгілі батырлар көп болған. Сол елін сүйген, жерін сүйген, қатерлі сәтте ел қорғаны бола білген батырлардың көбі ел аузында ғана сақталып жүр. Тарихи, әдеби жазба деректер аз. Тарихи шығармаларда да, әдеби кітаптарда да көп батырлардың аттары аталмайды. Кейбіреулері басқа рулардың ішінде айтылып, жөн-реті дұрыс танылмай жүргендері де бар.

Найман	Көкжарлы	руынан	Мамай	батыр
Найман	Көкжарлы	руынан	Барак	батыр
Найман	Саржомарт	руынан	Танаш	батыр
Найман	Ақнайман	руынан	Ер Қазымбет	батыр
Найман	Қожанбет	руынан	Тоғанас	батыр
Найман	Қожанбет	руынан	Жарылғап	батыр
Найман	Төртуыл	руынан	Бұқа	батыр
Найман	Төртуыл	руынан	Баймұрат	батыр
Найман	Бура	руынан	Ер Ақпанбай	батыр
Найман	Қаракерей	руынан	Ақтанберді	батыр
Найман	Қаракерей	руынан	Қабанбай	батыр
Найман	Қаракерей	руынан	Құттыбай	батыр
Найман	Қаракерей	руынан	Ақтайлақ би әрі	батыр
Найман	Қаракерей	руынан	Шынқожа	батыр
Найман	Матай	руынан	Есенгелді	батыр
Найман	Матай	руынан	Баян	батыр

Осындай көптеген батырлар Найман баба ұрпақтарынан шыққан. Ерлік істері, аттары бүгінге жетпей ұмыт болып кеткендері қанша. Ел болып атқа қонбаса, ерлік, қайрат көрсетпесе, бүгінгі осы өнерді, жер-суымызды, басқыншы жаудан кім қорғаған? Халқы бодан болып, жері де жау қолында кете баратын еді. Бұл жерде айтпағымыз елін, жерін ерен ерлігімен қорғаған, қазақ халқының ұлт ретінде аман қалуын ойлаған, сол сұрапыл соғыстан еліміздің жеңіспен шығуына басшылық еткен батырларымыз жайлы болмақ.

XVII ғасырдағы қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіндегі әйгілі батырларының бірі – Көкжарлы көкжал Барак. Көкжал Барак қазақ жерін ойраттардан азат етуде айтулы шайқастардың бәріне қатысады. Жетісу, Алакөл, Тарбағатай, Баркытбел, Алтай, Қалба өңірлеріндегі шайқастардағы ерлігі ел аузында көп сақталған.

Дала маған жыр етеді өткенін,
Қуанғанын, жылап жасын төккенін.
Бостандығы келмегенін теп-тегін.
Абылайы, Қабанбайы, Барағы
Отқа салған өмірінің көктемін
Тұлпарлардың тұяғымен дүбірлеп

Ғасырлардан күніреніп жеткен үн – деп жырлайды ақын С.Ғабдулин “Дала дүбірі” деген өлеңінде. (“Дидар” 1991 жыл 12 қыркүйек).

Барак батыр Көкжарлы руы ішінде Өтей елінен шыққан. Барактың өз әкесі Шүрек деген адам. Шүректен Басар, Жаманқұл, Барак деген үш бала тарайды. Барак батыр ұрпақтары Күршім өзені бойындағы Теректібұлақ аймағын мекендеген.

Жаугершілік заманда Алтай өңіріндегі найман тайпасына жататын көп аталар мекендерінен ауып көшеді. Көкжарлы, Ергенекті, Қожанбет рулары Қызылсу–Шар, Жарма аймағын мекендеген.

“Біздің көрмеген жеріміз бар ма? Қызылсу-Шарға да барғанбыз?” - дейтін мәтел осыдан қалса керек. (Қызылсу-Шар қазіргі Ұлан ауданының жері).

Көкжал Барақ 1701-1702 жылдары Жарма өзені бойында дүниеге келген. Барақтың әкесі Шүрік те өз ағайындарымен бірге Қызылсу, Шар өзендерінің бойына келіп қоныстанады. Қалмақтың тосын бір шабуылы кезінде жоңғарлар Шүректің ауылын өртеп, адамдарын қырғынға ұшыратып, азаматтарын байлап, өрістегі малын айдап кетеді. Бұл кезде Барақ 9-10 жас шамасындағы бала болса керек. Бұл 1711-12 жылдар Цебан Рабтан ханның тұсы еді. Ертіс, Алтай бойындағы найман елдеріне жоңғарлардың жиі шабуыл жасаған кезі.

Ата-анасынан ерте айырылған Барақ нағашы ағасы Назардың қолында өседі. Бірде нағашы ағасы Назар Барақты ертіп алып, жау шауып кеткен ауылдың орнын көрсетеді. Нағашысы Назар: - Енді ержетіп, есейгенше өзімнің қолымда бол, - дейді. 14-15 жасқа келген кезде нағашысының жылқысын бағады. Барақ табанды, қайсар бала болып өседі. Нағашысы Назар Барақтың бойында үлкен қасиеттің, тектіліктің бар екенін ерте байқайды. Бараққа арнап бес қаруын әзірлеп, теңге салып буып қояды. Барақ 16 жасында жорыққа аттанады.

Көкжал Барақ – талай қан майданды басынан өткерген. Еділ бойындағы қалмақтармен соғыста Датұлы Сырым батырмен бірге шайқасқан. Алакөл, Жетісу өңіріндегі шайқастарда жау қолынан ағасы Жаманқұлды құтқарады.

Абылай хан және бас қолбасшы Қабанбай басшылығымен сол кездегі қазаққа мәлім ерлігімен, қолбасшылық қасиеттерімен кең танымал атақты 27-батыр бас қосып, ақыл қорытқаны туралы Кәрібай ақын жырында былай делінген:

Қабанбай, ер Бөгенбай, батыр Барақ,
Уалы сүйегі уақ батыр Бармақ
Бердіғожа, Қосабай, батыр Жантай,
Қаз дауысты Қазыбек өңкей саңлақ.
Баймұрат, Райымбек, батыр Тентек
Барлығы жауға кеткен кегін алмақ.

Шорға соғысы туралы Кәрібай ақын жырындағы мынандай жолдарға назар аударайық:

Қалбадан осы жолы қалмақ қашып,
Тұра алмай қарсыласып, салмақтасып
Қарғыба, Базар, Боғас бәрін тастап
Жөнелді Маңырақпен ар жаққа асып.
Сол жерге Жаман батыр, Барақ келді,
Қасына түгел ертіп талапты ерді.
Талқандап Мойыншиде қалмақ жағын
Өлігін ел көзіне санап берді.
Қалмақты қолмен қырған қойдай қамап
Келіпті Көкжарлыдан Көкжал Барақ.

(Сабалақ дастаны).

«Қабанбай батыр» дастанының бір нұсқасында Бұқар жыраудың рұқсатымен Абылайдан бата алып, Барақ батырдың Аякөз шайқасындағы қалмақтың атақты қолбасы Шұянды жеңгені былай суреттеледі:

Жалтылдап үсті толған қару-жарак,
Қолында найзасы бар қара томақ
Қалмақтың Шұян деген бір мықтысын
Жайратты Көкжарлыдан Көкжал Барақ – деп жазылады.

«Барақ біздің - бабамыз» жырында:
Күршім, Алтай жеріміз,

Өтей екен еліміз
Көкперілі Көкжалды
Барақ батыр тегіміз – деп жырланады.

Ұрпақтары ішінен баба ерлігін жырға қосып жырлаған Созбай жырау Жотай ұлының «Барақ батыр» жырынан, Барақтың артық туған қасиеттерін сипаттайтын мынандай елаузына кең тарап кеткен, ұрпақтары жатқа білетін жолдар бар:

Жаманқұлдың белгісі
Құйрығында қалы бар.
Дәулеті мол Басардың
Құжынаған малы бар.
Батыр туған Барақтың
Жүрегінде түгі бар,
Арқасында жалы бар.

Осы жыр жолдарында Көкжарлы Көкжал Барақ Шүрекұлының, шығыс өңірінде батыр атанған жанның бітімі, күш қуаты, қолбасшылық батырлық қасиеттері жайлы сыр шертеді.

Қалба өңіріндегі Абылайкет (Аблайкит) манында болған шайқаста Саржомарт Танаш батырмен бірге Аблайкит қорғанына шабуыл жасап, жоңғарларды қуып, Сібе көлінің маңына Тарғын, Тайынты бойына ығыстыра отырып, жоңғарларды бұл өңірден қуған.

Барақ батыр Алатау бойында қырғыздармен шайқас кезінде қырғыз батыры Тоғалақпен жекпе-жек шайқаста қайтыс болған. Барақ батыр 1771 жылы қырғыздармен шайқас кезінде, Қырғыз Алатауындағы «Қызыл шілік» деген жерге жерленеді. Бұл шайқас тарихта “Жайыл қырғыны” деп аталады. Бұл жорыққа найман қолдарын бастап Қабанбай, Танаш, Баймұрат, Барақ батырлар қатысқан.

Ер Қазымбет

Еңіреген ердің бірі – Ер Қазымбет. Қазымбет батыр найман руы ішінде Байыс бидің ұрпағы, Жолымбет бидің немересі еді. Жеті Жолымбеттің ішінде Ақнайман атасына жатады. Жоңғар қолдарымен қырғын шайқастың кезінде жау найзасы тиіп, Ер Қазымбеттің қара саны үзілген екен. Жарасынан аққан қан ат бауырын жуып кетеді. Қайратты батыр жарасына қарамай, қаптаған жаудың ортасынан қолында ұстаған туды құлатпай, жау шебін бұзып өтеді. Сол ерлігі үшін “Ту ұстаған Ер Қазымбет” атанады. Бұл шайқас Таскескен ауданындағы «Әлемді» тауында болған. Ер Қазымбет – жоңғар шапқыншылығы кезінде үлкен ерлік көрсеткен батыр.

Енді бір шайқаста Ер Қазымбет қалмақтың Жолан деген батырын жекпе-жекте құлатып, басын алған. Жолан қалмақпен жекпе-жек шайқасқа шыққанда Ер Қазымбет 17 жаста ғана болған дейді.

Ер Қазымбет қалмақтың Қаранай батырының әйелі Таңшебер сұлуға үйленеді. Таңшеберден үш бала көреді. Келдібек, Майлыбай, Жауынбай атты үш ұлы болады. Қазымбет Таңшебермен 20 жыл отғасқан екен. Уранхай жерінен Таңшебердің үлкен ұлы Кәбек қалың қолмен шешесін іздеп келеді. Қазымбет батыр Кәбекті үлкен құрметпен қарсы алып, Таңшеберді еліне қайтарады. Иса Байзақов “Алтай аясында” деген поэмасындағы қалмақ батырлары Кәпін, Кәбек осы Қаранай мен Таңшебердің үлкен ұлы. Сөзіміз дәлелді болу үшін поэмадан үзінді келтірейік:

Ұранқай дейтін руы қалмақ тегі,
Жайлайтын Ақжайлауды мырза, бері.
Ар жағы айқасады Марқакөлге,
Бекілген соныменен жердің шегі.

Алтайдың аясында мекен еткен,
Ұранхай дейтін қалмақ елі көптен.
Ішінде қожалары Кәпін, Кәбек
Алдаумен қожа болып әмір еткен.

Қазымбет батырдың қазақ әйелінен төрт ұлы болған. Қалмақ әйелі Таңшеберден үш ұлы болған. Және қырғыз әйелінен бір баласы болған. Шежіре деректерінде «Сегіз Қазымбет» деп аталады.

Осы Қазымбеттен тараған ұрпақтары Семей облысының Ұржар, Аякөз, Ақсуа, аудандарында тұрады. Қазымбет батыр ұрпақтары «Өкпеті», «Биесимас» тауларын мекендеген.

Шежіресін таратсақ Жолымбеттен → Рақ → Құтымбет → Қазымбет → Майлыбай, Әйтiмбет, Әлменбет, Борай, Бекен, Сәлменбет, Келдiбек, Жауынбай.

Баймұрат батыр

Ер азамат атқа қонған кезде оларға басшылық еткен, ұйымдастырып бiрлiк-берекеге үндеген, белсенiп халқының қамын ойлаған айтулы батырлар болған.

Мiне, осындай жауына айбар, халқына пана болған батырлардың ерлiк iстерi тарих беттерiнен орын алуы парыз. Ел қорғаны болған ерлердiң бiрi – Төртуыл руынан Баймұрат батыр.

Баймұрат батыр - әйгiлi Бұқа батырдың ұлы. Төртуыл iшiнде Ақбаракқа жатады. Бұқа батыр – Салқам Жәңгiрдiң (1611ж) тұсында қол бастаған адам.

Баймұрат 1706 жылы туған. Бүкiл Төртуыл руының ұраны “Баймұрат.”

Баймұрат мiнезi ауыр, нығыз адам болған. Ал шайқас кезiнде өте шапшаң, қайратты, әдiс-тәсiлi мол, қайсар батыр болған. “Баймұрат батыр жекпе-жектiң шеберi”- дейдi екен. Батырдың жорық серiгi “Нарқызыл” деген тұлпары болыпты.

Баймұрат Абылай ордасында өтетiн хан кеңесiне, жорық жоспарларына арнайы шақырылып отырған. Баймұрат батыр Әбiлфейiз ханмен, Қабанбай батырмен бiрге Шу, Талас, Iле бойын азат етудегi iрi шайқастарға қатысқан. Сондай-ақ Ташкенттi азат етуге, Қоқан хандығына қарсы аттанған аламан жорыққа қатысады.

Баймұрат “Алакөл” жорығында және “Шаған” шайқасында оң қанатты басқарған. Бiр ауыр шайқас – бiр жарым жылға созылған “Шаған” соғысы. 1740 жылы күзде басталады. Септен бастаған жоңғар әскерi Сарыарқаға қайта шабуыл жасайды. Сол жылы қыста ақпан айында Лама-Доржы отыз мың әскермен шабуыл бастайды. Осы шайқас тарихта “Шаған” соғысы деп аталған. Қоңыр әулие деген жерде қатты шайқас болады. “Шаған” соғысына Абылай 4 қосын әскер жiберген. Барлық жасаққа Қабанбай қолбасшы, кеңесшiсi Қазбек би болады. Бiрiншi топқа керей Жәнiбек басшы, ақылшысы Қызай Есенгелдi, екiншi топқа Көкжал Барак басшы, ақылшысы Сүбебай, жаудың оң қанатына төртуыл Баймұрат батыр, сол қанатына бура Ақпантай батыр шығады.

Ақ найзасы түспеген берiк қолдан

Тiрiсiнде дұшпанын жеңiп болған

Қазақтың бас батыры Қабанбайға

Батыр бабам Баймұрат серiк болған – дейдi Баймұрат батыр

жайлы ақын Ғалым Байбатыров.

Жоңғарлармен болған сұрапыл шайқастың бiрi 80 күнге созылған “Шорға соғысы”. Бұл шайқаста Тарбағатай, Қандысу бойы, Құлыстай аймағы жаудан азат етiлдi. “Шорға” соғысы шығыс өңiрiн жаудан азат етуге шешушi қадам болады. Алтай, Алқабек, Бiлезiктi мекендеген жоңғарлар тұтқиылдан шабуыл жасайды. Шорға жазығындағы (Толағай тауының батысы, Зайсан көлiнiң түстiгiндегi жазық аймақ) найман Төртуыл, Бәйжiгiт елiн көп шығынға ұшыратып, Қалбаға қарай қуады. Бұл 1745-1750 жылдары болған.

Қазақ батырлары қайтадан ту түбiне жиналып, жиырма жетi батыр бас қосып ақылдасады. Сол батырлардың бас қосуы туралы Кәрiбай ақын былай деп жырлайды:

Қабанбай, Ер Бөгенбай, Көкжал Барак,

Уалы, сүйегi Уак батыр Бармак

Бердікожа, Қасабай, батыр Жантай,
Қаз дауысты Қазыбек өңкей саңлақ.
Баймұрат, Райымбек, батыр Тентек
Барлығы жауға кеткен кегін алмақ
Қосай, Тама, Дәулетбай, батыр Шөрек,
Барлығына Қабанбай қолбасы болып
Айқасты ата жаумен бірнеше рет
Қалмаққа келіп тиді Шорғадағы
Ер Барак, батыр Жаман, Дәулетбайдың
Аққан қан қылышынан сорғалады, - дейді.

Осы 27 батырдың ішінде тағы Баймұрат батырдың қанды шайқаста Қабанбай қосынында болғанын көреміз. Баймұрат «Шорға» соғысында 3000 колмен Манырақ тауында ойраттармен соғысып, Шағаноба, Шілікті бойындағы ұрысты басқарған.

Бұл шайқастан кейін Абылай ханның жарлығымен Баймұрат батыр мен Көкжал Барак Қалба тауында торғауыттармен соғысып, Қалба өңірін жаудан азат етіп Ақшәуліге (Аякөзге) ту тіккен. Бұл шешуші шайқас 1750 жылдары болған. Қалба, Аблайкит, Тайынты, Сібе аймағын жаудан тазартады. Жау күйрей жеңіледі. Көкжал Барак пен Баймұрат батыр 5000 әскерді басқарып, торғауыттарды түре қуып, бұл өңірді жау қосындарының құрсауынан босатады.

Торғауыттар мен қалмақтардан босаған Қалба өңіріне найман тайпасына жататын рулар мен аталар қоныстанып, ел ата мекенге оралады.

Төртуыл руын бастап ата мекенге орналастырған Баймұрат батыр еді. Жалпақ ел Төртуылдың көшін Баймұрат бастап 1750 жылдары Қалба тауына орналастырады. Төртуылдар Байбура, Самар, Көкпекті аймақтарын жазда жайлап, қыста қары жұқа, қысы жеңіл болатын Қалба тауының шығыс етегін қыстаған. Төртуылдар ондаған жылдар осы өңірді мекендеген. Осы өңірде “Төртуылдың көп зираты” деген қорым осы күнге дейін сақталған. Қазақ –қытай қатынастары жақсарған соң, Төртуыл руы Зайсан аймағына, Ертіс бойына орналасады.

Бұл өңір Сауыр мен Маңырақ тауының етегі, жайылымы кең, жері шүйгін, сай, жылғалары толған жеміс-жидек болады. Бұл - Қара Ертіс өзенінің Зайсан көліне құятын тұсы көгалды, қалың қопа, аса бір шүйгін аймақ.

Төртуылдардың осы өлкеге қоныстануы 1760 жылдары болса керек. Төртуыл Апашбайұлы Арғынбек ақын «Қазақ Сырдан ауғанда» деген тарихи дастанында төртуылдың ата мекенге қоныстануын былай баяндайды:

Төртуыл Көкпектіге келіп жетті
Сол жерді біраз жылдар мекен етті.
Сұлтанкелді, Есенкелді екі мырза
Бірі бай, бірі батыр асыл текті.
Қара Ертісті мекен етті көп төртуыл,
Ноғай, Сағал, Сегізбай, Назар бұлбұл.
Боқатай би, Бөтеке, Тоқабай бай
Төртуыл беріп еді түгел шылбыр.
Мәз Бітібай, Жансары, Бөкі мырза,
Қалды ғой бәрінен де дүние құрғыр.
Көпен болыс, Бекбай, Шөкет, Халит, Айтқұл,
Ғаділет жұрт билеген өңкей мәшһүр.
Болыс Қатай, Тақырбас Босқынбай би,
Аттарын түгендейін хатта бір-бір.

Баймұрат батырдың ата тегін таратсақ:

Төртуылдан → Ақбарак → Дәулетай, Кенжегүл, Әйтiм
Дәулетай → Бұқа, Шөтiк, Елтезер
Бұқадан → Баймұрат, Бәйменбет, Есет
Баймұраттан → Өтеу, Таңатар, Ақша, Түрке.

Төртуыл руынан шыққан басқа да әйгiлi батырлар көп болған. Тарихи деректер мен аңыз-әнгiмелерге карағанда қол бастаған Төртуыл Бағар батыр, Төртуыл Тоқабай батыр, Ақшора батыр қосыны, Төртуыл Бердiке батыр жасағы деп аталыпты.

Есенгелдi батыр

Найман iшiнде матай руының Қызай атасынан шыққан Есенгелдi әрi батыр, әрi би болған адам. Есенгелдiнiң әкесi – Құдайназар да әйгiлi батыр. Абылай хан заманында “Есенгелдi батыр” деген жыр дастан болған. Осы “Есенгелдi батыр” жырында Абылай хан 60 атан түйеге жүк артып, Төртуыл Төбет би мен Қызай Есенгелдi батырды қасына ертiп, Қытай ханы Бейжiндегi Еженханға аттанады” –дейдi.

Есенгелдi Шүршiт соғысы кезiнде де, Қокан, Ташкент соғыстары кезiнде де Абылай ордасында болып, қанды шайқастарда Қабанбай, Әбiлфейiз, Абылай ханмен ту түбiнде бiрге болған адам.

“Биылғы құрылтай Түркстанның өзiнде өтедi. Мамырдың жиырмасыншы жұлдызында үш жүздiң игi жақсылары Қаратаудың күнгеiндегi ежелгi қалада Түкстанда бас түйiстiретiн болыпты. Қабанбайдың қасында Төбет би, Есенгелдi, Баймұрат, Ақтанбердi, Дәулетбай, Шынқожа, Шөрек, Қасабай батырлар бар едi. Қубас аттың үстiнде жұрттан иығы асып, тiптi оқшау көрiнетiн қолбасы Қабанбай басқалардан шылбыр бойы алда келе жатыр”- дейдi Қ.Жұмадiлов, “Дарабоз” 184 бет, 9 том.

Дәулетбай, Есенгелдi, Көтеш батыр
Бөгенбай, Жәнiбек пен Барақ батыр
Елiмiздi жаудан азат қыламыз деп
Орнатқан дұшпанына заман акыр. – дейдi қарт ақын.

Долда Күжiбай ұлы.

Мiне бұл екi үзiндiде де Есенгелдi батырдың қанды шайқас қиын кезеңде Бөгенбай, Қабанбай, Абылай ханмен бiрге болған айтулы батыр екендiгiн көреміз.

Тоғанас батыр

(Жәлменбет руына жататын Есiлбай қарияның айтуы бойынша
ұлы Садуақас аға жазып алған дерек)

Қожанбет руынан шыққан Тоғанас Батыр Жайлауұлы жайлы деректер, аңыз, әнгiмелер ел iшiнде көп айтылады.

Жәлменбеттен – Құлшан туған екен. Құлшаннан – Аққұлы, Аққұлыдан – Жайлау, Жайлаудан – Тоғанас, Өбенес, Ағанас деген үш ұл болғандығы айтылады.

Жайлаудың бәйбiшесi батыр адам болған. Бiр жонғар шапқыншылығы кезiнде шашын төбесiне түйiп алып, еркекше киiнiп жаумен шайқасады. Осы жолғы шайқаста қазақ қолдары жеңiп, қалмақтар шегiнiп қашады. Қалмақ қолдары қамалға (өз бекiнiстерiне) барған соң, әйелден жеңiлiп қашыпсындар деп сөгiс алады. Жау жағы келесi күнi қайта шабуылға шығады. Бұл жолы қалмақтар жеңiп, әйел екi баласымен қолға түседi. Үлкенiнiң аты Тоғанас, кiшiсiнiң аты Өбенес екен. Түнде қашып кетпесiн деп, күзетшi қалмақ әйелдiң

бұрымын өзінің беліне байлап жатады. Түнде күзетші қалмақ ұйықтаған кезде, әйел екі бұрымын түбінен кесіп тастап, байлаудан босайды. Күзетші қалмақты жарып өлтіреді. Екі баласын алып, еліне қашады. Далада алай-дүлей боран соғып тұр екен. Қалмақтар ізге түсіп қуалайды.

Сол кезде анасы Тоғанасқа былай дейді. – Қалмақтар қазір мені өлтіреді. Балам, сен менің үстіме шырылдап түсе берме. Ес біліп қалған екен деп, сені де өлтіріп кетеді. Сонда мен құнсыз кетемін ғой, - дейді.

Екі қалмақ шешесін ұстап алып, қылышпен денесін жапырақтап кеседі. Содан кейін екі омырауын кесіп алады. Батыр ананы дұшпандар осылай азаптап өлтіреді. Тоғанас шешесінің өсиетін орындап, міз бақпай, жыламай тұра береді.

Қалмақтар ақылдасып: - Мына баланың көзі отты екен. Кентке (қалаға) ала кетейік, - дейді. Кентке кіргенше Өбенеспен бірге барады. Одан кейін Тоғанас інісі Өбенесті көре алмайды.

Бір ақсақал, екі әйел және Тоғанас төртеуі қалмақтың қойын бағады. Бірде шал Тоғанасты шақырып алады.

- Балам, жылқының ішінде бір ақтанау ат жүр, өзі арықтау мал екен. Бірақ мықты жылқы болады. Соны қосқа алып кел, баптап күтейік, - дейді. Бір күні шал: «Балам, жаудың малын бағып жүре береміз бе? Мына түстік жақта қалың найман елі бар. Еліңе қаш. Мына жылқы қуғыншыға жеткізе қоймас», - дейді. Шал біраз кептірген азық береді. Тоғанас көп күн жолда жүріп бір көлге кез болады (Зайсан көлі не Алакөл болуы мүмкін). Көл жағасына атын тынықтырып, балық аулап жеп, өзіне азық етеді. Жолда көп әскерге кездеседі. Қазақ қолдары екен. Әскер басы келіп: - Сен кімнің баласысың? –дейді. Тоғанас жауап бермей бөгеледі. Қарауыл – Жасақ руына жататын Жайылмыстың бір баласы тұтқынға түскен еді. Сірә, бұл соның баласы болар, - деп Тоғанасты Жайылмысқа апарып береді (Қарауыл Жасақтың мекені қазіргі Көкпекті аймағы).

Құлшанның інісі Есенбай Тоғанасты іздеп Қарауыл-Жасаққа барады.

- Осында бір бала кеткенін білеміз. Ол бала қайдан келіп еді?-дейді Есенбай.

- Тұтқыннан қашқан бала екен, - дейді Қарауыл-Жасақтар.

Есенбай Тоғанастан шешесінің өлімін, Өбенестің жау қолында кеткенін естиді. Есенбай баланы елге әкеліп, әкесі Жайлауға табыс етеді.

Жайлау баласын қасына ертіп: - Ел танытайын, жер танытайын, - дейді. Тоғанасты әкесі Қожанбет Атақозы бидің үйіне әкеледі. Атақозы баланы көрген соң, бала бізде қалсын, біздің үлкен үйдің қойын бағып қойшы болсын, - десе керек.

- Мен қалмақтан бағатын қой таба алмай келдім бе? – деп Тоғанас Атақозы биге өкпелеп аттанған екен. Содан Қалба тауына барып, астындағы атын сойып азық қылып, қыстай жатып алады.

Бір күні күрең атқа мінген, ат үстінен екі аяғы жер сызған бір адам келеді.

- Неткен жансың? – дейді Тоғанас.

- Елімнен кісі өлтіріп шыққан жанмын, - дейді жолаушы.

- Мен де елімнен қашып жүрген адам едім, – дейді Тоғанас.

Келген қалмақтың аты Сібе екен. Күрең атын арқандап қойып, Сібе қалмақ қыстай Тоғанаспен бірге болады. Бірде Тоғанас – Аттың еті таусылды енді қалай істейміз, Сібе достым, - дейді.

- Күрең атқа не сен мін, не мен мінейін – депті Тоғанас.

- Сен күрең атты аузыңа алма! – деп Сібе.

Тоғанастың көзін ойып ала жаздайды. Тоғанас “Асың болсын, не атау керек болсын” – деп күні-түні балтасын қайрай береді. Бүр күні Сібені иығынан балтамен шауып жаралап, жетерлік азық беріп, өзі күрең атқа мініп кете береді.

Сол кеткеннен баяғы өзі тұтқында болған қалмақтың кентіне барып, отыз жылқыны айдап әкеледі.

- Бұл баяғыда өлген шешемнің құны, - дейді Тоғанас. Осы жылқыны қалыңына беріп, әкесі Жайлауға елінен бір қызды айттырып алып берген екен.

Осыдан кейін Тоғанас қалмаққа жеке шапқан “Жеке батыр” атаныпты.

Бір жылы қалмақ бекінісіне қазақ қолдары аттанысқа әзірленеді. Жиналған қолдың ішінде Жарылғап батыр, Есенбай, Тоғанас бар. Жарылғап – бұрын да қалмақ бекінісіне неше шабуыл жасаған адам. Тоғанас батырға әрі туыс, әрі жорық жолдасы болған батыр адам.

Шайқас кезінде Жарылғап батырға садақ оғы тиіп жараланады. Тоғанас “Ой, бауырымдап” топты бұзып Жарылғапты атқан қалмақтың басын алған екен. Қазақ қолдары осы шайқаста қалмақтарды жеңеді. Тоғанас батыр бір қалмақ баласын елге ала келеді.

- Бұл бала жау қолында кеткен Өбенесімнің құны үшін, - депті Тоғанас батыр. Осы тұтқын баланы атасы Аққұлыға береді. Аққұлы сол баланың атын Байырменді деп қояды. Байырмендіні өсіріп, тәрбиелеп таратады. Осы Байырмендіден – Балуан туады. Балуаннан – Бабалы туады. Бабалыдан – Жақыпбай, Мамыр туады. Мамырдан – Бекен, Көкен. Бекен мен Көкен ұрпақтары қазіргі кезде Марқакөл ауданында Қалжыр ауылында тұрады.

1982 жылы Бөкенбай тауындағы Тоғанастың қыстауы Оразалы деген жерден батырдың қылышы табылған. Қылышта “1735 жыл Екатерина патша Тоғанас батырға сыйға тартады” деген жазу болған. Қылышты кигізге орап тастың арасына тыққан екен. Тоғанас батыр “Менің ұрпақтарым бастарына қиыншылық іс түскенде іздеп тауып алар” – деп қылышын ата мекені Бөкенбай тауының бір биік шағылына тыққан екен. 1982 жылы “Горный” (Ақбұлақ) кеншарының қойшысы Тұңғышбаев Уәли деген адам қылышты кездейсоқ тауып алады. Сол жылы облыстық “Коммунизм туы” газетіне “Тоғанас батыр” деген атпен көлемді мақала да жарияланған еді. Қожанбеттің бірталай аталарының ұраны “Тоғанас”. Ел ішінде “Тоғанас келді деп жардан ұшамыз ба?” деген мәтел сөз де бар. “Халық айтса, қате айтпайды”- дейді ғой. Осынша деректердің бір ғана Тоғанасқа сәйкес айтылып, бүгінге дейін сақталуында үлкен негіз болса керек.

Тоғанас – жоңғар шапқыншылығы кезінде аты шыққан әйгілі батыр. Өтей Көкжал Барак, Қожанбет руынан Байшораұлы Жарылғап батыр, Жайлау ұлы Тоғанас батыр, Жарболды Жәнібек батыр барлығы қатар жүрген, үзенгілес батырлар. Олар Қара Ертіс, Қалжыр өңірінде талай қанды шайқастарды бастан кешкен Тоғанас батыр. Қабанбай, Көкжал Барак әскер қосындарында болып, Алакөл, Шорға жорықтарына қатысып, Қалба, Қара Ертіс бойын жоңғарлардан азат етудегі шайқастарға қатысқан.

Тоғанастың тоғыз ұлы

Қожанбет руына жататын жәлменбет елінің мекені Бөкенбай тауы. Сол Бөкенбай жеріндегі Аққұлы сайы Тоғанас батырдың мекені болған. Аққұлы сайындағы Оразалы деген жер Тоғанастың қыстауы. Тоғанас батырдың тоғыз ұлы болған. Бұл жоңғар шапқыншылығы жиілеп, халық жау құрсауында қалған кез еді.

Тоғанас балаларына: - Бүгін сәтсіз күн. Үйде болындар. Атқа қонбаңдар, -дейді. Балалары төніректі бір шолып келейік, тез ораламыз деген оймен үйден шығады. Жаугершілік заман ғой. Сол күні тоғыз ұлы қалмақ шолғыншыларының тобына кездесіп, тоғызы бірдей оққа ұшады. Осы тоғыз ұлының зираты Аққұлы сайының аузында осы күнге дейін жатыр. Тоғыз үйінді тас бейіттерді халық “Тоғанастың тоғыз ұлының зираты” деп атайды. Тоғанас батырдың тоғыз ұлы бірдей оққа ұшқан осы қыстауды Марқа елі “Жаман жұрт” деп атап кеткен.

Мусин Буратай қарияның естелігінен

Буратай қарияның айтуынша, Ағанас пен Тоғанас бесінші атасы болып келеді. Ағанас және Тоғанас деген ағайынды батырлар бала кезінде шапқыншылықта Жоңғар қалмақтарының қолына түскен екен. Қалмақтар көлденең жатқан Ертіс өзенін қорған етіп, қазіргі Күршім, Зайсан ауданы орналасқан жерге көп жылдар бойы уақытша иелік жасаған. Қазіргі Боран және Қалжыр ауылдары аралығында олардың тұрғызған камал-қорғаны болыпты.

Енді Тоғанастың жайына келейік. Арада жылдар өтіп, ағайынды Ағанас пен Тоғанас күш-қуаты толысып, ел көзіне түседі. Қалмақтың ханы Тоғанасты қарамағындағы

бағыныштылардан алым-салық жинаушы етіп тағайындайды. Тоғанас бұл мүмкіншілікті пайдаланып, қазақтарды қалмақтарға қарсы пиғылда үгіттеумен болады. Алтай күнгейіндегі қалмақтарға қарағанда, Қара Ертіс бойындағы қалмақтардың күші басым болыпты. Жазда бие сауымы кезінде, құлындарды желіге байлағанда Қара Ертіс бойынан тартқан желі Сауыр тауына дейін жетеді екен-дейді. Бұдан Қара Ертіс бойындағы қалмақтардың күші де басым, мал басы да мол болғанын көреміз.

Тоғанас Алтай күнгейі қазіргі Күршім үстірті, Арқауыл, Доланқара және Бөкенбай тауын мекендеуші қалмақтың басшысы мен Қара Ертіс бойы мен Тарбағатай тауындағы Сауыр, Сайқан өңірін билеуші қалмақтың басшысы арасына іріткі салуға әрекет жасайды. Күнгей Алтайдағы қалмақ басшысына “эне, сені шапқалы жатыр. Міне, сенін мал-мүлкінді тартып алуға әзірленіп жатыр” деп, үрейін ұшырып, берекесін кетірумен болады. Оған сенген Күнгей Алтайдағы қалмақ басшысы елін орнынан қозғап, алды-артына қарамастан, Қытай жеріндегі Жайыр өңіріне қарай ауа жөнеледі.

Тоғанас батыр жайлы тағы да бір дерек

“1767 жылы шілде айында Көкжарлы найманның қабырғалы биі, қаһарлы батыры Мамай той жасайды. Тойға бүкіл найман елінен игі жақсылар, билер, батырлар, акын-әншілер жиналыпты. Бөртеұлы Мамайдың жорықтас, қан көйлек, қарулас, достары Уак Сағымбай, Садыр Алдиярұлы, Кенжебай мен Қуат, Сыбан Қасабай, Сыбан Байғана, Мұрын Сәмет, Қожанбет Тоғанас, Ақнайман Жаман, Саржомарт Танаш батырлар т.б. Мамайдың қадірлі қонақтары болыпты” –дейді Сағди Қапасұлы “Ел қорғаған Ер Мамай” 177 бет.

Базар жырау Оңдасұлы Өтемісов (1842-1911 ж) “Әлеуметтер, құлақ сал” деген ұзақ толғауында:

Жетіде тағам бір татқан,
Қысқа күнде қырық шапқан.
Жанқожа, Есет, Қыстаубай,
Қасым, Сейіл, Бұқарбай,
Малайсары, Жантайлақ,
Сәмет батыр, Тоғанас –
Солардан да өткен сұм дүние.

(“Бес ғасыр жырлайды” 122 бет.)

«Әбілфейіз хан мен Қабанбай батыр күнгей Алтайды қалмақтардан тазартуға қосындар бөліп, оларға әскер басы етіп батырларды тағайындағанда Ақнайман Жаман батыр, Қожанбет Тоғанас батыр, Бура Танаш батыр қосындары Күршім, Қалжыр, Құлажорға бағытына аттанады». (С.Қапасов “Ел қорғаны Ер Мамай” 166 бет.)

Шығыпты Ер Тоғанас Жәлмембеттен
Шайқаста жауын еткен жермен-жексен.
Орыста Екатерина патша берген
Алтайдан қылышын ел тапқан екен.

Өтсе де бастарынан өмір – азап
Қазақтан қалмаған ғой сайқы мазак
“Жорықтан Тоғанас батыр келеді деп,
Жардан да ұшамыз ба?”- депті қазақ.

Қожанбет руының шежіреші ақыны Құмарбек Жұпбаев
“Найман шежіресі” 1997 жыл.

Батырлар осы аймақтардағы «Доланқара» бекінісін, «Шәкілмыс» кентін, «Ұранхай»

кентін, Нар қуған Қалжыр бекінісін қалмақтардан босатып, Қара Ертістен асырып қуалап тастайды.

Жарылғап батыр

Оңтүстік Алтайдың шуақты етегін Марқакөл, Қалжыр бойын, Бөкенбай тауын ежелден мекендеген қалың ел Қожанбет руы. Қожанбет руы – табаны ата мекенінен аумаған, негізі таймаған ел. «Қожанбет – найманның арыстаны», - деп танылған үлкен ел.

Осы Қожанбет руына жататын Жәлменбет елінің ішінде Жарылғап атасы үлкен әулетті ата болып табылады. Жарылғап жоңғар шапқыншылығы кезінде әйгілі батыр болған адам.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде осы Алтай өңірінен шыққан өтей Көкжал Барак батыр, бура Танаш батыр, жарболды Тілеуімбетұлы Жәнібек батыр, қожанбет Бәйтәліұлы Есберді батыр, қожанбет Шымболатұлы Ермек батыр, барлығы Алтай өңірінің әскер жасағында бірге болған, қатар жүрген ірі тұлғалар.

Қожанбет руынан Жайлауұлы Тоғанас батыр, Байшораұлы Жарылғап батыр Көкпекті, Күршім, Қара Ертіс бойындағы шайқастарда әскер жасағымен Қабанбай мен Көкжал барак әскер қосынында бірге болған. Сексен күнге созылған «Шорға» шайқасында, «Алакөл» шайқасына қатысқан. Қалба тауы өңіріндегі Тайынты, Сібе, Аблайкит бекінісін қалмақтардан тазартқан батырларымыз.

Бура Танаш батыр «Шорға» шайқасына қатысып, сол шайқаста қайтыс болады. Сүйегі Тарбағатай өңіріндегі Шілікті деген жерде жерленген.

Жарылғап батыр Қожанбет руының әскер жасағын басқарған адам. Жасақтың құрамында өзінің үлкен ұлы Атымтай да бірге болған. 1750 жылы қырғыз манаптары мен қазақ қосындары арасында болған шайқас кезінде, Алакөл аймағында қатты шайқас болады. Сол шайқаста қазақ қолдары қоршауда қалып, көп адам шығын болған.

Қыркүйек айы екен. Қырғыз Алатауының биік таулы, шатқалды жері болса керек. Айнала көк мұз. Сарбаздардың тағасыз аттары ілгері жүре алмайды. Сонда Жарылғап батыр астындағы тағалы атын ұлы Атымтайға береді. «Балам, сен құтылып кет. Біз Алланың салғанын көрерміз» депті.

Қазақтар жау қолының басымдығына қарамай күресті жалғастырады. Қазақ қолдары бір сүйем жер бермеуге тас-түйін бекінеді.

Осы шайқаста Қожанбет Жарылғап батыр қайтыс болады. Ұрыс аяқталып, жау шегінген соң, қайтыс болған сарбаздарды, таудың етегіндегі тасты беткейге шығарып, қатар-қатар жатқызып қойған екен. Баласы Атымтай Жарылғап батырды сынған мандай тісінен танып, ұрыс болған жерден алып шығады. Батырдың сүйегі уақытша Қарғыба-Базар деген жерге аманат жерленеді. Артынан шайқас аяқталған соң, батырды өз еліне әкеліп жерлейді. Денесін былғары табытқа тігіп әкеледі. Батырдың мүрдесі Бөкенбай тауының батыс етегіндегі Жарылғап қыстауына таяу Доғалбай деген жерге құрметпен қойылады. Осы Доғалбай деген жерге Сырымбет би де жерленген екен. Қазір сол Доғалбайдағы үлкен қорым «Қожанбет қорымы», кейде «Көпбейіт» деп аталады. Жарылғап батырдың зираты осы Қожанбет қорымындағы биік екі обаның бірі болуы әбден мүмкін.

Қожанбет елі Қызыл-Су, Шар бойынан, Қарғыба-Базардан көшіп ата-мекенге оралған кезде, Жарылғап батырдың үлкен ұлы Атымтайдан туған немересі Башық 5-6 жаста ғана ашамайға мініп келген бала екен. Кейіннен Башық би осы елдегі, Қожанбет ішіндегі әйгілі адам болған. Башық би, Көгедай төре, Құнанбаймен тұстас өмір сүрген адам. Арғын, керей, найман елдеріндегі көптеген билер кеңесіне қатысқан. Жарылғап батырдың шөбересі Байтайлақ би болған. Батырдың шежіресін таратсақ: Қожанбет→Жәлмәмбет→Байшора→Жарылғап→Атымтай, Атанбай, Шұқын, Бал, Сайболат, Тасболат, Тышқан.

Жарылғап батырдан тараған осы аталар Қожанбет ішінде «Жеті Жарылғап»деп аталады.

Жарылғап батыр мен Қант ана

Жаугершілік заманда жоңғар қолдарымен үлкен бір шайқас болған екен. Қазақ қолдарын Жарылғап батыр мен Тоғанас батыр бастап, Қара Ертіс бойында еркін жайлап жатқан жоңғар кентіне шабуыл жасаған дейді. Сонда Тоғанас атамыз жалаң қылышпен жауға шауып, дарбазаны бұзып, қалмақтың кентіне кірген.

- Камал ішінде қарсы келетін бар ма!? – деген екен ақырып.

Сонда бір жас қыз алдынан шығып, екі қолымен иығынан итеріп, ішке кіргізбепті.

- Сен қандай шәйтәнсің? Мен бүкіл қамалды алып келе жатқан батырмын. Қазір басыңды қағып алайын ба?! – деген екен Тоғанас батыр ақырып. Сонда жанағы қыз: - Батыр, сабыр! Сабыр етіңіз, -депті. Қамалдың іргесінде жасырынып қалың жау жатыр. Теріс бұрылсаңыз сыртыңыздан оқ жаудырады. Артыңызға бұрылмасын деп иығыңыздан итерген себебім сол еді, -дейді қыз. Сол кезде Жарылғап та өз адамдарымен жеткен екен.

Камалдың іргесіне тығылған қалмақтар бұларды қоршай бастайды. Қазақ қолдары аянбай шайқасады. Жау жеңіліп қазақтар қамалды алады.

Камалдан шыққан соң қыз жылайды. – Батыр, менің атым Қант. Сіз қазақ болсаңыз мені еліңізге ала кетіңіз. Қазақ еліне жеткізіңіз. Шешем қазақ қызы еді. Өлердегі өсиеті сол еді. Қазақтан біреу кезіксе, жас болса да, кәрі болса да сол кезіккен адамның білегінен ұста деген еді. Мені қалдырмаңыз, - дейді қалмақ қызы.

Сол Қант деген қызды елге келген соң Жарылғап батыр үшінші әйелдікке алады. Осы қыздан екі ұл көреді. Үлкен ұлы Тасболат, кіші ұлы Бекболат деген екен. Осы екі ұлдан тараған Жарылғаптың ұрпағы Тасболаттан – Күншік, Берді, Бабақан. Күншіктен – Тастан. Тастаннан – Бота, Ботажан. Ботажаннан – Қажытай, Тоқан.

Бабақаннан – Толыбай. Толыбайдан – Қамза. Қамзадан - Әбен, Қанат, Нұрлан, Манат. Манаттан – Жалғас. Нұрланнан – Тимур, Алмас. Осы Тасболаттың ұрпақтары Марқакөл ауданы Қалжыр ауылында, Өскемен, Алматы қалаларында тұрады.

Бұл аталып отырған батырлардың бәрі де, қиын-қыстау кезде елінің қамын ойлап, қызыл қарын-жас баланың болашағын ойлап, ерен ерліктерімен елге әйгілі болған, жауына жасындай тиген **найман арысының хас батырлары** еді.

Белек ауылы

Алтай өңірінде Жоңғар шапқыншылығы XVII ғасырдан басталып XVIII ғасырдың елуінші жылдарына дейін созылған. Жоңғар шапқыншылығы, оның зардабы ел шетінде, отырған Алтай, Зайсан, Тарбағатай аймағындағы қазақ руларына өте ауыр тиді. Бұл аймақтар жау құрсауында ұзақ жылдар болды.

Ел аузында қалмақтардың бие бауы, құлынға байлаған желісі Қалжыр өзенінен Сауыр тауына дейін созылған екен деген аңыз бар. Осы аңыздың өзі қалмақтардың бұл өңірді ұзақ жылдар қоныстанып, қалың мал, көп жылқыны иемденгендігін аңғартып тұр.

Осындай ауыр кезеңде Алтай, Марқа өңірін мекендеген Қожанбет руынан Тоғанас, Жарылғап, Есберді, Жарболды Жәнібек сияқты батырлар шығып, өз жасақтарымен жаудың қысымына, зорлық-зомбылығына қарсылық білдіріп отырған. Бұл батырлар өз әскер-жасақтарымен Қабанбай әскер-қосынында «Шорға» соғысына, «Шаған» шайқасына, «Алакөл» шайқасына қатысқан.

Осындай бір жорықта Жарылғап батыр Белек, Елек деген екі қызды тұтқындап әкелген. Сонда екі қыздың бірін інісі Есенбайға бермек болады. Есенбай інісі өжет, пысық жігіт екен. Қыздарды қамаған шатырға кіріп, қыздармен әңгімелесіп жүреді. Белек деген қызды ұнатып қалады. Бірақ Жарылғап Есенбайға Електі бермек болады. Інісі Белекті таңдайды. Сонда Есенбай інісі:

- Біз қыздардың алдына қамшымызды тастайық. Белек қайсымыздың қамшымызды ұстаса, сол Белекті алатын болсын, -депті.

- Жарайды солай еткеніміз жөн болар, -деп келісіпті Жарылғап батыр.

Інісі қыздардың шатырына кіріп, Белекке өз қамшысын көрсетіп, ақылдасып келісіп алады.

Ертеңінде екеуі шатырға кіріп, қамшыларын қыздардың алдына тастағанда, Белек Есенбайдың қамшысын ұстайды.

Сонымен Есенбай Белекке үйленеді. Қазір сол Белек анадан тараған үлкен бір ата «Белек ауылы» деп аталады. Олар Садуақас ағалар, Қизатов Төлеген, Есілбаев Дүйсен, Мұқашев Төлеухандар, т.б.

Башық би

Қожанбет руының атақты биі Башық. Башық би әйгілі Жарылғап батырдың немересі. Жарылғаптан Атымтай туады. Атымтайдан Башық би туған. Башық биден Байтайлақ би туады.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде Алтай өңірі көптеген жылдар жау қолында болады. Марқакөл, Қалжыр бойын мекендеген Қожанбет елі ауа көшіп Қызылсу, Шар, Қарғыба-Базар, Шынғыстау аймағын мекендеген. Сол аймақтарда көп жылдар болып, Бөкенбай, Қалжыр өңіріне 1780 жылдары ғана қайта келіп қоныстанған. Ел Қарғыба – Базардан көшіп ата-мекенге оралған кезде Башық ашамайға мініп келген бес-алты жастағы бала екен. Сонда Башық 1775 жылдары мөлшерінде өмірге келген. Көгедай төре, Құнанбай заманында солармен тұстас өмір сүрген адам.

Башық жас күнінен сөзге шешен, ақылды, өткір мінезді, байсалды адам болған. Башық би жөнінде:

Башық анадан асыл туған,

Екі көзін ашып туған.

Ақылы асып, артық туған, - деген тәлім сөз ел аузында сақталыпты. Башық би қасиетті адам дейді үлкендер. Малға індет ауыру пайда болғанда отар-отар малды апарып, Башық бидің зиратына түнетеді екен. Ауырған адамдар да Башықтың басына түнеп, сырқаттарынан жазылыпты деген аңыз бар.

Башық бидің Қықы деген баласы болған. Тұтығып сөйлейтін адам екен. Содан Қықы атанып кеткен. Қықы өте жуас, момын адам болады. Бір күні әкесі Қықыны ертіп аңға шығады.

Қақпанға түсіп қалған түлкіні Қықыға ұстатып: -Балам, мына түлкіні сойып, терісін ал, -дейді. Қықы түлкіні анадай жерге апарып, аяғын байлап, басын кескелі жатыр екен.

-Терісін сыпырып алмайсың ба? Түлкінің басын кескенді кімнен көрдің? Осы қазыр өзіңнің басыңды кесіп алайын ба?-депті Башық би ренжіп.

-Әке, жуас болсам да ұрпағыңмын ғой, - деген екен баласы. Осы Қықыдан Андызбай, Абдолда, Таңсықбай деген аталар таралып бұл күнде ұрпақтары өскен ел.

Башықтың ұрпағы Байтайлақ би өте әйгілі жақсы адам болған. Байтайлақ би ел билеген би, әрі бай дәулетті адам болады. Ақылымен, адамшылығымен елге танылған азамат. Қожанбет руының төресі Бұқаттың қайтыс болғанына жыл толғандағы асын осы Байтайлақ би өз дәулетімен атқарып таратқан екен.

Бұл жөнінде Бұқат төренің келінінің жыр жоқтауынан үзінді келтірейік.

Қожанбет биі Байтайлақ,

Сөз сөйлейді тақтайлап,

Ел жайлаудан түскенде,

Бұқат төре манғазға

Ас береді ат байлап, - деп жырлаған екен Бұқат төренің келіні.

Башық би жасы ұлғайған кезде елдің билігін Жәлменбеттің Есенбай тармағынан шыққан Жақсыбай биге тапсырған екен.

Башық бидің белгісі Әулие бұлақ деген жерде тұр. Төрт құлақты үлкен зират. Орама балшықтан жиналған.

Башық би мен Көгедай төре

Бірде Башық би Төртуыл еліндегі бір үлкен жиынға барады. Осы жиынға Төртуыл билері, Қаракерей билері, Абак-керей билері, Көгедай төре және тағы басқа көп ел жақсылары қатысады.

Абак-керейдің биі Көгедай төре аса паң, қиын мінезді адам болған екен. Көгедай төре дәрет сындыруға далаға шыққанда, соңынан екі қызметшісі ере шығады. Бірі қолына құман ұстап, екіншісі қолына мақта ұстап төреге еріп отырады. Төре дәрет сындырған соң, бірі мақтамен дәретін алып, бірі сумен жуындырып жатқан екен. Анадай жерде мұңы байқап қалған Башық би

-Таста құманды! – деп дауыстап ақырып жібереді. Көгедай төре бұған қатты шамданып ашуланса керек.

-Менің қызметшілеріме ақырғаны маған дауыс көтергені. Ол кім маған, төре тұқымына, дауыс көтеретіндей, - дейді Көгедай.

Сонда Башық би:

-Ол неге Құдайға қарсылық жасайды. Алла екі қол, екі аяқ, он екі мүшенді берді емес пе, Көгедай? Адамды қорлауға болмайды. Ол астамшылық, - дейді Башық би.

Башық бидің пікірін басқа үлкен билер де қолдапты. Барлығының шешімі бірыңғай болып, Көгедай төренің мінін мойындатады.

Осы жиыннан кейін Көгедай төре ондай жарасымсыз әдетін тастаған екен.

Төртуыл елі Башық биді үлкен құрметпен, сый-сияпатпен еліне шығарып салады.

Есберді батыр

Есберді батыр Қожанбет ішінде Егізқара атасына жатады. Ата қоныстары Бөкенбай тауының оңтүстік етегі, Қалжыр өзенінің бойында.

Есберді батырдан Шәкі қажы туады. Бәйтеліұлы Есберді батыр жоңғар шапқыншылығы кезінде еліне қамқор болған, жеріне қорған болған батырлардың бірі.

1770-1776 жылдары найман елі Әбілфейіз, Көгедай сұлтандардың билігінде болған. 1776 жылдары Әбілфейіз ханның ордасы Қалжыр өзені мен Күршім өзенінің аралығында болады. Бабатілеу, Қабырғатал аралығына хан ордасын тіккен. Әбілфейіз ханның үлкен ұлы Көгедай төре Қалба тауын мекендеген терістаңбалы наймандарға көп жыл төре болған. 1780 жылдары Көгедай төре өзінің ордасын Зайсан жеріндегі Жеменей өзенінің бойына ауыстырады. Одан кейінгі жылдары Тарбағатай өңіріндегі Ласты деген жерге ордасын ауыстырған. Бұл аймақ Қытаймен сауда қарым-қатынасына қолайлы болған. Бұл Тарбағатай (Шәуешекте) қазақтарға арналған айырбас-сауда жәрмеңкесі ашылған кезі болса керек.

Бірде Көгедай төре Қожанбет Есберді батырды дереу Ластыға Әбілфейіз ханның ордасына шақыртады. Бір түнде кешікпей, жедел жетсін деген екен.

Есберді батыр бірнеше жолдастарымен Қара Ертістегі жалғыз өткел Түйетастан ат жалдап зорға өтеді.

Бір түнеп аттанады Түйетасқа,

Өткел жоқ Қара Ертісте одан басқа –деп Иса Байзақов айтқандай.

Есберді батыр да Түйетас, Қараөткел арқылы өткен. Бір жарым күн жол жүріп Ластыға жетіп, Көгедай төренің алдына барады.

- Айтылған мезгілден кешіккен кінәсі үшін Есберді батырдың басын алыңдар!-деген екен Көгедай төре қызметшілеріне.

- Алдымен төренің басын мен аламын, содан кейін менің басымды сендер аласыңдар,- дейді Есберді батыр.

- Батырым, кеудең асыл екен, бөксең жасық екен,-депті Көгедай төре. Соңынан ерген қалың қолың жоқ, әскер жасағың жоқ дегені болса керек. Бұл сөзден кейін Көгедай ойланып,

батырды жазадан босатқан екен. Төренің аузы уәлі болғаны ма Есберді батырдан кейін Бәйтелі ұрпақтарынан қол бастаған батыр шықпаған дейді.

Есберді қайтыс болғанда денесі Қалжыр өзенінің бойына (Диірмен деген жерге) жерленеді. Артынан Көгедай төре осы өңірге келіп, Есберді батырдың жерленген зиратын көріп:

- Есберді батыр адам еді. Батырдың денесі етекте жатпау керек. Батырды көтеріңкі бір биікке жерлеп, белгісін «Есберді нұрасы» деп атаңдар,- деген екен.

Бұл сөзден кейін ұрпақтары Есберді батырдың денесін, бұрынғы орнынан алып, қабірді бос тастамайтын салт бойынша орнына қара қой көміпті. Батырдың денесін қазіргі Қалжыр ауылының оңтүстік батыс жағындағы биікке құрметпен жерлеген. Күйдірілген қышпен қоршалған төрт бұрышты зират осы күнге дейін тұр. Ол зират белгіні жұрт «Есберді нұрасы» деп атаған. Көп жылдар бойы «Есберді нұрасы» сол биіктің үстінде жалғыз тұрады. Кейіннен Қалжыр ауылы үлкейіп, ел көбейе бастайды. 1966 жылы «Есберді нұрасының» қасына Қожанбет ішінде Егізқара Дәсет атасына жататын Мендібаев Ғұмар деген қария жерленді. Сол жылдардан бастап бұл биіктің үстінде зират, белгілер көбейіп кетті. Осы кезде «Есберді нұрасы» көп бейіттердің ортасында әлі де тұр.

Қалмақ бекіністері

(Көненің сөзі – тарихтың көзі)

Марқа өңірінде жоңғар бекінісі, жоңғар қамалы деп айтылатын орындар көп кездеседі. Қалжыр өзенінің бойында екі жерде жоңғар бекінісі болған. Осындай бір бекініс Қалжыр өзенінің алқымына орналасқан. Өзеннің биік таулы өңірден жазыққа ағып шығатын тұсын жұрт “Алқым” деп атайды. Өзеннің екі жағасы да шаншылған биік таулы болады. Әсіресе шығыс беткейі тым биік.

Сол биіктің үсті жазық болады. Оны жұрт “Торғай жазығы” дейді. Осы әрі биік, әрі жазық тұста қалмақтың үлкен бекінісі болған. Сол бекіністен қалмақтар дүрбімен қарауыл қарап, төніректі шолып отырады екен. Сол биіктің басынан дабыл ұрғанда Қалжырдың етегіндегі екінші бекіністегі қалмақтар естіп, атқа қонады екен.

“Торғай биігіндегі” бекіністі Тұрпан деген қалмақ батыры басқарған. Тұрпан –қалмақ батыры. Қазіргі Диірмен деп аталатын жер бұрын Тұрпан түбегі деп аталған екен. Қалжыр өзенінің алқымында «Қалмақ зираттары» деген үйінді тас зираттар көп.

Екінші қалмақ бекінісі Қалжыр өзені мен Құраймолда өзенінің аралығына орналасқан. Таспен, топырақпен қоршалған үлкен үйінді бекіністің орны осы күнге дейін көрініп жатады. Бекіністің батыс жағы Қалжыр өзеніне тіреле орналасқан. Қалған үш жағы қазылған ормен қоршалған. Бекіністің қабырғасын жұмыр тастармен жинаған. Бекіністің аумағы 60-80 метрдей болған.

1966 жылы қар қалың жауып, қатты жұт болғаны белгілі. Көктемде Қалжыр өзені қатты тасып, жаздай көк тасқын басылмаған.

Сол жылы қалмақ бекінісінің орнын су шайып, құлатып кетсе керек. Құландының арасынан қалмақтың тас атқыштары (тас атқыш құралдары) шығып қалыпты дейтін. Садақ жебелерінің ұшындағы темірлері шашылып жатады екен. Жебенің сап жағындағы ағаштары құрап, шіріп кеткен дейді.

“Торғай биігіндегі” бекіністі және “Нар қуған Қалжыр” бекінісін қалмақ батыры Тұрпан билеген. Бір жорықтан оралғанда ағайынды екі батыр Әмірсана мен Тұрпан олжаға таласып, араларында егес пайда болады. Інісінің бекіністің үстіне шығып, арқасын күнге қыздырып отыратын әдеті болған. Сол әдетін білетін ағасы Әмірсана биіктен дүрбімен қарап, қамалдың үстінде күнге қыздырынып отырған Тұрпанды қарауылға алып атып өлтіреді. Сонда жаралы Тұрпан: «Мені атқан Әмірсана, мына таудың басында болуы керек. Соны ұстап әкеліндер!» -деп қолбасы мен сарбаздарын аттандырады. Сарбаздар тауды қоршап бірнеше жерінен жол тосады. Бірақ Әмірсана қашып құтылып кетеді. Қалмақтардың алыстан көздеп ататын садақтары болған. Мұндай алыстан тиетін, алысқа ұшатын Қытай қаруын

(садақты) «Арбалетті» деп атаған. Садақтың серіппесі жіңішке шынжыр темірден жасалады. Садақты ағаш тұғырға бекітіп, серіппені екі колмен тартады екен. Сонда садақтың жебесі алысқа жететін болған. Әмірсана Тұрпанды осындай қарумен атады. Тұрпанның денесін қалмақ қорымына жерлеген. Сол жер осы күнге дейін “Қанбас биігі” деп аталып кеткен.

1751 ж Лама-Доржы қонтажыға Дабашы мен Әмірсана қарсы шығып, Әмірсана жеңіліп, Қазақ Ордасына келіп баспана сұрайды. Абылай Әмірсананы ұстап беруден бас тартады (Анда болуы себепті). Әмірсана Қалдан Цереннің ұрпағы. Лама-Доржыны жеңген соң Әмірсана енді өзінің сыбайласы Дабашымен шайқасады. Әмірсана шегініп Тарбағатай өңіріне келеді. Қандысу өзенінің шығыс жағына бекініс салады. Мұны халық «Әмірсана қорғаны» дейді. Әмірсана Қандысу бекінісінде Дабашы қолынан жеңіліп, Алтайға қашады. Дабашыдан жеңілген соң Қалжыр бекінісіне келіп, бір жылдай паналайды. Тұрпанды атып өлтірген соң, Әмірсана 1756 жылы Қытай қуғынынан қашып, Надырқұл Өміровке келіп паналайды. Надырқұл Өміров оны Семей бекінісіне жеткізеді. Надырқұл Өміров Шульба маңындағы Ақымбет-Керей болысының старшыны еді.

«Шайқастардың бәрінде де жеңіліске ұшырай берген Әмірсана, 1757 жылғы 23-шілдеде Семей бекінісіне, тамыз айында Тобыл қаласына келеді. Мұнда Ресейден әскери көмек алу жөнінде келіссөз жүргізіп жатқан кезде, 21-қыркүйекте Әмірсана шешек ауруынан 35 – жасында қайтыс болады».

(Златкин И.Я. История джунгарского ханства 1635-1752).

Осы екінші бекіністі ертеде “Нар қуған Қалжыр” бекінісі деп атаған.

Дәл осы жерде қалмақтың Доланқара батыры мен Қабанбай батыр арасында қатты шайқас болғаны анық. Бұл шайқастың болуына себеп, Доланқараның Сауырдағы Керей елінің 300 жылқысын шауып әкетуі еді. Мезгіл күз айы екен. Ұрланған жылқы Қабанбай батырдың туған жездесі Байдәулеттің малы екен.

Доланқара, Ертістен өтіп, “Нар қуған Қалжыр” деген жерде қысырдың тайын сойып, “келсең-кел” деп жатса керек. Қабанбай тобын көрген Доланқара жекпе-жекке шақырып, атойлап шыға береді. Доланқара:

Батыр болсаң кел дейді,
Сөзіме айтқан сен дейді
Жібергем жоқ тірідей.
Қарсыласқан пендені,
Еліңді шауып жылқы алған,
Долан батыр мен дейді.
Қабанбай айтады:
Қарасам түрің алыптай,
Сөйлейсің жоқты жалықпай.
Кім жеңіліп, кім жеңер.
Алмайсың сен парықтай
Тиіп алдың малымды
Батырсынып қарулы.
Кеселденбе кердеңдеп
Шашармын судай қаныңды.

Осыдан кейін екі батыр аяусыз айқасқа түседі.

Енді екеуі жекпе-жек
Арыстандай айқасты.
Қатуланып қабағат.
Арпақ-тұрпақ шайқасты.
Сүйенгені Доланың
Басындағы қалқаны.
Қайратпен Қабаң ұрғанда

Быт-шыт боп шықты талқаны.
Ат үстінен меңгеріп,
Қайратпенен еңсеріп.
Екінші рет ұрғанда.

Кұлады аттан теңселіп – дейді Әнуархан Қайырбаев,
("Дидар" газеті жылғы 12 қыркүйек).

Қалжыр өзені бойындағы қалмақ бекінісінде болған жекпе-жек шайқаста қалмақтың Доланқара батыры өледі. Доланқара батыр Сауырдан 300 жылқыны алып, Күршім тауының оңтүстік батысында орналасқан қалмақ қамалына айдап бара жатқан кезі еді. Сол аймақта осы күнге дейін Доланқара деген тау аты бар. Біздің өңірде жоңғар атауларымен аталатын жер-су аттары көп кездеседі. "Күршім" өзені, "Шүршіт" сайы, "Ұранхай" ауылы, "Сібе" көлі, "Аблайкит" бекінісі, "Төртқалмақ" аулы, "Доланқара" тауы, "Арқауыл" тауы, "Мөнекей" ауылы, "Ойран Төбе", "Шекілміс", "Тұранғы". Тұранғы қалмақ батырының аты. Арқауыл, Доланқара бұлар да қалмақ батырлары. "Ойран" кейде "Ойран төбе" деп аталатын жерде қалмақтармен қатты шайқас болған. Ертістің жағасына жақын, Мәйшілік жазығымен Қара Бүйректің арасында жатқан жер.

НАЙМАН ТАЙПАСЫНАН ШЫҚҚАН ИГІ ЖАҚСЫЛАР

Тарихи кез-кезенде найман тайпасынан, найман елінен шыққан сөз бастаған билер де, қол бастаған батырлар да, ел басқарған ақылмандар да көп болған. Бірақ сол игі жақсылардың көбі ел аузында ғана сақталып жүр.

Жүз жылға созылған қазақ-жоңғар соғысы ерекше ерлігімен көзге түскен батырларды, ел үшін әділ шешім айтқан билерді, дала даналары жырауларды тарихқа әкелді. Сол батырларымызды, билерімізді, шешен-жырауларымызды әлі де анықтай түсу, құрмет көрсету, есте қалдыру – ұрпақ парызы.

Осы ретте кейбір игі жақсыларды атай кетуді жөн болар деп ойладымыз.

Жылдар бойы бес қаруын белінен шешпей, көк сүңгінің ұшымен, ақ білектің күшімен елін, жерін қорғап, бар ғұмырын сарп еткен билерімізді, батырларымызды, жырауларымызды біліп, көңілге түйдің өзі өнеге.

Найман Қаракерей руынан шыққан Ер Байыс атақты би болған адам. Ұрпағы көп өсіп «Бес Байыс» деп аталған. Байыс бидің немересі Жолымбет би. Жолымбет би найман ішінде көпке әйгілі жақсының бірі. Жолымбет би жеті ұл көріп, ұрпағы «Жеті Жолымбет» атанған. Жолымбеттің Рақ деген ұлынан Ер Қазымбет туады. Жолымбет би көп жасаған адам. Жолымбет би 136 жасқа келгенде Қадыр деген баласы 100-ге келіп әкесінен бұрын алжыпты. Сонда әкесі: «Бұл қарағым үнемі желдің өтінде, жаудың бетінде жүрді ғой», - деп отырады екен.

Найман бағаналы руынан Ер Сандыбай, Шәкірт билер шыққан. Шәкірт биді «Найманның жарау қарасы» деп атаған. Бағаналыдан Бабыр би, Шегір би, әрі қажы, Ер Сандыбай ағайынды үш жақсы шығыпты.

Шегір би Бағаналыны Ұлытауға қоныстандырып, әр атаға жер бөлген. «Ұлытауды Алла жаратқан, бөлуін Шегір би бөлген» деген сөз бар. Шегір би бүкіл елге аса қадірлі адам болған. Шегір бидің сағынасын тұрғызып, ас бергенде Үш Жүз түгел қатысқан. Найман Бағаналы руы осы күнге дейін Ұлытауды мекендеп отыр.

Ер Сандыбай – ісі қазақ мақтан еткен әйгілі батыр. Осы Сандыбайдан Ерден туады. Сандыбайдың Ердені Атбасар округінде аға сұлтан болған. Өте әйгілі орысша сауатты, және арабша оқыған адам.

Кезінде қобызшы Ықылас күйші «Ерден батыр» деген күй де шығарған. Осы Ерденнің асында аттың бас бәйгесіне 100 жылқы және «Тоғыз сый» белгіленіпті. Бұдан тоғыз таңбалы найманның бірі бағаналы елінің аса бай-дәулетті болғанын да аңғаруға болады.

Ердендей асылы қайтыс болып, Ер Сандыбай қатты қайғырып, бас көтермей жатып қалған екен. Сонда Қаз дауысты Қазбек би «Аққу ұшып көлге кетті, ақ сұңқар ұшып шөлге

кетті, Ерденін үшін егілме, бәріміз баратын жерге кетті»,- деген. Бұл аталы сөз ел аузында сол кезден қалса керек.

Найман төртуыл руынан Төбет би Құтымбетұлы атағы бүкіл казакқа әйгілі, көпке танылған адам. Төртуылдың төбе биі атанған. Төбет бидің азан шақырып қойған аты Даубай екен. XVII-ғасырда өмір сүрген. Абылай ханның орда ақылшысы болған. Ел аузында Төбет биден қалған тапқырлық сөздер көп.

Бір жиында қаракесек руынан шыққан Қаз дауысты Қазбек бидің баласы Бекболат батыр Төбет биді сөзден ұтпақ болып: «Найманның батыры – Қабан болса, сұлтаны – Барак, биі – Төбет болатыны қалай? Мұның өзі жай ма, әлде аттары заттарына сай ма?»-депті.

- Батыры Қабан болса, жауын қамыстай шалып, қырған шығар, сұлтаны Барак болса, қотанынан қасқырға қой бермей, алысқанын алып ұрған шығар. Менің атым Төбет – еліне айбар, жауына бөгет болсын, сырттағыны басындырмасын, басынан сөз асырмасын деген шығар. Тегінде екі аяқты, төрт аяқты, қос қанатты деп жіктегенмен барлық жан-жануардың бір үлгі тұтар сипаты бар. Қаңқылдаған қаз дауысы әкең Қазбекке неге қосылғанын ойламадың ба? - деген екен Төбет би. Қазбекке «Қаз дауысты» би, Қабанбайға «Дарабоз батыр» деген атақты осы Төбет би ұсыныпты деген сөз бар ел аузында.

Ақтайлық би

Найман Қаракерей руынан шыққан Байқараұлы Ақтайлақ би, өзі ақын, өзі батыр болған. Билік шешендіктің көсемі атанған. Әділ шешіміне риза болып, алдынан ел тараған. Ақтайлақ би – Сыбан руының игі жақсыларының бірі. Күллі қазаққа әйгілі әрі шешен, әрі ақын, әрі шешіретші, көкірегі зерек, ойы терең адам болған.

Аякөз өңіріндегі Құндызды деген жерді мекендеген.

Абылай хан, Әбілфейіз хандармен бірге хан ордасында болып, орда мәжілісіне қатысып отырған.

1773 жылдың 1-айында Әбілфейіз ханның ұлдары Жолшы, Қазым және Ақтайлақ би Қазақ хандығынан Бейінге Ежен ханға елшілікке барған. Елші жіберген хандар Болат хан, Әбілфейізхандар еді. Елшілікті бастап барған Ақтайлақ би.

Бірде Сыбан елінде көп жылқы жоғалып, жоғалған малдарды Шорманның Мұса деген байының ұрылары алғаны анықталады. Арғын елінің шонжары Шорманның Мұсасына барғанымызбен сөзімізді тындамас, өзімізді кісі деп елемес. Онан да сөзі өтімді, атағы бүкіл арғын-найманға белгілі Ақтайлақ биге барайық деп келіседі.

Ақтайлақ би сол кезде әбден қартайып, ұзақ жолға жүре алмайтын жағдайда екен.

Сонда Ақтайлақ би: «Келгендерін әбден жөн, қарақтарым, малдың ізімен бармай қойған сүйегімізге таңба болар. Және дәндеп алған соң, олар жылқы алуға келе берер. Сөйтіп сөз насырға шабар. Ертіс бойындағы Терістанбалы найманда Опан деген би бар. Ол әлі жас адам. Мен айтып тапсырған соң Опанның осы дауға баратынына сеніп отырмын. Сол кісіге жолығындар», -деп барымташыларды Опан биге жібереді. Қиыннан қиыстырып шешілмейтін даудың жүйесін таба білген Ақтайлақ бидің аузы уәлі болып, ұрланған малдары түгел табылған екен.

Ақтайлақ би «Ел таныстыру»

Қаракерей – алтын қазық,
Матайым – күміс қазық.
Садырым – Жалаңтөс ерім,
Төртуылым – алым-берім.
Көкжарлыдан – батыр өтпес,
Бураға – байлық жетпес.
Саржомарт – үлкен шанырақ,
Шүршейіт – жеке тармақ.
Елу үй бағаналыны,

Бес үй балталы қорқытады.
Терістанбалы – Нокты ағасы,
Жолына ешкімнің жоқ таласы.
Найман деген елміз
Қай арыстан кембіз

Абылай аспас сары белміз, - деп Ақтайлак би найман арысын үлкен шешендік, терең сырлы сөз өрнегімен таныстырады.

Ақтанберді жырау, әрі батыр

Найман Сыбан руынан шыққан Сарыұлы Ақтанберді – әрі батыр, әрі жырау болған адам. Қабанбай батырдың жорық жолдасы. Алма кезек заманның бір орайында Ақтанберді батыр Орта жүз қолын бастаған, сол себепті халық «Ақ найзалы Ақтанберді жырау» - деп атаған. Батыр жырау өзінің белсенді ісімен де, жалынды жырымен де жоңғарға қарсы күресті ұйымдастырушы батырлардың бірі болады. Қазақ жасағының алдыңғы шебінде шайқасады. Ақтанберді 17 жасынан бастап Орта Азия хандықтары арасындағы соғыстарға қатысқан. Бұл жөнінде батыр өзінің бір өленінде:

Дұшпаннан көрген қорлығым,
Сарысу болды жүрекке.
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек, қан кайнап,
Елі – жұртты қорғайлап
Өлімге жүрміз бас байлап, - деп Ақтанберді жырау өзінің ерлік

жолын, жорық күндерін тебірене жырлаған екен.

1723 жылы қазақ қолдары жоңғарлардан ойсырай жеңіліп, шығыс аймақтардан айырылған шақта, батыр-жырау өзінің ерлігімен де, жалынды жырымен де жоңғарға қарсы күресті ұйымдастырушының бірі болады. Қазақ жасағының алдыңғы сапында шайқасады. Жалынды жырларымен елдікке, бірлікке үндейді:

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз.
Күдеріден бау тағып,
Қамқаны киер ме екенбіз?!
Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төменде билер кеңесін
Біз де бір құрар ма екенбіз?!
Төскейде кеңес топтанып,
Жақсылар үйде баптанып,
Нөкерлер жүрсе сап түзеп
Қос-қосымен шаттанып
Қиуадан ақыл алатын.
Қияннан айла табатын
Ерлерден салсам нөкерді,
Дұшпаннан кекті алатын, - деп жырлаған екен ақын.

Ақтанберді жырлары махабатпен басталып, парасатпен аяқталып отыратын, үлкен шешендік үлгісімен жазылған терең мәнді туындылар.

Ақтанберді поэзиясы – тамырын арғы тереннен алған поэзия.

Жыраулық дәстүрді, шынайы поэзияның қасиетін танытқан отты жырлар.

Жоңғар мемлекеті жеңіліп, елді шығыстағы ата мекеніне қайта қоныстандыру кезінде Ақтанберді батыр зор қызмет етеді.

Әрі батыр, әрі жырау Сарыұлы Ақтанберді 1768 жылы 93 жасында қайтыс болады. Жыраудың мазары Семей облысы Жүрек Жота деген жерде тұр.

Ақтанберді жыраудың өлеңдерін белгілі әнші Бекболат Тілеуханов үлкен әншілік, жыраулық шеберлікпен орындап жүр.

Жыраудың ата-тегін таратсақ: Қаракерей→Байторы→Мейрам→Байыс→Сыбан→Бөрі→Бөлтірік→Сары→Ақтанберді.

Дулат жырау

Найман тайпасының Қаракерей руының Сыбан атасынан шыққан Дулат Бабатайұлы 1802 жылы Аягөз өңірінде дүниеге келген. Көне ақын, жыраулар мұрасынан нәр алып, тарихи аңыздар мен эпикалық жырларды тындап ұғып өскен өз заманындағы ең білімді адамдардың бірі болған.

Дулат Бұхар жырау, Ақтанберді жырауларды ұстаз тұтқан. Дулат көне түркі поэзиясынан тағылым алған. Ел тарихындағы белгілі адамдардың бірі.

Дулат – арқалы да азулы ақын, өршіл де шыншыл жырау. Ақынның «Есенкелді батыр» деген жыр дастаны болған. Оның 1880 жылы «Өсиетнама» деген кітабы жарық көрген.

Дулат Ресей патшылығы қазақ халқының суы тұнық, шөбі шүйгін орман-тоғайлы, егіншілікке қолайлы жерлерін тартып алып, халықты қуғын-сүргінге ұшыратқан кезде өмір сүрген ақын. Осы бір зар заманда халық қайғысын, өкінішін жырлап, кейінгі ұрпақты тәрбиелеуде аса маңызды, мағыналы толғаулар қалдырған.

Жырымды менің сұрасаң,
Сары алтынның буынан.
Сойымды менің сұрасаң,
Қалың найман нуынан.
Сырымды менің сұрасаң,
Тұманның тұңық суынан.
Кеудеме қайғы толған соң,
Тұнық жырмен жуынам.

Дулат Бабатайұлының өлеңдері, жыр толғаулары – әзір өз халқымен толық табыспай жүрген асыл мұраларымыздың бірі. Дулаттың ел жайлы, туған жер туралы жазған терең мәнді толғаулары көп. Ақын өзінің бір өлеңінде:

Ақжайлау мен Сандықтас,
Атамның қонған қонысы.
Түн асса тұтам түгі өскен,
Басылмайтын сонысы.
Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң.
Жоның жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам.
Мендей сені қызғанар,
Баурында өскен қай балаң
Көл қорыған қызғыштай

Сен десе салам байбалам – деп, өздерінің жаздық мекені, жазғы жайлауы Ақжайлау, Сандықтас өңірін жырлайды.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай Дулаттың жырлары жайында «Дулат жай басқа ақындар сияқты емес, нағыз камқор, халықтың келешегін ойлаған өткір, саналы ақын деген». Осындай терең мәнді өлеңінің бірінен үзінді:

Орынсыз күлер күлкім жоқ,
Есепсіз ұйықтар ұйқым жоқ.
Көзге қораш бойым бар,
Теңізден терең ойым бар.
Шынардан биік санам бар,
Атан өгіз ағызған,
Ақылдан алпыс салам бар,

Қорған құрыш сөзім бар, -деген шумақтарында қанша терең сыр, қанша терең мағына, өнегелі ой жатыр. Өз халқының ұлттық ой-санасының жоғарылығын, алғырлығын терең толғаныспен, парасатпен жырлап отыр.

«Дулаттың жыр толғаулары халықтың арасында ауызша сақталып, әркімнің қолында сарғайған қағазда сақталып қалған жырлары жинақталып кітап болып шықты. Кітап 1991 ж Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан «Заман сазы» деген атпен басылып шықты. Кітапқа ақынның көптеген өлеңдері, толғаулары, дастандары кіргізілді. 1991 жылы Дулат жыраудың «Заман сазы» деген кітабын жазған философия ғылымдарының кандидаты Құлмат Өмірәлиев: Өз заманының «Байғыз қарты» атанған жыраудың ақыл сарайына, ой әлеміне бүгінгі ұрпақ қалай кіре алады, қалай тани алады? –деп жазған екен».

«Дидар» 2002 ж 15 маусым. Ғ.Шәкерұлы.

Дулат Бабатайұлы 1871 жылы қайтыс болады. Дулат ақынның кесенесі Ақшатауға таяу Қызылжар деген жерде тұр. Ақынның кесенесі 2001 жылы қайта жаңартылды.

Боқатай би

Боқатай Бегалыұлы –Төртуылдың Тоқтағұл руынан шыққан атақты адам. Шешен, би болған. Әділ билігімен елдің ішкі ынтымағын нығайтып, ел билеген төрелер мен хандардан да қаймықпаған. Төртуыл руының бас биі болған. Өктемсіп келген даугерлерді бір ауыз сөзбен ұтып, ұтымды билігімен беттетпей қайтарады екен.

Боқатай бидің ел басқарып, билік ұстап тұрған кезінде Андабарақ елінің ұрылары іргелес отырған найманның Ергенекті елінен мал ұрлап әкелген. Іздеушілер жоғалған малды ізімен қуып келіп, Боқатай бидің алдына барады. Боқатай би малды санап, түгел қайтарып береді. Дауды айып-шамсыз бітіреді. Бірақ Ергенекті елінің биі Торайғыр бұл билікке наразы болып, «Кәрі Боқатай алжып, ақылынан адасқаны ма? Немесе бізді тең көрмегені ме, ұрыларын қорғап айыпсыз қайтарғаны жөн емес. Өзім барып ұрыларға айып кестіріп, айып жоралғысы бойынша «Басына қосақ, құйрығына тіркеу төлетемін» -деп бірнеше адамдарымен Боқатай биге келіпті.

Аман-сәлемнен кейін кәрі би Боқатай: «Би балам, атың кім? Қай елден боласың?» -деп жөн сұрапты.

- Ергенекті еліненмін, атым Торайғыр, - деп жауап беріпті.

- Е, жарайды, атың жақсы екен. Тоқпақ жалды торының үйіріндей, бауырың құт, өрісін кең болар. Бірақ айғырдың бір жаманы бар. Өзі тышқан боғын қайта келіп иіскейді. Осы есінде болсын, - дейді. Сөз төркінін түсіне қойған Терістанбалы биі қонақасыдан соң:

- Ақсақал, сізге сәлем берейін деп келіп едім, басқа бұйымтайым жоқ, -деп Кәрі бидің ризалығын алып аттанып кеткен екен.

Боқатай бидің шөбересі Жапабай Бітібайұлы төртуыл еліне болыс болған. Жапабай әрі

би, әрі қажы болған, елге қадірлі адам екен. Жапабай – қажыда екі рет болған адам. 1890-1910 жылдар аралығында болыстыққа 5-6 рет қайта сайланып 15 жыл болыс болып, ел басқарған. Жапабай болыстың жасы ұлғайып қартайған кезінде, ел тілегі бойынша оның баласы Дарханбай екі қайта сайланып, 10 жыл болыс болған. Жапабай мен Дарханбай әкелі-балалы екеуі 30 жыл шамасында ел билеген аса қадірлі адамдар болған. Жапабай болыс 1928 жылы өз елінде қайтыс болады.

Жапабай болыстың балаларын Қазақстанда Кеңес өкіметі орнаған кезде қуғын-сүргінге ұшыратып, бай тұқымы, аталары би болған, болыс болған деген жаламен Сібірге Барнауыл жағына жер аударады. Дарханбай Қытай жерінде 1962 жылы қайтыс болады. Боқатай бидің шежіресін таратсақ: Токтағұл→Көбентай→Бегалы→Боқатай→Алдажар→Бітібай→Жапабай→Дарханбай, Нұрымханбет, Әскербек, Сәлембек→Арғын, Найман (немерелері) Әкірамбек, Талғатбек, Мұратбек.

Жапабайдың ұлы Дарханбай Қытай жеріне барған соң, әкесінің атына «Жапабай қажы медресесі» деген діни білім орынын ашқан. Сол медреседе оқыған Құспекұлы Зияда молда, Шүрбінұлы Әбдікәрім молда Марқа өңірінде көп жыл молда болды. Шүрбінұлы Әбдікәрім төртуыл ішінде жылқайдар атасына жатады. 1932 жылы өз еліне оралған. Бүгінде ұрпақтары Марқа өңірінде, Өскемен, Таврия қалаларында тұрады.

Сегізбай би

Машанұлы Сегізбай би Төртуыл ішінде Атантайлақ руынан шыққан көпке белгілі өте білгір, әрі шешен адам болған. Кезінде Сегізбай би қажыға да барған. Сондықтан ел Сегізбай қажы, кейде Сегізбай би деп атаған. Сегізбайдың әкесі Машан да қажы болған адам. Сегізбай – Керей, Найманға әйгілі кесімді, кесек би. Сегізбайдың мал мен басы тең өскен. Қасиет қонған адам. Бидің сегіз ұлы, сегіз мың жылқысы болған.

«Сегізбайдың көп жылқысы жайлаудан түскенде алды Қара Ертіске жеткенде, соңы созылып әлі Алтай бөктерінде жатады екен. Сегізбайдың көп жылқысы өтіп біткенше, Ертіс суы бір жұма лай болып жатады», - деген аңыз ел аузында сақталған.

Қара Ертістің сол жағы Қонақай Сегізбай аталарының күзеуі болған. Қазіргі «Алқабек» заставасының тұсында «Сегізбай» атты жер бар. «Қонақай түбегі» деген жерде ұжым кезінде мал фермасы болған.

Сегізбай – Қонақай аталарының қыстауы «Байкөбек» деген жер. Төртуылдар: «Байкөбектей жер қайда, Қонақайдай ел қайда», - деген екен.

Бұлай дейтін себебі, бұл жердің қары жұқа, қысы жұмсақ болады. Үп еткен жел болмайтын жайлы қоныс болса керек. Ал Байкөбекті мекендеген ел өнегелі, берекелі болған дейді.

Сегізбай төртуыл елінде билік құрып тұрған кезде төртуыл елінің төресі Құлеке, Дайыр деген төре тұқымдары қыз ұзатып, той жасайды. Тойға Сегізбай, Назар билер де келді. Сол кезде бір адам жылап – еңіреп, билер отырған үйге кіреді. «Төренің жалшысы едім. Руым төртуыл ішінде жақау. Жалғыз ұлымнан басқа ұрпағым жоқ. Төре ұзататын қызының шаңырағына мінгізіп, жалғызымды құл етіп бергелі отыр. Осы жалғызыма сіздерден көмек сұрай келдім», - деп жылапты Ошаған.

- Оу, Назар, не дейді мына кісі? Сөзі еттен өтіп, сүйекті сырқыратты ғой, – дейді Сегізбай би.

Мән-жайды ұққан соң Сегізбай Кәрі би Боқатайға барып ақыл-кеңес сұрапты.

Боқатай би қартайып ел жұмысына араласудан қалған кезде өзі сеніп ел билігін Сегізбай, Назар деген билерге тапсырған екен. Сегізбай келген соң Боқатай би басын көтеріп тілдеседі. Кәрілік құрсауына кірген би жағын жібекпен таңып жатып қалған екен.

Сонда Боқатай би: «Е, Сегізім, қылма, қылған соң жылма. Сүйегінді қорлатып, намысыңды жіберме! Белінді бекем бу да!» деп жол нұсқап қайтарыпты. Сегізбай би азаматтарды жинап барып, Ошағанды бала-шағасымен төреден тартып алыпты. Елді билеп

отырған төрелермен жағаласу әркімнің қолынан келмейтін іс. Ақыры Төре мен төртуылдың арасында қатты соғыс болып, Сегізбайдың үлкен ұлы Жетіген сойылға жығылып қайтыс болады. Төрелер құн төлеп бітім болыпты.

Бұл оқиға «Ошаған бүлігі» деп аталыпты. «Елді жақау бүлдіреді, жылқыны сақау бүлдіреді» деген мәтел осыдан қалса керек. Осы уақиғадан кейін төртуыл руына төре әулеті билік жүргізбеген екен.

«Ошаған бүлігінен» кейін Құлеке төре төртуыл азаматтары ат байлаған бір беттің карағайын түгел кестіріп тастапты.

- Не үшін бұлай істедің? – дегендерге.

- Әр күні таңертең үйден далаға шықсам, ана карағайда Сегізбайдың ақ аты әлі байлаулы тұрған сияқты көрінеді. Сол үшін кестірдім, - депті Құлеке төре.

Енді бір әңгіме Көгедай төре мен төртуыл арасында болады. Төртуылдың төрт-бес жігіті торғауыттарға кеткен барымтасы үшін Алтайдың өр басынан 200 жылқыны алып еліне келе жатады. Мал алушылардың басшысы тұзақшы руынан Тәуке бала деген батыр екен. Тәуке бала жол тосып алдын кескен Көгедай төрені дізеден ұрып аттан түсіріп кетеді. Көгедай төре: «Менің қонысымды таптадыңдар, шалғынымды жапырып шаң көтердіңдер. Жылқыны түгелдей бізге қалдырып, елдеріне қайтыңдар»- дейді. Тәуке бала сілтеген шоқпардың зардабынан Көгедай бір жыл ауырып, ақыры қайтыс болады.

Төре және керей елі құн даулайды. Төре тұқымы мен төртуыл ортасында үлкен дау басталып, бітімге келе алмайды. Төрелер: «Ердің құны 200 жылқы. Ал Көгедай төре нәсілі, сондақтан үш ердің құны 600 жылқы және қара нар, қара кілем берілсін. Жылдық асына дейін дастархан шығыны үшін 100 жылқы, барлығы 700 жылқы құн төленсін»- дейді.

- Мұндай құнды бермеймін, - дейді Сегізбай би. Елінің кегін қайтарып келе жатқан азаматтарды жолда тонаған адам хан емес, қарақшы болады. Қараға қамшы үйіріп, шоқпар жұмсау ханға лайық емес. Тәуке бала өзінің жанын қорғады, - деген екен.

Ақыры көрші елдердің билері араға жүріп, ескі билік жолдарын айта отырып Көгедай төренің құнын 200 жылқыға келіседі.

Төре тұқымының төртуыл руына талай жылдан бері қайтармай жүрген барымта, сырымтасына, соның бодауына орайластырып Сегізбай би бір тұяқ төлемей құтылады.

Сол кезден бастап «Көгедайды да, Көгедаймен төлеген жок» деген сөз қалған екен. Бұл 1870 жылдардың мөлшерінде болса керек. Сегізбай қажы көктемде жайлауға көшіп бара жатқанда, Ертіс жағасына қонады. Түнде түс көреді. Таңертең тұрған соң би елін жинап алып: «Мен осы көштен қайта оралмайтын шығармын, қай жерде дүние салсам, мені сол жерге қоясыңдар», - депті.

Содан жаздай жайлауда болып, күзде қайта оралып, Қара Ертістің жағасына қоныпты. Ертең өзеннен мал өткізіп, өткел бастамақшы болып ақылдасады. Сол түні Сегізбай қажы дүние салыпты. Ауыл ақсақалдары ақылдасып: «Көзі тірісінде айтқан өсиетін орындайық» - деп сол жерге жерлеп, мұнара – мазар тұрғызыпты. Қара Ертіс жағасында, қытай шекарасына таяу жерде Сегізбай күмбезі әлі тұр. Көктемде Ертіс тасыған кезде, маңайы айдын шалқар су болып кетеді. Зират тұрған биікке су шықпайды. Сөйтіп, Сегізбай кешені тұрған жер, жаздай жасыл шалғынға бөленеді.

Сегізбай бидің ұрпақтары қазір Зайсан, Марқакөл аудандарында, Өскемен, Алматы қаласында тұрады. Гайсаұлы Солтания, Солтанияұлы Достан, Сауытбайұлы Шерияздан, Шериязданұлы Сабырбек.

(Әңгіме желісі Сегізбай бидің ұрпағы Шериязданұлы Сабырбектің естелігінен алынды).

Жақсыбай би

Қожанбет руының Жәлменбет атасынан шыққан үлкен биі Пұсырманұлы Жақсыбай би. Кейде Жақсыбай шешен деп аталады. Мекені Бөкенбай тауының оңтүстік етегіндегі Бекжан деген жер. Жақсыбай әділ билік жүргізген, кең мінезді, сөзге шешен адам болған.

Жақсыбай бидің әділ билігі, төкпе шешендігі, тапқырлығы ел аузында көп сақталған. Жақсыбай би арғын, найман, керей, ақнайман, ергенекті, көкжарлы елдері арасындағы көп жиындарға қатысқан. Өзінің әділ төрелігін тартынбай сөйлеп, ортаға салып отыратын батыл адам болған. Көп даулы мәселелерді шешуге қатысып отырған.

Көкпекті округінің аға сұлтаны (1859-1862 ж) Әлхан Тілеубердіұлына атқосшы болып баруға Қожанбет Шағырша (Стабан) руынан шыққан жас би Жангүдей Қойтыұлын сынап байқау үшін Жақсыбай бидің қойған сұрағын келтірейік.

- Қарағым, осы үйде қанша кісі отырмыз, соны шешіп берші?-деген екен Жақсыбай би. Сонда 17-18 жастағы жас жігіт Жангүдей де мүдірмей:

- Бұл үйде үш-ақ кісі отыр, - депті. Отырғандар кісі, мысы, құрмысы. Менің көргенім осы үшеуі ғана, -дейді. Бұл жұмбақ сөзді іштей ұғынып отырған Жақсыбай би:

- Енді бұл жауабыңның шешуін айтшы, - деп Жангүдейге аса риза, ағалық мейіріммен қарайды.

- Бұл үйде отырғандардың біреуі –«Кісі». Ол төрде отырған би, төре, жақсылар. Екіншісі - «Мысы». Ол сол төрдегі жақсыларды жағалап, үзеңгілес жүргендер. Ал үшіншісі - «Құрмысы». Олар төрелікке жете алмай, құр шабарманданып, мысы құрып жүргендер, - дейді Жангүдей.

- Жарайсың, Жангүдей: - Түйінді сөздің мәнін дұрыс шештің, Қожанбет руынан аға сұлтан Әлханға атқосшы болып баруға сені ұйғардық, - деп Жақсыбай би Жангүдейге батасын беріп аттандырған екен.

Жақсыбай би 15 жасында Қожанбеттің Башық биіне атқосшы болыпты. Сол кезде Башық бимен бірге Семейге барып, үлкен бір даулы жиынға қатысқан екен. Әр рудан келген дуалы ауызды үлкен билер үш күн сөйлеп, кеңес құрып, шешімге келе алмайды. Енді алты айдан кейін тағы қайта кездесіп, сонда шешелік депті.

Сонда 15 жасар атқосшы бала тұрып, қамшысын ортаға тастап сөз кезегін алады.

- Япырай, екі елі жер қалды, екі ауыз сөз қалды, соған бола келесі жылы қайта жиналмақ болғандарыңыз қалай?-деген екен. Сонда төрде отырған Құнанбай – «Байтал шауып бәйге алмас» - депті Жақсыбайды баласынып. Жақсыбай қолма-қол жауап қайтарып «Құнан шауып құр қалмас» деген екен. -

- Менің әзір жастығымды байталға балап айттыңыз, өзіңіз де өмір бойы «Құнан» деген есімді еншілеп жүрсіз. Байтал мен құнан жылдас емес пе, би аға?-деген екен.

Сонда жиында отырған үлкен билер баланың тартынбай сөйлейтін тапқырлығын, тайсалмай сөйлейтін батылдығын байқап былай деген екен:

- Сөзің қорғасындай, жүрегін жолбарыстай Қожанбеттің ендігі биі сен боларсың, - деп Жақсыбайға жиында отырған үлкен билер баталарын берген екен.

Жәлменбет руының Есенбай тармағынан Жақсыбай биден басқа да билер, қажылар болған. Барқыұлы Хамит қажы, Хамит ұлы Жүрекбай қажы, Хамит ұлы Білекбай би сияқты елге танылған жақсылар болған.

Үлкендердің айтуынша Жақсыбай би 1836 жылы туып, 1930 жылдарда 94 жасында қайтыс болады. Жақсыбай бидің жақын ағайындары Андызбай байдың Бадижамал, Зәужамал, Қабыкен, Қабип деген балалары болған. Баласының үлкені Бәдижамал «Мен 13 жаста болғанымда Жақсыбай атам 90 жаста болып еді. Атамның арқасын қасып беретін едім. Өзім 1913 жылғы туғанмын. Сол жылдар 1926 жыл болуы керек. Одан кейін де атам бірталай жыл өмір сүрген деген естелігін айтады. Сонда Жақсыбай би – 90-95 жасқа дейін өмір сүрген адам.

Әбдешов Марат «Егеменді Қазақстан газетінің 28 –шілде 2004 жыл «Бейтаныс бейнелер» немесе Алтай, Зайсан қазақтарының Ресей патшасында болуы» деген материалында «Қожамжар би (Сырымбет руынан), Бәкіш, Дәулет қажы (Мысқал руынан), Жарболды атасынан Түрікпен ұлы Дүзбенбет би және Жақсыбай шешен (Жәлменбет руынан) бірлесе басқарып Қалжыр болысын құрған адамдар» деген мағлұмат бар. Бұл Қожанбет билерінің Зайсан қаласында болуы 1873 жылдар екен.

ӘБІЛФЕЙІЗ СҰЛТАН

(Тарихи кез-кезеңдер шерткен сыр)

Әбілмәмбет хан – қазақ ордасының ұлы ханы. Үш жүзге бірдей билік жүргізген адам. Мінезі кең, халқына жағымды адам болған.

Әбілмәмбет Болат ханның үлкен ұлы еді. Осы Әбілмәмбет ханның үлкен ұлы Әбілфейіз сұлтан.

1745 жылы Абылай орысқа қараймыз деп антқа қол қойған кезде, Наймандар орысқа қосылуға наразылық білдіреді. Найман елі орта жүз хандығынан бөлініп, өзі жеке хандық құрмақ болады.

Наймандар әр атадан белгілі адамдарды алып, Үлкен орда ханы Әбілмәмбетке барады. Ол кезде Әбілмәмбет ханның ордасы Түркістан қаласында болған.

Қаракерей руынан –	Боранбай би
Сыбан руынан –	Ботақара би
Мұрын руынан –	Боран би
Төртуылдан –	Төбет би
Қожанбет руынан –	Сырымбет би
Қыржы руынан –	Қыстаубай би

Осындай ел жақсыларын кіші жүздегі Әбілмәмбет ханға жібереді.

Үлкен орда ханы Әбілмәмбет сол кезде 16 жастағы Әбілфейіз сұлтанды хан қойындар деп, барған наймандарға қосып береді.

Әбілфейіз найман елінде 1745-1776 жылдарға дейін хандық құрған. Әбілфейіз ханның билігінде 30 болыс елі болған Шыңғыстау, Барқытбел аймағында хан ордасы орнығып мешіт, медресе салғызған. Хан ордасы Шыңғыстау етегіндегі Көш-Су деген жерде болған.

Әбілфейіз бастаған Найман хандығының билігіне Аягөз, Тарбағатай, Маңырақ, Сауыр, Зайсан, Ертіс бойы, Күнгеі Алтай, Нарын, Қалба өңірі, Сарсүмбе (Алтай), Шәуешек, Құлжаға дейінгі найман жері түгел қарайды. Қытайлық Алтай аймақтарына, Шәуешек, Құлжаға дейінгі елге билік жүргізеді.

Әбілфейіз Ну-Найман елінде 38 жыл хан болып, әділетті билік жүргізеді. Бұл – найман елінің үшінші хандығы.

Тарихшы Құрбанғали Халидұлының жазба деректерінде: “Әбілфейіз ең алғаш хан көтерген жері қазіргі Шыңғыстау бойы. Көш-Су деген жерде мешіт салғызған. Осы мешіті 1860 жылға дейін тұрды. Мешіттің имамы Аюб Қожа имам деген кісі болған”- дейді.

Әбілфейіз хан алмағайып, ауыр кезеңде ел мен жерді қорғаушы найман батырларының демеуші басшысы болып, үнемі солардың сапында бірге болады.

«Әбілфейіз үнемі Абылай хан ордасында болып, хан кеңесіне қатысып, жорық жоспарын бірге ақылдасып, бірге шешіп отырған. Қоқан, Ташкент жорығына атанарда Қу дауысты Құттыбай би, Боранбай би, Еспенбет батыр, Баймұрат батыр, Есенкелді батырлар әрқайсысы өз руының қосындарын бастап, Аягөз маңына келіп жиналады. Ертіс бойынан келген Көкжал Барак, Бура Танаш батыр, Ергенекті Ақпантай батырлар да әскер қосынымен келіп қосылады.

Осы батырлар түгел Әбілфейіз сұлтан, Қаракерей Қабанбай, Бұқар жырау, Бөгенбай батырлар отырған хан шатырына сәлем бере кіргенде, Алтын арқалы аласа сандал тақтың үстінде, ортада Абылай ханның өзі отыр еді,» - деп жазады.

(Қ.Жұмаділов, “Дарабоз” II кітап 387 бет.)

Шүршітпен шайқас, қырғыз манаптарымен шайқас, Ташкент, Қоқан жорықтары кезінде Әбілфейіз найман қолдарымен бірге Абылай ханның қасында, ұрыс шебінде болған.

“Қоқан хандығына” шабуыл кезінде ту түбінде Абылай ханның қасында тұрған Найман ханы Әбілфейіз – “Біздің әскер Қоқан қолын Ангрен өзеніне дейін тықсырып бара жатқан көрінеді” – дейді өзінің сабырлы қалпын бұзбай.

(Қ.Жұмаділов “Дарабоз” 9-том).

Шыңғыстау бойында Найман еліне Әбілфейіз хан болып тұрған кезде, Қызылсу – Шар, Қалба тауы, Күнгеі Алтай бойындағы найман қосындарын бастаған батырлар қалмақтар мен шүршіттерді бұл аймақтан ығыстырып, бұл жерлерді жаудан тазартады.

Көкжарлы, Ақнайман, Қожанбет руларын ата қонысқа қайта қондыра бастайды.

Ақнайман, Қожанбет, Көкжарлы, Терістаңбалы рулары көп жылдар Алтайдан ауып көшіп, Шыңғыстау, Қызыл-Су, Шарды, Тума - Токпақты мекендеген. Енді бұл аталарды Күнгеі Алтайға, Күршім, Нарын, Қалжыр, Қара Ертіс, Марқакөл аймағына көшіріп қоныстандыру, әр руға мекендейтін жерін, жайлау-қыстауын белгілеп беру көп уақытқа созылады. Тек 1760 жылдары ғана ел ата мекенге орнығады. Осы бір кезең жайлы Дулат жырау Бабатайұлы (1802-1871 ж). “Баракқа” деген өлеңінде:

Әбілфейіз арғы атаң,
Алтын тұғыр сұңқар – ды.
Іріктетіп батырын,
Қунатып еді тұлпарды, - дейді

Әр атаның, әр рудың қалың көшін әйгілі батырлар үлкен дайындықпен ұзақ жолға бастап шығарып, әскер қосынмен қорғап, ата қонысқа жеткізіп отырған.

Қаратау, Сыр бойынан, Жайық бойынан Алтайға, ата қонысқа ел көшіру үлкен, әрі жауапты науқан болған. Мұндай көштер жолда үш қыстап, төрт қыстап барып ата жұртқа әрең жеткен.

Қазақ жері жаудан толық тазартылған соң, ел тағдыры таразы табағына тартылатын сәт туады. Бір ғасырға таяу қуғын – сүргінге, ақтабан шұбырындыға ұшыраған халықтың, елдің қамын ойлаған ру басылары мен билер, арнайы кеңес өткізіп тұрған. Мұндай жиынға қазақ жерінің әр аймағынан ру басылары, билер, батырлар түгел қатысқан.

Қалың көштің жолында отырған ел көшкен елге ағайындық көмек, қамқорлық беруге тиісті болған.

Көшкен елге уақытша қоныс, жайылым беріп, ұры-қарыдан қорғап, жол сілтеп отыруға тиісті болған.

Түнемелге орын әзірлеп отыру әр рубасыларына тапсырылған. Көшіп келе жатқан елге қыс қарсаңында қоныс қыстау, ықтырма, қора-жай әзірлеп, елге ел жалғасып, қиыншылықтан шығу жолдарын ойластырады. Осының бәрін жиын-кеңестерде арнайы шешіп отырған.

Осындай үлкен жиын 1756 жылы Әбілфейіз хан бастаған найман ордасында Шыңғыстаудағы Жүрекжота деген жерде өткізіледі. Жиынға Бура - Ақпантай, Андағұл - Барлыбай, Төртуыл - Баймұрат, Жәмеке, Жұмық - Дәулетбай, Бәйжігіт - Шынқожа, Сыбан - Байғана, Төртуыл - Тоқабай, Жылқайдар, Мұрын - Сәмет, Қожанбет - Тоғанас, Қожанбет – Сырынбет, Жарболды Тілеуімбетұлы Жәнібек батыр сияқты әйгілі батырлар қатысқан.

Тарихи деректерге сүйенсек 1755-1760 жылдарға дейін Қалба тауы, Бұқтарма, Нарын бойында, Күршім, Қалжыр, Марқакөл аймағында мықты әскер-қосындарын ұстаған қалмақтар мен ұранхайлар әлі де отырған. Қабанбай батыр, Әбілфейіз хан осы аймақтағы қалмақтарға қарсы әскер – қосындар бөліп, әр қосынға әскер басы етіп батырларды бөліп тағайындаған.

Қалба, Аблайкит, Тайынты өңіріне Көкжал Барак, Бұланбай батыр, Терістаңбалы Жарылғап, Айтқұл батырлар қосыны жіберіледі.

Бұқтарма, Нарын бағытына керей Жәнібек батыр, Қаратай Тұматай батыр, Андағұл Барлыбай батырлар бастаған қосындар аттанады.

Көкпекті, Шар бағытына Қаракерей - Шынқожа, Шағалақ, Қасабай, Матай - Шөңкей батырлар бастаған қосындарды аттандырады.

Күршім, Қалжыр, Қара Ертіс бағытына Ақнайман - Жаман батыр, Қожанбет - Тоғанас батыр, Өтей - Бұланбай батыр, Бура - Танаш батырлар бастаған қосындар аттанады. Өтей – Бұланбай батыр Алтай, Ертіс жағындағы шекара қарауылының бастығы болып, соғыс кезінде шолғыншы жасақты басқарған.

Міне осы әскер қосындарды бастаған найман батырлары жоңғар әскерінен қалған жекеленген топты түгел жойып, шығыс өлкесін жаудан толық азат етеді. Ертіс, Көкпекті, Шар аймақтарында Шынқожа, Дәулетбай батырлар қалмақтарды ығыстыра отырып, қилы-қилы жорық шайқастарды бастан кешірді. Бұл шайқастар жайлы Бұқар жырау:

Қан сасыды лезде,
Көкпектінің даласы.
Қазак-қалмақ шабысқан,
Жер менен су таласы.
Айдан аса алысып,
Төбе болды моласы.
Тірі қалған қалмақты
Күншығысқа қашырды, - дейді.

Төртуыл руынан шыққан ақын Арғынбек Апашбайұлы “Қазак Сырдан ауғанда” деген өлең толғауында:

Қожанбет Сарытауға шықты келіп,
Ақнайман жатып қалды шиді көріп.
Шағырда Сырынбет би деген кісі
Елдерін орнықтырды жиып теріп
Алтай мен Тарбағатай тұстас жерде,
Ауған ел қоныс тепті қайта келіп,- деп Алтай, Ертіс, Марқа
өңірінде елдің ата мекенге қайта қоныстануын жырлайды.

Орталық Қазақстан аймағындағы Шу өзені, Ұлытау, Сырдария, Батыста Жайық бойынан жөңкіле көшкен найман тайпалары Алтай аймағына, ата қонысқа орналаса бастады.

Төртуыл Көкпектіге келіп жетті,
Сол жерді біраз жылдар мекен етті.
Есенкелді, Сұлтанкелді екі мырза,
Бірі бай, бірі батыр асыл текті.
Ақбарак пен Ақболат деген таптар
Тарбағатай тауына шығып кетті.
Шәуешек ұлығына қарап қалып,
Өмірі бүгінге шейін сол жерде өтті.

(Арғынбек Апашбайұлы).

Қытай – қазақ қатынастары жақсарған соң, бұл аймаққа қазақ рулары келіп бұрынғы ата қонысына орныға бастайды. Тарбағатай өңіріне Қаракерей рулары қоныстанады. Қаратай, Көкжарлы рулары Төр Алтайға тұрақтады. Қожанбет руы Қара Ертіс, Марқакөл, Қалжыр бойына, Бөкенбай тауына қоныстанды. Ақнайман рулары Зайсан көлінің оң жағалауы, Ақши маңын қоныс етті. Керейлер Сауыр тауын, Төртуыл рулары Маңырақ тауының теріскей етегін, Зайсан көлі маңын мекендеді.

Қожанбет руына жататын аталар ата мекенге қоныстандыру кезінде елге басшылық жасап, жол бастаған билер мен батырлар болған. Қожанбет ішінде Жарболды атасына жататын Қалқаман – Сүйіндік аталарынан Кәлім би, Арысбай батыр басшылық етіп Оңтүстік Алтайдағы Сарытаудың етегіне Майқапшағай, Қызылащы жерлеріне орналастырған.

Қожанбет ішінде Сырынбет би өзінің аталастарын Терісайрық, Кемерқайың, Бөкенбай тауының теріскей етегіне қоныстандырған.

Қожанбет ішінде Мысқал атасына жататын елді Айтұлы Шағыр би бастап, елге басшылық жасап қоныстандырған. Мысқал атасының қоныс-мекені «Дала Тақыр», «Керейбай», «Арғынбай», «Қаракөбен», «Сарыкөбен», «Байшуақ» аймақтары. Қазір осы аталардың ұраны «Шағыр». Өсіп-өрбіген үлкен ел «Сегіз шағыр» деп аталады.

Атақозы атасының мекені «Қақсалды», «Ақтүбек», «Ақжол», «Керегетас», «Нарбота», «Шығанши», «Жамансай».

Бұл мекендерге ел қоныстана бастаған кезде, Атақозы би басшылық еткен. Жарболды атасының мекені «Теректі», «Ащылы», «Сорқұдық», «Бұлғарытабыты», «Қайнарлы».

«Күршім өңіріне Көкжал Барақ батыр, Саржомарт Танаш батырлар Өтей, Жәрке, Бура руларын қоныстандырған.

Күршім, Алтай жеріміз
Өтей, Жәрке еліміз
Көк перілі, Көк жалды
Барақ батыр тегіміз», - деп халық жырға қосқан екен.

(Т.Қайырбаев «Қазақ әдебиеті» 1992 ж 5 маусым).

Матай руынан шыққан Елқондыұлы Қалыбай батыр өз руластарын 1800-1805 жылдары Шыңғыс тауынан Қалба тауына бастап әкеліп, сол аймаққа қоныстандырған. Інісі Қошқарбай батыр екеуі ойраттарды Қалба мен Ертіс бойынан Алтай тауына дейін ысыра қуған. Жауды Ертістен өткізіп, Үлбі өзенінің бойымен қазіргі Риддер қаласына таяу жердегі «Ойрат асуынан» асырып тастаған. Жаумен қатты шайқас кезінде Қошқарбай қайтыс болады. Зираты Лениногорск қаласының жанында. Бұрынғы «Ойрат асуы» батырдың құрметіне «Қошқарбай асуы» деп аталған. Ағасы Қалыбай батырдың зираты Жарма ауданы Кеңтарлау деген жерде тұр. Жарма өңіріндегі Матай руының ұраны «Қалыбай».

Жау жеңіліп, ежелгі жұртына келіп қонған ел баяғы дәстүріне сай ұлан- асыр тойлар өткізіп, қаншама жылдар бойы қамыққан көңілін көтеріп, қуаныш пен қызыққа кенелген кезі екен.

Найман ханы Әбілфейіз қытайдың Бежіндегі Ежен ханына елші жіберіп, дипломатиялық қарым-қатынас ұстаған. Бежіндегі Ежен ханға сый-сияпат көрсетіп, өздері де сый-сияпат алып, қытай патшалығының атақ, дәрежесін де иемденеді. Бұл жәрмеңкеге қазақтар көбінесе жылқы әкеліп сатты. Өйткені Ежен ханның әскеріне және егіншілік кәсібіне жылқы өте қажет еді.

Абылай – батыл қолбасшы, шебер ұйымдастырушы, дарынды дипломат, ақылды да айлалы, өз халқын сүйген қажырлы қайраткер еді. Абылай Орта Азия хандықтарымен де, орыс мемлекетімен де сауда-сатық, мәдени қарым-қатынас жасады.

“1757 жылы 15 мамырда Абылай хан Әбілфейіз сұлтанды өзінің сенімді өкілі ретінде қытай ханының қолбасшысы Фу-Дэге келіссөзге жібереді. Әбілфейіз сұлтанмен бірге елшілікке барғандар Ханжығар, Өміртай, Танаш батыр, Бекенай т.б. Бұл қазақ елшілерінің алғаш рет Бежінге баруы еді. Осы келіссөздің нәтижесінде Аягөз жерінде “Айдын - Су” мәмлесі бойынша уақытша бітім жасалады. Осы келісім жасалған соң 1758 жылдан бастап үш орында Тарбағатай (Шәуешекте), Іле (Құлжада), Үрімшіде қазақтарға арналған сауда жәрмеңкесі ашылады. Қазақтар мал апарып, тұрмыстық бұйымдарға айырбастап отырған.

1767 жылы 2-айдың 6-күні Тарбағатай арқылы Үрімшіге Әбілфейіз ханға қарасты он адам 100 жылқы, 200 қой саудаға апарды”- дейді. Қ.Жұмаділов “Дарабоз” II кітап.

Ниғымет Мыңжанидің “Қазақтың қысқаша тарихы” деген кітабында қытай кітапханалары мен мұрағаттарынан қарап Абылай хан заманынан көптеген мәліметтер келтіреді:

1. “Қазақ хандығынан Ежен ханға барған елшілер кестесі”.
2. 1758-1762 жылдар арасындағы “Қазақ керуендері саудасының жылдық кестесі”.
3. 1704-1803 жылдар аралығындағы “Ежен ханға жолыққан қазақ елшілерінің Шынжан дерегінде берілген тізімі” келтірілген.

Бұл тізімде Әбілфейіз хан 1762-1764 жылдары және 1768 жыл, 1775 жылдары Бежінге елші жібергендігі белгіленген.

“Қазақ хандарынан Ежен ханға барған елшілер кестесінде” Абылай, Әбілфейіз, Уәли хандардың балаларына арнайы белгілер қойылып отырған.

Найман ханы Әбілфейіз қытаймен сырттай қарым-қатынас жасағанмен, ел басқару ісін өздерінше жүргізіп отырған.

Қазақ арасында Найман тайпасына 1745-1776 жылға дейін Әбілфейіз хан болғанын жоғарыда айтқанбыз. Хан сайлауы ант ішумен мойындатқызылып «Алдиярлап» хан көтереді. Қолына ресми хан билігі берілген.

Найман тайпасындағы төре тұқымының бәрі Әбілфейіз ханның ұрпақтары. Әбілфейіз хан үш әйел алған. Бірінші әйелі Чаған ханым қалмақ ханының қызы. Екінші әйелі Өзбике ханым қарақалпақ қызы. Үшінші әйелі Тұмар ханым қырғыз манабының қызы. Үлкен әйелінен Боби төре Тума руына төре болған. Екінші әйелінен Жолшы төре туып, ол найман Қаракерей ішінде Мұрын атасына төре болған. Әбілфейіздің Өзбике ханым деген әйелінен Ағадай төре туып ол Семіз найманға төре болады. Қырғыз манабының қызы Тұмар ханымнан Көгедай, Саман, Жабаға төрелер туады. Олар Керей елінде төрелік құрған. Қобда, Шәуешек, Сауыр аймағында билік еткен.

Қазақ хандығынан Ежен ханға барған елшілер

Жолыққан уақыты	Елші жіберген хандар	Барған елшілердің аты-жөні	Ескерту
1757-жылы 9 - 10-ай	Абылай хан Әбілпейіз	Ханжығар, Өміртай, Долан, Анжы, Танащ, Бекенай	«Гаузұн орда естелігі», 546- бөлім, 6-бет
1758-жылы 11-ай	Әбілес, Ханбаба би	Жаулен, Пұсырман	«Гаузұн орда естелігі», 575- бөлім, 5-бет
1759-жылы 1 - 2-ай	Әбілмәмбет, Әбілпейіз Абылай	Рыс сұлтан	«Гаузұн орда естелігі», 580- бөлім, 19-бет
1760-жылы 3 – 5-ай	Әбілмәмбет, Әбілпейіз Абылай	Құтыбай, Аталай, Рысқұл, Бекетай	«Гаузұн орда естелігі», 608-бөлім, 7-бет, 613-бөлім, 12-б
1762-жылы 1 – 2-ай	Әбілмәмбет, Әбілпейіз Болат	Сайбек	«Гаузұн орда естелігі», 666- бөлім, 18-бет, 668- бөлім, 14-бет
1772-жылы 12-ай 1773-жылы 1-ай	Әбілпейіз, Тайжы, Санияз, Болат хан	Баласы Жолшы, баласы Қазым, Ақтайлақ би	«Шын Шұн», 272- бөлім, 28-бет

1775-1776 жылдары Әбілфейіз хан мен Тобықты руының арасында жер, қоныс дауы ұлғайып, Найман хандығына арғындар қысым көрсетеді. Осындай себепке байланысты Әбілфейіз хан өз ордасын Алтай өңіріндегі Қалжыр өзені мен Қалғұты өзенінің аралығындағы Бөкенбай тауының батыс етегіне қондырады.

Мол сулы, жасыл желекке оранған Қалжыр өзені мен Қалғұты аралығын мекен етеді. Бөкенбай тауының түстік етегі Ертіспен жалғасып жататын қысы жеңіл, кең алқап. Ақселеуі теңіздей толқып, дуадақ құсы еркек қойдай болатын құт мекен деп аталады. Бұл 1776 жылдары болса керек. Бұл аймақтарда осы күнге дейін “Әбілфейіз қайнары”, “Әбілфейіз қыстауы” деген жер-су аттары бар.

“Әбілфейіз қорасы” ұжым кезінде “Әбілфейіз фермасы” деп аталып жүрді.

“Шомат күзеуі”, “Қасымбек қорасы”, “Бұқат төре қыстауы” деген жер аттары қазір де дәл осы қалпында аталып жүр. Мұнда аталып отырған Шомат төре, Қасымбек төре, Бұқат төре – бәрі де Әбілфейіз ханның туыстары. Барлығы да осы Алтай өңірінде ел басқарып, Әбілфейіз ханның нұсқауымен ел билеген адамдар. Қожанбет руының төресі Қасымбек төре, Айқожа төре, Бұқат төре. Ақнайман руының төресі Шомат төре, Шолтық төре деген адамдар. Бұлардың бәрі де хан тұқымы. Төре тұқымдары.

Сол кезде “Төресіз ел болмайды, төбесіз жер болмайды” деген салт болған.

Жалпақ ел Қожанбет руының төресі – Бұқат. Бұқат төренің қыстауы Бөкенбай тауының батыс етегі Сарықамыс, Қабырғатал аймағы.

Бұқат – кең дархан мінезді, нашарға камқор, елге ақылшы болған адам. Дүниеқорлық, қызғаншақтық мінездерге тыйым салғызып отырған. Осы мінезіне орай кезінде ел құрметіне ие болған адам екен. Бұқат – келісті, ер тұлғалы, сырықтай ұзын бойлы, екі иығына екі кісіні отырғызғандай, мығым денелі адам. Жол жүргенде Бұқатты бір ат көтере алмайды екен. Екі атты қатар алып жүріп, кезек ауыстырып мініп отыратын көрінеді. Балуан денелі ірі бітіміне қарай күш қайраты да басым болған.

Бірде Жәлменбет Нұрғазы бидің үйінде Бұқат төре қонақта отырған кезде, үй төбесінің орта тұсына қойылған мәтше ағашының сынып кеткенін көреді. Мұны байқаған Бұқат төре бір кішірек кигізді төрт бүктеп, иығына қойып, мәтшаны иығымен көтеріп тұрады. Азаматтар діңгек қиып әкеліп орнатқанша, сынған мәтшаны көтеріп тұра береді.

Енді бірде батпаққа түсіп шыға алмай қалған тайлақ түйені сүйреп шығарыпты. Бұқат арқанды беліне орап жіберіп, өн бойымен тартпа батпаққа батып жатқан түйені суырып тастай салған екен. Сонда қатты күш түскендіктен кебісінің сыр өкшесі сәгіліп кетіпті, - дейтін еді үлкендер әңгімесінде.

Ел жайлауға көшерде Абызға қонып, бірер жұма мал тұяғын жазып отырар еді. Абыздың етегі Қалжыр өзенінің жағасы қойнаулау жазы сыздауыт ойпаң болады. Бұл жерді халық ежелден “Бұқат сазы” деп атайды.

Осындай көп істері аңызға айналған Бұқат төренің белгісі сол Абызда тұр. Бұқат төре ел жайлауда отырған кезде қайтыс болады. Өзінің өсиеті бойынша төре осы Абызға қойылады.

- Менің денемді түйеге артып, қыстауға апармай-ақ қойындар. Екі аяғым салақтап түйенің қомына сыймас. Осы Абыздың бөктеріне қойындар, - депті Бұқат төре.

- Аюдан қорқамыз. Аю дененізді суырып алып, жеп қойса қайтеміз? –дейді ағайындары.

Сонда Бұқат төре:

- Зиратты қарағаймен қоршаған кезде, арасына мылтықтың дәрісін сеуіп жинандар. Мылтық дәрісінің иісіне аю жоламайды, - деген екен.

- Сонда жайлау төрінде жалғыз жатасыз ба?- дейді ағайындары.

- Менің қасыма тегінде абақ керей Ақсақал деген адам жатар, - депті Бұқат төре.

Кейіннен 1945 жылы керей елі ауа көшіп Алқабек, Қарашілік аймақтарына өтеді.

Сонда керей Ақсақал қажы Бұқат төренің мазарына арнайы келіп:

- Қажыда Бұқат төремен бірге болған едік, - деп, мал сойғызып, қатым шығартады.

Сол жылы керей Ақсақал қажы қайтыс болып, оның сүйегі Бұқат төренің зиратының іргесіне қойылған екен.

Бұқат төренің келіні ақын адам болыпты. Бұқат төреге арналған жоқтауды осы ақын келіні айтқан екен:

Қажы атам қалды Абызда,

Жүрген жерің сағызда.

Өтейден келген жеті би,

Қажы атамды көргенде,

Сөйлей алмай жаңылды.

Жәлменбет биі Байтайлақ,

Сөз сөйлейді тақтайлап.

Мал етекке түскенде,

Ас береді ат байлап, - деген жоқтауы ел аузында сақталған.

Қарағайдан қиып тұрғызылған алты бұрышты, киіз үй бейнелес биік күмбез Бұқат төренің белгісіндей болып, көп заманға шыдап, Абыздың биігінде осы күнге дейін тұр.

Әбілфейіз хан 1780 жылдары өзінің ордасын Тарбағатай аймағындағы Ласты деген жерге ауыстырады. 1783 жылы осы жерде Әбілфейіз хан қайтыс болады. Денесі құрметпен Түркістанға жерленеді.

Әбілфейіз ханның үлкен ұлы –Көгедай. Көгедай көп жылдар Қалба өңірін мекендеген терістанбалы наймандарға төре болған. Осы 1780 жылдары Көгедай төре де өзінің ордасын Зайсан өңіріндегі Жеменей өзенінің бойына көшіреді. Бұл жерде осы күнге дейін Көгедай деген ауыл бар. Көгедай төренің ұрпақтары Сауырдың оңтүстік шығысын мекендеген абақ керей тайпасына төрелік еткен. Көгедайдан Ажы Ғұн (Әжі Төре) туады.

Сағидолда Нұралиннің “Арқалық батыр” жырындағы Әжі төре осы Көгедай ханның ұлы.

“Арқалық батыр” жырынан үзінді:

Ел еді егіз жатқан Керей, Найман,
Шығады сөз болмаса мизан кайдан.
Қазақтың хан билеген заманында,
Жау бопты қазақ, қалмақ барымта алған.
Керейге билік етті Әжі төре,
Қазақты құлғып езген бұл бір төбе.
Еш адам оған батып сөз айтпады,
Маңайын қан қақсатып бүлдірсе де.
Жау бопты Әжі төре Ұранхайға,
Түсіпті барымтадан оған пайда.
Арқалық батыр шыққан каракастан,
Батырға елі де үлкен үміт артқан.
Әкесі кедейліктен кейіс көріп,
Әке үшін тақсіретін бала тартқан.
Жаушылап қазақ, қалмақ мал қуысып,
Бітім жоқ шабыс болған қан жуысып.
Сол кезде он сегізде ер Арқалық
Жауымен сан айқасқан бел буысып.

Әжі төренің немересі Әлен төре де керей елінде билік еткен. Көгедай ұрпағының билігі абақ керей елінде 1949 жылға дейін жалғасады.

Ақнайман төресі Шомат төре, Шолтық төре ақнайман елінде билік еткен. Шомат мінезі қатал, мазасыз адам болған екен. Шомат төренің ордасы Күршім өзенінің бойында болған. Кейінгі жылдары қонысы Қара Ертіс бойына ауысқан.

Ақнайман биі Адайды
Ақшиден көшіп тарайды
Алты сары Ақнайман
Бір Шоматқа қарайды, - дейді Орынбай ақын Бертағыұлы.

АЛТАЙ – АТА МЕКЕН

«Алтай тауы –тарихтың атасы»

Геродот

Алтай – ата қоныс. Алтын – бесік. Бүкіл түркі тұқымдас халықтардың кие тұтатын мекені – Алтай. Қарт Алтай – сонау көне заманнан сак, гунн, түркі жұртының қасиетті қара қонысы, құт дарыған ата мекен.

Әлемнің алтын алқасы, шығыстың інжу-маржаны атанған асқар Алтай – осы.

Бұл өлке аспанмен таласқан заңғар биігімен, өзіне ғана тән сұлулығымен, ертегідей қайталанбас ғажаптығымен көрген адамды қайран қалдыратын өңір.

Алтай табиғатын, Алтай сұлулығын, Алтай байлығын өз көзімен көріп, көңілімен ұғынбаған адамға сөзбен айтып, сөзбен сипаттап жеткізу мүмкін емес. Алтай, ғажап қой!

Көне заманнан әлемге әйгілі болған Алтай қазіргі кезде қазыналы байлығымен әлемді өзіне ынтық етіп отыр.

«Тіпті орта ғасырдың өзінде Грек ғалымдары «Алтын қырқалы таулар», «Алтын жал қырыққан өңір» деп жазған. Бұл – ежелгі Греция елінің «Золотое руно» аңызында айтылған пікір. Ол сол кезеңде ірі алтын кенін иеленген Алтай өңірімен байланысты шыққан аңыз еді»-дейді Ғафура Байназарова. «Құдіретті түрік елі» Алматы 1999 ж.

Яғни сол заманнан бастап – ақ Грек, Араб ғалымдары алыстан Алтайға көз тіккен.

Осындай байлығы мол шалқыған, тарихы терең ғасырлармен астасқан, тұлғасы алып, кең дархан өлке, ол – ару Алтай.

Алтайдың қаламгер жас ақыны жазған жыр жолдарынан үзінді:

Алтай, Алтай –асқақсың, биік шыңсың?
Бұлттан асып жұлдызға тиіп тұрсың.
Дәулетісің жерімнің сәулетісің
Қас сұлудай кербезсің, сүйіктісің.

Мәңгі бақи жайнайтын солмас гүлсің,
Алтын, күміс, мыс, титан, қорғасынсың.
Сан ғасырдың сырларын жиып келген,
Шежірелі шығыстың ордасысың,-деп жырлайды Алтын Алтайын.

Осы шығыс өңірінің халық ақыны Сапарғали Әлімбетов өзінің «Алтай» деген өлеңінде:

Арқаның қарауылы Алтай биік,
Беткейін сайрандаған марал, киік.
Қалба мен Тарбағатай, Тоқта, Барлық,
Тұрғандай «Ағатай» деп басын иіп.
Аң мен құс, нулы тоғай, кен мен алтын,

Табиғат бар байлықты берген үйіп, -деп мол қазыналы Алтай тауын,
Алтайдың бұл өңірдегі асқақ тұлғасын ерекше шабытпен бейнелеп, тебірене жырлайды қарт ақын.

Жоғарыда ақындар сипаттағандай Алтайдың табиғат байлығы да, қазына байлығы да мол аймақ екендігі шындық. Қазыналы Алтай қойнауында табиғатта болатын түсті металдардың бәрі де бар екендігі айтылады. Шынында да Алтай табиғаты асқар таулы, өзен сулы, шалғыны тай жасырғандай, аң мен құс жыртылып айырылатын кең – байтақ өлке.

Алтай өңірі – үнемі жасыл өлке. Алтай жері сарғайып құрамайды. Күзде кигіздей жапырылған жасыл шөбі, жасыл күреңсесі сол күйінде қар астында қалады. Көктемде қар шеті сөгілген кезде, қар астынан тебіндеп көк шығып, қар астынан бәйшешегі гүлжарып тұратын аймақ. Айта берсек бұл өлкенің табиғат ғажаптары көп.

Енді бір аз уақыттан кейін, кең тау алқаптары мен беткейлерді алып, тұтасып жатқан бұйра тоғайлар жасыл желегін жайып, төңіректің бәрін саясына алады. Бұл сыңсыған жасыл тоғайлар сан алуан аңдар мен құстардың мекені. Алуан түрлі бұталар гүл жарып, хош иісті жұпарын төңірекке жаяды. Хош иісті гүл шоқтарынан нәр алып, шырын тартып, сан мың жәндіктер мен аралар гүлге қонып дуылдасады.

Бұл көрініске биіктегі бұлт бүркеніп, мұз жамылған мұздақтар мен жаңбыр суларынан бастау алып, бұралып ағып жатқан қаусар бұлақтар өздерінің күміс қоңыраудай сылдыраған үнін қосады.

Айналада сан түрлі құстар сайрайды. Алуан түрлі ән салады. Айнала ың-жың, табиғат күйіне бөленеді.

Ал осы кезде тау беткейлерінде қыран құстар самғайды. Тау қырандары аспан төсінде асықпай қалықтап, баяу самғап, ұзақ жүреді. Олар жай жүрмейді, өз жемдерін андиды. Олар ұсақ құстарды ториды. Біраздан кейін көк аспанда айқас басталады. Бірін бірі теуіп түсіріп, іліп әкетіп жатқан көрініс. Ұсақ құстар жыртқыш құстардың канатының көлеңкесін сезе қалып, бұтаға жасырынады. Бүлдіршіндей әдемі, сүп-сүйкімді сол құстарды аяйсың. Ұсақ құстар бүркіт, қаршыға, қырғи, тұйғын, лашын сияқты тау қырандарының тырнағына ілініп кете барады. Бұл - тіршілік заңы.

Көктен күні күліп, күн нұрына бөленіп, балаусасы балбырап, нулары, шербеттей таза ауасы, жасыл желекті жібек шалғыны бейне бір ертегідей жұмбақ әлемі тәрізді болады да тұрады.

Саялы тау, жасыл орманды тау шатқалдарынан асау өзендер арқырап, өздерінің құдыретті үнімен төніректі жанғыртып жатқаны. Өзені өкіріп, тау жаңғырып жатқан сәтте, қатар тұрған екі адам бірінің сөзін бірі ести алмайды.

Асау толқындар жағаға шолп-шолп соғылып, ақ көбікке оранып, етекке қарай жөңкіледі. Барлығы әрекет, барлығы қимыл, қозғалыс, тіршіліктің әуені. «Тіршіліктің тірегі қозғалыста», - дейді ғылым. Қыс пен жаз алмаспаса, күн мен түн ауыспаса, күн қыздырып, теңіз бен мұхит буланбаса тіршілік бола ма?

Алтай таудан алты өзен бастау алады. Алтайы да мол сулы, асау арналы, арынды ірі өзендер. Күмістей таза мөлдір су лықсып ағып, әппак толқындар бірі-бірін қуалай бұрқанып, әлде қайда алысқа асығып, жөнеліп жатар еді.

Ол өзендер: Ертіс, Теректі, Қалжыр, Қалғұты, Күршім, Бұқтырма. Бұлардың бәрі де Алтайдың оңтүстік етегіндегі жазыққа шыққан соң, Ертіс дарияға құяды. Бұл өзендер қойнына сарқытын тығып алып, анасына жеткенше асыққан бойжеткендер сияқты. Бұл өңірдің күре тамыры - Ертіс. Алтай өзендерінің бәрі де Ертіс дарияға қосылады.

Ертіс – кербез, салмақты да сабырлы, жойқын күш иесі. Ертіс дария Алтайдан басталып, ұлы мұхитқа құяды. Бұл өңірдің қарт Алтай атасы болса, Ертіс –анасы. Ол –аңыз өзен.

Алты өзен бастау алып Алтай таудан
Марқакөл, Күршім, Катон үш түрлі аудан.
Нәр алып алты өзеннен жатады екен,
Егін-шөп, бау-бақша мен мал мыңғырған,

Қалжыр мен Күршімді де көріп едік,
Оған да сөзбен баға беріп едік.
Қос өзен Бұқтырманың сіңілісі,
Сапарға ертіп шыққан серік етіп, – дегіміз келеді.

Бірде сылқ-сылқ күліп жағаны сүзіп, бірде күркірей ағындап, сарқырай жөңкіліп жатқан асау толқындармен сырласып көрдіңіз бе? Тау өзенінің арынды ағысы да Алтайдың өзіндей өрлікке үндеп тұр емес пе? Жағасы жасыл жайнаған, балығы тайдай тулаған тау өзендері –ай! Мөлдірлігі, тазалығы қандай?!.

Осы өзендердің жағасында біраз отырсаң, бойың сергіп, жаның тазарып, көңілің жадырап, ұшатын құстай қанаттанып, әдемі бір әсерге бөленіп шыға келесің.

Алтай таудан алты өзен басталса, Алатаудан жеті өзен бастау алып, еліміздің шығысы мен оңтүстігі ежелден өзен-сулы, жасыл нулы болып келеді екен. Жер жаннағы Жетісуда Алатаудан басталып жеті өзен ағады. Олар: Іле, Лепсі, Ақсу, Көксу, Басқан, Сарқан, Қаратал өзендері. Бұлар да өлкенің көркі, өңірдің нәрі болған тау өзендері.

Қойны кең, қойнауы астық, баурайы мал. Майысып беткейінде қайың мен тал, - дегендей нағыз жерұйықтың өзі емес пе, Өр Алтай мен Жетісу?!.

Сонау, көне тарих қойнауында бабаларымыз киелі Алтай өзендерімен сан рет сырласқан, сан рет мұндасқан! Асау өзеннен өткел тауып, асау толқынына тоғытылған! Талай дұшпандарына тосқауыл қойып, талай жаумен шайқасқан. Алтай аймағы, Өр Алтай – нелер шапқыншылықтың жалынына шарпылған өңір. Монғолдар өтті өрт құшағына бөлеп, ат тұяғының тозаны жарық күнді түнекке айналдырды. Жоңғарлар өтті бұл өңірден, қанды жорық жортуылмен ылаң салды халыққа, бейғам жатқан ел-жұртқа.

Гунн заманынан үзік сыр

Осындай әсем табиғат аясындағы қазыналы бай өлкеде Өр Алтай мен Орхон, Байкал өңірінде ертеде өмір сүрген әйгілі мемлекеттер мен қуатты патшалықтар, хандықтар болған. Бұл мемлекеттер мен патшалықтар әлем тарихында терең із қалдырған елдер. Бұл мемлекеттер мен патшалықтарды бүгінде әлемдік ғалымдар мен тарихшылар терең танып отыр. Осы кезеңдерде Қарт Алтайдың ерлік тарихы жатыр. Гунн патшасы Мөде мен Аттиланың ерліктері, Түрік қағанаты кезіндегі Бумын, Истеми, Тонюкөк, Құлтегін сияқты тұлғалардың, Найман ханы Күшіліктің ерлік жорықтары жатыр.

Б.з.б. 200 жылдарда осы шығыс өңірінде айбынды Гунн (Хунну) патшалығы өмір сүргендігі тарихтан белгілі.

Алтай өңірінің, Өр Алтайдың дәл осы шығыс аймақтарында 552-743 жылдар аралығында Ұлы Түрік қағанаты (мемлекеті) құрылады. Алтай тауынан Каспий теңізіне дейінгі ұлан-байтақ өңірді мекендеген тайпалар Ұлы Түрік қағанатының қол астына бірігеді.

Ал қуатты Найман мемлекеті жайлы В.В.Бартольдтің, Н.Аристовтың жазған тарихи зерттеулерінде көрсетілгендей, найманның арғы тегі орта ғасыр тұсында Өр Алтайда, Алтай жотасы, Ханғай өңірінде өз мемлекетін орнатып, үлкен ұлыстың дәрежесіне жеткендігі расталып отыр.

Бұл пікіріміз жөнінде ақын Иса Байзақов өзінің «Алтай аясында» деген поэмасында былай дейді:

Алтайды аялаған талай халық,
Жеріне, жемісіне мейірі қанып.
Ұйғыр, алтай, торғауыт, қазақ, қалмақ,
Алқа тағып Алтайда жүргені анық
Сол Алтайдан батысқа көзді салсаң,
Қоныс қылып, найманның тұрғаны анық, - деген.

Өлең жолдарынан, ақын арғы тарихта Алтай өңірінде мекен еткен түркі халықтарын атап айта келіп, осы өңірде Найман мемлекетінің болғанын жырға арқау, тілге тиек етіп отыр.

Біз өлкеміздің тарихын, Алтай тарихын сөз еткенде Гунн (Хунну) патшалығын айтпай кете алмаймыз. Себебі, гунн тарихы, түрік тарихы, найман тарихы бір-бірімен сабақтас. Сол сабақтастық жөніндегі тарихи деректерге жүгінейік.

Гуннның көшпелі тайпалары Қанғай, Алтай, Тарбағатай, Орталық Қазақстан, Тянь-Шань аймағын қоныс етіп, осы арада өсіп-өнеді».

(Ә.Марғұлан «Жалын журналы» №8, 2004ж).

Қытай, Латын ғалымдарының баяндауында «VI ғасырда құрылған Орхон қағанаты (Түркі қағанаты) гунндардың тікелей ұрпағы екені ғылымға ертеден мәлім!-деп көрсетеді.

Ескі дәуірдегі гунндардың түрік екенін алғаш рет дәлелдеген академик А.А.Куник – дейді Абел Ремюза. Осы тұжырымды А.Н. Бернштам, В.В.Радлов сынды әлемге әйгілі ғалымдар да бұл пікірді қолдаған.

Шығыс өңірі көне заманнан найман тайпасының мекені болса, наймандардың түп негізі Гунндар. Найман тарихы тереңде жатыр. Найман бабалары жүріп өткен тарихи кезеңдерді тереңдете зерттесе, ол гунндар тарихымен сабақтасып, сол кезеңнен бастау алары сөзсіз.

Орталық Азия халықтарын тұңғыш бір тудың астына жинаған гунн патшалығы еді. Гунн патшалығы Орталық Азия қауымдарының басын біріктірді. Сол қауымдарға ортақ қарулы күштер құрастырды.

Гунндар қоныстанған жер – Сары өзен (Хуанхэ) өзенінің теріскей беті, ішкі және сыртқы Моңғолия, Оңтүстік Сібір. Гунну мемлекеті осы аймақта құрала бастады.

Шығыста Орхон өзені бар. Орхон Енесей өзенінің саласы. Амур өзенінің саласы Аргунь, Әмгунь өзендері. Сондай-ақ бұл өзен атауларының екінші компоненті «гунь».

Орхун өңірін мекендеген Арғын, Найман тайпалары еді. Бұл атаулардың бәрі де «гунн» сөзімен түбірлес екені көрініп тұр. Бұл аймақты ертеде Гуннулар мекендегенін жер-су атаулары дәлелдеп отыр демекпіз.

Осы өзен-су аттары ішінде Амур өзені «Өмір» деген түркі сөзі екені дәлелдеуді қажет етпейтін тәрізді. Өлкенің өмірі, Өмір өзен деген ұғымға сай берілген атау. Европа, орыс ғалымдары зерттеулерінде «ө» дыбысының өзгеруінен «Амур» атануы әбден мүмкін деп ойлаймыз.

Нығымет Мыңжан «Қазақтың қысқаша тарихы» деген еңбегінде: «Кейбір зертеушілер қазақтың арғын және қыпшақ тайпасын ежелгі Гунндармен байланыстырады. Арғын тайпасының елдік аты (этнонимі) «арұ», «гун» деген екі сөзден құралып «арұ-гун» (арғын) болған, бұл таза гун, «ақ гун» мағынасын білдіреді деген болжам айтады. Сондай-ақ қыпшақ тайпасының ұраны «ойбас» немесе «ойырбас». Ойырбас гунндардың атақты батырының аты. Бұл көптеген ғалымдардың қыпшақтар гуннан тараған деуіне дәлелдің бірі болуға тиіс»- деген дерек келтіреді.

Археологиялық қазбалардан табылған заттық мәдениеттің куәліктері де ежелгі гунндар мен қазақтардың байланысы барлығынан дерек береді. Ноян тауындағы «Солтүстік хүндердің» моласынан табылған жүннен істелген бұйымдардағы оюлар мен кестелердегі әр түрлі дөңгелек, үшкіл пішінді геометриялық ою-өрнектерді талдай келе Моңғол ғалымы С.Доржы: «Бұл кестелер мен өрнектер және олардың құрылымы қазіргі қазақ арасында қолданылып жүрген сырмақтардағы ою-өрнектеріне сәйкес келеді» - дейді.

Н.Мыңжан «Қазақтың қысқаша тарихы» 107 бет.

«Гунн» атауы (хунну кейде сюнну) қытай деректерінде III ғасырдың басында кездесіп отырады. Гунн заманында (200 жыл - 500 жылдар) аралығында гунн империясы Алтай өңірінде дәуірлеген еді. Гунндар мемлекеті шығыста Корея түбегінен Европа, Венгрия, Италия елдеріне дейін билік еткен. Батыста Дунай өзеніне дейінгі аралықта алып жатқан қуатты патшалық болған.

Гунн империясы –шығыс тарихындағы ұлы кезен, айтулы оқиға. Гунну ұлысының атақты көсемі –Туман хан. Туман ханнан кейін гунндардың билеушісі оның ұлы айбынды Мөде (Модэ) шаньюй болды (Гунн патшалығында билік лауазымы «шаньюй» деп аталады). Гунндар өздерінің басшысы Мөде тәңірқұт тұсында тәңірегіндегі толып жатқан ұлыстарды өзіне бағындырды.

Ежелгі гунндар 24 тайпадан бірігіп б.ж.с. дейінгі II ғасырда дәуірлеп, б.ж.с. I- ғасырында ыдырайды.

Мөде шаньюйдің тұсында Саян-Алтай тайпаларын, Дунхуларды бағындырып, Қытайдың хань әулетін жеңеді. Хань әулеті жыл сайын гунндарға салық төлеп тұрады.

Мөде шаньюйдің кезінде Хотен батыр гунну әскерінің бас қолбасшысы болды. Хотен қарапайым жылқышының ұлы еді. Сырықтай ұзын бойлы. Өте батыл, байсалды бас қолбасшыны Мөде шаньюй де қатты құрметтеген. Түмен басшылары Саян батыр, Қоян батырлар да Мөденің аса сенімді серіктері болған.

Гунну жорықтары жеңімпаздығымен, асқан жауынгершілігімен, ғажап әскери өнерімен тарихта терең із қалдырған. Гунн жауынгерлері «Ат үстінде ас ішеді, ат үстінде ұйықтайды» деген аңыз бар. Хунну ұлысының қару ұстап, атқа еркін мінуге жараған ұл баласы соғыс өнерін үйренуге міндетті болған. Оларға мың басы, жүз басылар жетекшілік етіп, әскери өнерге баулыған. Шауып келе жатып ат үстінде садақ тарту, ат үстінде семсерлесу, жекпе-жек сайысы, жаяу соғыс, топтасқан жаумен шайқас т.б. соғыс өнеріне жаттықтырып баулыған.

Гунндардың ысқырып ұшатын жебесі болған. Гунн жебесінің ұшында тесігі болады. Толғай атылған жебе ауаны қақ жара заулағанда ащы ысқырық пайда болады. Жүздеген жебе азынап, құйқанды шымырлата ұлып, жан түршіктіреді. Ұлып азынаған дыбыс, атылған жебе қарсыластарды ес жиғызбай, жүйкесін тоздырып жібереді екен.

Қытай мен Ұлы даланың шекарасын бөлген Қытай қорғаны да гунндардан қорғану үшін тұрғызылды. Ұзындығы 6350 шақырымға (кейбір деректерде 9000 шақырымға) созылған. Қорғанның биіктігі 23 метр, ені 6 метр болған құрлысты салу кезінде 53 миллион адам өлген.

Ұлы Қытай қорғаны II ғасырда, тұңғыш Қытай императоры Хуандидің (Шы-хуан-ди) басшылығымен салына бастаған. Цин императоры Хуанди Хуанкэ өзенінің оңтүстік бетінен 44 бекініс қалашық салғызған. Бұл бекіністер де көшпенділердің шабылуынан қорғану мақсатында салынған. Қытай империясы Ұлы қорғанды тұрғызғанда тек көшпенділердің шабуылынан сақтану үшін ғана емес, қорғанды Қытай мемлекетінің шекаралық белгісі ретінде тұрғызылғандығы айтылады.

Хуннудың аз уақыт ішінде манайындағының бәрін бағындырып, ұлы державаға айналуы Қытай империясын қауіптендіре бастады. Қытай империясы Гуннуларға қарсы жорыққа дайындалды. Олар іргелі тайпалар мен ұлыстардың арасында қайшылық туғызып, гунндарға қарсы ұрысқа итермеледі. Солтүстік гунндарды әлсіретудің мақсатын көздеді.

Мөде хан тағына 206 жылы отырғаннан кейін, сегіз жыл ішінде гунну мемлекетінің жерін Сары өзеннен Байқалға дейін, оңтүстікте Қытай шекарасына дейін кеңейтті.

Бұл кезде Мөденің атты әскері 300 мыңға жетті. Бұдан кейінгі жылдарда Мөде хан Хунну елін ұлы империяға айналдырды. Байқалдан түстікте Парсы жеріне дейін, шығыста Хамидан Каспийге дейін кеңейтті. Түркстанды иеленді. Қытай мен тангуттарды тізе бүктірді. Мөде хан Хунну империясында 35 жыл билік жүргізді. Мөде қайтыс болған соң, таққа баласы Лаушаң отырды.

«Бүкіл Хунну даласын басқару үшін Мөде хан елге «Жаңа тәртіп» орнатты:

1. Қылмысты істер кодексі бекітілді.
2. Хундарша жылдың бірінші айында хан тұқымы ақсүйектердің бас қосу жиыны Мөде ханның ордасында өткізілді.
3. Бесінші айда бүкіл ел жиналып, аруақтарға Көк Тәңіріне құрбандық шалу белгіленді.
4. Жылына бір рет ел жайлаудан көшерде адамның және малдың санағын алу белгіленді.
5. Әскер жасақты – қаржыландыру үшін халыққа салық салынатын болды».

(Қ.Салғари «Мүде хан» Алматы, 2003 ж 64 бет.)

Гунндардың қазіргі Қазақстан аймағында болуы б.ж.с. I ғасырында болса керек. Гунндар Талас өзенінің бойына, Сырдария, Арал жағасына, Батыс Қазақстанға, Орталық Қазақстанға орналасқан. Біздің заманымыздың 93 жылдарында гунндар жартылай отырықшылыққа ауысады. Қала салдырады. Талас өзенінің бойында Тараз қаласын салдырған. Гунндар отырықшы өмір сүрген. Археологиялық зерттеу кезінде Қазақстанның батыс облыстарында гунн қалаларының орны табылған. Олар ағайын-туыс болып, үлкен қорғандарда тұрған. Қорғандар топырақтан, балшықтан тұрғызылған. Қалалары осындай бірнеше шағын қорғандардан құралған. Қорғанның бір шетінде адамдар тұратын үйлер болған. Екінші шетінде, тұрғын үйден аулағырақ жылқы қоятын, қару-жарақ қоятын орындар болған.

«Гундар өмірінде мал шаруашылығы, егіншілік, аңшылық дамыған. Гундар Алтай тауының, Жетісудың төңірегіне суармалы егін егіп, тау-кен жұмыстарымен шұғылданады. Олар темір, мыс, алтын өндірген»- деп көрсетеді ғалым Ә.Марғұлан («Аңыз бен жеткен ақиқат», Жалын, №8, 2004 ж).

VI ғасырда гундар Оңтүстік Оралға, Дунай бойына дейін жетіп, «Гунндар» деген атпен Венгрияға қоныстанады. Венгриялықтар (мажарлар) өздерін қазірге дейін «Гунгария» деп атайды. Бұдан кейін гунндар Кавказдың алан тайпаларын алды. 345 жылдары гунндар көсемі Баламердің бастауымен Доннан өтіп, Қара теңіз жағалауына жетеді.

Гунндар тарихы жауынгерлік жорықтарымен белгілі. Аты аңызға айналған үлкен ақыл иесі, қаһарман жауынгер, көреген қолбасшы, саясаткер дипломат Аттила (Еділ) патшаның басшылығымен гунндар Европалық елдердің бірқатарын бағындырған.

V ғасырдың ортасында герман тайпаларын жеңіп, Лакстан (поляк) жерлерін қосып алып, Аттила бастаған гунндар шығыс Римді алады.

Аттиланьың (434-453ж) билік еткен кезінде Гунн империясы күшейіп, өзінің дамуының жоғарғы сатысына жетті. Бұл кезеңде Аттиланьың 500000 әскері болған. Еділ патшаның тұсында Гунн империясы өздерінің асқан жауынгерлік жорықтарының даңқына бөленді.

Гунндар қоғамында соғыс ісінің дамуы шарықтау шегіне жетті. Әскердің негізі атты жауынгерлер болды. Басты қаруы садақ, найза, қалқан және қамал бұзатын қарулар болған.

Гунну жауынгерлері және гунндардың әскери өнері жөнінде тарихшылар тамсана жазады: «Гунн жауынгерлері шабуыл кезінде тау суындай түйдек-түйдегімен құйылып, жолындағысын жапырып өтетін. Қашқанда бұлттай ыдырап, ізін таптырмай кететін болған» - деп жазады.

Әскери жаттығу кезінде гунн сарбаздарын арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, түлкідей айлалы, қырандай қырағы болуға үйреткен.

Гунндардың әскери өнері бүкіл Европа, Азия елдеріне үлгі болған. Франк, Бургундия билеушілері өздерінің балаларын гунн қолбасшыларының тәрбиесіне жіберіп, жауынгерлік әдіс-тәсілді үйреткен. Ерлік-батырлық үлгісіндегі тәлім-тәрбие алып, шындалу мектебінен өткен.

Гунндар жылқы сүтінен әзірлеген сусын ішкен, оны «комос» деп атаған. Ол бізше қымыз болуы мүмкін.

Гунндарда жазу өнері болған. Крест белгісі Европаға гунндармен келген. Ол төрт төңірек, төрт құбыла белгісі. Немесе батыс – шығыс және терістік – түстік «Төрт төңірегің тең болсын». Гунндар жорық кезінде осы ұстанымды берік сақтаған.

Гунн елдерінің көшпелі яки жартылай көшпелі тұрғындарында мықты әрі тәртіпті жанұялық өмір қалыптасқан. Гунндар «Көк тәңірі» наньымын тұтынған.

Мұрат Аджи еңбектерінен гуннулар жайлы кейбір деректерді келтірейік: «Гунндар өте үлкен арбалармен көшіп - қонған. Арбалар көшпенділік тұрмысқа ыңғайлы, әрі сенімді болған. Арбалар (дом на колесах) дөңгелекті үй деп аталған. Арбаға қондырылған үйді «Веже» дейді. Төрт қабырғасы, төбесі жінішке бөренеден қиыстырып жасалып, едені тақтайдан жасалған. Мұндай арбаларға екі ат, кейде үш ат жегілген. «Веже» үйлер біздің қолданыстағы (ке-беже) сөзін еске түсіреді. Кебеже де төрт қабырғалы үлкен ағаш бұйым. Төбесі ағаш қақпақты, асты тақтайлы болады. Гунндардың жол жүргенде ыстық ас үшін қолданатын ыдыстары болған. Сол көшпелі тұрмысқа қолайлы ыдыстары «Суыма-бар» деп аталыпты (который позже, надо добавит, стал русским самоваром) » –депті Мұрат Аджи «Полюнь половецкого поля» Москва, 1994, 112 - стр.

Византия елшілігі Прискнің жазбаларында былай дейді: «Біз Аттиланьың сарайына келдік. Патша сарайы дөңбектен тұрғызылған. Ағаш қорғанмен қоршалған. Төбесі шатырланған. Қоршаудың ішінде бірнеше ағаш (дөңбек) үйлер болды. Бұл үйлер «Терем» деп аталған»- дейді. Европалық елші Приск бұл жасалған құрлыстарға таң қалғандығын айтады. Себебі бұл кезде Орталық Европадағы тайпалар «лашықта» тұрған. Лашықтар шөптен, ағаш қабығынан жасалған. Орталық Европа халқы шайқасқа жаяу шығатын болған. Жылқы малын пайдаланбаған. Ертоқым, үзеңгі дегенді білмеген. Соғыс қарулары ағаш келтек, ағаш қаданы пайдаланған.

Аттила сарайында үйлер «Терем» немесе «Исб» деп аталған. «Исб» түрікше (ысси бина) «теплое место» ыстық үй мағынасын береді). Қазіргі түркі тілді сөз қолданыстарында (ыстық үй, төр үй, алдыңғы үй) сияқты сөздер кездесіп қалып отырады. Ал «Исб» сөзінен орыстың (изба, избушка) сөзі шыққан.

Осы «Исб» тәрізді дөңбектен жасалған үйлер археологиялық қазбаларда Алтай, Саян, Оңтүстік Сібір аймақтарындағы гунн қорымдары қазбаларынан табылған. Гунндарды жерлегенде Исб үйлерін, астына мінген атын, құрал-саймандарын өздерімен бірге жерленетін салт болған.

Гунндар үйдің ен жоғарғы, құрметті орнын «Твер» деп атаған. Ол бізше төр, төрге отыру сияқты магнамен ұқсас. Бізде де төр үйдің құрметті орны болып саналады.

Гунндарда «чарон» (чарки) сусын ішетін ыдыс. Бұл бізше айтқанда «шара» болуы әбден мүмкін (шара-шара қымыз, алтын шарамен ас ішу) сияқты сөз қолданыстары қазір де бар. Комос –қымыз, сырға-сырға, шарон –шара, твер –төр, аба-апа (шеше), исб –ысы (ыстық), ісу –ішу.

Бұл келтірілген деректер гунндар мен түркі халықтарының тіліндегі ұқсастықтар. Ал тұрмыс – салтындағы ұқсастыққа да мысал келтіре кетейік.

Византия елшісі Прискнің жазбаларында: «Гунндар тері шалбар, аяқтарына етік, кеуделеріне жүннен иіріліп тоқылған сауыт киген. Иірген жіпті 9 қабаттан ширатып, садақ оғы өтпейтін сауыт тоқитын шеберлер болған. Мұны «тоғыз қабат тор сауыт» дейді. Бұндай сауытты түркі халқы, оның ішінде қазақтар да көп қолданған.

«Тоғыз қабат тор сауыт,
Қорғамасаң саған серт», -дейді жыр толғауларда.

Гунн әйелдері көк түсті матадан кеудеше киген, барлығы құлақтарына сырға, қолдарына сақина (жүзік) салған. Қыздары шаштарына теңге тағып, құлақтарына сырға, қолына сақина киген. Үш жастағы қыздары сырға тағып, қолдарына жүзік киетін болған. Түрікше «сырға» орысша (серги) болып аталып жүр. Ертеде орыс халқында құлақ тесу салты да, «сырға» бұйымы да болмағанын білеміз.

Гунндар тамақты күміс ыдыстармен ішкен. Сусын мен ішімдікті алтын, күміс шарамен ішетін болған. Ет тағамдарын салу үшін ағаш табақпен ағаш шараны қолданған», - дейді Приск. Осындай алтын бұйымдар мен заттар көне гунн қорымдарынан археологиялық қазба кезінде табылып отыр. Бұл Прискінің жазғандары шындық екенін дәлелдейді.

«Аттила патшаның жерлеу рәсімі қошаметпен жүргізілді. Бүкіл ел қаралы қайғыға батты. Шаштарын шорт қиып, беттерін жыртып қан шығару салты болды. Аттиланың денесін жібек шатырға қойды. Сарбаздар кезек-кезек күзет-қарауылда тұрды. Патшаның денесі түн ортасында жер қойнына берілді. Аттиланың денесі үш табытқа салынды. Әуелі алтын табытқа, оның сыртынан күміс табытқа, ең сыртынан темір табытқа орналыстырылған. Патшаның барлық қару-жарағын, қымбатты бұйымдарын өзімен бірге жерлеген. Аттиланың жерлеу рәсіміне қатысқан адамдардың бәрі де ризашылықпен өз билеушілерімен бірге ол дүниеге кетті».

М.Аджи «Қыпшақ даласының жусаны» Москва 1994 ж 113-бет, 115-бет, 132-бет.

Гунн патшасы Аттиланың денесі Батыс Европа жерінде қалған.

Жоғарыда айтылғандай кісі өлімі кезінде, гунндардың бетін жыртып, шашын жайып (шашын жұлып), шаштарын шорт қиып кесу рәсімі біздің қазақтың салтында да бар екендігіне танданбасқа болмас.

Тері шалбар, тоқыма тор көз сауыт, шашқа теңге тағу (бізше шашқа шолпы тағу). Гунндар да, қазақтар да шашқа теңге тағу салтын қыздарға ғана қолданған (әйелдер шашқа теңге, шолпы тақпаған).

Бұл жерде келтірілген деректерге және археологиялық деректерге сүйенсек, гунндар мен түркілердің арасындағы ұқсастық байланыс тек тілінде ғана емес тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында, құрал-жабдықтарында, үй бұйымдарында, киім-кешек үлгілерінде көп кездесетіндігін байқауға болады.

Гунндар заманы, гунн тарихының шындығы, әлі де толық зерттелмей, толық ашылмай жатқандығы белгілі.

451 жылы Аттиланың бастауымен гунндар Галлияға басып кіреді. Осы Каталауын шайқасында гунндар римдіктерден, франктерден, готтардан жеңіліс табады. 453 жылы гунндар көсемі Аттила қайтыс болады. Гунндар Қара теңізге дейін шегінеді. Гунндар Еділ мен Днепр өзендерінің аралығына барып, табан тіреп біраз уақыт дәурен сүрген. Бұл кезеңде Аттиланың Матан деген ұлын хан сайлап, көп әскер-қол жинайды. Бірақ гунндар жеңіліске ұшырап, әскері бірліктен айырылады. Матан ханнан соң мемлекеттері әлсіреп, болып, ақыры

біржолата ыдыраған.

«V ғасырда Еділ мен Днепр аралығындағы гунн одағы ыдырағаннан кейін, бұлардың бір бөлігі қайта шегініп, қазақ даласына келіп, Еділ бойына, Сырдарияның төменгі жағына мекендеген». Олардың кейінгі ұрпақтары оғыз, қыпшақ, қарлық атанып кеткен. Бұл тайпалардың бір бөлігі қазақ тайпаларының құрамына қосылып, қазақ халқын қалыптастыруға үлес қосқан. Сондықтан ежелгі гунндарды қазақ халқын құраған қайнарлардың бірі деуге болады»-деп тарихшы Нығымет Мыңжан гунндар мен түркі тайпаларының туыстық сабақтастығына дәлелді пікір айтады.

Н.Мыңжани «Қазақтың қысқаша тарихы», Алматы 1994 ж, 107 бет.

Л.Н. Гумилев: «Көшпелі қоғамда техникалық прогресс болуы мүмкін емес деп ойлаудың өзі қате. Жалпы көшпенділер, оның ішінде гунндар мен түріктер, қазір барша адамзаттың күнделікті тұрмысында қолданылатын көп бұйымдарды ойлап тапты. Киім-кешектің бір түрі – шалбарды көшпенділер ежелгі заманда ойлап тапқан.

Үзенгі, ертоқым 200ж-400 жылдарда, алғашқы ағаш дөңгелекті көшпелі арбалар да көшпенділерден шыққан. Ауыр да тұзу семсердің орнына қайқы қылышты, жебесін 700 метр жерге жеткізетін садақты алғаш көшпенділер қолданған.

Көшпенділер тек материалдық мәдениетте ғана емес, сол сияқты рухани мәдениетте де, өздерінің отырықшы көршілерінен артта қалып көрген емес. Көшпенділер жыр-аңыздың екі жанрын: батырлар жыры мен жын-пері жайлы хикаяларын жасаған, басқаша айтсақ, біздегі әдебиеттің орнын оларда мифология атқарған. Көшпенділерде тарихты бір атаның, немесе бір тайпаның шежіресі тәрізді көрінген. Көшпенділерге эталон өлі ата-бабасының таралу жүйесі болған.

Көшпенділердің бейнелеу өнері туындылары тарихтан көптеген мәлімет береді. Тасқа салынған аңдар мен жануарлардың суреті. Бал-бал тастардағы адам бейнесі, т.б. П.К.Козлов, С.В.Киселев, С.И.Руденко жүргізген қазбалар нәтижесінде көркем өнердің «Хайуанаттық стиль» деп аталатын ғажайып ескерткіштері табылады. Олар гунндардың мәдениет жағынан Сібір мен Орта Азия халықтарына жақын болғанын анықтауға жол ашады.

860-жылдар аралығында шығыс елдерінде, Қытайда әскери реформа болды. Әскерге түріктің киімі мен қару-жарағы енгізілді. Сарбаздардың жаттығуы да өзгереді. Яғни әскерлер өмірінің күллі тұрмыстық негізі бұзылып, қайта құрылды деген сөз. Бұл іс сол кезеңде соғыс пен саясат үшін аса пайдалы, әрі қажет еді.

Біздің бұл тақырыпқа егжей-тегжейлі тоқталған себебіміз – бейне бір Қытайдың шет аймақтары болып табылатын Орта Азияның көшпелі халықтарының аты шулы құңсыздығы туралы пасықтық пікірді жоққа шығарғымыз келеді. Ал іс жүзіне келсек, бұл халықтар өз бетімен дербес қарқындай дамыған ел. Тек I ғасырда Қытай басқыншылығы ғана олардың өмір-тіршілігін үзіп тастады. Бұл Гунндарға да, Қытайға да қанды қасірет болды»- деген тұжырымын жазған тарихшы ғалым Л.Н.Гумилев. Ұлы даланың тарихы туралы, Орта Азия көшпенді халықтарының аса маңызды тұтас, бір дәуірі жайлы.

Гунн дәуірі, гунн мәдениеті дегеніміз м.ж.б. III ғасыр мен м.ж.к. VIII ғасырды қамтитын ұзақ уақыт. Осы уақыттар аралығында Орта Шығыс пен Қиыр шығыс мәдениеттері арасында тығыз байланыстар орын алған. Сүйтіп, біркелкі, біртұтас мемлекет қалыптаса бастайды.

Қытай жазбалары да Гунн патшалығы туралы біртұтас ел ретінде мәліметтер келтіреді. Бұл тұтастық конфедерациялық тұтастық болса керек.

Гунн империясы кезінде Туман хан, айбынды Мөде (Модэ) хан, Аттила (Еділ) патша Аттилань сарай ақылшысы Едіге көреген тәрізді аты аңызға айналған қаһарман, тарихи ірі тұрғалар киелі Алтай өңірінде дүниеге келген.

Бұл әйгілі тарихи тұлғалар - ұрпақ мақтанышы. Елдік тарихымыздың бастау көзі. Шығыс тарихында кім бар дегенде мақтан тұтып айтатын алыптарымыз.

Жоғарыда айтып отырғанымыздай тарих дегеніміз соққан желдей, аққан селдей жер бетінен өтіп жатқан бір құбылыстар мен уақиғалар жиынтығы ғой деп ойлаймын. Нелер қуатты империялар, қуатты мемлекеттер пайда болып, дәуірлеп нығаяды. Белгілі бір тарихи заңдылықтарға сәйкес сол қуатты елдер тарих сахнасынан өшіп кетеді.

Бірақ тарих өзінің жана арнасымен жылжиды, өз арнасымен жүреді. Ол ешкімге бағынбайды.

Аз сөз Түрік қағанаты жайлы

Алтай өңірінің тарихына әлі де ой жүгіртіп көрелік. Алтай - шығыс өңіріндегі көптеген тарихи оқиғалардың куәсі. Алтай тарихы терең. Алтай тарихы әріден басталады. Алтай өңірінің әр тасы, әр төбесі, әр қойнауы халық тарихының үнсіз куәсі. Әрбір қорған, қорымдары көне күндерден сыр шертеді.

Алтай – ежелден Көк Түріктің Отаны. Түріктер –Алтайдан Балқан түбегіне дейін көшіп-қонып жүрген ел.

Түйе-түйе, түйелер,
Тұзың қайда, түйелер?
Балқан таудың басында,
Балды-Қоян қасында.
Барар жерің Балқан тау
Ол да біздің барған тау – депті бабаларымыз.

Ертеде Алтай, Балқан, Қара теңіз аралығын мекен еткен гунн, түрік бабаларымыздан қалған сөз болса керек.

Қазақстанның шығыс аймағы Алтай өңірі түркі қағанатының байрақ көтерген мемлекетінің орталығы болғанын ғалымдар дәлелдеп отыр. Алтай, Орхон өңірі – ежелгі түркі кезеңінің көне мәдениеті белгілері көп сақталған аймақ.

Түріктер VI ғасырда Алтай тауының күнге бетін, оңтүстік аймағын мекендеген көшпелі тайпалар еді.

«Тарихта Алтай, Байқал, Қарашар аралығында Жужан (аварлар) кейде (Жуань-жуань) деген тайпа болған. Бұл тайпаның халқы әр елден бөлініп, одан қашқан, бұдан қашқан жігіттерден құралған. Бұл құрама елге алғыр, ақылды жігіт Челюхой басшылық еткен кезде, 391 жылдан бастап Жужан тайпасы нығая бастайды.

Осы кезде Жужандардың терістік батысында Хунну ұрпағы мекендеген өлке жатты. Олар ежелгі хуннулардың ұрпағы еді. Бұлар айтарлықтай бай, әрі күшті ел болған. Хуннулардың басшысы Жибаеги (Жабағы) Жужандарға қарсы жорыққа аттанады. Алғашқы шабуылда Жибаеги бастаған гуннулар жеңіске жетті. Бірақ бұл жеңіс баянды болмады. Көп ұзамай гуннулар жеңіліп, жужандарға бағынуға мәжбүр болды.

Осы уақыттан бастап, гуннулар Богда-Ола (Табын-Богда-Ола, Моңғолша Күйтунь тауы) тауында темір өндіріп, Жужан хандығына темірден қару-жарақ жасап беріп, алым-салық төлеп отырған. Осылай гунну тайпалары 150 жыл жужандарға бағынышты болды».

(Қ.Салғарин «Көмбе» 66 бет, 1989 ж).

Тарихтың әрбір кез-кезендерінде қоныстанған ел ауысады, бірақ жер өзгермейді ғой. Жоғарыда айтып отырған «Богда – Ола» (Күйтін) тауы - Оңтүстік Шығыс Алтайдың таулы аймағы. Марқакөлдің егізінің сыңарындай Канас көлі де осы Күйтін тауының биігінде жатыр. Бұлардың бәрі де Оңтүстік Алтай аймақтарына жататын өңір. «Богда –Ола» тауының Қызыл-Адыр биігінен Қара Ертіс өзені басталады. Сонымен гунну, түрік бабаларымыздың темір өндіріп, қару-жарақ жасап Жужандарға алым-салық төлеп жүрген мекендері Оңтүстік Шығыс Алтай өңірі болған.

VI ғасырда гуннулардың күш-қуаты асып, Жужан хандығынан бөлініп, Түрік қағанатын құрады. Сөйтіп Гунну патшалығы құлағаннан кейін 150 жыл өткенде, сол Алтай өңірінде Түрік қағанаты бой көтерді. 535 жыл! Бұл – Түріктердің жеке ел болып, Түрік қағанатының тарихқа танылған кезі еді. Бұл – көне түріктер үшін жазба дерекке түсіп, сан ғасыр өткеннен кейін өз ғұмырнамасының бастауы болып танылған жыл. Осы жылдан бастап қытаймен елші алмастырып, Түрік қағанаты өз елшілерін де Қытайға жіберіп отырды.

546 жыл теле (тэлэ) тайпасы түріктерге қосылып, Бумын колы үлкен күшке айналады.

552 жылы Бумын 50 мың әскермен Жужандарды ойсырата жеңіп, өзін қаған жариялағаннан бастап, Түрік қағандығы пайда болып, үлкен іргелі мемлекетке айналды.

552 жылы Бумынды хан тағына көтерді. Бумынды хан көтеру салтанатын – түріктердің ата мекені Алтайдың оңтүстік баурайында өткізу белгіленді. «Алтайдың оңтүстік баурайында салтанатты хан көтеру жиыны өтеді. Оған бүкіл ел қатысты. Хандықтың құрамына кіретін тайпалардың көсемдері екіге бөлініп, сапқа тұрды. Ортадан Бумын, Истеми, Ышбара би жүріп, Бумынды ақ кигізге құрметпен отырғызады. Осы кезде ақ кигізді қоршай, өздерінің дәрежесіне қарай орналасқан тайпа көсемдері ақ кигізді көтеріп, солдан оңға қарай тоғыз рет айналып шықты. Әр айналым сайын, ханға иіліп тағзым етіп, «Хан халқына қайырымды болсын, дұшпанына айбынды болсын. Көк Тәңір қорғасын. Ұмай Ана қолдасын, еліміздің атақ-даңқы арта берсін!» деп тілек білдірді. Олардың бұл тілегін бүкіл әскер мен ел «Арр-у-ақ! Арр-у-ақ!» деп дауыстай қолдап тұрды.

Ортаға сүттей ақбоз ат алдырылды. Истеми мен Ышбара Бумынды құрметпен әлгі ақ боз атқа мінгізді. Ышбара би:

- Қанша жыл хан тағында отырасың? - деді.

- Халқымның қажетіне жарағанша! – деген Бумынның даусы жұртқа анық естіледі.

Ышбара би көпшіліктің алдына шығып, Бумынды «Ел ханы», әйелі Чаньле бәйбішені «Елбілге қатын» (Ел анасы) деп жариялады». (Қ.Салғарин «Көмбе» 100 бет, 1989 ж).

Көне түріктердің тұңғыш ханы –Бумын осылай Түрік қағанатының хан тағына отырды. Бұл түрік халқының аласапыраң заманда азулының аузында, тырнақтының қолында кетпей, тарих сахнасына шығар айрықша кезеңі болды.

Түрік қағанаты күшейіп, керейлерді, қырғыздарды, ақғундарды бағындырып алды. Алтай тауынан Каспий теңізіне дейінгі ұлан-байтақ өңірді мекендеген ұлыстар Түрік қағанатының қоластына кіреді. Түрік қағанаты үлкен, іргелі мемлекетке айналады. Түрік қағанатының ордасы Орхон өзенінің бойына орналасады. Түрік қағанатында мемлекеттің ең жоғарғы билеушісі «Қаған» деп аталды.

Бумын – заманының ірі қолбасшыларының бірі, түрік тайпаларын империя дәрежесіне дейін көтерген, саясатқа жүйрік мемлекет қайраткері. Оны бүкіл түрік халқы пір тұтқан, дана басшы деп біледі.

Құлтегін ескерткішіндегі тас жазуда: «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде қара жер пайда болғанда, екі арасында кісі оғлы жаралған екен. Кісі оғлының үстінен менің арғы бабаларым Бумын қаған, Истеми қаған отырған екен», -дейді.

Бумын қаған 553 жылы қайтыс болады. Бумынмен қоштасуға бүкіл ел келеді.

Бумынның денесі жібек шатырға қойылды. Ханмен қоштасуға алдымен үй-іші, бала-шағасы, туыстары жіберілді. Олар марқұмға арнаған малдарын шатырдың алдындағы кермеге байлайды. Содан кейін бәрі тізіліп шатырды жеті рет айналып шығады. Одан кейін өз беттерін өздері жыртып, дауыс қылып жылайды. Жақын-туыстарынан кейін елдің игі жақсылары ханмен қоштасады. Содан кейін жауынгерлер мен сарбаздар қоштасады. Бұл түркі салты өлген адамға мал әкелу, бетін жыртып жылау, жоқтау айту салты біздің қазақ халқында әлі де бар. Бұл да сол кезеңнен үзілмеген сабақтастықтың бір көрінісі.

Мұрагерлік жолмен хан тағына Бумынның үлкен баласы Қара Ысық (Исиги- хан Коло) отырды. Бумынның төрт ұлы Қара Ысық (Исиги-хан Коло), Күшу (Муган хан), Арыстан (Тобо хан), Дилеші (Бөрі хан). Бумын ханның ұлдарының бәрі де алғыр, ақылды, айлалы да білгір билік иелері болған. Қара Ысық байсалды да білгір, әрі сымбатты адам болған. Хан тағына отырғаннан кейін бір жылдан соң, кенеттен қайтыс болады.

Хан тағына інісі Күшу (Муган хан) отырды. Күшу алып тұлғалы, сұсты, аса батыл жауынгер болған. Күшу (Муган хан) ел билігін қолға алған соң, үш жылдың ішінде Түрік қағанатын империя дәрежесіне жеткізді.

Шығыста Корей шығанағынан, Батыста Арал теңізіне дейін, Солтүстікте мұзды мұхиттан, Оңтүстік шегі Гоби шөліне дейінгі жерлерді қол астына қаратты. Түрік империясын 20 жыл басқарған айбынды қаған Муган хан 572 жылы қайтыс болады.

Муган ханның орнына хан тағына інісі Арыстан (Тобо хан) отырды. Арыстан ханның кезінде Түрік империясы өзінің дәуірлеу биігінде болды. Арыстан хан бұрынғы бабалардың ел билеу салты бойынша елді үш бөлікке бөлді.

Шығыс бөлікті Қара Ыстықтың баласы Шетуге (Эфу ханға) берді. Батыс бөлікті өз інісі Бөріге (Жұтанға) берді. Муган ханның баласы Торэменге (Або хан) қырғыз жерін берді. Истемидің екі ұлы Қара Жұрын мен Түркіснаф еді. Қара Жұрынға – Жетісуды берді. Түркіснафқа – Еділ мен Жайық бойын иелену тапсырылды. Арыстан ханның өз балалары Амрак хан мен Тегін –Шад әке иелігіндегі жерлерге қожалық етті.

Түрік қағаны Бумынның інісі Естеми (Истеми) 552-553 жылдардан бастап батысқа жорық жасаған түрік әскерінің қолбасшысы еді. Ол осы жорығында Жоңғарияны, Жетісу өңірін, Сырдария алабындағы түрік тілдес тайпалар мен ұлыстарды өзіне бағындырды. 563-567 – жылдары Орта Азиядағы Эфталиттер мемлекетін талқандады. Истемидің эфталиттерді жеңіп, батыс өңіріндегі елдерді бағындыруы түрік қағандығының негізін қалады.

Түріктердің Орта Азияны алудағы ірі қарсыласы Эфталиттер еді. Бұл Каспий теңізінен Солтүстік Үндістан мен Шығыс Түркстанға дейінгі аймақты алып жатқан күшті мемлекет болған. 567 жылы Бұқар түбінде Истеми мен Муган хан бастаған түріктер эфталиттерді жеңіп, Орта Азияны алған соң, түріктер Ұлы Жібек жолын өз бақылауында ұстады. Бұл 563 жылдар, Муган қаған (Күшу) мен Истеми батырдың басшылық еткен кезі еді.

VI ғасырдың аяғында, Түрік қағанаты батысында Византиямен, түстігінде Персиямен, Индиямен, шығысында Қытаймен шектесіп жатқаны белгілі.

Түрік қағанаты осы елдермен сауда-сатық, дипломатиялық қатынаста болды.

Истеми – батыс жақтағы елдерді жаулап, Түрік елінің шекарасын Византия мен Персияға дейін кеңейткен адам. Истемидің қол астында 10 шад басқарған 100 мың әскер болған.

Л.Н.Гумилевтің мәліметінде «Истеми көбінде Персия, Византия бағытындағы жорыққа басшылық еткен» - дейді.

Истеми – жеңімпаз қолбасшы, ұлы билеуші, түрік қағанаты кезіндегі ұлы тұлға.

Осындай елдермен қарым-қатынаста болған Түрік қағанаты дамудың алғашқы сатысында болуы мүмкін бе? Ежелден ел мен ел байланысында сауданың ерекше роль атқарғаны белгілі. Сол саудагерлер екі елдің мәдениетінің жақындасуына да ықпал ететіндігі даусыз. Әйгілі Жібек жолы Түрік қағанаты арқылы өткен.

Жібек жолының үш тармағы да Түрік қағанатын басып өтеді. Бірінші тармағы Тянь-Шаньнің күнгей жағы. Қарашар, Ақсу арқылы Ыстық көлге құлап, одан Талас жазығы арқылы Асфораға асады. Екінші тармағы Жоңғарияның күнгейімен Үрімші, Құрқарасу, Ерен-Қабырғадан асып, Іленің аңғарымен Орта Азияға бет түзеді. Жібек жолының үшінші тармағы Тянь-Шань таулары арқылы өтетін өте қиын-қия жол деп есептелген. Керуен сирек жүретін жол екен.

Міне осындай шығыс пен батысты ғасырлар бойы байланыстырып келген Ұлы Жібек жолының бойында орналасуы, Түрік қағанатының байып, дамуына, мәдениетіне үлкен әсер еткен.

Бұл жөнінде Л.Н.Гумилев: «Ал бұл кезде құба-жон, құла-түзде Гуннлардан әлде қайда қуатты жаңа мемлекет пайда болды. Ұлы Түрік қағанаты тым қысқа уақыт ішінде 550-570 жылдар арасында Сары теңіз бен Қара теңіз арасында жатқан ұлан даланы біріктіріп бір қолға қаратады да, оған Орта Азияны қосып алады. Түрік қағанаты Қытайдан Европаға жөнелетін керуендердің Жібек жолы саудасынан әбден байып алған еді»-деп жазады.

Ұлы даланы билеген түрік қағанаты, құрамына кірген халықтардың саяси міндет-мақсаттарын өз мойнына алып отырған. Түріктер көптеген халықтармен ұғысып елдік қарым-қатынас ұстаған. Соғдылар Қытайдан Европаға баратын керуен жолында отырған ел еді. Соғдылар Түрік қағанатының адал дос-жарандарына, жәрдемшілеріне айналды. Түрік қағанаты батыс пен шығыстың сауда қатынасына билік етті.

Ұлы Жібек жолы сауда-сатықтың өркендеуіне, қалалардың көркеюіне игі ықпал жасады. Қолөнердің дамуы, сауданың өркендеуі ақша айналымын туғызды. Құлан, Тараз, Мерке тәрізді ірі қалалар гүлдене түсті. Сауда керуендері осы қалаларға келіп тоқтағанда,

көшпелі малшылар жібек, мата, алтын-күміс бұйымдарын т.б. заттарды малға айырбастап алып отырған.

Қалаларда ұсталық кәсібі, қыш-құмыра өндірісі, зергерлік өнері дамыды. Қалада теміршілік кәсібі, тоқымашылық, тері өңдеу тағы басқа қолөнері кәсіптері өркендеді.

VII ғасырда Түрік қағанатында жазба әдебиеті дамып, әдеби дәстүр қалыптасқан. Түрік жазуы 25 дыбысқа негізделіп жасалған. Түрік қағанаты кезінде жазба кітаптар (қолжазба кітаптар) көбейеді. Осы кезде Түрік қағанатында түрік руникасы (көне түрік әліп-биі), Орхон жазуы кең таралып, жазу мәдениеті жарыққа шықты. Қазіргі кезде сол дәуірден қалған Орхон жазуымен жазылған тас жазулар көп жерден табылды. Орхон-Енисей жазбалары Түрік қағанаты кезеңінің маңызды мәдени мұраларына жататындығы даусыз.

Орхон-Енисей жазбаларын «Түрік руникасын» алғаш оқыған дат ғалымы Вилгельм Людвиг Петер Томсон (1842-1927ж). В.Томсон Копенгаген университетінің «Салыстырмалы тіл ғылымы» кафедрасының қызметкері еді. Ол араб, парсы, жапон, қытай, цыган, неміс, грек тілдерін білген.

«Бұл 1893 жыл 15 декабрьде Дад королдігінің ғылыми қоғамы алдында профессор В.Томсонның баяндамасы тыңдалады. В.Томсон «Орхон-Енисей» жазбасынан алғаш «Тенгри» («Тәңірі») деген сөзді оқып шығады. Бұл тас жазудан оқылған алғашқы сөз еді».

(М.Аджи «Қыпшақ даласының жусаны» Москва 1994 ж, 147 – бет).

Батыс Түрік қағанатындағы ру-тайпалар бірыңғай түркі тілінде сөйлеген. Оларда жазу мәдениеті жарыққа шықты. Жазу түрік руникасымен (түрік әліп-биімен) жүргізілген.

Нығымет Мынжан түрік жазба деректері жайлы: «Жунгоның (Қытайдың) жазба деректерінің дәлелдеуінше VII ғасырдың басында Түрік қағанатында жазба әдебиет дамып, әдеби дәстүр қалыптасқан. 630 жылы Батыс Түрік қағанатының астанасы Суяпқа келген будда ғұламасы және Жунгоның атақты саяхатшысы Шуан Заң өзінің саяхат естелігінде: «Түрік елінің жазуы 25 дыбысқа негізделген. Оның жазба нұсқалары солдан оңға қарай көлденеңінен оқылады. Олар бір-біріне жазба кітаптар қалдырып отырады. Сөйтіп әдеби білім үздіксіз жалғасып, өрісі кеңейе береді», - дейді.

Кейінгі кездерде қазақ даласынан табылған көне түркі тіліндегі көптеген ескерткіштер жоғарғы жазба мәліметтерді даусыз дәлелдермен толықтырып отыр», - дейді.

(Н.Мынжан «Қазақтың қысқаша тарихы», 116 бет).

Құлтегін, Білге қаған, Тонюкөк тас белгілерінің алғаш табылуы жайлы біраз дерек келтірейік.

Түрік жазба мәдениетінде Орхон жазбалары, Енисей жазбалары түркі дәуірінің маңызды мұраларына жатады. Орхон-Енисей бойынан табылған тас ескерткіштер VI – VIII ғасырдан қалған. Бұл аймақтан үш ірі ескерткіш табылып отыр.

Бұлар Могилян (Білге қағанның) және Құлтегін батырдың басына қойылған құлпы тастар мен Тонюкөктің басына қойылған тас ескерткіштер.

Бұл тас ескерткіштегі жазулар әдеби жанр жағынан қазақ әдебиетіндегі батырлар жырына ұқсайды.

Бұл ескерткіштің бірі – Тонюкөк (Тонюкүк) ескерткіші. Тонюкөк осы ескерткішті 716 жылы өз қолымен жазған. Тонюкөк қайтыс болған соң, бұл ескерткіш оның қабірінің басына қойылады. Тонюкөк жас кезінде Қытай астанасында 13 жыл тұрып, білім алған оқымысты адам, әйгілі әскери маман болған.

Тонюкөк (644-731ж) өмір сүрген. Ол - Білге қағанның қайын атасы және хан ордасының ақылгөйі болған тарихи тұлға. Тонюкөк қарлық елінің Сәбек тайпасынан шыққан адам екендігі айтылады.

XIII ғасырдың басында найман Таян ханның хатшысы болған Тататунға осы Тонюкөктің ұрпағы деген дерек бар.

Енді осы Орхон-Енисей бойынан табылған көне түрік тас ескерткіштерінің табылуы, оның зерттелуі жайлы айтсақ.

1719-1727 жылдары Сібір аймағына неміс ғалымы Даниел Голтлиба Мессершмидтің ғылыми саяхаты жасалған. Мессершмид Оңтүстік Сібірдегі Нершинск елді мекеніне таяу жердегі көне қорымнан екі тас белгіні табады. Тас белгілерде аңдардың суреті, ою-өрнектер,

аңшылық суреттері бейнеленген. Суреттер талғам мен үйлесімділікті танытатындай шеберлікпен салынған Және тастағы руникалық жазудың «Көне герман руникасына» ұқсастықтың барлығына ғалым назар аударады. Бірақ Сібір мен Германия бір-бірінен өте шалғай жатқан аймақ. Ондай ұқсастық мүмкін емес деген қорытындыға келеді. Бірақ түрік руникасының Европаға Гунн империясы мен Түрік қағанаты кезінде келгені, оның «Көне герман руникасының» жасалуына негіз болғаны кейінен анықталды.

Мессершмид тастардың фото көшірмесін түсіріп, Петербургке әкеліп тапсырады. Бірақ оған орыс ғалымдары назар аудармаған.

1875 жылы фин ғалымы М.Кастрен өзінің «Енисей жазбалары» деген көлемді ғылыми зерттеулерін жариялаған. Бұдан кейін Н.М. Яринцевтің Маньчжурияға саяхаты ғылымға көп жаңалық қосады.

1870 жылы Оңтүстік Сібірдегі Орхон өзенінің бойынан фин зерттеушісі А.Гейкель Кошо –Цайдам (Көш сайдан болуы мүмкін) көліне таяу жерден екі көне ескерткішті табады. Және ондаған метрге созылған үлкен қорым табылады.

Тас ескерткіштер өте үлкен, қабырғасы төрт қырлы болған. Үш бетіне түрік руникасымен ұзақ мәтін жазылған (қиса, дастан үлгісінде). Бір бетінде қытай жазбасы болған. Бұл тастардағы «Түрік руникалық әліпбиімен» жазылған «Сібір жазба үлгісі» Еділ, Жайық, Дон, Днепр, Дунай аймақтарынан табылған жазу үлгілеріне ұқсас болған.

Кошо-Цайдамнан бір шақырым жерден тағы бір ескерткіш тас тақта табылады. Бұл алдыңғы екі тас ескерткіштерден үлкен болған. Бұл аса үлкен тас тақтаға да, үш қабырғасына түрік руникасымен жазылған көлемді жазбалар болған. Бұл қорымдар Құлтегін мен Білге қағанның тас ескерткіші еді.

А.Гейкелдің археологиялық зерттеулерін оқып, талдау жұмысы В.Томсонға тапсырылады. В.Томсон Дат Королдігі ғылыми қоғамы» алдында «Енисей жазбалары» жайлы өзінің зерттеулерін оқыды. Осы 1893 жыл Түркі халқының тарихта қайта танылу кезеңі болып қалады. Вилгельм Томсон тас текстен алғашқы сөзді оқыды. Бұл «Тенгри» деген сөз. Түрікше «Тәңір» деген ұғымды білдіреді. Көк-Түріктер ежелден «Көк Тәңірі» нанымын ұстанғаны белгілі.

Үлкен ілгері елге айналған Түрік қағанаты ішкі қырқыстар мен жаңжалдардың салдарынан 603 ж батыс және шығыс жақ болып екі билікке бөлінеді. Батыс Түрік қағанаты және Шығыс Түрік қағанаты болып атанды.

Түрік қағанатының құрылып нығаюына Қытай мүлдем басқаша көзбен қарады. VI ғасырдан бастап түрікке қарсы пиғыл Қытайдың басты сыртқы саясатына айналды. Қытайдың негізгі мақсаты Азияға түгелдей өз билігін орнату болды.

Тан патшылығы қолдаған тайпалар көтерілісі Батыс Түрік қағандығын әлсіретті. Батыс Түрік қағандығын билеушілеріне қарсы шыққан түрік тайпаларын Тан патшылығы оларды қолдап, олардың басшыларына жоғары мансап беріп, шен-шекпен сыйлап отырды. Бұл Қытай билеушілерінің аяр саясаты. Түрік басшыларын қырқыстырып қойып, ақырында өздеріне тәуелді ету саясаты еді.

Қытай мемлекетінің жымысқы саясаты жөнінде ғалым Л.Н.Гумилев: «Орта Азия халықтарының тоқырап қалушылығы жөніндегі жаңсақ пікірдің түсінігі де – осынау рахымсыз қатал күресте жатыр. Олар талантты, ерлігі, ақыл-ойы жағынан Европалықтардан кем түскен емес. Бірақ басқа халықтардың мәдениетті өркендетуге жұмсаған күш-жігерін түріктер әккі де қаттыгез жаудан өз тәуелділігін қорғап қалуға жұмсады. 300 жыл бойы жайбарақат тыныштықты көрмеді. Бірақ туған жерін кейінгі ұрпағына аман сақтап, ұзақ соғыстан жеңімпаз болып шықты. Қытай идеологиясы Ұлы даладан аттап өте алмады», деген тұжырымды пікірін ашық айтады.

VII ғасырдың 30 жылдарынан бастап Батыс Түрік қағанатында ішкі ыдыраушылық басталды. Билеуші топтың арасында өкімет билігіне таласқан қырқыстар өршіді. Түріктер 634 жылы Сырдариядан батысқа қарай көп аймақтарынан айрылды. Тан әскерлері 634 жылы Қарашарды, 648 жылы Құшарды алды.

Даланың данышпан, ақылғойі Тонюкөк: «Түрік жұрты өлді, алқынды, жоқ болды. Түрік – сыр жұрты жерінде тұтқа қалмады», - дегенде осы кезенді айтқан болар.

«Батыста Византия мен Персияны тітіреткен, шығыста Қытайға салық төлеткен, Хинган асуларынан Қара теңізге дейінгі жерді иеленіп, бүкіл көшпенділерді бір тудың астына бағындырған Түрік қағанаты кейінгіге тағылым болар із қалдырды да, аңызға айналып, тарихтың тылсым қойнауына еніп кете барды», - дейді. Бастауын ғасырлар тереңінен алып, Түркі қағанаты кезеңдеріне терең барлау жасай білген тарихшы ғалым Қ.Салғарин.

VIII ғасырдың басында Батыс Түрік қағандығы құлады. Түрік қағанатының соңғы ханы Құлан қаласында 704 жылы қайтыс болды.

Алтай тарихының екінші таралуы Екінші Түрік қағанаты кезеңін қамтиды. 603 жылы Түрік қағанаты екіге бөлініп, осы ыдыраудың салдарынан 630 жылы шығыс Түрік қағанаты құлайды. Ал 657 жылы Батыс Түрік қағанаты құлаған.

Осыдан 20 жыл өткенде 682 жылы Құтылық батыр, Тонюкөк, Ашидия Юань- Чжень (Юлдызбек) Алтай өңірінде, шығыс аймақтағы бытырап кеткен түрік тайпаларын қайта ұйымдастырып, халыққа басшылық етеді. Елді қиыншылықтан шығарудың жолын іздестіреді.

- Бабаларымыз ақыл мен адалдық үлгісімен, қайратпен елді билеген. Түбіміз бір туыспыз. Бірлік байрағын көтерейік, Өтекен тауына жиналыңдар, - дейді Тонюкөк. 682 жылы мемлекетті Құтылық басқарды. Орталығы Өтекен тауы киелі орын деп аталған.

Халықтың дана ақылғөйі Тонюкөк «Үмітсіздік үгілтеді, жігерсіздік түңілтеді елді біріктірсек, ертең – ақ есе бермес күшке айналамыз»-дейді.

Құтылық ханның Ұлы Білге қаған (Могилян) жаздырған тас жазуда: «Қаған әкем 17 ермен жортып жөнелген екен, сыртқа жүріс қылайын деген екен». «Жиналып 70 ер болған екен». «Барлығы 700 ер болған екен»-деген сөздер бар.

Бұл сөздердің мәні 17 ердің түрік тайпаларын аралап, үгіт жүргізгені, елді бірігуге шақырғандығы байқалады.

Құтылық әскерлері жауына қырғидай тиетін ержүрек жігіттер болған. Олар әр тайпадан құралады. Олардың әрқайсысы өз нөкерлерін, өз әскер жасақтарын ертіп келеді. Көп ұзамай Құтылық әскері 5000-ға жетеді.

Тас жазуда Білге қаған: «Әкем әскері бөрі сияқты болған екен, жаулары қой сияқты болған екен», -дейді.

Шұғайқұздың етегінде Түрік-сыр халқы Құтылық батырды хан көтереді. Құтылықты (Ел-Төресі) деген атпен таққа отырғызады (кей жазбаларда Елтерес).

Құтылық хан Тонюкөк пен Ашидия Юань- Чженьді хан ордасының бас кеңесшілері етіп тағайындады. Екі інісіне қарауындағы екі басқакты басқартады. Үлкен інісі Қапағанға «Шад» деген атақ (лауазым) береді. Екінші інісі Дүзелбекке «Яғбу» атағын береді («Шад», «Яғбу» Түрік қағатындағы лауазым аттары).

683 жылы Құтылық хан тоғыз оғыздарды жеңеді. Тоғыз оғыз, Байырку тайпалары Құтылық хандығына қосылады. 691 жылы Құтылық Қытай әскерлерімен шайқасып жеңіске жетті. Қытайға бағынышты түрік тайпаларын азат етті. Құтылық хан Екінші Түрік қағанатының іргесін қалап, шанырағын көтерді. Құтылық хан (Ел-Төресі) жауларына қарсы 47 рет жорық жасаған. 691 жылы Құтылық хан қайтыс болады. Құтылықтың үлкен інісі Қапаған хан тағына отырды. Қапаған хан ұйғырлармен соғысып, Халқа өңірін түріктерге қаратады.

Қапаған ханның келесі жорығы қидандарға жасалды. Қапаған 10 мың әскермен қидандарға аттанды. Бұл жорықтан Қапаған хан зор жеңіспен оралды. Қапаған қаһарлы ханға айналды.

Екінші Түрік қағанатының жер көлемі өсті. Сарбаздарының саны 100 мыңға жетті.

Ендігі қауіпті жау қырғыздар еді. Үлкен шайқастан кейін қырғыз жауынгерлері жеңіліс тапты. Екінші Түрік хандығы қырғыз елін түгелдей өзіне бағындырды. Бұдан кейін түргештерді, татаптарды бағындырады.

Байыркулармен болған бір шағын шайқаста 716 жылы Қапаған хан қайтыс болады.

Құтылық та, Қапаған да өз заманының дара тұлғалары. Тас жазуда: «Өлімші халыққа жан кіргізіп асырадым. Жаланаң халықты тонды еттім. Кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым»-дейді. Бұл сөздерден Құтылық пен Қапағанның елін сүюі, елдің, халықтың келешегін ойлағандығын байқаймыз. Түркі қағанатын қайтадан нығайтқан ерлік тұлғаны танымыз.

Түрік қағанатының тағына Могилян (Білге қаған) отырды. Могилян –Құлтегін батырдың ағасы. Қапаған қайтыс болғаннан кейін Құтылықтың екі ұлы Құлтегін мен Білге хан (Могилян) қағанаттың білгір басшылары болды. Құлтегін батыр, әскер басы болса, Могилян хан көреген, рахымды, білгер билік иесі еді.

Бұл мезгілде Құлтегін батыр Шу өзені, Үзгент маңында оғыздарды тас –талқанын шығарып жеңді. Карлуктардың шабуылын тойтарды.

Бүкіл қағанат әскерінің бас қолбасшысы, әйгілі Құлтегін батыр 47 жасында қайтыс болады. Оның азасына дүниенің төрт бұрышынан адамдар жиналды. Қидан, Тағбаш, Тибет, Түргеш, Татап, Оғыз, Қырғыз, Ойғыр елдерінен көп халық жиналды.

Құлтегіннің қайтыс болуы Білге қағанға қатты батады. Ол бас көтермей жатып қалады. Тас жазуда: «Құлтегін інім қайтыс болды. Көрер көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Өзім қайғырдым. Қатты қайғырдым. Көзден жас келсе, көңілден жылау келсе, тағы да қайғырдым. Сонша қайғырдым. Екі шад ізбасар іні-жиенім, оғыланым, бектерім, халқым сендердің қас-қабағың жаман болмақ деп қайғырдым» , -дейді Білге қаған. Білге қағанның қайғысы ел қайғысы, қағанат қайғысы еді.

Қытайдың сыйлығына сатылған Мейлу-бек 734 жылы Білге қағанға у беріп өлтіреді. Білге қаған өлгеннен кейін Түрік қағанаты он - ақ жыл өмір сүреді.

745 жыл Екінші Түрік қағанатының жойылған жылы.

Грумм Гржимайло: «Тонюкөк, Білге қаған, Құлтегін даңқты түріктердің ақыры болатын» - дейді.

Бес ғасыр өмір сүрген айтулы Гунн патшалығының Алтай өңірінде ірге көтеруі, екі ғасырдан артық дәуірлеген, ерлік пен елдік дәстүрі көп елге үлгі болған Түрік қағанаты да осы Алтай, Шығыс жерінде ордасын көтеріп, дәуірлегендігін айтсақ артық болмас деген ойдамыз. Ойымыз дәлелді болу үшін мына бір деректі келтіре кетейік.

Орхон тас жазуында: «Асусыз Алтай тауынан асып, өткелсіз Ертіс өзенінен өтіп, түркіштерге шабуыл жасап, қағанын тұтқынға түсірдік, яғбуын, шадын өлтірдік», - дейді Шығыс түрік қағандығының Бөгі ханы. Бұл Бөгі қағанның 20000 әскермен барып, түркештің Саға қағанын, інісі Женуді тұтқынға түсіріп, жеңіспен оралған сәтті жорығы еді.

Гунн түркі бабаларымыздың ерлік жолынан аздаған мәлімет келтіре кетуді жөн көрдім. Әрине Гунн патшалығы, Түрік қағанаты деген оқиғалар әрқайсысы ондаған томдық шығармаға арқау болатын үлкен тақырып, терең тарих екендігі белгілі. Бабаларымыздың өшпес ерлігі, әрбір жорығы, әрбір жеңісті шайқасы бір-бір тарих екені сөзсіз.

Гунндар мен түркі жорықтары жайлы тарихи шығармалар да, тарихи зерттеулер де, ғылыми еңбектер де көп.

Бұл жерде біздің айтпағымыз осы кезеңдер туғызған ұлы тұлғалардың Алтай топырағында, шығыс өңірінде дүниеге келуі.

Бұл өңір – әйгілі жақсылар Тонюкөк кемеңгер, Құлтегін батыр, Білге қаған, Бумын, Истеми сияқты алыптардың Отаны. Осындай тарихи ірі тұлғаларды Киелі Алтай дүниеге әкелген.

Мұндай даналық пен асқан батырлықтың үлгісі болған құдыретті адамдарды өмірге әкелген ел де, жер де, Алтай топырағы да қасиетті болса керек.

Жоғарыда айтқанымыздай Гунн патшалығы б.ж.с. бұрынғы I-II ғасырда өмір сүріп б.ж.с. кейінгі II ғасырда ыдырағаны тарихтан белгілі.

Ал Гунн патшалығынан кейін б.ж.с. кейінгі 553 жылдан 675 жылға дейін (Түрік қағанаты) Алтай аймағында қуатты Түрік қағанаты (мемлекеті) өмір сүргендігін айтпасқа болмас.

Түркі тарихын, оның ішінде қазақ халқының тарихын да Гунн, Сак дәуірімен сабақтастыра зерттеу, сол кезеңдермен байланыстылықта зерттеп қарастыру тым алыс, тым

терең де мәселе емес. Тарихта алыс жол жоқ. Неғұрлым алысқа көз салып, тереңдете зерттеген сайын, тарих өзінің шынайы жүйесіне барады. Орта жолдан жазылған тарих атаулының бәрі де өміршең болмайтындығы белгілі.

Қазақ тарихы Шыңғыс ханнан басталды дегенді де естіп қалып жүрміз. Бірақ қазақ халқының тайпа болып таралуы, ұлыс болып ұлғаюы, Найман, Керей, Қоңырат, Қыпшақ хандықтары кезені Шыңғыс ханға дейін 200 жыл бұрын, одан көп ерте пайда болған. «Алтын Орда», «Ақ Орда» хандықтарына да осы жоғарғы тайпалар негіз болды. Нақтылай келгенде осы ұлыстар мен тайпалардың негізінде қазақ хандығы өмірге келгендігін бүгінде тарих дәлелдеп отыр.

Әр бұлақтың да бастау көзі бар. Соған бармай тиянақтамайды. Тарих та өз бастауын іздейді, соған барып тиянақтайды.

«Өзі жасаған байтақ тарихын әлі реттеп, жүйелей алмай келе жатқан елміз. Халқымыздың тарихы байтақ, терең, аухымы кең»-деген еді ғалым Мырзатай Жолдасбеков бір сөзінде. Сол үлкендер айтқандай байтақ тарихымызды қысқартып, тереңімізді таяздатпасак.

Алтайда туған, Алтайдан шыққан, ерліктерін тасқа қашап жазып кеткен бабалар ерлігін оқып, танып, ұғынып бүгінгі өрімдей жас буындарымыз рухы биіктеп, азаматтық намыс оты лаулап, түпкі тектің алтын діңгегін сүйеніш ететін кезеңде отырмыз. Келер ұрпаққа осыны танытып кету - аға буынның өтелмеген парызы. Жалпы Түрік әлемінде Алтай өңірінің маңызы аса зор. Оны туған халқының перзенттері де енді-енді ғана төркінін танып, түсіне бастағандай.

Ел тарихы мен жер тарихы егіз ұғым. Еліміз қандай? Жеріміз қандай? Еліміздің өткенінде не тарих бар дегенді әр адам білуге құмар.

Бұл – әр адамның жан дүниесімен үнсіз жалғасып жатқан керемет сыр болса керек.

АЛТАЙ АЛЫПТАРЫ

Алтай – күрделі, ірі тау жүйесі. Солтүстік батысы Батыс Сібір жазығынан Оңтүстік шығысында Гоби шөліне дейінгі аралықты алып жатыр. Алтайдың ең биік шыңы Мұзтау (Ақтау, Белуха) 4500м биіктікте. Солтүстік батыс Алтай кейде Кенді Алтай деп аталады.

Оңтүстік Алтай – Қара Ертіс пен Бұқтырма өзендері аралығындағы биік тау жүйесі. Оңтүстік Алтайға жататын басты тау жоталар жүйесі: Күршім, Сарымсақты, Азутау, Күйтін (Бес биік). Тау өңірінің биіктігі шығыстан батысқа қарай аласара береді. Батысқа қарай Қалба тау жоталары жатыр.

Ежелден Алтайды айтқанда егіздің сыңарындай болып, «Алтын» деген сөз қосарлана айтылады.

Алтын алтай, Алтын тау, Алғынды тау деген тәрізді атаулар көп кездеседі.

Ерте кезде Алтайды «Алтын тау» деп атаған деген аңыз да бар. Осыған дейінгі әлем тарихшыларының дәлелдеуінде Алтай сөзі моңғолша «Алт» сөзінен қазақша «Алтай» деген атау пайда болған деген болжаммен шектеледі.

Ғалым Ислам Қойшыбайұлының зерттеулерінде басқаша тұжырымдайды. Алтай топонимінің түп негізі «алты» және «ай» деген түркі сөзінен шыққандығын айтады.

«Алты айлықтар» елі деп аталып, алты ай қыс, күз болатын, алты ай көктем, жаз болатын осы таулы аймақта «Алтай» деген тау аты пайда болған деп дәлелдейді. «Алтай» өз атын өзі әйгілеп тұр деген тұжырым жасайды.

(И.Қойшыбайұлы «Тұран әлем», Алматы, 2007 ж).

Кенді Алтай – өзінің тума табиғатымен, жануарлар және өсімдік дүниесінің байлығымен талай жұртты тандандырған өлке. Осы құт қонған өңірге орналасқан Шығыс Қазақстан облысы әлемнің барлық карталарында белгіленіп отыр.

Алтай түсті металл кендеріне бай. Бұл кен байлықтар қоры Лениногорск, Зырян, Серебрянск аймақтарында көп кездеседі.

Кенді Алтай өңірінде: мырыш, қорғасын, мыс, алтын, күміс, сурьма, күкірт т.б. түсті металдар қоры көп.

Нарын, Күршім, Азутау жоталары – алтын, қола т.б. сирек кездесетін металдарға бай. Қалба тауында қалайы мен вольфрам қоры бар.

Осы Кенді Алтай байлығының кереметімен XVIII ғасырдың басы мен XIX ғасырдың аяғында Алтай аймағында қанша өнеркәсіпті қалалар бой көтерді.

Бұл қалалар – Алтай атырыбының кеудесіндегі соғып тұрған жүрегі. Бұл қалалар – алтын шайнап, мыс бүркіп тұрған алыптар. Осы алыптарымыз жайлы біраз тоқтала кетпекпіз.

Шығыс Қазақстанның тау – кен және түсті металлургия өнеркәсібі міне үш ғасыр бойы жұмыс істеп келеді. Қазіргі кезеңде Шығыс Қазақстанның тау – кен және түсті металлургия өндірісі өзінің жаңа кезеңдеріне аяқ басып отыр. Кәсіпорындар бүгінгі күннің талабына сай, сапасы жағынан теңдесі жоқ өнімдер шығаруда.

1749 жылы Уба маңынан Ф.Политов тапқан мыс кені көзінің болашағы зор болды. Қазір олар Николаевский және Павловский ірі кен қойнауы ретінде белгілі.

Алтайдың Солтүстік батыс бөлігіндегі полиметалл кенінің қорын Орал кен өндірушісі Акинфий Демидов пайдаланған. 1726 жылы А.Демидов Алтайдан кен өндіруге үкіметтен рұқсат алады. Мемлекет иелігіндегі шаруаларды әкеліп кен қазу жұмысына салады. Ертіс өзеніне Шүлбі өзені құйылар жерден мыс кенінің қорын табады (қазіргі Шүлбі электростанциясы тұрған жер).

«1727 жылы Локатевка өзенінен А.Демидовтың мыс қорытатын зауыты салынады. Бұл Алтайдағы тұңғыш зауыт еді. 1726 жылы Демидовтың жұмысшылары Колыбан көліне келіп орнығып, кен қазу жұмысын бастайды. А.Демидов ашқан өнеркәсіп орындары мен зауыттар «Колывано-Воскресенский» деп аталды. Ол кезде Демидов зауыттары металл қорыту үшін ағаш көмірін пайдаланған. Жүздеген гектар жердің қарағайын кесіп, одан ағаш көмірін даярлаған.

1747 жылы А.Демидовтың зауыттары мен өнеркәсіп орындары түгел Демидовтан алынып, Елизавета Петровнаң (патшаның) қарауына көшті».

(Н.В.Алексенко «Усть-Каменогорск и устькаменогорцы», 1995 ж, 17 стр).

Негізгі кен қорының орны Үлбі, Бұқтырма, Уба өзендерінің аймақтарында болып шықты.

Ежелгі аңшылар мен адамдар осыдан 4000 жыл бұрын осы өңірде металл балқытып, кәсіпкерлік құрал-сайман жасай білгені тарихтан белгілі. Оған қола дәуіріндегі табылған найзалар, болат қарулар дәлел бола алады.

Қола дәуірінде Бұқтырма өңірінде металлургия орталығы болғанын, Қалба мен Нарын тауларында мыс қалай қазылып алынып, қалай қорытылғаның әйгілі ғалым Ә.Марғұлан өзінің ғылыми зерттеулерінде көрсеткен.

Алтай өңірі ежелден (ерте заманнан) адамдардың өмір сүріп, тіршілік етуіне қолайлы аймақ болды. Құнарлы топырақ, кең жайылым, кен байлығы, орман-тоғай байлығы, қымбат терілі аңдар, балық байлығы, өзен-көл су байлығы мол бұл өңір адамдардың ерте заманнан қоныстануына негізгі себеп болды.

XVII-XVIII ғасырда кен орындары қайтадан жандана бастады. Шығыс Қазақстандықтар үшін Политов, Николаев, Павлов кенішінің ашылуы үлкен тарихи маңызды оқиға болып саналған.

Ф.Политовтан кейін мыс кен өндірісін Герасим Зырянов дамыта түсті. Г.Зырянов Бұқтырма жазығында орналасқан кен орнынан саф алтынның табиғи құймасын табады. Осы саф алтын құймасының табылуы Шығыс Қазақстан кен байыту кешені тарихының бастауы болды. Екінші табиғи алтын құймасы Манко алтын өндірісі кезінде табылған. Үшінші саф алтын (салмағы 350 грамм) 1975 жылы Күршім өзені бойынан Бурабай кен өндірісінен табылған. Осылай Оңтүстік Алтайдың тау-кен өнеркәсібі басталып, әрбір жаңа ашылу сайын Шығыс Қазақстан түсті металлургия алыптарының аумағы кеңейе түскен еді.

Шығыс Қазақстан өңірін экономиканың дамуына арнап жаратқан өңір деуге болады. Себебі ол-қылқан жапырақты құрылысқа жарамды ормандар, электр қуатын өндіруге мүмкіндігі зор мол сулы өзендер, Менделеев кестесіндегі барлық элементтерге бай кеніштері бар өлке.

Алайда бұл қазына адамдар үшін өз есігін айқара аша қоймады. Өлке байлығы баяу игерілді. 1720 жылы Ертіс өзені бойына Усть-Каменный камалының салынуымен бұл кенді өлкені зерттеу басталды.

1816 жылы Филиповка Шулы өзенінің жанында қарапайым, екі пештен тұратын шағын зауыт бой көтерді. 1846 жылы П.Ярославцевтің жобасымен салынған байыту фабрикасы іске қосылды.

Тау-кен өнеркәсібінде Риддер кенішінің өзіндік салмағы жылдан-жылға ұлғая түсті. 1786-1844 жылдарда шахта 12 миллион пұт қорғасын, 810 пұт таза күміс, 5 мың пұт алтын тапсырған еді.

Бірақ XIX ғасырдың аяғында тау-кен өнеркәсібінің дамуы тоқталып қалды. Оған жоспарлы жобаның және озық технологияның жоқтығы себеп болды. Патша үкіметі кен орындарын Европаның өнеркәсіпті және қаржылы компанияларына беруге мәжбүр болды. 1895 жылы француз капиталының күшімен «Зырян тау өнеркәсіптік қоғамы» құрылды. 1905 жылы Зырянға Австрия алтын өндірушілері келе бастады. 1914 жылы басталған Бірінші дүние жүзілік соғыс қорғасынға деген сұранысты арттырып жіберді. Осыны пайдаланып Риддерді Л.Уркварт металл өндірісінің бірқалыпты жұмысын жолға қоя білді. 1921 жылы Уркварттың қарамағындағы кен орындары мемлекет қарамағына алынды.

1920-30 жылдары металлургия өндірісі жандана түсті. XIX-XX ғасырлар шегінде Өскемен уезінде алтын өндіретін 107 приск болған. Алғаш рет Алтай күмісі эрмитажға сақтауға қойылған. Александр Невский табытын жасауға пайдаланылған.

1923 жылы электролит зауыты, мырыш зауыты салынады. 1925 жылы үкімет шешімімен Қазақстан мен Кенес Одағын ірі өндірістік бірлестігі «Алтайполиметалл» Алтай-Қазақстан өнеркәсібінің мемлекеттік жалпы одақтық тресі құрылды. Осыдан екі жылдан кейін Зырян комбинаты іске қосылды. Бірақ комбинаттың қарқынды дамуына электр қуатының жоқтығы кедергі болды. 1936 жылдан бастап Тұрғұсын СЭС-і салынып, Зырянды электр қуатымен қамтамасыз ете бастады.

1939 жылы Өскемен СЭС-нің құрылысы басталды. 1941 жылы еліміз үшін қорғасын өнеркәсібі өнімдерінің маңызы аса зор болды. Соғыс жылдары Алтай екінші майдан даласына айналды. Еліміздің 100-ден аса кәсіпорындарының құрал-жабдықтары Қазақстан жеріне әкелініп, оқ дәрі үшін жұмсалатын түсті металл өндірісіне пайдаланылды.

1942 жылы Дінмұханбет Қонаев жедел екі ай көлемінде снаряд өндірісін жолға қою туралы тапсырма алды. Дәл 60 сәткеден кейін майданға снарядтың алғашқы легі жөнелтілді.

(«Құпиялы өлкенің ғажайыбы» Өскемен, 2001, 304 бет).

Жарты ғасыр уақытта біздің индустриямыздың алыбы Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты өсіп жетілді. Бұл зауыттың құрылысы 1942 жылы Кавказдан эвакуацияланған «Электроцинк» зауытынан келген құрал-жабдықтар негізінде басталған еді. 1947 жылы 25 сентябрьде зауыт алғашқы Қазақстандық мырыш бере бастады. 1980 жылдары қорғасын зауыты өнімінің жоғары сапалығымен бүкіл әлемге әйгілі болған КИВЦЭТ-ЦС маркалы қорғасын өндіре бастады. Бұл жаңалық Италия, Канада, Германия, Жапония, Корея, Швеция, Франция елдеріне патент алды.

Ғылыми-техникалық күш шоғырланған облысымыз әлем бойынша озық технология үлгісі бола білді. Комбинатта өндірілген түсті металл құймалары 50-ден астам халықаралық көрмелерге қойылды. Комбинат әлемнің 35 еліне металл өнімін шығарды.

Шығыс Қазақстанда және қазақстандықтар арасында бірінші рет 1994 жылы Өскемен қорғасын-мырыш комбинатының директоры А.С. Куленовқа «Халық қаһарманы» құрметті атағы берілді.

1997 жылы Алтай өңіріне нарық экономикасын енгізу жағдайында металлургия саласының ұжымдары Текелі комбинаттары, Бұқтырма мен Текелі СЭС-тері, Лениногорск жөндеу – механика зауыттары шоғырландырылып, президент Г.Г.Штойқтың басшылығымен

«Қазақмырыш» ААҚ –кен өндіру, өңдеу, металл мен электр қуатын өндіру саласы, әлемдік металлургия тәжірибесіндегі сирек кездесетін алыбы болып отыр. Кәсіпорын «Қазақмырыш» 50 мердігерлік кәсіпорынды байланыстырып, 25 мың жұмысшы мен мамандарға жұмыс беріп отыр. Комбинаттың 2000-шы жылғы жетістігін мына деректерден көруге болады. Мырыштың жылдық өнімі 240 мың тоннадан асып түсті. Комбинат республика бюджетіне 70 миллион доллардан астам қаржы аударды.

Бүгінде облыс экономикасы жаңа өрлеу үстінде. Кенді Алтайдағы тұйық біртұтас тау-металлургия жүйесінің құрылысы аяқталды деуге болады.

Атом - болашақ отыны. Ол туралы сұрапыл соғыс жылдары санаулы ғана ғалымдар білген еді. Үлбі металлургия зауыты мен Өскемен қорғасын-мырыш комбинатын «№10 пошта» деп атаған. Осы қуатты өнімді беріп отыр. Өскемендегі «№2 зауыттың» құрылысы 1947 жылдың 30 қыркүйегінде басталып, 1949 жылы кәсіпорын өзінің алғашқы өнімін берді. Бұл алғашқы өнім – торий оксалаты деп аталды. Кейінгі жылдарда бериллий оксиді шығарылды. Сол кездегі құпия зауыт «УМЗ» осылай дами бастаған. Жуықта зауыт өзінің 50 жылдық мерей тойын атап өтті. Бүгінде «УМЗ» -ААҚ күрделі техникалық жақсы жабдықталған бейбіт Қазақстан Республикасының туын желбіреткен ірі кәсіпорын.

Мұнда атом станцияларына арналған отын, сирек кездесетін тантал, бериллий, бериллий қоласы сияқты сирек кездесетін металлдар өндіріледі.

Титан - теңдесі жоқ таңғажайып металл. Адамзат үшін қол жетпейтін зат болатын. Қасиетті кенді Алтайда 1964 жылы титан мен магний өндіріле бастады. Титан – өте ерекше химиялық элемент. Титан ең алдымен авиация өндірісі, зымыран-ғарыш техникасында қолданылады.

Нарық экономикасы ала келген ауыртпалықтар «Титан-магний комбинатына» да ауыр сын болды. Іскер басшы Бағдат Шаяхметовтың басшылығымен комбинат жұмысы жолға қойылды. Әріптес инвестициялық «Спешалти Металз Компани» белгиялық фирмамен байланыс комбинат қадамын нығайта түсті.

Алтай өңірінің Көкпекті жерінен табылған «Бектемір» кеніші «Титан-магний комбинатына» қажетті шикізат бере бастады. Бұрын бұл шикізат шет елден тасымалданған.

«Қазақмыс» корпорациясының құрамына кірген «Ертіс мыс балқыту зауыты» және «Қазақмыс» пен ірі акционер ретінде корпорация құрамына кіріп отырған «Самсунг» фирмасының қолдауымен маңызды жұмыстар жүргізілуде.

Кенді Алтай түсті металлургиясы шарықтаудың жаңа биігіне көтерілді. Кәсіпорындар сапасы әлемге танымал өнімдер шығаруда.

Біздің облысымызда өндірілетін құнды металлдардың Қазақстан Республикасының тәжіне қондырған асыл тастай жарқырауы Алтай азаматтарының жүрегіне мақтаныш сезімін ұялатады. Осының бәрі табиғат берген шексіз байлықты игере білген адамдардың шебер қолдарының, терең ойларының, таусылмас талант, қажырлы қайраттарының жемісі.

Шығыс Қазақстанның, Алтай өңірінің өткені ғана бай және жан-жақты емес, оның қазіргі өмірі мен ертеңгі болашағы да жарқын әрі сенімді.

Өскемен. Ресей өкіметі Қазақстанның шығыс аймағын Алтай өңірін Ертіс бойын, Зайсан көлін зерттеу, осы аймақты игеру жұмыстарын І-Петр патшаның тұсында қолға ала бастады. Шығыс өлкесін игеру мақсаты Ресей мемлекетінің өндірістік және сауда-саттық саясатымен байланысты болды. І-Петр Ресейдің шығыстағы көршілері Қытай, Үнді мемлекеттерімен қарым-қатынас жасауды көздеді. Ресейдің бұл саясатын Жоғары Ертіс, Зайсан, Тарбағатай өлкесін игеру үшін Иван Михайлович Лихаревке берген нұсқауларынан көреміз. «Если будет возможно туда дойти, и по берегам его есть строевой лес и другие потребности для народонаселения, то постройте у Зайсана крепость и населите».

(«Полный свод законов» ТУ №3234 указ 18 января 1719 г).

«1719 жылы 16 қаңтарда гвардия майоры И.М.Лихаревтің басшылығымен әскери экспедиция Алтай өңіріне аттандырылды. Экспедицияның мақсаты қамал салуға қолайлы орындарды анықтау еді. 1719 жылдың мамыр айында И.М.Лихаревтің отряды Тобольскіге келіп, сол жерден 34 кемемен Зайсанға келеді. Лихарев экспедициясы Зайсан көліне дейін барады. Бұл 1719-1720 жылдары Зайсан көлі, Қара Ертіс бойы Жоңғар басқыншыларының

колында болды. Сол себепті экспедиция кейін шегінеді. И.М.Лихарев Үлбі өзенінің Ертіске құйған жерінен жаңа бекініс салу керектігін айтады».

(Государственный архив Омской области, Далее ГАОО,
ф - 1 оп - 1 д 133 л 216).

Осы жылдары Ертіс бойына 1717 жылы Ямышев бекінісі, (Қамысты бекінісі, мұнда тұз өндірілген), 1716 жылы Омск бекінісі, 1718 жылы Семей бекінісі, 1720 жылы Өскемен бекінісі салынды.

Жоғарыда келтірілген деректерден Ресей билеушілері Шығыс Қазақстанды Ертіс өзені арқылы Сібірімен жалғастырып, сауда-сатық жұмысын дамыта отырып, үлкен экономикалық аудан құру шараларын жоспарлағанын көреміз. Ресей басшыларын материалдық ресурстарға бай шығыс өлкесі қатты қызықтырады.

Өкімет тарапынан Оңтүстік Алтай, шығыс өңіріне орыс адамдарын қоныстандыру саясаты жүргізілді. Бұл өлкеге алғашқы келушілер әскери қызмет атқарушылар, Ресей губерниясынан қашқандар, сотталып Сібірге айдалғандар, түрмеден қашқандар еді. Және әскери қазақ-орыс (русское казачество) топтары жылдан-жылға көбейе берді.

1761 жылы Ертістің саласы Бұқтырма өзенінің бойына қамал (крепость) салынады. Осы кезеңнен бастап Семей, Өскемен, Бұқтырма, Зайсан аймақтарына әскери топтар, басқа да қоныстанушылар көбейе бастады.

Өскемен – тасты таулар сағасындағы қала. Ертіс өзеніне Үлбі өзенінің құйылатын сағасына бекініс салынды. 1720 жылы салынған Өскемен бекінісі көршілес Азия елдерімен (Монголия, Қашқар, Қытай т.б.) сауда байланысын орнатуға тірек болды.

Өскемен бекінісі Оңтүстік Шығыс Алтай тау жоталарынан басталып, Зайсан көлі арқылы ағып өтетін Ертіс өзені мен Үлбі өзенінің қосылысында салынды. Қос дарияның қойнауында осылай жаңа қала бой көтерді. Бұл қаланы қазіргі кезде ғалымдар мен тарихшылар «Тас құйған», «Тасты саға» деп те атап жүр.

Өскемен бекінісі 1804 жылы қала мәртебесіне ие болды. 1869 жылы уездік қала болып Семей облысына қарады. 1937 жылы облыс орталығына айналды. Өскемен қаласының өзіндік даму ерекшелігі бар. Бұл қала саяси жер аударылғандар мен каторгаға айдалғандардың мекені болған. Қазір қала көркейген мәдени орталық.

Өскемен қаласы – 300 жыл өмір сүріп тұрған ірі қала. Қала революция кезеңін, репрессия кезеңін, отаршылық жылдарын, Отан соғысы кезеңдерін бастан өткізді.

Өскемен қаласында ірі өнеркәсіп алыптары шоғырланған. Олардың ішінде әлемге әйгілі «Қазақ мырыш», «Өскемен титан-магний комбинаты», «Үлбі металлургия зауыты» ашық акционерлік қоғамдары бар. Өскемен конденсатор зауыты, Өскемен мебель комбинаты, Өскемен май зауыты, Өскемен прибор жасау зауыты т.б. жұмыс істеп тұрған өнеркәсіп орындары жаңа техникамен жарактануда.

Қалада ғылыми-зерттеу институттары, білім беретін мекемелер жүйесі қалыптасқан.

Д.Серікбаев атындағы «Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті», С.Аманжолов атындағы «Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті», Мемлекеттік заң академиясының филиалы, кәсіптік-техникалық училищелер бар. Өлкелік патология институты, Геология-минерология Академиясының Алтай бөлімшесі бар.

Өскемен мәдениет сарайы, Металлургия сарайы, Спортшылар сарайы. Спорт сарайы - бір отырыста 6 мың адам сиятын ірі ғимарат. Автовокзал кешені, Қалалық теледидар орталығы, Аэропорттың әсем күмбезді ғимараты, Тоқымашылар қалашығы, Жібек-мата комбинаты, Металлургия қалашығы өскелең қаланың салтанатын асыра түскендей. Жарасымды бала бақшалар 40-тан астам мектеп, демалыс орындары мен парктер, 150 кітапхана, этнографиялық және өлкетану мұражайлары жұмыс істейді.

1938 жылы СССР совнаркомы Ертіс өзеніне Өскемен, Бұқтырма, Шүлбі су электр станцияларын салу жөнінде жоспарланған тарихи қаулы қабылданды. 1943 жылы «Алтайэнерго» басқармасы құрылып, оған И.Клименко басшылық етті.

Бұл жылдарда Тишин СЭС-і, Хариузовка СЭС-і, Быструшинск СЭС-і іске қосылды. Бұл құрылыстар Т.Батуровтың іскер басшылығымен жүзеге асты.

Асқар Алтай биігінен басталып, дариядай толықсып жататын асау Ертіске де бұғау салынды. Бұл тұста Ертіс Аблайкит таулы қыркаларынан өтіп, жазық алқапқа шығады. Міне осы тұстан, электр станциясының құрылысы басталды. Өскемен қаласынан небәрі 10 км қашықтықта Қазақстан мен Сібір өзендерінің энергиясын игерудің бастауы болған Өскемен су электр станциясының құрылысы басталды. Құрылыс 1939 жылы басталды. 1952 жылы Өскемен су электр станциясының алғашқы агрегаты өндірістік ток берді. 1953 жылы 2-3 агрегаты, 1959 жылы 4-ші агрегаты іске қосылды. Өскемен ГЭС-і қалаға өз қуатын бере бастады.

1954 жылы Бұқтарма ГЭС-інің құрылысы басталды. Құрылыс дарияның «Құлама», «Жан шықпас» деп аталатын өзен аңғарының аса тар жартасты тұсынан басталды.

Бұқтырма ГЭС-інің құрылысында 400-ден астам жұмысшылар мен мамандар еңбек етті. 1960 жылы Бұқтырма ГЭС-інің 3-ші агрегаты іске қосылды. Бұқтырма ГЭС-і республикамыздағы ең ірі, ең қуатты ГЭС.

1936 жылдан бастап Алтайда ауыр өнеркәсіпті дамыту үшін Өскемен және Бұқтырма электростанцияларын салу жоспарланған. Бұл қуатты электростанциялардың қуатымен алып өндіріс орындары жұмыс істеді.

Көптеген қалалар мен ауылдарға, ауыл шаруашылығына электр қуаты берілді. Бүгінгі Алтай энергия жүйесі қуатының 2/3 бөлігі өнеркәсіп саласына, 1/3 бөлігі халықтың әлеуметтік қажеттілігіне жұмсалады.

Бүгінгі Өскемен кен өндіру, түсті металлургия және энергетикасы дамыған Кенді Алтай территориялық-өндірістік комплексінің өзегі болып отыр.

(Облыстық архив материалдарынан).

Лениногорск. Бұл қала Шығыс Қазақстан облысының Үлбі тау жоталарының аралығында, Үлбі өзенінің бойында орналасқан. Лениногор қаласы бұрын Риддер деп аталған. 1941 жылы В.И.Ленин есімі берілді. Іргесі 1786 жылы полиметалл кенінің табылуына байланысты қаланды.

Аралас орман өскен, жан-жағын тау жоталары қоршаған шағын ойпатты жасыл алқап. Қалың самырсын өскен көгалды алаңқайда кәсіпшілер жертөлесі орналасқан.

Қала тарихы «1786 жылдың 31 мамырында Тройцын күні» тау-кен инженері Ф.Риддердің Барнауыл қаласына жолдаған хатынан басталған. Бұл хатта Ф.Риддер «Кен көзін тапқанын» хабарлаған еді.

Көп кешікпей Ресей қазынасына алтын мен күміс тасыған керуен легі ағыла бастады. XVIII ғасырдың соңында Ф.Риддер өндіріс барысына бұрғылаудың жаңа әдісін, кенді ок-дәрі жарылысы арқылы қопару әдісін, шахталарда насос (сорғыштар) жұмысын пайдалану сияқты жаңалықтар енгізді.

XX ғасырдың басында ағылшын кәсіпкері Л.Укварт компанияның күшімен электростанция, кен байыту фабрикасы, Рубцовск-Риддер шағын әрекетті темір жолын салғызды. Қазан төңкерісіне дейін рудник шетел капиталистерінің қолында болды. Риддер рудасы шетел капиталистерінің (Австрияның 1905-1911 жылға дейін, Англияның 1914 жылға дейін) талан-таражына түсіп келді.

1918 жылы Риддер кәсіпорны Лесли Укварттан мемлекет қарамағына алынды. Риддер қаласына 1941 жылы 6 қаңтарда Лениногорск деген жаңа ат берілді.

Риддерді дамытуға елеулі үлес қосқан іскер басшылардың бірі Дінмұханбет Ахметұлы Қонаев екені көпке белгілі. Ұлы адамның өз сөздерінен дерек келтірейік:

«Лажсыз Н.Александровичке ресми хат жазып, қолқа салдым. «Комбинат жайы біржақты болғанша, менің орным - өндіріс» деген уәжді алға тарттым. Тілегім орындалып, Риддер кенішіне директор болып тағайындалдым. Қараша айының 9-ы күні аяғыма керзі етік, үстіме березент, басыма «дұлыға» киіп, маған таныс, бейтаныс кеншілердің қалың ортасына қойып кеттім.

Маған «таныс, бейтаныс кеншілер» деуімнің мәнісі бар. Мен Риддерді студент кезімнен білемін. 1934 жылы тамыз айынан, қыркүйектің ортасына дейін практикалды өткеріп, кеншілермен дәм-тұздас болғанбыз.

Бірде Мартынов бізге күтпеген тапсырма берді.

- Кеніште қанша шақырым жерге ауа жүретін құбыр төселгенін анықтап берсеңіздер. Өндіріс үшін ауадай қажет, -деп қысқа қайырды.

Құлшына кірістік. Біз бармаған жер қалмады. Тау кен қазылып жатқан жерді түгел шарладық. Ескі «қонысқа» айналған горизонттар да назардан тыс қалмады. Ұзындық өлшеуіміз қолдан түспейді. Қалт жібермей дәлме-дәл есеп жасап, әрбір горизонт бойынша ауа жіберетін құбыр жүйесін қағазға түсіріп бердік.

Мартыновтың риза болғаны сонша:

- Біз болашағынан үлкен үміт күтерлік ізбасарларымыздың өсіп келе жатқанын мақтан етуімізге әбден болады, - деп бұйрықпен бізге алғыс жариялады.

Осы екі-үш айда біз едәуір ысылып қалып едік. Қара жұмыстың дәмін таттық. Елмен етене араластық. Таным артып, талғам өскен сайын дүниеге көзқарас ауан ала бастағанын аңғардық. Жаңа жолдас, жақсы дос таптық. Ақылшы ағалармен тілдестік.

Осылай алғашқы қадамым менің өмірімді Қазақстан түсті металлургиясының дамуымен ажырамастай етіп байланыстырып еді. Мен Орталық Қазақстанда аса қуатты мыс өнеркәсібінің, кейін кенді Алтайда қорғасын-мырыш өндіріс ошағының бой көтеріп, қанат жаюына үлес қосқан алғашқылардың бірі болғанымды әлі күнге дейін мақтаныш етемін, - деп жазады халқының ардақ тұлғасы, асыл перзенті өзінің «Өтті дәурен осылай» деген еңбегінде Д.А.Қонаев.

Облыс өнеркәсібінде Лениногор полиметалл комбинатының алатын орны ерекше. Мұнда қорғасын, жоғары сапалы мырыш, мыс, алтын т.б. металлургия өнімдері шығарылады. Күкірт қышқылы, сурьмалы қорғасын, кадмий өнімнің басқа да түрлерін шығарды. Бұл өнімдер еліміздің көптеген кәсіпорындарына, сондай-ақ Болгария, Чехословакия, Венгрия т.б. шетелдерге де жіберіледі.

Комбинат құрамына 4 рудник, кен байыту фабрикасы, қорғасын-мырыш зауыттары, ірі жөндеу-механикалық база кіреді.

Комбинат кен өндіру және өңдеу жоспарын орындағаны үшін және жоғары техникалық экономикалық көрсеткіштерге жеткені үшін 1966 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Комбинаттың мыңнан артық жұмысшылары ордендер мен медальдармен марапатталды. «Социалистік Еңбек Ері» атағымен Б.В.Плотников, Б.Айдарханов т.б., Лениногорскінің құрметті азаматтары атағымен В.В.Лебедев, И.Иманбаев, В.Н.Петров, С.Нұрахметов, Ә.Калиев, Р. Исабеков, Б. Икласов, А.Жұмаханов, М.Ордабаев, Е. Бектемиров.

Қалада Геологиялық барлау экспедициясы, Шахта салу басқармасы, Үлбі СЭС жүйесі, Ағаш өңдеу зауыты, Тамақ өнеркәсібі, Тоқыма-тігін фабрикасы, ҚазССРҒА-ның Алтай ботаника бағы т.б. жұмыс істейді. Металлургиялық «Алтай» Мәдениет сарайы, 11 клуб, 15-тен астам денсаулық сақтау мекемесі, 9 орта мектеп жұмыс істеп келеді.

«Лениногорская правда» газеті 1929 жылы 1 июньде бірінші номері шықты. Алғаш «Горняк в соревнованиях» деген атпен шыққан 1929 -1941 жылға дейін «Риддерский рабочий» деген атпен шықты, 1941 жылдан бері қазіргі атымен шығып келеді.

(Н.В.Алексеев «Усть-Каменогорск и устькаменогорцы» 1995 г, 65-70 стр.)

Нарық экономикасы кезінде Лениногор тау-кен комбинатын кен байыту кешеніне айналдыру қажеттігі туды. Лениногор КБК (ГОК) «Казмырыш» бірлестігінің құрамына кірді. Пайдаланылып жүрген екі полиметалл кен орнынан басқа тағы үш кеніш ашу көзделуде. Бүгінде жаңаша жетілдірілген байыту фабрикасы ТМД елдері бойынша түсті металлургия саласының ірі кәсіпорындарының бірі.

«Бүгінгі Лениногор – тұрақты даму үстіндегі кіші және орта кәсіпкершілік қаласы. Мұнда сүт, макарон өнімдерін, диірмен кешендері, май сығу, сыра зауыттары жұмыс істейді. Қоюлатылған сүт, ет консервілері өндіріледі.

Қаланың экономикалық болашағы аса зор. Бұл өңір саяхат-туризмге қолайлы.

Лениногор – Алтай өңіріндегі еңбеккер адамдар қаласы. Мөлдір мұздан моншақ таққан Алтай тауларының көгілдір баурайына орналасқан, жасыл шыршадан желек жамылған, ғасырлар данқына бөленген, көңілге шалқар сенім ұялатқан бұл қала-кеншілер мен металлургтер, құрлысшылар мен энергетиктер, дәрігерлер мен мұғалімдер мекені».

(«Құпиялы өлкенің ғажайыбы» Өскемен, 2001 ж, 304 бет)

Зырян. Бұл – алтын қазына өлкесі. Оңтүстік Алтайдың қазыналы қойнауына орналасқан қала. Алтайдың бұл өңіріне табиғат байлықты аямай берген. Жер қойнауында қорғасын, мырыш, мыс, күміс, алтын, қалайы кен қоры жатса, жер бетіне құнарлы топырақ, мол сулы өзендерді берген. Бұл- Алтайдың жоғарғы Ертіс аймағы. Ежелден қойнауы қазынаға толы өлке. Бабаларымыз көне заманнан бері Бұқтырма бойынан алтын, күміс, мыс кендерін қазып алып пайдаға жаратқан.

XVIII ғасырдың аяғында орыс кен іздеушілері Алтай тауы қойнауындағы Ертіс, Бұқтырма өзендері бойындағы түсті металлға бай Салайыр, Бұқтырма, Зырян кеніштері маңынан ежелгі «Чуд қазбалары» орындарын тапқан. Бұл аймақтан археологтар көне кездегі адамдардың тасқа жазған суреттерін, ертедегі адамдардың тұрған тұрақтарын тапқан. Ғалымдар мен археологтардың зерттеулерінде ертедегі адамдар бұдан 4 мың жыл бұрын бұл аймақта кен өндіргендігін анықтап отыр. Бұқтырма өзенінің оң жақ жағасында қарай, Свинчатка, Усть-Нарым маңында ертедегі адамдардың тұрған тұрақтары, еңбек құралдары табылған. Бұл заттар қазір облыстық мұражайда сақтаулы. Ең алғаш бұл өңірде қазба жұмыстарын көрнекті тау-кен зерттеушісі А.Демидов жүргізді.

1791 жылы Өскемен бекінісінен бұл жерде кәсіпкер кен іздеушілер жіберілді. Солардың бірі Г.Г.Зырянов еді. Тәжірибелі кенші қазба жұмыстарын бастап кетті. Осылай Зырянов кен орындарының жаңа тарихы осыдан екі ғасыр бұрын басталған еді. Бай кен орны «Зырянов» қаласы деп атала бастады.

(Шығыс Қазақстан облыстық мұрағат материалдарынан).

Бүгінгі күні Зырян қаласында «Зырян қорғасын комбинаты» жұмыс істейді. Комбинат – полиметалл рудаларын өндіретін және өңдейтін, басқа түсті металлургия кәсіпорындарына минералды шикізат беріп отыратын кәсіпорын. Комбинат қорғасын, мырыш, мыс сияқты негізгі металл өнімдерімен қоса алтын, күміс, кадмий, висмут металл өнімдері мен концентраттарын шығарады.

Зырян өнеркәсіп орындары 1897 жылға дейін Ресей өкіметінің меншігінде болды. 1930 жылға дейін шетелдік компаниялардың пайдалануында болды.

1931 жылы кен байыту фабрикасы іске қосылды. 1932 жылы кен қайта өндіріле бастады. Зырян кен басқармасы құрылып, 1952 жылы «Зырян қорғасын комбинатына» айналды. Комбинат құрамына Зырян және Грехов ірі рудниктері кіреді. 1976 жылдары кенді байытуда технологиялық үрдіс түгелдей автоматтандырылған. 1978 жылы жер асты кенін автоматты басқару жүйесі енгізілді. Жоғары өндірістік көрсеткішке жеткені үшін комбинат 1966 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Комбинат Еңбек Ері атағына ие болды. Комбинаттың бас инженері А.С.Травниковқа Лениндік сыйлықтың лауреаты атағы берілді.

(«ҚазССР қысқаша энциклопедиясы» 2 том 243-бет).

Зырянда қазіргі кезде 150 ден астам полиметалл, полиметалл-колчедан, мыс-колчедан кен орындары бар. Қала экономикасының негізі «Зырян тау-кен байыту кешені». Ол «Қазақмырыш» бірлестігінің құрамына кіреді. Кәсіпорынның дамуына «Малеев кенішінің үлесі зор». Бұл-асыл және сирек кездесетін металлдарға бай кеніш. Оған теңесетін кен орыны әлемде жоқ. Оның өнімі Ресей, Украина қалаларына метрополитен, Медеу мұз айдының салу құрылысына пайдаланылған.

Бұл өлкенің адамдары да ерекше. Тау-кен ісінің маманы, Социалистік Еңбек Ері, техника ғылымының кандидаты Н.Қ.Жақсыбаев, Еңбек Ері Жәпек Алдабергенов, Бопан Мұхаметжанов, Түсіпбек Ахметов сияқты азаматтарды Алтай өңірінің адамдары әрқашан мақтан тұтады.

Ж.Н.Құлшыманұлының басшылығымен Зырян аймағын зиянды өндіріс қалдықтарынан қорғау мәселесінің шешілуі үлкен табысты іс болды. Бұл мәселені шешу

үшін 30-дан астам ғалымдар мен мамандар қатысқан үлкен кеңес өткізілді. Білікті адамдар мен ғалымдар республика қалаларынан және шет елдерден келген ғалымдар, зерттеушілер, химия-биология мамандары қатыса отырып, өткізілген ғылыми кеңестің нәтижесінде Бұқтырма өзені, Бұқтырма су қоймасының тазалығын сақтау шаралары белгіленді. Нәтижесінде Бұқтырма су қоймасы зиянды қолдықтардан тазарып, теңіз жағасындағы өсімдіктер мен теңіздегі балықтардың себепсіз ауыруға шалдығуы азайды.

Алайда, аудан тек жер асты кен байлығымен ғана әйгілі емес. Ауданда ауыл шаруашылығы дамыған, құнарлы қара топырақ егін шаруашылығынан мол өнім береді. 60 мың гектар қара топырақты аймақ игерілген. Аудан жерімен Тұрғысын, Бұқтырма, Хамир өзендері ағып өтеді. Өзен бойларында көктерек, таулы аймақтарында қарағай, шырша, май қарағай, бал қарағай өседі. Ауыл шаруашылығына жарамды жері 302,6 мың гектар. Күнбағыс, картоп, көкөніс, дәнді дақылдар өсіріледі. Мал шаруашылығында сиыр, қой, жылқы, шошқа өсіреді. Аудан жерімен Өскемен-Зырян, Өскемен-Большенарым тас жолдары өтеді. Ауданда 1979 жылдан «Зырянская нива» газеті шығады. 20 бала бақшасы, 24 мектеп, 5 аурухана жұмыс істейді.

Алтай табиғаты қандай дархан, қандай жомарт! Осы Алтай төсінде қаншама ірі қалалар бой көтерді. Бұл қалаларды «Алтайдың алтын алкасы» деген дұрыс болар. Олар: Өскемен, Лениногор, Зырян, Серебрянск қалалары. Бұл әсем қалалар ел ырысын кенелтіп, бүкіл республикамыздың байлық, берекесін арттырып отыр.

Кенді Алтай өңірі Оңтүстік Сібір, Жетісу, Орта Азия аймақтарының тарихи және экономикалық дамуында да маңызды орынға ие болып келеді.

Жерұйықтай бай, берекелі ауданның бірі Оңтүстік Алтайдағы Бородулиха аймағы. Бұл Ресейдің Алтай өлкесімен шектесіп жатқан аймақ. Бородулиха Ертіс бойында жатқандықтан аудан территориясының көп бөлігін қарағайлы орман алып жатады. Онда демалыс орындары көп.

Аудан экономикасының негізін қалап отырған шаруашылықтардың ішінде «Жезкент» кен байыту комбинаты. Нарықтық экономика талабына сай, бұрынғы Орал кеніші негізінде іске қосылып, аудан экономикасына тірек болып отыр. «Жезкент» комбинаты-заманауи техникамен, жаңа технологиялық жабдықтармен қастамасыз етілген ірі комбинат. Жылына 1,5 миллион тонна руда өндіріп отыр. Үнемделген қаржы аудандағы мәдениет үйі, балабақша, медицина саласына жұмсалады.

Аудан экономикасын дамытуға ұн тарту комбинаты, егін шаруашылығы, «тұрмыстық қызмет» акционерлік қоғамы, асыл тұқымды мал шаруашылығы негізінде «Асыл» ЖШС мал зауыты 2008 жылы іске қосылды.

Шығыстың шырайлы аймағы Алтай өңіріндегі Шемонайха өңірі. Дархан дала – ырыс пен береке көзі болып есептелетін облысымыздың ауқымды, ірі ауданы. Бұл ауданда өзен-көл де, жасыл орман да, шабындықтар мен кең жайылымдық жерлер де көп. Егістік қара топырақты алқаптар облыстың көп жерлерін алып жатыр.

Локат-Семей-Алматы темір жолының бір тармағы осы аудан арқылы өтеді. Кеден бекеті Батыс Сібірге ашылған есік тәрізді. Ауданда қуатты мыс комбинаты жұмыс істейді. Нарық заманының талабына сай ашылған «Эрфоль» Жиһаз жасау фабрикасының маңызы арта түсуде.

Алтай өңіріндегі қара топырақты Шемонайха, Таврия, Самар, Бородулиха, Зырян аудандары ежелден астықты аймақ. Бүгінгі нарықтық экономика заманында сол деңгейінен төмендеген жоқ. Мол астық жолындағы жорық жалғасуда. Жыл сайын миллиондаған пут астық тапсырып, ел ырысын молайтып жатқан аймақтар. Күзде бұл өңірде сары алтындай астық теңізі теңселеді. Қамбаларға алтын дән ағылады.

Таврия, Глубокое, Шемонайха аудандары сүтті де құтты түлік сиыр түрлерін өсіруде. Нарықтық талаптарға сай мал түліктерін асылдандыру жүйесі жолға қойылып отыр.

Сүт өндіруде Шемонайха ауданында «Исток» акционерлік қоғамы, Өскемендегі «Эмил» АҚ тұтынушылар қоғамы тұтынушылар қажетін өтеуде. Облысымызда ет

тапшылығы ұмытылған. Рынок қажеттілігін Семей, Өскемен, Зырян, Лениногор ет комбинаттары қамтамасыз етеді.

Оңтүстік аудандар деп есептелетін Зайсан, Тарбағатай аудандары жатыр. Бұл аудандар жері жазық, егін шаруашылығына да, мал шаруашылығына да қолайлы аймақтар. Құнарлы мал жайылымымы мол Маңырақ – ежелден мыңғырған малды аймақ. Бүгінде отар-отар қой өргізген шаруа қожалықтары нығайып келеді.

Жолбарыстың жонындай күншіліктен көз тартатын Тарбағатай таулары облысымыздың оңтүстік аймағы саналады. Етегі «Барқыт бел» атанған жазық. Бұл жазық - төрт түлік малды өрістеткен құт мекен.

Зайсан ауданының жер қойнауы қазба байлыққа бай. Аудан өңірінде көмір, мұнай, сланец кен қорлары бар. Ауданда шипалы су көздері бар. Сауыр – Сайқан тау жоталары шипалы сулар мен алуан түрлі жеміс-жидекке бай. Табиғат байлығы жағынан екінші Алматы деп аталған өңір.

Ел еңсесі көтеріліп келеді. Шығыс Қазақстан экономикасы алға өрледі. Облысымызда 2000-2009 жылдар аралығында халық тұрақты табыс көзіне ие болды. Зейнетақы мен жалақылар уақтылы төленіп отырады. Елдің әл-ауқаты көтеріліп, жаңадан кәсіпорындар салынды. Мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасы бойынша жаңа тұрғын үйлер бой көтерді.

Қазіргі таңда Шығыс Қазақстан облысында машина құрастыру зауыты іске қосылды. «Азия Авто» Акционерлік қоғамы 2002 жылдың 20 желтоқсанында құрылып, алғашқы мемлекеттік тіркеуден өтті. Бас мекемесі Шығыс Қазақстан облысының орталығы - Өскемен қаласында орналасқан. Кәсіпорынның филиалдары Қазақстанның барлық ірі қалаларында бар.

«Азия Авто» кәсіпорынының басты мақсаты болып Қазақстан мен көрші елдер халқының сұранысын қанағаттандыратын және бәсекеге қабілетті автомобильдер шығаратын автомобиль өнеркәсібін құру болып табылады. «Азия Автоның» негізгі қағидасы – автомобиль кластерінің сатылық қалыптасуы, яғни: 1) автожинақтау зауытын салу; 2) бұл жерде бояу және дәнекерлеу өндірісін қалыптастыру; 3) сату және сервистік қызмет көрсету желісін дамыту. Зауыттың құрылуы еліміздегі аккумулятор, шина, шыны, электр техникасы және т.б. қосалқы бөлшектер шығаратын кәсіпорындардың дамуына жол ашты.

Білім беру саласында да ірі жетістіктер бар. Облыста жалпы саны 270 мыңнан астам оқушылары бар. 821 жалпыға білім беретін мектептер, 11 жоғары оқу орны, соның ішінде 7 жеке меншік, 38 колледж бар, олардың 18 жеке меншік.

Халықтың денсаулығын сақтау жүйесі бойынша облыстық емдеу-алдын алу мекемелері қызмет көрсетуде: 104 аурухана, 309 емхана, 19 ауылдық амбулатория, 251 ЖДА және 444 ФАП бар.

Алтай өңірі әлі де бай, әлі де берекелі. Алтайдың алыстан іздейтін қажеті жоқ. Кен байлығы да, мал да, астық та, орман – тоғай, өзен-көл байлығы да өзінен табылып жатқан дархан өлке. Алтай - қасиетті өңір. Алтай - қандай да болмасын әйтеуі бір себептермен, өз байлық қазынасын артық төгіп, шашпайтын аймақ.

МАРҚАКӨЛ

(Ел тарихынан)

XVIII және XIX ғасыр аралығындағы Шығыс өлкесі жайлы айтар болсақ Семей облысы немесе Семей губерниясының құрылу тарихынан қысқаша тоқталып кетуге тұра келеді.

Ел тарихы түсінікті болу үшін, сол кезендерге, уақыт мезгілдеріне тоқталайық. 1854 жылдан бастап Шығыс Қазақстан аймағы, Оңтүстік Алтай, Марқакөл түгелдей Семей губерниясының құрамына кірді. Аягөз, Көкпекті сыртқы округінің құрамында болып, 1875 жылдан бастап Марқакөл аймағы Семей губерниясы Зайсан уезінің құрамында болды. Тек 1928 жылы Зайсан уезінен бөлініп, Марқакөл дербес ауданы құрылды.

1861 жылы 21 қазанда басқаруды қайта құру «Ережесі» енгізіледі. Қазақ даласындағы Орынбор және Сібір иелігіндегі аймақтан 4 облыс құрылады. Ол облыстар: Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары.

1854 жылы 19 мамырда Семей облысын басқару туралы ереже бекітілді. Семей облысының (губерниясының) құрамына: Көкпекті сыртқы округі, Аягөз сыртқы округі, Жетісу өлкесі, Семей, Өскемен қалалары, Бұқтырма бекінісі, Қапал Заилинский (Іле аймағы) кірді. Семей облысы Батыс Сібір басқармасына бағынды. Дала генерал-губернаторының құрамына кірді. Семей облысының жер көлемі 442245,2 шаршы шақырым (кей деректе 64786,9 шаршы шақырым) тұрғындар саны 118448 адам болған.

Семей облысының Оңтүстік батысында Алтай таулары, Нарын, Күршім жоталары өтеді. Шығыстан батыс бағытта Тарбағатай, Сауыр таулары өтеді.

Облыстың жер бедерінің негізгі бөлігі далалы, жазық болып келеді. Оңтүстік батысы Алтай, Нарын, Қалба және Тарбағатай, Сауыр аймағы таулы болады. Облыстың оңтүстік батыс бөлігі Бұқтырма өзенінің жоғарғы ағысынан Үлкен Алтай жоталарымен шектеседі.

Ресей патшалығын Алтай өңірі, Ертіс бойы қатты қызықтырады. Ертіс бойына камалдар (крепость) салына бастайды.

1761 жылдары Семей, Өскемен, Бұқтырма, Зайсан аймақтарында бекіністер салынып, орыс қоныстанушылары көбейе бастады.

Осы мақсатпен 1891 жылы «Дала ережесі» («Степное положение») бекітілген. Бұл ереже бойынша жер мемлекет меншігі болды. Бұл ереженің негізгі мақсаты Ресейдің Сібірге, Алтай өңіріне, Орта Азияға орыс шаруаларын қоныстандырып, Алтай сияқты кенді аймаққа иелік жасауды көздегендігі белгілі.

1822 жылы Орта жүзде хандық билік жойылады. Қазақстанда ресейлік заң мен әкімшілік жүйесін құру жұмысы жүйелі түрде жүргізіле бастады.

Сол жылдары «Сібір қазақтары туралы жарлық» шығады. Осы заң бойынша Орта жүз территориясы сегіз сыртқы округке бөлінеді. Бұл округтерді аға сұлтандар басқарды. Округтер болыстарға бөлініп, әр болысқа 10-12 ауыл кіреді. Әр ауылда 50-70 үй болды. Әр бір округте 15-20 болыс болды. Болыстың құрамына кіретін ауылдарды старшындар басқарған. Болысты басқаратын адамдарды сұлтан немесе болыс деп атаған. Бұл лауазымдар сайлаумен бекітіледі. Лауазым иелері үш жылға сайланады. Әр округта округтік приказ құрылды. Приказ басында – аға сұлтан және 2 заседатель, 3 орыс заседатель отырды.

(ҚазССР қысқаша энциклопедия І-том).

Семей облысы былай бөлінді:

1. Семей ішкі округі. Сібір казактары әскерлерінің иемденген жері (Ертістің оң жағы) Семей, Өскемен қалалары, Бұқтырма бекінісі, Железинск бекінісінен Кіші-Нарын, Ертіс линиясы бойымен.

2. Көкпекті ішкі округі.

3. Аягөз ішкі округі.

4. Қапал әскери округі.

Шығыс өңірде Аягөз округі 1831 жылы құрылды. Аягөз округі үлкен аумақты қамтыды. Алайда, Оңтүстік Алтайға, Зайсан жеріне бұл округтің ықпалы әлсіз болды.

Аягөз сыртқы округі мынандай жерлерді қамтыды: Оңтүстік Тарбағатай мен Сауыр жоталары, оңтүстік-батыста Лепсі өзені, Балқаштың шығыс жағалауы, Солтүстік Шыңғыс тауының тармақтары, Зайсан қазан шұңқырының оңтүстік бөліктері, Шығыста – Сауыр жоталары мен Кендірлік өзенінің алқабымен шектелді.

Аягөз округіне 18 болыс найман, 6 болыс керей, 2 болыс уак тайпасы кірді. Наймандардан: матай, мұрын, семіз найман, садыр, сыбан, қаптағай т.б. қаракерейден тараған аталар кірді.

Аягөз округіне барлығы 63376 адам болды. 15 мың түтін (отбасы) болды. Аягөз округінің орталығы Аягөз қаласы. Бұрынғы Сергиополь бекінісі ретінде салынған қала.

Марат Мұқанов «Қазақ жерінің тарихы» Алматы, 1994 ж.

Көкпекті бекінісінің іргесі 1763 жылы қаланған. Қыр еліне бірінші салынған бекініс – Көкпекті бекінісі. Бұл бекініс көп жылдар бойы Семей-Шәуешек аралығындағы байланыс бекеті болды. Зайсан – Семей арасында өткерме сауда орталығы болып келген. Алғашында мұнда әскери адамдар ғана тұрады. Кейіннен казак-орыстар, орыс шаруалары, татар саудагерлері қоныстана бастайды. Бекініс салынған соң, бұл аймақта мекендеген Найман Қаракерей руларының жайлау-қыстауы тарыла бастады. Қаракерей рулары Қалба тауының шығыс етегін Қызыл - Су өзені мен Ертіс өзені сағасына дейінгі кең жайлауы тарылды. Бұл аймақтарға казак-орыс қыстаулары, шағын қалалар салына бастады.

1844 жылы осы аймақта Көкпекті округі құрылды. Көкпекті округінің орталығы Көкпекті елді мекенінің іргесі 1780 қаланған. Көкпекті елді мекені Тарбағатай тауының Қайрақты баурайынан басталатын Көкпекті өзенінің сол жағында қаланған. Көкпекті өзені Ертіске құяды.

Көкпекті ішкі округі Аягөз ішкі округінен бөлінді. Семей облыстық мұрағат дерегін келтірейік.

Көкпекті округінде халықтың қоныстануы жөніндегі мәлімет

Болыстар атауы	Ауыл саны	Тұңлік саны	Еркек кіндік	Әйел заты
Қондыбай Бура – Найман болысы	4	460	1767	1548
Көнек-Терістаңбалы - Найман	6	854	1716	1496
Ахымбет Сыбан – Керей	10	1314	2652	2447
Бура – Найман	4	832	1537	1334
Жәуетей Бура – Найман	5	763	1714	1369
Құттымбет – Мұрын	6	946	1635	1339
Саржомарт- Найман	6	911	2164	1841
Қыдыр-Мұрын	6	618	1114	448
Қыржы-Мұрын	6	686	1050	871
Кенже-Мұрын	6	784	1519	1403
Көңші-Мұрын	6	626	1213	1004
Бaqы, Тілес, Матай	4	1049	2417	1034
Назар-Мұрын	10	1686	2549	2321
Қарауыл-Жасық	5	550	1097	770
Барлығы	98	13366	26503	22429

Көкпекті округінде Қисық Тезеков 1844-1847 жылдары аға сұлтан болған. Абылай Әділов 1854-1857 жылдары, Ханқожа Тәтенов 1858-1859 жылдары, Әлхан Тілеубердин 1859-1862 жылдары, Сарт Жошин аға сұлтан болған.

Қисық (Салмақ) Тезеков Найман Қаракерей ішінде Жеті Жолымбетке жататын Ажығұл атасынан тарайды. Кезінде халық «Хан Қисық» деп атаған. Қисықтың азан шақырып қойған аты Салмақ еді. Қисық аса қайратты, іскер, әрі шыншыл әділ адам болған. Қисық Тезеков 1857-1858 жылдары екінші рет сайланып, екі сайлауда аға сұлтан лауазымын атқарды. Найман Қаракерей тайпасының әйгілі адамдарының бірі.

Шығыс өңірінде Көкпекті сыртқы округі құрылып, осы округке Алтай, Нарын, Марқакөл, Зайсан, Күршім аймақтары қамтылғанмен Тарбағатай аймағындағы Байжігіт, Ертіс бойындағы Төртуыл, Марқа өңіріндегі Қожанбет, Күршім бойындағы Ақнайман елдері жөнінде тарих беттерінен де, мұрағат құжаттарынан да нақтылы дерек табылмайды.

Бұл кезеңде 1745-1783 жылға дейін найман тайпасының көп аймақтары Әбілпейіз сұлтанның билігінде болғаны тарихтан белгілі. 1783 жылы Әбілпейіз қайтыс болған соң, орнына баласы Ханғожа отырады. Ханғожа 1783-1799 жылға дейін 16 жыл билік жүргізеді. 1799 жылы Ханғожа қайтыс болып, орнына оның баласы Жанқожа отырады.

(Н.Мыңжан «Қазақтың қысқаша тарихы», Алматы, 1994ж, 307 бет).

Бұл деректерге сүйенсек XIX ғасырдың басында Алтай аймағы Ресей ықпалында болып және Қытаймен сырттай қарым-қатынас жасай отырып, ел басқару ісін әлі де өзінше (еркін) жүргізіп отырған.

Көкпекті округі 1868 жылы таратылып, бір бөлігі Зайсан уезіне, бір бөлігі Өскемен уезіне қаратылды.

«Уезд-әкімшілік аймақ. Уезд қала мен оған бағынышты болыстардан тұрады. XVIII-ғасырдан бастап уезд губерниялардың құрамды бөлімі болды. Ол Қазақстанның саяси - әкімшілік өміріне 1867-68 жылдағы реформа негізінде енді.

Уездер болыстарға бөлінді. Уездерді патша офицерлерінен тағайындалған уездік бастық басқарды. Қазақстан территориясында барлығы 26 уезд болды».

(ҚазССР қысқаша энциклопедия I-том).

Зайсан уезі. Зайсан приставаы 1868 жылы құрылды. Зайсан приставаы Тарбағатай мен Алтай таулы жүйесінің сілемдеріне орналасқан. Бұл әкімшілік жүйесі «Зайсан-Күршім, Бұқтырма өлкелерінің» қазақтарын басқару үшін құрылған. Басқару орталығы Зайсан күзет орны болды. Зайсан приставаы құрамына 2 станица, 4 ауыл, 14 болыс, 104 старшындық және 20974 үй кірді. Онда 109387 тұрғын, оның 104811 қазақ, 1478 казак орыстар болды.

Зайсан уезі 1875 жылы құрылды. Ол Семей губерниясына қарады. Уездің жер көлемі 49752 км², халқы 49453 адам. Уезде 29343 шаруашылық болған.

Зайсан уезі Семей облысының (губерниясының) оңтүстік шығысын алып жатыр. Зайсан уезіне Оңтүстік Алтай, Тарбағатай, Күршім, Марқакөл, Ақсуат аймақтары қарады. Зайсан уезінің аумағына Оңтүстік Алтайдың тау жоталары, тау аралық жазықтар, сансыз көп су көздері, өзендер, көлдер кездеседі. Тау өзендері Қара Ертіс, Алқабек, Қалжыр, Кендірлік, Жеменей, Көкпекті, Күршім өзендері ағып өтеді. Мұнда Қазақстандағы ең ірі көл- Зайсан, биік тау көлі –Марқакөл орналасқан.

Зайсан уезінің саяси әкімшілік орталығы 1875 жылдан Зайсан қаласы болды. Зайсан қаласының ірге тасы 1864 жылы қаланды. 1871 жылы қала атағына ие болды. Қалада уездік басқарма кедені, қаржы, почта-телеграф, орман-тоғай мекемелері жұмыс істеді.

1863 жылы генерал И.Ф.Бабковтың экспедициясы Зайсан аймағына келіп, шекара шебін белгілеу мақсатында Қытай ұлықтарымен келіссөз жүргізді. Және Зайсан бекінісінің болашақ орнын белгіледі. И.Ф.Бабков осы жылдары Зайсан бекінісін салудың мүмкіншілігіне жете көңіл бөлді. Кейіннен осы бекіністің негізінде Зайсан қаласы салынды.

И.Ф.Бабков бастаған әскери құрам бұл өлкеге келе бастаған отаршыл өкімет өкілдері еді. Зайсан өңіріне орыстар қоныстана бастады. Бұл өлкенің табиғатын, қазба байлықтарын, жануарлар дүниесін зерттеу жұмысы басталды. Зайсан аймағы 1868 ж бастап Ресей билігіне көше бастады.

Зайсан қаласының дамуы, шаруашылық өмірі Ертіс су жолы және Зайсан көлімен байланысты болды. Зайсанға Семейден, Кереку, Өскемен, Омбы, Қарқаралыдан келетін саудагерлер, кірешілер көбейді. Олар Қытай, Тибет, Шынжанға жүн, тері, мал, ағаш т.б. шикізаттар шығарды. Ол жақтан мата, киім-кешек, қол-өнер бұйымдары өткізілді.

Сауданың негізінде қаланың маңызы арта түсті. 1887 жылы Зайсанда май зауыты, екі тері өңдеу зауыты, сыра зауыты жұмыс істеді. Кірпіш зауыты, сабын қайнату зауыты ашылған. Ағаш өңдеу зауыты (тақтай, есік-терезе, үй жиһаздарын шығара бастады). Темір өңдеу зауыты Қытайға, Монғолияға, Тибетке экспортқа темір шығарған.

Қала халқының әлеуметтік құрамында саудагерлер, әскери шенділер елеулі орын алды.

Зайсан уезінің аумағында наймандардың көптеген рулары қоныс тепті. Зайсан уезі 17 болыстыққа бөлінген. Соның 16 болысында наймандар мекендеді. 91599 тұрғыны бар, 21721 шаруашылығы болған.

Зайсан уезінің аумағына Төртуыл, Тоқан-Тоғыз, Қаракерей, Қожанбет, Ақнайман рулары қоныстанған.

Қара Ертіс бойына орналасқан Қожанбет, Тоғыз аталары «Қара Ертіс» болысы деп аталды. 9 старшынға біріккен.

Төртуыл, Тоғыз аталары Қара Ертістің сол жағына орналасқан. Олар 8 старшынға біріккен. Төртуыл руының құрамында 7761 адам болды. Олар 1373 шаруашылыққа біріккен. Негізгі қыстаулары: Ақарал, Қарабұлақ, Жеменей, Кендірлік, Көкжота, Кеңарал, Бозайғыр, Құмтөбе құмдарын мекендеген.

(Материалы по обследованию хазяйства и земнопользования киргизов Семипалатинской обл. Т.Ш. Зайсанский уезд СПб, 1913).

Жазда Төртуыл рулары Ертістен өтіп, Марқакөл, Сарытау, Ақжайлау, Көкжота, Секітас аймағын жазғы жайлауы ретінде пайдаланған. Бұл өңірде «Қара Ертіс» болысының 8 старшын елі жазғы жайлауға орналасады.

Білезік өзенінің бойын төртуылдың Есімбек, Есенғұл рулары жайлады. Шөптікөл, Көкжота аймағын Тұзақшы рулары жайлады. Кейіннен бұл қоныстар «Тұзақшы кезені», «Тұзақшы жайлауы» деп аталды.

Қызыл кезен, Ұранқарағай, Секітас аймағы Жылқайдар-Дүзбай аталарының жайлауы болған. Ал Жылқайдар – Дүзбай, Мынбай, Сарманак аталарының қыстауы Қаратал, Ақарал, Кеңарал Ертіс жағасына дейінгі кең қоныстар.

Марқа өңірінде осы күнге дейін «Тоғыз жайлауы», «Тұзақшы кезені», «Жылқайдар жайлауы» деген жер аттары бар. Төрқуыс, Матайбай, Көкжота, Үш - Мүңкер жерлерін төртуылдың Есіркеп, Мая, Жақау аталары жайлаған.

Жеті кезен Матайбай,
Суыңнан кеттік тата алмай.
Орыстың жері атанып,
Бір көруге бата алмай,- деп өзінің туған жерге деген

сағынышын жазған екен. Төртуыл Тұзақшы руынан шыққан ақын, әрі ел басқарған болыс апамыз Әшім Ысқақ қызы, Мырзаш Алдиярұлының немересі.

Төртуыл рулары Ертістен өтіп, Қалжыр, Алқабек бойымен Ақжайлауға қарай көшетін. Ары қарай төр жайлауға тарала қоныстанатын. Төртуыл руларына жазғы жайылымдық жердің тарлығы көп қиындық туғызған. Олар өздерімен көршілес Қожанбет руларынан жайлау жайылымын сұрауға мәжбүр болған. Төртуылдар Алтайға көшкен кезде, Қожанбеттердің жерін басып өтетіндіктен, олар кейде қарсылық білдіріп отырған. Төртуылдарға нақтылы жайлау жолы (көш жолы) белгіленіп, одан ауытқымау талап етілген.

Алтайға ел көшеді буын-буын,
Көрмейсің төртуылдай елдің қуын.
Баспасын егін-шөпті жолындағы,
Мамырлап жатам десе Алтай нуын, - деген сөз сол кезден ел аузында

қалған екен.

Төртуылдың тоғыз руы Бала Қалжыр, Қарабүйрек, Тақыр жазығы Байшуақ, Шүршіт сайлары арқылы Шарықты, Топарбұлақ, Арғынбай арқылы жайлауға шығады. Жазғы жайлауы Сарымсақты, Қарағаш, Барынкөл, Тасқайнат, Көкбұқа аймағы.

Көктемде мал төлдеген соң Тоғыз, Төртуыл рулары Ертістен өтіп, Алтайға қарай көшетін.

Тоғыз руларының көші сәнді, салтанатты болады екен. Мал түліктерінің ішінде көбінде жылқы, түйе, сиыр малдарын ұстаған. Төртуыл руларының көші жөнінде Құдакел деген атадан шыққан Апашбай ұлы Арғынбек ақынның өлеңінен үзінді.

Қазақ еді халқымыз,
Мекендеген Алтайды.
Жайлаушы еді жазды күн,
Алтай басы Марқаны.

Шығушы едік жайлауға,
Ертіс өтіп күрілдеп.
Бозбалалар жылқы айдап,
Қыз келіншек күлімдеп,

Ел көшкенде мырзалар,
Сұлуды жанап ілімдеп.

Таскайнат, Сартау, Көлшілік,
Жайлаушы еді ел шығып.
Асып түссен Қарағаш,
Бар Дөртуыл аралас.
Қозы сойып ерулік,
Беруші еді тамақ-ас.

Шауқар бұлақ, Қаройым,
Жыр болды ғой бар ойым.
Қыз, бозбала жиылып,
Салатұғын күнде ойын.

Салқыншоқы, Бесбұғы,
Алтайдың биік шиыры.
Бұғымұйіз, Сырлытан,
Қарағайлы бүрлі там.
Қызарып нұрын шашатын,
Жазды күні нұрлы тан.

Тоғыздан шыққан азаматтар қол өнеріне жеттік болған. Ағаштан түйін түйген шеберлер көп болған. «Тоғыздан ұл туса, ағашқа күн туады»- деген сөз содан қалса керек.

Ағаштан ертоқым, домбыра, жүк аяқ, кебеже, сандық, үй ағашы (киіз үйдің ағаштарын) жасаған. Шебер қолдан шыққан бұл заттар басқа рулардың, іргелес аталардың қалауы мен сұрауына ие болған.

Мал терілерін өндеп одан аяқ киім, етік, кебіс-мәсі, саптама етік тәрізді киімдер тігетін шеберлер болған. Бұл киімдер сол кезде аса керекті қажеттіліктер еді.

Мал терісінен жасалған ер тұрман әбзелдері, жүген, қамшы т.б. заттар екінің бірінің қолынан келе бермейтін қажеттіліктер. Өңделген былғары, былғары тон, ішік тәрізді киімдерді тігуге Зайсан қаласынан іс машиналар алдырып пайдаланған.

Сондай шебер қолдардан шыққан ыдыс-аяқ, ас-су әбзелдері де көз тойдырарлық еді дейді көне көз үлкендер. Қайың ағашынан жасалған табақтар, ет табақтар. қымыз тегештері. оюлы шөміштер үй тірлігінің сәнін келтіреті сөзсіз.

Қыста мұз бетіне жол түскен кезде азаматтар шана жолымен Күршім, Қалғұты, Самарға дейін барып айырбас сауда жасаған. Ағаш, тері бұйымдарын апарып, бұл, шәй, астық сияқты заттарға айырбастаған.

Тоғыз елінен пысық, сауатты азаматтар да көп шыққандығы айтылады. Ескіше оқыған сауатты адамдар көп болған. Колхоздастыру кезеңінде олар Семей, Зайсан қалаларындағы қысқаша дайындық курстарда оқып білім алған еді.

«Тоғыздың тоғыз белсендісі» деген сөз көп айтылатын еді. Бұл колхоздастыру кезінде болса керек. Ауылдық кеңесте, колхоз бастығы, еселші сияқты жұмыстарға араласқан азаматтар көп болған екен. Ол азаматтардың көпшілігі Ұлы Отан соғысына кетіп өралмады.

Тоғыздың тоғыз белсендісі: Күнпейісов Қаби, Ілгекбаев Қасейін, Бажықов Рахмет, Момбаев Изет, Молдабаев Хамитжан, Ақмадиев Уайдолда, Көпенұлы Құмарбек, Тұрсынқожаұлы Әбдікәрім, Мамдыбайұлы Шәри, Айшпін Матабай т.б. азаматтар еді.

Тоғыз руына жататын аталардың қыс айларында жылы қыстық үй-қоралары болған. Қысқы үйлерді пеш-қазандықтармен от жағып жылытқан. Сонда Қожанбет ауылынан қыдырып келген ақсақалдар «Тоғыздар жазды үйлеріне күргізіп алыпты-ғой!» деп таңырқаған екен. Ол кезде Қожанбеттер қыста да кигіз үймен қыстап шығады екен.

Зайсан уезінің шығыс бөлігін Қара Ертістен бастап Бөкенбай тауы, Қалжыр өзені, Азутау, Марқакөлге дейінгі аралықта Қожанбет рулары қоныстанады. Бұл аймақ «Қалжыр болысы», «Ақжайлау болысы», «Пограничный болысы», «Терісайрық болысы», «Майтерек болысы», Ертіс бойында «Каморов болысы» сияқты болыстықтарға бөлінген.

Осы болыстықтарда Ыскаков Кәкім болыс, Көлбаев Омар болыс, Өтеулинова Дариға болыс, Ырысбаев Ақыбай болыс, Ағжанұлы Бұтабай болыс, Енсебаев Ахмет болыс, Бижигитов Ақыбай болыс, Жанакұлы Көпен болыс, Ертіс болыстығында, Мысбаев Миранш болыс, осындай азаматтар болыстықтарды басқарған.

Старшындар Рысбаев Нұртаза, Жұпбаев Зәбен, Есенбаева Ібила, Жықбаев Қыдырманш, Байтоғазев Әбілмашар т.б. старшын, ауылнай қызметін атқарған азаматтар болған.

Қалжыр болысындағы 1327 шаруашылықтың 1033 шаруашылығы егіншілікпен айналысты. Олардың егістік жері 1980 десятинаға жетті. Пішен даярлаумен 1177

шаруашылық айналысты. Бұл мәліметтерден Қожанбеттер үшін дәлелді дәлелдер ешқандай да емес, шөп шабу шаруашылықта маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Қалжыр өзенінен батысқа қарай тау етегіндегі жазықта Қожанбеттердің келтіретін ауылдары қоныс тепті. Бұлар Оңтүстік Алтайдағы таулы аймақтарының құрылымдары еді есептеледі. Олар жаз айларында тау етегіндегі жазықтарда (Жайсаң қалың шұңқыры жазығы) егіншілікпен айналысып, күзде өнімін жинап алатын соң, тау жағы қыстақтарына қыстайтын.

Қалжыр болысының 5571 тұрғындары 1327 шаруашылықты біріктіреді. Қожанбеттер Маркакөл бассейнінің айналасы мен Қалжыр өзенінің бойын мекендеген 8 етәршінің ел болған. Олар: Құраймолды, Жарқудық, Қарашілік, Сарқудық, Алқабек, Қарой, Қарақия, Акбұлақ аймақтарына қоныс тепті.

(К.Струве, Г.Поганин «Путешествие на оз. Зайсан и речную область Черного Иртыша – ЗРГО по общей географии» стр. 406; «Материалы по обследованию» стр. 366-371).

Қожанбеттердің жазғы жайлауы мал-жанлы мылтырған Маркакөл, Мылқұлақ, Бесқайнар, Сарытау, Көкбұқа, Жиренбайтау, Құзғынды, Зүқарағай аймақтарындағы кен қоныстар.

Сырынбет атасының жазғы жайлауы: Қарағаш, Бесқайнар, Сарытау, Көлшілік, Толай – кезеңі.

Жәлменбет атасының жайлауы: Бөтеке, Ақтас, Тасқайназ, Жұпар, Абыз.

Мысқал (Шағыр) аталарының жайлауы: Қызылгас, Тішке жотасы, Тесіктас.

Атақозы аталарының жайлауы: Ақжайлау, Терқуыс, Тесқайың, Сармөңке, Бұғымүйіз.

Егізқара аталарының жайлауы: Керетегас, Қызылашы, Көкбұқа, Байнақ сазы,

Сарымсақты.

Жарболды аталарының жайлауы: Көкжота, Үшмүңкер, Сырлытау, Сандықтас.

Қалқаман аталарының жайлауы: Сапқыншоқы, Бұлғынды, Әкімбай кезеңі, Жүнді Қарағай, Жалпак Қайың.

Қалжыр болысында суармалы егін шаруашылығы кен орын алды. Олар жерді темір соқамен, кейде ағаш соқамен (тіс ағаш деп аталатын құрал) жыртқан. Жырттыған егістік жерді топырақты жұмсарту үшін бумалап байлаған талмен тырмалайды. Кейде тырмалаудың орнына жыртылған жерді көлденеңнен қайта жыртады (Бұл әдісті тың жерді жыртқан кезде қазіргі кезде де қолданады).

Бұл өңірде көктемгі егіс көкек айының 20-нан басталып, маусымның 1-не дейін созылады. Қалжыр өзенінен тоғанмен су тартып, егістікті атыздан сүзетін. Судың дұрыс пайдалануын бақылау үшін егіншілер арық бақылаушысын «тоған басы» сайлап отырған.

Егістік аймақтарды суландыратын үлкен бас тоғандарды атап, рулар бірігін қазатын болған. Кейде бүкіл болыстың азаматтары бірлесіп қазған. Көлік, құрал-сайман бірлесіп алынады. Негізгі жер қазатын құралдары кетпен, шот, қайың, дом, күрек тәрізді қарапайым құралдар болған. Азық-түлік, сойысқа мал бөлінеді. Қалжыр өзенінен алынған осындай ірі тоғанның бірі «Қарақия» тоғаны. Қарақия тоғаны 1880 жылдары қазылған. Қалжыр өзенінен алынған осындай көне тоғанның бірі «Көкқұма» тоғаны. Қарақия тоғаны арқылы Қалжыр өзенінен Қарашілік жазығына дейін су апарылған. Тоғанның артық суы Түйеқұйрық тұсынан Қара Ертіске қосылады. Бұл тоғандар кейін ұжым шаруашылығы мен кентарлар тұсында да суармалы егіске пайдаланылды.

Егістік жерді суарудың түрлі әдісі болған. «1 десятина жерді суару үшін көлденеңнен 2 атыз, ұзынынан 3 атыз тартады». Мұны атыздап суару әдісі дейді.

Алғашқы су – жерді жыртқанға дейінгі суару. Екінші су – астықты өккен соң, бір айдан кейінгі астық жер бетіне өніп шыққан кездегі суару. Бұл суаруды «Топырақ суы» деп атаған. Үшінші су – астық бойлаған кездегі суару. Төртінші су – астық бастартқан (дән салған) кездегі суару. Оны «Орақ суы» деп атаған.

Бұл аймақтарда астық орақ (Орақ науқаны) тамыздың ортасынан басталып, қарашаның 1-інде аяқталған. Бауланған астықты қырманда жылқымен немесе өгізбен бастырады.

Егіншілердің айтуы бойынша 1 қапшық тұқымнан 25 қапшық астық алынатын болса, өнім жоғары болып саналады. 1 қапшық тұқымнан 5-7 қапшық өнім алынса, төменгі өнім

Ел көшкенде мырзалар,
Сұлуды жанап ілімдеп.

Тасқайнат, Сартау, Көлшілік,
Жайлаушы еді ел шығып.
Асып түссең Қарағаш,
Бар Дөртуыл аралас.
Қозы сойып ерулік,
Беруші еді тамақ-ас.

Шауқар бұлақ, Қаройым,
Жыр болды ғой бар ойым.
Қыз, бозбала жиылып,
Салатұғын күнде ойын.

Салқыншоқы, Бесбұғы,
Алтайдың биік шиыры.
Бұғымүйіз, Сырлытаң,
Қарағайлы бүрлі там.
Қызарып нұрын шашатын,
Жазды күні нұрлы таң.

Тоғыздан шыққан азаматтар қол өнеріне жеттік болған. Ағаштан түйін түйген шеберлер көп болған. «Тоғыздан ұл туса, ағашқа күн туады»- деген сөз содан қалса керек.

Ағаштан ертоқым, домбыра, жүк аяқ, кебеже, сандық, үй ағашы (киіз үйдің ағаштарын) жасаған. Шебер қолдан шыққан бұл заттар басқа рулардың, іргелес аталардың қалауы мен сұрауына ие болған.

Мал терілерін өндеп одан аяқ киім, етік, кебіс-мәсі, саптама етік тәрізді киімдер тігетін шеберлер болған. Бұл киімдер сол кезде аса керекті қажеттіліктер еді.

Мал терісінен жасалған ер тұрман әбзелдері, жүген, қамшы т.б. заттар екінің бірінің қолынан келе бермейтін қажеттіліктер. Өңделген былғары, былғары тон, ішік тәрізді киімдерді тігуге Зайсан қаласынан іс машиналар алдырып пайдаланған.

Сондай шебер қолдардан шыққан ыдыс-аяқ, ас-су әбзелдері де көз тойдырарлық еді дейді көне көз үлкендер. Қайың ағашынан жасалған табақтар, ет табақтар, қымыз тегештері, оюлы шөміштер үй тірлігінің сәнін келтірері сөзсіз.

Қыста мұз бетіне жол түскен кезде азаматтар шана жолымен Күршім, Қалғұты, Самарға дейін барып айырбас сауда жасаған. Ағаш, тері бұйымдарын апарып, бұл, шәй, астық сияқты заттарға айырбастаған.

Тоғыз елінен пысық, сауатты азаматтар да көп шыққандығы айтылады. Ескіше оқыған сауатты адамдар көп болған. Колхоздастыру кезеңінде олар Семей, Зайсан қалаларындағы қысқаша дайындық курстарда оқып білім алған еді.

«Тоғыздың тоғыз белсендісі» деген сөз көп айтылатын еді. Бұл колхоздастыру кезінде болса керек. Ауылдық кенесте, колхоз бастығы, есепші сияқты жұмыстарға араласқан азаматтар көп болған екен. Ол азаматтардың көпшілігі Ұлы Отан соғысына кетіп оралмады.

Тоғыздың тоғыз белсендісі: Күнпейісов Қаби, Ілгекбаев Қасейін, Бажықов Рахмет, Момбаев Изет, Молдабаев Хамитжан, Ақмадиев Уайдолда, Көпенұлы Құмарбек, Тұрсынқожаұлы Әбдікәрім, Малдыбайұлы Шәри, Айшин Матабай т.б. азаматтар еді.

Тоғыз руына жататын аталардың қыс айларында жылы қыстық үй-қоралары болған. Қысқы үйлерді пеш-қазандықтармен от жағып жылытқан. Сонда Қожанбет ауылынан кыдырып келген ақсақалдар «Тоғыздар жазды үйлеріне күргізіп алыпты ғой!» деп таңырқаған екен. Ол кезде Қожанбеттер қыста да кигіз үймен қыстап шығады екен.

Зайсан уезінің шығыс бөлігін Қара Ертістен бастап Бөкенбай тауы, Қалжыр өзені, Азутау, Марқакөлге дейінгі аралықта Қожанбет рулары қоныстанады. Бұл аймақ «Қалжыр болысы», «Ақжайлау болысы», «Пограничный болысы», «Терісайрық болысы», «Майтерек болысы», Ертіс бойында «Каморов болысы» сияқты болыстықтарға бөлінген.

Осы болыстықтарда Ысқаков Кәкім болыс, Көлбаев Омар болыс, Өтеулинова Дариға болыс, Ырысбаев Ақыбай болыс, Ағжанұлы Бұтабай болыс, Енсебаев Ахмет болыс, Бижигитов Ақыбай болыс, Жанақұлы Көпен болыс, Ертіс болыстығында, Мысбаев Мираш болыс, осындай азаматтар болыстықтарды басқарған.

Старшындар Рысбаев Нұртаза, Жұпбаев Зәбен, Есенбаева Ібила, Жықбаев Қыдырмаш, Байтоғаев Әбілмашар т.б. старшын, ауылнай қызметін атқарған азаматтар болған.

Қалжыр болысындағы 1327 шаруашылықтың 1033 шаруашылығы егіншілікпен айналысты. Олардың егістік жері 1980 десятинаға жетті. Пішен даярлаумен 1177

шаруашылық айналысты. Бұл мәліметтерден Қожанбеттер үшін дәнді дақылдар егу мен шөп шабу шаруашылықта маңызды роль атқарғанын көреміз.

Қалжыр өзенінен батысқа қарай тау етегіндегі жазықта Қожанбеттердің көптеген ауылдары қоныс тепті. Бұлар Оңтүстік Алтайдың таулы аймақтарының тұрғындары болып есептеледі. Олар жаз айларында тау етегіндегі жазықтарда (Зайсан қазаң шұңқыры жазығы) егіншілікпен айналысып, күзде өнімін жинап алған соң, таудағы қыстауларына қыстайтын.

Қалжыр болысының 5571 тұрғындары 1327 шаруашылықты біріктірді. Қожанбеттер Марқакөл бассейнінің айналасы мен Қалжыр өзенінің бойын мекендеген 8 старшын ел болған. Олар: Құраймолды, Жарқұдық, Қарашілік, Сорқұдық, Алқабек, Қарой, Қарақия, Ақбұлақ аймақтарына қоныс тепті.

(К.Струве, Г.Потанин «Путешествие на оз.Зайсан и речную область Черного Иртыша – ЗРГО по общей географии» стр.406; «Материалы по обследованию» стр.366-371).

Қожанбеттердің жазғы жайлауы мал-жаны мыңғырған Марқакөл, Мыңбұлақ, Бесқайнар, Сарытау, Көкбұқа, Жиренбайтал, Құзғынды, Зуқарағай аймағындағы кең қоныстар.

Сырынбет атасының жазғы жайлауы: Қарағаш, Бесқайнар, Сарытау, Көлшілік, Топай – кезеңі.

Жәлменбет атасының жайлауы: Бөтеке, Ақтас, Тасқайнат, Жұпар, Абыз.

Мысқал (Шағыр) аталарының жайлауы: Қызылтас, Тініке жотасы, Тесіктас.

Атақозы аталарының жайлауы: Ақжайлау, Төрқуыс, Төсқайың, Сармөңке, Бұғымүйіз.

Егізқара аталарының жайлауы: Керегетас, Қызылащы, Көкбұқа, Байпақ сазы, Сарымсақты.

Жарболды аталарының жайлауы: Көкжота, Үшмүңкер, Сырлытаң, Сандықтас.

Қалқаман аталарының жайлауы: Салқыншоқы, Бұлғынды, Әкімбай кезеңі, Жүнді Қарағай, Жалпақ Қайың.

Қалжыр болысында суармалы егін шаруашылығы кең орын алды. Олар жерді темір соқамен, кейде ағаш соқамен (тіс ағаш деп аталатын құрал) жыртқан. Жырттылған егістік жерді топырақты жұмсарту үшін бумалап байлаған талмен тырмалайды. Кейде тырмалаудың орнына жырттылған жерді көлденеңінен қайта жыртады (Бұл әдісті тың жерді жыртқан кезде қазіргі кезде де қолданады).

Бұл өңірде көктемгі егіс көкек айының 20-нан басталып, маусымның 1-не дейін созылады. Қалжыр өзенінен тоғанмен су тартып, егістікті атыздап суғарған. Судың дұрыс пайдалануын бақылау үшін егіншілер арық бақылаушысын «тоған басы» сайлап отырған.

Егістік аймақтарды суландыратын үлкен бас тоғандарды аталар, рулар бірігіп қазатын болған. Кейде бүкіл болыстың азаматтары бірлесіп қазған. Көлік, құрал-сайман біріктіреді. Негізгі жер қазатын құралдары кетпен, шот, қайла, лом, күрек тәрізді қарапайым құралдар болған. Азық-түлік, сойысқа мал бөлінеді. Қалжыр өзенінен алынған осындай ірі тоғанның бірі «Қарақия» тоғаны. Қарақия тоғаны 1880 жылдары қазылған. Қалжыр өзенінен алынған осындай көне тоғанның бірі «Көктұма» тоғаны. Қарақия тоғаны арқылы Қалжыр өзенінен Қарашілік жазығына дейін су апарылған. Тоғанның артық суы Түйеқұйрық тұсынан Қара Ертіске қосылады. Бұл тоғандар кейін ұжым шаруашылығы мен кеншарлар тұсында да суармалы егіске пайдаланылды.

Егістік жерді суарудың түрлі әдісі болған. «1 десятина жерді суару үшін көлденеңнен 2 атыз, ұзынынан 3 атыз тартады». Мұны атыздап суару әдісі дейді.

Алғашқы су – жерді жыртқанға дейінгі суару. Екінші су – астықты еккен соң, бір айдан кейінгі астық жер бетіне өніп шыққан кездегі суару. Бұл суаруды «Топырақ суы» деп атаған. Үшінші су – астық бойлаған кездегі суару. Төртінші су – астық бастартқан (дән салған) кездегі суару. Оны «Орақ суы» деп атаған.

Бұл аймақтарда астық ору (Орақ науқаны) тамыздың ортасынан басталып, қарашаның 1-інде аяқталған. Бауланған астықты қырманда жылқымен немесе өгізбен бастырады.

Егіншілердің айтуы бойынша 1 қапшық тұқымнан 25 қапшық астық алынатын болса, өнім жоғары болып саналады. 1 қапшық тұқымнан 5-7 қапшық өнім алынса, төменгі өнім

болып саналады.

Жиналған астықты Зайсан базарына апарып өте арзан бағамен сатқан. 3 пұт бидай – 1 сом, 1 қапшық тары – 1 сом, 2 қапшық сұлы – 1 сомнан сатылған. Ал ауыл ішінде 1 қапшық бидайды 1-2 койға айырбастаған.

(М.Мұқанов «Қазақ жерінің тарихы», Алматы 1994 ж).

Қожанбет руларында мал шаруашылығы басты орын алды. Төрт түлік малдың ішінде қой және жылқы малы көп өсірілген. Мал отарларын қыста Бөкенбай тауының қойнауларындағы, тау бөктерлеріндегі және жазықтағы қыстауларға қыстатқан. Жаз айларында жазғы жайылымға Алтай тауына, Төр жайлауға шығарған. Жазғы жайлаулары Салқыншоқы, Құлынкеткен, Бесқайнар, Сартау, Топай кезеңі, Көлшілік, Жүндіқарағай, Қызылтас, Бөтеке, Ақтас, Тасқайнат, Сарымсақты.

Зайсан уезі үш учаскеге бөлініп оның басында крестьян бастықтары болған. №1 учаске Зайсан қаласында, №2 учаске Көкпекті ауылында, №3 учаске Рождественское ауылында болды. Рождественское ауылы кейін Ордынка деп өзгертіліп, Марқакөл ауданы «Боран» совхозының бір бөлімше орталығы болды. Қазір бұл ауыл Жиделі деп аталады.

1910 жылдары Зайсан уезі және Марқакөл, Қалжыр өңіріне қоныстанушылар, орыс тұрғындарының саны көбейе берді. «Бұл жылдары Зайсан уезі аймағына 4003 қоныстанушы отбасы келген. Қоныстанушылардың жаңадан 70 учаскесі, 8 хутор құрылды» деген Омбы генерал-губернаторына Семей губернаторы Тройницкийдің есебінде.

«Есеп беріп отырған жылда менің басты міндетім 1908-1909 жылдардағыдай Қытаймен шекаралас негізінен қырғыздар мекендейтін облысқа орыс келімсектерін орналастырып, оны Россия империясының бөлінбейтін орыс облысы ету болды. Бұрын көшпелі қырғыздар мекендеген облыстың далалары мен таулы аймақтарындағы уездердің бәрінде қоныстанушы шаруалардың поселкелері пайда болды. Орыс шаруаларын бұдан да көп қоныстандыруға болар еді, бірақ мен шаруалар қоныстанатын жерлерді жан-жақты зерттеп, олар тұруға қолайлы, және шаруашылық жүргізуге өзен-суы бар жерлерді анықтағаннан кейін ғана орыс шаруаларын әкелуді талап етемін» деген Тройницкийдің есеп баяндамасынан Ресей үкіметінің асқан дипломатиялық, шовинистік саясатын көреміз.

(«Дидар» газеті 1998 ж, 7 сәуір).

Облыстық генерал-губернатор осылай қанды шеңгелін салып отырғанда, көшпенді елдің жағдайы қалай онсын. Жыл өткен сайын халықтың өрістері тарылып, өзен-су көздеріне жақын құнарлы жайлау – қыстауларынан айырыла бастады.

«Ертіс болысы» (Қара Ертіс болысы) жаз жайылымының бірі Ақжайлау деген жерден Успенка, Марқакөл жағасынан Уранхайка, Марқакөлдің сол жағынан Еловка, Ертіс пен Алтай аралығынан Алексеевка, Черняевка, Евгеньевка (қазіргі Боран ауылы). Бала Қалжыр бойынан Горное (Ақбұлақ ауылы) деп аталатын қоныстар салынды.

Қаба өңіріндегі Төсқайың, Балықты-Бұлақ, Шанағаты жерлеріне ішкі Ресейден келген босқындар мен келімсектер өз беттерімен келіп қоныстанған, - деп жазады алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейханов.

(Мақсұт ақсақалдың естелігінен деп көрсетеді, таңдамалы шығармалар жинағы I-кітап, Алматы 2002ж).

Әйгілі «Беловодье» жері – Белухадан (Мұзтау) Ертіске дейінгі Оңтүстік Алтай және Батыс Алтай аймағы. Суы сүт болып ағатын қасиетті өзендер Қалжыр, Бұқтырма, Нарын өзендері Алтай биіктерінен басталады.

Өзендерінде су емес сүт ағып жататын жер жаннаты «Ақсу» («Беловодье») туралы аңыз Сібір шаруаларын қызықтырып Алтай жерін аңсайды. Оларға патша өкіметі тыйым салғанымен Алтайдың жолсыз, қиын аймақтарына біртіндеп орыс шаруалары қоныстана бастайды.

XIX ғасырда «Ақсуды» іздеп Том губерниясынан орыс шаруалары Алтай өңіріне келе бастайды.

XVII ғасырдың басында орыс жерінен келген қоныстанушылар жоғарғы Ертіс бойына, Бұқтырма өзені бойына Бекалқа, Берел, Печи т.б. шағын қоныстар пайда болады.

Қоныстанушылар саны жыл сайын өсіп отырды. Бұл қоныстарды Ресей үкіметі есепке алмаған. Адам санын да білмеген. 1761 жылы Бұқтырма бекінісін салған кезде ғана бұл аймақта орыс адамдары тұратын қоныстар бар екенін байқаған.

(Профессор Е.Шмурло «Оңтүстік Алтай мен Қытай шекарасындағы орыс қоныстары»).

1862 жылы орыс шаруалары Нарын жоталарына жетті. Нарын бойында Таловка, Медведевка ауылдары пайда болды.

Бобров бастаған 55 адам Алтайдың күнге бетіндегі Алқабек өзеніне дейін келіп орнығады. «Ақсуды» іздеп Қытай иелігіндегі жерлерге өтеді. Олар екі жыл жасырынып жүріп, кері қайтады.

Осындай әр түрлі жолдармен келген қоныстанушылар ХІХ ғасырдың аяғында Қаба өңірі мен Марқакөл маңына тұрақтайды. 1896 жылы Қаба аймағында 500-ге жуық қоныстанушылар тұрды. Олар Шанағаты, Төсқайың, Балықтыбұлақ маңына қоныстанды. Кейіннен Шанағаты – Орловка, Балықтыбұлық – Владимировка, Төсқайың – Бобровка, Қарағайлы Бұлақ – Еловка болып аталды. Осындай жолдармен Жиделі – Ардинка, Қайнарлы – Архиповка қоныстары салынып, елді мекендер пайда болған. Бұл елді мекендердің барлығында орыс тұрғындары орналасты.

Қазақтардың ежелгі жайлауы, жазғы мал жайылымы болған шалғынды беткейлердің бәрін орыс қоныстанушылары иемденіп, шаппалық, егіндік жерлерге айландырды. Халықтың кең жайлауын орыстар күшпен тартып ала бастады.

Жер үшін талай шайқас, қан төгіс оқиғалар болды. 1903-1905 жылдары орыстар Сарқырама, Кішіой, Қарағаш деген жерлерге егін салады. Жайлауға көшкен Тортуыл, Қожанбет елдеріне жол бермейді. Ақжайлау, Кезен деген жерге орыстар зенбірек орнатып, көшті ілгері өткізбейді. «Бір түннің ішінде қазақтар кері көшсін, егін – шөптің шығынын төлесін», - дейді. Төртуылдың 200-дей азаматтары жер үшін шайқасқа шығады. Осы шайқаста Мұханбеттің баласы Омыртқа оққа ұшады. Қазақтар түс ауғанша Омыртқаның сүйегін ала алмапты. Жылқайдар атасына жататын Нұғыттың Нұрғалиы да оққа ұшқан. Бұл 1907 жылы еді. Теректі бойында Қожанбет Сарыұлы Дімік биді, Төртуыл Омыртқаның ұлы Қасымды Алексеев, Федоров деген орыстар алмаспен улап өлтіреді.

1928 жылы қыркүйек айында ВКП (б) Қазақстан орталық комитетімен Атқару комитетінің шешімі бойынша Республикада уездер таратылды. Бұрынғы Зайсан уезіне қарасты территорияда Марқакөл, Күршім, Тарбағатай, Ақсуат, Көкпекті аудандары құрылды.

Марқа өңірінде 1931-1933 жылдары бұрынғы болыстарды біріктіріп, аудандастыру жұмысын жүргізді. Аудандар құрылып, ел басқару жүйесі тікелей өлкелік үкімет билігіне бағындырылды.

1932 жылы Шығыс Қазақстан Облысы құрылып, құрамына 23 аудан кірген. Марқакөл ауданы да Шығыс Қазақстан Облысына кіреді. Аудан орталығы Алексеевка (Теректі) ауылы болған.

1928 жылы Зайсан уезінің Дарственный және Пограничный болыстарының негізінде дербес Марқакөл ауданы құрылды.

Аудан құрамына Боран ауылдық кеңесі, Шегір ауылдық кеңесі, Алексеевка ауылдық кеңесі, Успенка ауылдық кеңесі, Бобровка ауылдық кеңесі, Пролетарский ауылдық кеңесі, Архиповка ауылдық кеңесі, Горное ауылдық кеңесі, Терісайрық ауылдық кеңестері кірген. Әр ауылда ауылдық кеңестер құрылды. Ауылдық кеңестерге 4-5 шағын ауылдар, қыстақтар тұрғындары қамтылды.

Аудан шаруашылығын, елді Райком (аудандық партия комитеті) мен Райисполком (аудандық атқару комитеті) басқарған. Аудандық Райпотребсоюз (Аудандық тұтынушылар одағы) халықты азық-түлік, киім-кешек т.б. қажеттілікпен қамтамасыз еткен. Әкімшілік басқарудың бұл жүйесі көп жылдар сақталып, жүйелі жұмыс істеп келді.

Аудандық тұтынушылар одағы 1932 жылы құрылды. Тұрғындар қажетін өтеуге толық мүмкіншілік болмағанымен, әр ауылда шағын сауда нүктелері, дүкендер ашылып, халыққа қызмет көрсетті. 1939 жылы ауданда Алексеевка, Боран, Горный, Қаба ауылдық тұтынушылар одағы құрылды.

1950 – жылдары ірілендіру шараларына сәйкес Марқакөл, Қаба, Горный, кеншар жұмысшы кооперациясы (Совхозрабкоптар) құрылды.

1930 жылы 23 шілде айында Марқакөл ауданы таратылып, құрамына кірген ауылдық кеңестер Зайсан ауданы мен Катон-Қарағай аудандарының құрамына кірді.

1939 жылы аудандарды қайта бөлу саясаты негізінде Марқакөл ауданы қайта ұйымдастырылды. Аудан құрамына Алексеевский, Архиповский, Горное, Чегировский, Борановский, Бұғымүйіз, Орловский, Пролетарский ауылдық кеңестері кірді.

Марқакөл ауданының халқы 22 мың адам, негізі халқы қазақтар 58% болған, жер көлемі 11 мың шаршы км. Оның 16000 га жеріне дәнді дақыл егілді. Қалған жері шабындық, жайылымдық, орман-тоғайлы өңірлер және өзендер мен көлдер аймағы.

Өзендері: Аққаба, Қарақаба, Сармөңке, Алқабек, Білезік, Теректі, Қалжыр,

Бала Қалжыр, Тақыр.

Көлдері: Зайсан, Марқакөл.

1954 жылы 13 тамызда ауылдық кеңестер ірілендіріп, Успенка ауылдық кеңесі Алексеевка ауылдық кеңесіне қосылды. 1957 жылдың 26 қыркүйегінде Орловский, Пролетарский ауылдық кеңестері Бобровка ауылдық кеңесіне біріктірілді. Чегировский ауылдық кеңесі Боран ауылдық кеңесіне біріктірілді.

1963 жылы 2 қаңтарда Марқакөл ауданы таратылып, Күршім ауылшаруашылық ауданының құрамына кірді.

1964 жылы 31 желтоқсанда Қазақ ССР Жоғарғы кеңесінің жарлығына сәйкес ауылшаруашылық және өнеркәсіптік ауданға бөліну жүйесі жойылды. Марқакөл ауданы қайта қалпына келтірілді.

1967 жылы 12 шілдеде Черняевка ауылдық кеңесі құрылды.

1972 жылы 28 шілдеде Қарой ауылдық кеңесі құрылды.

Марқакөл ауданының құрылуы, қалыптасу тарихы осылай болғандығы, аумалы-төкпелі кезеңдерден өткені белгілі.

Сол 1929-1930 жылдары елді жаппай колхоздастыру кезінде Марқакөл ауданында 20-дан артық ірі колхоздар (ұжымшарлар) құрылды.

Олар: «Куйбышев», «Коминтерн», «Тельман», «Киров», «Ленин», «Комаров», «Жданов», «Калинин», «Ворошилов», «Свобода Восток», «Красный скотовод», «Горный скотовод», «Красный партизан», «Заветы Ильича», «III - Пятилетка», «Голощекин», «Красная Новь», «Казахстан», «Талапкер», «Тегістік», «Алтай», «Ардынка», «Архиповка» сияқты колхоздар құрылып, халық жан-тәнімен еңбек етті. Ауданның 22 колхозында 46 бригада, 129 егіншілік, 8283 га ауылшаруашылықты жерде колхозшылар қарқынды жұмыс істеді.

Аудан колхоздарында мал басының саны өсті. 8800 бас ірі қара, 64700 бас қой, 5500 жылқы, 2100 шошқа өсірілді. Қолхоз шаруашылығын нығайту мақсатында аңшылық бригадалар, құс фермалары, омарта шаруашылығы сияқты қосалқы шаруашылықтар жұмыс істеді.

Соғыс жылдарында аудан еңбеккерлері мал басын, жылқы түліктерін өсіруде жан аямай еңбек етті. Мемлекеттік жоспарды асыра орындап, еңбек озаттары (стахановшылар) атанды.

Шопандар Аманжолов Құмарғали, Досым Асанов, Қозыбаев Тұрсағат, Қадақов Рәшина, Жолдығұлов Темірхан, Бестеков Қожакан. Жылқышылар: Дәрібаев Бурахан, Ақтайлаков Мәз, Оекенов Мұратсалық, Шоқақов Сартық, Дәуітбаев Шәріп т.б.

Бұл колхоздар (ұжымдар) кейіннен 1957 жылдары Марқакөл районындағы ірі совхоздардың (кеншарлардың) құрылуына негіз болды.

Ол кеншарлар: «Марқакөл» кеншары, «Боран» кеншары, «Қаба» кеншары, «Қалжыр» кеншары, «Горный» кеншары, «Қарой» кеншары. Бұл кезеңде 1957-1995 жылдар аралығында Марқа өнірінде 6 кеншар жұмыс істеді.

«Марқакөл» кеншарының орталығы Теректі ауылы;

«Қарой» кеншарының орталығы Қарой ауылы;

«Боран» кеншарының орталығы Боран ауылы;

«Қалжыр» кеншарының орталығы Қалжыр ауылы;

«Горный» кеншарының орталығы Ақбұлақ ауылы;

«Қаба» кеншарының орталығы Төсқайың ауылы.

Кеншар шаруашылықтары нығайып, ауданның әлеуметтік экономикалық жағдайы жақсарып, халықтың әл-аухаты, тұрмыс-тіршілігі жақсарған уақыт еді.

Ауданның негізгі шаруашылығы биязы жүнді қой, оған қоса етті-сүтті мал, жылқы және астық дақылдарын өсіретін 6 совхоз болған, мал бордақылау пункті -1 болған.

Ауылдық кеңестер - 6 (Марқакөл ауылдық кеңесі, Боран ауылдық кеңесі, Қалжыр ауылдық кеңесі, Қаба ауылдық кеңесі, Горный ауылдық кеңесі, Қарой ауылдық кеңесі).

Аудан кәсіпорындарынан: Нан зауыты, Май зауыты, Ағаш дайындау мекемесі, Құрылыс мекемелері жұмыс істеді. Аудандық тұрмыстық қамту комбинаты -5.

1990 жылы ауданда 8 бала бақша, 29 мектеп, 33 кітапхана, 37 киноқондырғы, 5 аурухана мен емхана, 26 фельдшерлік-акушерлік пункт жұмыс істеді.

Аудан орталығында №26 кәсіптік мектебі жұмыс істеп келді. №26 кәсіптік техникалық училищесі 1961 жылы 11 қаңтарда Боран ауылында «Ауылшаруашылық, механикалық училищесі» ретінде құрылды. 1966 жылдан «Боран орта кәсіптік-техникалық училищесі» атанды.

Автотранспорт мекемесі жұмыс істеді. Аудан жерінен 1966 жылдан бастап Зайсан-Алексеевка-Бобровка, Жаңауыл-Күршім тас жолдары өтеді. Аудан «Шығыс шеңбері» тас жолы торабына қосылды.

Ертіс өзені бойында 1930 жылдан бастап жүк тасымалдау мақсатында су жолы пайдаланылды. Боран, Теректі, Төсқайың, Ақбұлақ ауылдарына әуе жолы қатынасы жолға қойылды.

Аудан орталығында 1 баспахана жұмыс істеді. 1940 жылдан ауданда «Коммунизм үшін», «За коммунизму» газеті, 1965 жылдан «Шамшырақ», «Маяк» газеттері шығарылып тұрды.

«Марқакөл» кеншары жайлы

«Куйбышев» колхозы. Алексеевка ауылы (1930 жылдан Алексеевка ауылдық округіне қарады).

«Коминтерн» колхозы. Николаевка ауылы (1930 жылдан Алексеевка ауылдық кеңесіне қарады). 1950 жылы «Коминтерн» колхозы «Куйбышев» колхозының құрамына кірді.

«Красный скотовод» колхозы. Успенка ауылы (1929 жылы Успенка ауылдық округіне қарады). 1950 жылдары ірілендірілген «Куйбышев» атындағы колхоз құрамына кірді. 1950 жылы «Коминтерн», «Красный скотовод» колхоздары қосылды.

1957 жылы «Куйбышев», «Красный скотовод», «Коминтерн» колхоздары, «Қарашілік», «Шеттерек», «Тентек» ауылдары біріктіріліп «Марқакөл» кеншарын құруға негіз болды. 1957 жылы ірілендірілген «Куйбышев» колхозының негізінде Марқакөл кеншары құрылып, кеншар құрамына Қарашілік, Ақжайлау, Николаевка, Теректі бөлімшелері кірді.

Кеншар аудандағы ірі шаруашылық болып есептелді. Марқакөл кеншарында мал тұқымын асылдандыру жұмысы қарқынды жүрді. 1978 жылы Марқакөл ауданы төл алудан облыс көлемінде бірінші орынға шықты. Марқакөл кеншарының Қарашілік бөлімшесі облыс бөлімшелері арасында рекордты көрсеткішке жетті. Бөлімшенің аға шопандары ағайынды Аманжолов Құмарғали, Аманжолов Құмарбек, Аманжолов Қабылғажы, Оралхан Желдібаев, Құмаш Долановтар 100 саулықтан 155-175- тен қозы алды. Әр саулықтан 3,5 кг жүн қырқан.

Кеншар ірі рентабелді шаруашылық қатарына кірді.

«Марқакөл» кеншары шаруашылығын ұйымдастырушы кеншар директорлары: А.М.Капустин, Асқаров Айтмұханбет, Х.К.Гайломазиян, Қизатов Төлеген, Піржанов Қабанбай, Нұғыманов Қуанышқан, Қ.Толықбаев, Ақсартов Серік.

Партком хатшылары: У.Мамажанов, Ж.Рахымжанов, Б.Аубакиров, М.Оекенов, Б.Малғабұлов.

«Маркакөл» кеншарында қызмет істеп, шаруашылықтың әртүрлі салаларында еңбек еткен адамдар: Кәріпшалов Аязбек, Маймеров Шерияздан, Маймеров Тұрысбек, Станбеков Сейтбек, Доланов Құрмаш, Таңсаров Манап, Оразиманов Қасым, Таңсаров Сейітқұмар, Таңсаров Шәкен, Аубакиров Хамит, Унтабаев Сейтбек, Аубакиров Құсайын, Садықов Зарубек, Аманжолов Әбіл, Аманжолов Қабдуали, Смағұлов Алтай, Мұқашев Шәкен, Акбұзауов Шаймерден, Нұрпейісов Заманбек, Байбатыров Сапиолда, Әміренов Дүйсенбек, Бұқынов Қожан, Аманжолов Құмарғали, Жаманбаев Қамбарбек, Игенов Әділбек, Қапасов Амантай, Асанов Зәрубек, Матабаев Қаби, Нұрғалиев Молдабек, Тастанбеков Ануарбек, Қайырбаев Құмарбек, Көдешов Қадыкен, Сарипов Рахмет, Амренов Трайыс, Тұрдығұлов Әбілғазы, Бөлекбаев Омар, Мәңкенов Балтабай, Изетов Сағдарбек, Сәменов Тілеубай, Атаманов Қадылбек, Насимов Түсіпбек, Мұқиев Зиябек, Нұрғалиев Жақсыбек, Идеятханов Қалиахмет, Арғынбаев Совет, Байбатыров Файзолда, Байбатыров Совет, Бөлекбаев Құмар.

«Боран» кеншары жайлы

«Комаров» колхозы. Боран ауылы (1931 жылдан Боран ауылдық кеңесіне қарады). 1950 жылы «Комаров» колхозы «Киров» колхозы құрамына кіріп, «Киров» колхозы болып аталды.

«Свобода Востока» колхозы Рождественка (кейіннен Жиделі) ауылы (1930-1934 жылы Боран ауылдық кеңесіне қарады). 1950 жылы «Киров» атындағы колхоз құрамына кірді.

«Киров» атындағы колхоз. Усть-Қалжыр ауылы (1930 жылдан Боран ауылдық кеңесіне қарады). 1950 жылы «Комаров» колхозы, «Свобода Востока» колхозы, «Киров» атындағы колхоздар біріктірілді.

1957 жылы өзге колхоздар қатарында бірлесіп, «Боран» совхозын құруға негіз болды. Ол колхоздар «Қазақстан» колхозы. Шығанши ауылы (1930 жылдан Шегір ауылдық кеңесіне қарады). «Қазақстан» колхозы 1938 жылы «II-Қазақстан» колхозымен біріктірілді.

«Ленин» атындағы колхоз. Жаңа-Ауыл ауылы (1928 жылдан Шегір ауылдық кеңесіне қарады).

Колхоздастыру кезінде Мұсақан, Бажанай, II-Қазақстан елді мекендері «Ленин» атындағы колхозға біріктірілді. Колхозға ұжымшары Жаңа-Ауыл ауылында 1933 жылы ұйымдастырылып, колхоздың тұңғыш төрағасы менің әкем Бажықов Мешел болған еді. 1933 жылдан 1936 жылға дейін «Ленин» колхозында қызмет істеді. 1938 жылы Майғапшағай алтын руднигіне (өндірісіне) қызметке ауыстырылды. Әкем Бажықов Мешел, Ахмадиев Байдолда, Көлбаев Сәбит сол кездегі білімді, сауатты азаматтар еді.

Бажықов Мешел рудник бастығы болып, Нұржанов Төлеміс рудник управляющий қызметін атқарды.

Әкемнен кейін 1938 жылдан «Ленин» колхозының бастығы Ахмадиев Байдолда, ауылдық кеңестің бастығы Жүкенов Құдабай, хатшысы Молдабаев Хамитжан деген азаматтар болды. Бұдан кейінгі жылдарда «Ленин» колхозында Төлеңгітов Тұрдығұл, Ахмадиев Байдолда, Шөкеев Әмір, Токбаев Нұрғали, Мустафин Жүсіпбек, Маубасов Әділдабек сынды азаматтар колхоз шаруашылығын басқарды.

«Ленин» атындағы колхозда алғашқы еңбек еткен азаматтар: Елбосынов Зайнолда, Сұрабаев Қасантай, Бәгенов Ерғазы, Бекбергенов Әбдірахман, Насиханов Биғали, Нәлібаев Жүніс, Түменбаев Жақай, Тұйықбаев Райыс, Машаев Нұрғали, Шәңгішбаев Тұрғанбай, Қомшабаев Садуақас, Сарманов Кегалы, Зейнолдинов Жәнәбіл, Бижігітов Бидаш, Оңайбаев Мұқан, Жұпбаев Зәбен, Жықбаев Қамза, Мұхадиев Жүнісбек, Жықбаев Әбдіғамит.

«Қазақстан» колхозында Семізбаев Кәукен бастық болған. Семей қаласындағы қысқаша дайындық курсынан екі жыл оқып білім алған. Сол кезеңге сай оқыған білімді, білгір басшы болғандығы байқалады. Колхоз ауылынан жас балалар үшін «Балалар яслиін» ашқызған. Яслиде тәрбиеші әрі күтуші болып Асылова Меруерт жұмыс істеген. Шығанши ауылында наубайхана аштырған. Осылай жас әйелдерді колхоз жұмысына тартады. Уалиева Зібила ферма меңгерушісі болып істеген. Қабдешов Зәкеш колхоздың бас есепшісі болған. Семізбаев Кәукен 1943 жылы соғысқа кетіп, елге оралмады. Қыздары Семізбаева Қанан,

Семізбаева Дәкен Қалжыр ауылында, Өскемен қаласында тұрады. 1943 жылы «Қазақстан» колхозында Момбаев Изет бастық болып, 1944 «Жданов» колхозына ауыстырылады. Момбаев Изет «Жданов» колхозында 1949 жылға дейін қызмет істеді.

Осы орайда Жаңа-Ауыл елді мекені тарихына тоқталмақпын. Өйткені бұл Марқа өңіріндегі тұңғыш онжылдық мектебі ашылған киелі ауыл. Бұл ауылда 1934 жылы Талғаш жетіжылдық мектеп ашылып, 1941 жылы алғаш жетіжылдықты бітіруші түлектер: Қ. Көшкіншінов, А.Тілеуқенов, Ф.Гумарова, М.Ұябаев, К.Мақұлбеков, Зәбенев Әбіл еді. Осы білім ордасы 1948 жылы орта мектепке айналды. 1951 жылы орта мектепті 21 алғаш оқушы бітірді. Олар: С.Кәденов, Қ.Әйкенов, З.Қисықов, А.Көкенова, Қ.Сағидолдина, Б.Мұқатаева, З.Көрпебаева еді. Бұл мектеп өзінің құрылу кезінде он бір рет мектеп бітіруші түлектерді ұядан ұшырды.

Осы жылдарда мектепті бітірушілерден атакты ұстаздар, дәрігерлер, зоотехниктер, инженерлер, ғалымдар шықты. Ғалымдар: Қожанов К., Шойынбаев З., Тынысбаев Б., Белбаева М., Бижігітов Ж., Бегалина Г., Темірханова Р., Меднубаева Ж. т.б.

Ауданымыздың алтын бесігі, білім ұясы болған Жаңа-Ауыл ауылының болмасы әркімнің-ақ есінде, әр азаматтың жүрек түкпірінде жүретіндігі сөзсіз. Қалжыр өзенінің көк бұйра тоғайына оранып, Бөкенбай, Байшуақ тауларының оңтүстік етегімен көмкеріліп, ырысы ақтарылып, кең жазығы көсіліп жатқан, құт мекен ғой бұл.

1938 жылы «Қазақстан» колхозы ірілендірілген «Ленин» колхозына қосылды. 1957 жылы бұл колхоздар «Боран» кеншарын құруға негіз болды. Боран кеншары «Боран» бөлімшесі, «Жаңа-ауыл» бөлімшесі, «Қазақстан» бөлімшесі, «Жырақұдық», «Приертиш» бөлімшелері негізінде жұмыс істеді.

1987-90 жылдары «Боран» кеншарының жер көлемі 103976 га, егіндік жері 7788 га, кеншарда 56523 бас қой, 1327 бас жылқы, 3486 бас ірі қара, 163 бас түйе өсірілді.

Боран ауылында халық депутаттары ауылдық кеңесінің атқару комитеті, Боран кеншарының кеңсесі, ПМК - 2410, жұмысшы кооперациясының басқармасы, «Востокказсельстрой» тресінің құрылыс механизациясын басқару базасы, мал бордақылау пункті, Жоғарғы Ертіс паромод айлағы, Аэропорт, ДЭУ, байланыс торабы, аудандық казсельхозтехника, Тұтынушылар одағының сауда қоймалары, 1950 жылы Боран МТС-і құрылды. МТС Қалжыр, Боран, Горный, Қаба ұжымдарындағы шаруашылықтарға техникалық көмек көрсетіп тұрды.

Боран ауылы Марқакөл районындағы ірі шаруашылық орталығы болды.

Кеншар директорлары: Н.И.Киличин, И.И. Кавелькин, Т.А.Жұмақанов, С.Аухадиев, Б.М.Слямов, К.Б.Бидашев, М.Көксегенов, Ә.Қ.Аманжолов, Б.Д.Айылбаев.

Кеншар мамандары: А.Ж.Дүйсеқенов, А.Пішеншинов, Дәукеев Зәріпхан, Д.Солтаниянов, Қ.Кеншинбаев, А.Райымханов, Д.Алпысов, Д.Қабдықалықов, Б.Молғабылов, М.Ж.Шаденов, М.Ерментаев, Нұржанов Төлеміс, И.К.Медеубаев, М.Рапиков, Б.Шериязданов, Р.Ахметов, Т.Шаяхметов, Қ.Тураров, Ж.Смағұлов, Багенов Қадыр, Тұрсынғожин Секен, Баекенов Қалибек, Қыдыралин Сакан, Темірханов Базілбек, Сауытбаев Сабырбек.

Қабду Карменов, Ожекенов Айдархан, Қасентаев Ақыметбек, Мақұлбеков Кәкен, Жықбаев Ерғазы, Мақұлбеков Бабархан, Садыбаев Рахымбай, Шедерин Сағатбек, Жанділов Құмар, Женісханов Рахметолда, Женісханов Қабдолда, Дуанбаев Қайлар, Кеншінбаев Қабдрашит, Бексолтанов Түсіпхан, Керейбаев Сағиолда, Сейтқалиев Түсіпбек, Қарсақбаев Оспан, Сейтжанов Қожабек, Өтелбаев Сейпіке, Тасыбаев Орысбай, Медеубаев Кәкім, Бердібеков Кәкім, Сабатаев Мұратбек, Кірбетов Шәкер, Қибадатов Кәмелбай, Әбішев Қизыкеш, Қабдешов Әлиғұмар, Пішеншинов Совет, Уайдолдин Сәбеш, Садыков Айтқали.

Боран ауылының әртүрлі салада еңбек еткен, қызмет істеген ардагерлері: Лұқпанов Сағатбек, Қабдешов Зәкеш, Назбиев Ахмет, Әділбаев Тоқтаубай, Тұраров Сайлаубай, Тұраров Асқар, Сауытбаев Шерияздан, Қоқымбаев Шаукен, Асыллов Комешкен, Таңырықов Нұрахмет.

«Қалжыр» кеншары

«Красная Новь» колхозы. Черняевка ауылы (1930 жылдан Боран ауылдық кеңесі құрамына кірді). 1949 жылы колхоздың аты «Талапкер» колхозынан ауыстырылды. 1950 жылы «Красная Новь» колхозы «Сталин» атындағы колхоз құрамына кірді. 1950 жылы

«Талапкер» колхозы, «Красная Новь» колхозы, «Тегістік» колхозы, «Дала Тақыр» ауылы, «Мыншұнқыр» ауылдары ірілендірілген «Сталин» атындағы колхоз құрамына біріктірілді.

1953-1955 жылдары «Сталин» атындағы колхоздың аты бүкіл Одаққа әйгілі болды. Қалжыр өңірінде жатқан екі колхоз «Сталин» атындағы және «Ленин» атындағы колхоздар миллионер колхоз атанды. Колхоздар мал шаруашылығын өркендетуде жоғарғы көрсеткішке жетті. Халықтың, колхозшылардың әл-аухаты жақсарды. Соғыстан кейінгі ауыр жылдарда, шаруашылықты қалпына келтіру кезеңінде аянбай еңбек етіп, халыққа басшылық жасаған колхоз төрағасы Ғайсин Солтания, партия хатшысы Көшкиншинов Қалиолда, кейіннен Уазиров Қайролда, ауылдық кеңестің бастығы Мұқашев сынды азаматтар еді.

1957 жылы «Сталин» колхозы «Боран» кеншарының негізін құрады. 1961 жылы «Боран» кеншарынан бөлініп, «Қалжыр» кеншары жеке шаруашылық құрды. «Қалжыр» кеншары құрамына «Черняевка» бөлімшесі, «Такыр» бөлімшесі, «Шұбаршілік» бөлімшесі, «Шенгелді» бөлімшелері кірді.

Қалжыр өңіріндегі алғашқы ұжымшарлар (колхоздар) мен «Қалжыр» кеншары өмірін түлетуге, кеншар шаруашылығын дамытуға еселі еңбектерімен үлес қосқан басшылар, мамандар, шопандар, егіншілер, құрлысшылар, механизаторлар қатарында қызмет істеп, еңбек еткен абзал азаматтарды, адал жанды ардагерлерімізді атап кеткенді жөн көрдік.

«Талапкер», «Сталин» колхоздары бойынша: Тілеубаев Қазыке – к/з бастығы,
Назирова Қайролда – ауылдық кеңестің бастығы 1939 ж, Айшинов Матабай –к/з бастық
Мырзаханова Нұржамал –ауылдық кеңестің хатшысы 1940 ж
Сайкенов Қасен – ауылдық кеңестің бастығы 1945 ж, Күмпейісов Қаби – к/з бастығы.
Мағұлшанов Шаяхмет – колхоз бастығы 1938-1940 ж
Әубакиров Қыдырбатша – колхоз бастығы 1940-1945 ж
Отарбаева Күлжікей – колхоз бастығының орынбасары 1942-1945 ж
Жолдығұлов Темірхан – қой фермасының меңгерушісі 1942-1952 ж
Тамтықов Тұрақбай – сиыр фермасының меңгерушісі 1945-1950 ж
Солтанбеков Жәден – колхоз есепшісі 1948-1950 ж
Тұрарова Машан – мұғалім
Мырзаханов Шайзада –колхоз есепшісі 1950-1958 ж
Темірханов Қинаят – бригадир, бөлімше бастығы
Рамазанов Әден - бригадир
Микенова Күлімхан – колхоз есепшісі, кассир 1948-1955 ж
Тұрымов Қабдәске – мал дәрігері
Оспанов Сейтмолда –мұғалім, кейіннен «Тегістік» колхозының бастығы
Садуақасова Қатира – мал дәрігері
Жігітов Оспан – мал дәрігері
Жықпаев Алпыс – колхоз бастығының орынбасары, зоотехник
Қонақбаев Шерияздан – мал дәрігері
Миязов Баян – жүргізуші
Таңыраев Дүсіп – сиыр фермасының меңгерушісі
Оразиманов Жұмабай –есепші
Мырзаханова Нұржамал – қойма меңгерушісі
Ермекбаев Зарықбай – жылқы фермасының меңгерушісі, сатушы
Қонарбаев Рамазан – шопан
Жарқынбаев Әбдәш – шопан
Есілбаев Садуақас – шопан
Мәлтікбаев Кагарман –шопан
Қазымов Нағашыбай – аға шопан
Нұрымханов Нұрғали – кілетші, бригадир
Мырзағұлов Мұхаммади – шопан
Рахымжанов Әбдікәрім – шопан
Күржиев Қайырмен – шопан
Жөкежанов Иса - шопан
Бабалин Мамыр - шопан

Бабалин Жақыпбай - шопан
Мамыраев Жомарт - шопан
Сағанаков Бекбосын – түйеші
Жөкежанов Мұса - шопан
Құлиев Микен, Ықыбаев Қалиакпер – калхоз ағаш шебері
Оразиманов Жұмабай - жұмысшы
Отарбаева Сапура –аға шопан
Тәуірбаева Мариям – аға шопан
Бейсенбаева Айнаш – аға шопан
Бұқынов Рамазан - аға шопан
Бажыков Бегалы - аға шопан
Шапатов Қабданасыр - аға шопан
Ауғанбаев Ақсарт - аға шопан
Ауғанбаев Мұқан –аға шопан
Құдыкенов Халел - аға шопан
Себепбаев Қасен –аға шопан
Ақтайлаков Мәз, Мыжыбаев Жұрқабай - атақты жылқышылар
Айшынов Қонакбай –аға шопан
Бежекенов Ақажан – аға шопан

«Қалжыр» кеншары бойынша:

Көшкиншинов Қалиолда – кеншар директоры 1961-1982 ж
Жумаханов Түрсынғали., Шериязданов Болат., Нұрымханов Марат. – кеншар директоры ретінде 1982-1995 жылдар аралығында қызмет етті
С/з партком хатшысы: Баекенов Қ., Нұғыманов Қ., Ақбұзауов Ж., Қайнтаев Н.
Икласов Сағиолда – с/з жоспарлау бөлімінің есепшісі
Бектеміров Құмарғазы – с/з бас есепшісі
Дүйсекенов Кәрімхан – с/з құрылыс инженері
Уашев Айнұхат - с/з құрылыс инженері
Сартықбаев Тойкен – с/з есепшісі
Шогелов Слямбек – с/з бас мал дәрігері
Жықбаев Ерзаян – с/з бас зоотехник
Нұрымханов Марат – с/з бас зоотехник, с/з директоры
Шаяхметов Мұталап – с/з құрылыс инженері
Қосанов Өмірзақ - с/з жұмысшы комитетінің бастығы
Темірханов Бәзікен - с/з бөлімше меңгерушісі, с/з директорының орынбасары
Солтанбеков Жәден – с/з есепшісі
Нұрымханов Солтан - бөлімше меңгерушісі
Жайырова Ғалима - с/з бас есепшісі
Ожекенова Сара - с/з есепшісі
Қизатов Төлеген - с/з бас агрономы
Солтаниянов Достан - с/з бас мал дәрігері
Қажиев Дәкен - с/з бөлімше меңгерушісі, жұмысшы комитетінің бастығы
Айтжанов Көбен - бөлімше меңгерушісі
Таңжарықов Жәмелден – зоотехник
Рысбаев Әбдіғали – бөлімше меңгерушісі
Тойбазаров Ахмет- бөлімше меңгерушісі
Бегалин Ақан – с/з электрик маманы
Манапов Кабен –с/з механик, бригадир
Үйсінбаев Қабден – с/з агрономы, Құрманбаев Сағи, Нұралин Қабдуәли, Темірханов Базылбек, Ибраев Кеңес, Мамыров Көкен, Алханов Көксеген.
Байтемиров Баша, Себепов Қабатай, Аубакиров Қабыкен, Толыбаев Қамза, Рысбаев Уалихан, Жұрқабай Қабатан, Есілбаев Асқабыл, Мерекенов Уәрбек, Мұсаханов Қинаят, Омаров Ташмұқанбет, Сартықбаев Тергенбай, Мусин Токтарғали, Тұрақбаев Әнуарбек,

Жықбаев Алпыс, Қонақбаев Шерияздан, Қалиев Күләтай, Жеңсебев Нұролда, Есімжанов Тұрысбек, Самултуров Токтамұрат, Сайкенов Рахметолда, Исанов Орынбай, Исанов Оралхан, Жұмаділов Бабан, Файзрахманов Файзолда, Серікбаев Асылбек, Келгенбаев Бекен, Садуакасов Сағындық, Көшкіншинов Төлеухан, Қайролдин Көкен, Ақсартов Алтынбек, Мұханов Маралхан, Қонақбаев Құмарбек, Мұқашев Төлеухан, Ықыбаев Зақан, Саятов Қабыл, Есболов Өмірзақ, Жұмажанов Бәзенбек, Қасентаев Ақметзәки, Жұмаділов Токтарбай, Бегембаев Сағымғали, Замзина Гульнар, Ахтанов Хамит, Женсікбаев Айтқазы, Қырықбаев Сәлім, Женсебаев Қалиолда, Құнапиянов Нұрлықасым, Мұхамәдиев Қажымұқан, Бекжанов Қалкен, Жұрқабаев Қазез, Темірханов Кенжебек, Құдыкенов Мұрат, Сыдыков Еркінбек.

Төскейде төрт түлікті өрістеткен ардагерлер:

Ауғанбаев Сағдолда, Исанов Бұйран, Шапатов Қабыкен, Құдыкенов Халел, Бекжанов Қарсыбай, Бекжанов Қайролда, Рамазанов Қабыкен, Ахметжанов Колхозбек, Тергенбаев Бейсек, Үркінбаев Сағат, Тұңғышбаев Ниязбек, Таңжарықов Шаймерден, Жәкетаев Мақпоз, Байбазаров Қабылбек, Қасайынов Мәкеш, Саршанов Әнуарбек, Нұрсолтанов Түсіпбек, Сарсекенов Шәбей, Саяндинов Совет, Байсадықов Манап, Тыштықбаев Сакаба, Жақыпбаев Төлеу, Шапатов Қабыкен, Бозтаев Кеңесхан, Мейірманов Әукәрім, Мейірманов Төкен, Қожаханов Нығметай, Мырзағұлов Мәметай.

«Қарой» кеншары

«Айнабұлақ» колхозы. Қарой ауылы (1930 жылдан Архиповка ауылдық кеңесіне қарады). «Айнабұлақ» колхозы 1930 жылы құрылды. Алғашқы колхоз бастығы Ибақ Дөненбаев деген азамат болды. Дөненбаев Ибақтың Күлпаш, Гүлбаршын деген қыздары Боран ауылында тұрды.

«Тельман» колхозы. Спасовка ауылы. (1930 жылдан Архиповка ауылдық кеңесі). 1950 жылы «Тельман» колхозы ірілендірілген «Алтай» колхозы құрамына кірді.

«Айнабұлақ» колхозы, «Архиповка» колхоздары 1965 жылдары «Қарой» кеншарын құруға негіз болды. «Қарой» совхозына үш бөлімше кірді: I – «Қызылтас» бөлімше меңгерушісі – Түйтебаев Малғаждар, II – «Қарой» бөлімше меңгерушісі – Нұрсапаров Төлеген, III – «Архиповка» бөлімше меңгерушісі – Темірбаев Әдібас.

Қарой кеншары 1965 жылы тамыз айында құрылды. Кеншардың бірінші директоры – Зарыпхан Бұлғынбайұлы.

Партком секретары – Станбеков Сейтбек Көңілбайұлы, Омаров Кәрімхан

Жұмысшы комитетінде – Қорабаев

Комсомол комитетінде – Жиенаев Қақан

Бас есепшісі – Бекасов

Бас экономисі – Ноқанов Жұмаділ

Бас мал дәрігері – Сатыпалдин Шәріпхан

Бас инженері – Майтбасов Шәріпхан

Бас зоотехник – Жанпейісов Совет

Зав.МТМ – Ешкібаев Совет

Завгар – Қашқанов Базархан

Бас агроном – Көлбаев Дүсіпбек

1968 жылы кеншар директоры – Көксегенов Мәукен.

1972 жылдан кеншар директоры – Шылғаубаев Қами Байтөлейұлы. Қами кеншарда 25 жыл басшылық жұмыста істеді. Кеншар мамандары: Сайкенов Нығыметолда, Отарбаев А, Күржеев Мейрамғали, Жүзкенов Ақатай, Жықбаев Ерзаян, Солтаниянов Достан, Бекетаев Дойкен, Дәулетов Советхан, Мамыров Бекен, Бидашев Көкенай, Оекенов Майлыхан, Темірханов Семейхан, Мұздыбаев Айтқали, Жықбаев Ахмет, Жайырбаев Бейімбек.

Еңбек озаттары: Бекбаев Төлеубек, Рапианов Данияр, Сағатов Тұрсай, Отарбаев Сағдолда, Түйірбаев Сағат, Толыбаев Қожы, Байтоқанов Оразғали, Бикенов Көген, Темірбаев Шәріп, Қопабаев Шәрахмет, Матаев Ақбай, Токпатаев Дөшкен, Жаманбаев Қамбек, Лақов Сейтқұмар, Жолдығұлов Әмірхан, Жолдығұлов Шәрімхан, Тұржанов Қапан, Қойлыбаев Кәкім, Илиясов Қинаят, Қожанұдұлов Сәукен, Бүйрекбаев Еркін.

«Горный» кеншары

«Завет Ильича» колхозы. Горное ауылы (қазіргі Ақбұлақ) (1930 жылдан Горный ауылдық кеңесіне қарады).

«Жданов» атындағы колхозы. «Бесбұғы» ауылы (1930 жылдан Горный ауылдық кеңесіне қарады).

«Красный партизан» колхозы. Мәйтерек ауылы (1930 жылдан Горный ауылдық кеңесіне қарады). 1950 жылы «Жданов» атындағы колхоз құрамына кірді. 1950 жылы «Завет Ильича», «Красный партизан» колхоздары қосылды. Колхоздарды ірілендіру саясаты негізінде 1950 жылы «Завет Ильича», «Красный партизан», «Жданов» атындағы колхоздар біріктіріліп «Горное» колхозы болып аталды.

1957 жылы «Горное» колхозы «Боран» кеншарын құруға негіз болды. 1958 жылы «Горное» колхозы «Боран» кеншарынан бөлініп, жеке шаруашылық құрды. Шаруашылыққа «Теріскей Бөкенбай», «Күнгей Бөкенбай», «Мәйтерек», «Алтай» бөлімшелері біріктіріліп, «Горное» кеншарын құруға негіз болды.

Кеншардың алғашқы директоры И.С.Стеценко. 1976 жылы кеншар директоры Дәрібаев Бекболат Бурабайұлы болды. Дәрібаев Бекболат кеншарды біліктілікпен басқарды. Шаруашылықтың экономикалық, әлеуметтік дамуына зор еңбегін сіңірді. Кейінгі жылдарда Бұқынов Айдарбек, Әубакиров Бақтияр сынды азаматтар қызмет етті.

Кеншардың партия ұйымының хатшылары: Тілеуқенов Ахметай, Бояубаев Қайдар.

Колхоз, совхоз жұмыстарында тынымсыз еңбек еткен, халық шаруашылығының дамуына үлес қосқан азаматтар: Шөкеев Өмір, Ерғасымов Жеңсіхан, Зайнолдинов Жәнәбіл, Зайнолдинов Жәдігер, Раймханов Сембай, Дәдетов Жақсылық, Құнапиянов Әсімхан, Иханбаев Ахан, Емілбаев Қалибек, Жақсыбаев Баттал, Оразиманов Иламби, Қасымов Шаяқ, Дәрібаев Әбіл, Дәрібаев Бейсен, Аубакиров Қоңыр, Аубакиров Бақтияр, Қыраубаев Сағиолда, Жансаков Ескендір, Бұтабаев Сәбетхан, Кеншінбаев Мырзахмет, Кәкіманов Шерияздан, Әлханов Тоқан, Қоңырбаев Әбіш, Бекжанов Қабатай, Тоқтауов Солтамұрат, Таныбаев Заманбек, Таныбаев Қабаш, Қалиев Малқайдар, Қалиев Жәмсап, Қоқымбаев Советхан, Тұтқанбаев Тыран, Жауғашаров Исая, Райымбеков Рақымқажы, Сарипов Тоқан, Қызметов Дайырбек, Әменов Тұрсынхан, Сахаринов Қызыкеш, Шестаев Ерғали, Демесінов Самарбек, Кеншинбаев Мырзағали, Нұрсейітов Қабыкен, Жықбаев Ерзаян, Қомшабаева Гүлбану, Карипбаев Бағатбек, Жарасов Толай, Мусин Мұрат, Тілемісов Оразай, Иханбаев Шорман, Қанғаев Есенжар, Қоңырбаев Дүсіпхан, Әлханов Әмірбек, Райымханов Мұрат, Қоңырбаев Абайхан, Аубакиров Ықтияр, Карменов Ахмет, Жакупов Тәуке, Жакупов Дәуік.

«Қаба» кеншары

Алғашқы колхоз Бобровка ауылында 1931-1932 жылдары құрылған. Ауыл атауы алғашқы отырықшы тұрғындардың бірі Бобров Керсаний Никифоровичтің есімімен аталды.

Алғашқы ұжымшар (колхоз) басшысы П.М.Ламанский. Сарвенко ауылында алғашқы колхоз «Дос» деп аталған. Бастығы Ақай деген азамат. Ауылдық кеңестің төрағасы Қасымқай. «Дос» ұжымы 1938 ж «III – бес жылдық» колхозы болады. Басшылары Жампейсов Мәми, Демесінов Жылқыбай, Сағанаев Омарбек. 1952 жылдары «Пограничный» ұжымшарына қосылды. Ұжымшарды басқарған азаматтар Е.Федор, Құрманбаев Жампейіс. 1953-1957 жылдар аралығында Владимирова ауылындағы «Ворошилов атындағы» ұжымшар, 1930-1931ж Верхняя Еловка (Қарағайлы бұлақ) ауылында «Горный скотовод» ұжымы құрылды. Ұжымшардың бастығы Горохов, ауылдық кеңестің төрағасы Захаров деген адам болды. 1958 ж наурыз айында Қаба өңіріндегі ұжымшарлар «Қаба» кеншарының құрамына кірді. «Горный скотовод», «Калинин» атындағы ұжымшарлар негізінде «Қаба» кеншары құрылды. Кеншарды басқарған директорлар: Ғ.Мананов, Ж.Құдайбергенов, Ж.Мустафин, А.А.Асқаров, Т.А.Нұрсейілов, М.Ф.Маренко, Т.С.Смаилов, К.Бекбаев, К.Б.Бидашев, Ә.К.Аманжолов, Е.Д.Назбиев. Мамандары: Т.Көрпебаев, Ә.Әбдіхалықов, Т.Исанов, Қ.Демегенов, Ә.Хамитов.

Кезінде «Қаба» кеншары ірі шаруашылық болды. Кеншардың жер көлемі 45826 гектарды құрады. 24000 га жайылым, 3000 га егістік, 10000 га шабындық жерлерді қамтыды.

Кеншарда білімді мамандар, механизаторлар, шопандар, егіншілер, жылқышылар қажырлы қызмет етті. Халық шаруашылығының дамуына мол үлес қосты.

К.Байбуров, З.Нұрашбаев, Р.Қашқанов, С.Булкубаев, Д.Назбиев, Ш.Мукушов, Д.Уркумбаев, Т.Ақбұзауов, А.Байбуров, С.Шоқаков, А.Доланбаев, Ш.Болтабаев, Ж.Оекенов, Б.Оекенов, М.Сағидолдин, Күржеев Мейрамғали, Шогелов Сіләмбек, Тынысбаев Мұратбек.

**Марқакөл ауданы болған кезде ауданда басшылық жасап,
жауапты қызмет атқарған азаматтар**

Марқа өңірінде атқару комитетінің төрағалары:

1. Селецкий Н.С. – I хатшы /1939-45ж/
2. Кошкоров – а/ком.(ауатком) төрағасы /1939-44ж/
А/ком. (ауатком) орынбасыры Салықбаев Сағда /1939-44ж/
3. Дәукеев Жүсіпхан Дәукеевұлы – ауд/партком I хатшысы /1945-46ж/
4. Қасымов Орынбай – I хатшы /1947-48ж/
5. Абуғалиев Нұрсәлім – I хатшы /1949-50ж/
6. Сатыбалдин Орынбай – I хатшы /1951ж/
7. Скалабан – I хатшы /1952-55ж/
8. Бакин Қабдеш – I хатшы /1956-58ж/
9. Тілеукунов Ахметай Тілеукеұлы – ауд/ком нұсқаушысы /1947-56 ж/; а/ком ұйымдастыру бөлімінің бастығы /1960-63 ж/; Қалғұты, Горный совхозының партком хатшысы /1963-72ж/; Қарой ауылдық кеңесінің төрағасы /1972-80ж/.
10. Рахимов Ойкен Рахимұлы – ауд/ком төрағасы /1945-58 ж/; I хатшы /1965-68ж/
11. Кенжін Есәлім Серікұлы – I хатшы /1968-70ж/
12. Дәуленов Мұрат Дәуленұлы – I хатшы /1970-81ж/
13. Сакешов Сәбет Рахымбайұлы – хатшы /1981-83 ж/
14. Оспанов Мұхамед Қожағалиұлы – хатшы/1983-85 ж/
15. Нукешов Мұхтар Нукешұлы – хатшы /1986-88ж/
16. Бидашев Көкенай Бидахметұлы – хатшы /1988-90ж/;
төрағасы /1991-94ж/
17. Малғабылов Баян – хатшы /1990-94ж/
18. Байғалиев Нұрқұсайын – р/исполком /1965-68ж/
19. Козодеров Николай Филипович – р/ исполком /1970-72ж/
20. Диянов Павел Кузьмич – атқару/ком төрағасы /1968-70ж/; II хатшы
21. Ильин Борис Иванович – II хатшы /1972-78ж/
22. Май Яков Яковлевич – атқару/ком төрағасы /1978-86ж/
23. Лаптев Евгений Аристархович - /1986-91ж/
24. Шушпанов Николай Дмитриевич – II хатшы /1956ж/
25. Көпесбаев Қыдырхан – III хатшы /1945-60 ж/
26. Қондыбаев Шәрахмед – III хатшы /1945-60ж/
27. Ретивых Евгений – II хатшы
28. Демьяненко Анатолий Пантелеевич – II хатшы /1974-80ж/
29. Әбілмажінов Хайролда – II хатшы
30. Дүнгенов Мирас – райком, ұйымдастыру бөлімінің бастығы
31. Нұрпейсов Заманбек – III хатшы /1978-80ж/
32. Ақбұзауов Шәймерден – профсоюз бастығы
33. Жықбаев Ерзаян- а/профсоюз бастығы
34. Алибеков Рақыпбай – ВЛКСМ
35. Дәрібаев Бекболат – а/ш бастығы/1983-85ж/
36. Қизатов Төлеген – а/ш бастығы /1970-80 ж/
37. Жумақанов Тұрсынғали – а/ш бастығы 1979-1982 ж
38. Толықбаев Қабдолда Толықбайұлы – Марқакөл совхозының директоры /1986-92ж/
39. Асқаров Айтмұхамбет Асқарұлы–совхоз директоры
40. Әбілғазин Владимир - РК ВЛКСМ

41. Байекенов Калибек –РК ВЛКСМ
42. Манақов Жомарт – РК ВЛКСМ
43. Стаценко И.С. - Горный совхозының директоры
44. Губайдуллина Г.С. – райисполком төрағасының орынбасары
45. Сәйкенов К.Х.- I зам.пред.райисполком
46. Нұрғазин Мағауия –II хатшы
47. Егоров Яков Васильевич – атқару комитеті
48. Көшкинчинов Нұрлан – Партия бақылау комитеті
49. Абакумов С.Н.- байланыс бөлімінің бастығы
50. Ақтайлақов – майор, подполковник РОВД
51. Буткенов Т – РОВД
52. Хайдаров – КГБ
54. Мускин А – КГБ
55. Бегалин Ғабдұл – Аудандық өрттен қорғау инспекциясының 1990-2005 ж. бастығы
56. Сатыбалдин Жолдасбек – сот
57. Сабиев, Атамбеков, Токушев, Мукушев – прокурорлар
58. Оекенов Болатхан Нұратсалыкович – Маркакөл қорығы директоры /1980-2002 ж/
59. Қабдырғалиев Сарқыт – РПС бастығы
60. Өкпебаев З – халық бақылау тобының бастығы
61. Жуков, Абраимов Набиолда, Қабдырғалиев, Наурызбаев А. –РПС бастықтары
62. Унтабаев Мәзікен, Гурьев, Ганжин, Баймолдин, Салықбаев Сағат, Еркасов Көпен, Қ.Рамазанов – газет редакторлары
63. Баталов Сабыр, Садыков Зарубек – р/собес бастықтары.

**Маркакөл ауданында 1930-1960 жылдар аралығында жас ұрпақтарға
білім беріп, тәлім-тәрбие көрсеткен ұстаздар**

Алғашқы ұстаздардың өнегелі істері, жастарға білім берудегі еңбегі ұшан-теңіз болғандығы белгілі. Асылдарымызды ардақтай жүрейік.

№	Аты-жөні		Еңбек еткен мектебі
1	Сарсекенов	Ғадылбек	Бесбұғы
2	Ниязбаев	Шайхы	Бұғымүйіз
3	Иханбаев	Нұрғали	Бесбұғы
4	Мендібаев	Ғұмар	Жаңа-Ауыл
5	Көпесбаев	Қыдырхан	Сарымөңке
6	Айкенов	Қабдош	Сарымөңке
7	Шалғынбаев	Солтанғазы	Сарымөңке
8	Омаров	Көшетай	Қарой
9	Мүптиеv	Мағымыр	Алексеевка
10	Қырықбаев	Ғұмар	Шығанши
11	Садуақасов	Қабдеш	Жаңа-Ауыл
12	Тілеукенов	Зиынбай	Ашылыбұлақ
13	Оспанов	Сейтмолда	Тегістік
14	Валитов	Жүсіпбек	Сарымөңке
15	Қарынбаев	Оралбек	Жаңа-Ауыл
16	Күленов	Уали	Маңқан
17	Күленов	Бейсенбай	Алексеевка
18	Ежебаев	Бексейіт	Алексеевка
19	Слямoв	Сейфолда	Бесбұғы
20	Қыранбаев	Оралбек	Жаңа-Ауыл
21	Баймурзин	Мамырбек	Жаңа-Ауыл

22	Нұрымханов	Солтан	Шығанши
23	Нұрымханов	Солтанбек	Бесбұғы
24	Қалдыбаев	Мұхаметхан	Жаңа-Ауыл
25	Карменов	Қабду	Талапкер
26	Фатхулдинов	Сағдолда	Шығанши
27	Ибрагимова	Минуара	Алексеевка
28	Самарханова	Нүрділда	Қарой
29	Махмұтова	Ақлима	Алексеевка
30	Тұрарова	Машан	Боран
31	Қасентаева	Майшекер	Шығанши
32	Қондыбаев	Шаукен	Жаңа-Ауыл
33	Мешелев	Бүйткен	Ақбұлақ
34	Сакатов	Зәйдеш	Ақбұлақ
35	Омарова	Қалимаш	Ақбұлақ
36	Омарова	Қалипа	Ақбұлақ
37	Сарипов	Сексенбай	Ақбұлақ
38	Ахметжанов	Тұрсынхан	Жаланапаш
39	Тілеуберлин	Сабақ	Архиповка
40	Тұржанов	Зәки	Батпақбұлақ
41	Еркешов	Ахметқали	Боран
42	Қошыманов	Құмарбек	Тақыр
43	Қошыманова	Гүлзиян	Тақыр
44	Оспанов	Сейтмолда	Боран
45	Байғалиева	Бәтима	Алексеевка
46	Унтабаев	Мәзікен	Алексеевка
47	Унтабаев	Қайран	Ашылы
48	Жәкібаева	Апуза	Тақыр
49	Тыныбаев	Бабаш	Тақыр
50	Жакаев	Жақия	Жаңа-Ауыл
51	Тұрарова	Нақан	Жаңа-Ауыл
52	Нұрсапарова	Нұржамал	Жаңа-Ауыл
53	Қарынбаев	Оралбек	Жаңа-Ауыл
54	Садуақасов	Мубарак	Жаңа-Ауыл
55	Іргебаева	Мария	Жаңа-Ауыл
56	Нұрғазин	Жомарт	Жаңа-Ауыл
57	Ғұмарова	Фарида	Шығанши
58	Ықыласова	Қатжан	Маңқан
59	Шатаева	Әйнікен	Алексеевка
60	Нұржанов	Қалибек	Бесбұғы
61	Жәкебаева	Дурия	Бесбұғы
62	Түкібаев	Садық	Жаңа-Ауыл
63	Нұрғалиев	Құмаш	Боран
64	Айкенова	Қанипа	Боран
65	Исанов	Жанғазы	Алексеевка
66	Шөкеев	Еркен	Жаңа-Ауыл
67	Қисықова	Дәметай	Ашылыбұлақ
68	Қисықова	Гүлжауар	Майтерек
69	Қисықов	Закан	Жаңа-Ауыл
70	Әлібеков	Рақбай	Алексеевка
71	Қоқымбаев	Ниязбек	Алексеевка
72	Бексейінова	Роза	Алексеевка

72	Көрпебаева	Зайра	Алексеевка
73	Кәденов	Сағдолда	Алексеевка
74	Құсайнова	Мадиша	Бесбұғы
75	Сағитова	Жанылыс	Жаңа-Ауыл
76	Исен	Ақит	Жаңа-Ауыл
77	Райсов	Мұтал	Жаңа-Ауыл
78	Райсова	Болған	Жаңа-Ауыл
79	Бозтаев	Кәмәл	Алексеевка
80	Садуақасова	Нұрбат	Жаңа-Ауыл
81	Әзімбаев	Зәкеш	Жаңа-Ауыл
82	Тастанбеков	Ғұмар	Боран
83	Ғабитова	Хамдия	Бақай
84	Жағыпаров	Дәлелхан	Бақай
85	Батаев	Әбдрахман	Ақбұлақ
86	Омаров	Қалихан	Алексеевка
87	Нұрабаева	Рузада	Алексеевка
88	Әкірамова	Әсия	Боран
89	Бекбауов	Сейіт	Жаңа-Ауыл
90	Мұкатаева	Бижан	Ақбұлақ
91	Сағидолдина	Қатира	Сарымөңке
92	Көлбаева	Әсима	Ақбұлақ
93	Рысбаев	Ақыбай	Жаңа-Ауыл
94	Уәзіров	Қайролда	Қарой
95	Оразиманов	Ахметзәки	Ақбұлақ
96	Деменова	Бану	Боран
97	Юсупов	Майтын	Боран
98	Кәкімова	Куләш	Боран
99	Кәкімова	Ізбайла	Боран
100	Ләкперова	Мәптен	Жаңа-Ауыл
101	Көрпебаев	Тоқтау	Сарымөңке
102	Айкенов	Қалымжан	Сарымөңке
103	Қондыбаева	Қайшатай	Алексеевка
104	Тілеуқенова	Майра	Жаңа-Ауыл
105	Қомшабаев	Тоқтар	Ақбұлақ
106	Құнапиянов	Әсімхан	Ақбұлақ
107	Құнапиянов	Үйсiпхан	Жиделi
108	Шамбилов	Имаш	Қарой
109	Тұрабаев	Байғали	Бесбұғы
110	Айнұқатов	Тоқтархан	Жаңа-Ауыл
111	Әменов	Қайырхан	Ашылыбұлақ
112	Көкенова	Айтжан	Шеңгелді
113	Саданова	Гүлзипа	Жаңа-Ауыл
114	Қажиева	Баған	Шеңгелді
115	Медеубаев	Мұрат	Боран
116	Қосанов	Өмірзак	Шеңгелді
117	Байшолақов	Тұрсынхан	Қалжыр
118	Рамазанов	Тоқтау	Қалжыр
119	Мешелова	Макен	Қалжыр
120	Ғадылбекова	Камария	Такыр
121	Мырзаханова	Нурияш	Қалжыр
122	Шериязданова	Батима	Шеңгелді

**Марқакөл өңірінде 1930-1960 жылдар аралығында халықты діни рәсімдер мен
инабаттылыққа тәрбиелеген молдалар**

№	Аты-жөні	Руы, атасы	Білім ордасы
1	Сексен молда	Қожанбет	Медресе бітірген
2	Шонжарбайұлы	Болат	Ташкент
3	Болатұлы	Әбдіке	
4	Дауылбайұлы	Даданбай	Бұхара
5	Сартұлы	Нұрсағит	Стамбул
6	Мендібайұлы	Ғұмар	Тройцк (семинария)
7	Қожалақұлы	Ежен	Ташкент
8	Еженұлы	Тарғын	Ауыл молдасы
9	Атымтайұлы	Баймырза	Ауыл молдасы
10	Баймырзаұлы	Мәкүн	Ауыл молдасы
11	Тәкеұлы	Тұрабай	Семей
12	Асубайұлы	Дүзгенбай	Уфа
13	Асылұлы	Төлебай	Тогыз
14	Бабалыұлы	Жақыпбай	Жәлменбет
15	Жайсанбайұлы	Мұхамеди	Сырынбет
16	Көтешұлы	Өтеулі	Сырынбет
17	Жобалайұлы	Нұрсолтан	Сырынбет
18	Демелтайұлы	Сарша	Мысқал
19	Жайырбайұлы	Баушық	Мысқал
20	Ырысбайұлы	Төлеу	Атақозы
21	Жылқыбақұлы	Ақмади	Жарболды
22	Құсбекұлы	Зияда	Атақозы
23	Шөкетайұлы	Жайырбай	Атақозы
24	Нұрғалиұлы	Сейтқазы	Төртуыл
25	Қамзаұлы	Жұпар	Ақнайман
26	Бұтабайұлы	Зікірия	Сырынбет
27	Тасанұлы	Сахари	Мысқал
28	Сәттібайұлы	Қаймолда	Егізқара
29	Бариұлы	Сармолда	
30	Смайылұлы	Мұқаш	Жарболды
31	Саяндыұлы	Қияқбай	Мысқал
32	Оразбайұлы	Байтоғай	Мысқал
33	Ожекенұлы	Тастаған	Қожанбет
34	Смағұлұлы	Мұқаш	Жарболды
35	Ермекұлы	Тұрған	Төртуыл
36	Шүрбинұлы	Әбдікәрім	Жылқайдар
37	Оразиманұлы	Иләнби	Жәлменбет
38	Иләнбиұлы	Ахметзәки	Жәлменбет
39	Мұхамедиұлы	Қизат	Сырынбет
40	Дүзікенұлы	Қапбас	Қожанбет
41	Құсайынұлы	Құсбек	Атақозы
42	Әйкенұлы	Сәйбек	Қаратай
			Медресе бітірген

Смайылұлы Мұқаш молда Уфадан оқыған. Жарболды ішінде Боздақ атасына жатады. Теректі ауылында көп жыл молдалық құрған.

Ермекұлы Тұрған молда Семей медресінде оқыған. Төртуыл ішінде Жақау атасына жатады. Көп жыл Ашылы ауылында молда болған.

Сексен молда, әрі ақын болған. Қожанбет руынан. Медресе бітірген адам. Жәміш, Күйік деген інілері болған. Бұл інілері де көп жыл молдалық құрған. Қожанбеттің Башық биімен тұстас өмір сүрген адам. Сексен молда қайтыс болғанда інісі Жәміштің жоқтау жыры ел аузында сақталған.

Сексен молда, дүниеден өттің бе?

Дәуіріне Қара Бүркіт тіктің бе?

Алла жолы ақ жол деп,-

Бұл пәниден кеттің бе?- деп жоқтау өлең шығарған екен.

Сексен молда Жарылғап батырдың немересі. Ол Шұқын деген жерге мешіт салғызған. Кейін бұл мешіт үйі мектеп болып, онда сол маңайдағы қыстаулардың балалары оқыған.

Шүрбін ұлы Әбдікәрім молда Төртуыл руынан, Жылқайдар ішінде Мыңбай атасына жатады. Әбдікәрім молда бай, шоңжарлардың ұлы болған. Жасынан жетім қалып, көп қиыншылық көреді. Ағасы Ысқақ, қарындасы Күлсара үшеуі Қытайға өтіп кетеді. Алтай – Қаба ауданында тұрады. Байларға жалданып малын бағады. Бітібайұлы Жапабай қажының медресесінде оқып, діни білім алған. Кейіннен елге оралып, Марқа өңіріндегі ірі молдалардың бірі болған.

Әйкенұлы Сәйбек молда, әрі қажы болған адам. Найман ішінде Қаратай руынан. қажылық сапарға барғанда түйемен бір жыл жүріп, Алтайдан Меккеге дейін жетеді. Елден қажылық сапарға аттанарда жаназасын шығарып, өз рухына құран аудартады. Бірақ Сәйбек молда қажылық сапардан елге аман-сау оралып, көп уақыт молдалық құрады. Сәйбек қажы Бұғымүйіз жерінде алғаш мектеп салғызып, бала оқытқан.

Асубайұлы Дүзгенбай молда 1889 жылы Зайсан ауданында дүниеге келген. Төртуыл руының ішінде Тоқтағұл атасына жатады. Жасында Уфа қаласында оқып медресе бітірген. 1930 жылдары Марқакөл жеріндегі Көкбұлақ өндірісінде жұмыс істейді. Өмірінің соңғы кезінде көп жылдар Боран ауылында молдалық құрған. 1961 жылы дүниеден өтеді.

Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан билер

№	Аты-жөні	Руы, атасы
1	Башық би	Жәлменбет атасынан
2	Жақсыбай би	Жәлменбет атасынан
3	Жангүдей би	Шағырша атасынан
4	Сырынбет би	Шағырұлы
5	Бұтабай би	Сырынбет атасынан
6	Қажымжар би	Сырынбет атасынан
7	Жолатай би	Сырынбет атасынан
8	Жақсылық би	Сырынбет атасынан
9	Жәнібек би	Жарболды атасынан
10	Атақозы би	Шағырұлы
11	Нарбота би	Атақозы атасынан
12	Мөңке би	Қожанбет
13	Қисымет би	Қожанбет
14	Дімік би	Атақозы атасынан
15	Жылқыбақ би	Жарболды атасынан
16	Шағыр би	Айтұлы
17	Байтайлақ би	Жәлменбет атасынан
18	Қасым би	Мысқал атасынан
19	Білекбай би	Жәлменбет атасынан
20	Дүзбенбет би	Қожанбет
21	Бәкіш би	Қожанбет
22	Нұрғазы би	Жәлменбет атасынан

Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан балуандар

№	Аты-жөні	Руы, атасы
1	Шондыбайдың Қалиы	Қожанбет→Атақозы
2	Ұстабай – Садық	Қожанбет→Атақозы
3	Ақбалуан (Темірбалуан)	Қожанбет→Жәлменбет
4	Ергали балуан	Қожанбет→Жарболды
5	Шерубай балуан	Қожанбет→Жәлменбет
6	Бұқат балуан	Төре тұқымы
7	Сәрсен балуан	Қожанбет→Сырымбет
8	Өкенұлы Құдыкен балуан	Қожанбет→Егізқара
9	Тұрабай Молдаш балуан	Қожанбет→Жәлменбет
10	Сарыбас Аманжол балуан	Төртуыл→Жылқайдар
11	Мейрамғали балуан	Төртуыл→Жылқайдар
12	Атығайұлы Батырхан балуан	Қожанбет→Мысқал
13	Оразиманұлы Иләнби балуан	Қожанбет→Жәлменбет
14	Абдықалықов Әлімхан балуан	Қожанбет→Атақозы
15	Дуанов Бақытбек Базархатұлы	Қожанбет→Сырымбет
16	Рамазанов Самат Әденбекұлы	Қожанбет→Жәлменбет
17	Құдыкенов Бақытбек Халелұлы	Қожанбет→Егізқара
18	Кәріпбаев Бағатбек Жұртпайұлы	Қожанбет→Атақозы
19	Шалабаев Мұратбек	Қожанбет

1913 жылы ел жайлаудан түскенде, қоңыр күзде ақнайман Омар болыстың асы беріледі. Балуан күресінде Көкжарлыдан дос Ахмади мен Қожанбеттен Шондыбайдың Қалиы түседі. Ахмадиді бірден лақтырған Шондыбайдың Қалиы жеңіске жетті. Бәйгеден Қожанбет ішінде Сырымбет Бұтабай болыстың Құлагері бас бәйгеге ие болады. Ат бәйгесі мен балуан жеңісіне берілген сыйды Қожанбет болысы Бұтабай би Омар болыстың шаңырағына сыйлады. Бұтабайдың жомарттылығына ел ризашылық білдірді.

Байырмен 15-16 жасында Қожанбет төресі Айқожаның қолында жалшылықта жүреді. Бірде Айқожаның бәйбішесі Байырменді отынға жұмсайды. Байырмен үлкен бір арқанды алып, сексеуіл тоғайына кетеді. Жинаған отынды арқанмен буып, арқасына көтеріп ауылға жақындаған кезде Айқожа төре үйден шығып байқап тұрады. Байырмен әкелген отынын арқасынан түсірген кезде төре таңырқап жалшыларына: «Мына баланың әкелген отынын атан түйеге артып көріндерші!»- дейді. Азаматтар атан түйені шөгеріп Байырменнің әкелген отынын түйеге артады. Сонда түйе екі ұмтылып орнынан әрең тұрады. Сол кезден бастап Айқожа төре баланың ерекше күш иесі екенін танып, балуандық өнерге баули бастайды. Он сегіз жасар Байырменді ақ биенің сүтіне шомылдырып, Өр Керейдегі Оша төренің асына апарды. Осы сайыста белдескен балуандардың бәрін жеңіп, Ақбалуан атанып келеді.

Қожанбет ішінде Жәлменбет атасына жататын Ақбалуан Тоғанас батырдың ұрпағы болып келеді. Ақбалуанға Төртуыл, Қожанбет ішінде ешкім шақ келмеген. Бір жылы Қаратай елінде үлкен той болып Бұқа балуанмен күреске түседі. Күрес алдында Бұқа балуанды үш-үштен алты кісі ноқталап екі жағынан тартып ұстап әкеле жатады. Бұқа балуан оң иығына бұрылса алтауы да оңға қарай жапырыла құлайды, Бұқа балуан сол иығына бұрылса алтауы да солға қарай жапырыла құлайды. Ортаға жақындай бергенде Бұқа балуан екі қолымен жердің топырағын бұқаша тарпып, артына қарай бұрқылдатып шашумен болады. Ортаға жете бере қолындағы топырағын Ақбалуанның бетіне шашып жіберіп, ұстаса кетеді. Саржомарттар мен Көкжарлылар «Барак, Барак!» деп Бұқа балуанды көтермелеп айқайласады. Сонда Ақбалуан: «Өлген Барак тіріліп келгенше, тірі Ақбалуан қарап тұра ма» деп Бұқа балуанды көтеріп алып, жерге алып ұрады. Осыдан кейін Ақбалуан «Темірбалуан» аттанған. Темірбалуанның зираты Бөкенбай тауының оңтүстік етегінде «Әулие бұлаққа» таяу «Балуан тұмасы» деген жерде тұр.

Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан қажылар

№	Аты-жөні	Руы, атасы
1	Изетұлы Ысқақ қажы	Қожанбет→Егізқара
2	Кәрібайұлы Сәт қажы	Қожанбет→Егізқара
3	Кәрібайұлы Жидебай қажы	Қожанбет→Егізқара
4	Қоңырбайұлы Дәдебай қажы	Қожанбет→Атақозы
5	Үркінұлы Дәулет қажы	Қожанбет→Мысқал
6	Тамаұлы Шүршіт қажы	Қожанбет→Егізқара
7	Барқыұлы Хамит қажы	Қожанбет→Жәлменбет
8	Хамитұлы Жүрекбай қажы	Қожанбет→Жәлменбет
9	Бұқат қажы	Төре тұқымы
10	Толғанай қажы	Төре тұқымы
11	Батгал қажы	Қожанбет
12	Күжібайұлы Бердіқожа қажы	Қожанбет→Жәлменбет
13	Қоңырбайұлы Сәрсенбай қажы	Қожанбет→Атақозы
14	Қияқұлы Дүйсенбай қажы	Қожанбет→Атақозы
15	Тамаұлы Шүршіт қажы	Қожанбет→Егізқара
16	Нұғыманов Қуанғали қажы Қажылық куәлігі №35	Қожанбет→Жәлменбет
17	Манапов Ғабдылмүтәләп	Төртуыл→Тоғыз
18	Жайылмысов Қабылхан қажы Қажылық куәлігі №303	Қожанбет→Мамыт
19	Алханов Дархан қажы. Куәлік №70	Қожанбет→Жәлменбет
20	Манап келіні Көкеш қажы	Қожанбет→Жәлменбет
21	Сайбек қажы, Кейкі қажы, Оспатай қажы	Қожанбет, Қаратай

Марқакөл шаруашылық округтері

Теректі ауылдық округі. Орталығы Теректі ауылы (1992 жылға дейін Алексеевка ауылы атауы Марқакөл аудандық кеңесінің 1991 жылғы 8 сәуірдегі қаулысына сәйкес өзгертілді). Округтің жер көлемі – 244070 га. Адам саны -5388. Елді мекендері – 8. Негізгі кәсіпорын жөнінде «Марқакөл жолы» ЖШС бастығы Иханбаев Амантай. Теректі ауылдық округінде 67 шаруа қожалығы жұмыс істейді. Негізгі жұмыс бағыты мал шаруашылығы. Ауылдық кеңес саны – 2. Теректі ауылдық кеңесі, Қарой ауылдық кеңесі.

Денсаулық сақтау саласы. Марқа өңірінде алғашқы денсаулық сақтау мекемесі 1939 жылы құрылды. Аудандық аурухананың қазіргі ғимараты 1972 жылы пайдалануға берілді. 1984 жылы «Марқакөл орталық аудандық ауруханасы» мәртебесін алды. 1997 жылы «Теректі аудандық ауруханасы» ретінде қайта құрылды.

КҚМК Теректі аудандық ауруханасында бүгінгі таңда 17 –дәрігер, 65- медбикелер жұмыс істейді.

Мекемені басқарған басшылар А.Ө.Өкпебаев, Э.В.Глейм, А.Б. Байғалиев, К.Х.Қапашев, К.Х.Чуленов, Ж.Б.Бижигитов, А.М. Мамиев, М.Т.Башабаев, С.А.Мұхадиев, Қ.З.Ақшабаева. Бүгінде мекемені М.Б. Блейменов басқарады.

Қоғамдық ұйымдар:

Ардагерлер кеңесі. 1986 жылдан жұмыс істеп келеді. Кеңестің мүшелері Т.Матаев, А.Кәріпшалов, А.Наурызбаев т.б.

Әйелдер кеңесі: төрайымдары Р.Хабибуллина, Ф.Ф.Манасова, Г.Н. Кентпаева, Э.В.Ниетбаев, Н.Абраева. Кеңестің мүшелері: Ш.Қ.Құрманғалиева, Б.Жампейсова.

Теректі ауылдық мешіті: Мешіт имамы Қыдырханов Серікқали Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының 2006 жылдың 10 мамырында қабылданған №294

бұйрығына сәйкес жұмыс атқаруда.

Теректі ауылдық округіндегі шаруа қожалықтары: «БСК-Т» шаруа қожалығы. «Марқакөл –А» шаруа қожалығы «Марқакөл орманы» Ж.Ш.С.

Сауда дүкені «Бату» бастығы Батуов Құмарбек, «Роза» азық-түлік дүкені бастығы Болат Сейілханов, Раймханова Мәпиза, Бұқанова Қарлығаштың «Кафе» дәмханасы, Сайкенов Ержан кафе «Алекс» халыққа қызмет көрсетіп отыр.

Теректі ауылында бірнеше дәріхана, дәрі-дәрмек орындары жұмыс істеп, халыққа қызмет көрсетуде.

Боран ауылдық округі. Округтің орталығы Боран ауылы. Ауылдық округтің әкімі М.Рапиков. Жер көлемі – 3900 шаршы км. Адам саны – 3108. Елді мекендер саны – 4. Жаңа ауыл, Жиделі, Игілік, Қазақстан. Округ аумағында 46 шаруа қожалығы бар. Ауылдың ұйтқысы, береке – бірлігі болып жүрген борандық «Береке –Т» шаруа қожалығы мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысады. Басшысы Т.Шериязданов. «Береке –Т» Ш.Қ филиалы Өскемен қаласында ашылған. Филиал жанында мал бордақылау алаңы жұмыс істейді. Шаруа қожалығында 200 ірі қара, 250 қой, 10 жылқы бар. Қожалық – 2 трактор, жүк машинасы, жеңіл машиналармен жабдықталған.

«Токтасын» Ш.Қ басшысы О.Мейрманов. Қожалық 2002 жылдан жұмыс істеп келеді. Қазір шаруашылыққа қарасты 1300 га жайылымдық және шабындық жері бар. Жазғы жайлауға малды Алтай жайлауына Қазылащы манына шығарады.

«Данияр» Ш.Қ басшысы Т.Мошанбаев табысты экономикалық жұмыс жасауда. Қожалық мал шаруашылығына негізделген.

«Жаңа ғасыр» Ш.Қ мал және егін шаруашылығымен айналысады. Май сығатын цех тұрақты жұмыс істейді. Басшысы М.Дюсупов.

«Мысқал» Ш.Қ Жиделі аулында жұмыс істейді. Қожалық мал шаруашылығымен айналысады.

Ауылдық кеңес. Әр кезеңде Боран ауылдық кеңесінің төрағалары болып қызмет атқарған азаматтар: Н.Танырықов, И.Я.Крюкович, Р.Ерментгаев, С.Шериязданов, Б.Назбиев, И.Медеубаев, Д.Меңғалиев, бүгінде Мүталбек Қайсанович Рапиков қызмет істеп отыр.

Қоғамдық ұйымдар:

Ардагерлер кеңесі төрағасы Ш.Майтпасов. Мүшелері – Қ.Иқамбаев, М.Рамазанов, С.Байдолдин болды.

Әйелдер кеңесі төрайымы З.Буменова. Мүшелері – Г.Сармолдинова, Г.Пшеншинова.

Қалжыр ауылдық округі орталығы Қалжыр ауылы (Бұрынғы атауы Черняевка 1991 жылғы 8 сәуірде Марқакөл аудандық кеңесінің қаулысына сәйкес өзгертілді). Жер көлемі – 249500 га. Елді мекендері – 4. Адам саны 3049.

Ауылдық кеңес төрағалары болып қызмет атқарған азаматтар: Хасен Сайкенов, Қ.Мұсаханов, И.Я. Крюкович, Ө.Қосанов, Қ.Баекенов, Д.Қажиев, Қ.Қамшыбаев, Н.Кайынтаев, У.Рысбаев, М.Нұрымханов, М.Дүнгенов.

2008 жылдан бастап округ әкімі Е.Көшкиншинов.

«Қалжыр» ауылдық округі аумағында 69 шаруа қожалығы, 2 жанар май құю станциясы, 28 сауда орындары, 5 наубайхана, 2 дәмхана, 2 май сығу цехы, 1 МТС, 2 ұстахана, 1 автомобиль жөндейтін бекет, 1 ағаш шеберханасы жұмыс істейді.

Округ экономикасында шешуші рөл атқаратын шаруашылықтар: «Жаз» шаруа қожалығы, «Мұрат» шаруа қожалығы, «Ернұрай» шаруа қожалығы, «Салтанат» ЖШС, «Жас» ЖШС. Шаруа қожалық иегерлері – Н.Себепов. Қ.Таңжарықов, М.Жәкөетаев, Б.Шаймұратов, Б.Ауғанбаев.

«Мұрат» шаруа қожалығы және «Салтанат» жауапкершілігі шектеулі серіктестік басшысы М.Нұрымханов.

«Қалжыр ауылдық округінде» орта мектеп, ауылдық кітапхана, ауылдық мәдениет клубы жұмыс істейді. Қалжыр отбасылық- дәрігерлік амбулаториясы (ОДА) жұмыс істейді. ОДА менгерушісі- Семеш Серғазин. Қалжыр ОДА - да 3 жоғары білімді, 6 арнаулы орта білімді мамандар ауыл тұрғындарына медициналық қызмет көрсетуде.

Ақбұлақ ауылдық округі. Орталығы –Ақбұлақ. (Горное ауылы атауы Марқакөл аудандық кеңесінің 1991 жылғы 12 қаңтардағы ХХІ шақырылған төртінші сессиясының қаулысымен өзгертілді). Ақбұлақ ауылдық округінің әкімі А.Райымханов.

Жер көлемі – 168045 га. Тұрғындары 1134 адам. Округке Ақбұлақ, Алтай, Күнгей – Бөкенбай, Теріскей-Бөкенбай, Майтерек елді мекендері кіреді. Округте 22 шаруа қожалығы жұмыс істейді. Негізгі жұмыс бағыты – мал шаруашылығы.

«Арай» шаруа қожалығы басшысы А.Смағұлов.

«Арай» шаруа қожалығы басшысы Д.Жакупов

«Асқар» шаруа қожалығы басшысы Қ.Байжақсынов

«Тасқын» шаруа қожалығы басшысы Д.Умбетов

«Жеміс» шаруа қожалығы басшысы Т.Жанжігітов

Ауылдық округте орта мектеп, кітапхана жұмыс істейді.

Әр кезеңде Горный ауылдық кеңесінің төрағалары болып: С.Көлбаев, Ж.Дадетов, Саушкин, Д.Жакупов, И.Жауғашаров, М.Нұрмұханбетов, Ғ.Жауғашаров тағы басқа азаматтар еңбек етті.

Азық-түлік дүкендері, дәмханалар, наубайхана, дәріхана, ауылдық мешіт, шеберханалар халыққа қызмет көрсетеді.

Төсқайың ауылдық округі. Округтің орталығы Төсқайың ауылы (1991 жылға дейін Бобровка атауы Марқакөл аудандық кеңесінің 1991 жылғы 12 қаңтардағы ХХІ шақырылған төртінші сессиясының қаулысымен өзгертілді). Ауылдық округтің жалпы жер көлемі – 346060 га, жер бедері таулы, орманды, жазықты. Тұрғындар саны - 1230 адам.

Негізгі мекемелері – Ауылдық округ әкімшілігі. Төсқайың орта мектебі. «Қазақтелеком» мекемесі, «Қазпочта» мекемесі. Бұғымүйіз орта мектебі. Шанағаты орталау мектебі. Балықтыбұлақ бастауыш мектебі. Уранхай орталау мектебі. «Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы». «Марқакөл орман шаруашылығы».

Мәдени өмір тынысы: Төсқайың ауылдық округі бойынша клуб ғимараты – 3, кітапхана -1, кітапханашы Сейтенова Саида. Дәрігерлік амбулаториясы -1, фельдшерлік пункт-3.

Қоғамдық ұйымдар.

Ардагер кеңесі төрағасы К.М.Беткенбаев, Мүшелері – А.С.Мұсаханов, Н.Б.Самойлова, Қ.Мустафин.

Әйелдер кеңесі төрайымы Б.Ш.Булкубаева, мүшелері – Қ.Қ.Саткенова, Қ.А.Тұрдығұлова, Г.Н.Долданбаева.

Әлеуметтік –экономикалық жағына келсек 3 шаруа қожалығы жұмыс жасауда.

«Азамат» шаруа қожалығы. Басшысы – Хамитов Құмархан. Негізгі бағыты жылқы өсіру. Етті, текті жылқы түрін өсіру.

«Бұлақ» шаруа қожалығы. Басшысы –Назбиев Есенгелді. Негізгі бағыты мал шаруашылығы.

«Алмас» шаруа қожалығы. Басшысы – Нұрпейісова Сақыпжамал.

Ауылдық кеңес Демегенов Құмарғали Демегенұлы.

МАРҚАКӨЛ, ҚАЛЖЫР ӨңІРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Марқакөл аймағы мен Қалжыр өңірінің зерттелу тарихы да әріден басталады. Марқакөл өңірі - негізінен Оңтүстік Алтай, оның оңтүстік шығысында жатқан таулы өңір.

1870 жылдары Ресей үкіметі Марқакөл, Қара-Ертіс, Бұқтырма аймақтарын зерттеп, картаға түсіріп, топографиялық съёмка жасау үшін арнайы экспедиция жібереді.

1877 жылы экспедиция Петербург қаласынан шығады. Бұл экспедицияның зерттеу аймағы Қара Ертістің оң жағы, Ертіс бойы жазығы, Қалжыр өзені бойы, Ертістен Шүмекке дейінгі өңір, Қара Ертіс пен Бұқтырма өзенінің басталатын аймағы яғни Шығыс Алтай, Бес биік, Қобда тауларының аралығы болатын.

Экспедиция өзінің зерттеу жұмысын Қара Ертістің оң жағындағы «Ертіс бойы» жазығынан бастайды.

1863 жылы Қара Ертіс өңіріне Карл Струвенің зерттеу жұмыстары басталады. 1873 жылы саяхатшы ғалым Матусовский Марқакөл, Қара Ертіс аймағына ғылыми зерттеу жүргізген. Матусовский экспедициясы Марқакөл, Қалжыр өзенінің басталу аймағы, Құзғынды-Жайдақ, Азутау биігі, Сарымсақты, Таскайнат аймақтарында болған.

Матусовскийдің зерттеулерінен дерек келтірейік. «Қалжыр ағысы қатты тау өзені. Марқакөлден ағып шығатын бір ғана өзен. Өзеннің көлден ағып шығатын жерін, Шүмек деп атайды. Қалжыр өзені көлден ағып шыққан соң, Қара-Бұқа тауларының арасымен оңтүстік бағытқа қарай ағады. Қалжыр өзеніне Құлынкеткен, Шандыбұлақ, Аюкеткен, Бала-Қалжыр өзендері құяды. Бала Қалжыр өзені Сарытаудан басталады. Бала-Қалжыр мол сулы ағынды өзен. Бала-Қалжырдың Үлкен-Қалжырға құяр жері Қараөткел деп аталады. Қалжыр өзенінің бойы өсімдік дүниесіне бай».

(Матусовский «Зерттеулері мен күнделіктерінен»).

1863 жылы 17-29 май аралығында Карл Струве және Григорий Потанин 30⁰ бойлықпен Ертіс бойы жазығында болып, бұл аймақты картаға түсіреді. Өсімдік дүниесін, жануарларын, аңдары мен құстарына зерттеу жүргізеді. Деректерге жүгінейік:

«Қара Ертістің оң жағалауынан Шенгелді жазығы басталады. Жері құмды, белесті жазық. Шенгел деп аталатын бұта қалың өседі. Сексеуіл, жыңғыл, жиде, қараған т.б. бұталар көп. Бөкенбай тауының оңтүстік етегіне дейін созылып жататын Шенгелді жазығы. Бұл жазықта Төрткүл, Үшқара деген таулы жоталар бір-бірімен жалғасып жатады. Бұл таулы жоталардың қойнауы сланец, слюда, известі кристалдардан тұрады. Тас жыныстары қоңыр-қызыл түсті болады. Құрамында темір барлығы байқалады. Төрткүл таулары мен Бөкенбай таулары аралығында Майшілік қайнары бар. Майшілік жері сор, батпақты келеді. Бұл жазықта құландар үйірі мен бөкендер, еліктер көп кездеседі. Майшілік жазығы Бөкенбай тауының оңтүстік етегімен ұштасады. Бұл жазықта Тақыр өзені ағады. Өзен суы Ертіске қосылмай Майшілік бойындағы құмайтқа сіңіп кетеді. Бөкенбай тауының оңтүстік етегінен «Борлы биіктігі» басталады. Бұл аймақты халық «Қызыл керіш», «Тайынша керіш», «Қиын керіш» деп атайтын тозған ескі тау жүйесі (жұрнақ таулар) жатыр. Тозған тау жыныстары гипсті тұздардан тұрады. Кейбір жерінде топырақ түсі сары, қызыл, көк, ақ түсті болады.

Бөкенбай тауының солтүстік беткейі биік таулы келеді. Ең биігі Ақжон тауы. Тау арасындағы жылғалар көгалды, шалғынды болады. Тау беткейлерінде қараған, ұшқат, тобылғы, бүрген, тошала, тасжарған сияқты бұталар өседі.

Бөкенбайдың тау жыныстары батпақты сланец, аспидь қатпарлы жыныстарымен алмасып отырады. Ақ кварцты тау жынысы басым. Жылытау, Сарытау таулары осы ақ кварцтан тұрады.

Бөкенбай тауының оңтүстік етегінде «Әулие бұлақ» деген қасиетті қайнар көзі бар. Бұлақ суы сланецті тау жыныстарының сызатты қуысынан бастау алады. «Әулие бұлақ» Майшілік жазығынан Қалжыр өзеніне дейінгі жалғыз су көзі.

Тақыр өзені бойында боз тал, қайың, жыңғыл өседі. Тақыр өзенінің басы мен Жалпаққайыңға дейінгі аралықта жер бетінде ашық жатқан сланец кристалдары күн көзіне шағылысып жарқырап жатады».

(Карл Струве, Г.Потанин күнделіктерінен 1863 ж 17-19 май).

Саяхатшыларымыз Майшілік жазығынан Бөкенбай тауы, Тақыр өзенінің бастауына дейін барып, Жалпаққайың аймағында болып, Қалғұты өзенімен өрлеп Салқыншоқы биігіне дейін барады. Салқыншоқы биігінен Қалғұты өзені басталады. Бұл аймақта тал, қайың көп өседі. Бұл өңірде Жалпаққайың, Талдысай деген жер аттары да бар. «Тек қана ақ қайыңды тоғайлар Финляндия табиғатын еске түсіреді», - дейді саяхатшылар өз күнделіктерінде.

Карл Струве, Григорий Потанин саяхаты бұдан кейін Оңтүстік Шығыс бағыттағы аймақтарға ауысады.

«1863 жылдың 22 мамырда (мамыр) саяхатшылар Үлкен-Қалжыр аймағына бет бұрды. Саяхатшылар Марқакөлден жазықты бөліп тұратын тау қыратының оң жақ беткейімен жүрді. Бұл тау жоталары Марқакөлдің оң жақ жиегін орап, көмкеріп жатқан Азутаудың оңтүстік

етегі болып есептеледі. (Бұл жерде саяхатшыларымыз Бесбұғы беткейімен қазіргі Ақбұлақ-Теректі тас жолының бағытымен жүргендігін байқаймыз). Олар Азутаудың оңтүстік етегіндегі жазық аймақпен жүріп өтті. Азутаудың оңтүстік беткейі Майтерек, Майқапшағай қыратты жазығы солтүстігінде Сарытаудың етегімен шектеледі. Бұл аймақта шығысқа қарай биік таулы асулар, адырлы шатқалды Азутау жүйесі созыла орналасқан.

«Жер-су аты, тарихтың хаты» дейді халық. Азутаудың салаларын, тау атауларын жаза кетуді жөн көрдік. Азутау – бұл үлкен тау жүйесі. Ол солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай созыла жалғасып жатқан биік таулы, сай жылғалы өңір. Таулы сай-жылғалар доғаша иіліп оңтүстік етектегі жазық қыратпен ұштасады. Азутаудың ірі салалары: Қаражал, Қарабура, Бұлғынды, Саятерек, Жыланды, Бесбұғы, Үшқұнан, Көктай, Абыз, Қарабұқа (осы шатқалмен Қалжыр өзені ағып шығады), Қаршыға, Батпақбұлақ, Ақшоқы, Көкбұлақ, Шауқар, Тентек, Маңқан тау шатқалдары. Бұл Азутаудың биік таулы, құз-қия жартасты, табиғаты өте бай, әрі өте тамаша ғажап өңірі. Бұл таулы аймақ өсімдік дүниесіне бай. Аңдар мен құстардың алуан түрі кездеседі.

Бұдан оңтүстікке қарай таулы өңірдің аласарған жүйесі жатады. Бұл - Бөкенбай тауы. Бөкенбай тау жүйесі оңтүстігінде жазық далалы аймақ, Зайсан қазан шұңқырымен ұласады. Бөкенбай тауы қойнауларындағы қоныс – қыстаулар: Шілік, Қара - Ағаш, Жантай, Керейбай, Шарықты, Арғынбай, Байшуақ, Нарбота, Ақтүбек, Керегетас, Қойтубек, Қызылтас т.б. мекендер жатады.

Бұдан кейін саяхатшылар Қараөткелден бастап Қалжырдың бойымен солтүстік шығыс бағытқа өрлейді. Саяхатшыларымыз Азутаудың биігінен яғни Шүмектен келіп шыққан. Марқакөлден басталған Қалжыр өзені Азутаудың қия-құз, шағылдарын бұзып-жарып, оңтүстік етекке қарай кең арнамен ағып шығады.

Саяхатшыларымыз осы биік сайлы қорымдардың шығыс беткейлерінің тау жыныстары жасыл түсті сланецке бай, ал батыс беткейлерінде гранитті тас қатпарлары түзілгендігін күнделіктерінде жазады.

Карла Риттера «Землевъедыне Азіи» (С-Петербург. - 1877г.- 1-44стр.) кітабынан қысқаша деректі өз нұсқасымен келтіреміз: «24 мая 1863 г, когда путешественники выехали на самый гребень хребта Азу, они увидели перед собою длинную впадину, на дне которой лежали голубая вода озера Марка; к с. от этой впадины тянулись с в. на з. Курчумские горы, с вершиной Сартау западнее озера; параллельно этой цепи тянулись с южной стороны озера цепь Азу, которая прорвана у западного конца озера рекою Кальджиром. Долина была занята кочевьями рода Кожамбета. 24 мая путешественники провели ночь в вершинах Алкабека; долина была занята кочевьями рода Кожембета и вечером повсюду были видны огни, слышно было блеяние овец и крики людей». (Карл Риттер, 1877).

«Флора на вершине Сартау состоит из следующих растений: *Pulsatilla albana Sprgl*, *Ranunculus sulphureus*, *Soland.*, *R. Affinis*, *R.Br.*, *R. Lanuginosus*, *Berberis sibirica*, *Drapa repens*, *D.Wahlenbergii*, *D. incana*, *D. Nemorosa*, *Thlaspi cochleariforme*, *Hutchinsia calycina*, *Viola grandiflora*, *Sagina Linnaei*, *Oxytropis rupifraga*, *O. macrocarpa*, *O. melaleuca*, *Gnaphalium dioicum*, *Taraxacum officinale*, *Primula algida*, *Gentiana altaica*, *Eritrichium villosum*, *Veronica densiflora*, *Pedicularis amoena*, *Gagea lutea*, *Lloydia serotina*, *Eriophorum angustifolium*, *Anthoxantum odoratum*, *Phleum alpinum*, *Woodsia glabella*». (Григорий Потанин 1863).

«Около начала мая к подошве Сартау прикочевывают Казахи рода Тортоуль и тогда на вершине ея пасутся конные табуны их, остальные же стада на 1000ф. Ниже – следовательно обратно тому, что бывает в Швейцарии, где выше других родовъ скота поднимаются овцы».

(Карл Струве., 1863).

Қиын-Керіш каньондары

Бөкенбай тауының оңтүстік етегінен «Борлы биігі» басталады. Бұл аймақты халық «Қызыл Керіш», «Тайынша Керіш», «Қиын Керіш» деп атайтын тозған ескі тау жүйесі жатыр.

Тозған тау жыныстары гипсті тұздардан тұрады. Төбешіктердің топырақ түсі әр түрлі болады. Топырақ түстері ақ, қызыл, сары, көкшіл түсті болып, белдеу-белдеу ретінде орналасады.

Бұл Тайынша Керіш, Қиын Керіш каньондары жер асты күштерінің әсерінен пайда болған ойық, қуыстарға да ұқсастық бар. Негізінде тозған ескі тау жүйелеріне (жұрнақ тауларға) жатады. Каньондардың орналасу жүйесі өте ғажап. Алыстан қарағанда көп қабатты үйлерге ұқсас. Жақын келгенде жанағы көп қабатты үйлерге ұқсас каньондар жазық жерде емес, үлкен ойық жыралардан бой көтеріп тұрғандығын көреміз. Ойықтардың тереңдігі 15-20 метрдей. Осы тереңдіктен көтерілген шоқылардың биіктігі 50-60 метрге жетеді.

Осы үйінді шоқыларда әр түрлі көлемді қуыстар кездеседі. Бұл қуыстарға ерте кезде үйірлі жылқыларды қамаған. Боталаған түйелерді жас ботаға суық тимесін деп Тайынша Керіштің қойнау-қолтықтарына айдап кіргізіп тастайтын болған. Осындай шоқылардың қуыстарында қасқыр, түлкі, борсық тәрізді аңдардың апандары кездеседі.

Қалжыр - катал өзен

Қалжырдың Маркөлден ағып шығатын жері Шүмек деп аталады. Шүмектің жалпақтығы 20-30 метрдей болады. Мрамор тастың үстімен су лықсып ағып, көкшіл мрамор ернеуден төгіліп отырады. Суы өте мөлдір, таза, тұнық су. Бұл – әлемде сирек кездесетін тұщы су қоймасы болып есептеледі.

Қалжыр Марқакөлден бөлінгеннен кейін 2-3 шақырымға дейін гранитті жазықпен баяу ағып өтеді. Өзенде үйір-үйір шабақтар тобы, үйір-үйір ірі балықтар жүзіп жүреді. Өзеннің осы бөлігінде үйректер мен әртүрлі құстар өте көп болады. Қалжыр өзенінің басталар көзі Шүмектің суы қыста да қатпайды. Су қатпайтын болғандықтан онда көк ала үйрек, айдарлы сүңгуір, үлкен бейнарық сияқты құстар қыстап қалады.

Шүмектен екі-үш шақырымдай төмендеген соң, Қалжыр буырқана бастайды. Өзен Азутаудың жартасты қойнауларына кіреді. Арқырап ағатын қуатты өзен, өзіне бұзып жарып жол тауып, төменге қарай үлкен арынды тасқынды күшпен құлай сарқырайды. Өзен ақ толқынға бөленіп, ақ көбікке оранады. Өзеннің күркіреген үні тау-тасты жаңғыртып жатады.

Нағыз таулы өңірдің қайталанбас, ғажап көрінісі! Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір деректі келтірейік. 1978 жылы Марқа өңірінде болған туристер тобы Қалжырдың Шүмектен бастап Ертіске құятын сағасына дейін Қалжыр бойымен жүзіп шығуға тәуекел жасайды. Бұған дейін ешкім мұндай тәуекелге бармаған.

«Саяхатшылар алғашқы таулы шағыл, қысаңнан жүзіп өтіп, оны «Кіші аю» шағылы деп атадық. Тағы 2 шақырым жүзіп өткен соң, асулы үлкен шатқалға кірдік. Біз бұл шатқалды «Үлкен аю» деп атадық. Құлама тар шағылдармен жылжып келеміз Өзен бойында құлаған ағаштар мен салындылар, қарағайлар көлденең түсіп, бізге қауіпті болды. Біздің екі балонымыз жыртылды. Бір раскладушкамыз быт-шыты шықты. «Үлкен аюдан» өту оңай болмады. Қалған балондарды, раскладушканы жинап рюкзакқа салып алдық. Енді бізге жаяу жүруге тура келді. Біз жолсыз биік шөптер мен бұталар өскен қия беткейлерімен жүріп келеміз. Кейде аюдың жүрген іздері кездеседі. Жан баспаған ертегі өңір! Айнала төңірек долана, мойыл, шәңгіш, бүлдірген, қарақат, тошала, қызыл қарақат, аю қарақат сияқты сан алуына жемістерге толы.

Біз үшінші бұрылысқа келдік. Біз бұл бұрылысты «Тасты» деп атадық. Бұл үшінші бұрылыстан бізге жүзіп өту өте қиын болды.

Көп ұзамай біз Қарой – Горный ауылдарын байланыстыратын автомобиль жолы көпірінен келіп шықтық.

Бұл жазықтау жер екен. Өзен кең жайылып баяу ағып жатыр. Біз ары қарай жүзіп келеміз. Бұл тұстан Қалжырға Бала-Қалжыр өзені қосылды. 15 шақырым өзен ағысымен оңтүстік бағытына қарай жүзген кезде, алдымыздан үлкен сарқырамаға кездестік. Бұл жерде өзен биік тасты, баспалдақты биіктен құлап ағады. Сарқырама 4-5 метр биіктен құлайды. Біз балондарымызды жинап, таулы беткеймен жаяу жүріп өттік.

Таудың жартасты тар қойнаулы тұстары артта қалды. Жазық алқаптар көріне бастады. Қалжыр өзені Қара Ертіс жазығына шықты. Бұл жазықта өзен бойында елді мекендер жиі қоныстанған. Жаңа-Ауыл, Черняевка, Оң жақ Қалжыр, Боран ауылдары орналасқан.

Біз Қалжырдың Ертіске құятын сағасында тұрмыз. Біздің раскладушкаларымыз парша-парша болды. 6 балоннан екі-ақ балон қалды

Иә Қалжыр қатал өзен!».

(Борис Кузьменко «Ертіс өңірі», Алматы 1982ж, 45-47 бет).

Қалжыр өзені Ертіске қосылған соң Ертіс мол сулы, кең арналы ұлы өзен болып ағады. Ертіс бұл тұста далалы, жазық аймақпен ағып өтеді. Бұл – құрғақ шөлейтті жазық аймақ. Ертіс бойы жазығы деп аталады.

Бұл боз жусанды даланың да өзіндік сыры мол. Дала – оқылмаған кітап. Дала ешқашан құр, бос болмайды. Ол әрқашан тіршілікке толы. Оны тани білу, ұға білу керек. Керіліп жатқан жазықтар өте бай мал жайылымы. Бұл далалы аймақтарда алуан түрлі құнарлы шөптер өседі. Далалы өңірде өсетін: көкпек, иезен, кекіре, бұйырғын, сасыр, жусан, ермен, жер қына, ақселеу, ши – бәрі де қауатты мал жайылымдары. Бұл жазықтықтарда жылқы, түйе, қой түліктері қыстай ашық жайылыммен шығады.

Осы шөлейтті жазық аймақтарда дәрі-дәрмектік шипалы шөптер де көп. Қара Ертіс бойындағы жазықтықтарда 200-ден астам дәрілік-емдік шөптер кездесетіндігі айтылады. Бұлар: айыр (иір), қарандыз (девясил), адыраспан, ермен, марал оты, жолжелкен (подорожник), жылан қияқ (расторопша), қызыл мия(солодка), ошаған, меңдуана т.б. Дала - жасыл дәріхана. Бұл дала байлығы, дала қазынасы жөнінде орыс ақыны Семен Кирсанов былай деп жазады: «Я не степью хожу – я хожу по аптеке, разбираюсь в ее травяной картотеке. Беспредельная степь, бесконечная степь ты природой написанный странный рецепт». Дархан дала байлығы міне осындай. Оны пайдалана білу керек. Қажетке жарата білу керек.

Қалжыр өзені, Ертіс дария, Марқакөл, Зайсан көлі, Бұқтырма теңізі бұлар тілегей – теңіз байлық көзі екендігіне ешқандай дау болмас. Бұл – мол сулы, жасыл нулы аймақ.

Шалқып жатқан көлі де жоқ, сарқырап жатқан өзені де жоқ, құрғақ шөлді аймақтар да бар екен. Қолда бардың қадірін бағаламай жүргендейміз бе, деген ой да туындайды кей тұста.

Қалжыр өзені – бұл өңірдің нәрі. Бұл – жасыл желекке оранған өлке. Өзен бойы жасыл тоғай. Тоғайда қайың, үйенкі, терек, жиде, тал ағаштары өседі. Жемісті ағаштардан мойыл, долана, шәңгіш, итмұрын, бүрген, ұшқат өседі.

Қалжыр бойында суармалы егістік, шабындық, бақша жемістері өсірілетін кең алқаптар болған.

Қалжыр өңіріндегі халық ежелден егіншілікпен шұғылданған. Қалжыр өзенінен тоған тартып, егістік алқаптарды суландырған. Мұндай ірі тоғандар «Қарақия» тоғаны, «Тоғыз» тоғаны, «Көктұма» тоғаны, «Ефим» тоғаны, «Роман» тоғаны 1930 жылдары қазылған. «Көктұма» тоғаны арқылы Тегістік жазығын суландырып астық егуді мақсат еткен.

«Тоғыз» тоғаны» 1929-30 жылдары қазылған. Тоған қазу жұмысына Қара Ертіс бойынан Тоғыз руынан көп ел көшіп келген. Қалжыр өзенінің алқымына 20-30 кигіз үй тігіліп, көптеген еңбек құралдарын Зайсан қаласынан жеткізіп тұрған. Тоғанның ұзындығы 20 шақырымнан асады. Тоған арқылы су жеткізіп, Дузағаш, Мұрынталағай, Түйетас, Үшкүл жазықтарына астық егуді мақсат еткен. Тоғанның артық суы Қызылүйенкі тұсынан Қара Ертіске құйылатын болған. Осындай үлкен ауқымды жұмысқа тоғыз руынан Матабай Айшыұлы, Ықыбай Байторыұлы, Қаби Күмпейісұлы, Құмарбек Көпенұлы, Биғали Насиханұлы т.б. көптеген азаматтар тоған құру жұмысына басшылық еткен. Тоған жұмысы аяқталып су жібере бастаған кезде жер асты қуыстары (қорқаулар) пайда болып шаруаға көп кедергі жасаған. Бұл тоғамдардың басы Қалжыр өзенінен алынады. Жалпы тоған қазу жұмысы бұл өңірде 1900-1910 жылдары ішкі Ресейден келген Романов Ефим деген адамның басшылығымен жүргізілген. Ол кісі тоған жұмысшыларына арнап күйдірілген кірпіштен қазіргі Тақыр ауылы тұрған жерде тұрғын үйлер, дүкендер салдырған. Бұл Қалжыр өңіріндегі алғашқы құрылыстар тарихы еді. Сол үйлер мен құрылыстар колхоз кезіне дейін Тақыр ауылында іске асып тұрды. Колхоздастыру кезінде «Тоғыз тоғаны», «Ефим» тоғаны сияқты

су жүйелері егіндік жайылымдық жерлерді құнарландыруда маңызы зор болды. Кейіннен көп жерлерде қорқау пайда болу салдарынан «Тоғыз тоғаны» істен шығып, арнасы тоза бастаған кезде 1966 жылы жас агроном Қизатов Төлеген оны тоғанды қалпына келтіру жөнінде біраз еңбек етіп, тоған совхоз егін шаруашылығына көп пайдасын тигізді.

Арынды, асау болса да,
Қалжыр туған анаңдай.
Жасыл тоғай, көк майса,
Әр қойнауы жағажай.
Бөкенбай тауын жастанып,
Қалжырдың бойын бастан қып.
Құт – берекең шалқыған,
Ата жолдан таймаған.
Қожанбет маңғаз халқым-ай,
Алтайдан табаны аумаған.

Ақ толқыны Қалжырдың

Сайрандап тоғайына талай кірдік,
Аралап Қалжыр бойын біраз жүрдік.
Бұрым-бұрым қойнаулар жемісі мол,
Долана, мойылы мен жидек тердік.

Ақ қайың, бұйра терек, үйеңкі, тал,
Көк шалғын тоғай іші отырсаң сәл.
Қалжырдың ақ толқыны жағаны ұрып,
Тұп-тұнық таза ауасы жұтқандай бал.
Балығы тайдай тулап өзенінде,
Толқыны лүп-лүп соғып кемеріне.
Көктемде буырқанып, өткел бермей,
Мінезі ұксас келген өр еліне.

Сылдыр-сылдыр ақ толқынның үндері-ай,
Зеңгір аспан, шуақты ашық күндері-ай.
Көктем келсе қош иісі аңқыған,
Қара бүрген, итмұрынның гүлдері-ай.

Көк теректер

Көк теректер, жағасында Қалжырдың,
Мекенісің қызық, думан ән-жырдың.
Талай жастың көңіліне ұялап,
Жазылмаған талай дастан қалдырдың.

Көк теректер, көркі болған өңірдің,
Қуанышы, тынысы сен көңілдің.
Жайқала бер өркеніңді кең жайып,
Өзегіндей өтіп жатқан талай ғасыр өмірдің.

Көк теректер, көлеңкенді көлбетіп,
Сокпасыншы аңызғақ жел шөлдетіп.

Күлтеленіп жапырағың құлпырар,
Ақ жаңбырлар төгіп өтсе, төгіп өтсе, селдетіп.

Құламасын көктен темір сынығы,
Бұзылмасын шербет ауа тұнығы.
Төрт түлігі, ну тоғайы тозғындап,
Шарпымасын полигонның суығы.

М.Мешелева

Қалжыр бөгеті

Орыс гидростроителі инженер Жилковский Қалжыр өзеніне плотина салуды ұсынған. Бұл 1910-1915 жылдар болса керек. Қалжыр өзенінің екі жағындағы жазықтарға су шығаруды жоспарлаған. Осылай су деңгейін көтеріп, Қалжыр өзені бойындағы жазық алқаптарды суландырып, қант қызылшасын егуді және апиын егуді көздеген.

Сол кездерде Сібір өңірінде Барнауыл, Бийск, Томск аймағында қант тапшы болған. Және қант бағасы да жоғары болған. Бұл кезде Ертіс су жолы арқылы товарды Сібір өңіріне шығарудың мүмкіндігі мол еді. Ал апиын өнімдерін Қытайға Шәуешек базары арқылы сатуға шығаруды ойластырған.

Бөгеттің құрлысы басталып та кетті. Бөгет қарағай бөренелер мен жұмыр тастардан тұрғызыла бастады. Бірақ биіктен құлап ағатын тау өзенінің суын бөгеу оңай болмаған.

1907 жылдары Семейден пароход магнаты Латиф Садықұлы Мусин Зайсан көлі арқылы баржамен Қара Ертістен Евгеньевка (Боран) елді мекеніне жүзіп келіп, Қалжыр өзеніне плотина салу үшін цемент, құрылыс құралдарын жеткізген.

Цементті Семей қаласынан қыста кірешілер тасып тұрған. Түйе шегілген шанамен таситын болған. Түйелі кірешілер Семейге дейін 7 күн жүріп жетеді екен. Семейден Қалжыр бойына дейін 7 күн жүріп зорға жететін көрінеді. Қалың кірешілер қыста түйемен, жазда өгіз арбамен жүріп кіре тартқан. Бір шанаға 5 қап цемент тиейтін болған. Құрлыс басталған кезде, осы өңірден көп қазақ азаматтары орыс байларына жалданып жұмыс істеген. Ол азаматтар: Бижігітов Бидаш, Бейілбай, Мағұлшанов Шаяхмет, Есенбаев Сейіт, Есенбаев Қамза, Ауғанбаев Ақсарт.

Жеткізілген цементті темір (қанылтыр) бөшкелерге толтырып аузын бекітіп қоятын болған. Жаңбыр суы тимесін, жел ұшырмасын деп жабық ыдыста сақтаған. Сол цемент бөшкелер Қалжырдың алқымында әлі де шашылып жатыр. Бөшкелер тесіліп, жарылып, іші толы цемент қатып қалған. Үйілген құмдар, даярланған щебенкалар, қазіргі кез де төбе-төбе болып үйіліп жатады. Жалдап үйілген щебенкалар биіктігі 2-3 метр, ұзындығы 20 метр, жалпақтығы 10 метр. Осындай жалдап жиналған щебенка тастар 20 шақты жал болған. Кейін кеншар кезінде бұл щебенкаларды құрлысқа пайдаланды.

Осы щебенка тастарды азаматтар қолмен шауып даярлаған. Егізқара, Мысқал, Тоғыз аталарынан көп адамдар тас даярлау жұмысында істеген. Бұл азаматтар: Сыдыков Смағұл, Сайкенов Тотай, Дәлібаев Тайтыкен, Түменесов Жақай, Сәтжанов Қожабек, т.б.

Жұмыскерлердің әрқайсысына темір төс, колон балға, ішіне 50 кг тас сиятын жәшік беріледі. Тасты төске салып, колонмен ұсақтап шағады. Даярланған тасты жәшікке толтырып, бақылаушыларға өткізіп отырған. Бір жәшік даярланған тасқа 1 сом төлеген немесе 1 қой төлейтін болған. Щебенкаларды, цементті бөгет құрлысына пайдаланған.

Қалжыр өзенінің Алқымына таяу жерден орыс жұмыскерлері үшін дөңбек үйлер салынған. Монша, асхана үйлері, құрал-сайман, басқа да заттар сақтайтын қоймалар болған. Кеңсе жұмысына арналған кірпіш үй болған. Төрт бөлмелі кеңсе үйінде 1966 жылға дейін Вейхман Ян тұрды.

Екінші бөгет Қалжыр өзенінің басталар жеріне Шүмекке таяу жерден салынған. Бұл жерден шағын ГЭС салуды ойластырған.

«Бір ғажабы бөгет салынған кезде өзен суының деңгейі көтерілмей қойған. Бөгет құрылысы басталғанға дейін өзен суы қандай деңгейде болса, бөгет салынған соң да сол деңгейді ғана көрсетіп тұрған. Керісінше Күршім өзенінің суы көбейіп, өзеннің су деңгейі көтеріліп, қалыпты жағдайдан көбейеді. Ғалымдар бұл өзендердің жер асты су жүйесі бір-бірімен жалғасқан деген пікір айтады. Осындай себептермен Шүмектегі құрылыс жұмысы тоқталған».

(Валерий Михайлов, Марқакөл, Алма-Ата, 1983, 396 бет).

Аудан өнеркәсібі

Марқакөл ауданы ауылшаруашылықты аудан болып есептелгенмен, аудан колхоз шаруашылығымен ғана шектелмеген. Аудан аумағында 1930-1957 ж аралығында көптеген өнеркәсіпті елді мекендер орналасқан. Ол елді мекендер «Алтайзолото тресінің» Алқабек комбинатына кірді. Алқабек кен басқармасында 1930 жылдары Марқа жерінде «Алтайзолото» тресіне қарасты, алтын өндіру мақсатындағы бірнеше кеніштер болған. Осы кеніштерде жақсы инфрокұрылымы бар көптеген елді мекендер қанат жайған. Бұл елді мекендерде мектеп, сауда дүкендері, монша, асханалар жұмыс істеп тұрған. Кен басқармасының өзінің байыту фабрикалары болған. Мұндай байыту фабрикалары «Манко (Маңқан)» Батпақ-Бұлақ, Жалаңаш, Көкбұлақ өндірістерінде болды. Бұл байыту фабрикалары шағын жылу электр станциялары қуатымен, енді біреулері судың қуатымен жұмыс істеген. Кейбір елді мекендерде электр қуаты тұрғын үйлерде, мектепте және басқа да мекен жайларда күндіз-түні жарық беретін болған. Манко, Жалаңаш, Қаршыға өндірістерінде электр қуатын қолданды.

Аудан өнеркәсібінің негізгі бөлігі «Алқабек», «Қалжыр» кен басқармаларына және «Чапаев» атындағы артельге бірікті.

Ауданда алтын өндірісіне қарасты артельдер «Майғапшағай», «Жыланды», «Ақшоқы», «Батпақ-Бұлақ», «Көкбұлақ», «Манко» өндіріс орындары жұмыс істеді.

Ал «Ащылыбұлақ», «Жалаңаш» өндірістері қола кеніне негізделді. Мұнда қола өндірілді. «Қаршыға» кен орнында мыс өндірілген.

«Манко», «Жалаңаш», «Батпақ-Бұлақ», «Қаршыға» кен орындары (рудниктері) 1957 жылға дейін жұмыс істеп тұрды.

Бұл өнеркәсіпті елді мекендер екі мақсатта жұмыс істеді. Бірінші 1930-1950 жылдар аралығында өкімет қажеттілігі үшін алтын, қола, мыс өнімдерін беріп тұрды. Екінші Оңтүстік Алтай өңірлеріндегі кен қорын, кен орындарының көлемін, кен қабаттарының орналасуына барлау (разведка) жасау мақсатында ашылған шағын өндірісті артельдер негізінде жүргізілді.

Бұл өндіріс орындарында бүгінгі таңда қарттар қатарында есептелетін, жас мөлшері 70-тен асып кеткен буындардың ата-аналары жұмыс істеп, еңбек еткен. Олар ауданымыздағы алғашқы жұмысшы қауымы еді. Осы адамдардың біразын атай кеткен артық болмас.

Нұржанов Төлеміс «Майғапшағай» алтын, өндірісінде 1940-1945 жылға дейін управляючи қызметін атқарған. Бажыков Мешел «Майғапшағай», «Қаражал» өндірісінде бастық болып, 1938-1943 жылдар аралығында қызмет еткен. Баймурзин Абілмажын Абдрахманұлы Свердловск «Политехникалық институтын» бітірген, мамандығы тау-кен инженері «Манко», «Маралиха» рудниктерінде қызмет еткен.

Бердібеков Кәкімбай Омбы қаласынан «Тау-кен техникумын» бітірген, тау-кен маманы. Өте сауатты адам болған. Батпақбұлақ, Ақшоқы артельдерінде қызмет істеген. Артельдің іс-қағаздарын жүргізуші, завгар қызметтерінде болған. 1937 жылы кедей-жалшы балаларын оқыту деген кезең болған. Сонда Бердібеков Кәкімбай сауатты адам болғандықтан, 18 қазақ баласының құжаттарын даярлап өткізеді. Сол оқушылардың ішінде

Асқаров Айтмұханбет те болған. Айтмұханбет аркалап арша сатып жүретін жетім бала екен. Әкесі актардың қолынан қаза тапқан. Осы қазақ балаларын оқуға түсіруді ұйымдастырғаны үшін Бердібеков Кәкімбай ұлтшыл деп тергеліп Қарағанды түрмесіне жабылады. Одан ақталған соң, Күршім, Маралиха рудниктерінде қызмет істейді. Кейіннен Асқаров Айтмұханбет оқуын тәмамдаған соң Марқакөл өңірінде ірі қызметтерде болып, елінің құрметті азаматы ретінде танылды.

«Майғапшағай» өндірісіндегі жұмыскерлер: Атығаев Батырхан, Буркустаев Жапабай, Ауғанбаев Ақсарт, Іргебаев Құндақбай, Сарипов Сейтқали, Бижігітов Бидаш, Жакупов Ғалым, Нұрғалиев Сейтқазы, Телебаев Қасейін, Жакупов Садуақас.

«Ашылыбұлақ» жұмыскерлері: Жақсыбаев Ноқа, Жақсыбаев Ұлықпан, Қодаров Нүкеш, Кемешов Салиық, Апышов Демесін, Қожанқұлов Әшім, Жаркембаев Тойлыбай, Жексенов Біржан, Сәрсенбаев Сағи, Сарипов Камза, Қызметов Қайырбек, Байшолоков Саудагер, Жақсыбаев Қалыкеш, Саяжанов Рапи.

«Манко» жұмыскерлері: Нұғыманов Шұлғаубай «Ленин» орденінің иегері. Жазбаев Ниетбай «Ленин» орденінің иегері. Жолдығұлов Әліхан «Еңбек Қызыл Ту» орденінің иегері. Садықов Жәнәбіл «Еңбек Қызыл Ту» орденінің иегері. Жабықбаев Байбазар, Мазиев Мұстафа, Мұқашев Қамза, Мешелов Қасымбек, Жұмажанов Нұрсейіт, Мұқашов Бастаубай, Жансейітов Тоқтаубай, Күржеев Қайырмен, Мыжыбаев Жұрқабай, Мұқатаев Бәзенбек, Кәкіжанов Әлімхан, Ахметов Нұрғожа, Қасенов Ырысбай т.б., осы секілді азаматтар Марқакөл өндіріс орындарында еңбек еткен. Тау-кен инженері Тұрғанбаев Бұхат, түсті металлургия инженері Абидимов Әуелбек сияқты мамандар еңбек еткен.

«Жалаңаш» өндірісінде еңбек еткен азаматтар: Омаров Оралхан, Қашқынбаев Сақай, Қашқынбаев Бидақ, Дүсіпов Қали, Асылханов Ежебай, Қасенов Рысбай, Аманов Асылхан, Жақыпов Садуақас, Асанов Әдек, Құнапиянов Әбдіғали, Құнапиянов Қани, Сыдыков Қайырбай, Айтбаев Айымхан, Жәмшитов Шәріпхан, Құнапиянов Мұхаметхан.

«Жыланды» алтын өндірісінде Таңырықов Смағұл көп жыл бастық болған. Таңырықов Нұрахмет 1936 жылы «Жыланды» өндірісінде есепші қызметінде істеген. Жұмысшылары: Дарқұлов Арғынхан, Сарипов Сертқали, Таңырықов Жұмәділ, Қырықбаев Қадылша т.б.

Бұлар - Марқа өңіріндегі алғашқы кеншілер. Қолдарына лом, күрек, қайла ұстаған жұмыскерлер қауымы. Кен шахталарында, кен фабрикаларында еңбек еткен азаматтар.

Бұл өндіріс орындарында еңбек еткен жұмыскерлер 1953-1957 жылдары рудниктер жабылған кезде, осы Марқакөл ауданындағы колхоздар мен совхоздарда жұмыс істеп, еңбек етті.

Облыстық мұрағат материалдарынан қазыналы Марқакөл өңірі жайлы келесі деректі ұсынып отырмыз:

1. Рудная узел Койтас в верховьях р. Тақыр объединяет одноименное оловянное месторождение и россыпи касситерита. Месторождение Койтас приурочено к изометричному (около 1 км в диаметре) выходу мелко-среднезернистых биотитовых гранитов калбинского комплекса, прорывающих слюдяные сланцы кыстав-курчумской свиты. Здесь в зоне повышенной трещиноватости залегают оловоносные кварцевые жилы (длиной до 350 м, мощностью 0,1-1 м.) с гнездами Ке и Ше. Среднее содержание Sn 0,2, W до 0,1 и Вi до 0,02%. По жилам – подземные выработки эпохи бронзы.

2. Рудная зона: Кальджир-Алкабек, Майкапчагай – Au, Джиланды – Au, Батпак – Булак – Au, Карчига – Cu, Алкабек – Au, Манко-Долонсай – Au, Карой – W, Be, Вi в районе Каракия (кварцевожильный) изучено с поверхности.

3. Ресурсы россыпного золота, наибольший интерес представляют системы притоков р.Кальджира с потенциальными золоторесурсами более 15 тонн, и р. Курчум – 10 тонн.

4. В междуречье Кальджир и Бала Кальджир в шлихах из кварцевых галечников наряду с обыкновенным присутствует голубой корунд. Находки благородного корунда привлекают внимание, целесообразно продолжить поиски.

5. Успенское проявление рубина. Первая значимая находка благородного корунда произошла в 1992 г. В районе с.Успенка в юго-западном Примаркаколье. Здесь в обломке слюдисто-кварц-полевошпатовой породы пегматоидного типа было встречено зерно рубина размером 0,6-1 см ювелирного качества. В последующем были выявлены участки с наличным рыхлых отложении корунда. Все находки рубина расположены в пределах блока метаморфитов протерозоя – дистенсодержащих гнейсов мигматитов, амфиболитов.

Иртыш-Фуюнская зона

Определенное значение в перспективе могут иметь медноколчеданные месторождения, известные на северо-западе, в Вавилонско-Барашкинской рудной зоне и на юго-востоке в Курчум – Кальджирском рудном районе (Карчига).

Вавилонское месторождение явно стратиформное, изучено и отработано с поверхности, предварительно оценено на глубину до 250-300 метров. Вмещающая структура и морфология пластовых залежей недостаточно расшифрованы. Содержание Cu в среднем 0,87-0,85%, отношение Cu : Pb : Zn =74:3:23. Запасы Cu на 1961 год оценены всего в 40 тыс.тонн (явно занижены). Прогноз ресурса в 1989 г до глубин 500-700 м были переоценены по P1,P2,P3 в 1,5 млн.тонн меди , 0,5 тонн цинка. Скорее всего они слишком завышены. Низкие содержания меди не позволяют выдвинуть Вавилонское месторождение в качестве объекта для первоочередных геологоразведочных работ, однако оно нуждается в обоснованной оценке на все компоненты.

Карчига

Перспективной площадью на медь, а также на золото является Карчинский рудный узел с медно-пирротиновым месторождением Карчига. Оно было разведано до глубины 200 метров. Запасы по C1+C2 составили в тоннах Cu – 175000, Au – 9, Ag – 35, при содержании соответственно 2,8%, 1,4 и 5,4 грамма на тонну (руды). Расчлененные линзы основная и восточная не оконтурены: позднее были обнаружены еще и другие тела, подтверждающие будинированность первичных пластовых руд, слабо изученных в пространстве.

Прогнозные общие ресурсы Карчиги оцениваются до глубины 500 метров по меди в 500 тыс.тонн, по золоту -30 тонн, по серебру – 200 тонн. На золото перспективны зоны динамометаморфизма в зеленокаменных толщах PR с золото-кварцевыми штокверками. Площадь – 45 кв.км.

Курчум-Кальджирский рудный район

В этом районе перспективными являются рудные узлы: Маралиха, Курчум, Алкабек и Манко. Рудный узел Алкабек представляет наименее эродированным центральное место занимают золотоносные интрузии и дайки прииртышского габбро-плагиогранитного комплекса C1. Выделяются два перспективных участка один из которых Северо-Ашалинский (площадь -10 кв.км.). Зоны золотосульфидной минерализации и кварцевых жил оконтуриваются ореолами As, Вi в бурых железняках и аномалиями ВП. Рекомендуются поиски с бурением. Второй участок (площадь около 100 кв.км.) охватывает приустьевые части рек (дренирующих коренные месторождения Алкабек, Каракия, Алексеевское и др.).

Здесь возможно обнаружение погребных россыпей золота. Площадь -90 кв.км. Рудный узел Манко-Долоносай рекомендуется к дополнительной оценке в связи с выявлением на юге-восточном фланце (в КНР) нового промышленного месторождения Долоносай (10 тонн).

Рудоконтролирующей оказалась зона разломов на контакте горизонтов известняков алевролитов (Д1-2), залеченная серией даек, особенно к югу и северо-западу от рудника Манко с ресурсами золота 5-10 тонн (P3). Площадь 225 кв.км. Потенциальные ресурсы блока, учитывая данные более вскрытых площадей, несомненно, более значительны, включая зоны щелочных метасоматитов.

Каройская площадь в рудоносных гранитах калбинского комплекса объединяет гидротермалиты с Ве, W, Мо, Вi (рудопроявления Каракия 33 кв.км.) Возможно увеличения ресурсов за счет доизучения надинтрузивной зоны. Площадь 33 кв.км.

В Иртышской зоне наиболее значительный по золоту Курчум-Кальджирский район.

Рудный р-н	Рудная зона	Рудный узел	Металлогения	Прим м/рожд и рудопроявлений
Курчум-Кальджирский	Кальджир Алкабек	Майкапшагай	Au	Майкапшагай
		Джеланты	Au	Джеланты
		Батпак-Булак	Au	Батпак-Булак
		Карчига	Cu	Карчига
		Манко-Долоносай	Au	Манко-Долоносай
		Алкабек	Au	Алкабек
		Карой	W,Be,Bi	Карой

Месторождение Маркаколь находится в 7 км к северо-западу от оз.Маркаколь. В полосе кристаллических сланцев бластогранулитовых гнейсов по вулканогенно-осадочным породам Д1 содержатся согласные пласты, прослои и линзы железных руд. На участке Темиртас, Таскайнат, Сорном залежи руд прослежены магнитометрий на 18 км в полосе с шириной от 1 до 1,5 км. Их изучали А.Н.Нечаев – 1914 г, А.С.Калугин – 1949,1966г.г., Е.С. Шуликов – 1966, 1980 г.г., Л.З. Бахорин и В.И. Иванов – 1966г., В.Г. Сагунов, Г.Р Вирт 1978 г и др.

Железное оруденение связано с двумя петрохимическими группами мигматитов и гнейсовидных метатектитов: 1) Тоналит-плагиогранитной. 2) Габбро-диабазовой.

В первой группе магнетитовые руды в форме лентовидных и пластообразных тел (мощностью от 0,5-1 до 1,5-2,5 м) переслаиваются с более мощными кварц-альбит-амфиболовыми, серицит-кварцевыми безрудными метаморфитами. Суммарная мощность магнетитовых руд на участке Темиртас 7,5-8 метров. Среднее содержание 62,5 %, в апатит-магнетитовых рудах P2O5 1,3%. Содержание апатита достигает 25-30%. (В.И.Иванов, 1966 г).

В габбро-диабазовых породах проявлены гидротермально-метасоматические железные слюдки и гематит джеспилитовой формации (Е.С.Шуликов, 1980г). А.С.Калугин (1968г) рассматривает апатит-магнетитовые руды как возможной комплексной источник металлургического и агрономического сырья. В северном Примаркаколье метаморфические породы базальт-андезитриолитовой формации (культабарская свита Д1) характеризуются контрастными содержаниями P2O5. Высокие степени метаморфизма в северно-восточной зоне смятия, проявления апатит-магнетитовых руд, аналогичных месторождения Маркаколь. (Н.В.Полянский – 2002 г).

Апатитоносность железорудных месторождений Рудного Алтая изучена еще слабо, что позволяет определить только предварительную оценку прогнозных ресурсов P2O5 в количестве 4 млн.тонн, совпадающей с цифрами других авторов.

(А.С.Зверев, Р.М. Файзуллин и др. ВНИИ геолнатур -1975 г).

(Большой Алтай (геология и металлогения) в трех книгах.

Под редакцией академика Г.Н.Щербы, Г.Н.Щерба, Х.А.

Беспалов, Б.А. Дьячков, А.М.Мысник, Г.Д.Ганженко,

Е.М. Сапаргалиев. Алматы РИО ВАК РК. 2000г).

Шығыс Қазақстанның көп аймақтарында, қола дәуіріндегі ру-тайпаларда кен балқытқан металлургиялық орталықтар болған. Қола өте құнды металл болып саналады. Алтай қоласынан жасалған бұйымдар іргелес басқа тайпаларға да таралып отырған.

Алтайда, Шығыс Қазақстанда ертедегі адамдар қола дәуірінің өзінде Бұқтырма, Таскайнат, Нарын, Қалба өңірінде мыс, қалайы өндіріп, қорыта білген, –дейді Әлкей Марғұлан өзінің зерттеулерінде.

1935-1937 жылдары СССР Ғылым академиясының Мәдениет-тарих институтының С.С.Черников басқаратын экспедициясы қола дәуірі кезені бойынша құнды материалдар берген. Нарын және Қалба тау жоталарындағы көне кен өндірісі орындарына зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қола дәуірі туралы мол материал жинады.

Археологтар Қалжыр өңіріндегі Шығанши, Жана-Ауыл қорымдарын зерттеп, бұл мекендерді ерте қола дәуірі кезеніне жатқызады. Бұл орындарды тұңғыш рет облыстық тарихи-өлкетану мұражайының археологиялық экспедициясы 1990 жылы зерттеп тіркеді.

Бұл көне кен өндірілген орындар Қалжыр өзенінің оң жағасындағы тау етегінен 1,5 шақырым төменде қыратты беткейден табылған. Кен өндірілген шеңбердің диаметрі 10-15 шақырымға дейін созылады. Қазылған шұңқырлардың тереңдігі 2 метр кейде 5 метрге дейін әртүрлі болып келеді. Төгілген тас үйінділері көп. Тас үйінділерде сланец сынықтары кездесіп отырады. Мұндай көне жұмыс орындары мен кен қазу алаңдары 2 шақырымға созылып жатыр. Кейбір жұмыс орындарында кен балқытқан ошақтың іздері қалған. Төгілген тастар үйіндісінен қалайы өндіруге қолданылған құралдар табылып отыр.

Алтай өлкесінің тарихы әріден басталатындығын қазір ғалымдар терең дәлелдеп отыр. Мұны алғашқы адамдардың мекен-жайлары, қола дәуіріндегі кен шығару орындары, тасқа салынған суреттер, таңба – белгілер дәлелдеп отыр. Бұл кескіндер Шығыс Қазақстандағы Қалба, Қанай, Тарбағатай тауларында, Марқакөл аймағында, Ертіс, Күршім, Бұқтырма, Нарын өңірінен табылып отыр. Бұл таңбалы тастар ертеде аң аулап, мал баққан адамдардың бейнелеу өнері, пиктограммалық жазу үлгілері немесе петроглифтер.

Алтай атырабындағы тасқа қашалған кескінді адам бейнелері шығыс өңіріндегі көшпелі тайпалар тірлігінен мол мағлұмат береді. Осындай тас мүсіндер Марқакөл аймағындағы Шөптікөл және Көлшілік маңында сақталған. Көлшіліктегі балбал таста адамның түр-кескіні, қолына ұстаған қаруы бейнеленген.

Алғашқы адамдардың чудь тайпасының кен балқытқан орындары 1780-84 жылдары қазіргі Зырян, Лениногор, Қалба өңірінен табылған. Осы көне кен балқыту жұмыстарының ізімен (Риддер, Зырян, Серебрянск т.б.) ірі кен орындары ашылған. Бұқтырма ГЭС-ін салу кезінде аймақтың археологиялық зерттелуі нәтижесінде Нарын өңірінен қола дәуіріндегі кен өндіру орындары мен адамдар тұрағы табылды.

Алтай өңірі ежелгі ата-бабаларымыздың көне мәдениетінің белгілері мол сақталған аймақ. Мұны Ертіс бойынан табылған руникалық жазулар растай түседі. Осындай көне жазу үлгілері шығыс өңірінің Шемонайха ауданынан, Ертістің оң жағалауындағы қазба қорымдардан «Ерте жазу ескерткіштері» 1983 жылы табылып отыр.

1985 жылы Марқакөл ауданынан көне жазу үлгілері табылған. Сондай-ақ төрт бұрышты тас мөр 1966 жылы Күршім ауданынан табылған. Тас мөрдің табанында ойылған таңба руникалық жазу болып шыққан. Тас мөртегі жазудың оқылуы «Сеч абын» бізше «Таңда – уан» мағынасын береді. Таңда-таңдау, талғау, ал уан – ризалық, қанағат деген мағынаны мезгейді.

1935 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының экспедициясы кезінде Ұржар ауданынан табылған гүлмен көмкерілген қола айнадағы руникалық жазуды жерлесіміз профессор Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың оқып түсіндіруі бойынша «Ер азамат, шарап ішу – мезгілсіз өлу» деген қағида деп шешті.

Қатонқарағай жеріндегі Берел аймағынан табылған «Патшалар қорымы» деп аталатын археологиялық қазбалар Сак заманынан мол ғылыми мәлімет беріп отыр.

Тарбағатай тауындағы Шілікті қорымында Ә.Т. Төлеубаевтың, Ғ.Қ.Омаровтың басшылығымен жүргізілген қазба жұмысы нәтижесінде табылған 524 алтын заттар мен «Алтын адам» бүкіл әлем назарын өзіне аударып отырғандығы белгілі.

Марқакөл ауданындағы Ақжайлау ауылына таяу жердегі Шөптікөлдегі балбал тастардың биіктігі қазірдің өзінде кісі бойы. Көне дәуірден келе жатқан белгі. Шөптікөл

маңы, Қалжыр өзені алқымында, Нарбота тауында тасқа жазылған жазулар (петроглифтер), андардың суреттері көп кездеседі. Мұндай петроглифтер Теректі ауылының солтүстік шығысындағы қойтастан табылып отыр.

Берелдегі «Патшалар қорымы», Шілікті жазығындағы қорымдар, Марқакөл өңіріндегі Шөптікөл аймағы мемлекеттік бақылаудағы тарихи орындар.

Шығыс Қазақстан археологиялық ескерткіштерге өте бай. Бұл аймақта көне дәуірдегі археологиялық ескерткіштердің бай қоры шоғырланғандығы белгілі.

Адамзаттың жаратылу тарихының бір орталығы Алтай тауынан басталғандығын әлем ғалымдары дәлелдеп отырғандығы бүгінде көпшілікке мәлім.

Қара Ертіс өңірі

Қазақ жерін отырлау барысында Ресей патшалығы терең саясат ұстаған. Бұл саясат ұзақ уақыт үздіксіз жүргізіліп отырған.

Қазақ халқының тіршілік жағдайын, халықтың ұлттық болмысын, психологиясын, рулық қатынастарды, хан-сұлтандар әулетін зерттеу мақсатында түрлі экспедициялар жіберілген. Осындай жолдармен халықтың тарихын, өмір-тіршілігін біліп, оны келешекте халқымызды отарлау құралына айналдырған.

Осындай мақсаттармен 1717 жылы Ресей үкіметінің тапсырмасы бойынша Иван Калмыковтың экспедициясы Зайсан көліне жүзіп шығады. Экспедицияның мақсаты осы өңірде қамал салуға қолайлы орындарды анықтау еді.

Алтай, Марқакөл өңірі, Қара Ертіс пен Зайсан аймағының зерттелуі жайлы Европа және орыс ғалымдарының еңбектері мен зерттеулерінен деректер келтірейік.

Осыдан екі жылдан кейін 1719 жылы 16 қаңтарда І-Петр гвардия майоры И.М.Лихаревтің басшылығымен әскери экспедиция аттандырылып, «Зайсан көліне дейін жетіп, бекініс орнатасың» деген бұйрық беріледі. Лихарев 1719 жылы мамыр айында Тобольскіге келіп 34 кемемен Зайсан көліне дейін келеді.

1863 жылы Семей өңірінің әскери губернаторы И.Ф.Бабков Омбыдан Зайсанға дейін пароход қатынасын ашуға болатындығын, Қара Ертісті өрлей сауда жасау мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдейді. 1863 жылы Иван Федорович Бабков «Зайсан экспедициясы» деп аталған экспедиция Зайсан көлі арқылы Қара Ертісті өрлей жүзіп, Ақтөбе қойнауына дейін барады.

Жүк кемелері 1871 жылы, жолаушылар таситын пароходтар, 1880 жылдары Қара Ертістен Қытай шекарасына дейін жүретін су жолы белгіленді. 1889 жылы профессор В.В. Сапожниковтың ғылыми зерттеуі нәтижесінде Зайсан көлі мен Ертіс өзені тасымалдың үлкен транзит су жолына айналды. 1901 жылы П.Березницкий мен Плешев «Жоғарғы Ертіс пароход сауда» серіктестігін ұйымдастырады. Бұл сауда серіктестігі Ертіс бойында көп жыл үлкен қызмет атқарды.

1907 жылы Семейден пароход магнаты Латиф Садықұлы Мусин (1864-1916ж) Зайсан көлі арқылы баржамен Қара Ертіспен жүзіп Евгеньевка (қазіргі Боран) елді мекеніне дейін келіп Қалжыр өзеніне ГЭС салу үшін цемент, құрылыс материалдарын жеткізген.

1898 жылы Жоғарғы Ертіс бойына Семейден «Зайсан» пароходы жүзіп шығады. Бұл оқиға Ертісті өрлеп, Зайсан көліне дейін кеме қатынасын орнату кезіндегі алғашқы сапар болды.

Ертіс бойымен «Моңғол», «Алтай», «Прокопий Плещев» сияқты кіші-гірім пароходтар жолаушыларға қызмет етті. ХІХ ғасырдың соңына қарай Ертіс бойымен екі баржалы «Святой ключь» пароходы жүре бастады. 1911 жылы құрамында орыс-қытай қоғамының мүшелері, көпестер қатысқан әйгілі саудагер М.М.Красильников басқарған экспедиция Қара Ертісті зерттеп, өзеннің пароход қатынасына толық сәйкестігін анықтайды.

Осы экспедиция құрамындағы көпес Плотников Қара Ертіс су жолына пайдалану үшін 2 пароход бөледі.

П.П.Сушкин 1904 жылы Зайсанға келіп, 5 ай бойы жергілікті құстарды зерттеген. Бұдан кейін 1908 жылы саяхатшы орнитолог А.Н.Велижанин төрт жылдай, Ертіс, Зайсан өңіріндегі құстар әлемін зерттеді. Бұл зерттеуді орыс ғалымы Г.И.Поляков Москвада «Орнитологический Вестник» басылымында «Сборы Велижанина в верховиях Иртыша» деген атпен жариялайды.

1834 жылы саяхатшы ғалым Струве Ертіс өзенінің су жолы қатынасы үшін пайдалы жақтарын, жануарлар дүниесін, құстарын, балық байлығын зерттеген. Бөкен, Бұқтырма, Баты бекеттерінде болып, Ертіс бойына зерттеу жұмыстарын жүргізген. Ғылымдық, зоологиялық ізденістер мен зерттеулер жүргізеді.

Ресей үкіметінің осынша қыруар жұмыстары мен зерттеулерінің астарында Ресейдің Алтай өңірін отарлау саясаты жатқан еді.

Ертіс – Қазақстанның шығыс өңіріндегі ірі өзен. Ол Оңтүстік Шығыс Алтайдың таулы аймақтарынан басталады.

Ертіс өзені Алтайдың оңтүстік шығысындағы Күй-Тунь (Күйтін), Қобда таулы аймағынан басталады. Күйтін тауы монғолша «Табын-Богда-Ола» деп аталады. Кейде «Бес биік» деп те атайды. Күйтін – алып тау жүйесі. Ол бес биіктен тұрады. Ол биіктер: Үкек, Ақайрық, Қызыладыр, Қараадыр, Таутекелі деген биік таулар жүйесінен құралып, теңіз деңгейінен 2500 метр биіктікте орналасқан. Осы «Бес биіктің» Қызыладыр бөлігінен Қара Ертіс өзені басталып, оңтүстік шығыс бағытына ағады. «Бес биіктен» Бұқтарма өзені басталып, солтүстік батыс бағытына қарай ағады. Осы Күйтін тауынан Күршім тау жоталары, Нарын таулы жүйесі бөлінеді.

(Карла Риттера «Землеведъёне Азіи», С-Петербург. – 1877г.- 1-44стр.).

Қара Ертіске Алтай тауынан басталатын көп өзендер құяды. Қара Ертіске қосылатын ірі су тармақтары: Сайыр, Буыршын, Серкесан, Ақ Қаба, Қара Қаба, Арасан Қаба, Жаман Қаба, Нарын Қаба, Талды Қаба деп аталатын жеті Қаба өзендері қосылады. Жазық аймаққа шыққанда Қара Ертіске Алқабек, Білезік, Қалжыр, Күршім өзендері құяды. Бұл өзендердің барлығы да қар суымен толығып отырады. Және биік таулы аймақтағы мұздықтардың суымен көректенеді.

Білезік кішірек өзен. Білезік Шөптікөлден басталады. «Ерте кезде осы өңірде Білезік деген қыз болған екен. Өзінің сүйген жігіті Алқабек екеуі қуғыншылардан қашып, түн ішінде, қатты тасып жатқан ағынды өзеннен өтпек болады. Сонда қыз да, жігіт те суға кетеді. Сол себепті Алтайдан басталған екі өзен бірі Білезік, бірі Алқабек атанып кеткен екен» деген аңыз ел аузында сақталыпты. Алқабек өзені Қырлыққұм, Бұлақтыққұм деген құмды тау жоталарының батыс етегімен ағып, Түйеқұйрықтың тұсынан Қара Ертіске құяды.

Маңырақ, Сауыр тауларынан Кендірлік, Жеменей, Тайжүзген өзендері Ертіске құяды. Қалба тауы және Нарын жоталарынан Бұқтырма, Үлбі, Уба өзендері қосылады. Сарыарқа, Батыс Сібір жазығына келген кезде Ертіс дарияның ені 25-35 км жетеді.

Ертіс өзені Зайсан көліне дейін Қара Ертіс деп аталады. Ал Зайсан көлінен бөлініп шыққан соң Ақ Ертіс болып ағады. Ақ Ертістің ұзындығы 3501 км. Қара Ертістің ұзындығы 672 км. Ертісті бойлай 3600 км-ге жуық кеме қатынас жолы бар.

Халық арасында осы өңірге Асанқайғы келіп, жер-суға баға берген екен деген аңыз бар.

«Кішкене тауға шықтым. Кішкене таудың солтүстігінен ақ нұрмен аймаласқан, толқыны ақжал бір жайсаң көл көрдім. Қара Ертіс шығыс жағынан келіп, ортасынан қақ жарып өтіп, батыс жағынан шығып кетті. Анықтап қарағанда Ертіс ағысы түп-түзу қара сызық болып, екі жағы ақ айдынданып жатты. Осы ақ көлге Ертістің құйып тұрған жерінен шошқаның құлағы мен сиырдың мүйізі көрініп тұр» депті.

«Ертістің солтүстігінен алып Алтай тауын көрдім, мекендеген елдің мінген аты алты ай мінсе арымас болар»-депті.

Асанқайғы: «Сауыры – саясыз тақыр, сараң жақ. Тарбағатайы тарбиып жатқан тар аймақ. Алтайы адырымен асқақ тұр – ау! Мені неге шөлге бастап тұрсын, ей бейбақ?!» -деген екен Асанқайғы баба. Алтайдың түңкелі, жасыл аймағын, кең жаратылыс табиғатын қимай айтқан сөзі болса керек.

Асанқайғы Бөкенбай тауының биігі Ақжонға көтеріліп, Тікей биігіне шығып, Қара Ертіс пен Зайсан көліне дейінгі жазықты болжап: «Әттең суың бал, жерің шүйгін болғанымен қалың елім қазағыма бір қоналқы ғана жер екенсің»- деп желмаясымен жорта жөнеліпті.

Бұл Алтай аймағына желмаясымен желе жортып, халқына жайлы қоңыс – Жерұйықты іздеп, Асанқайғы келген екен. Күршім тау жотасының биік тұсы Айыркезең, Жылытауға шығып тұрып, «Бұл өңірдің құты да жел, жұты да жел екен» депті.

Ертіс байындағы Нарын-Самар аймағын көргенде «Ей, Нарын, тайың айғырдай, тайлағың бурадай екен! Қысың ұзақ, шаруаң сақ бол» депті.

Қарт Алтайдың құрдасы Нұр – Зайсан көлі де осы шығыста. Зайсан көлі –көп тарихтың куәсі. Талай тарихты басынан кешкен аймақ. Нұр-Зайсанның жағасына монғолдарда (Шыңғыс хан да) әскер-қосындарын қондырып, қос тіккен. Осы өңірден шартарапқа көз салып, жорық жоспарларын жасаған.

Кешегі өткен заманда, жоңғар шапқыншылығы кезінде ойраттар да Нұр-зайсанның ар жақ, бер жағына кент-бекіністерін салғызған. Қанды шайқас, көп жорықтар болған өңір. Жаугершілік заманның үні, тұлпарлар дүбірі, ұрыс дабылы ел жүрегінен әлі кете қоймаса керек.

Бүгінде Зайсан көлі алыспен астасып, асау Ертіспен қол ұстасып шығыстың күре тамыры тәрізді болып отыр. Бұл – Шығыс өңіріндегі арзан су жолы. Өзен жағалағанның өзегі талмаған. «Сулы жер, нулы жер» дейді халық. Өзенді жер аңымен, құсымен, судағы балығымен ел ырысын молайтып отырады. Жайқалған шалғыны, жасыл құрағы төрт түлік малдың азығы. Мал-ел байлығы, ел ырысы. Зайсан – тұщы сулы көл. Көл – балыққа бай. Зайсан көлінің ұзындығы 55 км. Ені – 33 км. Жағадағы халқының күн көріс кәсібінің негізі көлдің балығы. Мөнекей, Қызылөгіз, Қарағанды жыра, Жолнұсқау, Тұғыл сияқты елді мекендерде балық аулайтын ірі шаруашылықтар бар. Көлде бекіре, ақ балық, шортан, сазан, алабұғы, аққайран, табан, қарабалық, көксерке, т.б. балық түрлері көп. Балығымен де, байлығымен де ел ырысын молайтып жатқан Нұр Зайсан нағыз кеңпейіл жайсаңның өзі емес пе?! Жағасында сыңсыған ну қамысы, шалғыны белуардан келетін көл маңайы малын жұтқа бермеген, төрт түлігі жұтап көрмеген аймақ.

Ертіс өзені мен Зайсан көлі алқабына келсеңіз, қайнаған өмірді көресіз. Тіршілік тынысы кеңейіп сала береді. Арзан су жолы да осында. Ертіс өзені, Зайсан көлі арқылы Күршім, Үлкен Нарын, Тарбағатай, Зайсан, Марқакөл аудандарына көмір, жанар май, құрлыс материалдарын тасымалдайтын баржалар, пароходтар қатынап тұрады. Балық өнімдерін тасымалдайды.

Семей – Өскемен, Өскемен-Күршім, Өскемен-Тұғыл аралығына жолаушы таситын «Ракета» теплоходы жүріп тұрды. «Роза Люксембург» жолаушы таситын пароходы 1950 жылдардан бастап жүре бастаған. Метеор-1, метеор-2, метеор-3 су көліктері жүріп тұрған.

Айдынынан үйрек-қаз үзілмеген Зайсан, Марқакөл көлдері де, адам қолымен дүниеге келген Бұқтырма теңізі де осы өңірде.

Ақ бұйра толқынға оранып шалқып жатқан Бұқтырма теңізі. Теңіз бетіндегі ақ ирек толқындармен қауышып, ақ көбікке оранып, аппақ шағалалар ұшады. Әппақ қанаттары күн сәулесіне шағылысып, су бетінде әдемі бір өрнек тудырады.

Бұқтырма бөгені Шығыс Қазақстан облысында Бұқтырма СЭС-нің салынуына байланысты жасалды. Бөгеннің ауданы 5500 км², суының көлемі 50 км³, ұзындығы 500 км, ені 35 км, жағасының ұзындығы 1200 км. Бөген 1966 жылы пайдалануға берілген. Бөгеннің

негізгі су қоры Зайсан көлі мен Ертіс өзенінің суы арқылы толығады. Алтай аймағы үшін электр қуатын өндіруде, егін шаруашылығы үшін, кеме қатынасы, балық шаруашылығы үшін Бұқтырма бөгенінің маңызы зор.

(ҚазССР қысқаша энциклопедиясы 2- том 149 б).

1966 жылы Бұқтырма су қоймасы салынған соң, су деңгейі көтеріліп флот құрылды. «Зайсан көлі Бұқтырма су қоймасына қосылған кезде, бұл үлкен су қоймасына басқа ірі теңіздерден балық түрлерін әкеліп, көлге жерсіндіру тәсілі қолданылды. Балқаш көлінен судак (көксерке), сазан балықтары әкеліп жерсіндірілді. Арал теңізінен лещ балығы көлге жіберілді. Алматы облысындағы Көлсай көлінен форель балығы көлге жіберілді. Көлдін балық байлығы молайды».

(Борис Кузьменко «Ертіс өңірі», Алматы 1982ж).

Ертіс өңіріндегі өндіріс қуатының өсуі су жол магистралын кеңейтуді талап етті. Сондықтан Тюмен зауатынан Семей портына теплоходтар мен баржалар келтірілді. Алғашқы теплоход 1928 жылы Гамбург қаласынан сатып алынды. Бұл Ертіс өзенімен жүзген алғашқы теплоход еді. «Жоғарғы Ертіс пароходствосына» көптеген Европалық қалалардан «Ракета», «Метеор» сияқты су жолы машиналары келе бастады. Ертіс бойында өзен вокзалдары, пароходтар, теплоходтар тоқтайтын порттар, айлақтар көбейді.

Тополев – Мыс пристаны (айлағы) Тұғыл қонысының іргесі 1904-1906 жылдары қаланған. Ел қоныстанған кезге дейін Тұғылдың орнында қалың орман болған. Кілең ақ терек орманы өскен. Қоныстанған елді мекеннің «Тополев –Мыс» деп аталуы содан болса керек. Кейін ел қоныстанған соң, орманды отап үй -құрлысқа пайдаланған. Біраз жылдан кейін ақ теректердің орнында тұқыл түбірлері ғана қалады. Содан ауыл Тұғыл атанған.

1934 жылдары Зайсан балық трессі құрылды. Балық зауыты ашылды. Тұғыл түбегі көлге сұғына кіріп жатады.Түбектің ұзындығы 3 шақырым. Суға кіріп тұратын тұсын «Тұмсық» деп атаған. Балық зауаты осы тұмсыққа орналасқан. Түбектің бергі жағы «Мойын» деп аталады.

Алғашқы балықшы артельдері Зайсан өңірінде 1932 жылдары құрыла бастады. Кейіннен артельдер бірігіп балықшы колхоздары құрылды. Колхоздар нығайған кезде шағын балық зауыттары пайда болуы негізінде «Зайсан рыбпром» бірлестігі пайда болған.

1935 жылдарда Тұғыл аймағында «Молотов», «Бес шана», «Объединенный труд», «Микоян», «Ақсуат», «Мөнекей», «Қызыл өгіз» балықшы колхоздары болды.

1959 жылы бұл шаруашылық «Зайсан балық комбинаты» деп аталды. 1976 жылы оның негізінде «Зайсан рыбпром» өндірістік бірлестігі құрылды.

ҚазССР балық шаруашылығы министрлігі бойынша товарлы өнімнің 25%-ін «Зайсан рыбпром» бірлестігі шығарып тұрған.

Шығыс Қазақстанның бір байлық көзі – балық. Зайсан-Ертіс бассейні ірі балық шаруашылығы. Қазіргі нарықтық-экономикалық заманында «Зайсан-балық», «Ақсуат-балық», «Шуленов», «Аманат-балық» сияқты жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер көбеюде. Облыста «Күршім» ауданында «Өскемен» тоған шаруашылығы бар. Кәсіпорын қызметкерлері тәжірибелі іскер жандар. Әдетте көлден қанша балық ауланса, сонша мөлшерде майшабақтар жіберілуі қажет. Балық – ел байлығы. Балыққа да мемлекет тарапынан қамқорлық қажет. Бұқтырма және Шұлбі су қоймаларындағы балық қорын молайту мәселесі қаралуда.

«Зайсан өндірістік бірлестігінің» қарауында Бұқтырма, Октябрь балық зауыттары, Өскемен тоған шаруашылығы «Тұғыл» балық зауыты, «Ақсуат» балық зауыты болды.

Зайсан балық зауытының алғашқы балықшыларының қатарына Қожаев Нұрғапи, Шуленов Жәміке, Құрманғалиев Әбіжан, Кеңесбаев Баймолда, Әкіжанов Мұхамеджан, Әлмекеев Рүстем т.б. балықшыларды атауға болады.

Үздік еңбек үлгілерімен танылғандар қатарына: «Еңбек қызыл Ту» орденді Шүленов Қабдрасұл, «Ленин» орденді Райменов Шомат, «Құрмет белгісі» ордені және «Еңбек Қызыл Ту» орденінің иегері Токаев Қасым, «Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығы құрметіне» және «Ерен еңбегі үшін» медалінің иегері Қаракөзов Орал, «Еңбек Даңқы» орденінің иегері Қапышев Пашкен. Озат балықшылар: Тұрсынов Тоқан, Шүленов Қайрат, Үдербаев Еркінбек, Нұғыманов Зарқұм, Кенесбаев Қабдыл, секілді азаматтар жатады.

«Тұғыл» балықшы колхозында 1946-50 жылдары Қожаев Ғабиден бастық болды. Одан кейін Китапов Иманша бастық болған. Жәмкенов Қабдрахман «Зайсан балық» комбинатында инженер болып көп жылдар қызмет етті. «Балық комбинатында» Ниғыметжанов бастық болды. Ниязбек Шуленов «Рыббаржаның» алғашқы капитаны болған. «Рыббаржаны» Республиканың нұсқауымен Тюменнен алып келген Ниязбек Шуленов еді. Ниязбек Шуленовтан кейін «Рыббаржаның» капитаны Китапов Файзрахман болды.

АСЫРА СІЛТЕУ КЕЗЕҢІ

(1930-1932 жылдар)

1929-1933 жылдардағы елді жаппай колхоздастыру, күшпен қоныстандыру саясаты, алым-салықтың көбеюі халықты күйзеушілікке ұшыратты. «Зорлық-зомбылыққа, ашаршылыққа шыдамаған қазақтар мың-мыңдап Қытайға, Монғолияға босып көше бастады. 1930 жылы мұндайлардың саны 121,2 мың адам болса, 1931 жылы 1 миллион 74 мыңға жетті. Бұл қазақ халқының үштен бір бөлігі еді».

(«Литературная Россия» №18, 1990ж).

1925 ж Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып Шая Голощекин келеді. Ш.Голощекин «Ұлы көсемнің дана нұсқауларын басшылыққа алу» деген желеумен қазақ халқына әкімшілік қыспақтың сан алуан түрін қолданды. Қазақстанда «Кіші Октябрь» жасаймын деген әпербақан саясат халыққа адам-айтқысыз қиыншылық әкелді. Кеңес дәуірі орнаған кезде 1927 жылдары қазақ байлары тәркіге түсті. 1929 ж жаппай коллективтендіру кезеңі басталды.

Зорлықпен коллективтендіру қыспағына түскен халқы үшін қабырғасы қайысып, ел-жұртты бұл қиыншылықтан құтқарудың жолын іздестіріп, соған әртүрлі әрекеттер жасаған азаматтар да болды. Ел иесіз болмаған. Бірақ өкімет қысымынан халық көп зардап шеккені анық.

Алтай өңірінде коллективтендіру және күшпен отырықшыландыру саясатының салдарынан 1929-1930 жылдарда халық қанша ауыр азап шекті. Олар елінен, жерінен безді. Халық малынан, жерінен, елінен айырылып және ашаршылық зардабынан мың мыңдап қырылды. 1930-1931 жылдардағы ашаршылық ұлттық трагедияға айналды. Кейбір үйдің есіктері ашылмай, түтіні шықпай қалған жағдайлар көп болды.

Жалғыз-жарым жүрген адамды тонап, қолындағы азығын, астындағы көлігін тартып алып, өздерін суға тастап жіберген жағдайлар да болған. Марқакөл ауданындағы Қалжыр өзенінің бойындағы Черняевка ауылы көп уақытқа дейін «Жаман қала» атанған (осындай себептерге сәйкес). Бірлі-жарым кісі ауыл іргесінен жүруге қорқатын болған.

Осындай қиын кезеңде босқыншылық, сондай-ақ Қытай ауғандар саны шекараға таяу аудандарда Марқакөл, Күршім, Зайсан, Тарбағатай аудандарында кең етек алды.

1929 жылы 30 қарашада Қытайдағы Сарсүмбе қаласы аймағынан Нұрғали Мұқабаев бастаған 30 адамдық қарулы қол, шекара бойында шайқаса отырып, Алқабек өзені арқылы 60 отбасын көшіріп әкеткен.

Осы жылы 11 ақпанда Алқабек өзенінің жағасында шекарашылармен атыса отырып, 30-дай отбасын Қытайға өткізіп әкеткендігі айтылады. Бұлар шекараға жақын отырған Жарболды, Қожанбет руларының ауылдары еді.

Ақнайман, Өтей оқиғасы

1931 жылы шілде айында Күршім өңірін қоныстанған 500 үй Ақнайман елі Қытай жеріне өтпекші болып Ақши, Қалғұты жерінен жиналған ел, Егіндібұлақ ауылынан 12 шақырым аралықтағы Бөкенбай тауының батыс етегіндегі Бестерек деген жерге келіп шоғырланады. Алқабек өзенінің Түйекқұйрық тұсындағы шекарадан Қытай еліне өтуге келіседі.

Сол бір аумалы-төкпелі заманда Күршім бойындағы Ақнайман руларынан Қытай еліне халық ауа бастаған. Бұл 1931 жылдың жазы еді. Өтейден шыққан Нұрғали мерген 500 түгін ақнайман, өтей ауылдарын Қытайға өтуге әзірледі. Әзірлік жасырын жүрді. Әуелі қайратты, мықты адамдарды жинап, жол дайындығын жасады. Мықты ат, ер тұрман, ыңғайлы киім, азық-түлік дайындығы жасалды. Жас балалар мен әйелдер, қарт кісілер қамы да ескерілді.

Бұлар таң қараңғысымен үдере көшіп Қалғұты өзенін бойлай жүріп кетеді. Мықты ат, ыңғайлы киім, жол азығы мен сусын әр үйге тапсырылып, мұқият әзірленген. Аздаған қару, мылтықтары да бар. Қарулы мықты азаматтар бұл қажетті заттарды көштен бөлегірек алып жүріп отырды. Жолда Кемерқайың, Терісайық бойына түнеп, таң біліне қайта жолға шығады. Жершіл азаматтар жолсыз бөктерлерді, тау арасын қуалай жүріп, жол бастап отырды. Келесі күні Талдысай, Көрқойтасты басып, Шарықты өзенінен өтеді. Жолсыз адырлы тау жоталары арасымен жылжыған көш Қалжыр өзеніне келіп тіреледі. Байшуақтың үстімен, Қаражартас арқылы еңкейген көш Қалжырдың жағасына келіп аз кідіреді. Осы жазықайлау жерде өзен суы ежелден жайыла ағып, таязданып қолайлы өткел болатын. Бұны халық Ақтүбек өткелі дейтін еді.

Көш Қалжырдан өте бастады. Өзеннен өткен қалың ел Керегетастың жазығына келіп ат шалдырды. Бұл маңай ұры, барымташылар бекінетін тау арасындағы қорым, жықпылы көп иендеу жер еді. Өзі – сол маңайдың биігі. Етектегі ел, жүрген тұрғанның бәрі алақандағыдай көрініп тұратын.

Бұлар да аса сақтық жасады. Ас пісіру үшін ағаш, не бұта қарағанды жақпай, түйенін кепкен құмалағын жақты. Түйенін құмалағы отқа жанғанда түгін шықпай, қызулы жанып тез шоқтанады екен.

Көш Ақбейітті бетке алып, тоқтаусыз ілгері жылжып келеді. Қойтүбек маңына келгенде Нұрғали мерген алдыңғы жаққа шолғыншы жіберіп, жол бойына барлау жасатып отырды. Нұрғали қасына үш жігітті ертіп, Қарағанды жыраға дейінгі жолды шолып келді.

Күн бата жиналып, қалың топ үшке бөлініп Қарағанды жырадан өтеміз. Барлығың да сақ болыңдар. Бытырамай жинақы жүріндер, – дейді, Нұрғали.

Ол бұрын да шекарадан неше рет ел өткізген адам еді. Жолдың сырын да, жердің ыңғайын да жақсы білетін. Өзі құралайды көзіне тигізген мерген еді.

Шекара шолғыншылары да ішінде Нұрғали бар деген топтан қорқатын.

Нұрғали мерген азаматтарға алдағы жолдың ретін, жер жағдайын айтып ескертті.

–Егер әскер кездесе топтаңбандар, бытырап кетіндер. Жазыққа қашпандар – деп ескертті. Ендігі жүретін жолымыз жазық жер, тау-тас жоқ. Ағаш, бұта да жоқ. Жінішке жылғалар мен жыраларды паналайсыңдар, – деді.

–Алдымызда шекара жақын. Әрлі-берлі шекара шолғыншылары жиі жүріп тұрады, – дейді. Ол ендігі жер жағдайын түсіндіріп, жігіттерге жеке-жеке тапсырма берді.

Сол маңайда шекара отрядына қызмет етіп жүрген адамдар болған. Үш күн бойы үздіксіз жылжып, шығыс шекараға қарай бағыт алған көшті сыртынан бақылап, байқаған тыңшы дереу шекарадағы комендатураға хабарлайды. Ішінде Нұрғали мергеннің де бар екенін ескертіп айтады. Бұл мәліметті алған шекара коменданты қарулы отрядпен көштің алдын тосты. Бес атар мылтық және қол пулеметпен қаруланған үлкен отряд Қарағанды жыра деген жерге келіп бекінді. Олар түн қараңғылығында келіп бекініп, көштің алдын тосады.

Жазықта жанталасқан шайқас басталды. Қандай қиыншылыққа болса да әзір, сақтақпен келе жатқан Нұрғали бастаған жігіттер де көп қайрат көрсетті. Дегенмен бекінген отрядта күш басым. Қару да көп еді. Екі жақтан да адам шығыны көп болды. Қарттар мен әйелдер, балалар шығыны көбейді.

Өліспей беріспеуге бекінген Нұрғали бастаған отыз жігіт шайқаса жүріп, отрядтың қоршауынан сытылып шығып, Қарашіліктің тұсындағы Түйеқұйрық деген жерден көштің бір бөлігін арғы жаққа өткізіп әкетті.

Қысылшаң кез, қиын күндердің құрбаны болған жазықсыз жандар қанға боялып қала берді. Дәм-тұзы таусылып, жарығы сөнген адамдар ашық далада неше күндей шашылып жатты. Қанды оқиға болған жерге ешкім жақын бара алмады. Анду күшті болды. Ол кезде заң қатал. Қытай еліне қашқан адамдармен байланысы бар деп өздерін заңға тартатын еді.

Жағдайды біліп қайтпақ оймен жақын ауылдардан барған адамдар оққа ұшып, жазықсыз мерт болады. Егізқара руынан жазықсыз тоғыз кісі оққа ұшады.

Қорқып сескенген балалар, үлкен адамдар үйдің төбесіне, қораның төбесіне шығып уақиға болған жаққа үрейлене қарап тұрады екен.

Бірде атыс болған жерден Сағат деген жас өспірім қыз табылады. Оны ауылдың үлкендері паналатады. Кейіннен ақнайман руынан шыққан Таңсықбай, Қали деген ағайынды адамдар Сағатты паналатып өсіреді. Сағат ержеткен соң, сол жердің бір адамына тұрмысқа шығады.

Арада көп күндер өткен соң, ауыл Советінің лұқсатымен елден азаматтар барып, қаза болған адамдардың денесін жинастырады. Төрттен-бестен әр жерге жинап, таспен бастырып аруақтардың жүзін жасырды. Толып жатқан тас төбешіктер күні бүгінге дейін көрініп жатады.

Шығанши ауылынан қол созым жерде қыршын кеткен жандар белгісі қара таспен көмкеріліп, сайрап жатыр. Бұл жерді халық «Ақнайман қырылған» деп атап кетіпті.

Көкжотадағы тосқауыл

Қойтүбек сайынан жазыққа шыққан соң, 500 үй Ақнайман көші Қабақши арқылы жүре отырып, Қарағанды жыраға түседі. Бұл – терең жыраның екі беткейі қалың қараған. Жыраның ішімен жүргенде атты кісі көрінбейді. Көш Қойтүбектен шыққан соң, осы Қарағанды жыраға бет алады. Қарағанды жыраға жақындаған кезде, қарулы отрядтың тосқауылына кездеседі. Шекара отрядымен шайқасып, атыс-шабыстың кезінде жанталасып қорғана отырып, елдің жартысы шекарадан өтіп кетеді. Бірталай адам оққа ұшып, шығын болады.

Өлі таулы аймақтан шығып үлгермеген көштің артқы бөлігін азаматтар кері қайтарып, Керегетас арқылы Қаройға қарай өрлеп, көш жолымен Тарлаулыға жетеді. Осы жерде Шүмектен өтіп, Марқакөлді жағалай Бұғымүйіз, Көкжота арқылы шекарадан өтуді ойластырады. Тополевка (Теректі) өзеніне жақын бір терең сайда ат шалдырып, адамдарды тынықтырған еді.

Кондауров бастаған топ, көштің қалған бөлігін шекарадан өткізбей ұстауға тапсырма алады. Екі күндей көштің ізіне түскен кондауровшылар оларды осы жерде ұстайды. Көштің қалған бөлігін ұстауды Успенка селосындағы болыстық жанында құрылған топқа тапсырылады. Ол топты Яков Кондауров басқарған еді. Я.Кондауровты халық қаныпезер жазалаушы, әпербақан военком деп атаған. Осы қаттыгез военком Шөптікөл, Көкжота, Түйеқұйрық деген шекараға жақын жерлерде 1930-1932 жылдары көп адамды қырғынға ұшыратқан.

Яков Кондауров Ақжайлау ауылында туып-өскен. Кондауров әрі жалқау, әрі данғой, қаттыгез мінезді адам болған. Кондауров қатардағы жауынгер ретінде Антон Диденко басқарған қызыл партизандар тобында болады. Бұл топта Кузьма Стародубцов, Иван Петрович Минаев сияқты адамдар болған. Военком Кондауровтың «Иван Грозный» атанып

кеткен көмекшісі И.П.Минаев еді. Кондауровтың революция идеясына «берілгендігі» сонша, мөлшерден артық мал ұстап, пролетариат мұратына нұқсан келтіргені үшін, туған ағасын атып тастайды. Міне осындай военком тұтқындарға аяушылық жасай ма?

Көштегі адамдар енді артқа қалған өз жұртына да жете алмады, шекарадан да өте алмай, осы жерде түгелдей тұтқынға түсті.

Ер азаматтар, ересектер бөлініп алынды. Оларды жаяулап таудағы Тополевка селосына айдап әкетеді. Арттағы кәрі-құртан, бала-шаға жиын-терін болып, көштегі қалған топ біраз кешігіп қозғалады.

«Шытырман» жылғадағы бұл тар соқпақ тозаққа апаратын жол тәрізді болып шықты. Көш жарты шақырым жүрген соң, өліп жатқан адамның үстінен түсті. Оқтан өлген. Көштегілер «Әкетай-ау» деп шулады да қалды. Жиырма отыз адымнан кейін тағы осындай өлік, халық тағы у-шу. Өне бұта түбінде үшіншісі қансырап жатыр.

Тополевкаға жеткенге дейін талай адам осылай қаза тапқан. Ал көшті айдап жеткізген отрядты қарсы алған Кондауров жолдастарына қарап: Адаспадыңдар ма? Мен сендер адаспасын деп жол бойы белгі қалдырып отырдым, - деп ыржиа мәз болады.

Тополевкаға баратын сайдың ішіндегі төмпешік белгілерді уақыт тегістеп тастаған екен. Есіл азаматтарға бір белгі қойылып, оны «Қойтүбек қоңыраулары» деп атаса!-деген пікірмен қортындылайды Меңғали Мусин 1991 жылы Қойтүбек және Тополевка аймағында болған сапарын.

(М.Мусин «Түнекте тұншыққандар» 51-53б, Өскемен 1998ж).

Тополевкадан басқа жерде де Кондауровтың қаттыгездігінен жазықсыз жандар көп шығын болды. Қаба өзенінің басы «Тар» деген сайдан басталады. Осы «Тар» сайында 1932 жылы қатты шайқас болған. Бұл жерде Я.Кондауров, Бекімбетов сияқты военкомдар жазықсыз адамдарды қоршауға алып, сол жерде үлкен атыс болған. Қатты қырғын болып көп адам шығын болған.

«Оны көзімізбен көрдік. Өлген адамдарды етектей-етектей тастармен бастыра салған. Жол бойындағы тау етегіндегі тастарды көтеріп қараса, астында адам сүйектері жатады. Біздің Марка өңірі де көп зұлымдықты бастан кешірген еді»-деп әңгімесін жалғастырды Успенка ауылының қарт тұрғыны 90 жастағы Сәкен Жайылмысов ата.

Боздақтар тағдыры

Күз айы. Қарашаның 18-і 1938 жыл еді. Алтайдың таулы өңірінде күз айында сирек болатын шуақты күн. Үй маңында төрт-бес бала жүгіріп ойнап жүр. Үйден жайрандап, күле сөйлеп шығып келе жатқан үш-төрт әйел.

- Қатира, шүйінші! Енді сенің кішкентай інің бар. Шешен ұл туды. Өзің үйге барсаңшы. Кішкентай бөпені көре ғой, - деп Қатираны ойнап жүрген балалардан бөліп, қолынан жетелеп үйге кіргізеді.

Кішкентай Қатира да қуанып, жүгіріп жүр. Ертеңгі күні қандай боларын бүлдіршіндей сәби қайдан білсін.

Кешке төр алдына текемет, сырмақ төселіп, ортаға дөңгелек дастарханды қойып, шам жағылды. Колхоз жұмысынан әкесі келді. Көршілер, ағайындар, шешесінің бауырлары келіп, «Қуаныш қайырлы болсын», «Бала бақытты» болсын, десіп тілектерін жаудырып жатыр. Шай ішілді. Барлығы әңгімелесіп, сөйлесіп шілдехана құрметіне біраз отырады.

Сармөңке (III-Пятилетка) колхозында Кеукенов Сағидолданың от басында дүниеге келген сәбидің атын Кәдір болсын десті. Бірақ әкесі Сағидолда Кәдір деген ұлының жүзін де көре алмай алыс сапарға кетті. Қонақтар тамақтан соң үйді-үйіне тарай бастады. Дәл осы кезде үй сыртынан аңдыған жау бар екенін олар ойлаған жоқ.

Сол жылдарда шолақ белсенділердің бірін-бірі көрсетіп, халық жауы, шет елмен байланысы бар деп жала жауып ұстатып, соттатып жіберуді әдетке айналдырған кезі еді. Сол шолақ белсенділер ауылдағы Жұбаева Қорлықа деген әйелді заставаға жібереді.

- Сармөңкенің азаматтары Қытай еліне кеткелі жатыр. Дәл қазір барлығы Кеукенов Сағидолданың үйіне жиналып дайындалып жатыр, - деген хабарды жеткізеді.

Дереу заставадан Қызыл военкомдар Бекімбетов, Қарақұлов бастаған қарулы отряд келіп, таң атпай ауылдың 40 азаматы тұтқындалады.

Таң қараңғысында сырттан дабырлаған адамдар дауысы естіліп, есікті әлде біреулер ұрғылай бастайды. Не болғанын ұға алмай, үрпиген адамдар далаға шыкса, әр үйдің алдында қолдарына қару ұстаған әскери адамдар. Азаматтарды қолма-қол бірінен соң бірін ұстап, қолдарын байлап, даярлап қойған 10 арбаға отырғызып алып кетеді. Ұсталған 40 азаматты Руль қаласына апарып тергеу жүргізеді.

Тұтқындалғандар: Айкенов Қабдош, Нұрсейітов, Ибрагимов, Сейпішов Айтқажы, Сейпішов Сейітжапар, Сейпішов Сейтнұрхан, Кеукенов Сағидолда, Кәбекбай, Нұғыман, Кәмәли т.б.

Ол азаматтар елден кеткен соң, көп уақыт хабарсыз болады. Бірде Сейпілов Айтқажыдан әпекесі Рақияға хат келеді. Бұл хаттан ел тұтқындалған азаматтардың Сібірге айдалғанын біледі. Рақия бауырынан келген хатты тінту кезінде алып кетпесін деп, жастық жүнінің арасына жасырады.

40 кісіні Сібірге Свердловский облыс Тюменский районға апарды. Сол жерде ағаш дайындау, өзеннен сал ағызу сияқты ауыр жұмысқа салады. Көп адам аштан, ауырудан өледі. Кеукенов Сағидолда 1943 жылы қайтыс болады. Ағаш дайындау жұмысында жүргенде құлаған ағаш басып қалады. Сейпішов Сейтнұрхан аштан өледі. Әбден аштықтан әлсіреген кезде, жылқыға беретін сұлыдан шикідей жейді. Сулы асқазанын тесіп ауырып, ақыры көп ұзамай қайтыс болады.

Сол 1938 жылдың 18 октябрі күні жолаушы кеткен екі азамат ауылда болмай қалады. Ертеңіне үйлеріне келе жатса, жолдан бір адам кездеседі.

- Сендер Сармөңкеге бармаңдар. Ауылдағы азаматтарды түгел тұтқындап Ролге алып кетті. Ауылға барсаңдар сендер де ұсталасыңдар, - дейді. Бұл келе жатқан адамдар Уалитов Жүсіпбек пен Көпесбаев Қыдырхан деген 24-25 жастағы жас жігіттер екен.

Екеуі ауылда болған жағдайдың мән-жайын түсініп, сол қалпында ауылға кірмей иен таумен, жолсыз жерлермен жүріп отырып, Өскемен қаласына келеді. Одан ары поездға отырып, Балқаш қаласында тұратын Қыдырханның ағасы Көпесбаев Түркстанды паналайды. Сол жақта жүріп, Көпесбаев Қыдырхан темір жол техникумына түсіп, білімін жалғастырады. Көпесбаев Қыдырхан еліне 1943 жылы оралады. Уалитов Жүсіпбек 1950 жылдары елге оралып, көп жыл мұғалімдік қызметте болады.

Ал Сібірге Тюменге айдалған азаматтар 1957 жылы ақталады. Әр отбасындағы ең кіші балаға асыраушысының құны ретінде ақшадай бір реттік көмек төленді. Марқакөл аудандық соты Сатыпалдин Жолдасбек келіп колхоздың клуб үйінде ауыл адамдарына жиналыс өткізді. Айдаудан оралмай кеткен азаматтардың құны ретінде 1938-1957 жыл аралығындағы 20 жылға орта есеппен жылдық табысы төленді. Айдаудан елге аман оралғандарға үш жылдық еңбек ақысы мөлшерінде төлем берілді.

(Сармөңке тұрғындарының естеліктерінен.)

Тағдыр тауқыметі

1932 жылы ашаршылық кезі. Марқакөл ауданы Бала-Қалжыр бойындағы шағын ауыл Бақай деген жерден Қабдолда деген адам 5-6 жасар баласын Мәуілханды қасына ертіп жаяу жолға шығады. Мақсаты Тақыр ауылындағы ағайындарына жету еді. Жолда Арғынбайдағы қыстауға келіп біраз тынығады. Қыстау елсіз, иен екен. Әбден шаршап, әлсіреген Қабдолда баласына:

- Мәуілхан, сен осы жолдың сүрлеуінен айырылмай жүре бер. Жолыңнан не бір жолаушы, не мал жайған малшы кездесер. Мен жүре алатын емеспін. Маған қарайлама, - деп баланың қалтасына бір уыс кепкен құрт салып береді де баланы қоя береді.

Арғынбай мен Байшуақтың аралығында жазықта келе жатқан балаға жолдан Игісінов Сейтқамза деген адам кез болады. Баланы үйіне әкеліп паналатады. Баланы іздеп-сұрап келген ешкім болмайды. Сейтқамза Мәуілханды Зайсан қаласындағы «Балалар үйіне» апарып тапсырады.

Аз күн болса да әке-шешесінен айрылғаннан бері Сейтқамза ағасына бауыр басып, үйір болып қалған Мәуілхан айырылғысы келмейді. Жүгіріп келіп Сейтқамзаны құшақтап айырылмай жылайды. Сонда Сейтқамза ағасы:

- Қал! Енді маған жылама,-деп кеудемнен итеріп тастап кеткені әлі есімде,-дейді Мәуілхан мұнайып, сол бір лажсыз тағдарын еске алып.

Сол балалар үйінде жүрген кезде Тұрабаева Күлшебай деген әйел Мәуілханды балалар үйінен өз тәрбиесіне алып, асырап өсіреді. Сол күннен бастап Пұшпақов Мәуілхан болып фамилиясы да өзгереді. Күлшебайдың Бекен деген ұлы болған. Сонымен Пұшпақов Мәуілхан, Пұшпақов Бекен ағалы-іні болып, мектепте бірге оқып, бірге ержетеді.

Зайсан районы Мичурин ауылында тұрады. Совхозда кейде малшы, жүргізуші болып жұмыс істейді. Отбасын құрап, Ғазиза деген қызға үйленеді. Аманкелді деген ұлы, екі қызы болады. Мәуілхан қара торы, сұңғақ бойлы, ашық мінезді азамат екен.

1970 жылдары Мәуілхан ауырып, Зайсан ауруханасында тексеріліп жүріп, Марқакөлдің Қалжыр ауылының азаматы Файзрахманов Файзолдаға кездеседі.

Әңгімелесіп отырып өзінің өмірін, басынан кешкен тағдырын, тарихын айтады.

- Ендігі бір арманым, өзімнің сүйегім қай ел соны білгім келеді. Әкемнің аты Қабдолда еді. Шешем Мария ма, әлде Жамария ма ұмытып қалдым. Бір көзінің кемтарлығы бар, қара шыбар кісі еді,-дейді Мәуілхан.

-Ауылға барған соң үлкен адамдардан сұрастырып көрейін. Жақын туыстарын табылса, сәлемінді жеткіземін,-дейді Файзолда.

-Шүйіншім даяр. Бір қара жорға атым бар соны сізге сыйлаймын,-дейді Мәуілхан.

Файзолда ауылға келген соң үлкендерден Тамтықов Тұрақбай ақсақалдан сұрастырып отырса, Сәдуақас ағаның бәйбішесі Күлзифа:-Ол Қабдолданың жалғыз баласы ғой. Ашаршылық жылдары Арғынбайдың жазығында жоғалып кеткен, неше күн іздеп табылмаған. Әлде қасқыр жеп қойды ма, әлде бұта-қарағанның арасында өліп қалды ма? - деп түңіліп қойған еді.

«Қабдолданың туған қарындасы Ұмыттық. Сол кісіге барып, бауырының бар екенін, тірі екенін айтып қуантайық» -дейді үлкендер.

Омаров Қабдолда ақсақал 1966-67 жылға дейін Қалжыр ауылында тұрған еді. Күләш деген жалғыз қызы болған. Кейінгі 1970 жылдарда ол кісі қайтыс болған.

Ұмыттық апай бауырының тірі, бар екенін естіген соң, Мичурин ауылына хат жазып хабарласады. Артынан Күләштің жолдасы, Ұлыбай мен Ұмыттық Мәуілханды іздеп Зайсан районы Мичурин ауылына барады. Бауыры Мәуілханмен қауышады. Келіні Ғазизаны, Мәуілханның ұлы Амантай бауырын көреді.

Бірақ өкінішке қарай Ұмыттық апайы іздеп келген кезде Мәуілхан қатты сырқат екен. «Бәрі де кеш. Ендігі кездескенімізден не пайда» деп Мәуілхан ренжіп, кейіген екен.

Мәуілхан сол сырқатынан айықпай, 1979 жылы қайтыс болады. Мәуілханның көзі тірісінде біле алмай кеткен ата тегін келтірейік. Қожанбет→Айт→Шағыр→Қазыбай (Аккозы)→Орынбай→Жарылғасым→Омар→Қабдолда →Мәуілхан→Амантай.

Нұрсолтан ақын «Сағыныш сазы»

Жобалайұлы Нұрсолтан ақын Сырымбет ішінде Топай деген атадан шыққан. Кешубайдың ұлы. Жақсылық бидің туысы.

Осы елде Совет үкіметі орнаған кезде жас ақын Нұрсолтанды байдың тұқымы, ағасы би болған деп қудалап, Сібірге айдалады. Нұрсолтан Жобалайұлы 1937 жылы Батпақбұлақ өндірісінде жұмыс істеп жүрген жерде ұсталып, Зайсан түрмесіне жабылады. Одан Қиыр Шығысқа Хабаровскіге айдалады. Осы сұрапыл сұрқай өлкеде он жыл азапты күндерді бастан кешіріп, 1947 жылы елге оралады.

Құла дүз, шалғай өлке Сібірде тоғыз жылдай жүріп, елден хат хабар ала алмайды. Ақын осы ауыр күндер қиыншылығын өзінің «Сағыныш сазы» деген өлеңімен жеткізеді.

Алыста ерте қалған елге сәлем,
Кір жуып, кіндік кескен жерге сәлем.
Жасымнан асыр салған сауық-сайран,
Сарытау, Қоңыржайлау белге сәлем.
Шулаған жазғытұрым қаз бен үйрек,
Жап-жалтыр Марқа, Зайсан көлге сәлем.
Қарағаш, Қарақойтас, Тасқорадан
Жып-жылы аса соққан желге сәлем.
Өндіріс – ел анасы, жер баласы,
Алқабек, Батпақбұлақ кенге сәлем.
Соққанда, балғаменен тау құлатар
Еңбекшіл, өркөкірек ерге сәлем.
Өскемен, Зайсан, Семей қалаларға,
Ұлы аға, кіші іні балаларға,
Зар болған екі көзім бір көрерге,
Сарыарқа, Сайқан жазық далаларға.
Және сәлем ауылға
Батырхан, Қабыл бауырға.
Баламын құстай адасып,
Қатты соққан дауылда.
Сағындым туған елімді,
Туып өскен жерімді.
Үйрек пен қаз шулаған,
Марқа мен Зайсан көлімді.
Алтайға көшіп шыққанда,
Қоңырлап соққан желімді.
Сағындым сені, Алтай тау,
Ағашың сая бие-бау,

Көбірек еске түседі,
Болмаған соң денің сау.
Бүлдіргені ұқсар шекерге,
Жазған хат елге жетер ме.
Қаракат пен тошала
Ауыздан дәмі кетер ме.
Сәлем жаздым бәріңе,
Сырымбеттің баласы.
Колхоз болып отырған,
Қалжырдың екі жағасы.
Елді ойласам ұлғаяр,
Көкіректің жарасы.
Айырмасы жоқ екен,
Ел менен жердің арасы.
Білмеген екем жастықпен
Білінді жаңа бағасы.
Бір неше мың шақырым жерді кездім,
Өзім естіп, білмеген елді кездім.
Бұйра толқын, тұзды су ішіп болмас,
Таудан үлкен көшпелі сенді көрдім.
Көңліме ешбір нәрсе ұнамайды,
Еш адам сен кімсің, деп сұрамайды.
Бұл жерде қазам жетіп, өле қалсам,
Еш адам, бауырым, деп жыламайды.
Белгілі оқығанға қалам, хатым,
Сырымбет, төрт Қожамбет арғы затым.
Қол қойдым, оқығандар білу үшін,
Баласы Жобалайдың, Солтан атым.

МАРҚАКӨЛ ҚОРЫҒЫ

«Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы» Шығыс Қазақстан Облысының Марқакөл ауданының территориясында, Алтай өңіріндегі бірегей көл Марқаны қоршаған ландшафты қорғау мақсатында құрылады.

«Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы» ҚазССР министрлер кеңесінің 1976 жылы 4 тамыздағы №365 қаулысына сәйкес, Оңтүстік Алтай табиғи кешенін зерттеу мақсатында ұйымдастырылды.

Қорықтың көлемі 75048 га жерді, Күршім жотасы мен Азутау жотасының солтүстік баурайын алып жатыр. Қорық Оңтүстік Алтай жерінде орналасқан.

Марқакөл өңірінің ғажап табиғаты «Табиғи қорық» болуға қолайлы аймақ еді. Алтай өңірінің сан-алуан байлығын бойына жинаған жер. Өсімдік түрлері, жан-жануардың сан алуандығы таң қалдыратын өлке. Арынды өзендер, күміс сулы бұлақтар, күмістей таза көл де осы өңірде.

1976 жылы осы өңірге арнайы комиссия, ғалымдар тобы келіп, зерттеу-барлау жұмыстарын жүргізді. Қорық орналасатын территория бөлініп, белгіленді.

Лесхоздар (Орман шаруашылығы) мен кеншарлар өздеріне берілген мемлекеттік жоспар барлығын айтып, шабындық және орманды аймақтарды бөлуде келіспеушілік көп болған.

Марқакөл мемлекеттік қорығын жасауға 78000 га жер қажет болды. Оның 5500 га жері бұрынғы шабындық жер, 2039 га жайылымдық жер еді. 21459 га жер орманды алқаптан бөлінді. Бұл бөлінген территория табиғат қорығына тарлық етті.

Қорық орналасқан Оңтүстік Алтай жері, Оңтүстік Сібірдің таулы-тайгалы оңтүстік-батыс шеті болып табылады.

1997 жылы Марқа көлінің аумағы түгелдей қорық иелігіне кіргізілді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 11 желтоқсандағы қаулысына сәйкес, Күршім тау жотасының оңтүстігі, Қалжыр өзенінің аңғары қосылды. Бүгінгі қорықтың аумағы 102979 га жерді алып жатыр.

Қорықтың орталық үй-жайы Урунхайка елді мекеніне орналасқан. Қорық аймағында табиғат мұражайы (музей) ашылды. Мұнда ғалымдар ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Ғылыми лаборатория осы өңірдің жануарлар дүниесі, өсімдік түрлерін зерттеуде. Марқакөл қорығы құрылғаннан бері 30 жыл ішінде табиғатты қорғау мен зерттеу негізінде елеулі жұмыстар жүргізілді. Көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Марқа қорығы құрылғалы 140-тан астам ғылыми еңбектер жазылған.

Табиғи қорықтың алғашқы директоры В.И. Стухалов болған. Кейіннен Марқакөл қорығының басшысы Есен Аубакиров. Қорықта ғылыми жұмыс істейтін әріптестері ихтиолог Наталия Кашкута, гидробиолог Николай Горковенко т.б. қорық қызметкерлерінің еңбектері зор. Қорық қызметкерлері С.М.Оленин, Б.И. Изгалиев, Н.С.Лозовой, О.Амуртаев сияқты азаматтар қорық шаруашылығында көп жылдар еңбек етіп келеді.

(Облыстық мұрағат материалдарынан).

1976 жылы «Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығын» құру туралы мәселені тікелей ұйымдастырып, кезек күттірмейтін маңызды мәселе ретінде күн тәртібіне қойғызып, басшылық еткен қадірлі ағамыз Төлеухан Қоғабаев еді. Т.Қоғабаев сол кезде Облыстық ауылшаруашылық бөлім бастығы қызметін атқарған.

Бұл жөнінде Т.Қоғабаев өзінің «Өмірлік досым Әмірғазы» деген естелігінде былай деп жазады:

«Өмірлік досым Әмірғазымен 1946 жылы армиялық өмірде танысқан едім. Жалғызтөбеден келген азамат екен. Сол кезден бастап 58 жыл бойы Әмірғазымен достық қатынасымыз үзілген жоқ.

Әмірғазы Жұмаділов кейіннен Қазақ ССР Министрлер Советіне қарасты «Аң шаруашылығы басқармасының» бастығы болып қызмет атқарды.

Дала жануарларын қорғап, олардың өсіп-өнуіне табиғи және биотехникалық жағдай туғызудың көп салалы міндеттеріне Әбілғазы басшылық етті.

Басқарманың бір ерекшелігі жануарлар көп топтасқан аймақтар мен су көздеріне мемлекеттік қорық атағын беріп, тиісті қаражат бөлетін ғылыми-шаруашылық негізінде жұмыс жүргізеді.

Осы негізде мен Әмірғазыға біздің Марқакөлде мемлекеттік қорық жасау ұсынысын қойдым. Бұл кезек күттірмейтін іс екендігін ескерттім. Ол өзінің орнитологтарымен кеңесіп ұсынысымды қабылдады.

Әбілғазы енді облыстық атқару комитетінен келісім хат керегін және өзі іс сапармен жуықта Өскеменге келетінің айтты. Мен бұл мәселені облаткоммен (Қойшыбаев, Изачик) алдын-ала келісіп қойдым. Әмірғазы келген соң Изачик үшеуіміз Протозановқа кіріп, келісімін алып, керек құжаттарды жасадық. Көп кешікпей соңынан Министрлер Советінің қаулысымен «Марқакөл мемлекеттік қорығы» құрылды.

Міне, өмірлік асыл досым Әмірғазының көмегімен, қолдау көрсетуі арқасында «Марқакөл мемлекеттік қорығы» өмірге келді. Ол Марқа өңірінің бай табиғатын, өсімдігі мен жануарлар дүниесін қорғауда істелген үлкен игілікті іс болды,» - деп жазады Төлеухан Қоғабаев өзінің «Жаксыдан шарапат» деген кітабында.

(«Жаксыдан шарапат», Өскемен қаласы, 2005 жыл 64 бет).

Марқакөл қорығы төрт табиғи аймаққа бөлініп, алты табиғи белдеуді қамтиды.

Шалғынды дала белдеуі	1450-1500м биіктікте
Таулы тайга белдеуі	1600-1900м биіктікте
Тундралы субальпі белдеуі	1900-2000м биіктікте
Таулы тундра белдеуі	2000-2800м биіктікте
Таулы нивальді белдеуі	3000-3500м биіктікте.

Бұл табиғи белдеулердегі жануарлар мен өсімдіктерді есепке алу бағытында ғылыми жұмыстар жүргізілуде. Алтайдың Субальпі мен Альпі белдеулері шабындыққа бай. Қорық аумағында өсімдіктердің алуан түрі кездеседі. Марқа өңірі тылсым дүниеге толы. Табиғат сыры терең аймақ. Бұл өңір – табиғат құндылықтарына да аса бай.

Қорық аумағында жануарлардың 325 түрі бар. Сүт қоректілердің 58 түрі кездеседі. Тұяқты жануралардан марал, бұлан, елік, сібір ешкісі, арқар, тау теке т.б. Бұлан – марал тұқымдастардың ішіндегі ең ірі жануар. Салмағы 30 пұттай болады. Марқа өңірінде бұландар әзір аз. Бұлан – адамға сирек көрінетін аң. Өте сезімтал, әрі шапшаң жануар.

Жыртқыш аңдардан қоңыр аю, қасқыр, түлкі, сілеусін, құны, бұлғын, ақкіс, күзен, сары күзен, су күзені, сасық күзен, құндыз кездеседі.

Алтай ормандарының ең ірі аңы – қоңыр аю. Соңғы кездерде аю көп ауланды. Мылтық сияқты алыстан тиетін құралдармен ауланғандықтан аю азайып кетті. Алтай өңірінде қазір қоңыр аю сирек кездесетін, аң ретінде, қорғауға алынып отыр. Аюды аулауға, атуға қатаң тыйым салынған.

Көптеген шет елдерде аюды тек (зоопарктерден) хайуанаттар парктерінен ғана көреді. Европа елдерінде ең соңғы аю 1730 жылы Шотландияда аулап өлтірілген.

Тиіндер отрядынан – алтай тиіні, сұр суыр, борша тышқан.

Анда-санда барыс пайда болады.

Марқакөл қорығында құстар фаунасы алуан түрлі 258 құстың түрлері барлығы белгіленеді.

Айдарлы сүңгуір	Тырна	Үкі
Сусылдақ үйрек	Таукүдірет	Бүркіт
Сұр үйрек	Шымшық	Қаршыға
Сарыайдар үйрек	Жағалтай	Қырғи
Сұқсыр	Құралай	Күйкентай
Қасқалдақ	Бұлбұл	Ұлар
Қоңыр қаз	Көк шағала	Тау қыраны
Құр	Сандуғаш	Шіл

Қызыл кітапқа кірген сирек кездесетін құстардың 19 түрі бар: кара дегелек, сұр тырна, үкі, су бүркіті, Алтай ұлары, т.б.

Ұлар - биік тау шыңдарын мекендейтін ірі құс. Ұлардың еті өте дәмді, әрі емдік қасиеті жоғары. Көл маңында қара көкқұтандар кездеседі. Қара көкқұтандар Азутауын мекендейді.

1876 жылы белгілі неміс зоологі А.Берм, Отто Финш Алтай, Марқакөл өңірінде үш жыл болып, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген. Марқа өңірінде кездесетін құстардың 34 түрін анықтаған. Ұлар, көкқұтан, тау қыраны, Сібір қараторғайы, құрқылтай (торғайдың салмағы 4 грамм).

1882 ж Марқакөл өңіріне М.А.Никольскидің басқаруымен орыс экспедициясы келген. Никольскидің «Алтай тауларына саяхат» деген кітабы шыққан. Сол кітабында Алтай тауларында құстардың алуан түрлері кездеседі деп жазған.

1904 жылы Г.И.Поляков Марқакөл, Зайсан көлдеріне жан-жақты зерттеу жүргізген. Г.И.Поляков Марқакөлде ғана кездесетін көк шағаланы анықтаған.

1914 жылы белгілі географ, көрнекті ғалым А.Н.Седельниковтың экспедициясы Марқакөл аймағына келеді. Марқакөл өңірінде кездесетін құстардың коллекциясын жинап, жүзден артық құстардың түрлерін анықтайды. Осы құстар коллекциясын сақтау үшін Омск мұражайына тапсырады. Бұл коллекцияны профессор П.П.Сушкин қайта өңдеп «Советтік Алтайдың құстары» деген ғылыми еңбегін жариялайды.

(Шығыс Қазақстан Облыстық мұрағат материалдары).

Марқа көлі тау өзендері мен бұлақтардың суымен толығады. Марқакөлге 95 өзендер мен бұлақтар құяды. Немесе бұлақтар ірі өзендерге қосылып, өзендер көлге құяды. Көлге 5 ірі өзен, 10 кішірек өзендер құяды. Көлден бір ғана Қалжыр өзені ағып шығады.

Көлге Матабай өзені құяды. Ол Матабай биігінен Қоңыр жайлаудан басталады.

Қарағайлы бұлақ өзені, Балықтыбұлақ өзені екеуі де көлге құяды.

Теректі (Тополевка) көлге құятын үлкен өзен. Өзен балыққа бай, бойында құстар ерекше көп болады. Теректінің бойына аққу ұя салады деген аңыз бар.

Жиренбайтал (Жиренка) өзені де көлге құяды. Өзен мол сулы, атты кісіге өткел бермейді.

Тынық өзен (Тикушка) көлге қосылады. Ең үлкен өзен Төрқуыс, Керегетастан басталады. Өзен балыққа бай. Уранхай өзені Шөптікөлден басталып, көлге құяды. Бұл өзендердің бәрі де қар суымен, жаңбыр суымен толығып отырады.

Марқакөл өте балықты көл болған. Көлде балықтың 6 түрі кездеседі. Көлге құятын өзеншелер мен бұлақтардан балықтың көптігінен ат үркіп суға түспейді екен, атпен өтуге болмайтын. Кигіздей қалың балықтар ат тұяғымен басылып жататын.

Алғаш 1888 жылы 675 балықшы жұмыс істеген. Алыс жерлерден Бийск, Барнаулдан балық аулауға адамдар келген. Көлден салмағы 19 кг, 12 кг ірі майлы балықтар ауланған. Қазір мұндай ірі балықтар азайып кеткен. Хариус, ускуч (ұшқыш) балықтары тек Марқакөлде ғана кездеседі. Майқап (ускуч), Сібір хариусы бұлар тек Марқакөлге ғана тән. Басқа еш жерде кездеспейді. Қазір көлде бахта, майқап, хариус, тальма, тарақ балық (гольян) кездеседі. Кергек балығы көлде соңғы кезде кездейсоқ пайда болған.

Жоспарсыз балық аулау, балық өндірушілердің салғыртығынан, көлдегі балық азайған. Бақылау болмағандықтан балықты жоспарсыз аулап, есепсіз қырып-жоя бастаған. Көлге құятын бұлақтарды әр жерінен бөгеп, сусыз арнадағы қамалған балықты күрекпен машинаға тиеп әкететін болған. Құрғақ арнада мыңдаған балық шіріп, құрап қала берген.

Көктемде икра (уылдырық) жинайтын кезде (сезон) машинамен, вертолетпен келген адамдар тірі балықтың икрасын ғана сығып алып, өлген балықтарды үйіп-үйіп қалтырып отырған. Қанша балық пайдасыз шіріп, қажетке жарамай қала берген.

Бірде осындай браконерлерге рыбнадзор кездесіп қалады. Рыбинспекторлар барлық балық, икра ұрлаушыларды бақылап үлгере алмаған. Және браконерлер қарумен келетін болған. Максименко Кирил деген рыбинспекторды қарулы Курчум браконерлері атып өлтіре жаздаған. Осы кезде бағына қарай бір атты адам көрінеді. «Жақын келме!»-деп айғайлаған инспектор, - Қазір сені де, мені де атып кетеді. Тез өз адамдарыңды шақыр»-дейді.

(Валерий Михайлов, «Марқакөл», Алма-Ата, 1983).

Марқакөл аймағы өсімдік дүниесі мен жануарларға өте бай болған.

Жануарлардың – 160 түрі белгілі.

Орман ағашының -19 түрі болған.

Жәндіктердің -200 түрі бар.

Құстардың – 232 түрі болған.

Қорық ормандарында қарағай, бал қарағай, самырсын, Сібір самырсыны, шырша өседі. Таулардың солтүстік беткейлерінде май қарағай өседі. Жемісті бұталардан қарақат, қызылхат, таңқұрай, аю қарақат, көкбояу (барбарика) сияқты жемістер көп өседі.

Марқакөл аймағының жануарлар дүниесін, өсімдіктер әлемін табиғатын зерттеу XVIII-XIX ғасырлардан басталған. Марқа өңірінің фаунасы мен флорасын зерттеу мақсатында А.Н. Седельников, Н.И. Яблонский, В.В. Сапожников сияқты ғалымдар Оңтүстік Алтайда зерттеу ғылыми жұмыстарын жүргізіп, құнды ғылыми еңбектер қалдырған.

1863 ж Зайсан көлі, Қара Ертіс аймағына және Марқакөлге Карл Струве мен Григорий Потанин келген. Ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Орыстың әйгілі географы Семенов-Тянь-Шанский Алтай тауларына саяхаттары кезінде Марқакөлде болған. Қарақат, аю қарақат, қызылхат жемістерін көріп, (Географ выделил эту смародину из других, назвал ее «Маркакольской» красной смародины) қазақша қызылхат деп аталатын жеміс.

Алтай өңіріндегі өсімдіктердің 1000 дай түрі, ағаштың 12 түрі, бұтаның 22 түрі кездеседі. Марқакөл аймағы ежелден дәрілік өсімдіктердің алуан түрлігімен аты шыққан өңір. Қызыл тамыр, марал тамыры (рапонтикум), алтын тамыр, Алтай рауғашы, шайқұрай, ошаған, бадан, сиыр сілекей, киік оты т.б.

Субальпі белдеулері альпі шалғындарына бай. Онда мақсыр, тиынтағы, қалуен, еңлікгүл, бұйра лалагүл, Сібір қандығы, қазтамақ, қияқкөлең, шегіргүл т.б. гүлдердің түрлері өседі.

Мұнда Қазақстан Қызыл кітабына кіретін сирек кездесетін өсімдіктердің 15 түрі кездеседі. Таушымылдық, қар дәуаяғы, ала күлте, қызғылт семізат.

Қорық-Алтай табиғатының жаны.

Бүгінде Оңтүстік Алтайдың әсем табиғаты, өсімдігі мен жануарлар дүниесі, өзендері мен көлдері Қазақстан Республикасы тарапынан қорғауға алынып отыр. Осындай мақсатпен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылы 17 шілдедегі қаулысымен «Қатонқарағай Мемлекеттік ұлттық табиғи паркі» құрылды. Аумағы 643477 га жерді алып жатыр.

Парктің барлық аймағы табиғи және мәдени құнды объектілерге залал келтірмеу жағы ойластырылып, айрықша қорғауға алынған.

Батыс Алтай өңірінде 1992 жылы 3 шілдеде «Батыс Алтай қорығы» құрылды. Көлемі 56078 га. Ол Шығыс Қазақстан облысының солтүстік шығыс аймағында Риддер және Зырян екі әкімшілік аудан жерінде орналасқан. Қорық Қара Уба және Ақ Уба, Тұрғысын өзендері аңғарына орналасқан. Қорық аумағында жануарлар әлемі алуан түрлі. Өсімдік дүниесіне өте бай.

МАРҚАКӨЛ

Алтайдың ақ бас шыңды нақ төрінде,
Қабаның қарағайлы бөктерінде,
Марқакөл жарқырайды шар айнадай,
Ақ төсі шағылысып көкте күнге.
Айнала жасыл таумен көмкеріліп,
Сұлу көл жатыр шалқып, кең керіліп,
Қалкиды су бетінде қазбауыр бұлт,
Түскендей аспан жерге төңкеріліп.
Көргенде көркемдігі ынтық қылған,
Толықсып бусанады тыңсып бұл маң.
Ақ қайың, көк қарағай, боз тал, терек,
Ну орман көл жағалай сыңсып тұрған.
Бөккен құт Марқакөлдің төңірегі,
Бұл неткен жомарт, дарқан өңір еді.
Егер де түсіп кетсе шалғынына,
Жылқының жоңы ғана көрінеді.
Қырында адамдары, ой баптаған,
Құзында арқар, марал ойнақтаған.
Қойнында алуан түрлі кеннің қоры,
Осындай жер бар ма деп ойлап қалам.
Ешбір жер осы жерден артылмаған,
Таулары өзенінен ән тыңдаған.
Басында әр талының бұлбұл сайрап,
Бүркіті аспанында шаңқылдаған.

Әубәкір Дастанұлы.

Бұл шумақтарда ақын Әубәкір Дастанұлы Марқа келбетін, оның тамаша табиғатын өлең өрнегімен, сөз құдіретімен тамылжыта суреттеп, бейнелеп отыр.

Ал біз Марқакөлдің шынайы болмыс бітіміне біраз тоқтала кетейік.
Марқакөл теңіз деңгейінен 1500м биіктікте орналасқан қазан шұңқырлы терең көл.
Марқакөлдің ұзындығы – 38 км.
Көлдің ені – 19 км.
Көлдің көлемі – 455 км².
Тереңдігі – 14 м.
Аса терең жері – 30 м.
Көл суының көлемі – 6370 миллион метр куб.

Көл қар, жаңбыр суларымен толығып отырады. Және тау қойнауынан ағатын өзендер мен бұлақ сулары түгел Марқаға құяды. Көлден бір ғана өзен Қалжыр өзені ағып шығады. Өзеннің көлден ағып шығатын жері Шүмек деп аталады. Шүмектің орналасуы да ғажап. Көлдің осы тұсын көкшіл гранит таспен табиғат өзі көмкерген екен. Гранитті жағалаудың биіктігі 7 м кей жерлерде 10 метрден асады. Осы көк граниттің арасынан жол тапқан су етекке қарай ағып, Қалжыр өзені басталады. Шүмектің ені 10 метр, ұзындығы 20 метр көк гранитті тастың шетінен су етекке қарай лықсып, баяу төгіліп отырады.

«1974 жылы жазда қатты құрғақшылық болған. Көл суының деңгейі төмендеп, Қалжыр өзенінің суы да қалыпты жағдайдан азайған. Суармалы егістік аймақтарда су жетіспеген.

Аудан және кеншар шаруашылық басшылары кеңесіп, өзеннің көлден шығатын сағасын тереңдетіп, өзеннің суын молайтуды ойластырған. Екі бульдозер, бірнеше механизаторлар Шүмекке жіберіледі.

Марқакөл лесхозының директоры А.А.Чириков орман алқабын аралап келе жатқан екен. Көлдің ернеуін қопарып жатқан бульдозерді көріп шошып кетеді.

Жұмысшыларға келіп:

- Не істеп жатырсындар? Көл суы төмен құласа, оны ешкім тоқтата алмайды. Бүкіл егістік, шабындық жерлер, мал фермалары, ауылдар мен селолар су тасқынының, лай көшкіннің астында қалады. Және Марқа көлі де біржолата жоғалады, -дейді.

- Біз ешнәрсе білмейміз. Партия тапсырған жұмысты орындауымыз керек, -дейді механизаторлар. А.А.Чириков дереу Алматыға телефон шалып, жұмысты тоқтатуға бұйрық алады».

(В.Михайлов «Марқакөл» Алматы, 1983)

Көлдің пайда болуы туралы ел аузында аңыз-әңгіме көп. Алтай жерінде Көжебай деген бай адам болған. Ол жайлаудан көшерде малшыларына, қозы бағатын Нұржан деген жігітке:

- Қозыларды түгелдей бұлақ суына тоғытып алындар, -дейді.

Тоғытылған малды түгендеген кезде, екі қозы кем болып шығады. Екі қозы да батпаққа батып қалған екен. Қозыларды батпақтан суырып алғанда, судың көзі ашылады. Жер асты мөп-мөлдір суы сарқырай жөнеліпті. Содан көл пайда болып, Марқакөл атаныпты», -дейді.

Екінші бір аңыз «Марқа қозының еті піскенше, жігіт өзінің Балжыңгер деген жүйрік атымен көлді айланып шауып келетін болса, сол елдегі ең сұлу қызды алады. Егер марка қозының еті піскенше, көлді айналып келуге үлгермесе, қыз бұл жігітке ұзатылмайды»- деген аңыз. Екі аңызға да марка қозы атауы негіз болған көрінеді.

Осындай аңыздың бірі Нілібаев Әубәкір Дастанұлының «Марқа» поэмасы. Поэмадан үзінді келтірейік:

«Марқа»

Жас батыр Байқұл шыққан қарашадан,
Ол аулақ жастық желік, тамашадан.
Сабырлы, сұнғақ бойлы, сом тұлғалы,
Көркіне көңілі тояр қараса адам.
Еліңе жастай жақты ісіменен,

Жалшылар «бізді бастар кісі» деген.
Аталды осы өлкеде бас балуан,
Жүлде алып талай топқа түсіп ерен.
Асан бай жас батырдан қаймығатын,
Залым ол тез аңғарып, жайды ұғатын.

Іштей шалып жығам деп қайтсем мұны,
 Қаны қайнап, құпия қайғыратын.
 Сол елде біреу бопты Мұса деген,
 Балаға зар, шерлі боп құсаменен,
 Жүргенде, перзент көріп қырық жаста,
 Жүректен қуаныш боп ұшады өлең.
 Қызығым болса екен деп, ерте жетіп,
 Мұса да тұрады екен еркелетіп,
 «Марқа емген ана сүтін жалғызым»-деп,
 Баласын айтады екен еркелетіп.
 Осылай Марқа атанған әлгі бала,
 Үй-іші қуанышқа толды жаңа.
 Сезімтал, әдепті де инабатты,
 Марқа өсіп, қатарынан болды дара.
 Ай маңдай, аққу мойын, алма бетті,
 Қай шебер бұл суретті салған епті.
 Сүмбіл шаш тілерсектен, қарақат көз,
 Бозбала қолы жетпей арман етті.
 Сұңғақ бой өзіне әсем көрік берген,
 Жан емес желпең қағып желікке, ерген.
 Сөйлесе сөзге шешен, ойға терең,
 Мұқалмас ер мінезін серік көрген.
 Байлыққа, кедейлікке қарамастан,
 Бірге өсті Марқа, Байқұл бала жастан.
 Бай-баймен, кедей біткен өзді-өзінше,
 Мал-жаны көрші ауылдың араласқан.
 Екеуі етек жинап, ержеткенде,
 Албырт та асау сезім тербеткенде,
 Кешігіп көш соңында қалатұғын,
 Жөңкіле жоннан асып ел кеткенде.
 Екеуден-екеу сөйтіп қалысатын,
 Бірінің сырын бірі алысатын.
 Кей сәтте балалығы ұстап кетіп,
 Сынасып жүйріктерін жарысатын.
 Өмірде еш нәрсе жоқ сұралмайтын,
 Сезім де жоқ адамды құр алдайтын.
 Бұлар ды дәл осындай халге жетті-
 Көрмесе бірін-бірі тұра алмайтын.
 Жерде:-Аттан! Көкте:-Аттан!
 Аттан! Аттан!
 Жау келіп басы қарлы Ақтау жақтан,
 Жылқыны түйіп кетті, түк қалдырмай,
 Дүрлікті жайлаудағы ел қаптап жатқан.
 Мұны естіп, Байқұл батыр кегі қайнап,
 Секілді бала бүркіт көзі жайнап,
 Елшіге айтты:

- Қорлама сен халқымды!

Жылқы әкете алмайсың тегін айдап!
 Айта бар: Байқұл деген жас жігітпін,
 Күшіммен тау төңкеріп, тасты үгіттім!
 Батырың шықсын ертең жекпе-жекке,
 Сол қорқақ – қалар болса бас бұғып кім!
 Жазғы түн, күміс көлдің жағасында,

Ай жарық, иек артқан ала шыңға.
 Сырласып тұрды Байқұл Марқа қызбен;
 Боз талдың бұландаған арасында.
 - Қорықпа, Жаным Марқам, ештеңеден,
 Қара халқым қамын жеп өскен ер ем.
 Мал үшін емес, елдің намысы үшін,
 Жауымды жеңіп, ертең кешке келем!
 -Жаным-ау, болар еді бармасаң да,
 Басыңды жауға жалғыз салмасаң да.
 Бел буыпсың, түрің жоқ тілімді алар,
 Құдай саған жар болсын әрқашанда!
 Қос ғашық бірін-бірі қия алмады,
 Қос жүрек бір-біріне сый арнады.
 Байқұлдың құшағында Марқа сұлу,
 Күдіктен көздің жасын тия алмады...
 Батты жаудың қапыда қас қылғаны,
 Бата берді ел:
 -«Жансын, -деп, жастың бағы!»
 Алысар ауыздықпен тізгін жұлқып,
 Байқұлдың Балжынкері астындағы.
 Дұшпанын қарсы келген жанышқандай,
 Ер Байқұл ел сүйсінер арыс қандай!
 Жеріне жау шақырған жетіп барды,
 Жас батыр, айбаты бар арыстандай.
 Батыры жау жақтың да шыға келді,
 Келді де сиқыр сөзбен сынады ерді.
 -Жас бала, босқа өлесін, үйіңе қайт,
 Қаныңмен былғамай-ақ мына жерді.
 -Қашаннан күш атасын танымаған,
 Еш адам тең келген жоқ әлі маған.
 Ұры сұм, бұралқы иттей бұғып келген,
 Қайтпайды осы жерден жаның аман.
 -Мен саған көрсетейін асқан күшті,
 Деді де әлгі дұшпан аттан түсті.
 Қысық көз, алпамсадай алып батыр,
 Көргеннің зәресін ап, басқан мысы.
 Жекпе-жек ерлер сөйтіп белдеседі,
 Белдесіп, ал күшімді көр, -деседі,
 Ұстап ап бірін-бірі шырк үйірсе,
 Астында қос батырдың жер көшеді.
 Екі ер айдалада алысады,
 Ұстасып, табан тіреп, қарысады.
 Атысып көздерімен, ақырысып,
 Кей сәтте тіл қатып та қалысады.
 Айдалап әккі жау да қасарысқан,
 Тым басым, тегеурінді жас арыстан,
 Шыдатпай шымыр қолы Байқұл ердің,
 Сонда жау амал ойлап қаша ұрысқан.
 Кезінде алқымынан қатты қысқан:
 Жалынып, ағатайлап жатты дұшпан:
 -Не айтсаң орындайын, тек өлтірме,
 Жеңілдім жекпе-жекте қақтығысқан.
 ...Ер Байқұл жылқыны айдап, елге келді,

Бұл хабар дүр сілкінтті көлдегі елді.
 Той жасап бүкіл ел боп масайрады,
 Көтерді көкке жауды жеңген ерді.
 Бата алып Байқұл сонда бұл елінен,
 Айналып жатыр халық шын ерінен,
 Жалшы ұстап жалғыз тайын, ал Асан бай,
 Жылқысын санап алды түгелімен.
 ... Айлы түн, күміс көлдің жағасында,
 Боз талдың бұлаңдаған арасында,
 Жас батыр, Марқа сұлу кездескенде,
 Тіл жетпес қуанышқа нанасың ба?
 -Жаным-ау, келдің бе аман шыныменен,
 Мойныма бұршақ салып күніменен,
 Құдайдан тілеп едім бір өзінді,
 Көз ілмей, ұйқы көрмей түніменен.
 Сен өлсең мен де бірге өлейін деп,
 Аллаға ант беріп ем сөнейін деп.
 Ал енді мен сендікпін, ием менсің,
 Серт бердім неңе болса көнейін деп.
 -Марқажан, мен де сендік бір адаммын,
 Тағдырдан сені ғана сұрағанмын.
 Арман не өзінменен өмір кешсем,
 Осы ойға бұрылмастай құлағанмын.
 Кел, сәулем, құшағыма алайыншы,
 Өзіме өмірлік жар санайыншы,
 Аймалап, құшып-сүйіп, жаным сені,
 Отына ғашықтықтың жанайыншы...
 Тұрғанда бұлт бүркеп түнгі аспанды,
 Осылай екі ғашық сырласқанды,
 Куә етіп күміс көлді, көктегі Айды,
 Жастықтың жалынды өртін бір басқанды.
 Естиді бұл сыбысты Асан бай да,
 Қыз, жігіт кезігіп жүр қашан, қайда?
 Анықтап біліп алып, ал, сонаң соң,
 Астыртын, тым құпия жасалды айла.
 Адамның сұм, залымы, ең ептісі,
 Жылымбай жұртқа әйгілі кезеп кісі.
 Асанның ақыл берер айлакері,
 Сол еді, ең сенімді кеңесшісі.
 Шақыртты Жылымбайды Асан бір күн,
 -Көремін шын пайдаңды қашан, түлкім?
 Марқаны тоқалдыққа қалай алам?
 Ойласам ұйқым келмей, қашар күлкім.
 -Асықпа, тақсыр, бағын жанар әлі,
 Қатынды кісі алмайды, мал алады,
 Аямай қалың малды Мұсаға бер,
 Марқажан қолына кеп қамалады.
 ...Асанды естіп Жылымбай залым келді,
 Мұсаның тым малжанды халін көрді.
 Сол күні-ақ құда түсіп, сырттай пішіп,
 Аямай қырқа матап, қалың берді.
 Қалың малдың мынау жол-жорасына,
 Бермеген әлі адамның баласына,

Жүз бие, елу түйе, екі жүз қой,
 Елу жорға ат кіргізді қорасына.
 Мұсаның есі кетті малды көріп,
 Мал берсе, қыз байғұста болды ма ерік.
 Жас Марқа Асан шалға тоқал болмақ,
 Қу шалдың кеудесіне толды желік...
 ...Малсызды қу жоқшылық құрсаулады,
 Малдының ез де болса ұшты-ау бағы,
 «Қалың мал берді Асан Марқаға» -деп,
 Дүйім ел дүбірледі қыстаудағы.
 -Жаным-ау, тап болдым ғой бір сұмдыққа,
 Сенем бе, сенбейін бе, бұл шындық па?
 Қор болып кетемін бе бір қу шалға,
 Не дейсің, осыған бас ұмсындық па?
 -Марқашым, мен сендікпін өлгенімше!
 Басқаға қалай қиям өз көзімше,
 Айтқан ант, беріскен серт бар емес пе,
 Не ойласа, соны ойласып өзге дүмше.
 Асанды жерге тірі қағайын ба!
 Быт-шыт қып шаңырағын шағайын ба!
 Жетектеп жұрт көзінше, иттей жүндеп,
 Балжынкер құйрығына тағайын ба!
 -Сабыр ет! Ашуменен іс біткен бе,
 Шашпайсың көпке топырақ
 күш қып сен де.
 Шыққанда ел жайлауға мені ұзатпақ,
 Көндірдім әкемді мен қыс күткенге.
 ...Оңаша өз ойларын айтып ашық,
 Кеңесті Марқа, Байқұл – асыл ғашық.
 Бел бумақ бір шешімге жаз шыққан соң,
 Қыс бойы екеу-ара ақылдасып...
 ...Жайлау. Түн. Жұрт ұйқыда.
 Ай жап-жарық,
 Жылқыны бір кең сайға айдап салып,
 Марқаның келді Байқұл ауылына.
 Тасада тұрды екі адам байқап қалып.
 -Марқашым, аттанатын күнін жуық,
 Жараттым төрт жүйрікті тілін буып.
 Кетеміз ертең түнде осы арадан
 Жаным-ау, неге сенің түрің суық?!
 -Қорқамын... Қорықсам да не етемін мен,
 Өзіңмен бірге аттанып кетемін мен,
 Түгелдей бас еркімді саған беріп,
 Ұстадым, жаным, сенін етегіңнен.
 Марқасын Байқұл батыр аймалады,
 Аялап қос ғашыққа Ай қарады,
 Өлердей іші күйіп қызғаныштан,
 Шал көзі қарай алмай тайғанады.
 Тап болмақ қандай тағдыр есіл ерге,
 Мүмкін, әлде, бақытын өсірер ме.
 Атына мінді Байқұл уағдаласып,
 Келмек боп ертең түнде осы жерге.
 Жылқышы Байқұл кетті жылқысына,

Асан шал кегі қайнап, тұр қысыла.
Марқа қыз аяқ басты үйге қарай,
Бас қоймақ болып тәтті ұйқысына.
Шап беріп, ұстай алды, үн шығармай,
Бұлқынды нәзік Марқа тұншығардай.
Ілезде атқа өңгеріп алды қызды,
Айлакер, епті еді тыңшы қандай!
Екі сұм келді жардың жағасына
Түксиген қарағайдың арасына.
Түнек түн тұмшалады төңіректі,
Көрсетпей еш адамның баласына.
Жылымбай сыбырайды:
-Кісім, ұғын,
Жылқышы Байқұл батыр күші мығым,
Марқаны алсаң, ол сені ойран етер,
Біле ме ол кедейлігін, кішілігін.
Іс істеп, Асан мырза, хаққа лайық,
Байқұлдың сөйтіп санын соқтырайық.
Күнәһар тоқалыңның жазасы сол-
Бетсізді мына көлге лақтырайық...
...Сұмдыққа бүкіл тау, тас құлақ түрді,
Еңіреп жасыл жайлау жылап тұрды.
Екі сұм бір ауыз сөз тіл қаттырмай,
Марқаны терең көлге лақтырыпты.
Марқа жоқ...
Жұрт дүрлікті түн ішінде,
Бір сұмдық болды-ау қыздың бұл ісінде.
Көрген бар Жылымбай мен Асан қуды,
Іңірде жортқан оқшау жүрісін де.
Хабаршы әр ауылға барған шауып,
Марқа жоқ...
Көңілге бұл салған хауіп.
Біреу көл жағасынан таң атқанда,
Марқаның тақиясын алған тауып.
Қаһарлы батыр Байқұл қаны қайнап,
Астында Балжынкері салып ойнақ,
Әкеліпті айдап көл жағасына,
Асан мен Жылымбайды қолын байлап.
-Уа, жұртым, тыңда менің мұң-зарымды,
Айрылып сүйгенімнен тұрғанымды.
Көрсін деп, алып келдім алдарына,

Қалайша жазалайсың сұмдарынды?
Билігін өздерің айт, бұл халайық,
Өлімге-өлім, жаза сұмға лайық.
Бірақта Марқа кеткен мөлдір көлді,
Екі арамның қанымен былғамайық.
Ашуға аласұрған бармадым да,
Келмей тұр пәк қолымды қандағым да.
Жазасын өздерің бер әділ шешіп,
Қалың ел, қаумалаған жан-жағымда.
Кей адам ақылымен болар дара,
Мұндайда жүгінеді ел соған ғана.
Көп қауым сұраған соң, билік айтты,
Тоқсан жаста қар шешен, Омар дана:
-Адам деп бұл екеуін санамайық,
Жүзі қараға, көз салып қарамайық.
Әр адам кеп бетіне бір түкірсін.
Сонан соң өліп жатса жоламайық.
Жолдары ешқашан да болмасын деп,
Басына қайға-қасырет торласын деп.
Халықтың қарғысына атқыр қара бетке,
Берейік теріс бата оңбасын, -деп.
Бірге ойнап, кішкентайдан бірге өскенім,
Сен болсаң қасіретті білмес те едім.
Түбіне терең көлдің кетерінде,
Соңғы рет тым болмаса тілдеспедің,
Ішінде адамзаттың ең ардағым,
Деуші едім өзінменен жанар бағым.
Ақ жуып, арулап та қояр едім,
Қайтейін, сүйегінді таба алмадым,
Марқашым, сертке берік, сырға бекем,
Тағдыр бізді бақытсыз қылған екен.
Айнымас бір өзіңнен сүйген жүрек,
Өзіңді өмір бойы жырлап өтем.
Марқам-ай, арманда кеткен қалқам-ай!
...Осылай Байқұл батыр зар жылаған,
Талай түн көз ілмеген, қалғымаған.
Батырдың күңіреген күйін естіп,
Қайысқан қабырғасы барлық адам....

Осы поэмадағы айтылып отырған Байқұл – өмірде болған адам. Байқұл Төртуыл ішінде Тоғыз руына жататын үлкен елдің түп атасы. Байқұл – тарихи тұлға. Ел аузында Байқұл бабаның келісті, сымбатты, ер мінезді адам болғандығы көп айтылады.

Бірде Байқұлдың інісі Байсарының аса бір қасиетті малы Қоңыраулы сары атаны жоғалады. Оны іргелес отырған Керей елінің адамдары алса керек. Байсары:

– Қоңыраулы сары атаным малымның басы еді. Малымды Керей елінен қайтарып алып кел, - деп ағасы Байқұлға қолқа салады. Сонда Байқұл Керей елінен Байсарының ұрланған барлық малын да, Қоңыраулы сары атанын да қайтарып әкеледі. Мал ұрлаған айыбы үшін, сол елдің биі өзінің туған қызын береді. Байқұл елге келген соң қызды інісі Байсарыға қосады. Сол олжадан келген қыздан туған Байсарының ұрпағы, Олжашы елі деп аталған.

АЛТАЙ ЖАЙЛЫ АЙТЫЛҒАН АСЫЛ СӨЗДЕР

Ақын Иса Байзақовтың «Алтай аясында» деген поэмасы осы Марқа өңіріне арналады. Жырда Алтайдың биік тау, қия-құз, жол бермейтін асулары тамаша сүреттелген. Түн. Таулы өңірдің нөсер жаңбыры дәл көрініс тапқан. Жырға Еркежан мен Балағазы оқиғасы негіз болады. Осы жырдағы Балағазы Төртуыл руы ішінде Жақау атасына жатады. Ерте кезде Төртуыл елінен Матайбай, Дүйсенбай деген екі жігіт келіп, осы Марқа көлдің бір биік таулы, тамаша өңіріне мекенденген. Қазір сол жер Матайбай деп аталады. Матайбай – биік таулы, ғажап сұлу өлке. Матайбай биігі «Мен мұнда» дегендей алыстан көз тартады. Көлдің шығыс жағына орналасқан. «Жеті кезең Матайбай» өте тамаша өңір.

Иса Байзақовтың «Алтай аясында» деген поэмасынан үзінді келтірейік.

Ал десен аясына алады Алтай,
Көргенде көңілге күй салады Алтай.
Сұлудай торғын киген бұлт жамылып,
Арқаға алыстағы қарады Алтай.

Алтайдың ең үстінде Ақтау биік,
Басына бұлт жете алмай тартқан күйік,
Андары бұғы, марал ойын салып,
Секірген қиясында өршіл киік.
Алтайдың алқабында аю, қабылан,
Оңгүстік даласында орғып құлан.
Елігі, ешкісімен есебі жоқ,
Жайылып сайын шөлде сайрандаған.

Секілді акбас атан ала басы,
Бұлт жайлап, бұлттан өзге қоналмаған.
Ақша қар ақ күмістей ай шағылып,
Жібектей бұлттан басқа оранбаған.

Бірінен-бірі биік ну қарағай,
Етекпен, көтерілген өрге қарай.
Таулардың өркештенген биігінде,
Қыз емшек, қия тастар тұр жағалай.

Көргенде көз көңілдің Алтай емі,
Алтайдың кен аңкиды алған демі.
Жерінен алтын, күміс жентектеліп,
Алтайдың кен құсады талай жері.

Күн мүсін қыздан сұлу Алтай сері,
Күмістей су лақтырып өзендері.
Ән салады бұлбұлы үзілдіріп,
Үннен-үнді маржандай тізілдіріп.
Нәзіктігі жүректі елжіретіп,
Есің ауып, тыңдайсың дымың құрып, -деген

екен аса дарынды санлақ ақын, жыр дүлдүлі Иса Байзақов. Ақын Алтай табиғатының тамаша көрінісін, кен байлығын, жануарлар дүниесін, барлық тыныс-келбетін үш-төрт шумақ өлеңге сыйғызып тұр.

XX ғасырдағы ұлттық руханияттың көш басы болған Алаш қайраткерлерінің бірі Ж.Аймауытов еді. Жүсіпбек – дархан дарын иесі, жан-жақты білімді қайраткер.

Осындай дара дарын иесі Ж.Аймауытовтың «Ақ білек» романы Алтай, Марқакөл өңірін суреттеуден басталады. 1928-1929 жылдары Ж.Аймауытов, М. Төлебаев, И. Байзақов Зайсан, Марқакөл аймағында болған.

Ж.Аймауытовтың «Ақ білек» романы осы Марқа жағасында жазылған. «Ақ білек» романында қыр адамдарының психологиясы, тіршілік-кәсібі, мінез-құлқы жақсы сипатталады:

«Өскеменнің ар жағында, Бұқтырманьың оң жағында әлемге аян Алтай бар. Алтай, Күршім не заманнан қалың найман мекені.

Күн жылт етсе төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймалап, тыраңдасып, мәйек басып, мамырлап жатқаны. Қарт Алтайдың қақ басында, алақанның аясында, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шәрбет сулы Марқакөлі. Марқакөлді алқалаған ақ ауылды Алтай елі. Алтай елі – Алтай жазы, тау еркесі – кнiк болып, өзге елдерден биік болып, Марқа көлдің самалында сайран етіп жатқаны.

Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын тұтам емшек жануарлардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес – ау, құт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды; қара саба емізiктеп, қою сары қымыз, дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл қор қызын құшқандай болып мас болады, жас болады. Жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүрілдетіп, таудың тасын күрілдетіп, көкпар-жарыс думаны.

Әлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Алтын, күміс – Алтай кені. Алтын сырға алты қарыс алып түсіп құлақтарын, жүзі Алтайдың айындай болып, көзі құралай көзіндей болып, күлкісі атқан таңдай болып, бойы талшыбықтай болып, езу тартса есің кетіп, қиялың қия кезеді»- депті Ж.Аймауытов.

Міне ақындар тебірене жырлап, жазушылар сұлу сөзбен суреттеп жеткізе алмайтын Алтай мен Марқа өңірі осындай.

Алтай

Әннің сөзі – Н.Баймұхамедовтікі, әні – Е.Брусилковскийдікі.

Өр Алтай, асқар Алтай, асқан Алтай,
Анамдай, әлпештеген жастан Алтай.
Суы бал, көдесі май, жері майса,
Ағызған сары алтынды тастан Алтай.

Қандай мәнді де, мағналы сөз оралымдары! «Алтай» әнін білмейтін қазақ баласы болмас. Әнші Жамал Омарова ән «Алтайды» орындайтын еді.

Алтай мен Марқакөл жайлы ән де, өлең де көп.

Бұл ретте Ыбыраев Зарықбай ағамыздың Өр Алтай, Марқа жайлы жазған өлеңдерін, шығармаларын атамай кетуге болмас.

Көп жыл облыстық атқару комитетінде қызмет істеген. Өскемен қаласындағы «Жамбыл» атындағы қазақ орта мектебінде директор болып қызмет істеген асыл ағамыз еді.

Төртуыл ішінде Тоғыз еліне жататын Дәулет деген атаның ұрпағы. Кішіге аға, үлкенге қамқор, бауырмал, ақ көңіл, ақжарқын, ашық мінезді адам еді.

Зарықбай аға қызметтен бос сәттерінде шығармашылық өнеріне де уақыт табатын. 1974 жылы жарық көрген «Өскемен оттары», «Алтайым», асқар асуым, «Замана сазы» деген өлеңдер жинағын өз қолтаңбасымен жазып берген еді. Жеке кітапханамызда асыл ағаның көзіндей әлі сақтаулы тұр.

Бұл келтіріп отырған деректеріміз, өздері де Алтайдай алып, қаламы қарымды, сөздері дуалы, Иса Байзақов, Жүсіпбек Аймауытов, Зарықбай Ыбыраев сияқты әдебиет кеменгерлерінің Алтайға арнап айтылған асыл сөз мұрасы.

Балуантас

«Балуантас» Марқакөлдің оңтүстік беткейіндегі Қарамола жайлауының үстіңгі жағында орналасқан. Биіктігі 1 метрдей 4 қырлы тас. Орта тұсы сәл жіңішкелеу. Түбі төртбұрыштау. Жуандығына құшақ айқаспайды. Жоғарғы жағы сәл сүйірлеу келген.

Балуантасты ертеде Қожанбет елінің Бұқат төресі көтеріп есік пен төрдей жерге апарған екен. Бұдан кейін Төртуыл руынан Мейрамғали балуан деген адам көтеріпті. Мейрамғали балуан белін 6 метр шүберек белбеумен қабаттап орап, тасты құшақтап орнынан көтергенде онша ауырсынбапты. 10 метр жерге апарып, қайта әкеліп орнына қояды. Бұлардан кейін Балуантасты ешкім көтермеген дейді.

Балуантас көне бабалардан қалған сарқыттай, Матайбайдың етегінде әлі де тұр.

Мың биенің қазынасы

Бөкенбай тауының шығыс етегінде Былғары – Табыты деген елді мекен орналасқан. Осы Былғары табыты мен Қаройдың аралығындағы тауда жергілікті халық «Мың биенің қазынасы» деп атайтын үлкен тау үңгірі бар.

Үңгірге ерте кезде жонғарлар бұл өңірден шегінген кезде, қымбат мүліктерін, алтын, күміс бұйымдарын тыққан деген аңыз айтылады. Кейінгі кезеңдерде қазақ байлары Қытайға ауған кезде де осы үңгірге көп қойма қалдырған екен.

Бірақ үңгірге қойылған қазына табылмаған.

Осы маңайда егіз қозыдай бір-біріне ұқсас екі төбе бар. Жергілікті халық бұл төбелерді Биесыймас, Байдалы таулары деп атайды. Осы жоталардың бірінде «Ат басындай алтын бар» деген аңыз сақталып келеді. Бұл қойманы, қазынаны тапқан ешкім болған жоқ.

«Мың биенің қазынасы» деп аталатын табиғи қуыстың түсер аузы Байдалы деген жерде. Үңгірдің екінші аузы Ақтүбек деген жерден табылған. Үңгірге түскен кезде жел соғып тұрады. Шам жақса жел үрлеп сөндіре береді. Үңгірге кірер ауыздың кеңдігі кигіз үйдің есігіндей. Үлкен табиғи қуыс. Үңгір өте терең. Үңгірге түсетін тас баспалдақтар бар. Баспалдақтың ұзындығы 2 метр, қалыңдығы 30 см болады. Әр баспалдақтың арасы алыс болғандықтан, онымен төмен түсу мүмкін емес. Үңгірге 20 метр тереңдікке дейін арқанмен түскен адамдар болған. Үңгірде ертеде қойма болғандығын анықтайды. Киіз үйдің есігі, арбаның шен темірі табылған, ер-тұрман әбзелдері табылған.

Бұл «Мың биенің қазынасы» үңгірінде 1960 жылдары ғалым Әлкей Марғұлан болған.

Алтай жайлы жыр-дастандар

Жасыл беткейлі Алтай өңірінде, жусанды далалар төсінде өмір сүрген халқымыз көптеген аңыз - әңгімелер, жыр-дастандар туғызған. Ол жырлар халқымыздың рухани байлығы ретінде ел аузында сақталып келеді.

Қазақтың Ромео мен Джульеттасы аттанған «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» сияқты жырлар, «Толағай», «Қарашор батыр», «Шәкірт-Шәкірат» жырлары, «Ер Қабанбай», «Ер Тәуке», «Арқалық батыр» жырлары да осы Алтай өңірінің туындысы.

Кет-Бұқа, Құбатегін сияқты күйшілерден қалған мұра «Бозіңген» күйі, «Ақсақ құлан», «Балжынгер» күйлері еді.

Кейінгі кезеңдерде Ж. Аймауытов «Ақбілек» романы, С. Торайғыров «Қамар Сұлу», И. Байзақов «Алтай аясында» поэмасы да осы Алтай өңірінде жазылған.

Алтай жайлы әндер

МАРҚАКӨЛІМ

Әнін жазған: Тұрсынғазы Рахимов.
Сөзін жазғандар: Мұрат Тастағанов
Бақытбек Жаманбаев

Ой беті кербез дала, құм жағажай,
Өр төсі асқар таулы ну қарағай.
Төр жайлау құшағында толықсиды,
Ару көл айдынында тұнған арай.

Қайырмасы:

Марқакөл – ата қонысым,
Сүйемін сені сол үшін.

Аққаба, Қарақаба, дара Қалжыр,
Бұрқаған тамшылары кара жаңбыр.
Қара Ертіс бақ-берекем анамдайын,
Сабырлы мейірінен тараған жыр.

Қайырмасы.

Марқакөл Өр Алтайдың
айнасындай,
Өр шыңы Найман ата найзасындай.
Өрлік пен сұлулықтың бесігіндей,
Бар екен жәннат өлке қайда
осындай?!

Қайырмасы.

Ту етіп ар-намысын жерінде кең,
Бір елі шекарадан шегінбеген.
Ұрпағы Қаракерей Қожамбеттің
Мекені бұл іргесі сөгілмеген!

Қайырмасы.

Марқакөл – ата қонысым,
Сүйемін сені сол үшін.
Марқакөл – ата қонысым,
Бас ием саған сол үшін!

МАРҚАНЫҢ СҰЛУ ҚЫЗДАРЫ

Әні, сөзі Нәбиолда Кемешев

Ғашық еткен өзіне
Ұқсаған Марқа көліне.
Марқаның сұлу қыздары
Тоймайсың қарап, қарап көзіне.

Қайырмасы:

Ақынның бітпес жырлары
Таусылмас айтса сырлары.
Марқаның сұлу, Марқаның сұлу,
Марқаның сұлу қыздары – ай!

Жайқалар қайың ерекше,
Жайылар жайнап жыл өтсе.

Марқаның сұлу қыздары
Әсем де сәнді, әсемде сәнді ерекше.

Қайырмасы.

Құлпыртқан Марқа даласын
Гүлме деп кейде қаласың.
Марқаның сұлу қыздары
Әсемдік содан, табасың.

Қайырмасы.

МАРҚАКӨЛ

Сөзі: Қ.Рамазановтікі
Әні: М. Рахымжановтікі

Кір жуып кіндік кескен саялы өлкем,
Саянда сайрандаған мен бір еркең.
Көгінде көктей өскен ұл-қызыңның,
Бірі боп күндерімді күй қып шертем.

Қайырмасы:

Айдыны арайлы, тандатқан талайды,
Суыңнан татқан жан шәрбатқа балайды.
Марқакөл әсем көл, масаты жасыл бел,
Ұл-қызың сәлемін кабыл ал, туған жер.

Өзіңсің әсем ән асқақтап шырқалар,
Жасыл ну жайқалған адырлы қырқалар.
Бота көз арудың көзіндей мөп-мөлдір,
Ақ Марқа көркіңе болмаған кім құмар.

Қайырмасы.

Жерің бай, шөбің шүйгін, суың балдай,
Таласқан аспан менен құз, қарағай.
Марқакөл табиғатын көрген адам,
Кетпейтін сұлулығына таңырқамай.

Қайырмасы.

ӨСКЕМЕН ӘНІ

Сөзі: Ғалым Байбатыровтікі
Әні: Оралхан Көшерөвтікі

Білегі ойнап Алтайдың,
Жүрегі маздап Алтайдың.
Өскемен, саған марқайдым,
Алыстап кетсем аңсаймын.

Қайырмасы:

Көркіндей көктеменің,
Көз тартқан көктерегің.
Гүлің боп көктегемін,
Саянда, Өскеменім.

Ғашық боп күні қадалған,
Әр үйі гүлден қаланған.

Аймалап Ертіс толқыны,
Аққудай нұрға таранған.

Қайырмасы.

Көшенде күлкі төгілген,
Ақ сәуле саулап көгіңнен.
Көк нөсер болып саулайын,
Көк бауыр бұлттан сөгілген.

Қайырмасы.

ЕРТІСІМ

Сөзі: Медеубаева А

Әні: Абедимов А

Алыстан аңсадым,
Алдымда бір бақыт тұрғандай.
Алқызыл нұр шашып,
Шапағын таң нұры құйғандай.

Қайырмасы:

Ертісім, Ертісім, аңсаған,
Қымбатсың, қымбатсың сен маған.
Қымбатсың сен маған әр дайым,
Қымбатсың сен маған, арманым.

Жағанда әндетіп,
Құстар кеп сырласып жатады.
Мені де қарсы алып,
Алдымнан шашуын шашады.

Қайырмасы:

Ертісім, Ертісім, аңсаған,
Қымбатсың, қымбатсың сен маған.
Қымбатсың сен маған әр дайым,
Қымбатсың сен маған, арманым.

ОЙ ТҮЙІН

Макен Мешелқызы

Алтайдың аясында, ару Марқам,
Жерің бай берекелі пейлің дархан.
Құлпырған масатыдай ғажап өлке,
Туған жер, саған біраз сырымды айтам.

Тамсанып талай ақын жыр арнаған,
Құбылып неше ықылым өтіп заман.
Ғалымдар шет елден де келіп зерттеп,
Олар да толық зерттеп біле алмаған.

Ақындар жырға қоспай қала алмайды,
Кейбірі тереніне бара алмайды.
Марқакөл, Алтай алып сырын бүгіп,
Тарихы көне күннің таралмайды.
Ғалымдар бір-бірінен жазып алып,
Өзінше жеке сүрлеу табалмайды.
Марқа мен Алтай жұмбақ осы кезде,
Байлығы, сұлулығы тілге тиек,
Сипаттап Алтай жайлы айтар сөзге.

Марқаның түлектері ержетеді,
Есейіп сәбилер де жөргектегі.
Тусырап туған өлке жата тұрсын,
Заманның білімімен қаруланып,
Ұрпақтар өз мезгілі келген кезде,
Қайтадан туған жерді түлетеді.
Осы бір бекер жатқан жер екен деп,
Әркімдер қаптамасын жер көктегі.

АЛДЫНҒЫ ТОЛҚЫН АҒАЛАР

Ел адамдары ұмыт болмасын. Жер қазынасы да, табиғат байлығы да адамдардың қажырлы еңбегімен, маңдай тердің төлемімен келеді. Бүгінгі ұрпақты арқалап жеткізген ардагерлер есімі ұмыт болмасын деген ниетпен біраз аға буын ардагерлердің өмір жолын қағазға түсірдік. Әр кезде өздері еңбек еткен жылдарда қажырлы еңбегімен ел байлығына үлес қосқан, адал еңбегімен, адамгершілігімен ел құрметіне бөленген қарапайым еңбек адамдары да аз емес.

Ел басқару ісінде кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай қызмет еткен аға буын өкілдері қаншама? Кешегінің көзіндей, бүгінде арамыздан азайып бара жатқан аға буын үлкендерден алатын өнеге, тағылым көп.

Бұлардың ішінде сұрапыл соғысқа қатысып, елі мен жерін қорғаған, сын сағаттарда, сан рет өліммен бетпе-бет келіп, жеңіске үлес қосқан майдангер ағаларымыз да бар. Ел басынан кешкен тарихтың, қанды шайқастың куәгері болған еліміздің ардақ тұлғалары еді ол азаматтар. Біз бұл фото шежірені «Ардақ тұлғалар» және «Марқа өрендері» деген екі бөліммен беріп отырмыз.

Бұл бөлімде 1940-1960 жыл аралығындағы Марқа өнірінде ел басқарған, халыққа басшылық еткен азаматтар, ел адамдарының өмірі мен қызметі қамтылады.

Олар сол «Қиын күндер, қысталаң заманда» жол басы, көш басы болып, әйелдер мен жас балаларға, қарттарға басшылық етті. Ол кезде азаматтар түгел майданға кеткен. Елде жұмыс қолы жетіспеді. Шаруашылық салаларында техника жоқ, қол жұмысы басым болды. Бұл – ауыр кезең еді.

Екінші бөлімде 1960-1990 жылдар аралығындағы оқыған мамандар, білімді жастар, олардың еңбек жолы қамтылады. Жігерлі жас мамандардың еңбек белсенділігі, істегі біліктілігі, білгірлігі сөз болады.

АРДАҚ ТҰЛҒАЛАР

Соғыстан соңғы жылдар ел басында,
Азаматтар, ерлер жоқ ел қасында.
Жас бала қарттарменен, жесір әйел,
Жан сақтап, тірлік етіп от басында.

Болғандар елге тірек сол заманда
Қиын-қыстау, зобалаң мол заманда.
Қарны аш, ауырушаң, жүдеу жандар,
Оңай ма, көмек беру әр адамға.

Жақсылар, жаны жайсаң, әкелерім,
Демедің, адам бол деп жетеледің.
«Қысқа жіп күрмеу бермей» тұрған заман,
Колхоздан табылды ма не керегің?

Азайып мектептер мен дүкендер де,
Зат жоқ, қажетіне берер елге.
Көнені жамап – жасқап іс қылуға,
Ине – жіп те табылмас сергелденде.

Ол кезде есептеусіз жұмыс күні,
Жоспарды орындау ғой күні – түні.
Апта тұрсын, жылына бір демалмай
Өтетін арпалыспен әрбір күні.

Кеңейткен ел ырысын маңдай термен,
Әкелер тең екен ғой Еңбек Ермен.
Ұрпағы сол аталар кемелденсін,
Көрмесін ауыр күнді сіздер көрген.

Әлі де ойлар көп қой сыр болатын,
Тарих, әңгіме көп жыр қылатын.
Жақсылардың аты өшпесін, деп ойлаймын,
Осындай бірер іс бар тындыратын.

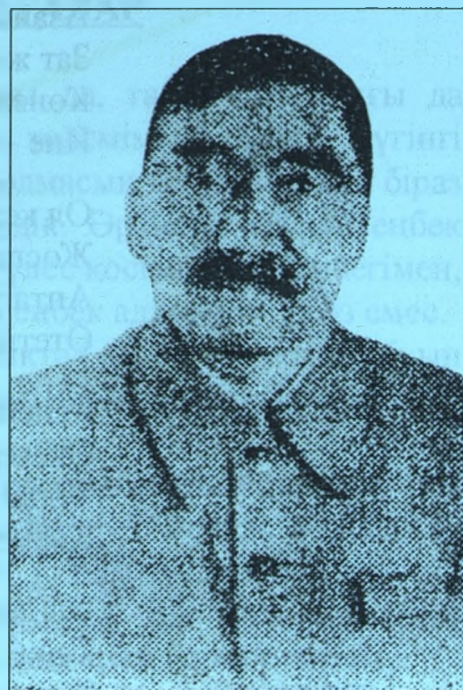

Көпесбаев Қыдырхан Ұлы Отан соғысының ардагері. Марқакөл ауданының партия қызметкері, дербес зейнеткер. 1914 жылы Қаба өңіріндегі Бұғымүйіз ауылында дүниеге келген. Семей қаласындағы арнайы мұғалімдік курсты бітіріп, 1937 жылы Бұғымүйіз ауылындағы мектепке мұғалімдік қызметке кірген. Кейіннен аудандық комсомол ұйымында қызмет істеген. Алматы теміржол техникумын бітірген. 1941 жылы Ұлы Отан соғысына қатысқан. Днестр өзені үшін шайқаста ауыр жарақат алып, 1943 жылы елге оралады. 1950 жылы облыс басшылары Көпесбаев Қыдырханды Алматы Жоғары партия мектебіне оқуға жібереді. Аталған оқу орынын үздік дипломмен бітіріп елге оралады. Марқакөл аудандық атқару комитетінің хатшылық қызметінде көп жылдар қызмет

атқарған. Осындай жауапты қызметтерде жүріп, дербес зейнет демалысына шықты. Қ. Көпесбаев елі мен жері үшін аянбай еңбек еткен халқының қадірлі азаматы. Ардақты азамат, аяулы әке Қ.Көпесбаев 2000 жылы мамыр айының 28 күні дүниеден озды.

Түкібаев Садық Семей облысы, Өскемен уезі, Шыңғыстай болысының №3 ауылында 1900 - жылы дүниеге келді. Садық ауыл молдасынан оқып хат таниды. Кейіннен Татар молдасы Смағұл Гаспиринскийден екі жыл төте

окумен білім алады. 1916 жылы Уфадағы «Ғалия» медресінде 5 жыл оқып тәмамдайды. Шыңғыстай мектебінде менгеруші болады. 1928 жылы Петропавл қаласында аудандық оқу бөлімі инспекторларын даярлайтын өлкелік курсті бітіреді. Садық Түкібаев саналы өмірін тұтастай халық ағарту жұмысына арнаған. 1937-1941 ж Күршім ауданындағы Маралды орта мектебінде директор болып қызмет істейді. Марқакөл ауданында 1945-1980 ж аудандық оқу бөлімінің менгерушісі, 1949 жылдары Жаңа-Ауыл аулындағы Ленин атындағы қазақ орта мектебінде 11 жыл директор болып, абыройлы қызмет атқарып, орта мектептің материалдық-техникалық базасын күшейткен. Халыққа білім беру саласында ұзақ жылдар атқарған еңбегі үшін Садық Түкібаевқа 1945 жылы «1941-45 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалімен марапатталды. 1947 жылы «Халық ағарту ісінің озық қызметкерлері» атағы, 1950 жылы «Еңбектегі ерлігі үшін» медалі берілді. 1952 жылы еліміздің ең жоғары наградасы «Ленин» орденімен марапатталады. 1960 жылы қарт ұстаз республикалық дәрежедегі зейнеткерлікке шыққан.

Баймурзин Абілмажін Әбдірахманұлы 1912 жылы Марқакөл өңіріндегі Успенка ауылында кедей отбасында дүниеге келген. Сталиннің «Кедей отбасының балаларын оқыту» жарлығына сәйкес орта мектепті бітірген Баймурзин Абілмажінді Шығыс Қазақстаннан Свердловск политехникалық институтына жолдамамен жібереді. Политехникалық институтты бітірген соң, Күршім районындағы Маралиха кен өндірісінде кен инженері, кейіннен директор болып жұмыс істеген. Семей облысындағы Ақжал руднигін, Марқакөл ауданындағы Маңқан руднигін басқарған. 1941-1943 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1944 жылы Семей «Алтай золото» өнеркәсібін басқарған. 1965 жылдары Семей облысы Совнархозының председателі болып қызмет атқарған. Алматы

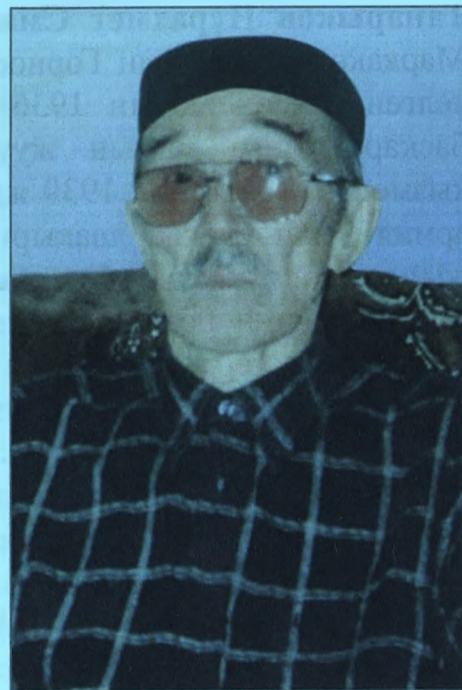
қаласында «Түсті металлургия Министрлігінде» министр орынбасары лауазымында ұзақ жылдар қызмет атқарған. Баймурзин Абілмажін Әбдірахманұлы 1974 жылы дүниеден озған.

Танарыков Нұрахмет Смағұлұлы 1918 жылы Марқакөл ауданының Горное селосында дүниеге келген. Еңбек жолын 1936 жылы Қалжыр кен басқармасының алтын жуу артелінде есепші қызметінен бастаған. 1939 жылдың қазан айында армия қатарына шақыртылады. 1940-1941 жылдары полк мектебін оқып, соғыс басталған күннен бастап бөлімше командирі болған. Қан майдандағы ерліктері үшін «Қызыл жұлдыз», «Бірінші дәрежелі Отан соғысы» ордендерімен, көптеген медальдармен марапатталған. 1947-1951 жылдары Марқакөл аудандық комитетінің инструкторы қызметін атқарса, 1951-1953 жылға дейін «Пограничник» колхозының председателі қызметін атқарған. Марқакөл ауданының экономикасын дамытуға, жастарды адамгершілік рухта тәрбиелеуге лайықты үлес қосты. Халық Нұрахмет Смағұлұлын ардагер, ұлағатты ұстаз ретінде сый құрмет тұтты.

Тілеуқенов Ахметай Тілеуқеұлы 1921 жылы Марқакөл ауданы Шегір ауылында дүниеге келген. «Шегір» жеті жылдық мектебін үздік бітіріп, артынан сырттай оқып орта білім алды. Еңбек жолын қатардағы жұмысшы, есепші болып бастаған. 1940 жылы әскер қатарына шақырылған. 1942-1946 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1947ж Бұғымүйіз ауылдық кеңесінің председателі, сол жылы Марқакөл аудандық атқару комитетінің нұсқаушысы қызметінде істейді. 1948 ж аудандық ДОСАРМ төрағасы қызметін атқарады. 1950-1952ж 2-жылдық Алматы Партия мектебінде оқиды. 1956ж Марқакөл аудандық партия комитетінің нұсқаушысы қызметін атқарады. 1960-1965ж Алматы жоғары Партия мектебінің сырттай бөлімін бітіреді. 1963ж Күршім аудандық ауыл шаруашылығы партия бөлімін, 1963ж Қалғұты совхозының партия ұйымының хатшысы, 1965-1972ж Горный совхозының партия ұйымының хатшысы қызметін атқарған. 1972-1980 ж Қарой ауылдық кеңестің председателі болған. Қатарынан бірнеше рет облыстық, аудандық, ауылдық кеңестің депутатына сайланған. Соғыс, еңбек ардагері, дербес зейнеткер.

Сейітбек Көңілбайұлы Станбеков 1933 жылы Марқакөл ауданы Алексеевка ауылында туған. Орта мектепті бітірген соң, әскери борышын Совет армиясы 29392 әскери бөлімінде радиотелефоншы болып атқарады. Еңбек жолын Қарой ауылдық мектебі мұғалімдік қызметінен бастаған. Марқакөл ауданының Алексеевка, Қарой кеншарларында әртүрлі лауазымда қызмет атқарды. 17 жыл ауылдық кеңестің, аудандық кеңестің депутаты болған. Марқакөл ауданы шекаралық аймақ болғандықтан Сейітбек Көңілбайұлы шекарашылармен де тығыз байланыста болып, «Қырағы шекарашы» деген атақ алған. Ел үшін жасаған еңбегінің нәтижесінде еңбек кітапшасына көптеген марапаттаулар жазылған, ел алғысына бөленген азамат.

Шұлғаубай Нұғыманұлы 1901 жылы Марқакөл өңірі Жантай ауылында малшының отбасында дүниеге келген. Шұлғаубай Нұғыманұлы өз замандастарына қарағанда білімді адам деп саналған. Ол жас кезінде молдадан оқып, арабша хат таныған. Сол кездің өзінде орыс тілінде еркін сөйлеп, орысша қазақша сауатты болған. Шұлғаубай Нұғыманұлы «Алтайзолото» тресінің Марқа өңіріндегі Алқабек, Батпақ-Бұлақ және Манко (Манқан) кеніштерінде жер астында, яғни шахтада ширек ғасыр жұмыс істеген. Шахтер-забойшы, жарушы және бекітуші мамандықтарын жетік меңгеріп, аса ауыр, күрделі де қауіпті жұмыстарды атқарған. Осындай жанқиярлық еңбектің нәтижесінде СССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1952 жылғы 12 қыркүйектегі №216114197259 Указымен Нұғыманов

Шұлғайбай «Ленин» орденімен марапатталған. Шұлғаубай Нұғыманұлының балалары ел арасында қадірлі Марқакөл өңірінен шыққан бірегей азаматтар.

Қошкинчинов Қалиолда 1920 жылы Жаңа – Ауыл ауылында дүниеге келген. Жаңа-ауыл жеті жылдық мектебін бітірген. 14 жасынан Алқабек алтын өндірісінде жұмыс істеген. 1941 жылы Монголияда әскери міндетін атқарады. Халкинголдан Ленинград фронтына аттанады. Ленинградтағы «Лермонтов»

атындағы офицерлер училищесін бітіреді. Соғыс жылдарында 900 күн Ленинград блокадасында болған. Майдандағы ерліктері үшін «Қызыл жұлдыз», «Бірінші дәрежелі Отан соғасы» ордендарымен, екі мәрте «За Отвагу» медальдарымен марапатталған. 1946 жылы тұған еліне оралады. 1946-1950 жылдары шаруашылықты қалпына келтіру кезеңінде, 1950 жылы «Тегістік» колхозының бастығы, 1953-1956 жылы «Сталин» колхозының партия хатшасы. 1957 жылы «Черняевка» бөлімшесінің менгерушісі, 1961 жылы «Боран» кеншарының директоры болып тағайындалады. Кошкинчинов Қалиолда 1961 жылы № 383-К бұйрығымен «Қалжыр» кеншарының директоры болып тағайындалады. Ауылшаруашылық техникумының агрономия бөлімін бітіреді. Қ.Кошкинчинов-жарты ғасыр жемісті еңбек еткен, еспубликалық дәрежедегі дербес зейнеткер. Қ. Кошкинчиновке «Ленинград қаласының құрметті азаматы» атағы берілген. 1995 жылы Ұлы Отан соғысы жеңісінің 50 жылдығына арналған Алматыдағы шеруіне катысып, елбасы Н. Назарбаевтің қабылдауында болған. Қажырлы еңбегі үшін медальдармен, грамоталармен марапатталған. Қалжыр ауылының бір көшесі, Қалиолда Кошкинчинов атымен аталады.

Қ. Кошкинчинов, зайыбы Фарида Гумарова төрт баласына жоғары білім беріп, немере сүйген, еңбектерінің зейнетін бірге көрген ұлағатты адамдар.

Досым Асанов 1892 жылы Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданының Шеңгелді ауылында дүниеге келді. Жиырма жастан бастап ширек ғасыр Алқабек кен өнеркәсібінде ағаш даярлау шаруашылығында жұмыс істеді. 1935-1938 жылдары Куйбышев колхозында шопан болып істеді. Аға шопан қаһарлы қыста да, жыл сайын отарын шығынсыз бақты. 1945 жылы шопан жылдық жоспарын асыра орындады. Досым Асановтың еңбегі бағаланып «Қызыл жұлдыз» және «Ленин» орденімен марапатталды. Аға шопан 1947 жылы отарындағы 517 саулықтан 648 қозы алды. Яғни әр жүз саулықтан 125 төл алған. Мал шаруашылығын өркендетудегі жоғарғы жетістігі үшін СССР Жоғарғы Советінің Бұйрығы бойынша Досым Асановқа «Социалистік Еңбек Ері» атағы берілді. 1958 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен, екінші рет «Ленин» орденімен, «Орақ-Балға» алтын медалімен марапатталды. Досым Асанов қоғамдық саяси істерге де ат салысқан.

Оекенов Нұратсалық 1916 жылы Марқакөл ауданы Шанағаты аулында дүниеге келген. Еңбек жолын 1932 жылы «Бесінші бесжылдық» ұжымшарында Қатон-Қарағай ауданында бастады. 1943-1960 жылдары жылқы фермасының меңгерушісі, ұжымшар төрағасы, бөлімше меңгерушісі қызметтерін атқарған. Ұлы Отан соғысы кезінде Нұратсалық Оекенов майданға аттанды. Басқыншы жаудан Отанын ерлікпен қорғады. 1943 жылы шайқас кезінде аяғынан қатты жарақат алып, елге оралады. Елге келген Н. Оекенов жылқы фермасындағы өзінің сүйікті жұмысына қайта кірісті. 1947 жылы 114 биеден 114 құлын алып жоғарғы көрсеткішке жетті. Нұратсалық Оекенов жылқы санын өсірудегі қажырлы еңбегі үшін, 1948 жылы 23 июльде «Социалистік Еңбек Ері» атағымен марапатталған. Нұратсалық Оекенов пен жұбайы Нағима Нұрсолтанқызы от басында он бала тәрбиелеп өсірген бақытты жан ұя. Нағима Нұрсолтанқызы Батыр Ана. Халқының қадірлі азаматы Оекенов Нұратсалық 10 баланың әкесі, 37 немеренің атасы.

Дәуітбаев Шәріп Марқакөл ауданында Бұғымүйіз аулында 1924 жылы дүниеге келген. Еңбек жолын «Пограничник» колхозында бақташылық жұмысынан бастаған. Бұғымүйіз ауылы табиғаты әсем, әрі бай. Биік тау, қалың орман, жасыл бұталар мен жасыл шалғынды тау қойнауында орналасқан. Дәуітбаев Шәріп өзінің еңбектес достары Шоқақов Сартық, Оекенов Нұратсалық үшеуі қатар «Бұғымүйіз» колхозында қатар еңбек етті. Олар жылқыны Сырлытам, Бұғымүйіз сияқты шөбі құнарлы, қысы жылы аймақтарға жайды. Дәуітбаев шәріп 1945 жылы 36 биеден 36 құлын алды. 1946 жылы 53 биеден 53 құлын алды. Ал 1947 жылы 114 биеден 114 құлын алды. Бұл өте жоғары көрсеткіш еді. Нағыз еңбек жеңісі. Дәуітбаев Шәріптің қажырлы еңбегін Отанымыз жоғары бағалап,

СССР Жоғарғы Советі Президиумының Бұйрығы бойынша Социалистік Еңбек ері атағы берілді.

Шоқақов Сартық 1888 жылы Марқакөл ауданында Бұғымүйіз ауылында дүниеге келді. 1930-1957 жылға дейін «Пограничник» колхозында бақташы болып жұмыс істеді. Жастайынан жылқы малының сырын біліп өскен жылқышының баққан малы қонды, әрі шығынсыз болды. Соғыс кезіндегі ауыр жылдарда Шоқақов Сартық 60 жастан асып кеткен адам еді. Ауылда азамат аз. Ер азаматтар түгел майданға аттанған кез. Шағын колхоздың жылқы санын өсіріп, көбейтуге тәжірибелі жылқышы қыруар жұмыс атқарды. 1947 жылы Шоқақов Сартық 59 биеден 59 құлын алып, аман өсірді. Бұл қарт бақташының зор табысы еді. Сартық еліміздегі малшаруашылығы озаттарының қатарынан орын алды. Отанымыз қарт жылқышының еңбектегі жетістігін жоғары бағалап СССР Жоғарғы Советі Президиумының Бұйрығымен 1948 жылы 23 июльде Шоқақов Сартыққа «Социалистік Еңбек Ері» атағы берілді. Қарт бақташы 1958 жылы Құрметті зейнетке шықты.

Керейбаев Біләл 1928 жылы Марқакөл ауданындағы Тақыр ауылында дүниеге келген. Біләл 12 жасынан көмекші шопан болып еңбекке араласты. Еңбек жолын «Свобода» колхозында (кейіннен Боран совхозы) бастады. Мал шаруашылығы, шопан еңбегі оның сүйікті кәсібіне айналды. Жарты ғасыр бойы шопан таяғы қолынан түспеді. Біләл – өз ісінің маманы болған азамат. 1962 жылы Б. Керейбаев әр 100 саулықтан 122 қозы алды. 1964 жылы көктемгі төлдің қорытындысы бойынша әр 100 саулықтан 144 қозы алып, әр саулықтан 5 кг жүн қырқады. Б.Керейбаевтың қой шаруашылығын өркендетудегі қажырлы еңбегі жоғары бағаланып СССР Жоғарғы Советі Президиумының Бұйрығымен 1966 жылы 22 наурызда «Социалистік Еңбек Ері» атағымен марапатталған. Өзінің қой шаруашы-

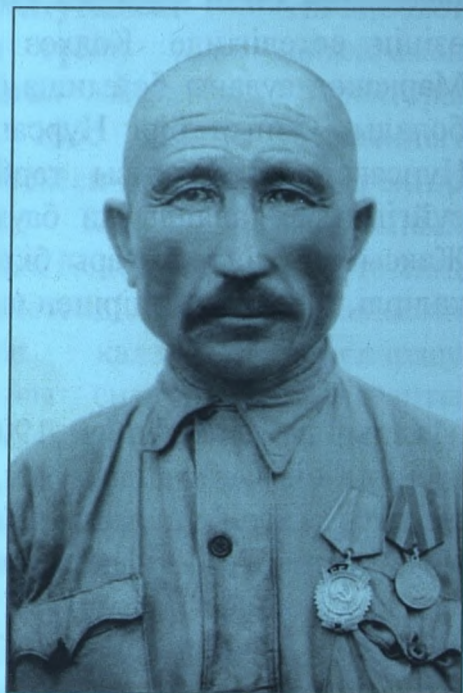
лығы саласында еңбек еткен жылдарында озат шопан мемлекетке 12000 қозы, 30000 кг жоғары сапалы биязы жүн тапсырған. Б.Керейбаев Шығыс-Қазақстан облыстық Советіне, Марқакөл аудандық еңбекшілер советіне депутат болып сайланды. Ардагер азаматтың аты зор құрметпен Қазақ ССР-ның Алтын кітабына жазылды.

Ақтанов Сабырбек 1937 жылы Марқакөл ауданы Тақыр ауылында дүниеге келген. Еңбек жолын 16 жасынан бастаған. 4 жыл колхоздың түйесін бағады. 1957 жылдан бастап «Горный» совхозында аға шопан болып істейді. «Еңбек ер атандырады»- деп халқымыз бекер айтпаған. Қой шаруашылығында қажырлы еңбегі «Еңбекте үздік шыққаны үшін» медалі, «Октябрь Революциясы» ордені, «ССРО халық шаруашылығы жетістіктері» күміс және қола медалдары, «Лениннің туғанына 100 жыл толуы құрметіне еңбектегі ерлігі үшін» медалі, «Ленин» ордені, ІХ, ХІ бесжылдықтың екпіндісі белгілерімен марапатталады. 1972-1973 жылы мал басын қыстан аман сақтаған үшін «Тандаулы шопан» атағын еншіледі. 1973-1974 жылдары социалистік жарыстың жеңімпазы болды. «Қазақ ССР-ның ауыл шаруашылығына еңбегі сіңген қызметкер атағын» алды. 1990 жылы ССРО Президентінің Указымен «Социалистік Еңбек Ері» атағын алды. Қазақ ССР-інің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қолынан «Еңбек Ерінің Алтын жұлдызы» мен «Ленин» орденімен марапатталды.

Жайылмысов Сәкен Ұлтаракұлы 1923 жылы Зайсан уезі, Архиповка ауылында дүниеге келеді. Жастайынан әке-шешеден жетім қалады. Аға-жеңгесінің қолында өседі. 1942 жылы Зайсан қаласынан соғысқа шақырылды. 1942 жылы 5 мамырда майданға аттанады. Отан соғысының отты күндерінде Ярославский облысын, Калинин, Харьков, Воронеж облыстарында болған ауыр шайқастарға қатысады. Чернигов облысында болған ұрыста Припад өзенін фарсировать етуге көп күш жұмсалады. Өзеннің суы адам қанына боялып, қызыл қан болып ағады. Шығыс Пруссия, Брянский жерінде де ауыр шайқастар болды. Осы шайқастарда қатты жарақат алып, 1943 жылы қаңтардың 18 күні Малоархангельскидегі госпиталға түседі. 1947 жылы 4 ақпанда елге оралады. 1947 жылы соғыстан аман-есен оралып, ауылда әр-түрлі жұмыс атқарады. Әйелі Закария екеуі 62 жыл тату –тәтті өмір сүрген, 13 бала тәрбиелеп өсірген, 23 немере, 8 шөбересінің қызығын көруде.

Жолдығұлов Темірхан 1890 жылы Зайсан уезі Бөкенбай өңірінде дүниеге келген. 1932 жылы Зайсан қаласында партия қатарына өткен. Осы жылдары «Талапкер» колхозында егіс бригадирі болып істеген. 1940-1944 жылдары сиыр фермасының менгерушісі болды. 1944-1954 жылға дейін «Талапкер» колхозының қой фермасында менгеруші қызметін атқарды. Осы қажырлы еңбек жолында 1946 жылы қой санын 5 мыңнан 25 мыңға жеткізіп, ССРО Жоғарғы Кеңесінің Указымен «Еңбек Қызыл ту» орденімен марапатталды. Бірнеше бағалы сыйлықтармен, медалдардың иегері болды. Жолдығұлов Темірхан 1950 жылы Москвадағы «Бүкіл одақтық ауылшаруашылық» көрмесіне облыстық жолдамамен қатысты. Мал шаруашылығын дамытудағы еңбегі ескеріліп, суреті Марқакөл аудандық құрмет тақтасына қойылды. 1954 жылы зейнеткерлікке шығып, ауылдың құрметті қариясы болып, 86 жасында дүниеден озды.

Бижігітұлы Бидахмет (Бидаш) 1901 жылы Қара Ертіс аймағындағы Жанды-Қарасу елді мекенінде дүниеге келген. Жанды –Қарасу ауылында 35-40 отбасы мекен еткен. Ауылда бастауыш мектеп болған. Әкесі Бижігіт старшын болған адам. Ағасы Ақыбай би болған. Ескіше оқыған сауатты азаматтар екен. Бижігітұлы Бидаш 1936 жылы Хамзақızı Нұрсағиламен отбасын құрап, екі ұл, екі қыз өсірген. 1938 жылы Қаражал, Майқапшағай алтын өндірісінде жұмыс істеген. 1941 жылы майданға Ұлы Отан соғысына аттанады. 1943 жылы шайқас кезінде ауыр жарақат алып I топтағы соғыс мүгедегі ретінде елге оралады. Соғыстың ауыр жылдарында денсаулығы нашарлығына қарамай, колхоз шаруашылығына араласады. Көп жыл «Қазақстан» колхозында еңбек етті. Кейін

Қалжыр совхозында еңбек етіп, 1961 жылы зейнет демалысына шығады. Бижігітұлы Бидахмет 1984 жылы 11 марта «Отечественной Войны» I степени атты орденімен марапатталады, басқа да юбилейный медалдармен марапатталған. 1935-1936 жылдары елді жаппай сауаттандыру кезеңінде Хамзақızı Нұрсағила алғашқы білімді адамдардың қатарында болып, сауат ашу мектебінде қызмет істеген.

мектептен алған алғашқы табысына, әкесі Хамзаға үй сатып бердім, дейтін еді өзінің естелігінде. Колхоз шаруашылығындағы қажырлы еңбектері үшін Марқакөл ауданы бойынша 6 әйел «Тылдағы ерең еңбегі» атты медалға иегер болады. Соның бірі Нұрсағила Хамзақызы. Бижігітұлы Бидахметпен жары Нұрсағила Хамзақызы тәрбиелі, өнегелі отбасы болды. Балаларын еңбек сүйгіштікке, адалдыққа баулыған. Ұлдары Бидашев Көкенай мен Бижігітов Жақсыбай елінің жоғары білімді, білікті, іскер азаматтары болды. Ел арасында кәдірлі, Марқакөл өңірінен шыққан бірегей азаматтар.

Малдыбаев Жақыпбек 1907 жылы Қара Ертіс өзенінің оң жағасында туған. Ол қазақ халқының тұңғыш әскери ұшқышы. Жақыпбек 1929 жылы арыз жазып, өзі тіленіп қызыл әскер қатарына алынды. Ақпан айында Түркияның Мерв қаласына орналасқан Түркістан ерекше кавалериялық бригадасының 82-полкына әскери міндетін өтеуге келеді. 1932 жылы наурыз айында В.И. Ленин атындағы біріккен Орта Азия мектебінің кавалерия бөлімшесін взвод командирі дәрежесін алып, бітіріп шығады. 1933 жылы 1 қаңтарда СССР революциялық Әскери кеңесінің №22 бұйрығымен ұшқыштар және ұшқыш-бақылаушылар даярлайтын 9-шы әскери мектебіне қабылданып, 1934 жылғы 24 шілдеде бітіреді. Орта Азия әскери округінің Сталинабад қаласындағы Свердлов атындағы 40-шы авиациялық отрядына аға ұшқыш-бақылаушы, сонымен қатар фото қызмет бастығы болып тағайындалады. 1938-ші жылы Москва қаласындағы Жуковский атындағы әскери-әуе академиясын сырттай оқып бітірген. Жақыпбек 1938 жылы көктемде Испания соғысына қатысып, одан аман сау еліне оралып келе жатқанда Ташкент қаласының маңында ұшақтың апатынан опат болады. Ол туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиясында толық мағлұмат бар. Малдыбаев Жақыпбек атында Зайсан қаласында көше бар.

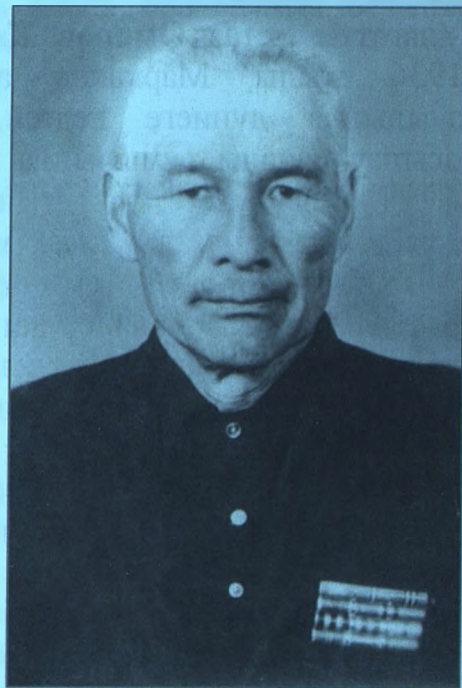
Ыбыраев Зарықбай 1921 жылы Зайсан ауданы Архат деген жерде Саржыра аулында дүниеге келген. 1939 жылы Зайсан қазақ орта мектебінің тұңғыш түлектерінің бірі. Орта мектепті үздік бітірген Ыбыраев Зарықбай Зайсан аудандық «Социалистік жол» газетінде жұмыс істей жүріп, өзінің алғашқы өлеңдерін жазады. 1939 жылы күзде әскерге шақырылады. Ұлы Отан соғысына қатысып, соғыстың ауыртпашылығын бастан кешірген ардагер. Рота комсоргі З.Ыбыраев Румыния, Венгрия, Австрия жерін неміс фашистерінен азат етуге қатысқан. 1946 жылы майданнан елге оралады. 1949 жылы Абай атындағы қазақ

педагогика институтының тіл-әдебиет факультетіне оқуға түсіп, үздік дипломмен бітіреді. Кіші Қаратал мектебінің директоры қызметін атқарады. 1955 жылы Өскемендегі Жамбыл атындағы мектеп-интернатқа директор болған. Қалалық Кеңес төрағасының орынбасары, Облыстық Кеңес атқару комитетінің хатшысы қызметінде істейді. Облыстық Кеңестің депутаты, Өскемен қалалық жоспарлау комиссияның төрағасы сияқты өте жауапты жұмысты атқарған. «Замана сазы» атты өлеңдер жинағы, «Алтайым, асқар асуым», «Өскемен оттары» публицистикалық толғауы жарық көрді. Зәкең – патриот ақын. Шығыстың құрмет тұтар тұлғалы азаматы. Бірнеше ордендар мен медалдардың иегері. Абзал әке, аяулы от басы Зәкен 1972 жылы небәрі 51 жасында өмірден

озды. Зәкеннің жұбайы Зинат бұл күнде үбірлі-шүбірлі ана, немерелерінің әжесі.

Мешелев Бүйткен Ақыбайұлы 18 қаңтар 1924 жылы Зайсан ауданы Ақарал ауылында дүниеге келген. 1932 жылы Бесбұғы жеті жылдық мектебінің бірінші сыныбына барады. 1939 жылы Бесбұғы жеті жылдық мектебін бітіріп, Майғапшағай ауылындағы бастауыш мектепте мұғалім болып еңбек жолын бастайды. 1942 жылы 16 тамызда майданға аттанады. 1946 жылы елге оралады. 1946 жылы қыркүйек айында Ақбұлақ ауылында ұстаздық жолын жалғастырады. 1947 жылы Зайсан педучилищесіне түсіп, 1950 жылы атаулы оқу орынын бітірген. 1949-1955 жылдар Ашылы-Бұлақ бастауыш мектебінің меңгерушісі қызметін атқарған. 1956 жылы «Теріскей – Бөкенбай» бастауыш мектебіне ауыстырылады. Мешелов Бүйткен – үнемі ірі міндетті атқарып жүретін іскер азамат. Мектеп меңгерушісінің тынымсыз еңбегінің арқасында 1956 жылы «Теріскей – Бөкенбай» ауылында тұңғыш бір кластық, екі бөлмелі жаңа мектеп үйі салынды. Бүйткен Ақыбайұлы қоғамдық, саяси жұмыстарға белсене араласқан білімді, парасатты азамат болған. 1984 жылы зейнетке шығады. Ол – соғыс және еңбек ардагері, қадірлі әке, қайратты отбасы. Бүйткен Ақыбайұлы 9 баланың әкесі, немерелерінің ардақты атасы болды.

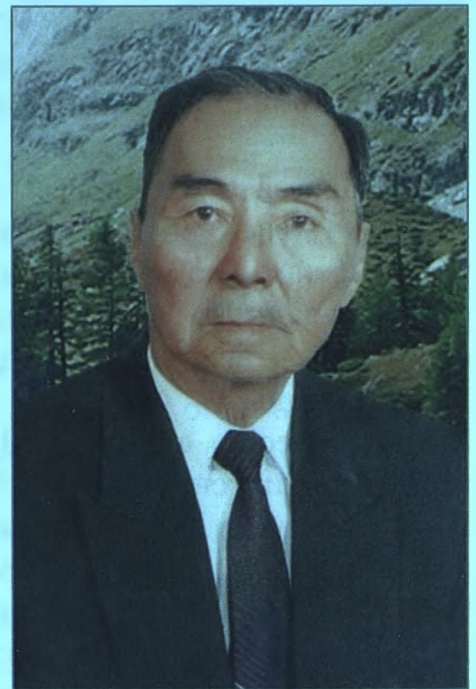

Карменов Қабду 1917 жылы Семей губерниясы, Зайсан уезі, Қалжыр болысы №1 ауылында (Тақыр) дүниеге келген. 1935 жылы Зайсан қаласындағы қазақ орта мектебінің 7 классын бітіріп, Батпак-Бұлақ алтын өндірісінде сауат ашу мектебінде мұғалім болады. 1940 жылы Зайсан қаласындағы педучилищеге оқуға түседі. Әскерге шақырылады. Соғыстан оралғаннан кейін, 1946 жылы сол педучилищені сырттай оқып бітіріп, 1945-1960 жылға дейін Марқакөл ауданының бастауыш мектептерінде мұғалім, мектеп меңгерушісі, қоғамдық негізде бастауыш партия ұйымының хатшысы қызметтерін атқарады. 1960 жылдан 1977 жылға дейін Марқакөл ауданы Боран совхозы Жырақұдық бөлімшесінде меңгеруші болып істеген. 1977 жылы облыстық дәрежедегі зейнеткерлікке шығады. Бірінші

дәрежелі «Отан соғысы» ордені, «Ленин» ордені, «Құрмет белгісі» ордендері және бірнеше медальдармен марапатталған. Қ.Карменовқа «Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген ауыл шаруашылығы қызметкері» құрметті атағы берілген.

Ұлағатты ұстаз Омаров Қалихан Ибраимұлы 1936 жылы Марқакөл ауданы, Жаңа-Ауыл ауылында дүниеге келген. Қалихан Омаров осынау саналы ғұмырында талай ұрпаққа білім берді. Бойындағы қабілетімен, өмірден жинаған тәжірибесімен талай жас маманға үлгі болды. Аудандық, облыстық семинар-кеңестерде жасаған баяндамалары бірнеше рет жақсы бағаланып, жүлдегер атанды. Қалихан Омаров өнегелі өмірінде ұстаздық, басшылық қызметімен қоса журналистика саласында да біраз қалам тербегенін атап өтуге тиіспіз. Қай кезде де ұйымдастырушылық қызметтің шебер үлгілерін көрсеткен ұстаздың еңбегі ескеріліп аудандық, облыстық оқу бөлімдерінің құрмет грамоталарымен талай мәрте марапатталған. «Тың және тынайған жерлерді игеру» медалімен, екі мәрте «Социалистік жарыстың жеңімпазы», «Құрмет белгісі», «Еңбек ардагері» медалінің иегері. Қалихан Ибраимұлы Қаскелең ауданы, Каменка ауылындағы Бердібек Соқпақбаев мектебінде 2002 жылдары қызмет етеді. Жолдасы Рузада Нұрабайқызы да ұстаздық қызмет атқарған, еңбек ардагері, халық ағарту ісінің озық қызметкері. Қос ұстаздың отбасында дүниеге келген екі ұл мен екі қыз бүгінде белді-белді маман иелері.

Тұрғанбаев Мамырбек 1931 жылы Марқакөл ауданының Жаңа-Ауыл ауылында дүниеге келген. 1947 жылы Жаңа-Ауыл жеті жылдық мектебін мақтау грамотасымен бітіріп, Зайсандағы педучилищеге емтихансыз қабылданады. 1950 жылы педучилищені үздік дипломмен бітіріп, туған ауылына оралады. Мамырбектің ұстаздық жолы 1950 жылдан басталды. 1960 жылы аудандық оқу бөлімінің инспекторлық қызметін атқарды. Құмаш Нұрғалиев басқарған Боран орта мектебінде алты жыл оқу ісінің меңгерушісі болды. М.Тұрғанбаев сияқты ұстаз-басшының айтары да көп, қаламы да қарымды. Мамырбектің мақалалары «Мектеп, отбасы, жұртшылық», «Мектеп өмірі», «Әдістемелік кеңес», «Ұстаз мінбесі» айдарымен аудандық «Шамшырақ», облыстық «Коммунизм туы», «Дидар»

газеттерінде жарияланып отырды. ҚазПи-ді үздік бағамен бітіреді. «Халық ағарту ісінің озаты» атағының иегері. Аудан басшылығы М. Тұрғанбаевты Қазақстан 8 жылдық мектебіне директорлық қызметке жібереді. Мамырбек Тұрғанбаев осы мектепті сегіз жыл басқарып, құрметпен зейнеткерлікке шықты. Замандастарының жүрегінен терең орын алып, ризашылық сезімге бөленген ардагер азамат.

Матаев Төлеубек Сейітұлы 1935 жылы Марқакөл ауданы Қызылашы ауылында дүниеге келген. Архиповка бастауыш мектебіне түсіп, 1956 жылы Алексеевка орта мектебін бітірген. Сол жылы Приречный жетіжылдық мектебінде мұғалім болып қызмет атқарған. 1958 жылы Қайнарлы мектебінде мұғалім болып қызмет істейді. 1958 жылы Алматыдағы Әль-Фараби атындағы университетінің «Тіл, әдебиет» факультетіне сырттай түсіп, 1959 жылы бітірген. 1966 жылы Рождественка орталау мектебінің директоры болып тағайындалды. 1971 жылы Қайнарлы орталау мектебінің директоры қызметін атқарды. 1997 жылға дейін осы мектепте қызмет істеген. 1995 жылы зейнеткерлікке шыққан. Халық ағарту саласында сіңірген қажырлы еңбегі үшін «Халық ағарту ісінің үздігі», «Тәуелсіздіктің он жылдығы», «Тыл» орденімен марапатталған. Матаев Төлеубек бұл күнде ел құрметіне бөленген, кадырлі азамат, ауыл ағасы.

Аманжолов Құмарғали Сарыұлы 1931 жылы Марқакөл ауданы Ақжайлау ауылында дүниеге келген. 1942-1957 жылға дейін колхозда жұмыс істеген. Аманжолов Құмарғали атақты шопан болған. 1966 жылдың 22 наурызында социалистік құрылыс саласындағы ерекше еңбегі үшін «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды. 1972 жылы «Коммунистік еңбек екіпіндісі» куәлігіне иегер болды. 1972 жылы «Мал шаруашылығының бірінші класс шебері» атағын алды. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының астанасы Москва қаласында «Халық шаруашылығындағы жетістіктері үшін» 1973 жылы 2 қола медальмен марапатталды. 1973 жылы 6 қыркүйекте КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиум жарлығымен «Ленин» орденімен марапатталды. 1974, 1978,

1979 жылы КПСС орталық комитеті және КСРО Министрлер советінің жарлығымен «Социалистік жарыс жеңімпазы» атағын жеңіп алды. 1989 жылы «Еңбек ардагері» атанды. 2005 жылы Аманжолов Құмарғалиға «Тыл Еңбек ері» атағы берілді.

Әкем Қайролда Нәзерұлы қазіргі Марқакөл ауданы, Қалжар аулында дүниеге келеді. Бір әкеден жалғыз бала болған. Әкем сауатты, сөзге шешен, пысық, қызметке қабілетті болған адам екен, «Талапкер», «Тегістік» ауылдарында ауылдық кеңестің бастығы болып қызмет істеген, Өз уақытының білімді – сауатты азаматы болған. 1942 жылы әкем Қайролда Ұлы Отан соғысына кеткенін еміс-еміс білемін. Содан ақырғы рет «Чкалов» жерінен хат алдық. Бұл 1944 жылдың аяғы еді. Әкем соғыстан оралмады.

Екі баласы болған. Ұлы Көкен (Көкпекті), қызы Лаура. Лаура бүгінде Боран аулында тұрады. Ұлы Көкен және Қайролда Нәзерұлының немерелері Құмар, Сәкен, Ахмет Өскемен қаласында тұрады.

(Баласы Көкпекті Қайролдаұлының естелігі)

МАРКА ӨРЕНДЕРІ

Темірханов Базкен Темірханұлы 1936 жылы Марқакөл ауданы Тақыр ауылында дүниеге келген. 1954-1955 жылы Б.И.Ленин атындағы он жылдық орта мектепті бітіреді. 1956-1957 жылы «Сталин» колхозында есепші болып істейді. 1957 жылы 10 қаңтар айында Мешелова Макенмен семья құрады. 1962 жылы Қалжыр совхозындағы комсомол ұйымының хатшысы болып істеді. 1968 жылдан бастап совхоз бөлімшесі басқарушысы қызметін атқарған. 1970-1972 жылы Талды-Қорған зооветтехникумын үздік бітіреді. Қалжыр совхоз директорының орынбасары қызметін істеп, 1996 жылы еңбек демалысына шыққан. Ауыл шаруашылығын дамытудағы қажырлы еңбек жолында «Ленин» юбилейлік медалімен, облыстық құрмет

грамотасы, бағалы сыйлықтармен марапатталған. Базкен Темірханұлы халыққа сыйлы, ауылдың қадірменді азаматы, балалары мен немерелерінің қызығын көріп отырған отбасы. Ұлдары мен қыздары жоғары білімді маман иелері.

Қожанов Кеңесхан Нұрғалиұлы 1940 жылы Марқакөл ауданы Тақыр ауылында дүниеге келді. 1957 жылы орта мектепті, 1967 жылы Семейдің зоотехникалық-малдәрігерлік институтын үздік бағамен бітіріп, ассистенттен профессор дәрежесіне жетті. 1996 жылы докторлық диссертациясын қорғады.

Кеңесхан Нұрғали қоғамдық жұмысқа үзбей қатысады, институттың ғылыми бөлімінің проректоры болып жұмыс істеген. Қазіргі уақытта ол факультеттің, университеттің ғылыми Кеңестерінің, сонымен қоса Қазақ мемлекеттік аграрлық университетінің докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғайтын арнайы Д. 18.01.01 ғылыми Кеңесінің мүшесі. Кеңесхан Нұрғалиұлы – өзінің еңбекқорлығын,

жауапкершілігін және ұйымдастыру қабілеттігін таныта білген ғалым. Бір ұлы, бір қызының аяулы әкесі, төрт немересінің, бір шөбересінің атасы.

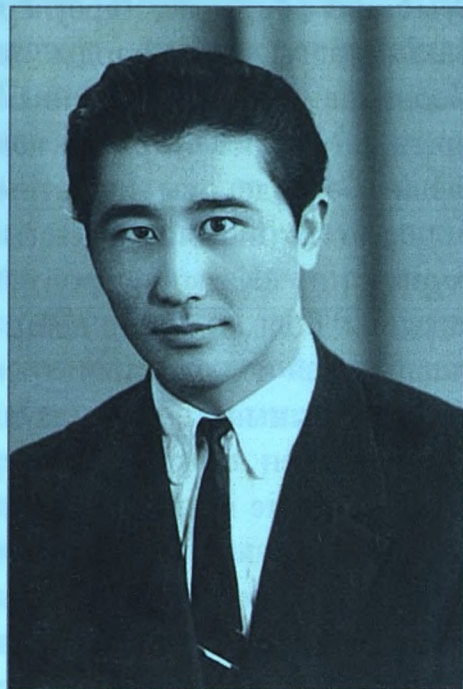

Нұғыманов Қуанғали Шұлғаубайұлы 1936 жылы Марқакөл ауданы Алқабек өндірісінде дүниеге келген. Шығыс Қазақстан облысы азаматтарының арасында бұрынғы Марқакөл ауданының тумасы – ішкі істер қызметінің запастағы полковнигі Қуанғали Шұлғаубайұлы Нұғымановтың есімін білмейтін адамдар кемде кем. Марқакөлдіктер Қуанғали Шұлғаубайұлын өз жерінен шыққан тұңғыш полковник деп қана емес, еліне, халқына адал қызмет етудің, принциптілік пен тазалықтың үлгісі деп таниды және сол үшін ардагер азаматты мақтан етеді. 1955 жылы Алексеевка орта мектебін тәмамдаған. Одан соң Совет Армиясы қатарына шақырылады. Қуанғали әскери қызметін Өзбек ССР-інің Шыршық қаласында орналасқан 65229

әскери бөлімде өтеді. Жасынан тәртіпті де, еңбек сүйгіш, әкенің темір тәртібімен өскен Қуанғали Нұғманов осы әскери бөлімде қызмет еткен жылдары жауынгерлік және саяси дайындықтың үздігі атанды. Командованиенің бұйрығымен оған «Совет Армиясы қарулы күштерінің үздігі» белгісі тапсырылды, Өзбек ССР ЛКСМ Орталық комитетінің Құрмет грамотасымен наградталды. 1958 жылы командованиенің бұйрығымен Қуанғали Нұғмановтың есімі еліміздің әуе күштеріне қарсы қорғаныстың 100-ші авиациялық дивизиясы 149-шы Гвардиялық жойғыш полкінің Құрмет Кітабына енгізілді. Совет Армиясы қатарынан абыроймен оралған Қуанғали автоклуб меңгерушісі болып жұмыс істейді. 1959 жылы Марқакөл аудандық комсомол комитетінің бюросының шешімімен ішкі істер органдарына жұмысқа жіберіліп, Марқакөл аудандық милиция бөліміне учаскелік уәкіл болып тағайындалады. Міне осыдан бастап жасынан адал, әділ, еңбекқор жігіттің тасы өрге домалап ала жөнеледі. Оперативтік қызметте әбден төселіп, тәжірибе жинақтаған кезде 1974 жылы Қуанғали Шұлғаубайұлы Шығыс Қазақстан облыстық ішкі істер басқармасының орынбасары қызметіне тағайындалады. С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетін бітіріп, заңгер құқықтанушы мамандығын алады. Қуанғалиға жүктелген міндет құпия жұмыстарды жүргізу, қылмыстарды іздеу, және ол істерді қылмысты іс қозғауға жеткізу және тергеушілерге қылмысты істерді тексергенде көмектесу болатын. Бөлімнің бастығы полковник Черников өте білімді, мәдениетті, білікті заңгер екен. Ол алғашқы танысу кезінде-ақ Қуанғалиға бөлімде орын алған кемшіліктерді жасырмай айтып берді. – Біздің бөлімде Алматыдағы бас басқарманың бақылауында тұрған екі үлкен іс бар. Осы істер, міне, үш-төрт жылдан бері белгісіз себептермен аяғына дейін жеткізілмей жатыр. Іс жүргізе бастасақ күдіктілер біліп қояды. Менің ойымша, біздің бөлімшеде не солардың

туыстары бар, не біреулер ақша үшін оларға қызмет істеп жүр. Осы бақылаудағы құжаттарды жақсылап оқып шығып, өз ойынды айт,-дейді Черников. Бір айдан кейін бөлім бастығының қабылдауына кіріп, бұл істерде орын алған табыстар мен кемшіліктерді реттеп айта келе: - Менің ойымша да біздің бөлімде осы күдіктілердің адамы бар сияқты, - деген өз жорамалын білдірді. Екінші іс облыстық тұтынушылар одағына құрылыс жұмыстарын жүргізетін «Казкоопстроймонтаж» тресінің басқарушысы Тернопольскийге қатысты болған. Одан кейін екі жыл бойы үздіксіз жұмыс істеп, әлгілердің талай-талай қылмыстық әрекеттері қағаздалады. Облыстық бақылау-тексеру басқармасының ең таңдаулы ревизорларына тексертіп, облыстық тергеу бөлімінің ең тәжірибелі тергеушісі майор Колпакова Н.В. көмегімен екі қылмыстық іс қозғап, сотқа жібереді. Сол заманның аса ауыр қылмыстары деп саналған бұл істерді Шығыс Қазақстан облыстық сотының ең тәжірибелі деген судьялары қарап, екі іс бойынша 30 дан астам мамандар мен бірінші басшысы үлкен мерзімге сотталады. Осы қызметте жүргенде Қуанғали Саратов қаласына білгір қызметкерлердің Одақтық құрылтайына қатысады. ҚССРО Ішкі Істер Министрі қатысқан сол құрылтайда Қуанғали Шұлғаубайұлы экономика саласында болатын жасырын қылмыстарды ашу тәсілдері туралы тәжірибесін ортаға салады. Сөйтіп Министрдің қолынан мақтау грамотасын алып қайтады. 1980 жылы Өскемен қаласы Үлбі аудандық ішкі істер бөлімінің бастығы болып тағайындалып, 6 жыл басшылық қызметте болады. Ол басқарып тұрған кезде Үлбі аудандық ішкі істер бөлімі неше мәрте облыстық атқару комитетінің Ауыспалы Қызыл туы мен бірнеше ақшалай сыйлығын еншілеген. Осы жылдары Үлбі аудандық ішкі істер бөлімінің көптеген салалық қызметтерінің қызметкерлері өздерінің кәсіптік деңгейлері, жоғары деңгейлі мамандарға айналды. Қуанғали Шұлғаубайұлының мектебінен өткен көптеген азаматтар қызмет бабында көтеріліп, облыстық ішкі іскер басқармасына басшылық қызметке жоғарылатылды. Қуанғали сол жылдары ішкі істер органдарында қызмет істеген Марқакөл өңірінің көптеген азаматтарының қызмет бабында өсуіне көмек пен қолдау жасап, шарапатын тигізді. Қуанғалидан тәлім-тәрбие алып, соның қол астында істеген кейбір азаматтар Мәскеу, Барнаул ішкі істер басқармасында басшылық қызметтерде болды. Қуанғали Шұлғаубайұлының ішкі істер саласындағы қажырлы еңбегі үшін «Қазақ ССР Ішкі Істер Министрлігіндегі мінсіз қызметі» үшін медалінің толық үш дәрежесінің, «Милиция үздігі» белгісінің иегері атанған. «Лениннің туғанына 100 жыл толуына» орай, «Ерлік еңбегі үшін», «Совет милициясының 50 - жылдығы», «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 60 жылдығы», «Еңбек ардагері» медальдарымен марапатталған. Үлкен ұлы Нұрлан, Шығыс Қазақстан облысының милиция органдарында жұмыс істеді, шені подполковник. Ләйла атты қызы Санкт-Петербург қаласында бір мекемеде экономист. Екінші қызы Әлия заңгер, Министерство истуцияда қызмет істейді. Қуанғали мен Күлсара бес немере сүйіп отырған, берекелі отбасы.

Қизатов Төлеген 1941 жылы 18 мамырда Марқакөл ауданының Талапкер ауылында дүниеге келген. 1948 жылы Такыр бастауыш мектебінің 1-сыныбына барады. 1958 жылы Жаңа-Ауыл орта мектебін бітіреді. Төлеген Қизатов 1956 жылы Қазақ Мемлекеттік ауылшаруашылық институтын тәмамдаған. Қизатов Төлеген еңбек жолын 1956 жылы «Қалжыр» кеншарында экономист қызметінен бастады. 1967-1971 жылғы дейін «Қалжыр» кеншарында бас агроном қызметін атқарады. 1971 жылдан - 1975 жылға дейін «Марқакөл» кеншарының директоры қызметін атқарады. 1975 жылы қыркүйек айынан, 1980 жылға дейін райком партияның ұйымдастыру бөлімінде нұсқаушы қызметін атқарады. 1980 жылдың тамыз айында Марқакөл аудандық ауылшаруашылық басқармасының бас агрономы қызметіне жіберледі. 1982 жылы аудандық ауылшаруашылық басқармасының бастығы қызметіне тағайындалады. Қизатов Төлеген жұмыстың барлық саласында білімді, білікті, іскер маман екендігін көрсете білді. Саяси сауатты, өзіне де, өзгеге де жоғары талап қоя білетін басшы ретінде танылады. Ауылшаруашылық саласында өзіне тапсырылған міндеттерді дұрыс әрі тиянақты атқарған, үлкен тәжірибелі, білгір ұйымдастырушы ретінде танылып, қажырлы еңбегі бағаланып, 1975 жылы «Ебек Қызыл ту» орденімен марапатталды. Қизатов Төлеген – замандастарының жүрегінен терең орын алған ардагер азамат. Жолдасы Исина Қазигул екеуі төрт бала өсірген өнегелі отбасы. Төлегеннің ұлдары – жоғары білімді мамандар.

Ризабек Ерментайұлы 1938 жылы Марқакөл ауданы Жаңа-Ауыл ауылында дүниеге келген. 1956 жылы Семей қаласындағы педагогикалық училищесін бітіріп, Марқакөл ауданы Рождественка ауылындағы мектепте мұғалім болады. 1965 жылы Қазақстан Компартиясының Марқакөл аудандық комитетінің инструкторы қызметіне шақырылады, одан соң аудандық халық ағарту бөлімінде мектеп инспекторы қызметін атқарады. Ризабек Ерментайұлы Мәскеу қаласындағы 6 жылдық Кәсіподақ ұйымының Бүкілодақтық Жоғары Мектебіне түсіп, экономист мамандығын меңгереді. Боран совхозында жұмысшы комитетінің председателі, партия комитетінің хатшысы, халық депутаттарының селолық Кеңесінің атқару комитетінің

председателі қызметтерін атқарған. 1994 жылы жейнеткерлікке шыққанға дейін Өскемен қалалық жұмыспен қамту орталығында бас маман – мемлекеттік инспектор қызметін абыроймен атқарды. Ризабек Ерментайұлы мен жұбайы Күлзада Мұқтарқызы бес бала тәрбиелеп жеткізді. Ұл-қыздары өмірде өз орындарын тауып, әр түрлі салаларда еңбек етеді. Қазір Ризабек Ерментайұлы немере-жиендерінің қызығын тамашалап отырған қадірлі азамат еді. Ризабек Ерментайұлы 2009 жылы дүниеден озды.

Қабдешев Қалиғұмар Қабдешұлы 1940 жылы Марқакөл ауданының «Қазақстан» ауылында дүниеге келген. 1957 ж. Жаңа-Ауыл орта мектебін тәмамдаған. Жоғарғы білімді – журналист. Алматыдағы Республика орталық партия комитетінің жанындағы жоғарғы партия мектебінің «Журналистика» факультетін бітірген. 1966 жылдан бастап Марқакөл ауданының «Маяк», «Шамшырақ» газетінің фототілшісі болған. Облыстың, республикалық газет-журнал баспасында танымал фото тілші. 1974 жылдан Қазақстан Журналистер одағы жанындағы «Журналист» көркем сурет фотостудиясында фототілші қызметін атқарды. Д. Қонаевтың қасында фототілшісі болып, қыруар еңбек еткен. 1969 ж. СССР Журналистер Одағының мүшесі. 1983 ж. Халықаралық Журналистер Одағының мүшесі КазТАГ пен АПН штаттан тыс фототілшісі. 1975 жылдан бастап Алматыда, Москвада өткен Республикалық, Одақтық, Халықаралық фотокөрмелерге қатысып, күміс және қола медальдарының иегері атанды. 1984 жылы Халықаралық «Достық» қоғамы арқылы ұйымдастырылған авторлық түрлі-түсті көркем сурет көрмесін Индия, Цейлон мемлекеттерінде және Болгария, Румыния, Чехословакия республикаларында болып, қазақ халқының табиғаты мен жетістіктерін Азия, Европа, Америка, Жапония елдеріне таныстырды. 1985 жылы Москва қаласында өткен, дүниежүзілік жастар фестивалінің дипломаты. Қазақфильм киностудиясының жанындағы диофильм өндірісінен шыққан «Алматы менің астанам», «Алғашқы ұстаз», «Туған елімнің табиғаты» т.б. 10 диофильмнің авторы. М. Әуезов атындағы академиялық драма театры арқылы баспадан жарық көрген «СССР халық әртістері» атты кітаптың және 50-ден астам спектакельдер бойынша жасалған үш кітаптың авторы. Қазақтың өнер қайраткерлері А. Әшімов, Ә. Мамбетов, Д. Жолжақсыновтың творчестволық ізі бойынша фотоальбомдар шығарған. Марқа өңірінің ардагер ұстазы Құмаш Нұрғалиевтің 70 жылдық Мерей тойына арналған кітаптың суреттерінің авторы. Қалиғұмардың шығармашылық өнері халыққа кең танымал азамат.

Бидашев Көкенай Бидашметұлы 1945 жылы Марқакөл ауданы Қазақстан ауылында дүниеге келген. 1954 жылы Қазақстан ауылындағы бастауыш мектептің 1-ші сыныбына барды. 1965 жылы Боран орта мектебінен 11 сыныпты бітіріп орта білім аттестатын алды. 1964 жылы Алматы қаласындағы ауылшаруашылық институтының механика факультетіне түсіп, 1969 жылы инженер-механик мамандығын алады. Бидашев Көкенай еңбек жолын Қалжыр кеншерында МТМ меңгерушісі қызметінен бастайды. Өзіне тапсырылған шаруашылықтағы әр іске тиянақтылығы мен іскерлігін танытқан жас маманның жұмысқа деген қабылетін көре білген аудандық партия комитеті Көкенай Бидашевті 1971 жылы Марқакөл аудандық комсомол комитетінің екінші хатшысы, 1972 жылы бірінші

хатшысы қызметіне ұсынады. Көкенай Бидашұлы аудан жастарын Марқакөл ауданының өзекті мәселелерін шешу жолында бағыттай отырып, белсенді қызмет атқарды. Ауданымыздың экономикасын дамытуға жастарды жұмылдыра отырып, лайықты үлес қосты. 1973 жылы аудандық Ауыл-шаруашылығы басқармасының бас-инженері қызметіне ауыстырады. Еңбек сүйгіш жас маман аудан кеншарларындағы шаруашылық салаларын толығымен механикаландыру жолында да қыруар еңбек сіңірді. 1979 жылы аудандық партия комитеті Көкенай Бидашұлын аудандағы ең шалғай, шаруашылығы артта қалған Қаба совхозының директоры қызметіне жібереді, осы кеншарда сегіз жыл қызмет жасайды. Қаба кеншары он бірінші бесжылдықтың қорытындысы бойынша облыс кеншарларының ішінде жеңімпазы танылып, сол кездегі ЦК КПСС бас хатшысы Л.И.Брежневтің қолымен «Облыстық социалистік жарыстың жеңімпазы» деген атақпен марапатталады. 1987 жылы партия Бидашев Көкенайды аудандағы ең үлкен шаруашылық Боран кеншарының директоры қызметіне тағайындайды. Тәжірибелі маман бұл кеншардың шаруашылығын дұрыс жолға қойып, оң шешемін таба біледі. Осы мерзімде барша Марқакөлдіктердің басына келген нәубет жер сілкінумен жалғасады. Ұйымдастыру жұмыстарының тетіктерін жетік меңгерген тәжірибелі маман ретінде, жер сілкірудің залалдарын қысқа мерзімде жою мақсатымен 1990 жылы аудан коммунистері Бидашев Көкенайды аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы етіп сайлады. Республиканың және Шығыс Қазақстан облысының ұжымдарының қызу қолдауымен марқакөлдік азаматтар 2 жылдың ішінде зілзаланың басты шығындарын орнына келтіре білді. Бидашев Көкенай 1991 жылы Марқакөл ауданының әкімі қызметіне тағайындалды. 1994 жылдан бастап Өскемен қорғасын-мырыш комбинатында қызмет атқарды. 1995 жылы ОРС (отдел рабочего снабжения) бөлімінің бөлім бастығы болып тағайындалды. 1998 жылдан бастап Алматы қаласының аппаратында екі

департаменттерінде қызмет атқарды. Бүгінде Көкенай Бидашұлы зейнеткер. Адал еңбегінің жемісін көріп отырған, халық алғысына бөленген парасатты азамат. Бір ұлы, екі қызы, үш немері бар бақытты от басы.

Бижігітов Жақсыбай Бидахметұлы 1948 жылы Марқакөл ауданы Қазақстан ауылында дүниеге келген. 1967 жылы Семей мемлекеттік медицина институтының емдеу факультетіне түсіп, 1973 жылы осы аталған жоғары оқу орынын тәмамдаған. Өзінің еңбек жолын Марқакөл аудандық емханасының терапевт-кардиолог дәрігерліктен бастап, 1977 жылы Марқакөл ауданының бас дәрігердің орынбасарлық жұмысына ауыстырылады. 1982 жылы ШҚО Марқакөл орталық аудандық ауруханасының бас дәрігері қызметіне тағайындалады. 1989 жылы Байқоңыр Космодромы Ленинск қаласына бас дәрігерлікке қызметі жоғарлайды. 1990 жылы Ленинск қалалық дәрігерлік бірлестіктің директоры болып тағайындалады. 1995 жылдан бері осы уақытқа дейін Алматы қаласында қалалық №8 емхананың және Алмалы ауданының бас дәрігері болып жұмыс істейді. Қазан, Алматы, Ленинград, Киев, Мәскеу және АҚШ-ында денсаулықты сақтауды ұйымдастыру мәселесі жөнінде өз білімін жетілдіріп отырған. 2005 жылы «Алматы қаласының тұрғындарына ревматологиялық көмек көрсетудің жаңа көзқарастары» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, медицина ғылымының кандидаты атағының иегері. Дүниежүзілік басылымдар және халықаралық конференцияларда 30-дан артық ғылыми еңбектері, ұсыныстары жарияланған. Халықаралық дәрігерлер ассоциациясы мүшесі және Орта-Азиялық ревматология дәрігерлерінің ұйымдастырушысы. Бижігітов Жақсыбай медицина саласындағы қажырлы еңбек жолында «Құрмет» ордені, «Пирогов атындағы», «Байқоңыр космодромын игеруге 30 жыл», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл», СССР, Қазақстан Республикасының «Денсаулық сақтау ісінің үздігі» медалдары және «Денсаулық сақтау ісінің үздігі» деген құрмет атағымен марапатталады. Бижігітов Жақсыбай Бидахметұлы кафедра меңгерушісі, ҚМУ-нің доценті, бас дәрігер, денсаулық сақтау ісінің үздігі, «Құрмет» орденінің иегері, 2010 жылы медицина ғылымының докторы атағының иегері, екі баласының қуанышына, төрт немересінің қызығына бөленіп отырған абзал әке, қадірлі ата.

Темірханов Әлібек Қинаятұлы 1946 жылы Марқакөл ауданының Тақыр аулында дүниеге келген. 1954 жылы Қалжыр аулындағы бастауыш мектебінің 1-ші сыныпқа барды. 1965 жылы Боран орта мектебінен 11 сыныпты бітіріп

орта білім аттестатын алды. 1966-1969 жылдары Совет Одағының Армия қатарында болды. 1973-2009 жылдар аралығында Үлбі Металлургия зауытында жұмыс жасады. Осы 36 жыл қажырлы еңбек жолында көптеген дәрежеге ие болды. 1975, 1977, 1979 жылдары «Социалистік еңбек жеңімпазы» деген кеуде белгілерімен, 1980 жылы «Х –шы бесжылдық жеңімпазы», 1982 жылы «ХІ-ші бесжылдық жеңімпазы», 1981 жылы ІІІ дәрежелі «Еңбек даңқы» орденімен марапатталды. 1996 жылы Үлбі металлургия зауытының «Құрметті еңбек ардагері» деген атағы берілді. 2007 жылы «Қазақстан Республикасының атом саласының еңбек сіңірген қызметкері» - І-ші дәрежелі «Алтын белгі» кеуде белгісімен марапатталды. Темірханов Әлібек Қинаятұлы қазір қажырлы еңбегінің жемісін

көріп, бір ұл, екі қыз тәрбиелеп өсіріп, балаларының бәріне жоғары білім беріп, төрт немере сүйіп, еңбегінің жемісін көріп отырған азамат.

Түменбаев Танатқан Қалибекұлы 1953 Марқакөл ауданы Шанақатты ауылында дүниеге келді. 1969 жылы Орловқадағы 8 жылдық мектепті тәмамдап, Өскемен қаласындағы ауылшаруашылық техникумына түсті. 1973 жылы Кеңес Одағының Әскери Қарулы Күштеріне әскер қатарына шақырылды. 1975 жылы Өскемен педагогикалық институтының филология факультетінің дайындық курсына түсті. 1978-1982 жылы Төсқайың орта мектебінде ұстаздық қызметте, 1982-1998 жылдар аралығында Большенарм ауданында Юбилейный ауылында мектеп директоры қызметін атқарды. 1998 жылдан қазіргі уақытқа дейін О.Бөкей атындағы №44 мектеп-лицейінде директорлық қызмет атқаруда. 1999-2007 жылдары қалалық маслихатқа 2 рет қатарынан депутат болып сайланып, қызмет атқарды. Халық ағарту саласында сіңірген қажырлы еңбегі бағаланып, 1996 жылы Қазақстан Республикасының «Білім озаты» белгісі, 2001 жылы «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 10 жыл» медалі, «Қазақстан Конституциясына 10 жыл» медалі, 2006 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері» белгісімен, ШҚО «Ақсақалдар алқасы» кеуде белгісімен марапатталды. Түменбаев Танатқан ел құрметіне бөленген, қадырлі, іскер азамат.

Омаров Қадылбек Оралханұлы 1942 жылы Марқакөл ауданы Ақбұлақ ауылында дүниеге келген. Мектепті үздік бітіріп, Харьков қаласындағы Политехникалық институтқа түсіп, 1968 жылы бітірген. 1968-1970 жылдары Алматыда Республикалық Автотранспорт министрлігінде ремзаводтар жұмысын бақылаушы бас маман болып қызмет атқарды. 1973 жылы өзі туған өлкесі – Марқакөл ауылына оралып, аудандық партия комитетінің нұсқаушысы болып, кейіннен кәсіптік техникалық училищесінің директоры қызметін 1977 жылға дейін атқарады. 1977 жылы Алматы қаласындағы АРЗ-1 зауатында директор болып тағайындалып, 1983 жылға дейін қызметте болады. 1983-1992 жылдары Алматы қалалық автоуправлениесінің снабжение бастығы, қалалық

транспорт кәсіподағының төрағасы қызметін атқарады. 1992 жылдан жеке кәсіпкер. Қадылбек Оралханұлы қай қызмет саласында істесе де өзінің іскерлігімен, талапшыл әділдігімен танылды. Еңбек жолында жұртшылыққа сыйлы басшы болған. Ел-жұртқа жарасымды жанұя танылып, өзгелерге өнегелі өмірімен ордалы отбасының отағасы атанған.

Найманова Ғайша Ысқаққызы запастағы милиция подполковнигі. Марқакөл ауданы Ақжайлау ауылында 1945 жылы өмірге келген. Әкесі Шурбанов Ысқақ шешесі Сомбаева Күлзиға колхоз шаруашылығында еңбек еткен. Зайсан ауданында туып-өскен адамдар. Найманова Ғайша 1961 жылы Теректі ауылындағы қазақ орта мектебінің 8-ші сыныбын бітіреді. 1961 жылы Өскемен қаласындағы «Торгово-кулинарное» училищесіне оқуға түседі. 1963 жылы училищені бітіріп, Теректі ауылында асханада жұмыс істейді. 1964 жылы Өскемен қаласына қайта оралып, қалалық милиция бөліміне қызметке орналасады. Әлі де білімін жалғастыруды мақсат еткен талапты жас қыз, кешкі мектептен 11-сыныпты бітіреді. Сол жылы Алматы қаласындағы «Қазақ мемлекеттік университетіне» түседі. Университеттің заң факультетін оқып бітірген жас маман облыстық ішкі істер басқармасына офицерлік қызметке ауысады.

1974 жылы партия қатарына өтеді. Заңгер маман Найманова Ғайша облыстық милиция бөлімінде инспекторлық қызметтен бастап, паспорт-виза бөлімінің орынбасары дәрежесіндегі қызметтерді атқарады. Ғайша Ысқаққызының әскери лауазымы кіші сержанттан бастап подполковник шеніне дейін өседі. Аталған бөлімдерде 25 жыл қызмет атқарған. Қажырлы еңбегінің нәтижесінде, еңбегі бағаланып, көптеген алғыстар, грамоталар, медальдармен марапатталған. Бұл күнде зейнет демалысындағы қадірлі Найманова Ғайша барлық туыстарының, марқакөлдiктердiң, қазақ бауырларының бақытты болуына тілектестігін білдіреді. Ғайша – халқының сыйлы, іскер, парасатты азаматшасы.

Нәзбиева Сәуле Зақанқызы 1958 жылы Марқакөл ауданы Боран ауылында дүниеге келген. Жастайынан зерек, алғыр боп өскен Сәуле 1975 жылы орта мектепті үздік тәмамдап, 1975-1976 жылдары Марқакөл ауданы Қарашілік орта мектебінде орыс және неміс тілдерінің мұғалімі болып алғашқы еңбек жолын бастаған. 1976 жылы Өскемен педагогикалық институтына түсіп, аталған оқу орнын 1981 жылы үздік бітіріп, орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мамандығын алып шықты. 1982 жылы ШҚО ІІБ Үлбі аудандық ішкі істер бөлімінің төлқұжат рәсімдеу қызметіне орналасып, кейіннен 1983 жылы ШҚО ішкі істер органына қызметке қабылданды. Заңгер қызметінің қыр-сырын жетік меңгеру мақсатында 1993-1996 жылдары Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінде

білім алды. Ішкі істер қызметінде сержант шенінен бастап полковник шеніне дейін көтерілді. Сәуле Зақанқызы өмірінің соңғы жылдары ШҚО ішкі істер Департаменті Хатшылығының бастығы қызметін атқарды. Қажырлы еңбегі бағаланып, ҚР ішкі істер министрлігінің, ШҚО ІІД-нің бірнеше құрмет грамоталарымен, «Ішкі істер министрлігінің үздік қызметі үшін». «Ішкі істер органдарындағы мінсіз қызметі үшін» кеуде белгілерімен марапатталып, уақытынан бұрын «полковник» шенін алды. Өмірден мезгілсіз кетсе де, Нәзбиева Сәуле Зақанқызы өзінің артына үлгі-өнеге, мақтан тұтарлық өшпес із қалдырды.

Назбиев Жаксыкельды Дюсупканович, родился 2 марта 1953 года в с. Орловка Маркакольского района ВКО. В 1980 году окончил Усть-Каменогорский педагогический институт по специальности «Учитель русского языка и литературы». Прошел научную стажировку в Казахском государственном университете. В 1992 году защитил кандидатскую диссертацию в Институте языкознания им. А. Байтурсынова АН РК.

С 1995 по 1998 годы обучался в докторантуре Института языкознания им. А.Байтурсынова АН РК. Обучение в докторантуре завершил защитой диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. В 2001 году ВАК присвоила Ж.Д.Назбиеву ученое звание доцента. В 2002 году избран Академиком Международной академии информатизации. Ж.Д.Назбиев подготовил двух кандидатов и пятнадцать магистров. Является членом диссертационного Совета при КазНМУ им.Аль-Фараби. За плодотворную научную-педагогическую деятельность Ж.Д.Назбиев награжден нагрудными знаками «Почетный работник образования РК», «За заслуги в развитии науки».

Манасов Мұрат Ғазизұлы 1932 жылы Марқакөл өңірінде Алексеевка ауылында дүниеге келген. 1952 жылы Марқакөл ауданы ЛКСМК инструкторы болған. 1952-1957 жылы Ульяновск қаласында Жоғары Әскери училищесін бітіріп, Польша, Венгрия мемлекеттерінде әскери борышын атқарған. 1957-1958 жылы Марқакөл Мәдениет үйін басқарған. 1958-1969 жылы Алексеевка орта мектебінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі болған. 1969-1989 жылдары ШҚО ішкі істер бөлімінде қызмет атқарған: Марқакөл РОВД ОБХСС инспекторы, Тарбағатай, Күршім РОВД орынбасары, Зырян ГОВД орынбасары, ШҚО УВД қоғамдық тәртіп қорғау бөлімінің орынбасары, ОВ 156/3 мекемесінің орынбасары қызметтерінде істеген. 1989 жылы зейнет демалысына шыққан. 1990-1996 жылы облыстық мемлекеттік салық инспекциясының аға маманы юрист қызметін атқарған. 1995-1997 жылы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің конституциялық құқық, содан кейін азаматтық құқық кафедрасының доценті қызметінде болған. 1997-2000 жылы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің философия және әлеуметтік – саяси теориясы кафедрасында студенттерге білім берген. Манасов Мұрат Ғазизұлы 2000 жылы дүниеден озды.

Күржеев Мейрамғали Қайырменұлы 1947 жылы мамыр айының 9 күні Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданы «Талапкер» ұжымы, Такыр ауылында дүниеге келген. 1954 жылы Черняевка ауылындағы бастауыш мектептің 1-ші сыныбына барады. 1965 жылы «Боран» мектебін бітірді. Мектепті үздік бағамен бітірген талапты жас, 1965 жылы Өскемен қаласындағы «Құрылыс-жол институтының» экономика факультетіне түседі. 1970 жылы айтулы оқу орнын бітіреді. Күржеев Мейрамғали 1970 жылы 10 қыркүйекте еңбек жолын Марқакөл автобазасында экономист қызметінен бастады. 1971 жылы мамыр айында «Қалажар» кеншарына құрылыс – мастері қызметіне жіберілді. 1972 жылы мамыр айында Қарой кеншарында құрылыс – инженері (прораб) қызметін атқарады. 1979 жылы «Қаба» кеншарына құрылыс-инженері қызметіне ауыстырылады. 1986 – 1991 жылға дейін «Қаба» кеншарында экономист қызметін атқарған. 1991 жылы облыстық ауылшаруашылық басқармасының жолдамасымен, «Қара-Өзек» мал бордақылу кеншарына экономист қызметіне жіберілді. Мейрамғали абзал әке, іскер азамат болды. Отбасында үш қызы, ұлы жоғары білімді мамандар.

Дүйсенбаев Майдан Молдашұлы 1944 жылы Марқакөл өңірінде дүниеге келген. Майдан Молдашұлы қызметті Марқакөл Ішкі істер бөлімінен бастап, Шығыс Қазақстан облысының Ішкі істер басқармасының бөлім бастығы қызметінен зейнетке шықты. Майдан Молдашұлы Шығыс Қазақстан облысының Ішкі істер басқармасының кадр бөлімін басқарған кезде, біздің өңірдің талай жастарына көмектесіп, ағалық қамқорлық жасаған білімді, іскер азамат.

Кайрбаев Көпен Қарқымбайұлы 1949 жылы Марқакөл өңірінде Успенка ауылында дүниеге келген. 1964-1968 жылы Өскемен шаруашылық техникумын бітірген. ШҚО Боран ауылындағы СПТУ-123 кәсіптік білім беру жетекшісі болған. 1977 жылы СССР МВД Жоғарғы мектебін Қарағанды қаласында бітірген. Жоғары білімді юрист. 1969-1971 жылы №16981 әскери бөлім командирі, 1971-1974 жылдары Марқакөл Ішкі істер басқармасының паспорт бөлімінің аға инспекторы, Марқакөл Ішкі істер басқармасының тергеушісі, 1977-1982 жылы Марқакөл Ішкі істер басқармасының аға тергеушісі, 1982-1983 жылдары ШҚО Ұлан ауданы, Асу-Бұлақ елді мекені милиция бөлімшесінің бастығы, 1983-1985 жылы ШҚО Тарбағатай Ішкі істер бөлімінің орынбасары, 1985 жылы ШҚО Ұлан ауданы Ішкі істер басқармасының бастығы қызметтерін атқарған. Көпен Қарқымбайұлы ішкі істер басқармасында тапжылмай қызмет етіп, орасан зор еңбек сіңіру арқылы ұжымына, халқына силы азамат.

Темірханова Дамиля Мұстафақызы 1956 жылы Семей облысы Бородулиха ауданы, Романовка ауылында дүниеге келген. 1973 жылы Семей қаласында он жылдық орта мектепті бітіреді. 1974-1981 жылдары Семей мемлекеттік медицина институтының емдеу факультетіне түсіп, осы аталған жоғары оқу орынын үздік дипломмен тәмамдайды. 1981 жылы денсаулық сақтау саласындағы еңбек жолын Өскемен қаласының облыстық ауруханасының терапия бөлімшесінен бастайды. 1988-1990 жылдары Семей мемлекеттік медицина институтында клинординатураны бітіреді. 2004 жылы Алматы қаласында кардиология саласы бойынша диссертациялық кеңесте кандидаттық диссертациясын қорғайды, медицина ғылымының кандидаты атағы берілді.

Дамиля Мұстафақызы жоғары сатылы дәрігер, кардиология саласындағы қажырлы еңбегі бағаланып, көптеген алғыстар, грамоталар, медальдармен марапатталған. Абзал жанды, ақ халатты дәрігер Дамиля Мұстафақызы халық құрметіне бөленген дәрігер маман.

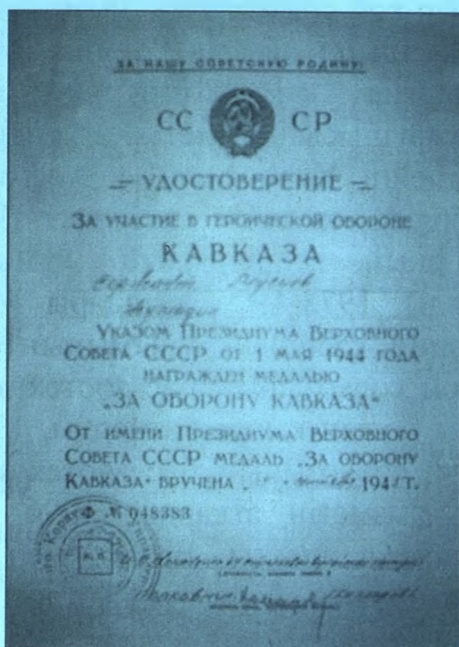
Темірханова Райхан Базикенқызы 1971 жылы Марқакөл ауданы Қалжыр ауылында дүниеге келген. 1989-1995 жылдары Семей мемлекеттік медицина институтының педиатрия факультетіне түсіп, осы аталған жоғары оқу орынын тәмамдайды. 1995-1997 жылдары СММИ педиатрия кафедрасында клинординатураны, 1997-2000 жылдары СММА аспирантураны бітіреді. Еңбек жолын 2000 жылы СММА госпиталды педиатрия кафедрасында ассистент қызметінен бастайды. 2003 жылы Алматы қаласындағы «Бала хирургиясы және педиатриясы» Ұлттық Ғылыми Орталығында кандидаттық диссертациясын қорғайды, медицина ғылымының кандидаты атағы берілді. Темірханова Райхан 2005 жылдан қазіргі уақытқа дейін Астана медицина университетінің №1 балалар аурулары кафедрасының оқу ісінің меңгерушісі, доцент, гастроэнтеролог дәрігер, 70 астам ғылыми еңбектері жарияланған. Райхан Базикенқызына 2008 жылы доцент ғылыми атағы берілді.

Оразбеков Мошат Оразбекұлы 1925 жылдың 01 қазанында Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданының Дайыр ауылында дүниеге келген. 1932 жылы мектеп табалдырығын аттайды. 1943 жылы 18 жасында армия қатарына шақырылады. 1943 жылы Манчжурияны Жапон империалистерінен құтқаруда көзге түскені үшін «За победу над Японией» медалімен марапатталды. Бұл соғыстан 1948 жылы еліне оралған ол Талғар республикалық ауыл-шаруашылық техникумына түсіп, оны үздік тәмамдағаннан кейін өз еңбек жолын Зайсан қаласындағы №19 механизация мектебінде мұғалім болып еңбек жолын бастайды. Осы аталған оқу орнында өндірістік оқытудың мастері, оқу ісінің меңгерушісі қызметтерін атқарады. Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру ісінде де үлкен үлес қосқаны үшін 1957 жылы «За освоение целинных земель» медалімен марапатталады. 1960 жылы Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданының Боран ауылында №123 кәсіптік-техникалық училищесіне қызмет бабымен ауыстырылып, осы мекемеде зейнеткерлікке шыққанға дейін қызмет атқарады. Осы жылдар ішінде Мошат Оразбекұлынан білім алған талай азаматтар еліміздің таңдаулы механизаторлары атанды.

Еңбегі жоғары бағаланған Мошат Оразбекұлы әр жылдары: «Отличник профтехобразования», «Ударник 10-й пятилетки», «30 лет победы» медальдарымен, «Орден отечественной войны 2-степени» және «Ленин» орденімен марапатталды. Мошат Оразбекұлы өмірлік жолдасы Самеш апа екеуі 11 баланы тәрбиелеп өсірген өнегелі әке. Балаларының барлығы да жоғары білім алып, әртүрлі мамандық саласы бойынша қызмет етіп, әке жолын жалғастыруда.

Мусиев Жумадил

Ғабдылмүтәләп қажы, Көнілашар қажы

Жықбаев Ерзаян 1936 жылы 15 наурызда Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданы Қазақстан ауылында дүниеге келген. 1945-1955 жылдары Жаңа-Ауыл орта мектебінде оқыды. 1955 жылы қыркүйек айында әскер қатарына шақырылды. Қара теңіз соғыс флотында радиометрис мамандығы бойынша қызмет атқарды. 1959-1964 жылдары Семей зоотехникалық мал дәрігер институтында білім алды. Институт бітіргеннен кейін Марқакөл ауданы Қалжыр қой совхозында қызмет атқарды. 1965-1967 жылдың аяғына дейін Марқакөл аудандық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің нұсқаушысы қызметін атқарды. 1967-1971 жылға дейін Қарой қой совхозының бас зоотехнигі болып қызмет атқарды. 1971-1973 жылдары Горный кеншарының жұмысшылар

комитетінің бастығы болып қызмет атқарды. 1973-1975 жылдары Марқакөл аудандық ауылшаруашылық қызметкерлерінің кәсіподақ ұйымының бастығы болды. 1975-1982 жылға дейін Қалжыр қой совхозының бас зоотехнигі және директордың өндіріс жөніндегі орынбасары болып қызмет атқарды. 1982-1996 жылдары Большенарым ауданы Хайрузовка совхозының бас зоотехнигі және мал жөніндегі директордың орынбасары қызметін атқарды. 1996 жылдың наурыз айынан бастап зейнеткерлік демалысқа шықты. Ерзаян мен Гүлжай үлкен отбасы. Бес баланың әкесі. Балаларының барлығы жоғары білімді мамандар.

Солтаниянов Достан 1936 жылы 20 қыркүйекте Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданы Талапкер ауылында дүниеге келген. 1953 жылы Жаңа-Ауыл «Ленин» атындағы орта мектепті тәмамдаған. 1957 жылы Семей қаласындағы педучилищені бітірген. 1957-1959 жылдары Марқакөл ауданы Приречное жеті жылдық мектебінде мұғалімдік қызметте болды. 1958 жылы Кранштат қаласында курсант, матрос, инструкторлар мектебінде әскери қызметін борышын атқарған. 1959-1961 жылдары Қалжыр ауылының бастауыш мектебінде мұғалімдік қызметте болған. 1961-1966 жылдары Семей зооветеринария институтын бітірген. 1966 жылы «Қалжыр» кеншарында бас мал дәрігері қызметін атқарған. 1972 жылы Таврия ауданы «Каменский» совхозының бас мал дәрігері, осы жылы «Марқакөл» кеншарында бас мал дәрігері, 1981-1985 жылдары «Боран» кеншарының бас мал дәрігері қызметін атқарған. 1985 жылы «Боран»

кеншарының кәсіподақ ұйымының төрағасы қызметінде болған. 1986 жылы Таврия ауданы «Азовский» кеншарында бас мал дәрігері қызметін атқарған. 1997 жылы зейнеткерлік демалысқа шыққан. Достан мен Бәсетай бес бала өсірген, 9 немере сүйген үлкен отбасы.

Рамазанов Самат Адылханұлы 1963 жылы 20 желтоқсанда Шығыс Қазақстан облысы, Марқакөл ауданы Тақыр ауылында дүниеге келген. 1970 жылы Қалжыр орта мектебінің 1 сыныбына барған. 1977 жылы 7 сыныпты жақсы бағамен бітірген. Осы жылдары аудан және облыс деңгейіндегі спорт жарыстарының үздігі Самат Рамазанов 1977 жылы Алматы қаласындағы «Жасөспірімдер спорт мектебіне» оқуға қабылданады. Шығыс Қазақстан педагогикалық институтының дене шынықтыру факультетін бітірген. ДСО «Қайрат» мекемесінде спорт тәлімгері қызметін атқарған. Самат Қазақстанның самбо күресінің халықаралық чемпион атағының иегері. 1991 жылы Азия чемпион атағын алады. 1992 жылы Әлем кубогының иегері құрметті атағын еншіледі.

1994 жылы Семей қаласында «Абайдың – 150 жылдық» тойына арналған спорттық жарыста «Түйе палуан» атағын алған. Сумодан Азия чемпионы, Сумодан Әлем чемпионының жүлдегері. Самат Рамазанов самбодан Совет одағының спорт шебері атағын алған спорт өнерінің үздігі, елінің мақтанышы.

Әбдіқалыков Әлімхан Марқа еліне өзінің ерекше қасиеттерімен танымал азаматтың бірі. Қазақстан Республикасының мәдениет қайраткері Набиолда Кемешовтің 1986 жылы қазақ еліндегі желтоқсан төңкерілісі кезіндегі Әбдіқалыков Әлімханның қайсар, азаматтық бейнесіне арнап жазған өлеңінен үзінді:

Бостандық, теңдік адамзаттың тілегі,
Желтоқсанды бүкіл әлем біледі.
Алыстағы Марқакөлде жатып-ақ
Бола білдің сол жастардың тірегі.

Қайратты ер еш жазадан қашпадың,
Дұрыс - дедің бастамасы жастардың.
«Қазақ үшін тәуелсіздік керек»- деп,
Парт билетті лақтырдың да тастадың.

Жауырының жерге тимей тірескен,
Атың шыққан балуан ең күрестен.
Желтоқсанның жанай соққан ызғары,
Бөлі өзіннен талай жанды бірге өскен.

Сен, Әлімхан, алыс жатқан ауылдан,
Бомба болдың аяқ асты жарылған.
Саясатың жайын білер мырзалар,
Абыр-сабыр қашты емес пе жаныңнан.

Жастар біздің өлімнен де қашпады,
Ерлікпенен тәуелсіздік әліппесін бастады.
Осы кезде менменсіген шешендер,
Желтоқсанда жұмған аузын ашпады.

Елің силар, ел құрметтер даңқың бар,
Мініп бақыт кемесінде шалқындар.
Тәуелсіздік алу үшін қазаққа,
Үлесімді қостым деуге қакың бар.

Акжайлау жеріндегі көне қорымдар

Ақжайлау жеріндегі Шөпті көл

Шөпті көл жағасындағы көне балбал тас

Жарболды Тілеуімбет атасынан Айтуғанұлы Түрікпен батыр мазары

Ақжайлау өңіріндегі көне қорымдар

Ақжайлау тауының етегінде үлкен жазық бар. Жазықтың айналасы 10 шақырымдай болады. Осы жазықтың ортасында көне тас қорым жатыр. Қорымдар белгілі бір геометриялық өлшеммен орналасқандығы байқалады. Біріншіден қорым жазықтың дәл орта тұсына орналасқан. Ортада үлкен қорым тұр. Қорымның аумағы 50-60 метрдей. Биіктігі 4-5 метр болады. Қорым дөңгелек шеңбер бейнелес болып орналасқан. Бұл үлкен қорымды қоршай, үлкен қорымнан бірдей қашықтықта 6 кішірек қорым жатыр. Осы 6 қорымның әр қайсысы 2 пардан. Сонда жиыны 12 қорым. Әр 2 пар қорымның арасы 5 метрдей қашықта орналасқан.

Қорымдар таулы өңірдің қоңырқай түсті жарқышақ тастарынан жиналған. Мұнша тастарды жырақтағы таудан түйемен тасыған деген аңыз бар.

Марқа өңіріндегі «Ақжайлау қорымдары» мен «Шөпті көл» толық зерттелмеген көне археологиялық орындар.

Туған жер жайлы толғаныс

Марқакөл, келбетіңе көз тоймайды,
Жазбасқа туған жерді жан қоймайды.
Арнайын бірер ауыз жыр жолдарын,
Онымен сөз дария ортаймайды.

Марқакөл, көз алдымда керіледі,
Мөлдіреп шар айнадай көрінеді.
Тізілген беткейінде ну қарағай,
Сұлудың бұрымындай өріледі.

Ақ көңіл, таза жанды адамдар – ай,
Төгілген құт береке қадамдар – ай.
Осындай ару өлке абзал жұртты,
Жазбайтын кенже туған қаламдар – ай.

Өткені жазылмаған елім жайлы,
Марқадай күміс сулы көлім жайлы.
Оқыған азаматтар толып жатыр,
Кім білет келмей жүр ме бір ыңғайы.

Үлкендер аға буын өтіп жатыр,
Білгені іштерінде кетіп жатыр.
Кеткен соң жылдар өтіп, іздер өшіп,
Деректі табалмаймыз болып паһыр.

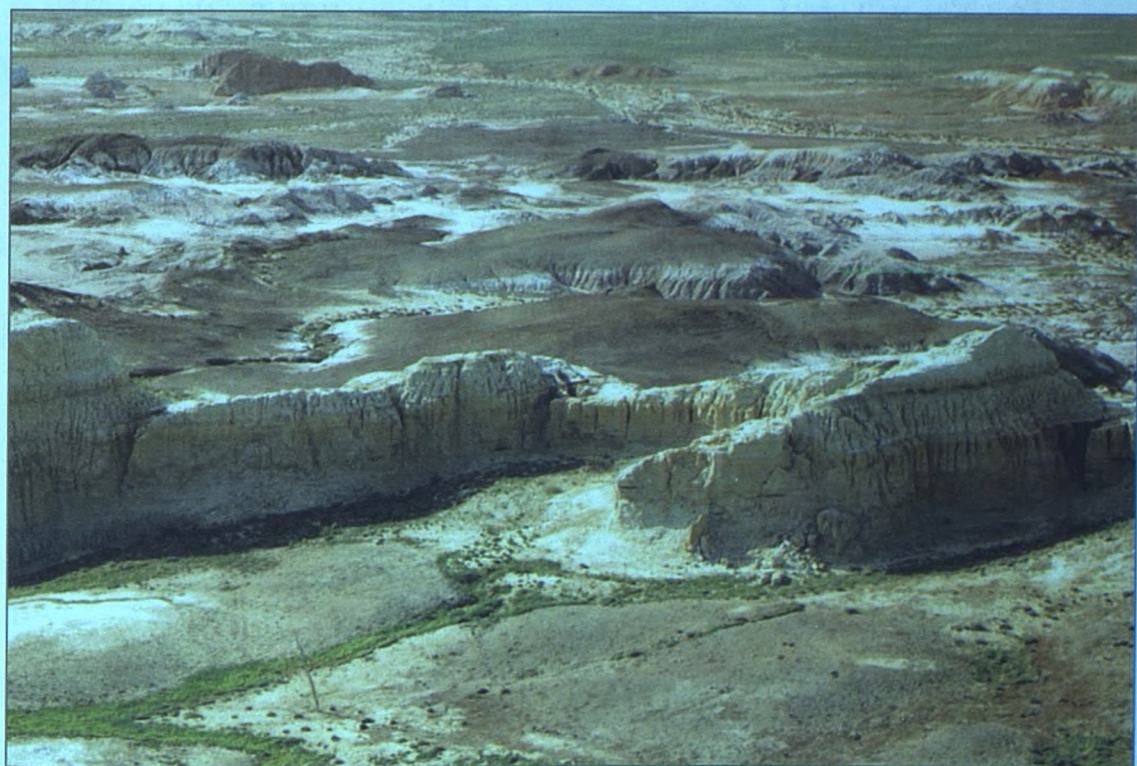
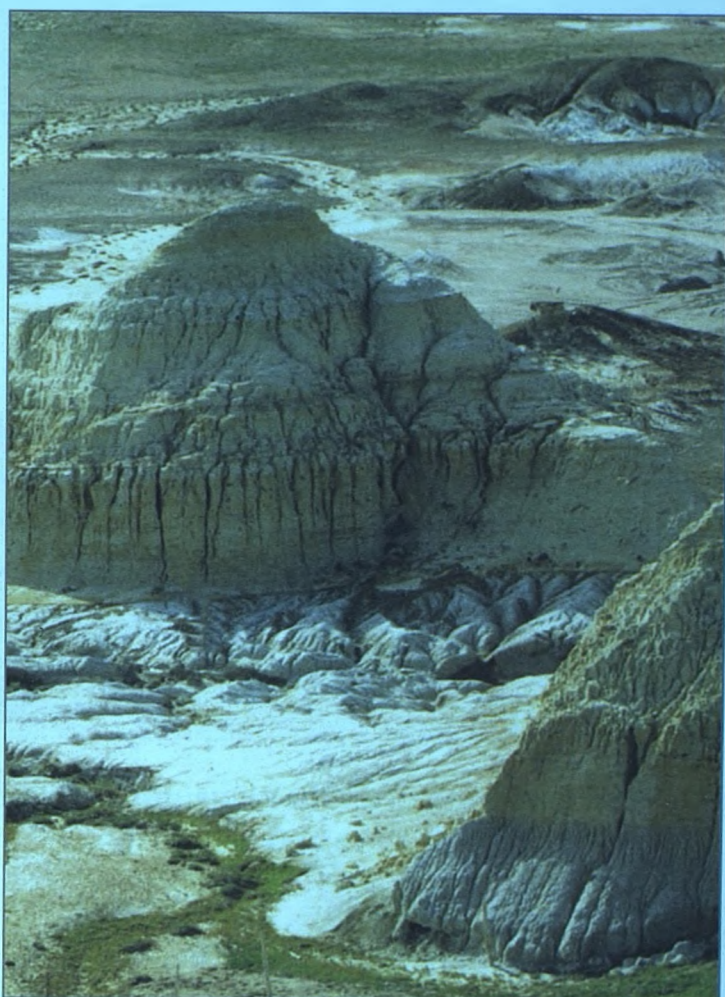
Обалар, тас бейнелер, мазарлар тұр,
Ары - бері өткенде қараймыз құр.
Зерттелсе тарихы осылардың
Шертпей ме көне күннен көптеген сыр.

Өлкемнің зерттелмеген қамалдары,
Ілгері өтіп кеткен замандары.
Қағазға түспеген соң ұмыт болар,
Кешегі салиқалы адамдары.

Қара Ертіс, Марқакөл мен Алтын Алтай,
Қожанбет, Төртуылдай халқың Алтай.
Нұр Зайсан, Бұқтырма көл баурайында,
Күміс көл, кәусар бұлық, салқын Алтай.

Қойны кен, алқабы астық, қойнауы мал,
Майысып беткейінде қайың мен тал.
Суы сүт, миуа жеміс сай-саласы,
Шәрбәттай таза ауасы жұтқандай бал.

Мәкен Мешелқызы

Қара Ертіс жазығындағы «Қиын – Керіш» коньены

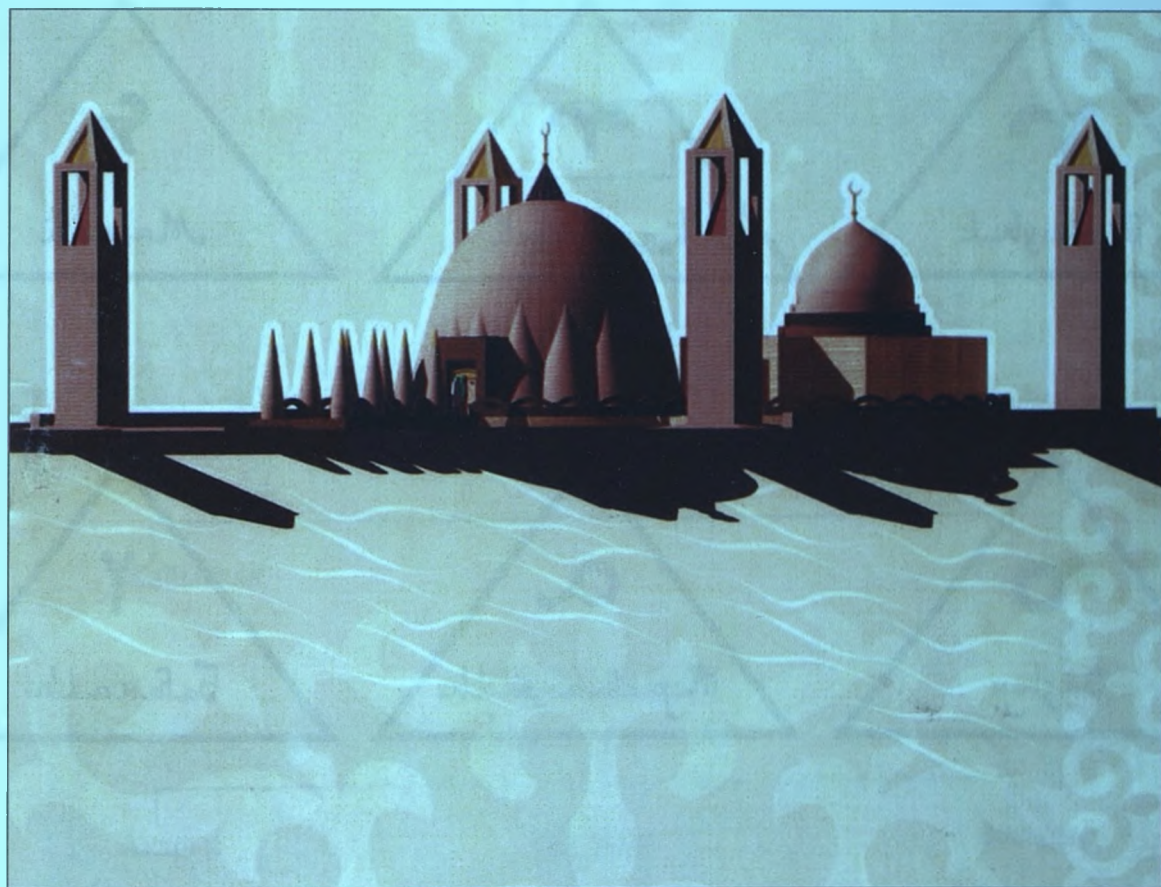
**Төлегетай тарихи-сәулеттік кешенінің көрінісі
2008 жыл тамыз айы**

**Төлегетай тарихи-сәулеттік кешенінің
қайта жаңғыртылу жобасының жүзеге асырылуы,
Төлегетай ұрпақтары қорына түскен демеушілік көлемі**

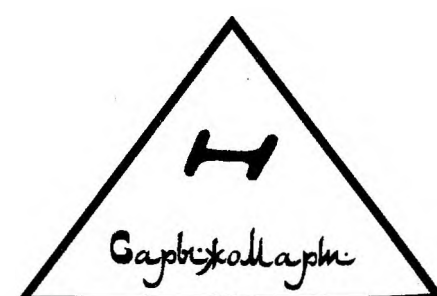
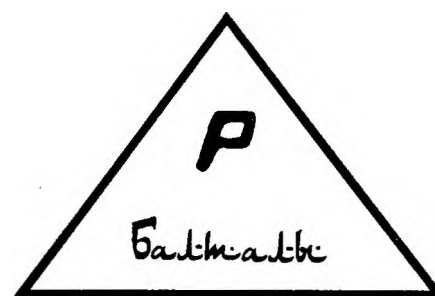
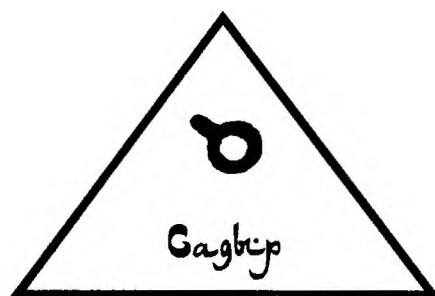

ҚОЖАНБЕТ ЖӘНЕ ТӨРТУЫЛ,
ТОҒЫЗ РУЛАРЫНЫҢ

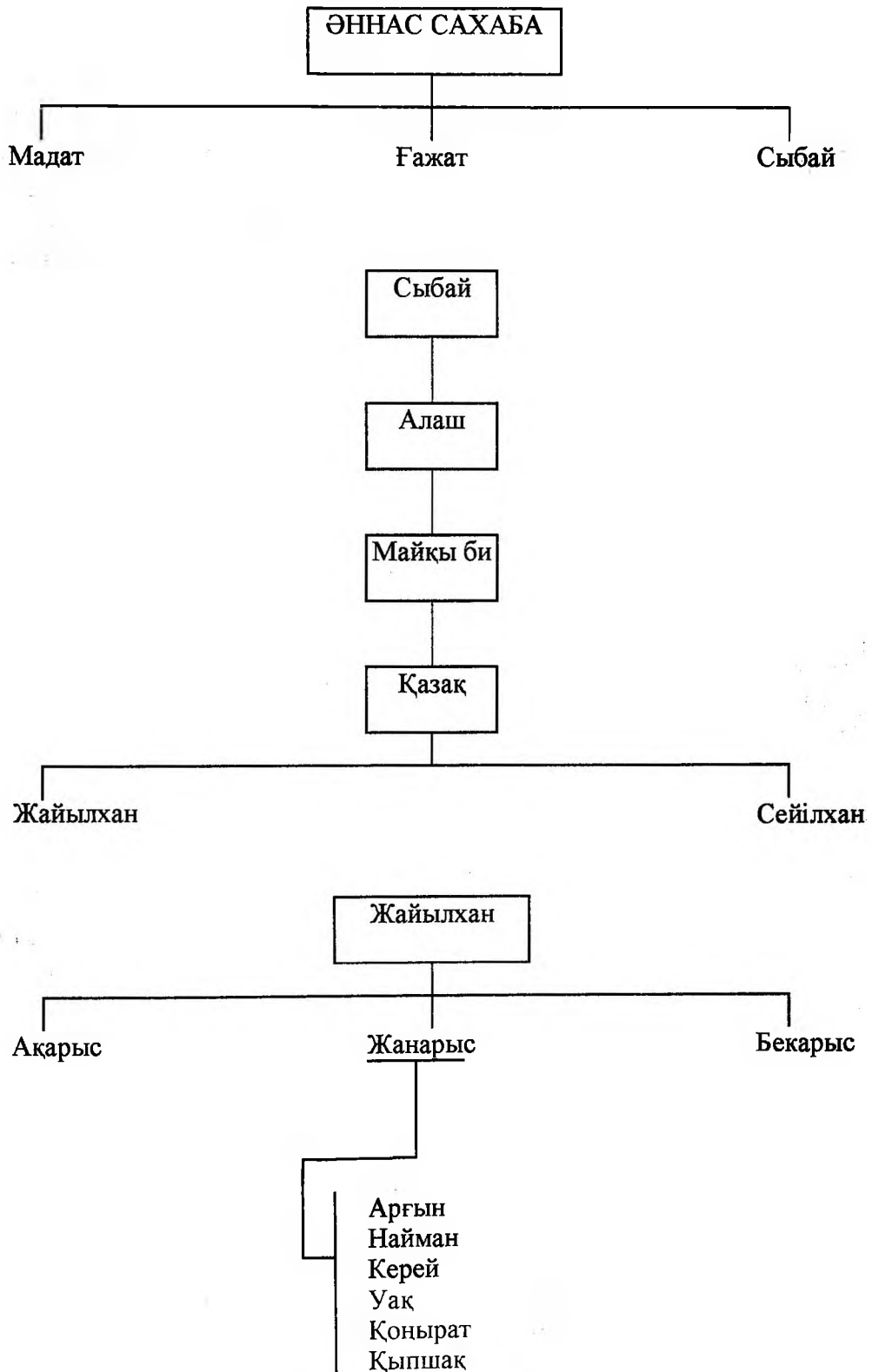
ШЕЖІРЕСІ

ТОҒЫЗ ТАҢБАЛЫ НАЙМАН
(таңба белгілері)

АРҒЫ ТЕКТІҢ ТАРАЛУЫ

Жанарыс

(Жанарыстан Сарманайға дейін он екі ата бар)

Сары (Сарманай)

(Бәйбішеден)

(Тоқалдан)

Ақсопы

Шуак

Ер Қаптағай

Шоянақ

Найман
Наймантай
Найманбай

Шолмақ

Ер Күйелші
Сүйелші
Ақсақал
Тоқпан
Белгібай

Елтай

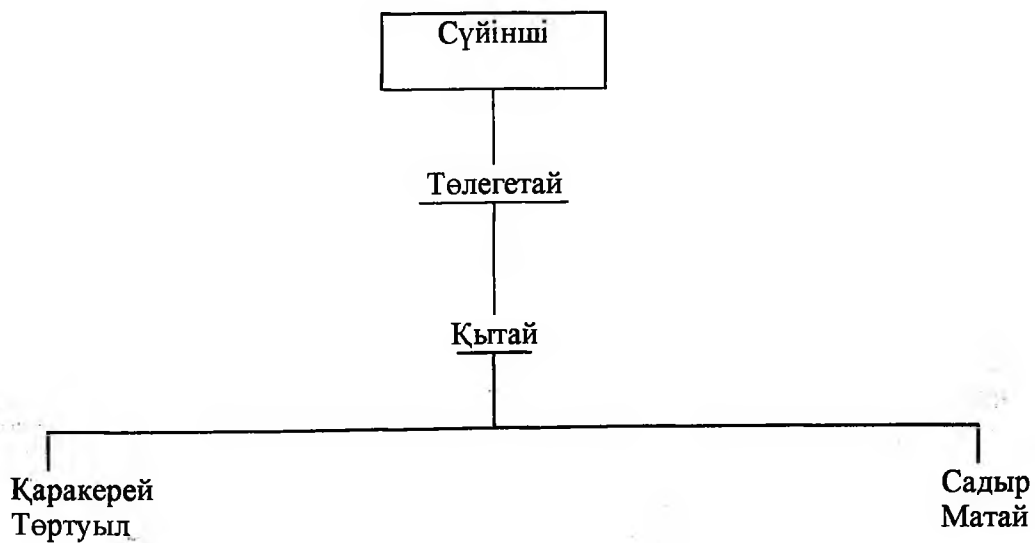
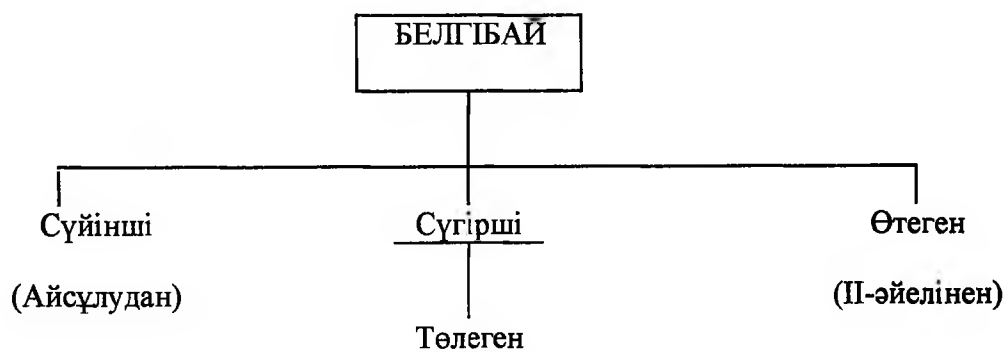
Серікбай

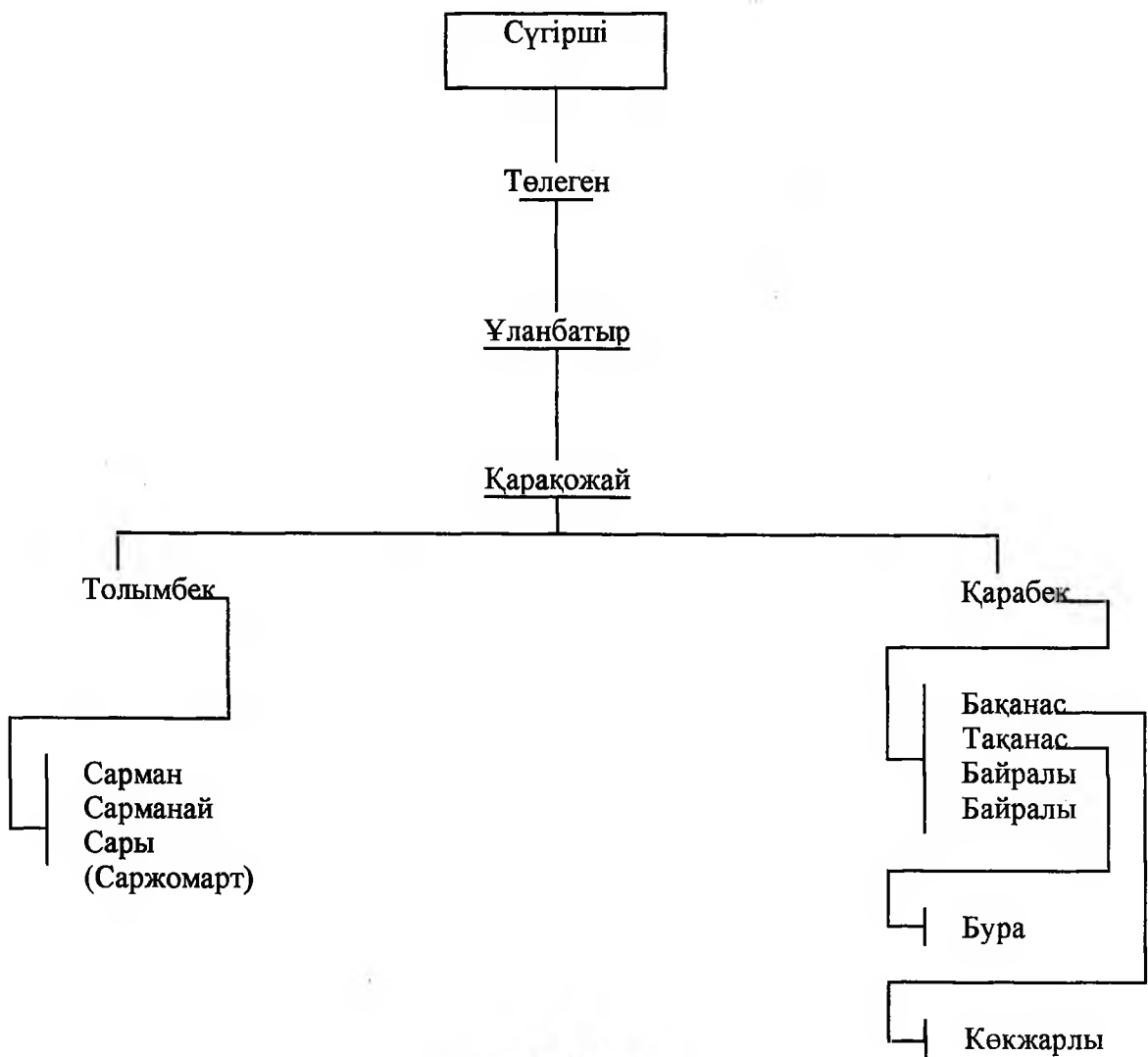
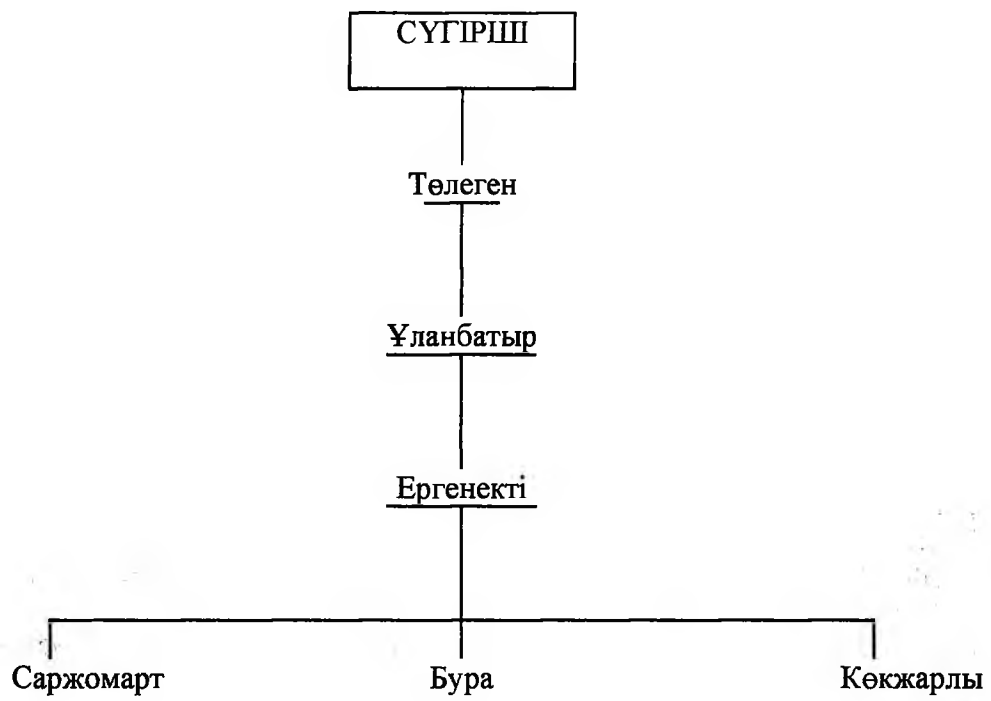
Сүйінші
Сүгірші
Өтеген

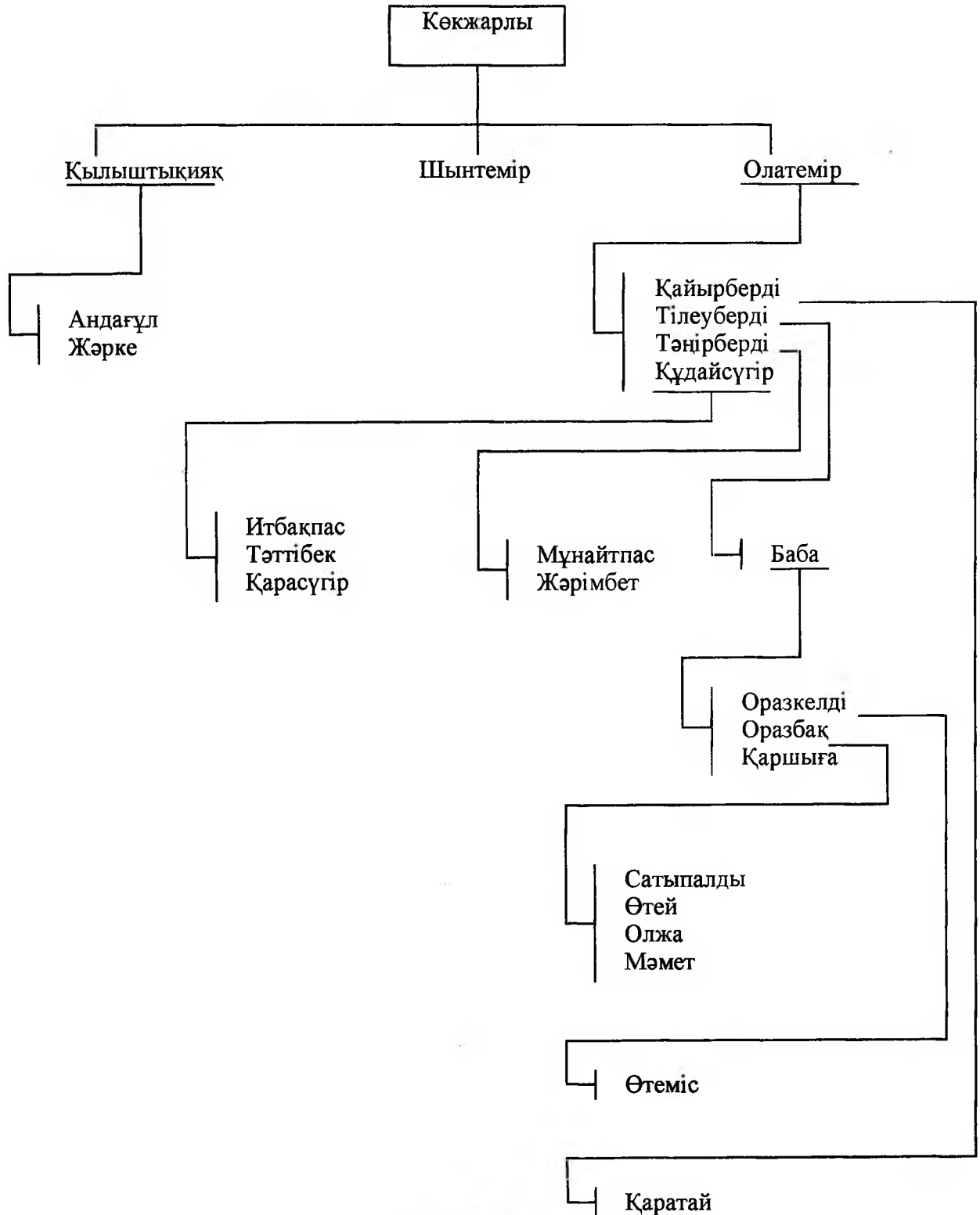
Кетбұқа
Келбұқа

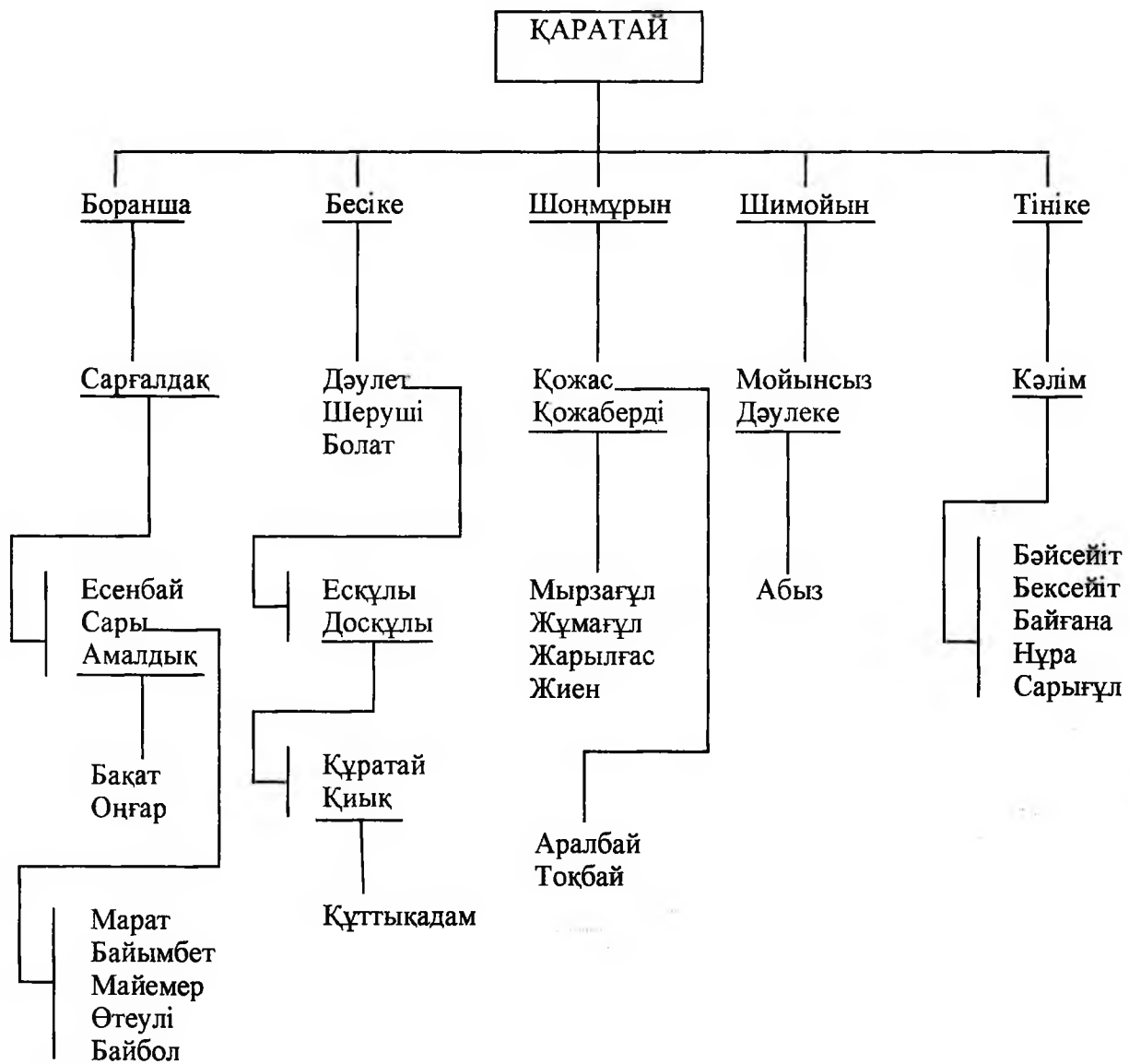
Кіші Қоңырат Найман
деп аталған

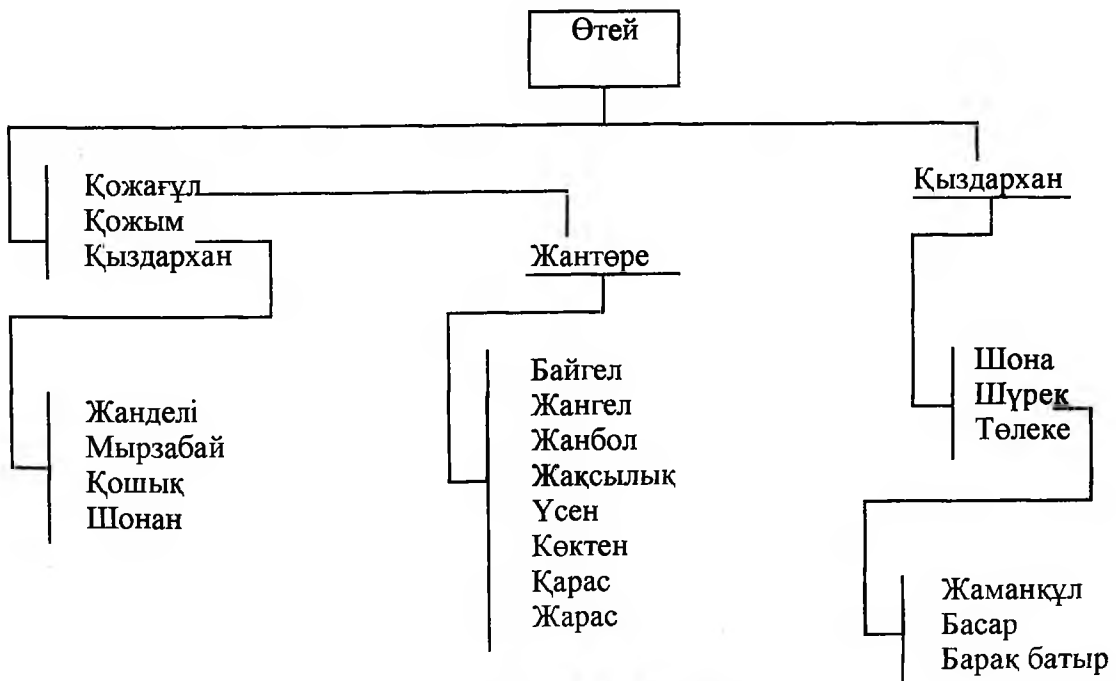
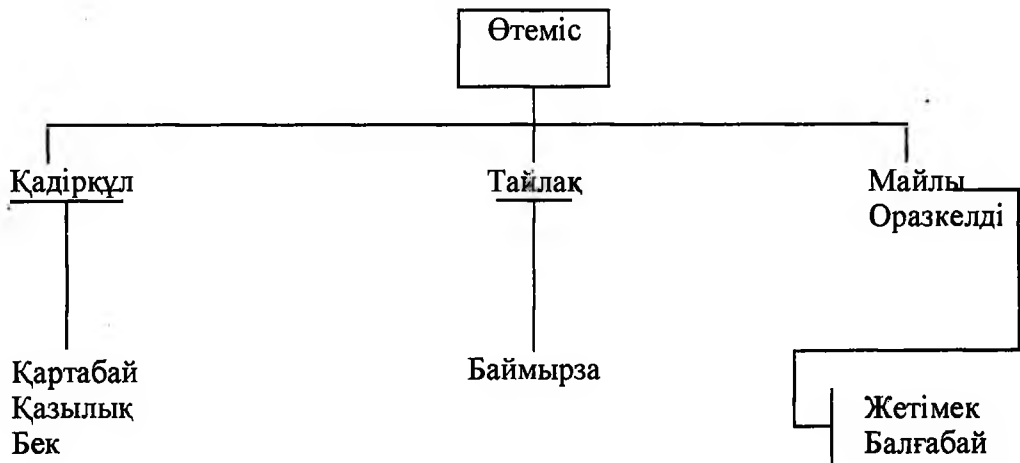
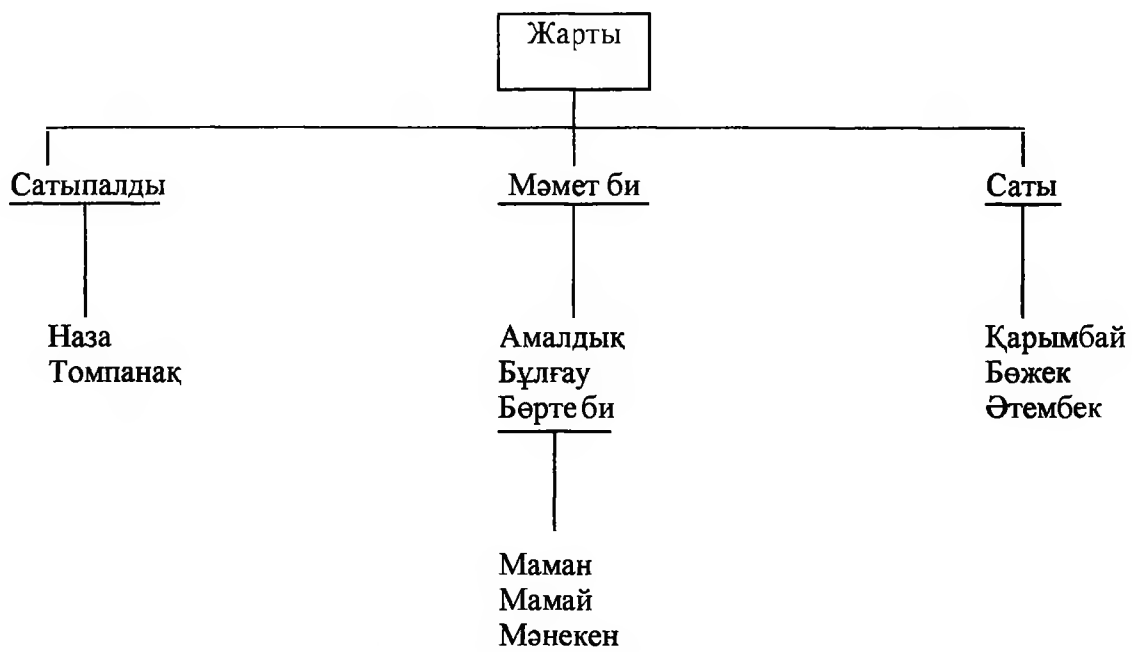
НАЙМАН БАБА ҰРПАҒЫНЫҢ ТАРАЛУ РЕТІ

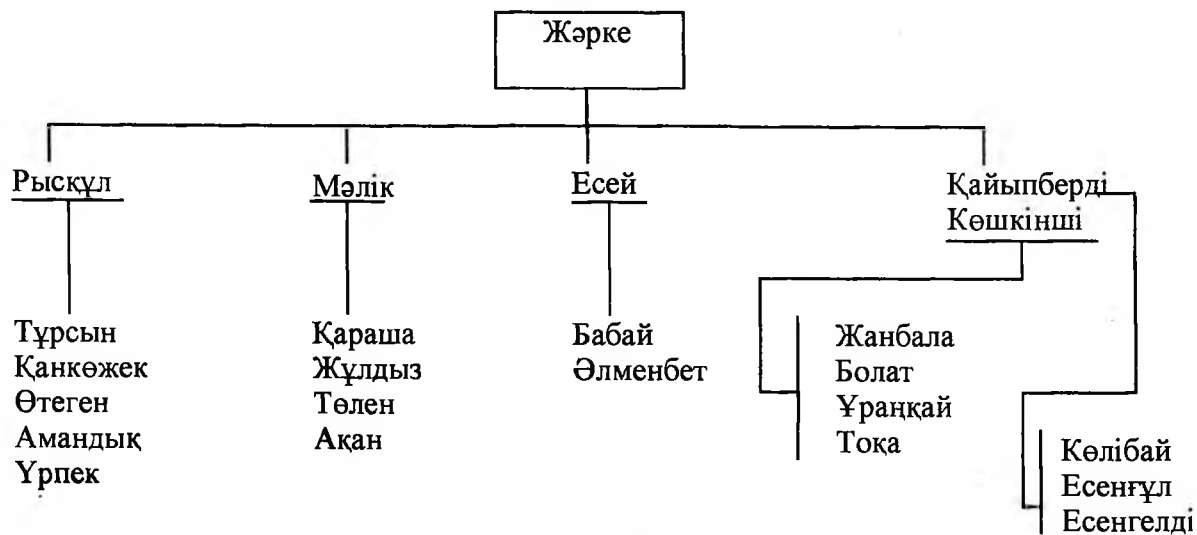
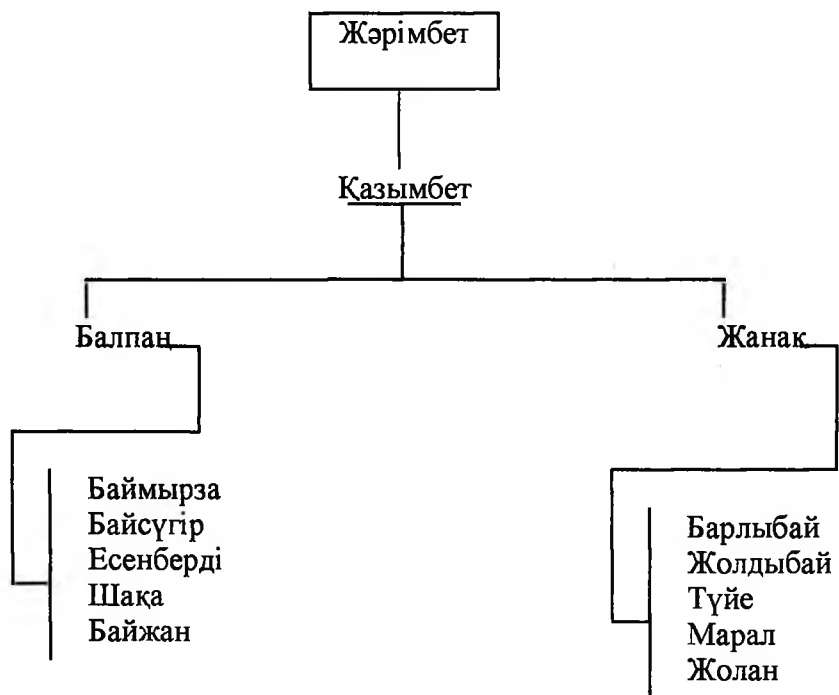
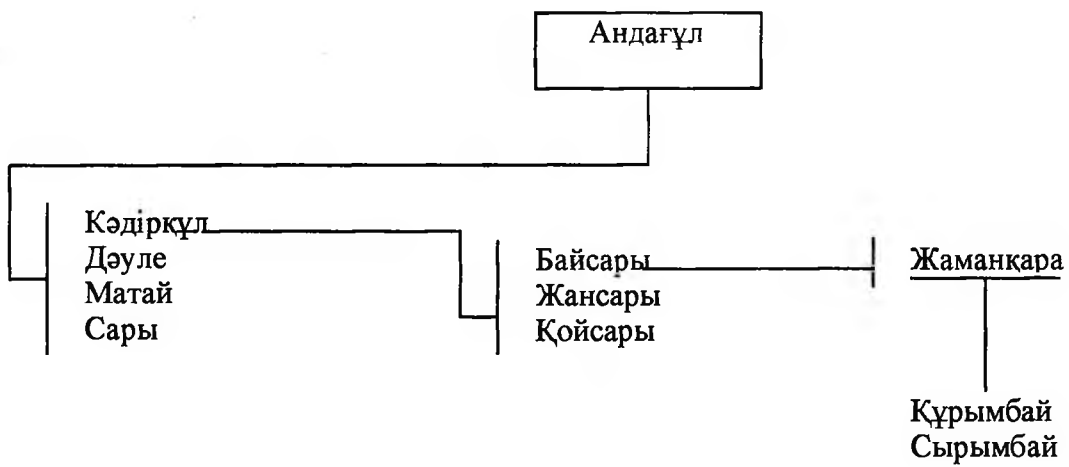

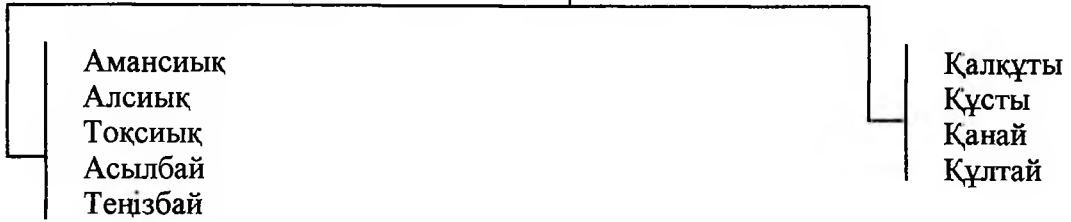

Саржомарт

Жаулыбай

Амансиық

Иман

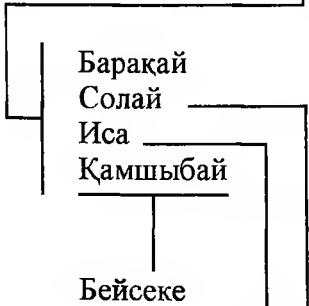
Боғас

Айтқұл

Сайғазы
Сарша
Кенегес

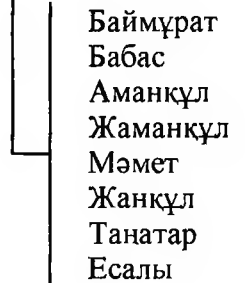

Абақай

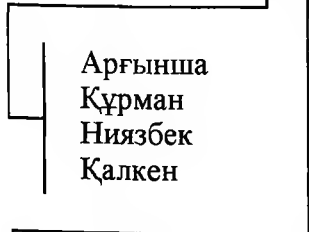

Шоқай
Боран
Көкен
Райыс
Сатан

Келгентай

Сапарғали

Жанторы
Түгел
Рысбай
Тондыбай

Атығай
Дастан
Байқоныс
Жүндібай

Боғбай

Шой
Мыңжасар
Құдабай
Куан

Үйсінбай
Тұрсынбай

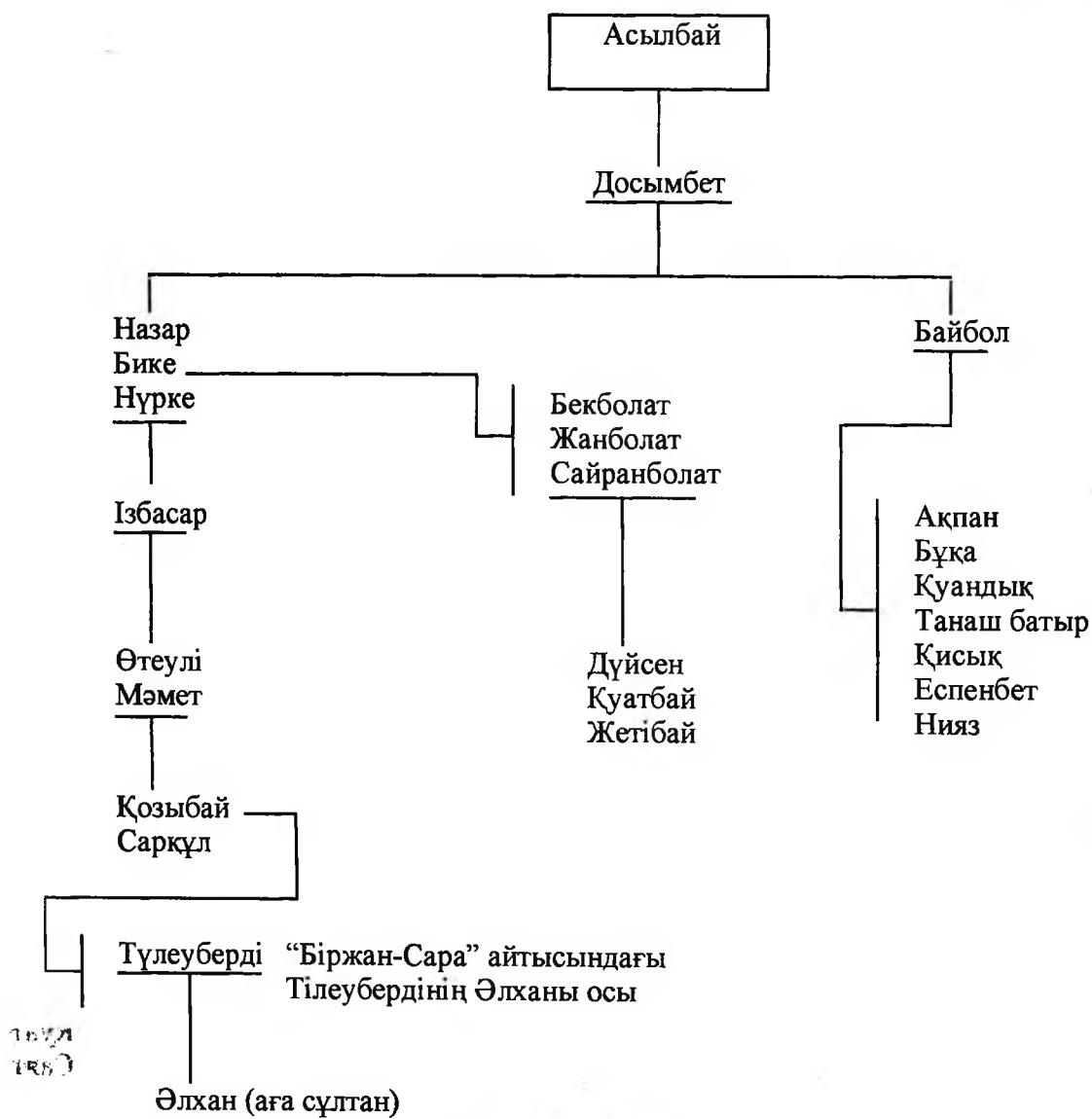
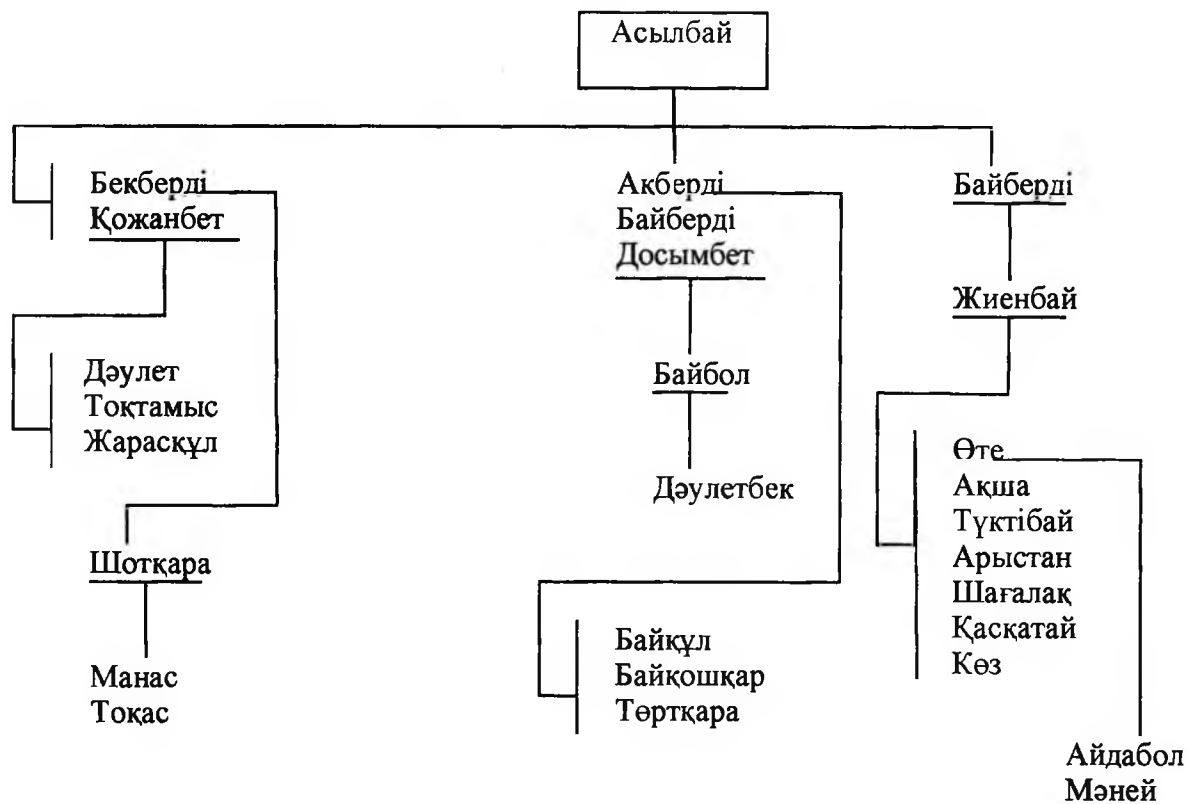
Аралбай

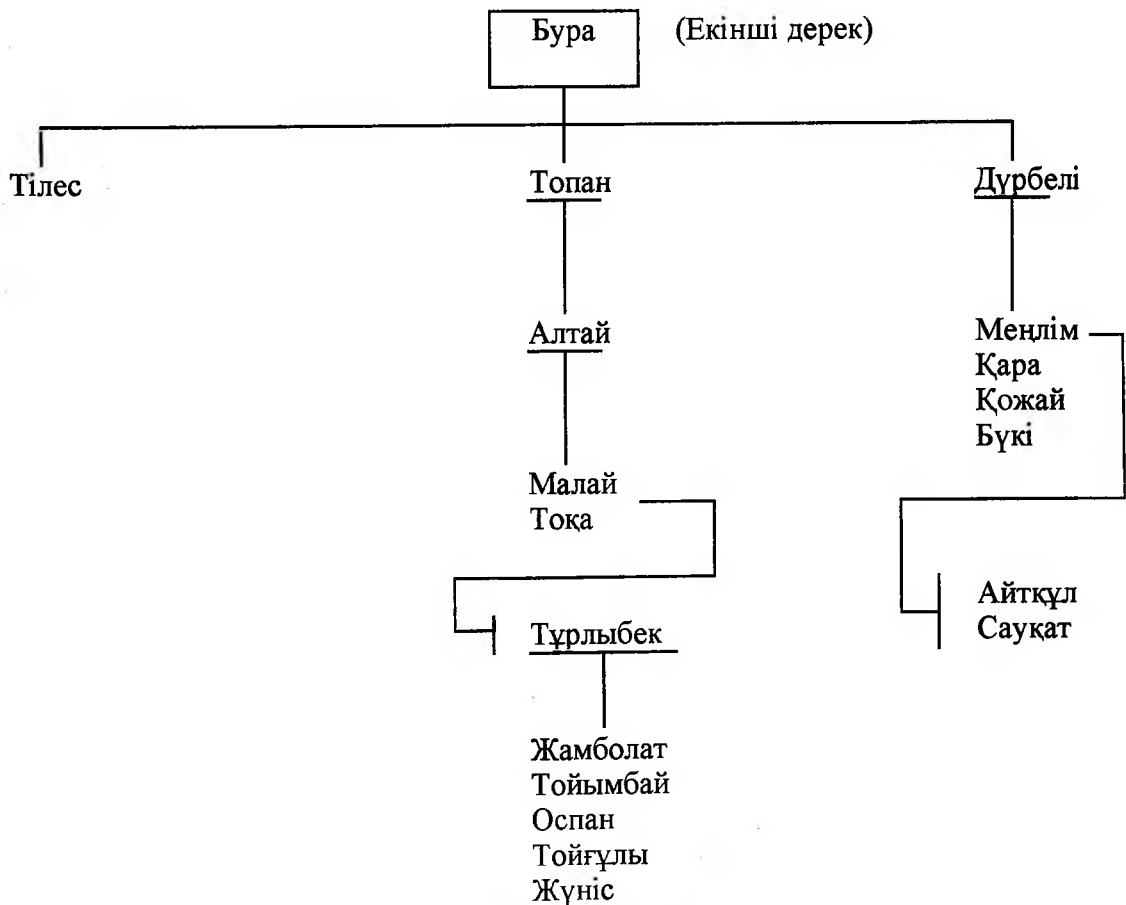
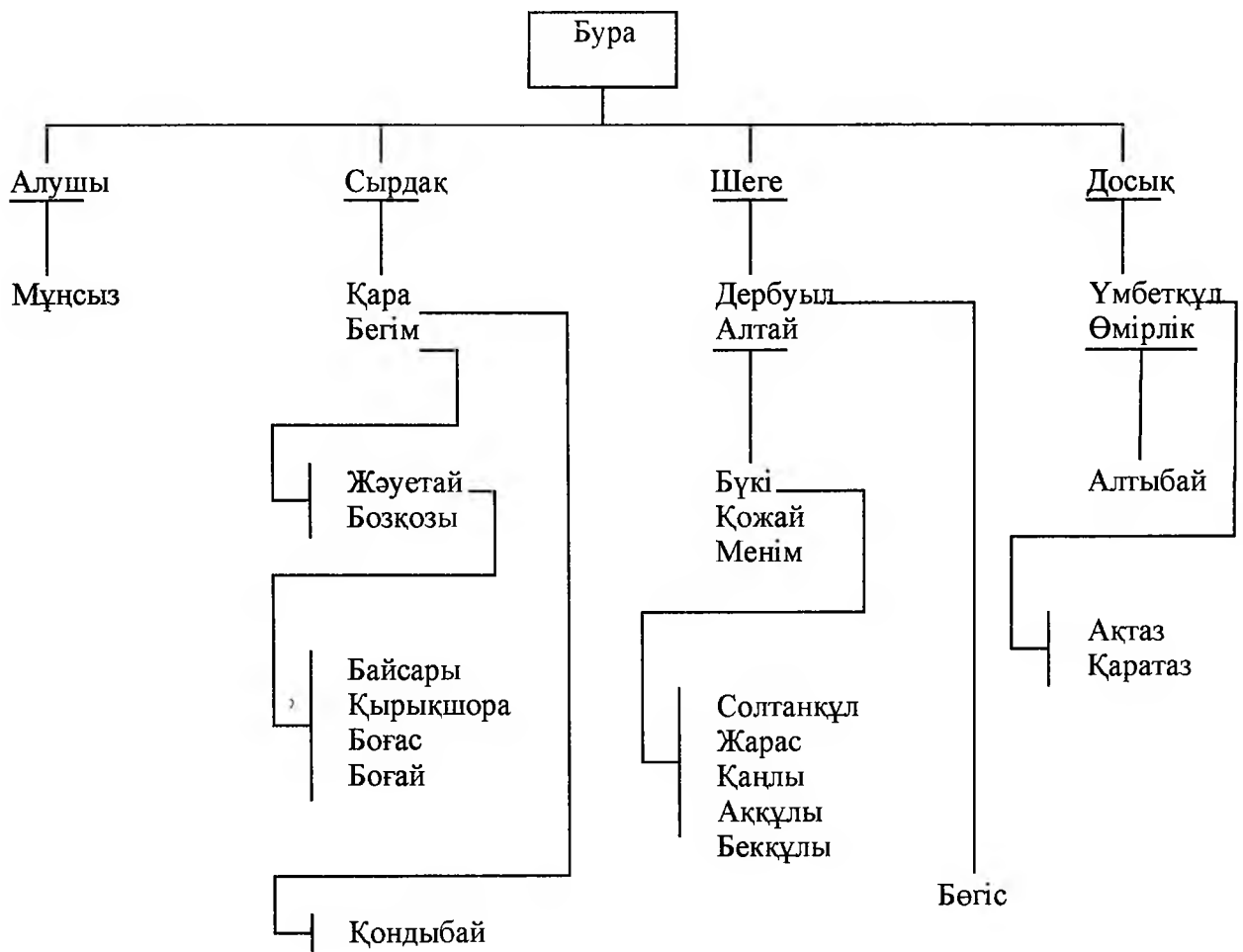
Секен
Беген
Қалиқас

Құйка
Елеуке

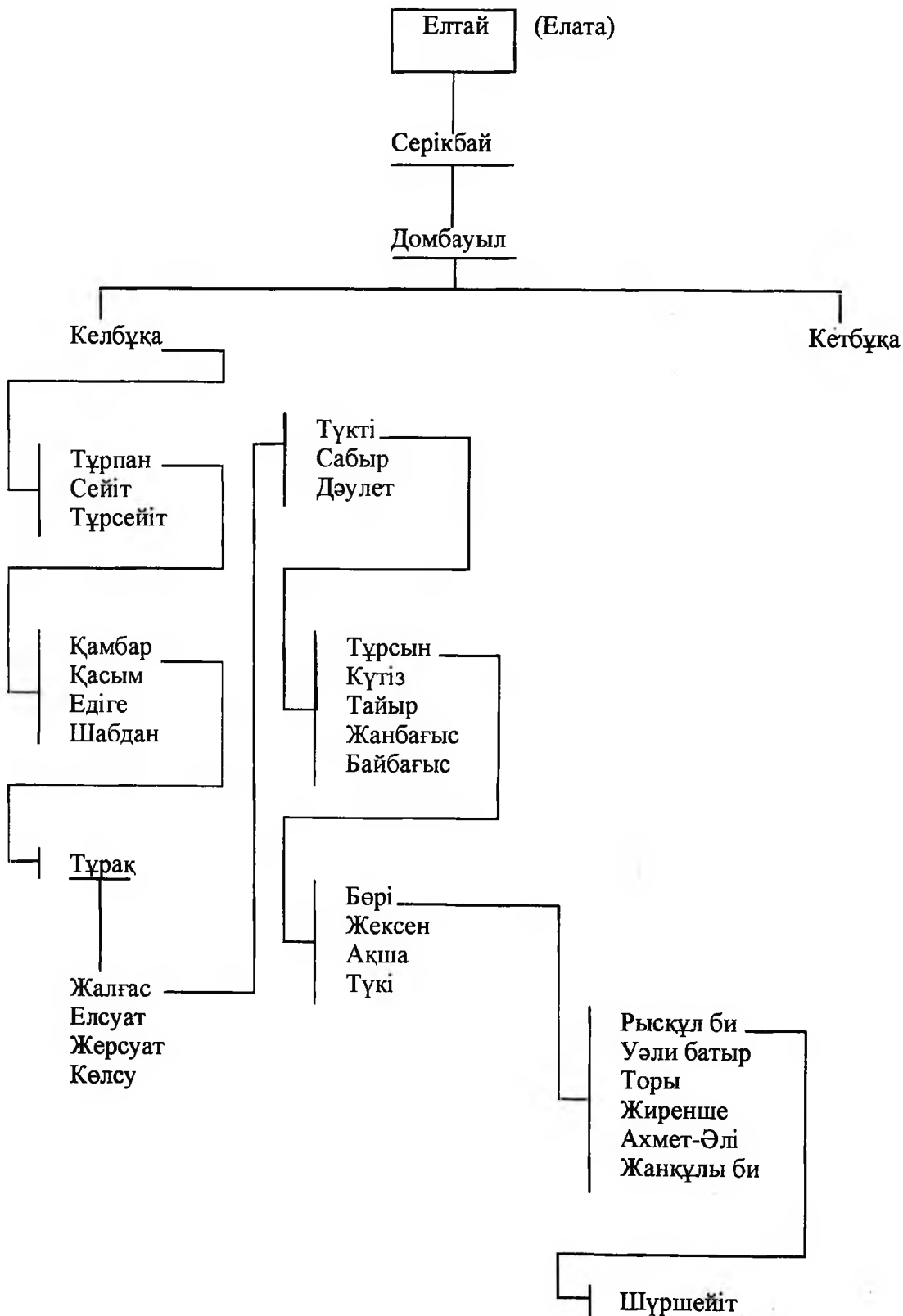
Қали

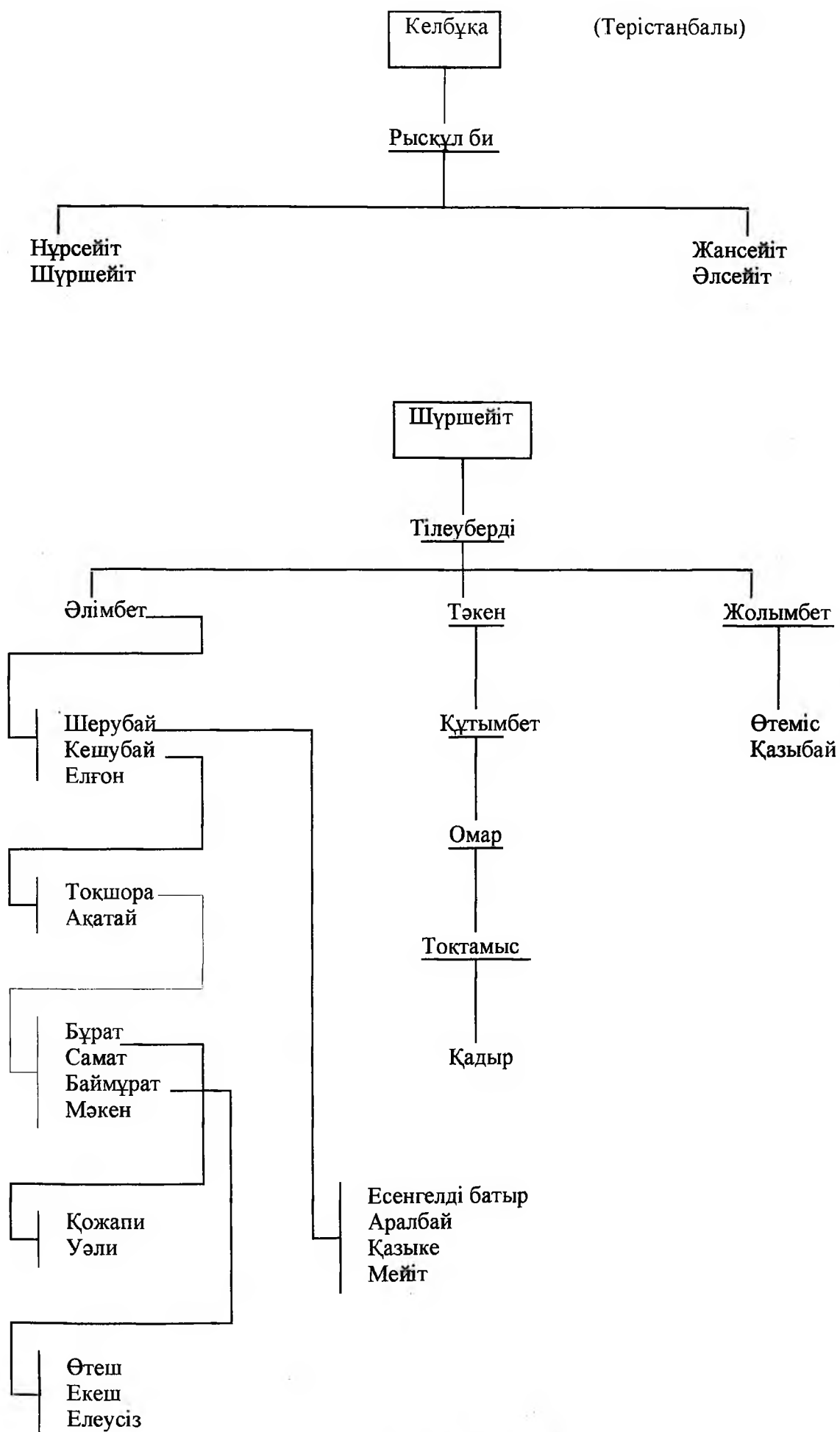
Қуаныш
Қуат
Саят

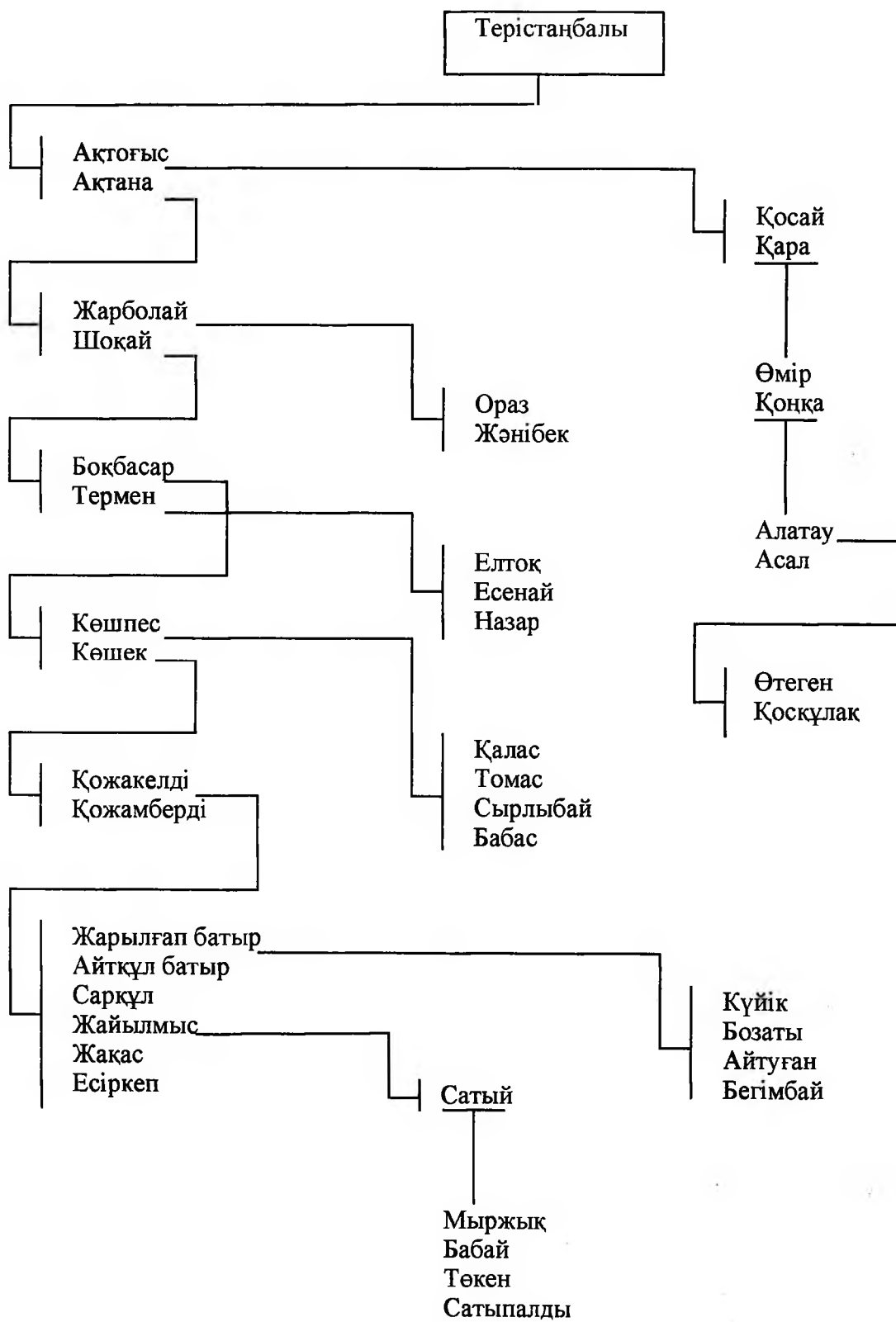

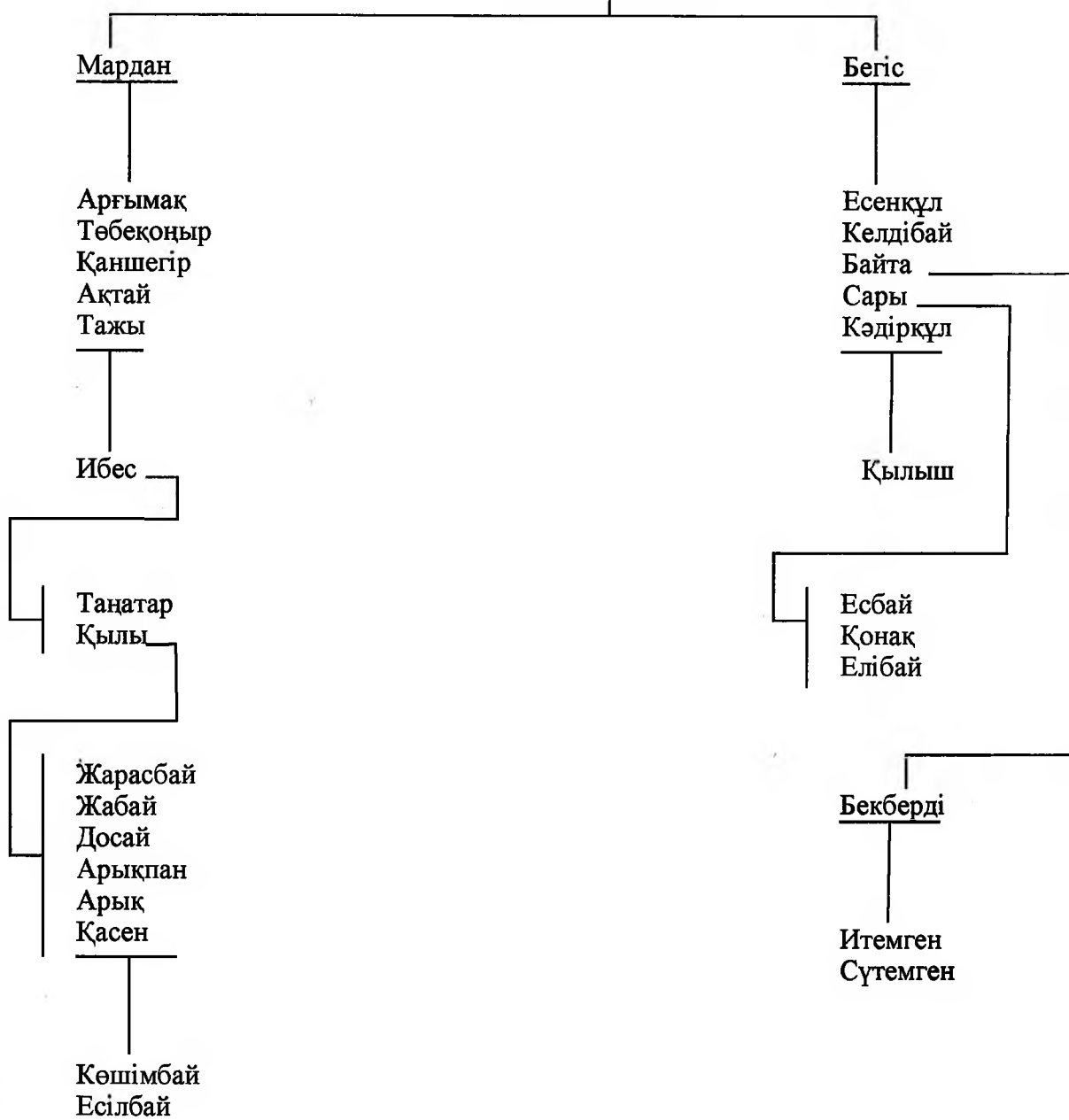
ТЕРІСТАҢБАЛЫ

Сағди Қапасұлы “Алыптар Шоғыры” 2007 ж.
 Қ.Ақжасаров “Тоғыз таңбалы найман” 2008 ж 59 бет.

БАҒАНАЛЫ

Сәлім

Сәлмен

Иманәлі

Иманәлі

Шегедек
Шегелек

Ақтаз

Бедене
Сейіт
Түней
Әжім
Жұмақ
Балықшы
Қармақша
Қотан

Ер Шаштан
Қуандық
Сүйіндік

Бидайым
Қараман
Сарыман
Сапас
Шорман

Жабай

Досай
Мәлік
Ерназар

Шүрешек
Шәуешек

Қызылтаз

Елтізер
Елтызар
Елтынды

Байназар
Қожас

Есен
Баубек

Тоңболат

Баскөнек
Байкөнек

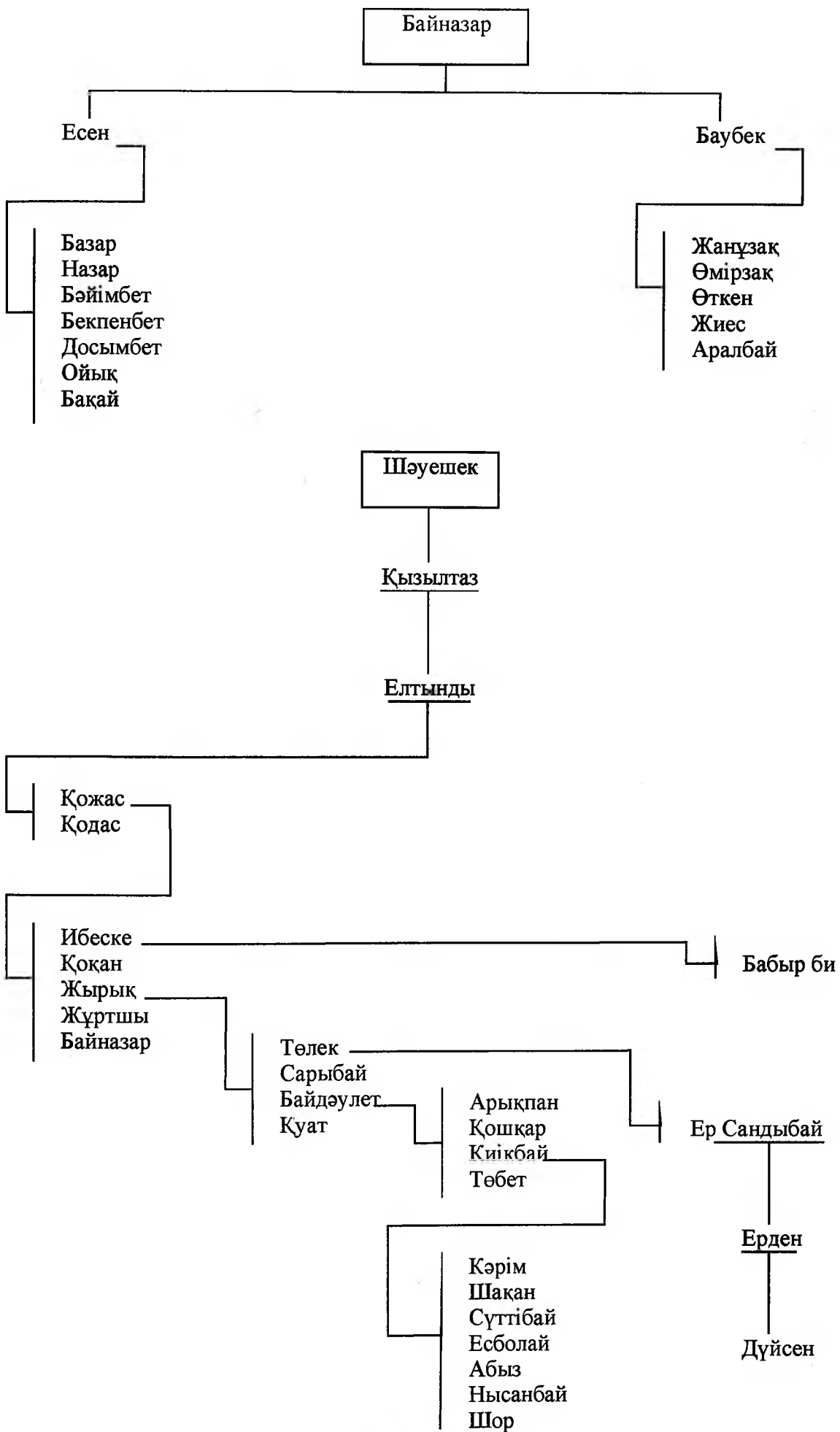
Сарамық

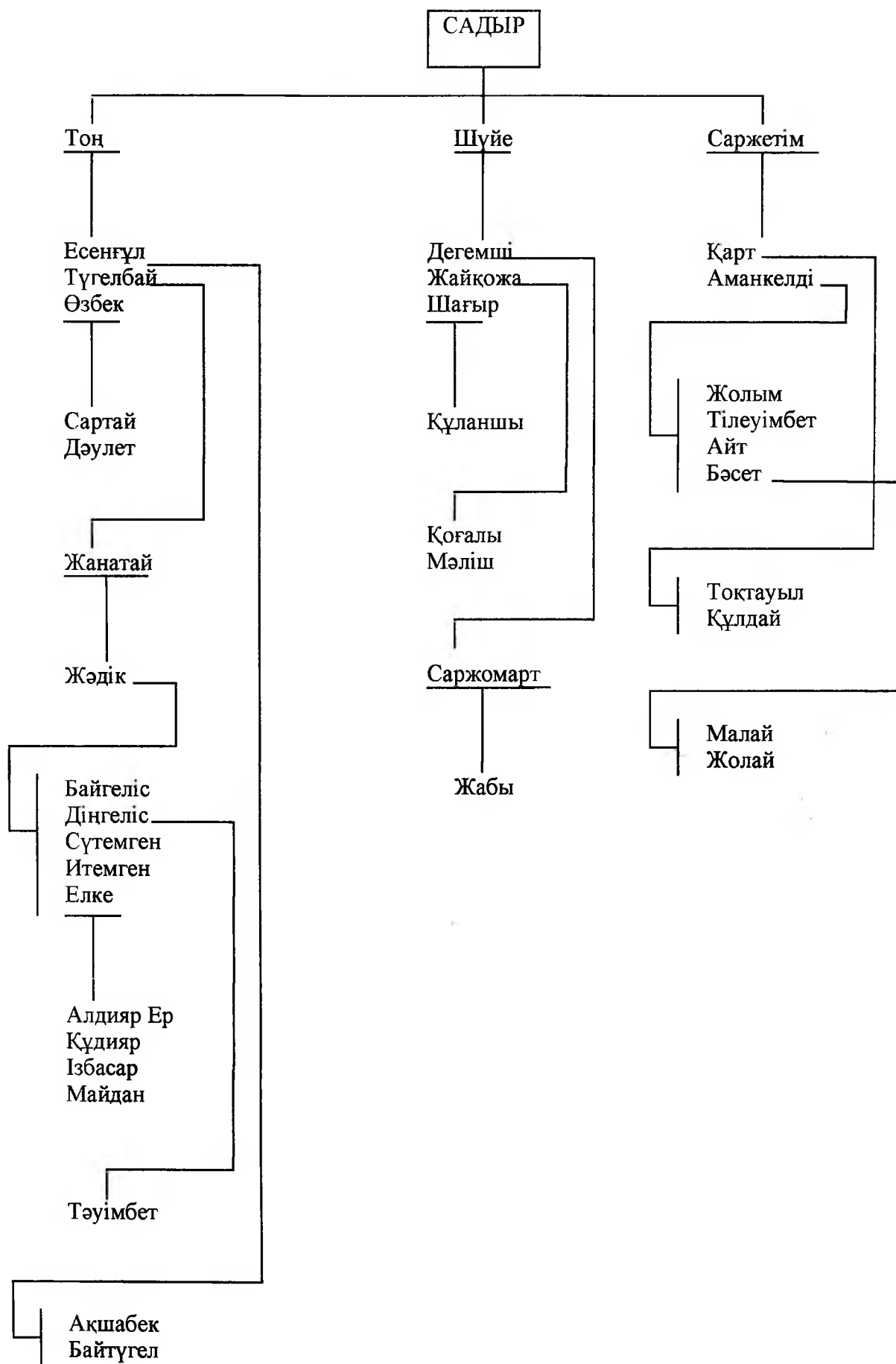
Қонақай

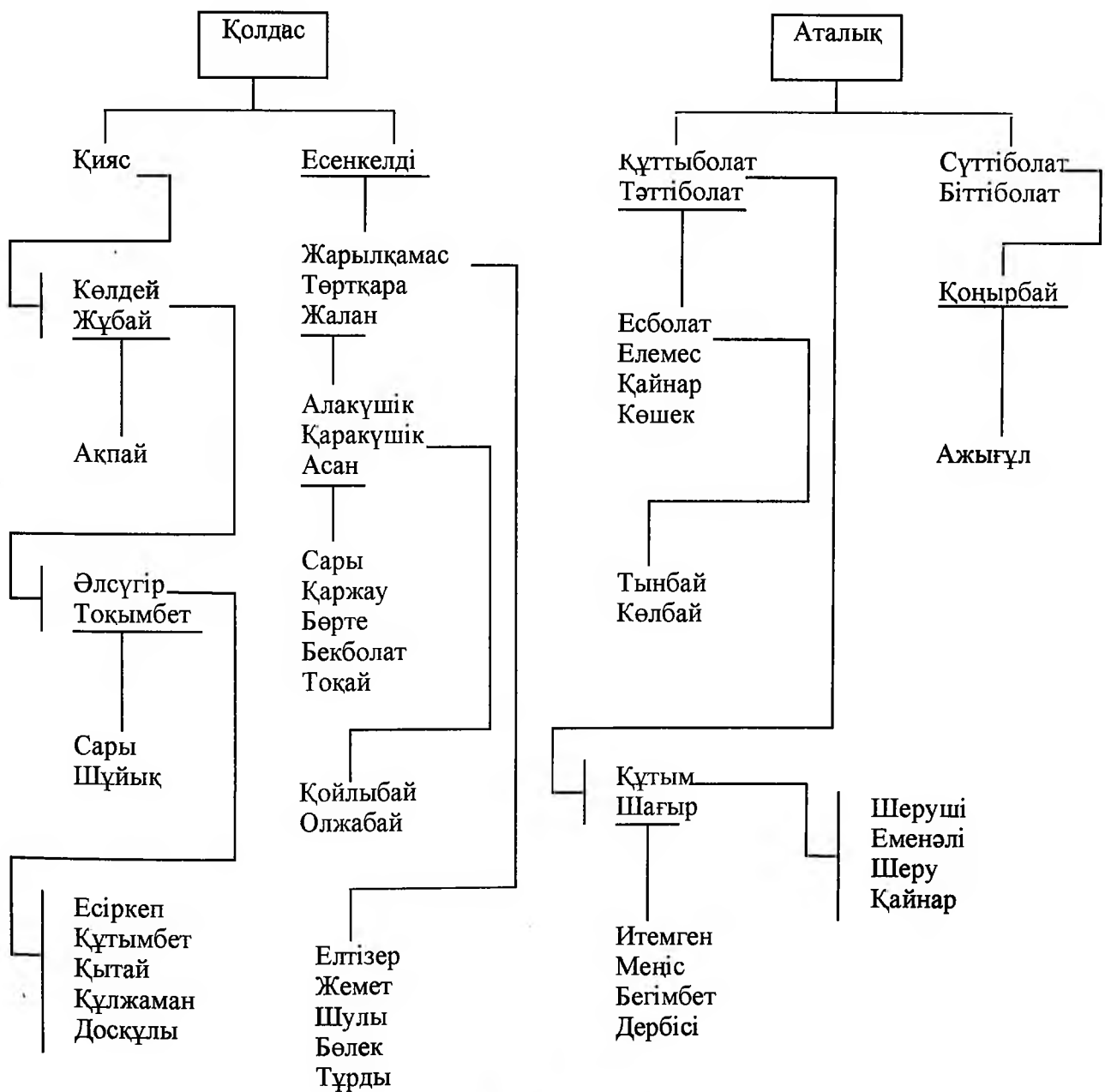
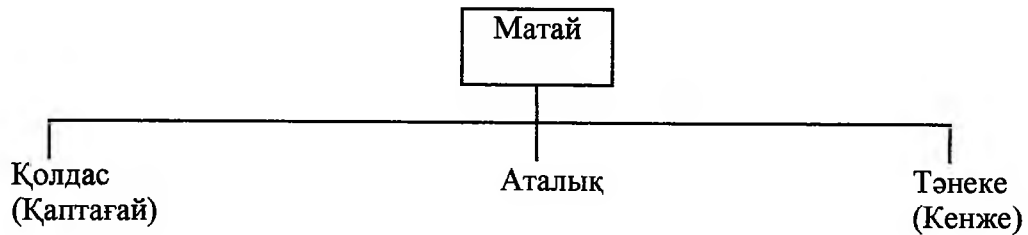
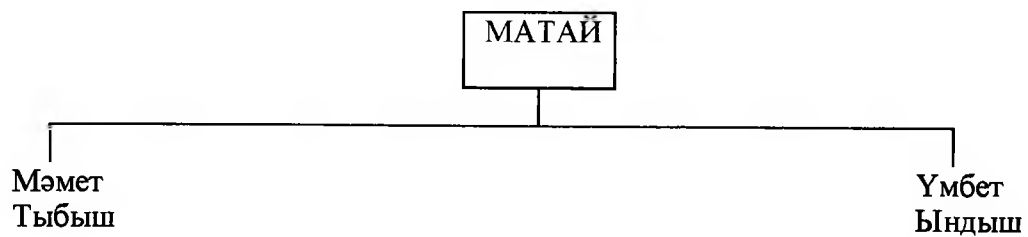
Қаракісі
Ақкісі

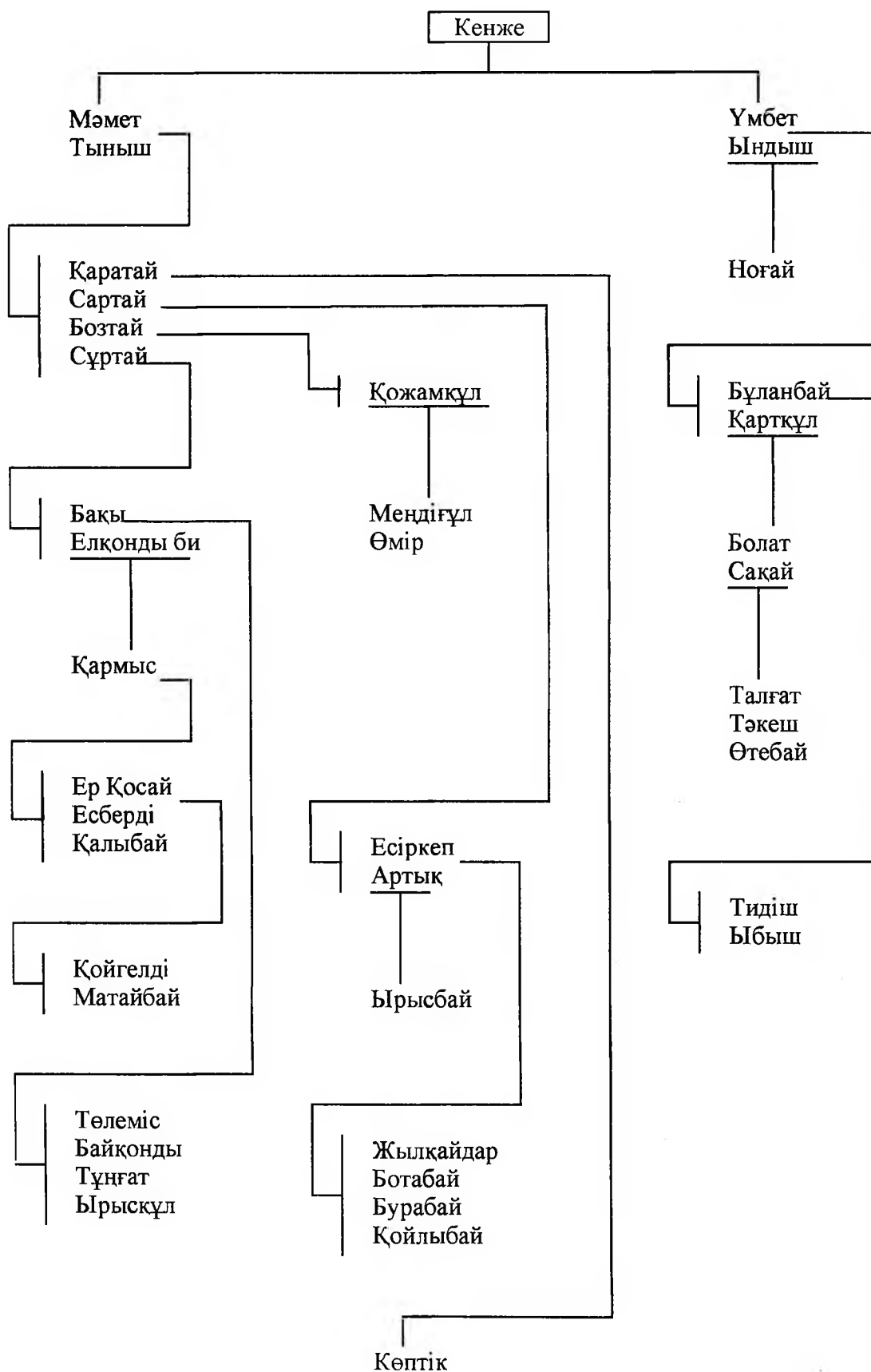
Өтеміс
Құдайменде
Боқтыбай

Ибеске
Қокан
Жырық
Жұртшы

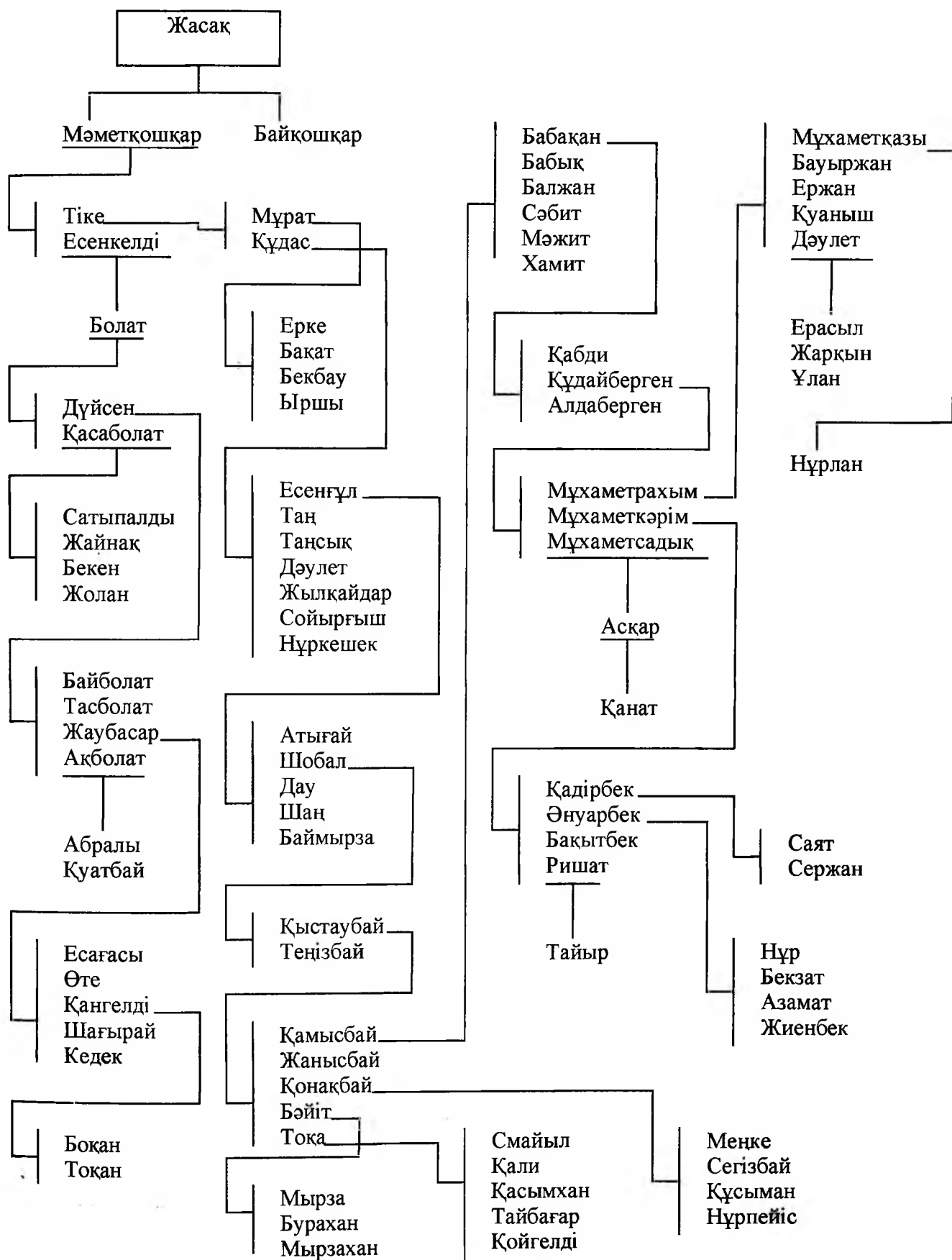

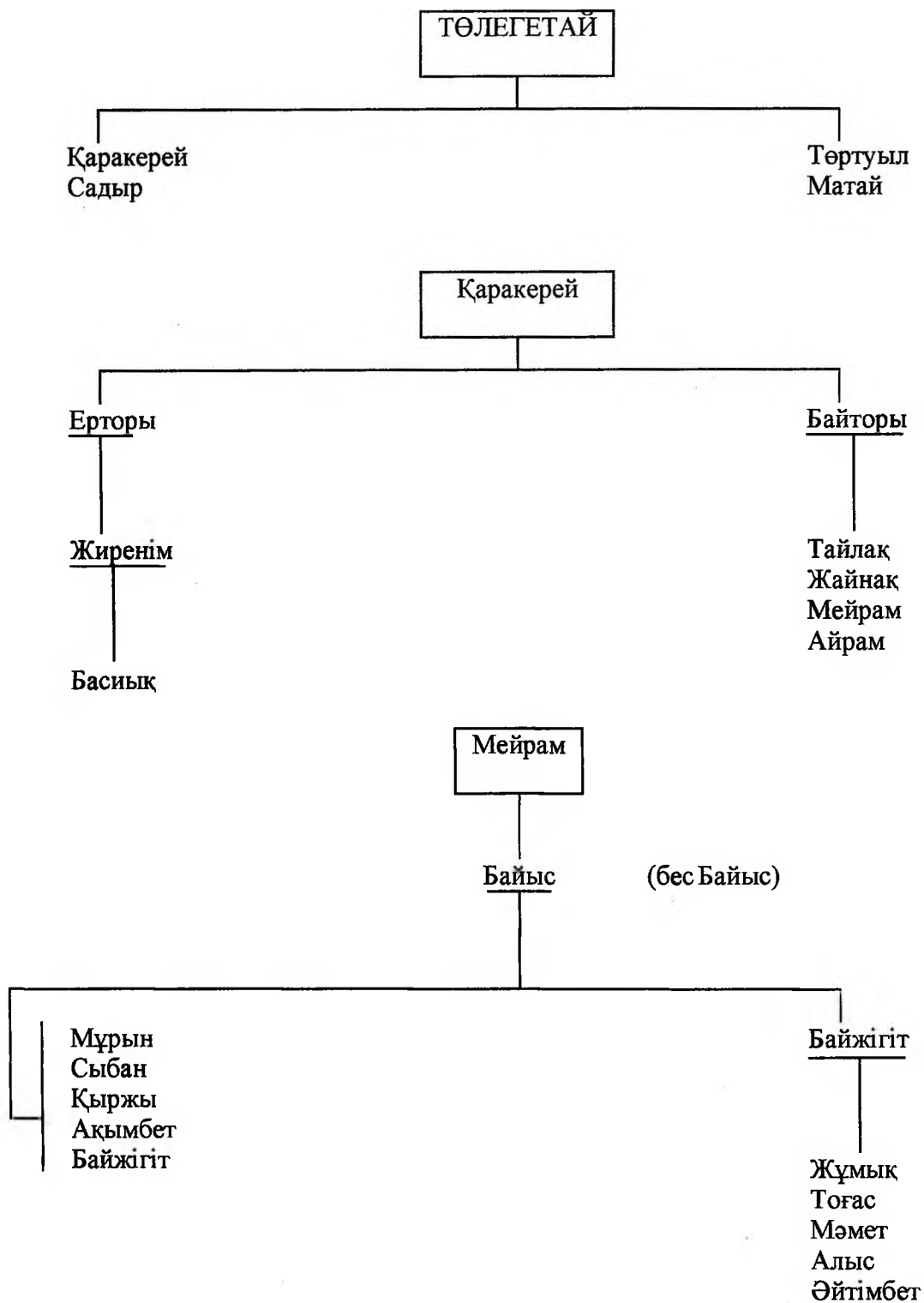
Жоғарыда Төрт Телегетайдан тараған Матай, Садыр аталарын, және Ергенекті, Терістанбалы, Қарауыл - Жасақ руларына жататын ілгергі ірі аталарға тоқталып, 7-8 атаға дейін тараттық. Ол аталарды ішкі тармақтарына таратуды мақсат етпейміз. Біз Қожанбет руы мен Төртуыл руларын, Тоғыз руларын толығырақ таратамыз.

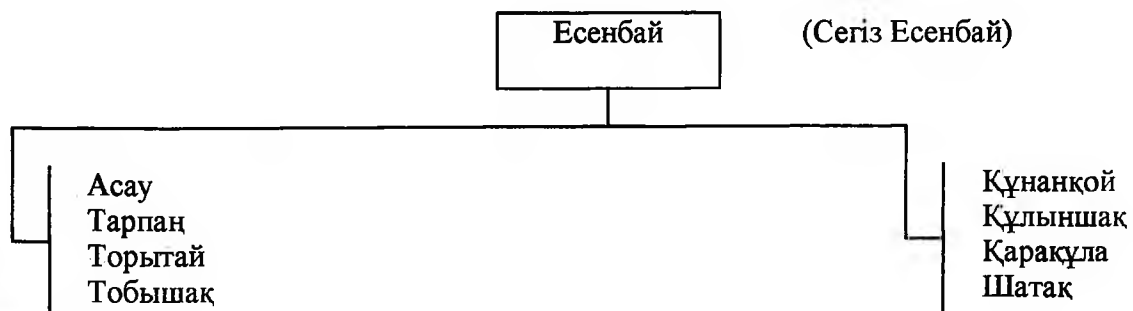
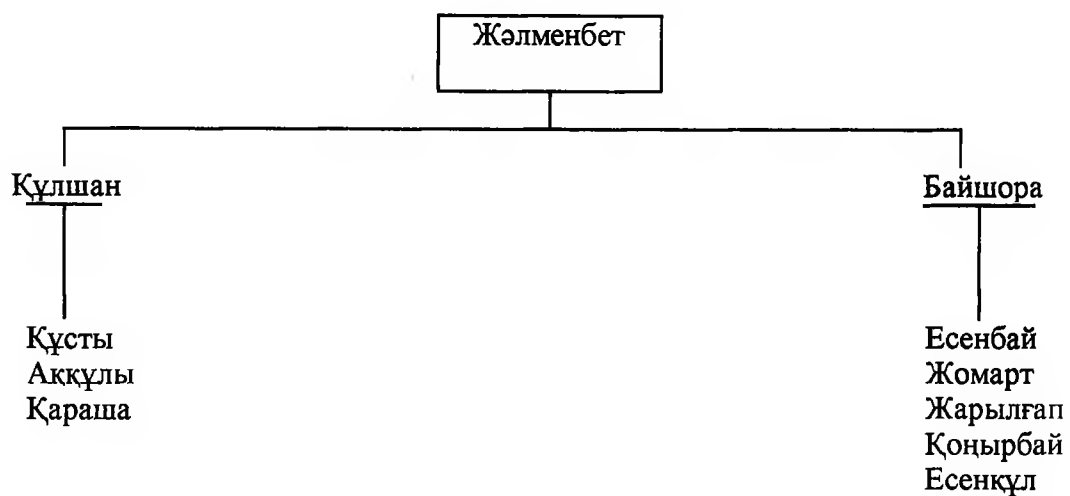
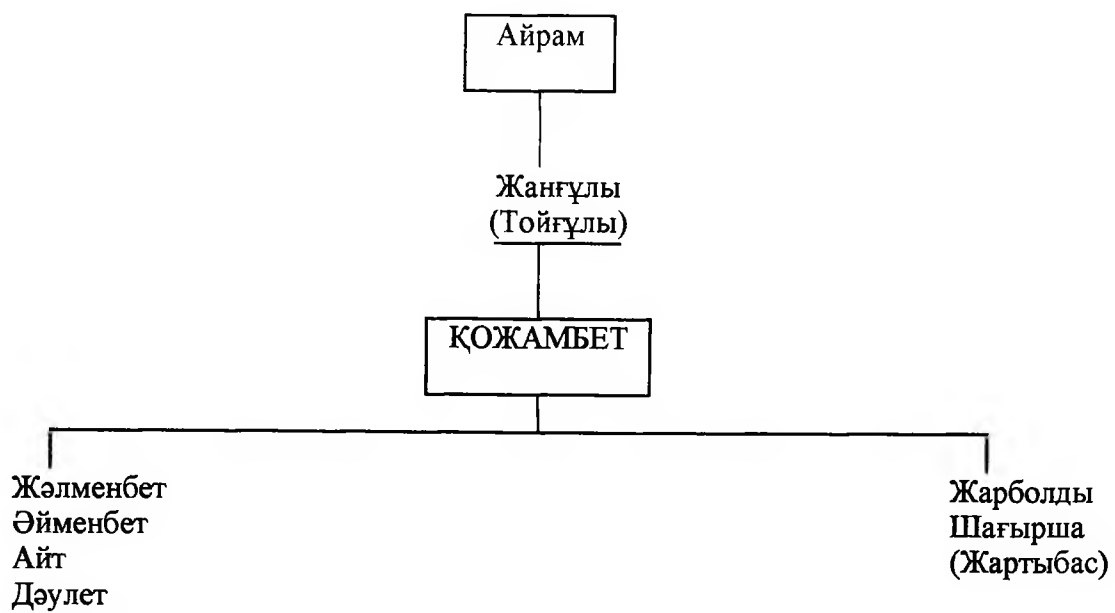
Қарауыл - Жасақ

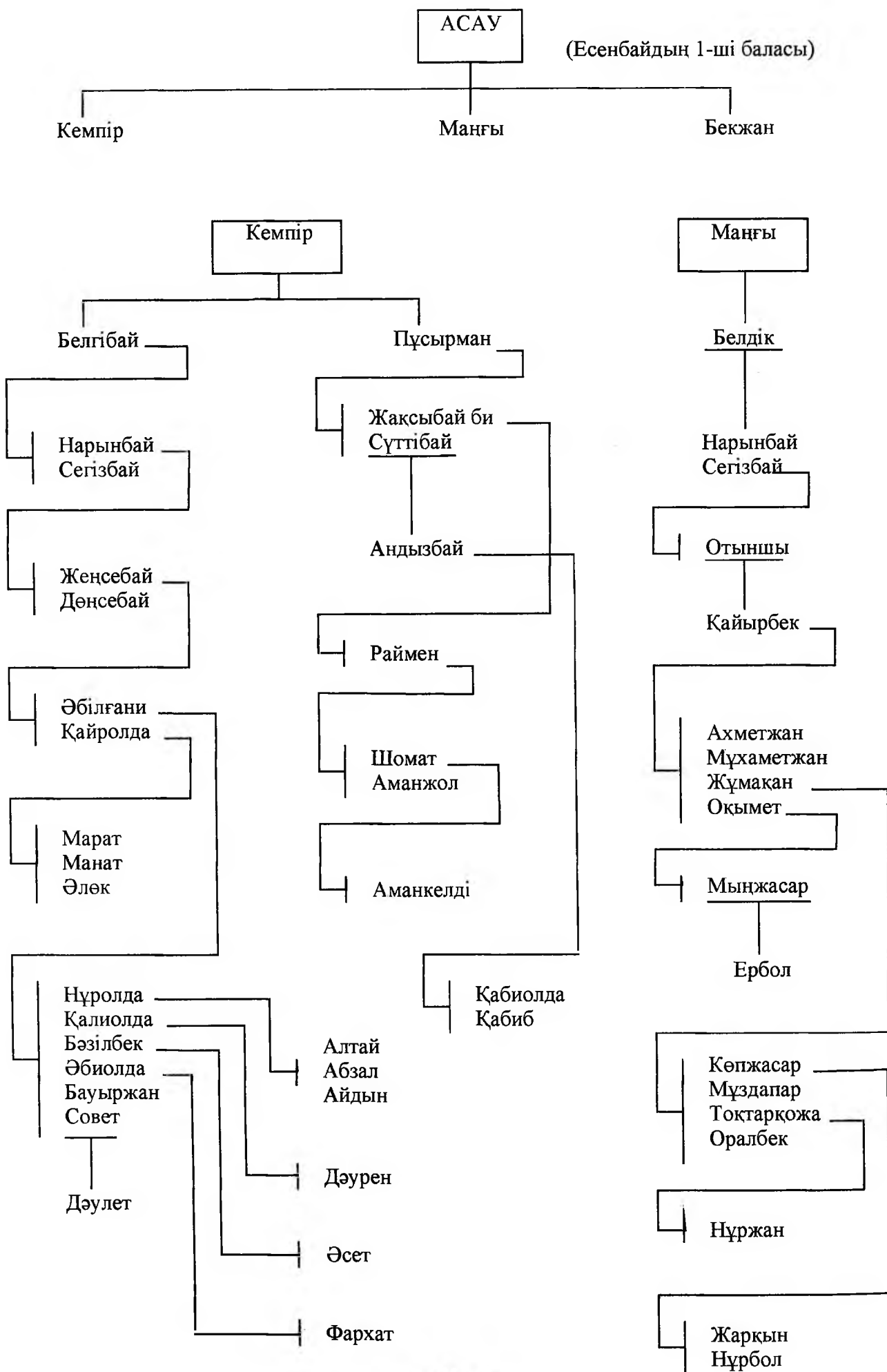
Белгібай — Өтеген — Асан — Қарауыл — Жасақ

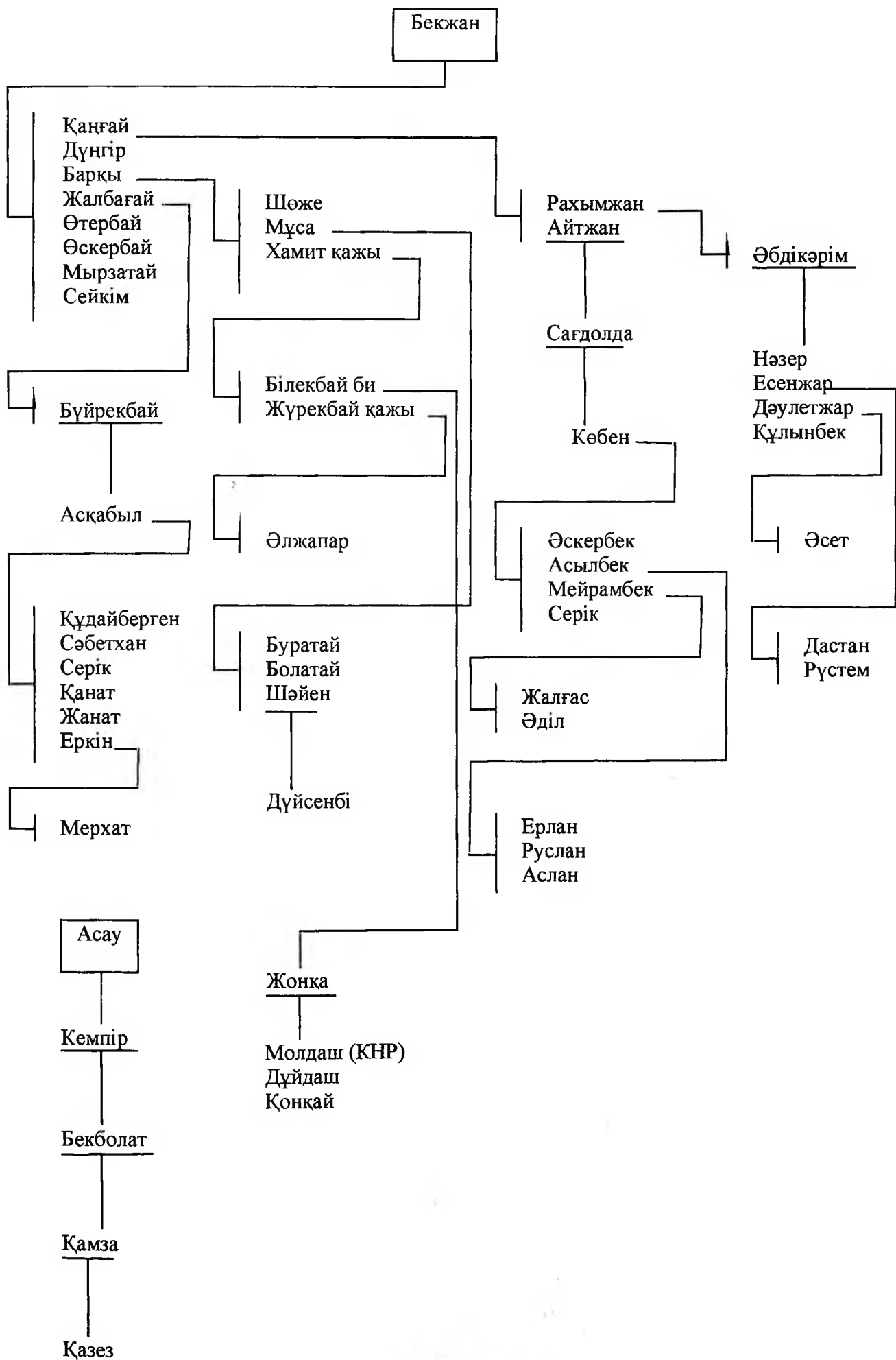

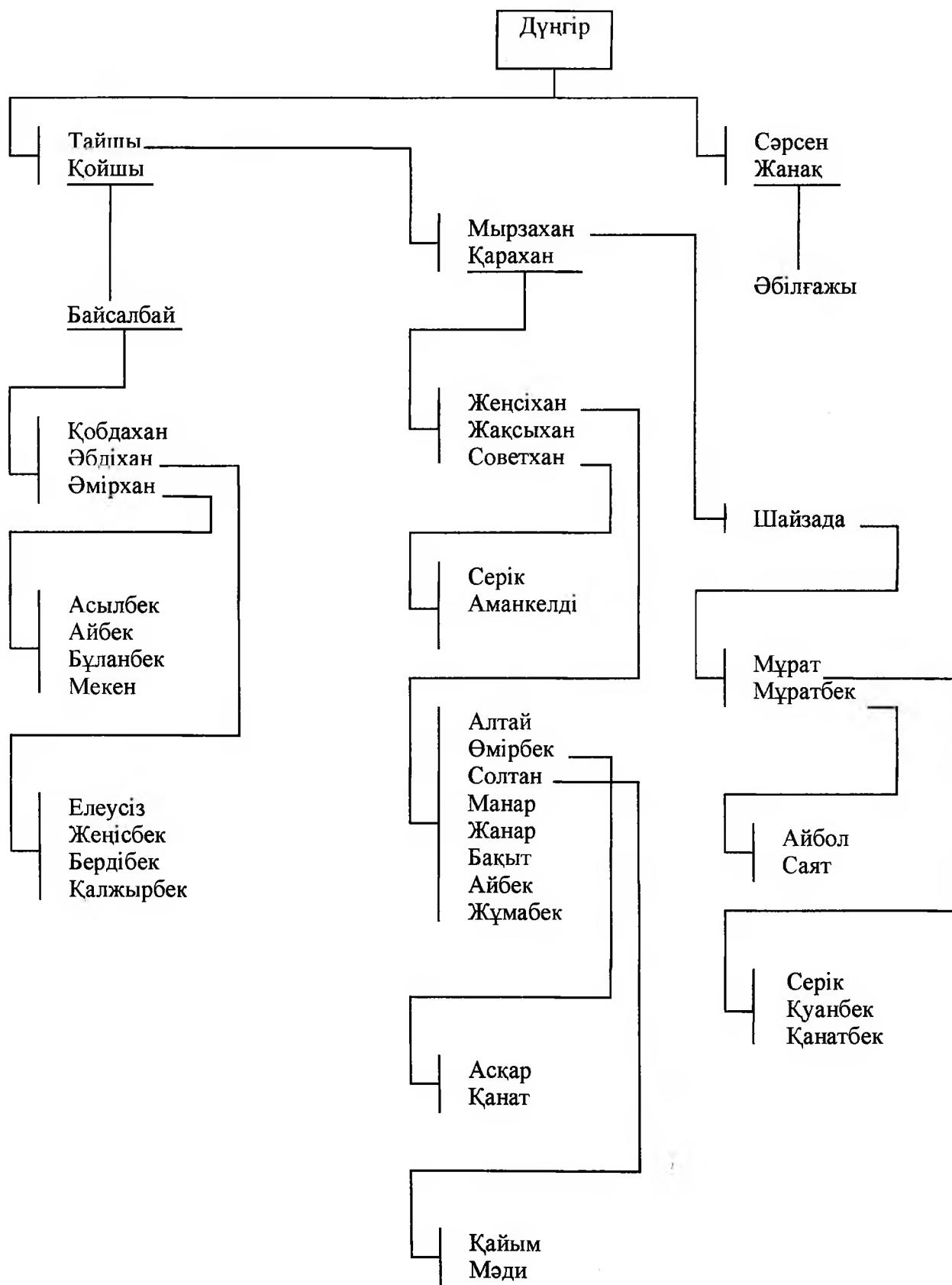
НАЙМАННЫҢ НЕГІЗІ - ТӨРТ ТӨЛЕГЕТАЙ

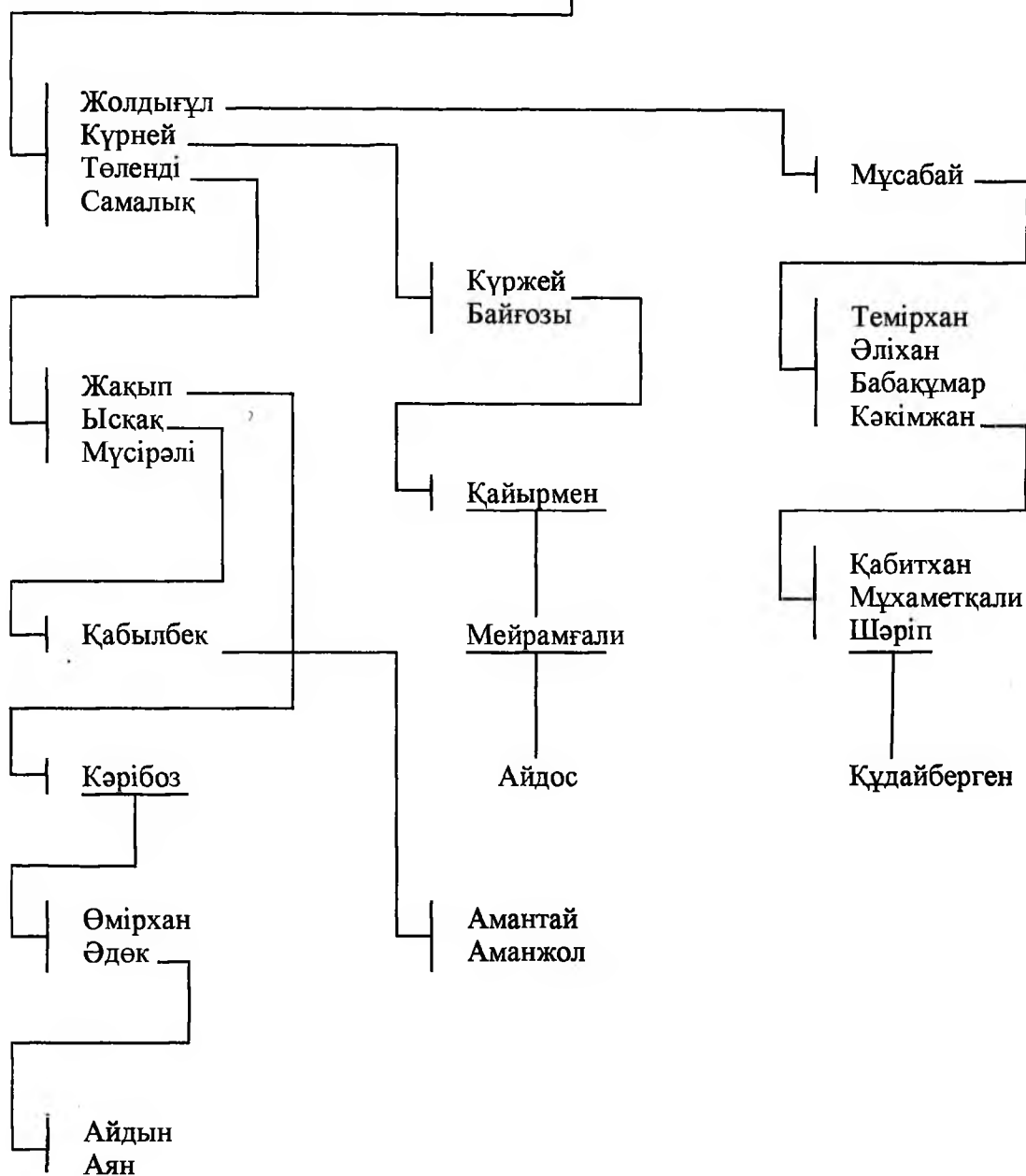

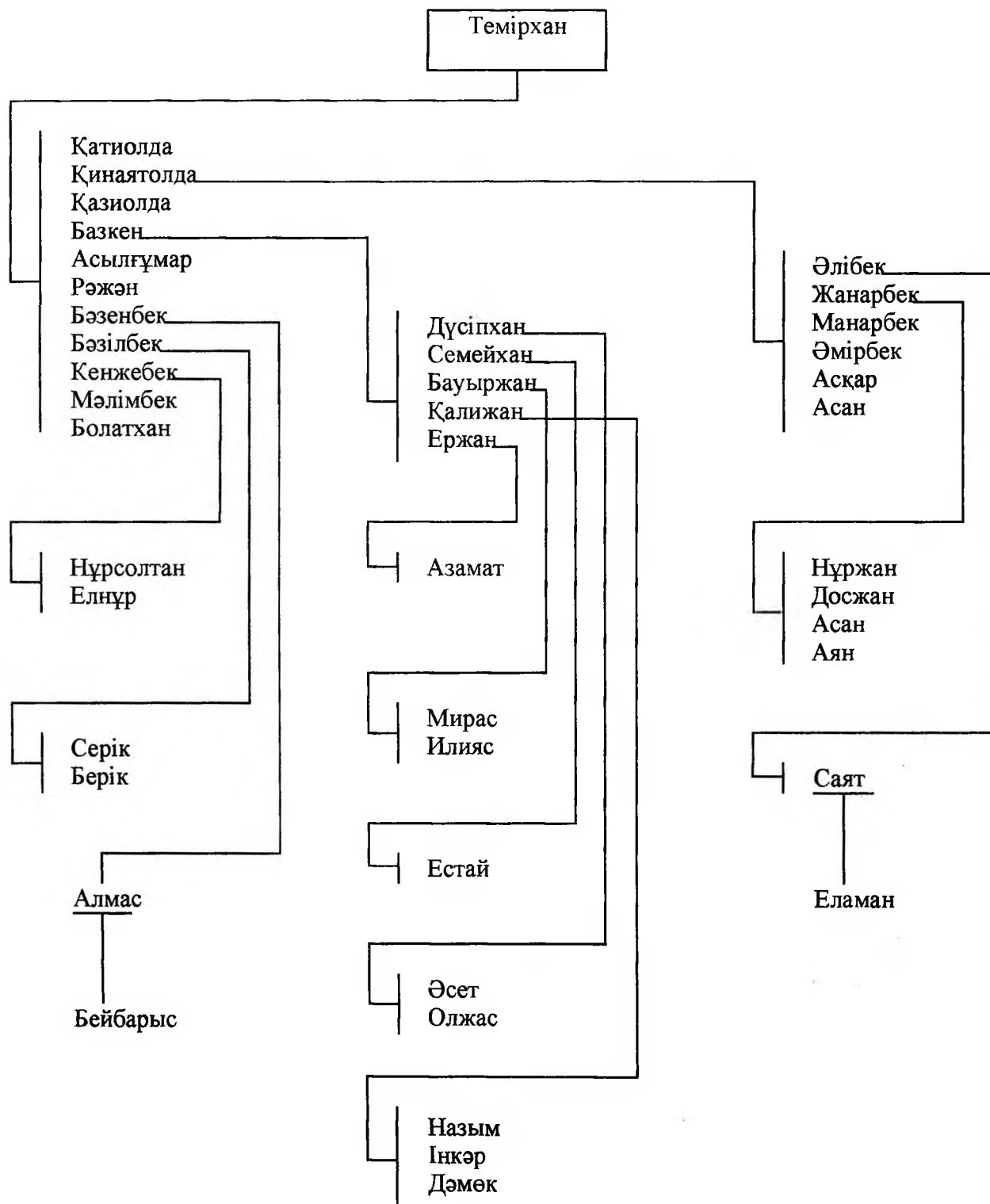

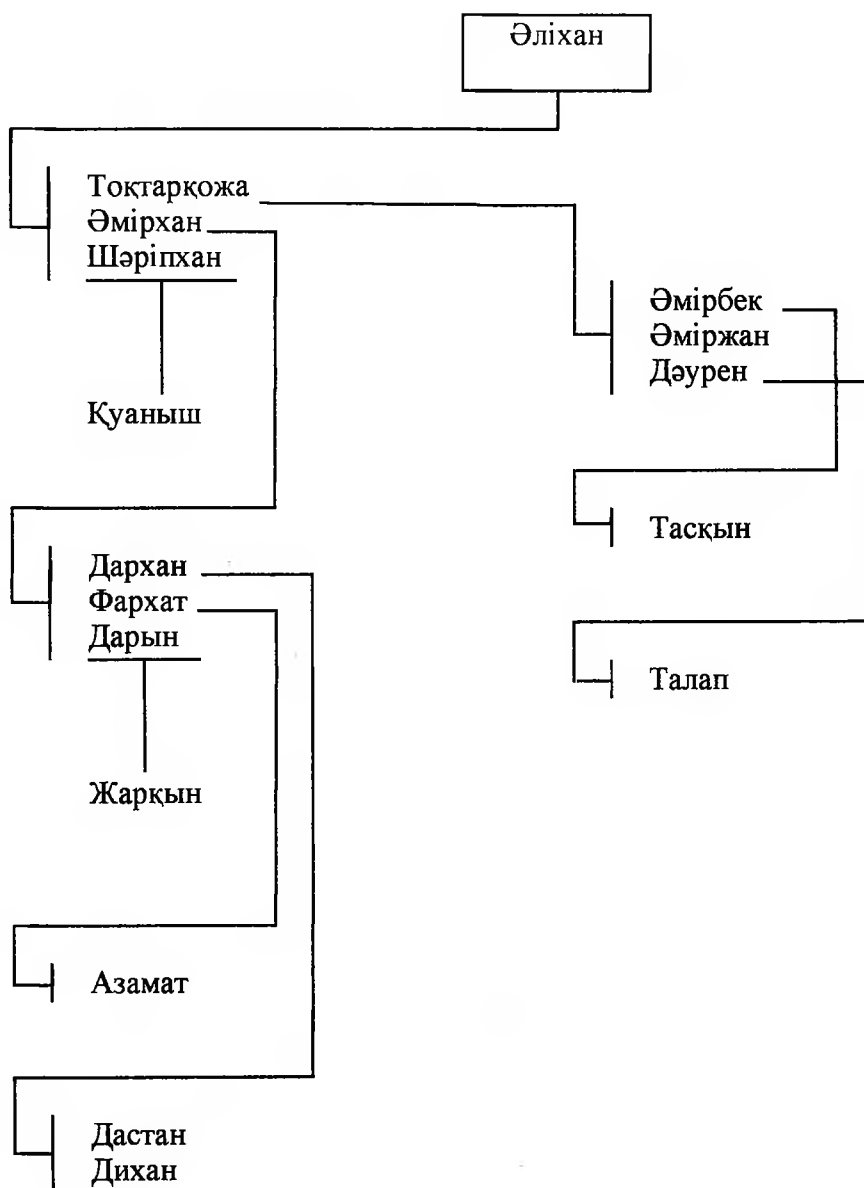
ТАРПАҢ

(Есенбайдың II-ші баласы)

Бекмырза

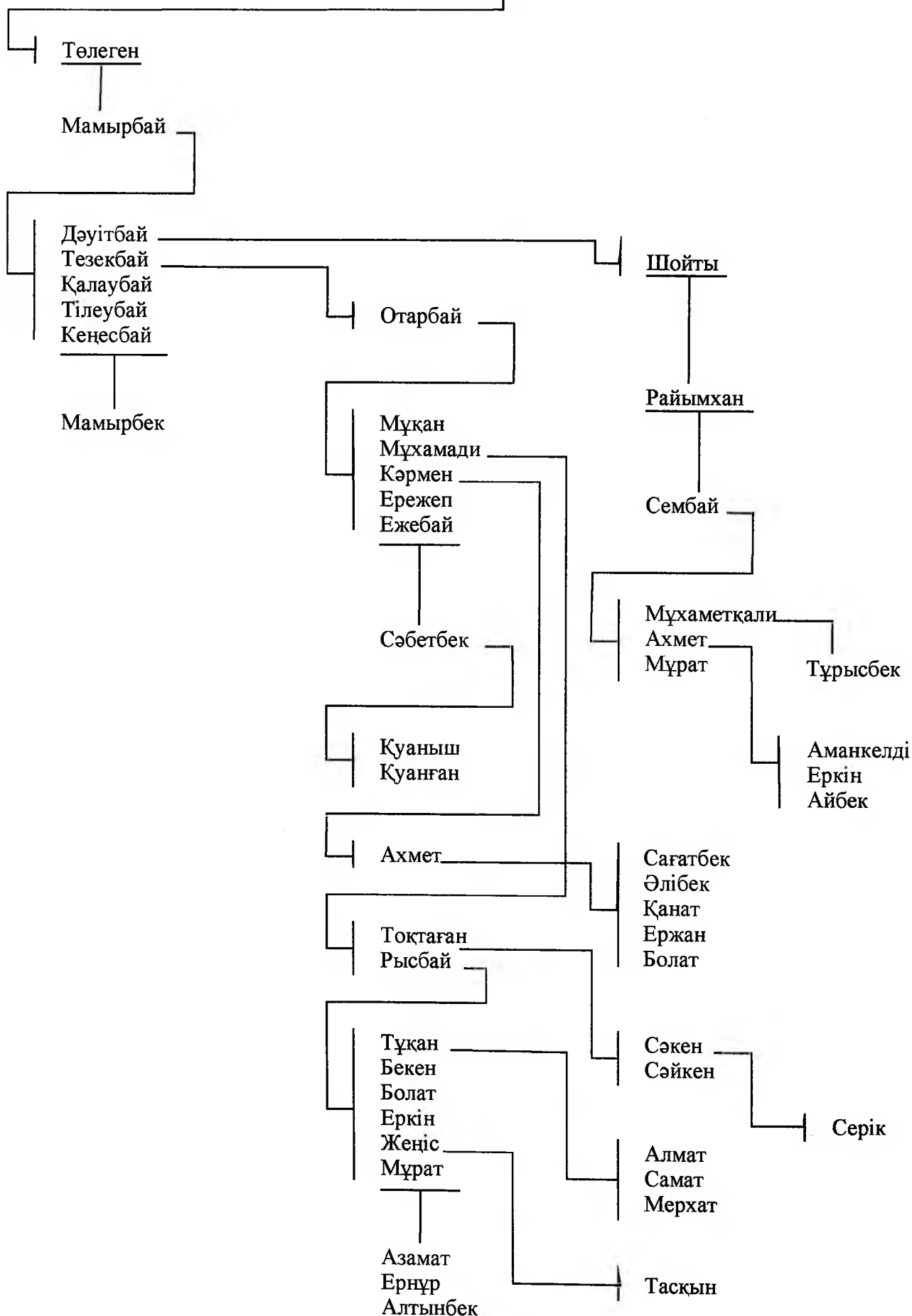

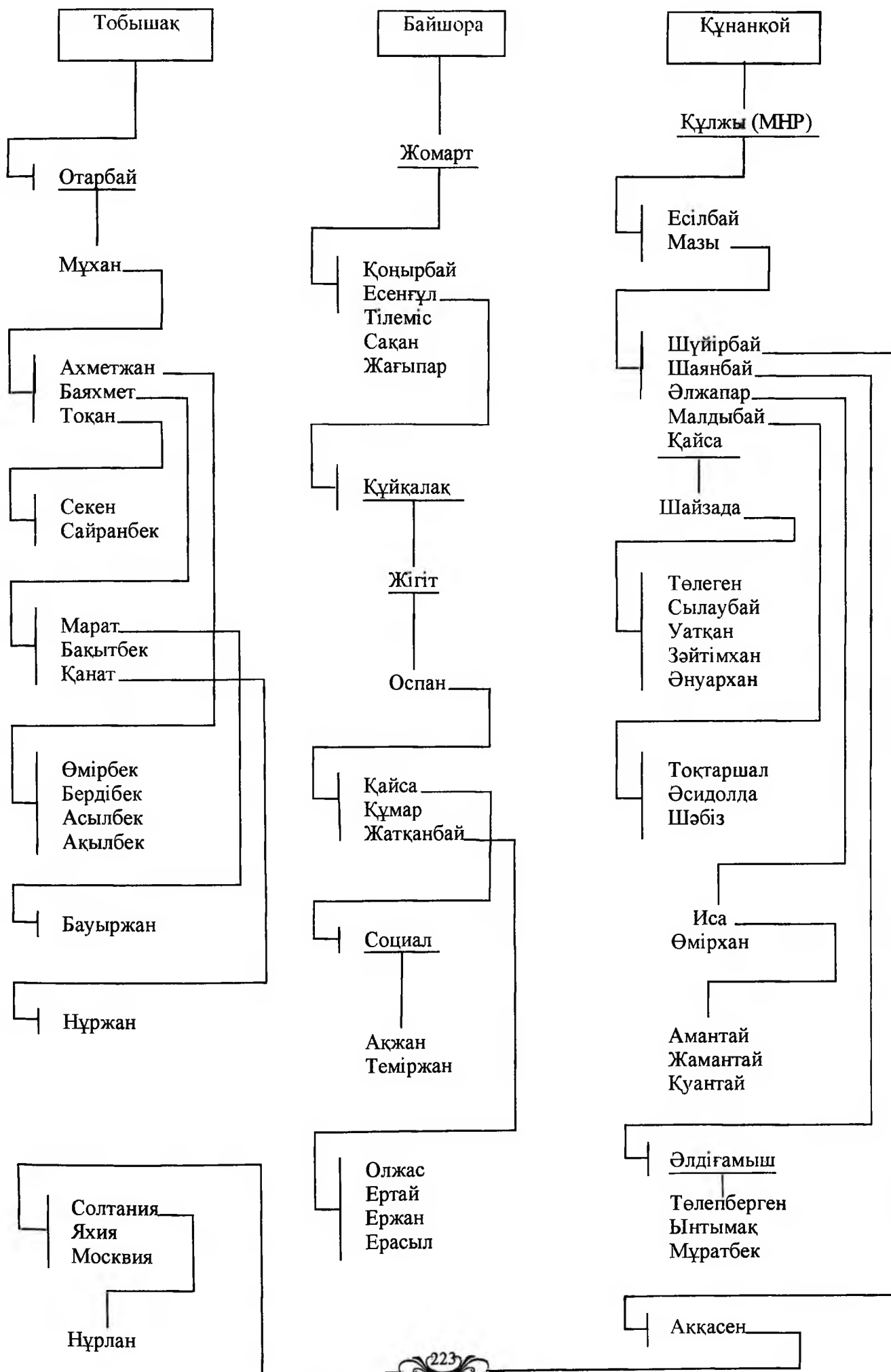

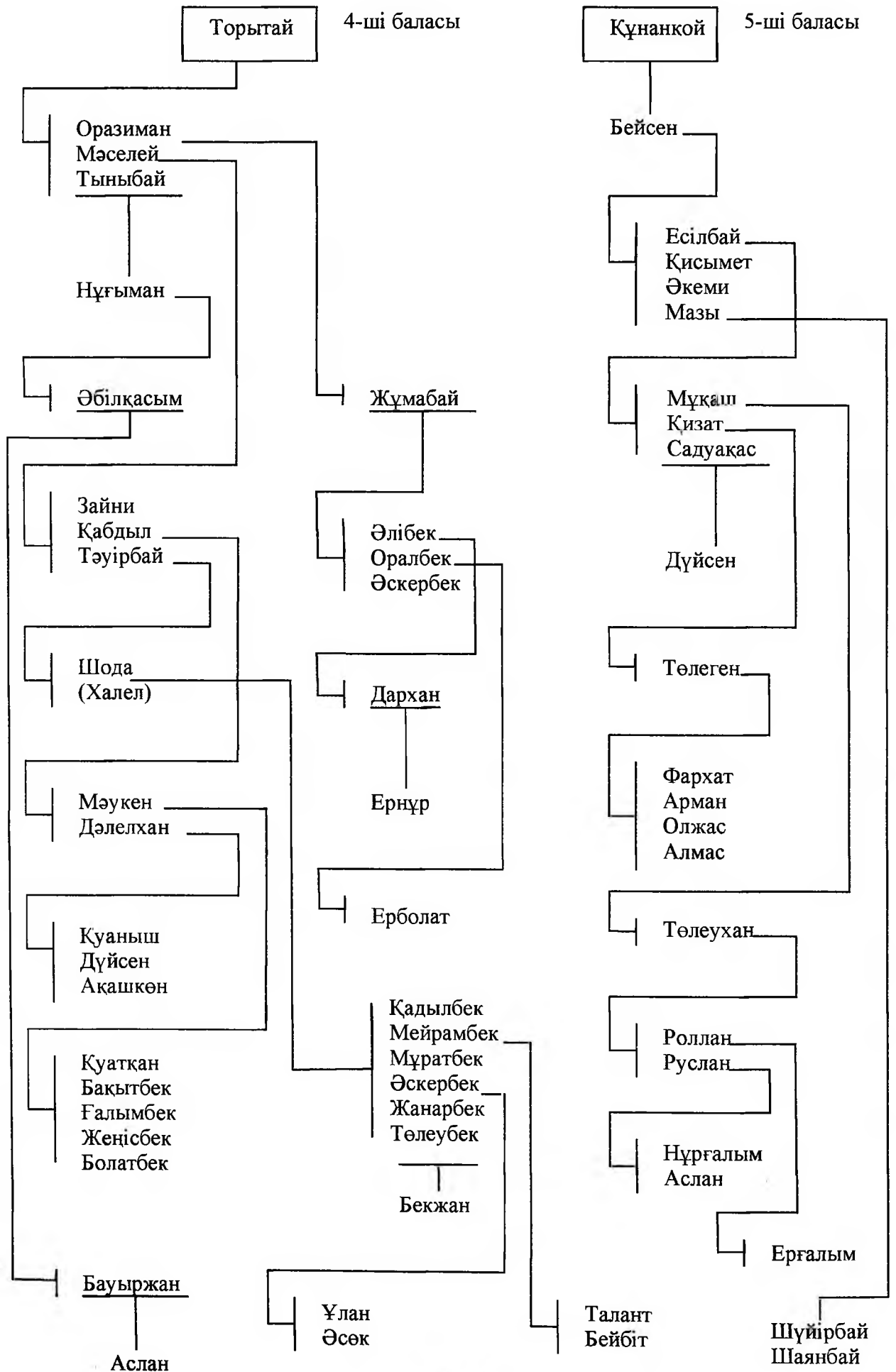

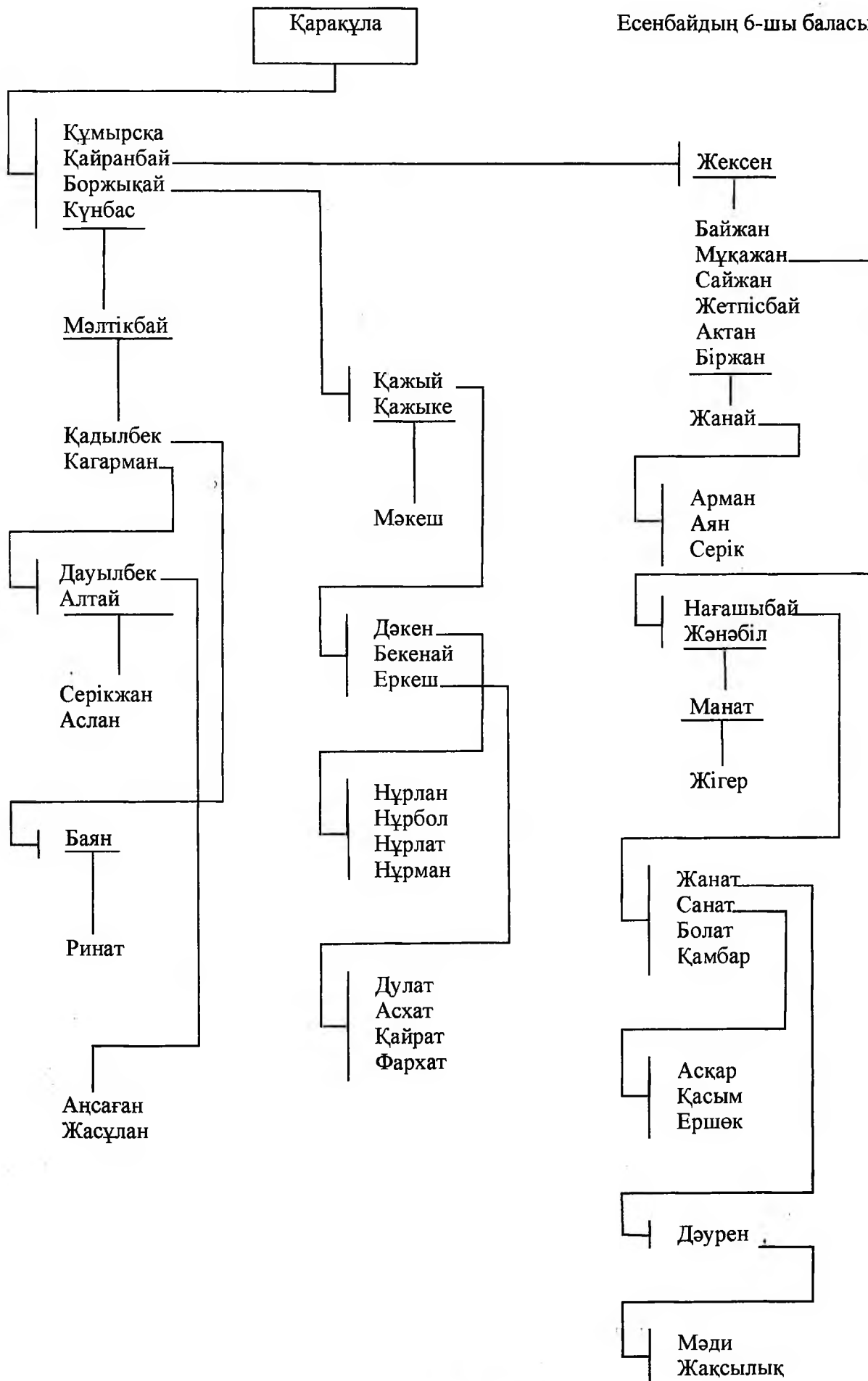
Тобышақ

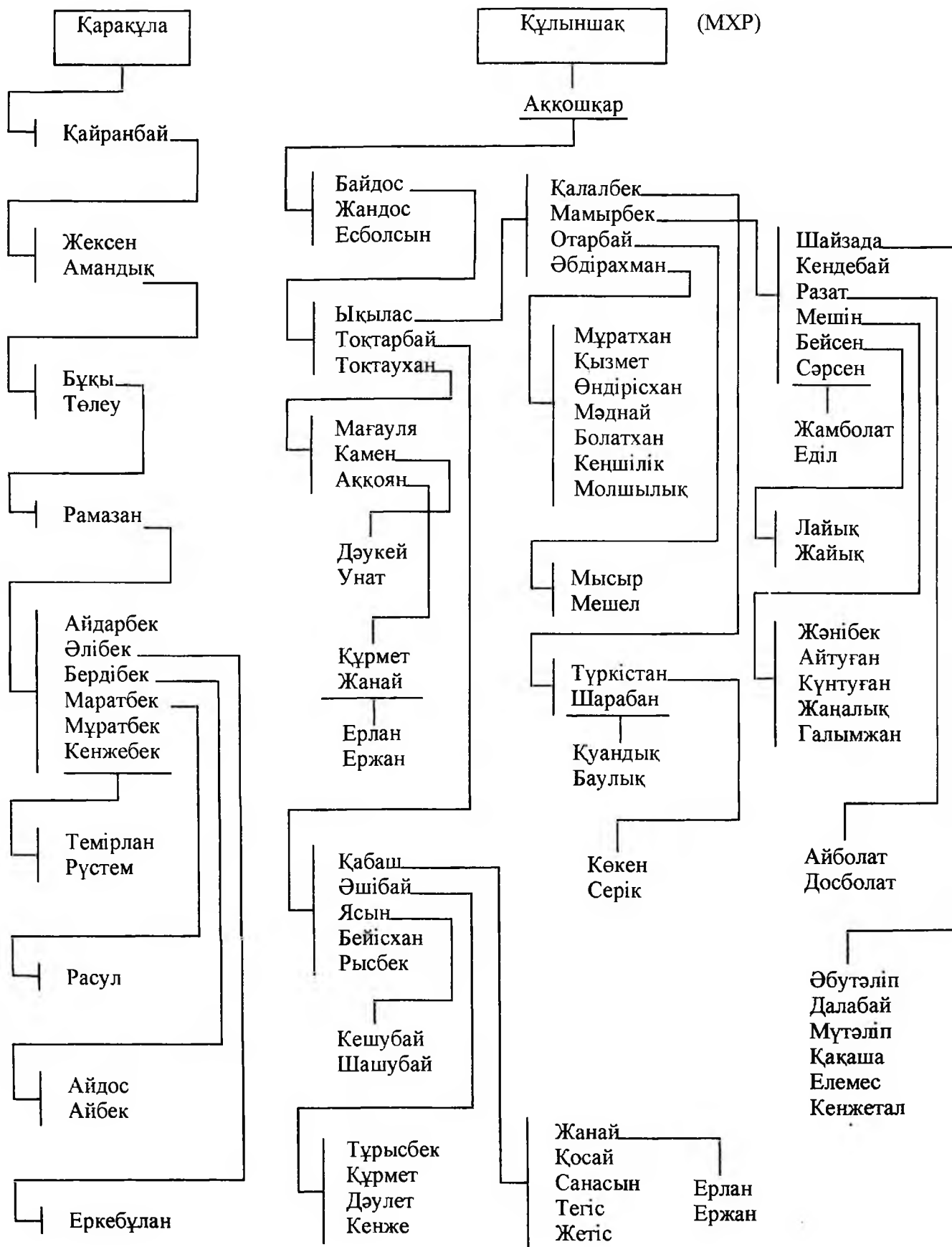
Есенбайдың 3-ші баласы

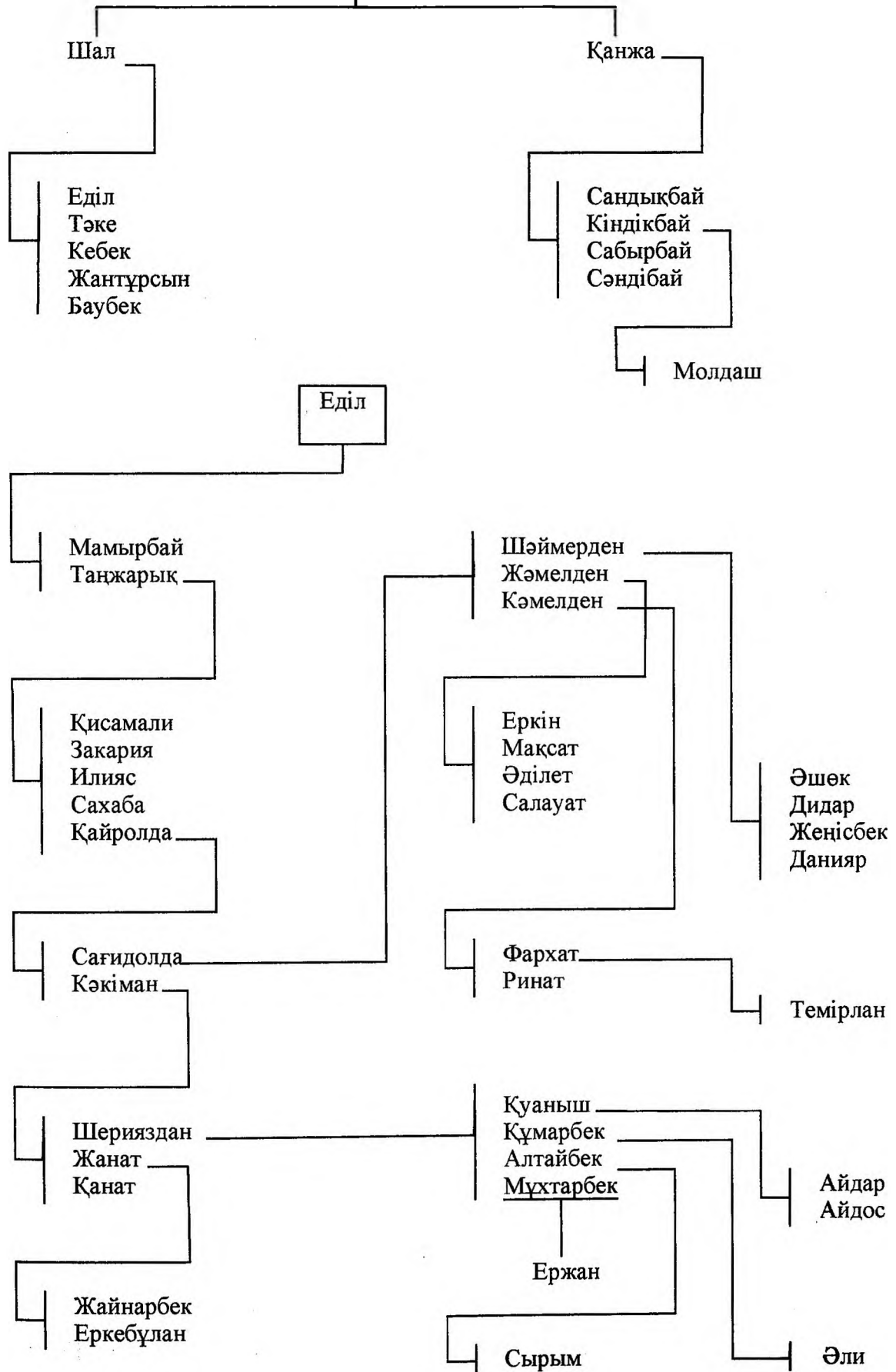

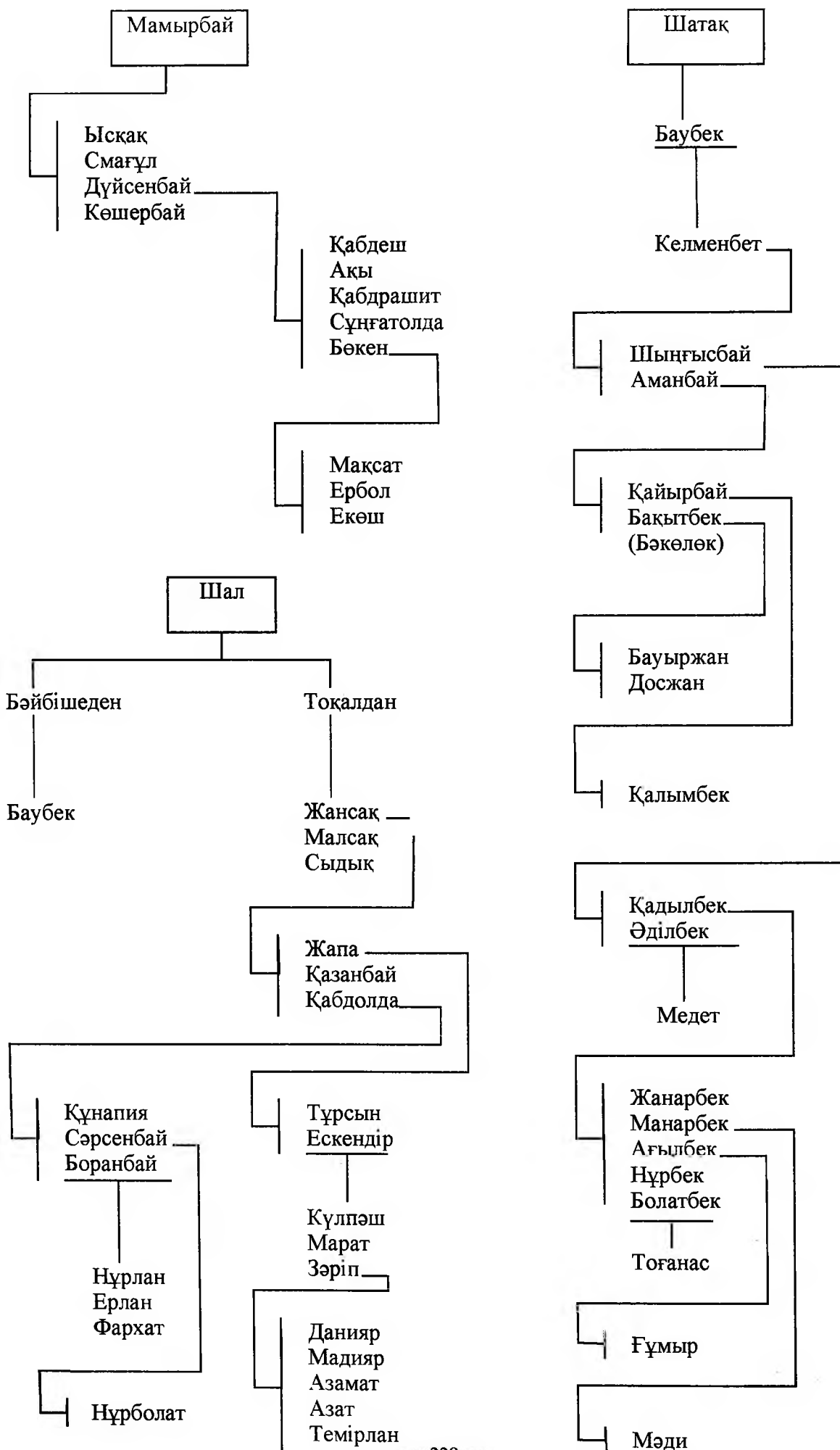
К. Туркістан, М.Науан, М.Разат “Құлыншак атасының таралуы”
МХР-да тұратын туыскандар.

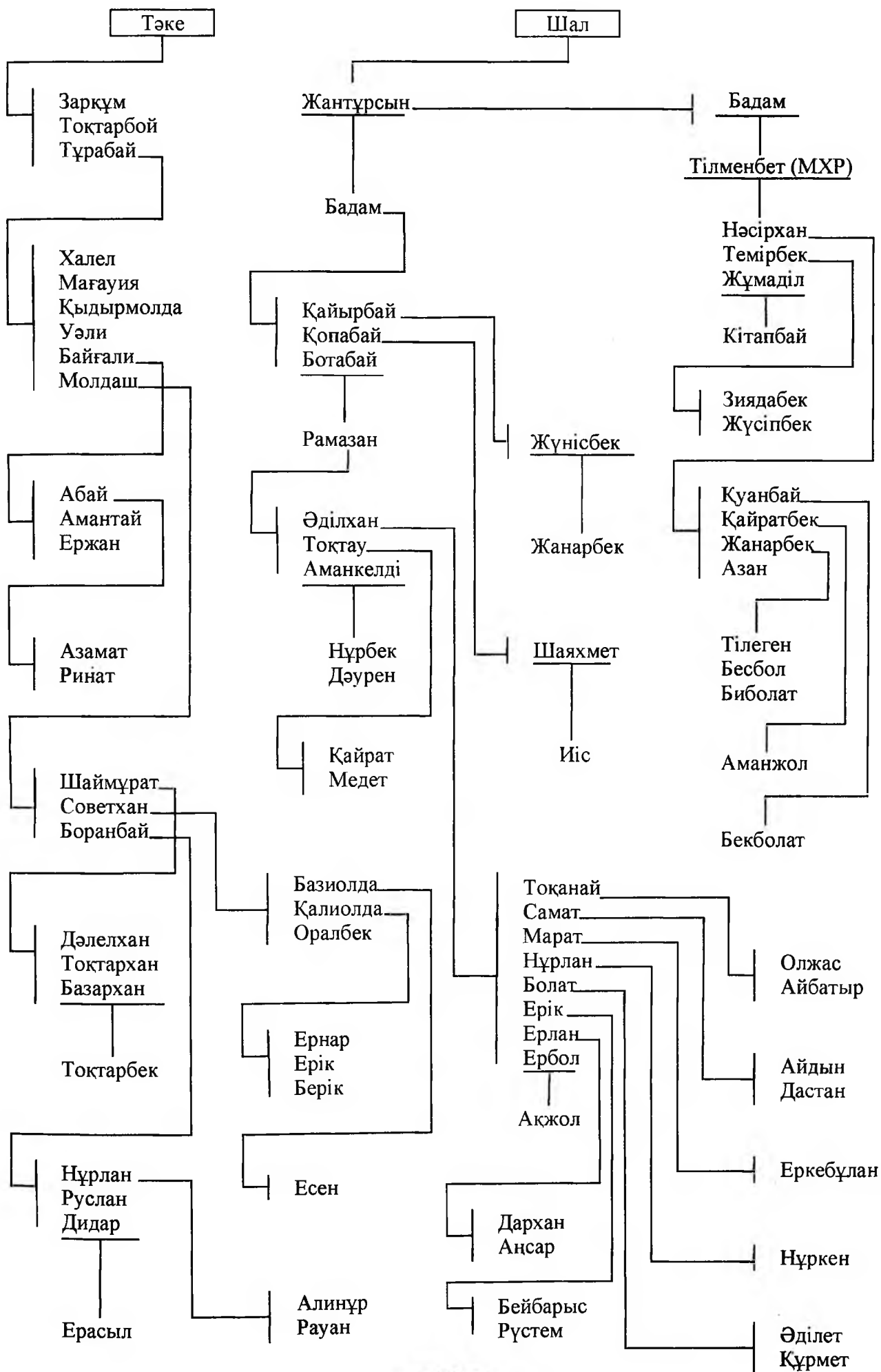
(Құлыншак атасының жалғасы 231 бетте берілді)

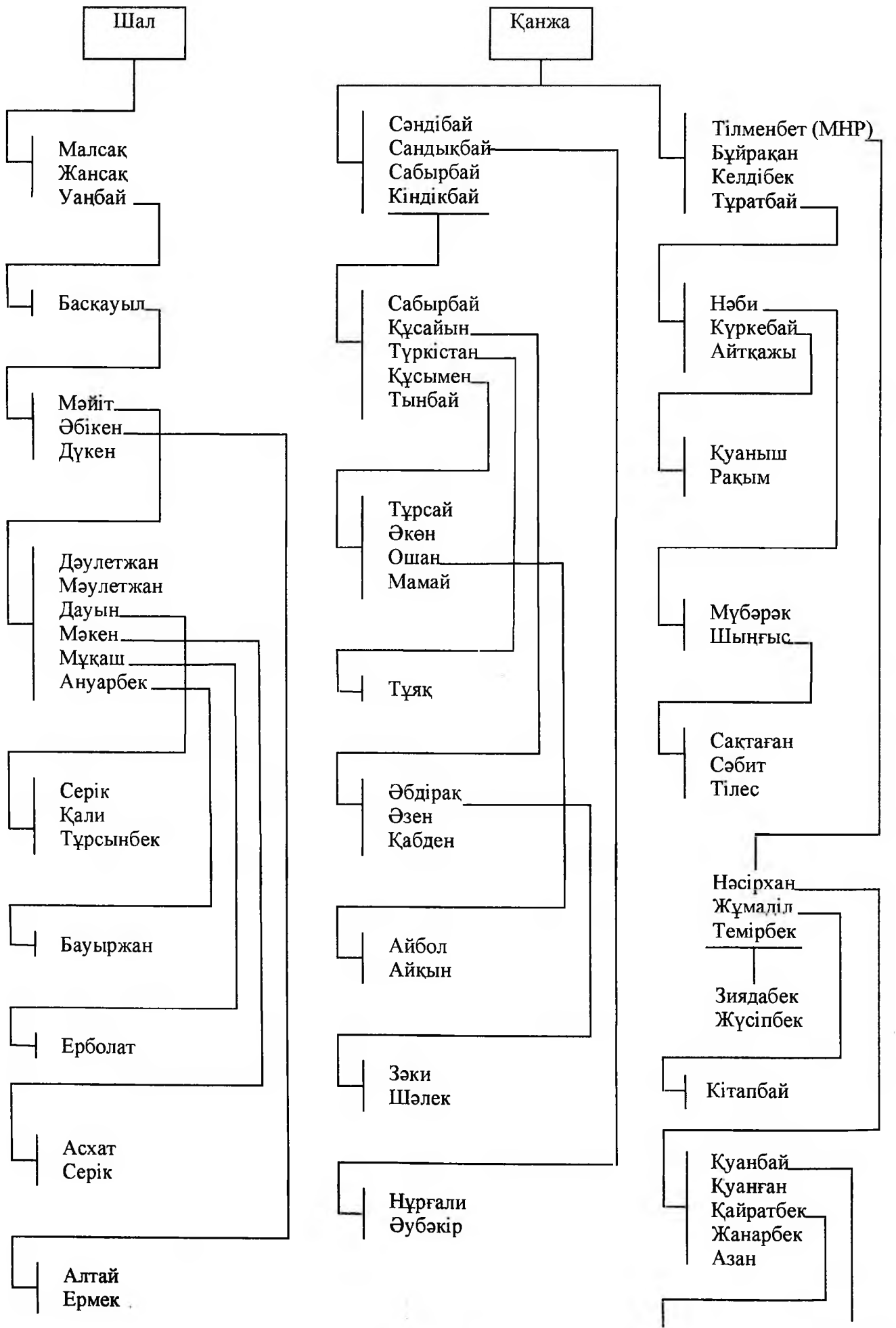
ШАТАҚ

Есенбайдың 7-ші баласы

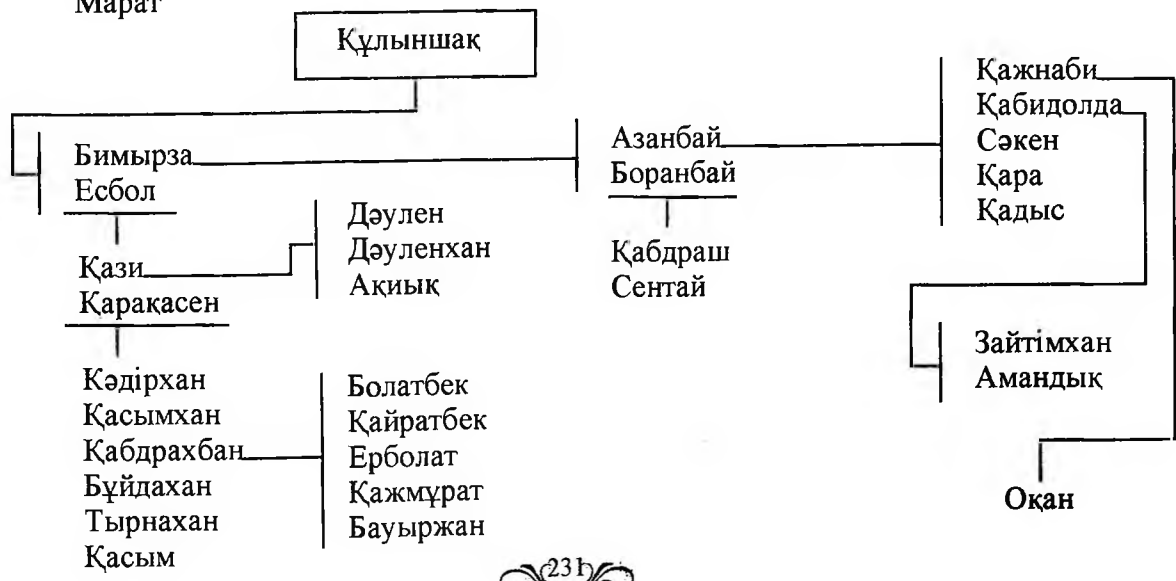
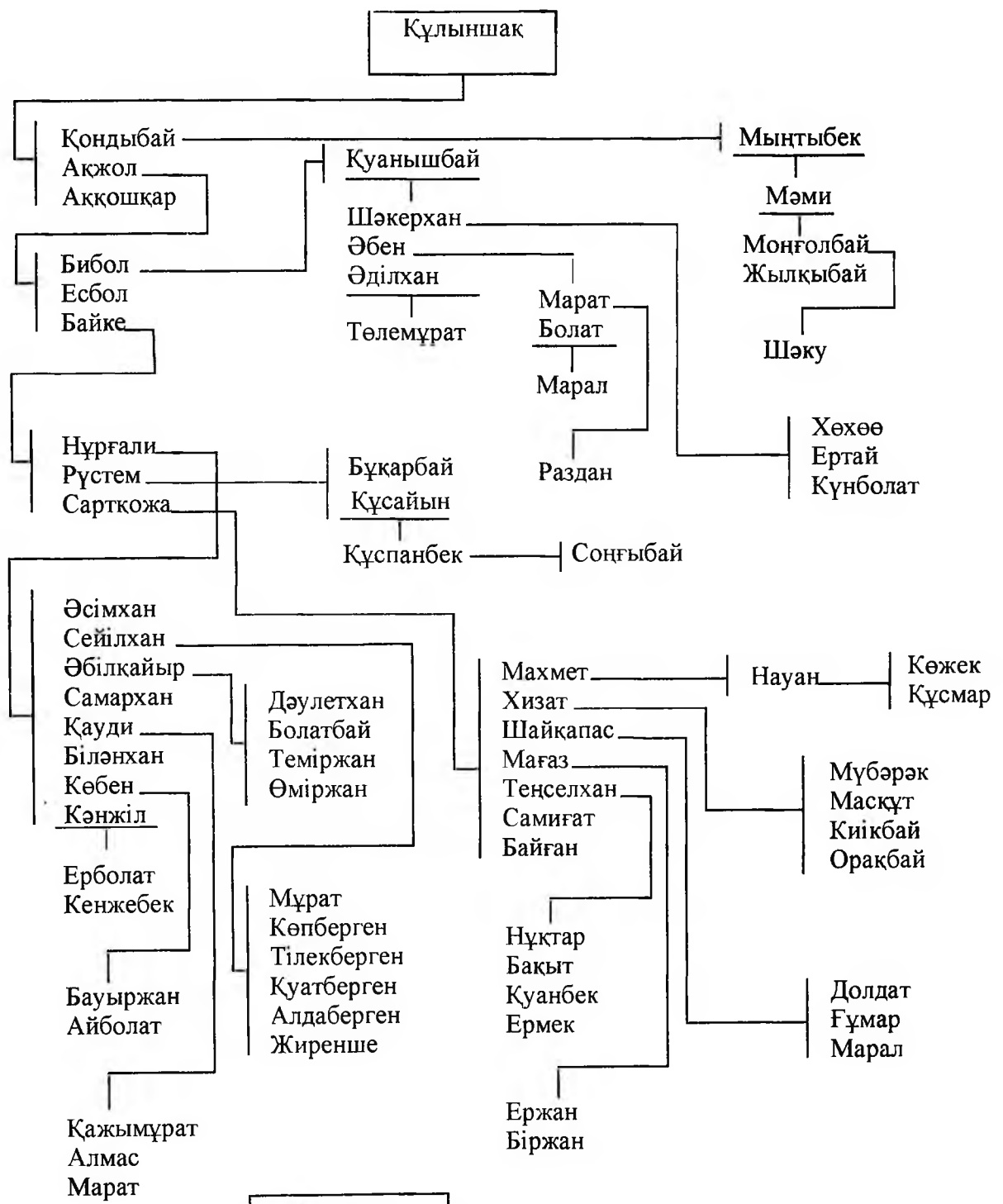

Аманжол

Бекболат

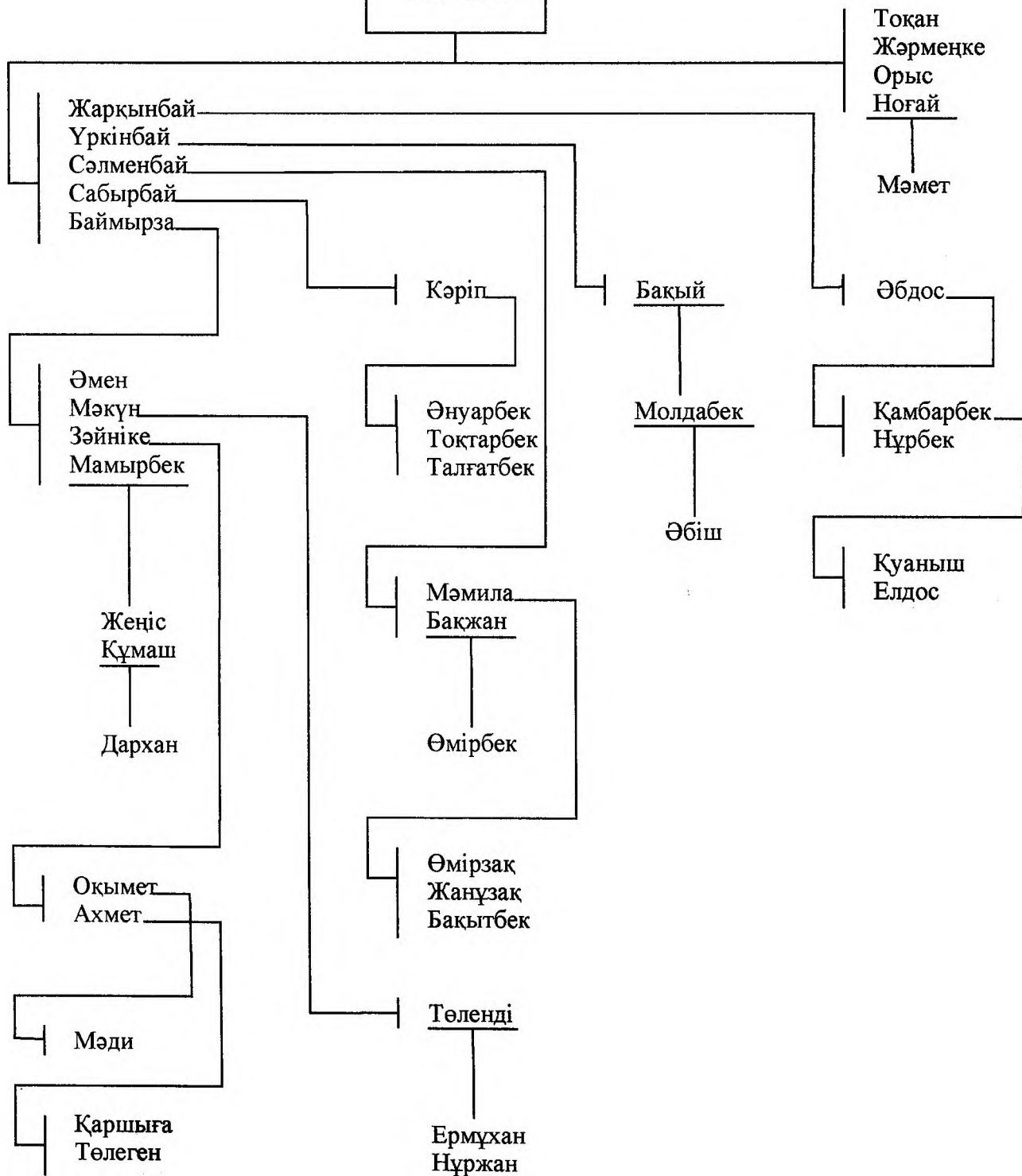
ЖАРЫЛҒАП

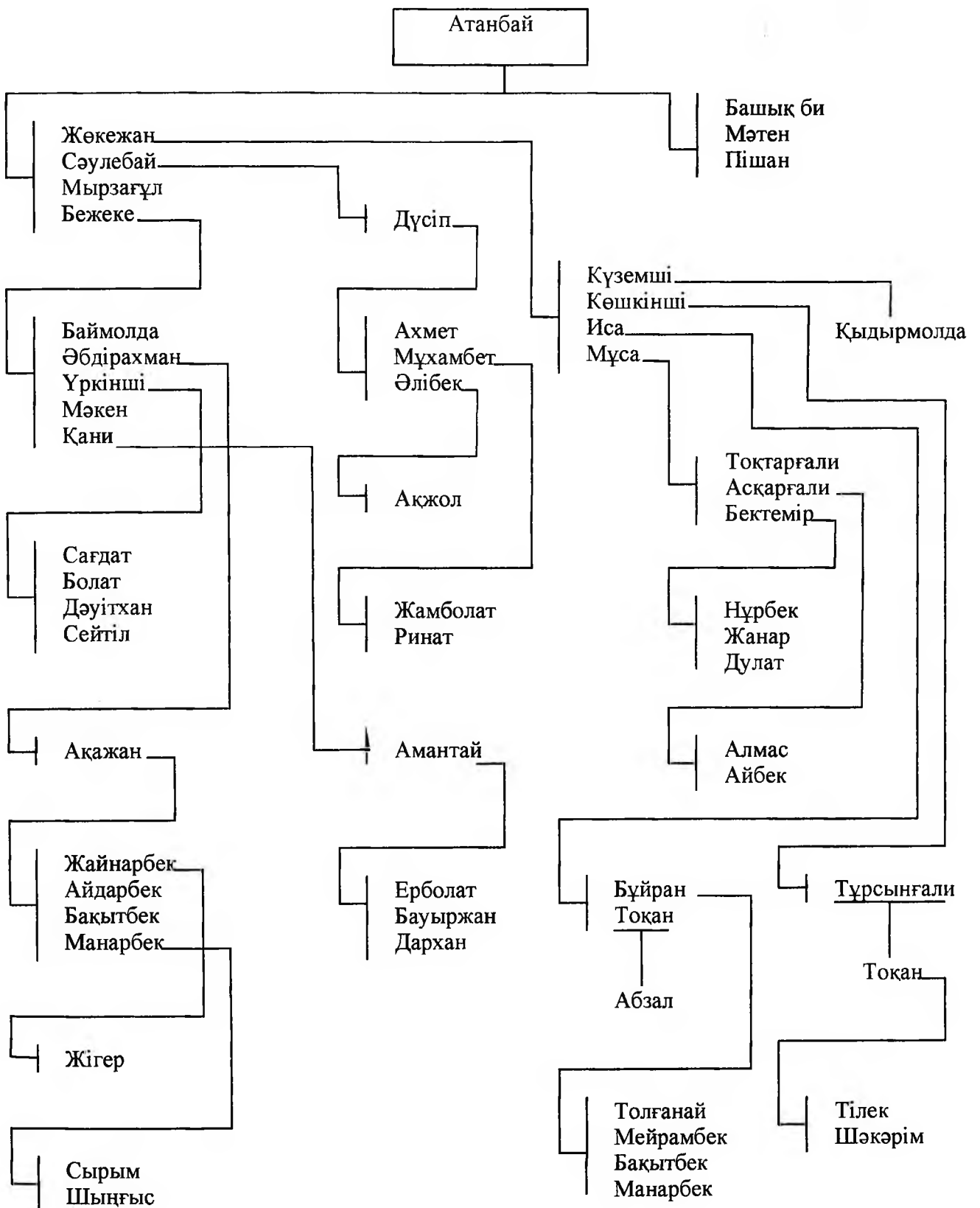
(Жеті Жарылғап)

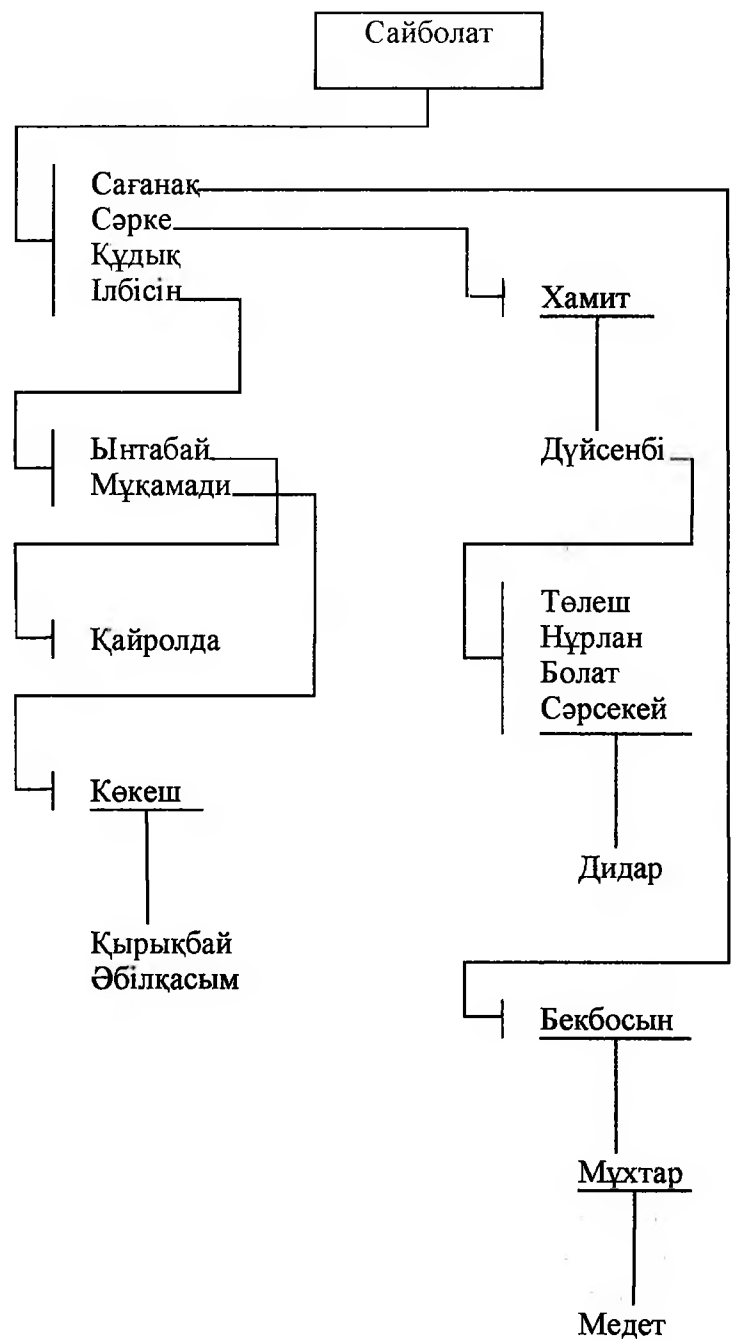
Атымтай
Атанбай
Шұқын
Бал

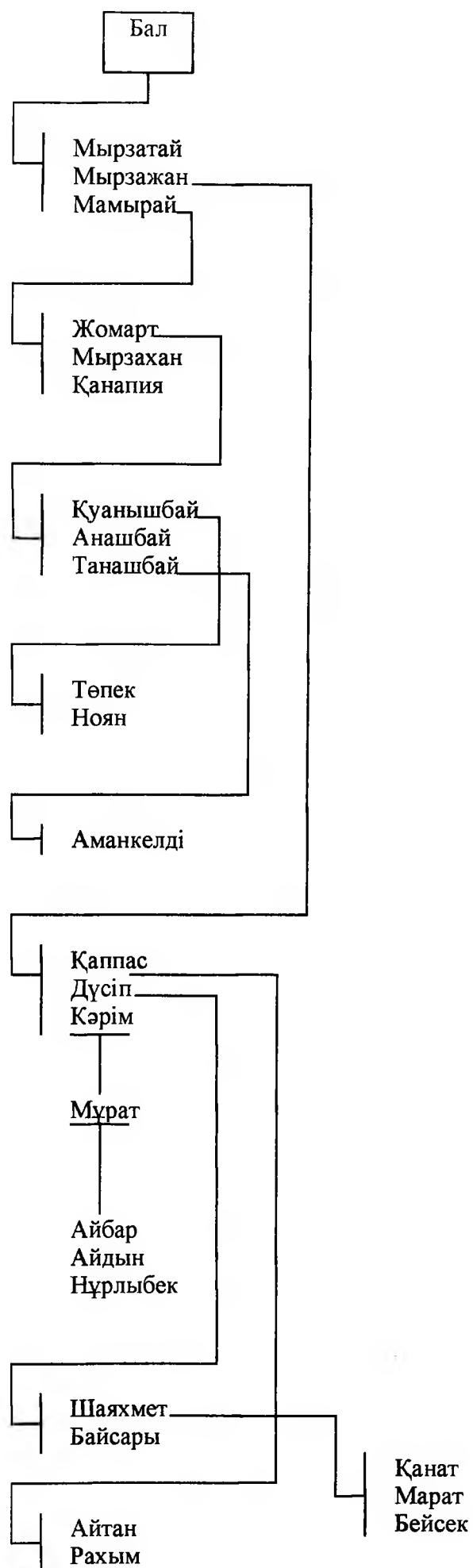
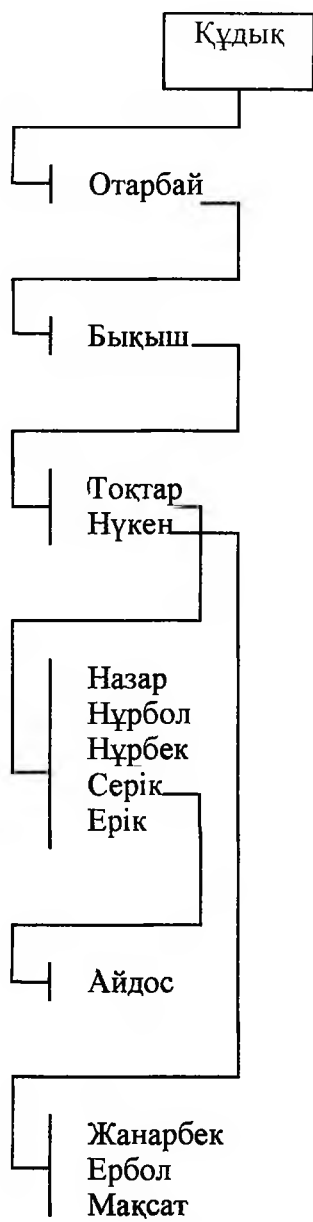
Сайболат
Тасболат
Тышан

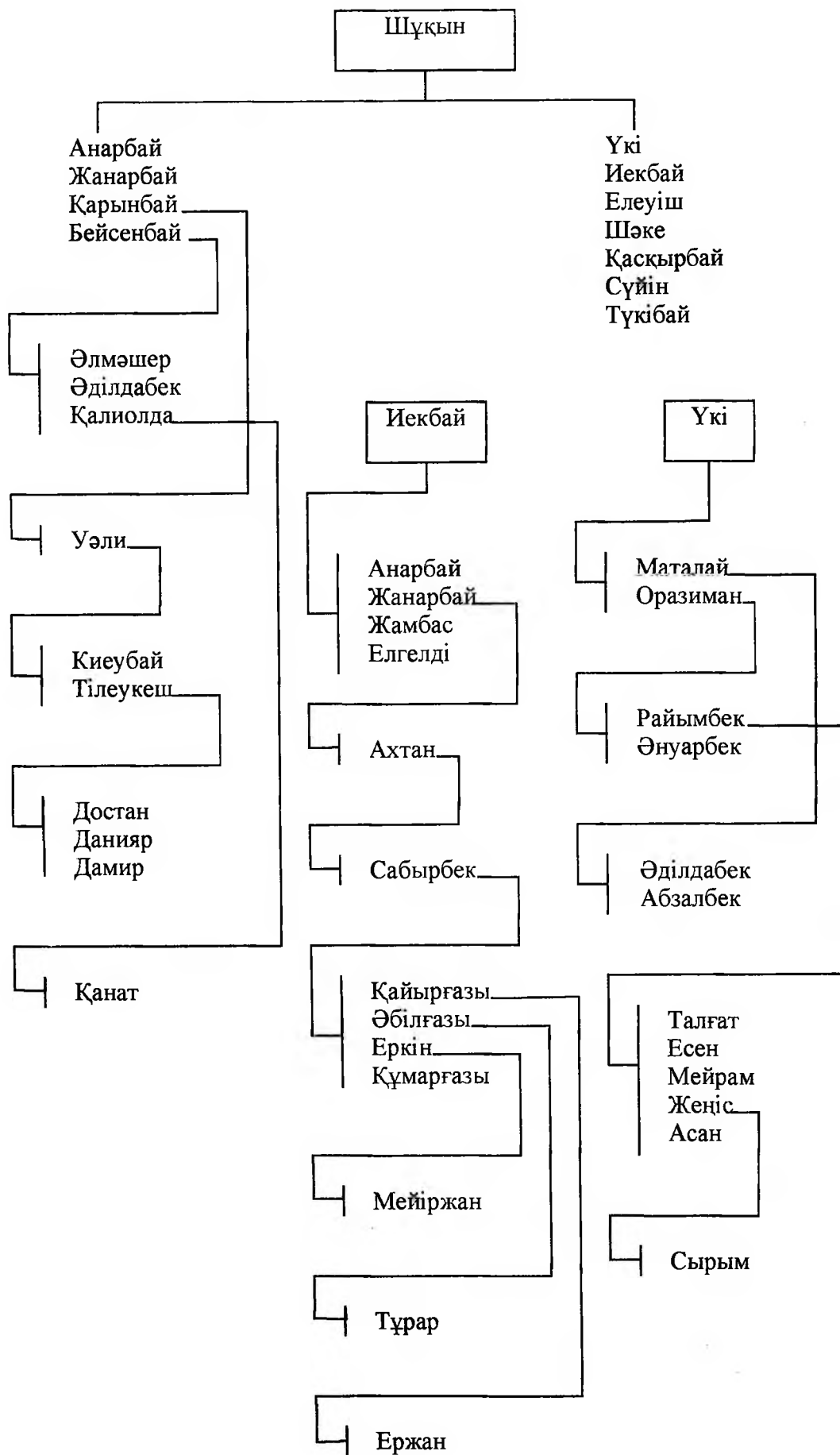
АТЫМТАЙ

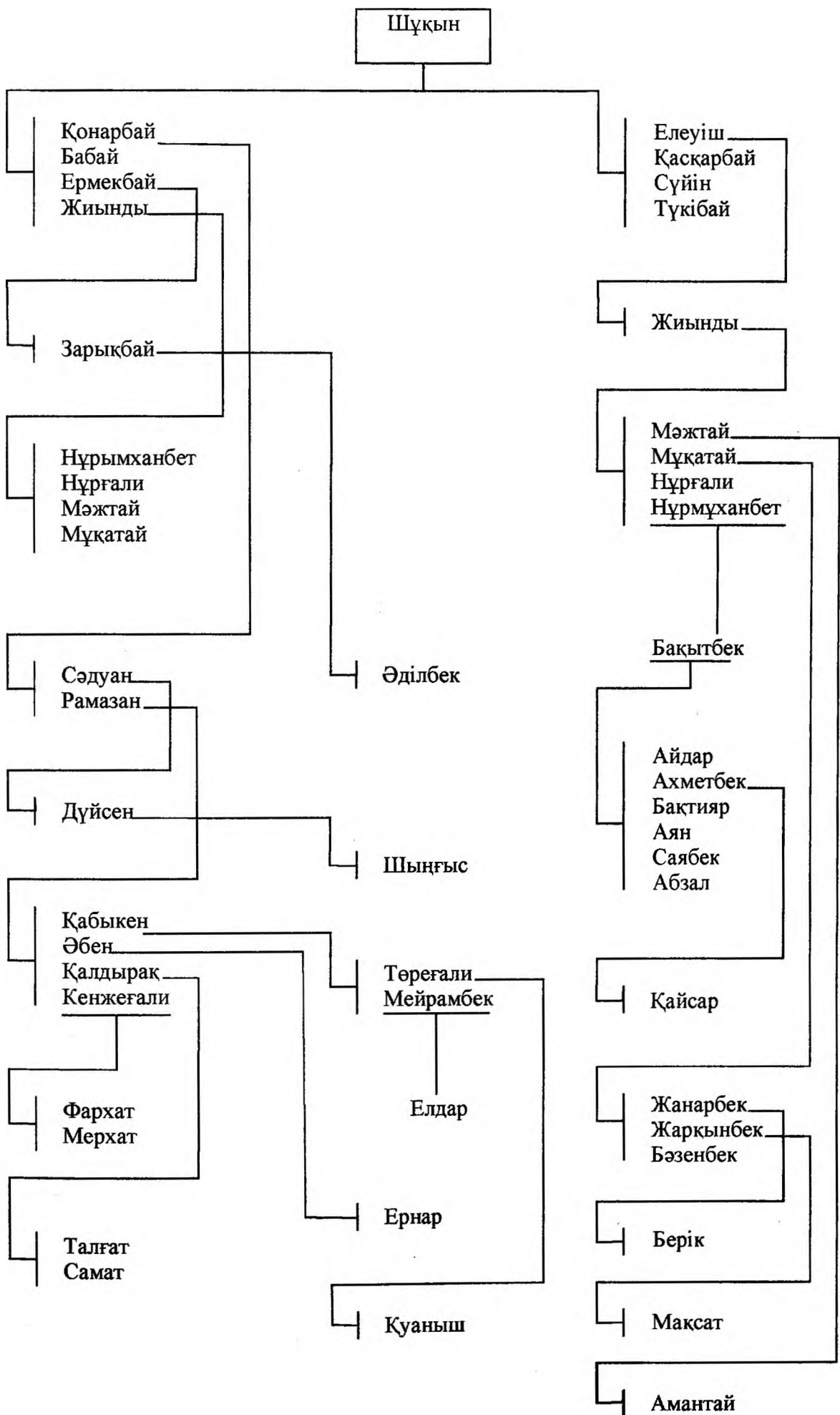

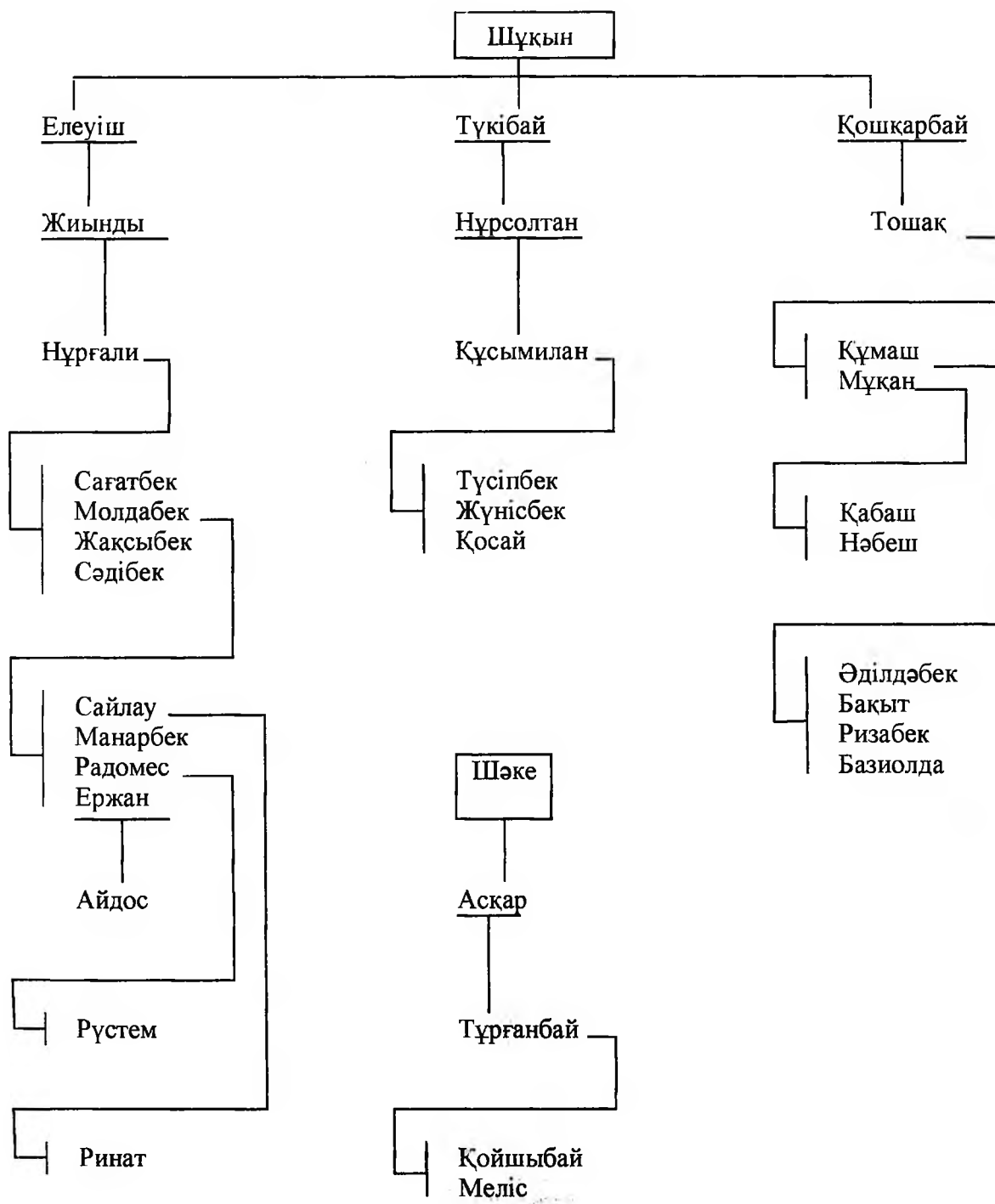

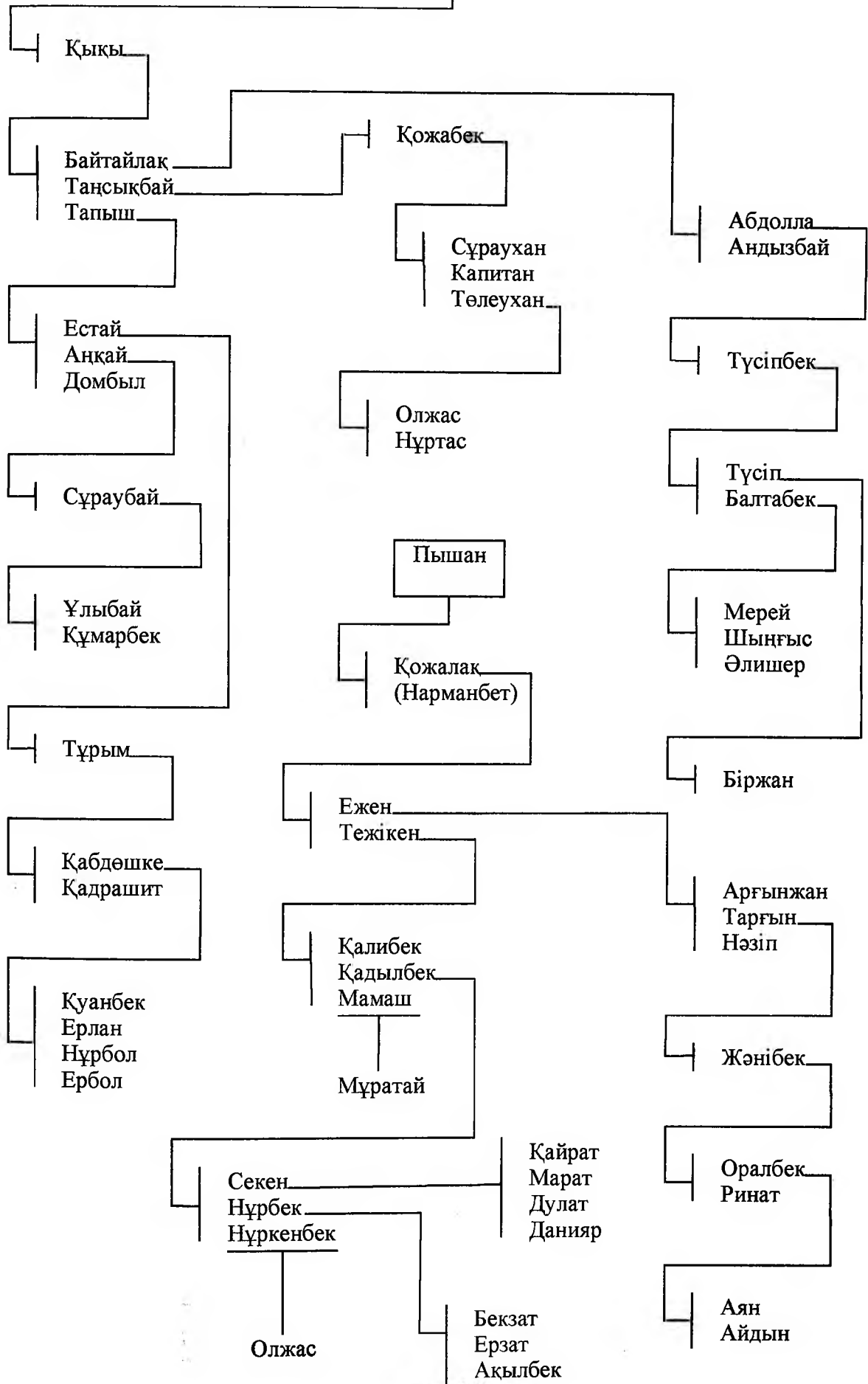

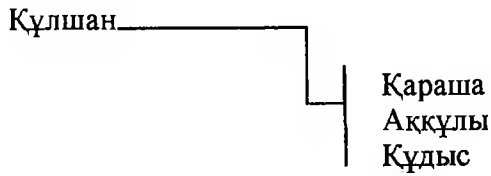

Башық би

ЖӘДІГЕР

Қараша

Өтеген

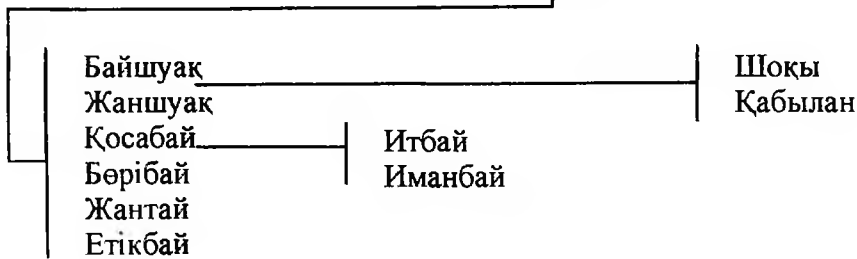
Жәдігер

Жәдігер

Бәрібай

Сасан
Қуаныш

Естемес

Бәрібай

Сасан

Дәулет
Естемес

Сейіт
Нұрғазы

Сейілхан

Төлеубай
Орынбай

Ораман
Өмірәлі

Сағдат

Иланби

Ахметзәки
Бақыт

Болат
Фархат
Асхат

Токтарбек
Әлібек
Оралбек
Қыдырбек

Аслан
Илияс

Мұса
Кәрмен
Кәтірен
Сейілхан

Төлеубай
Орынбай

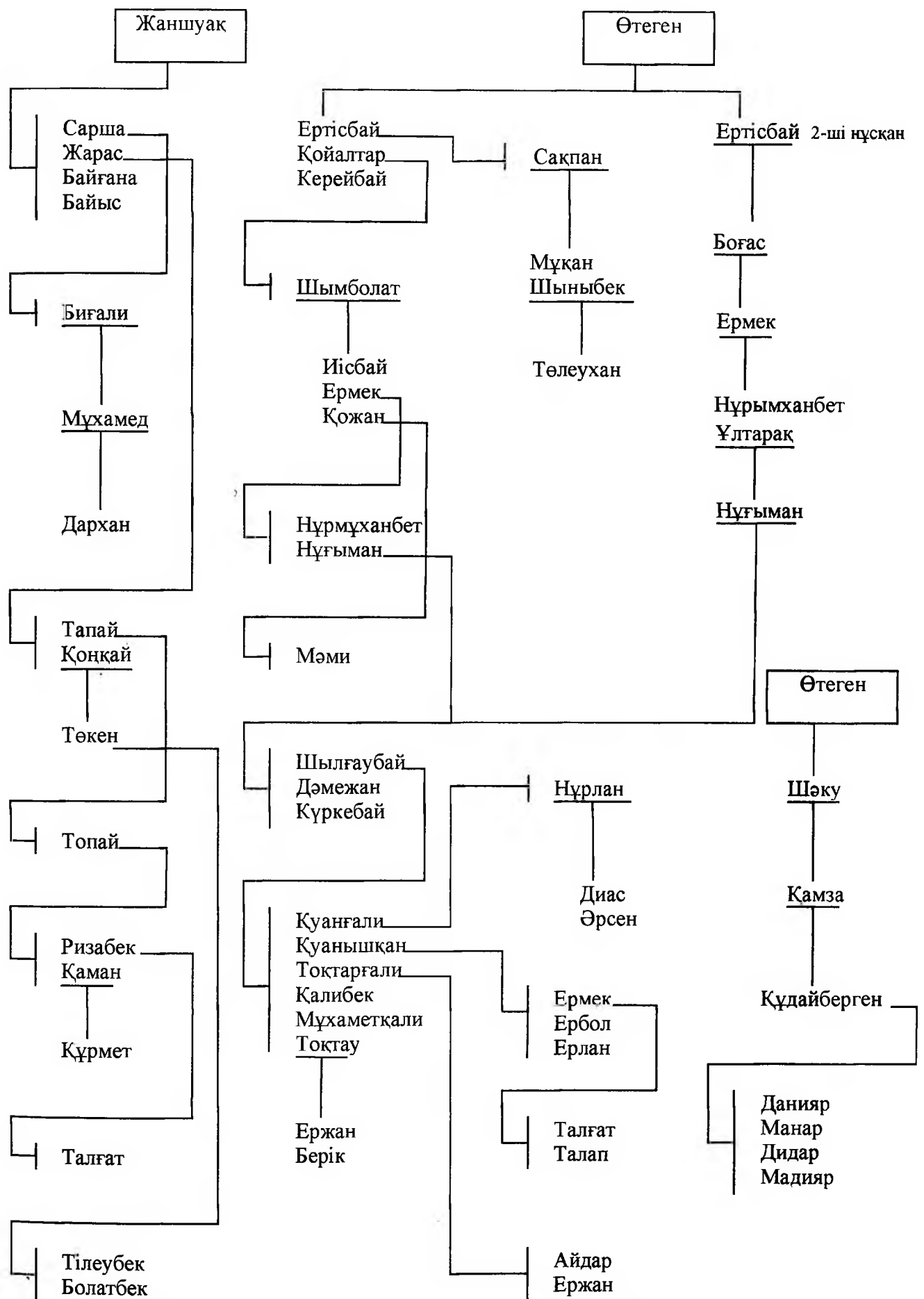
Қайрат
Әбууәли

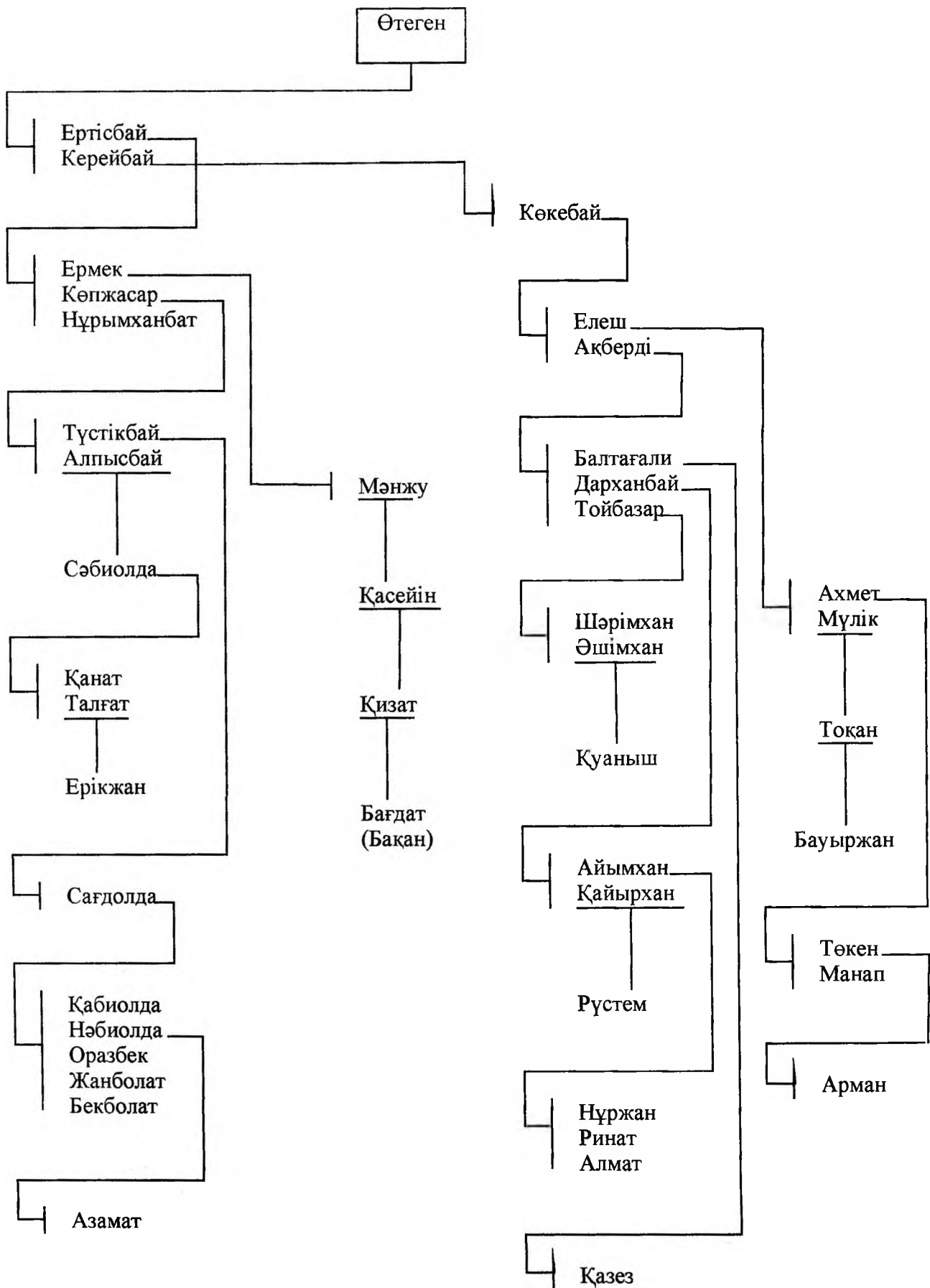
Тұрысбек

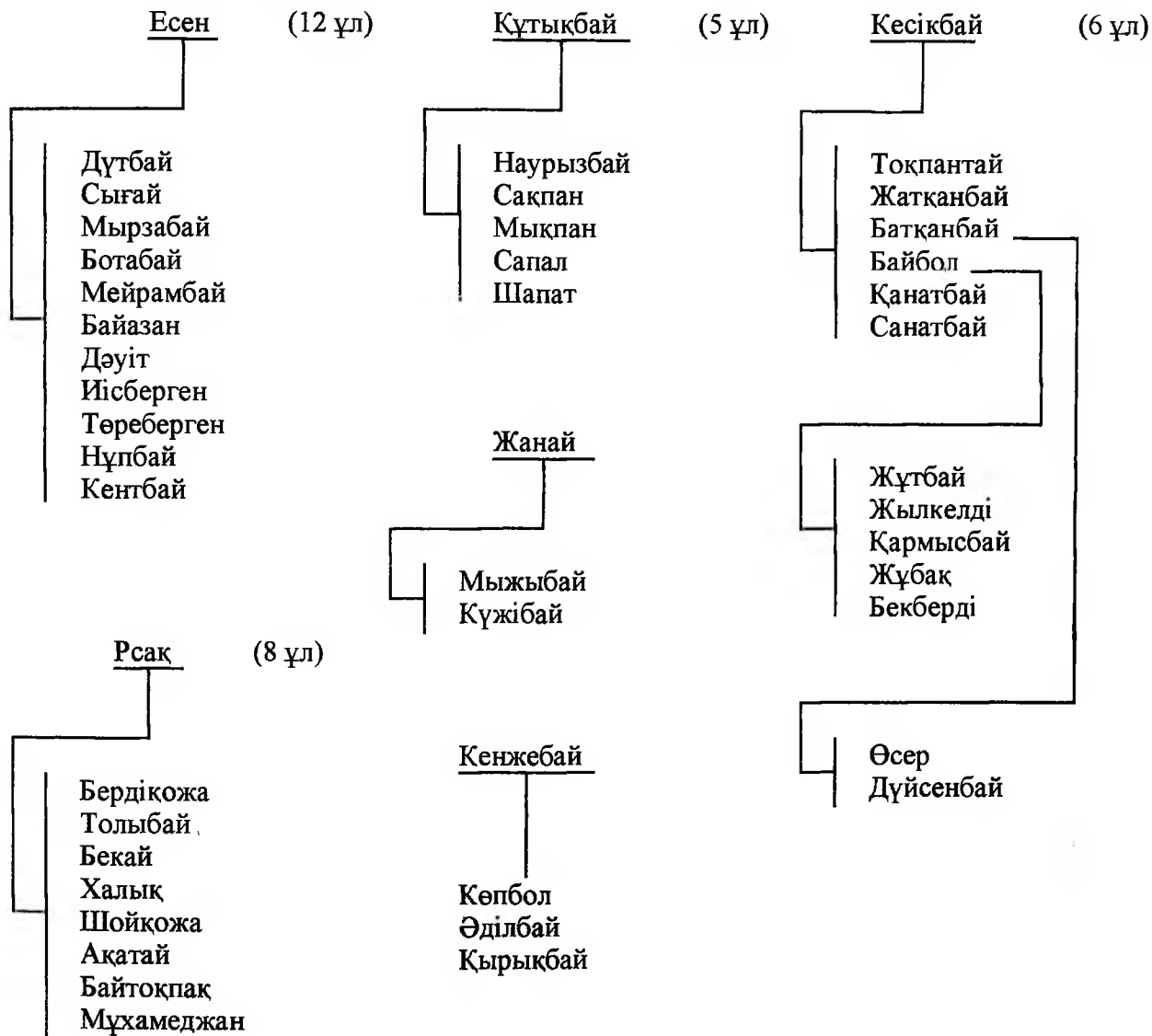
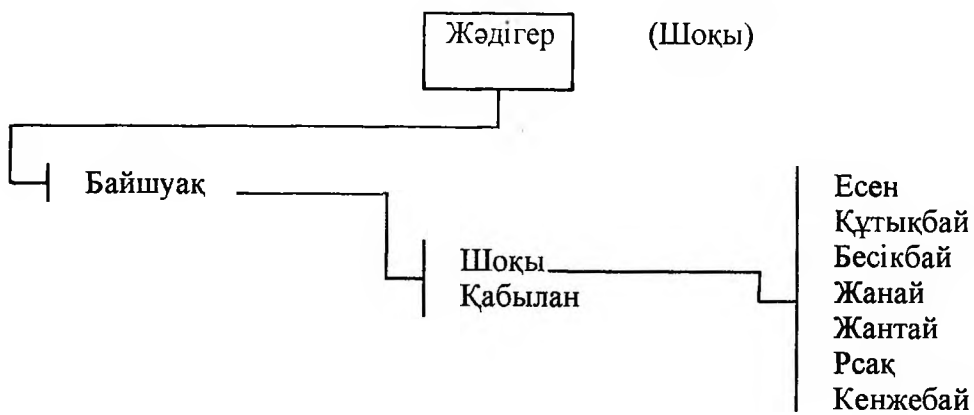
Тұрар
Қайнар

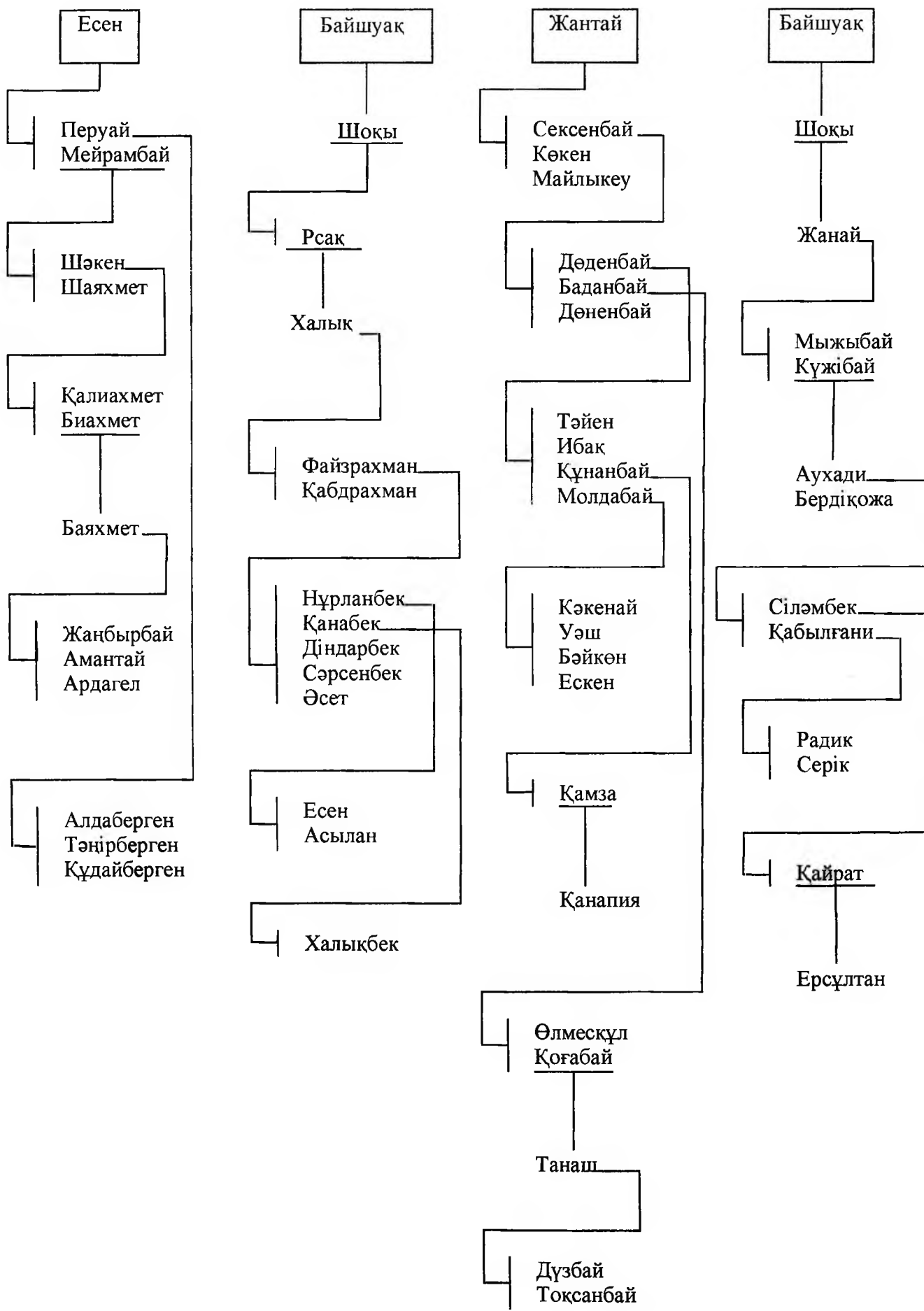
Бақаш

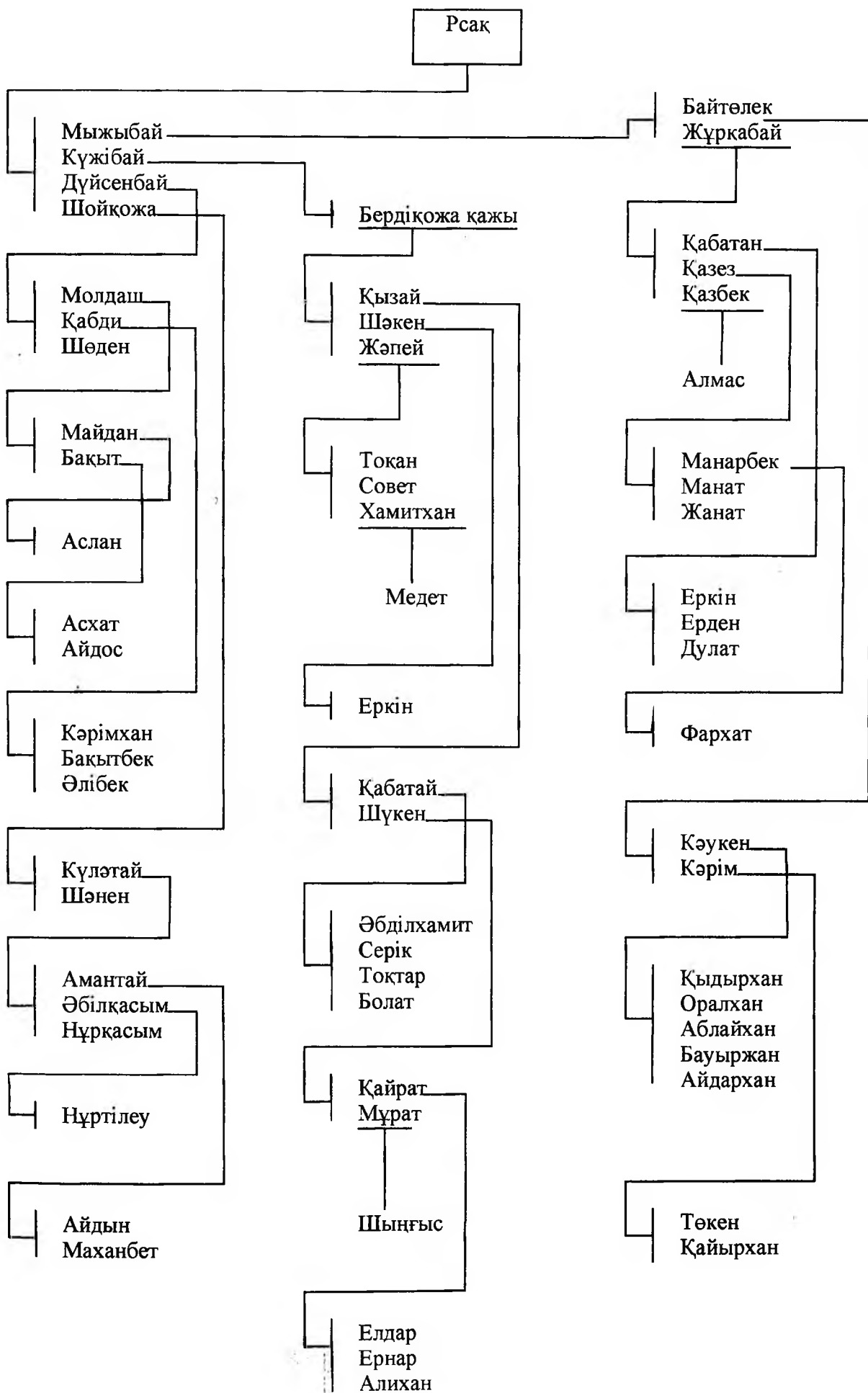
Бейсенбай

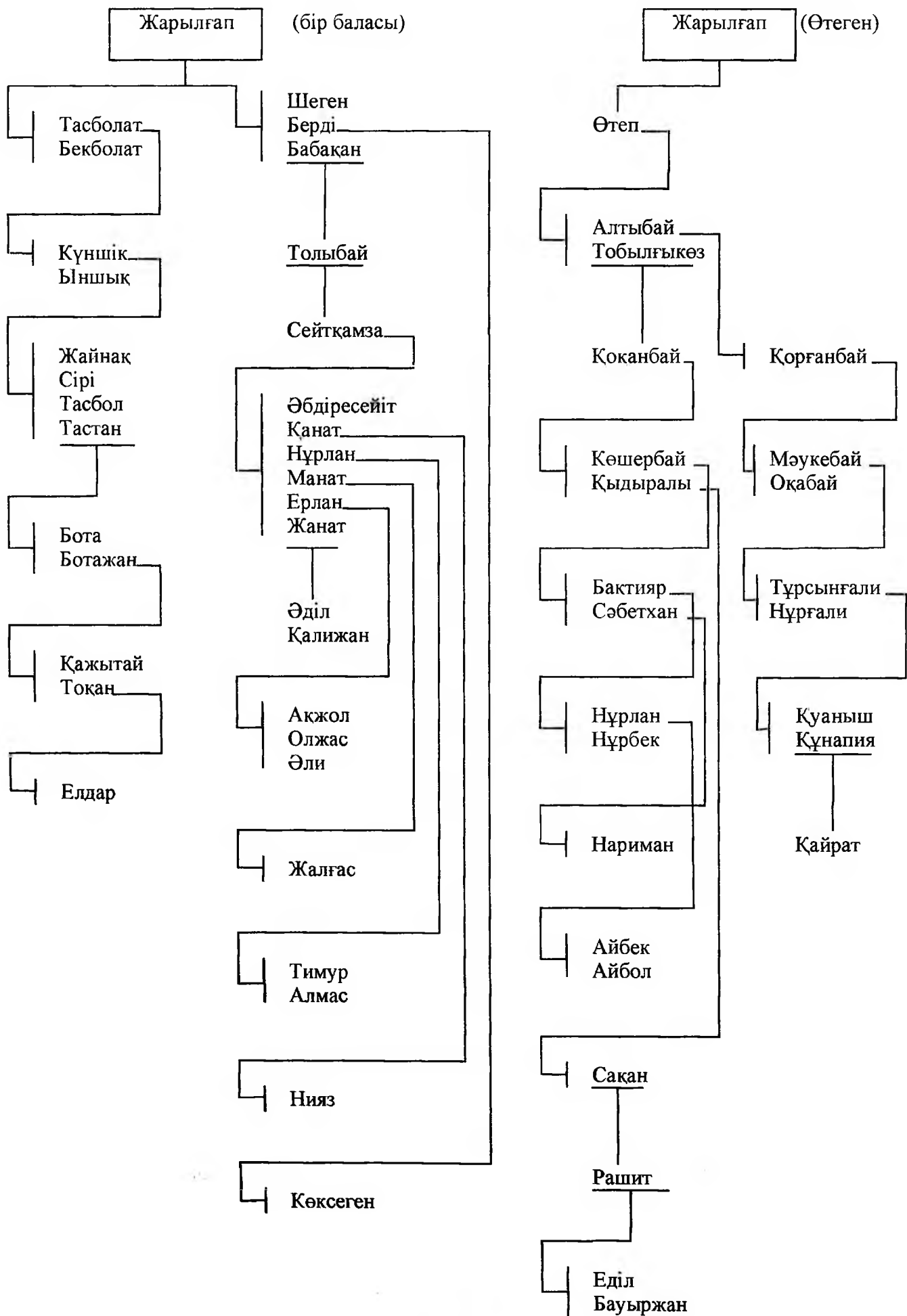

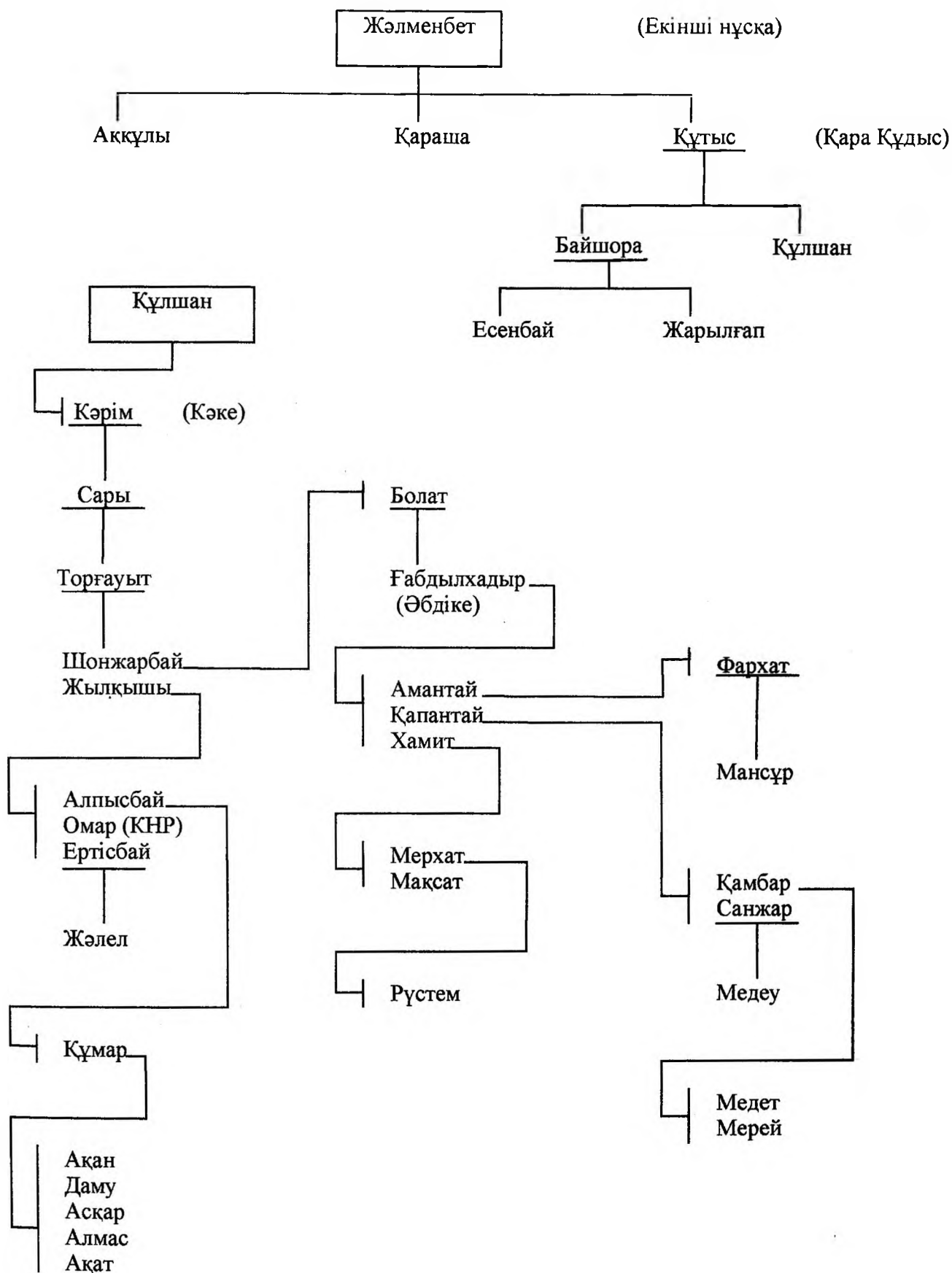

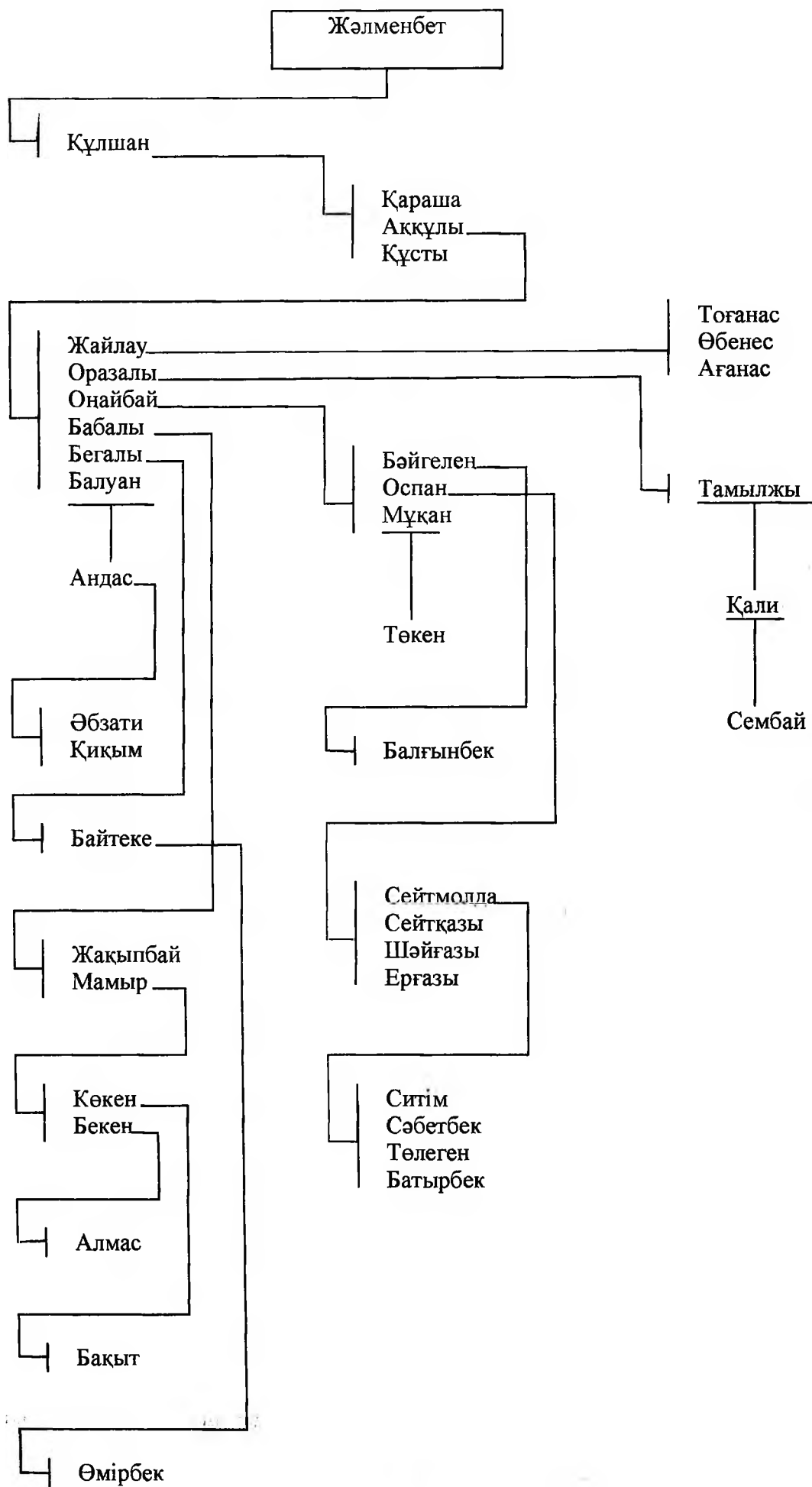

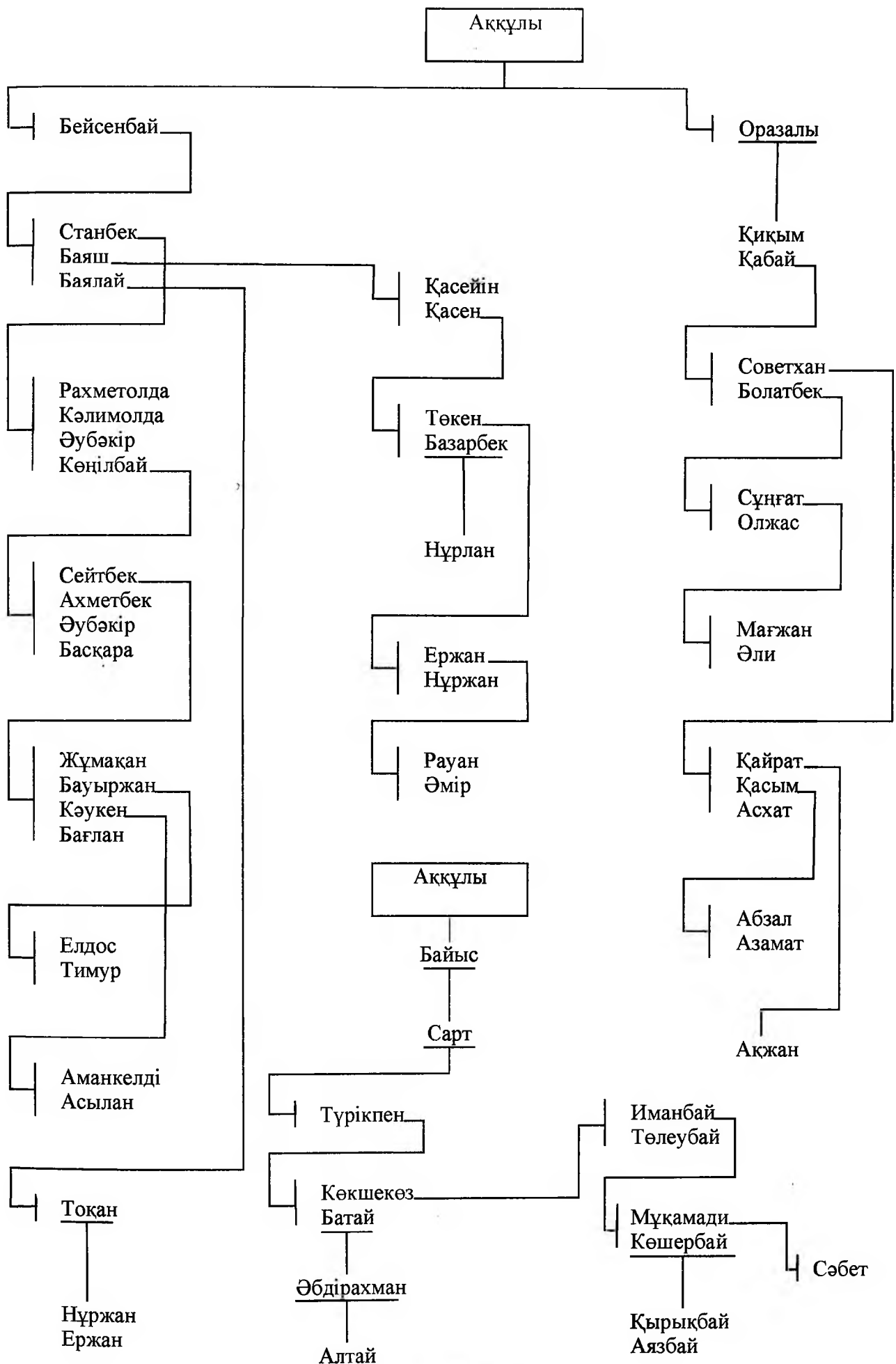

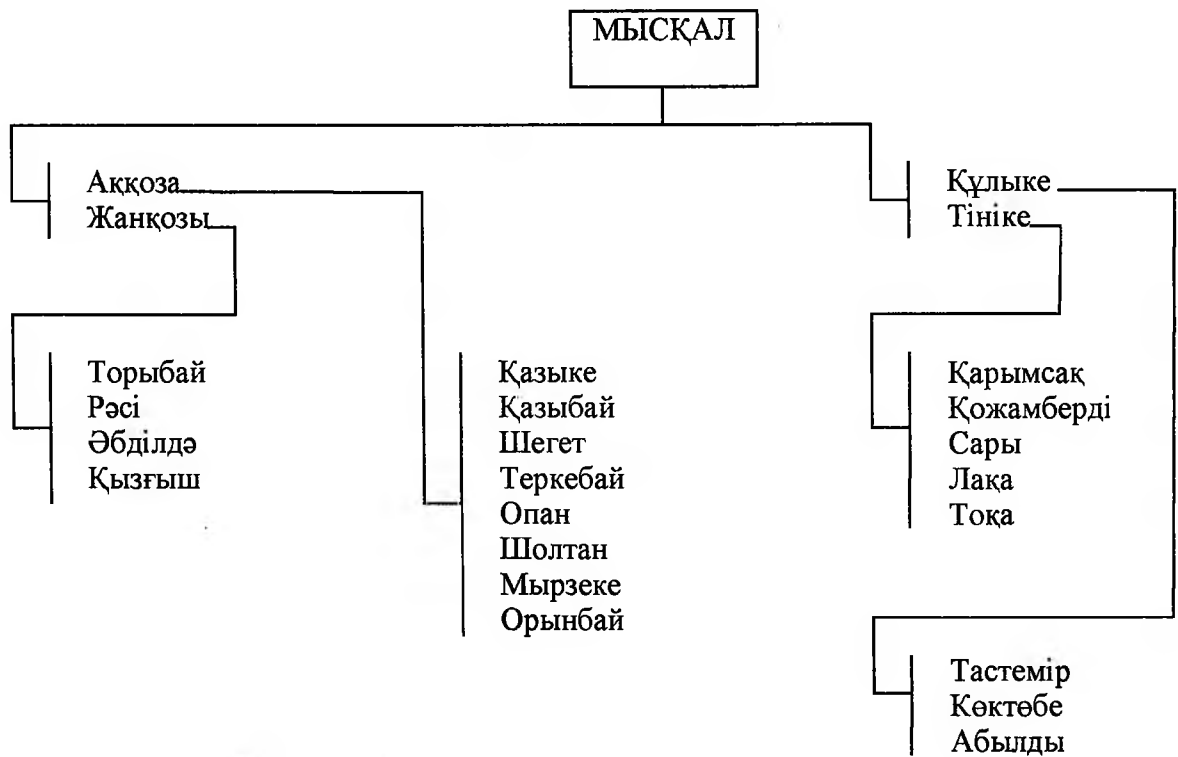
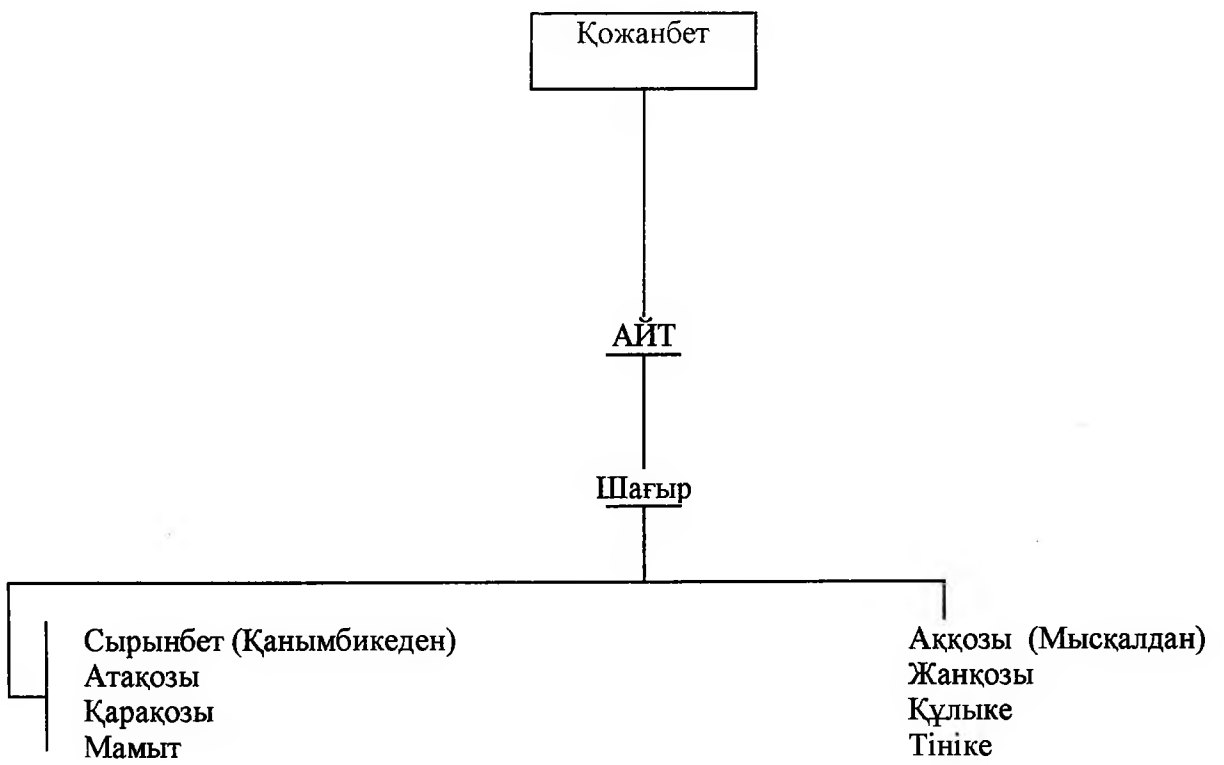

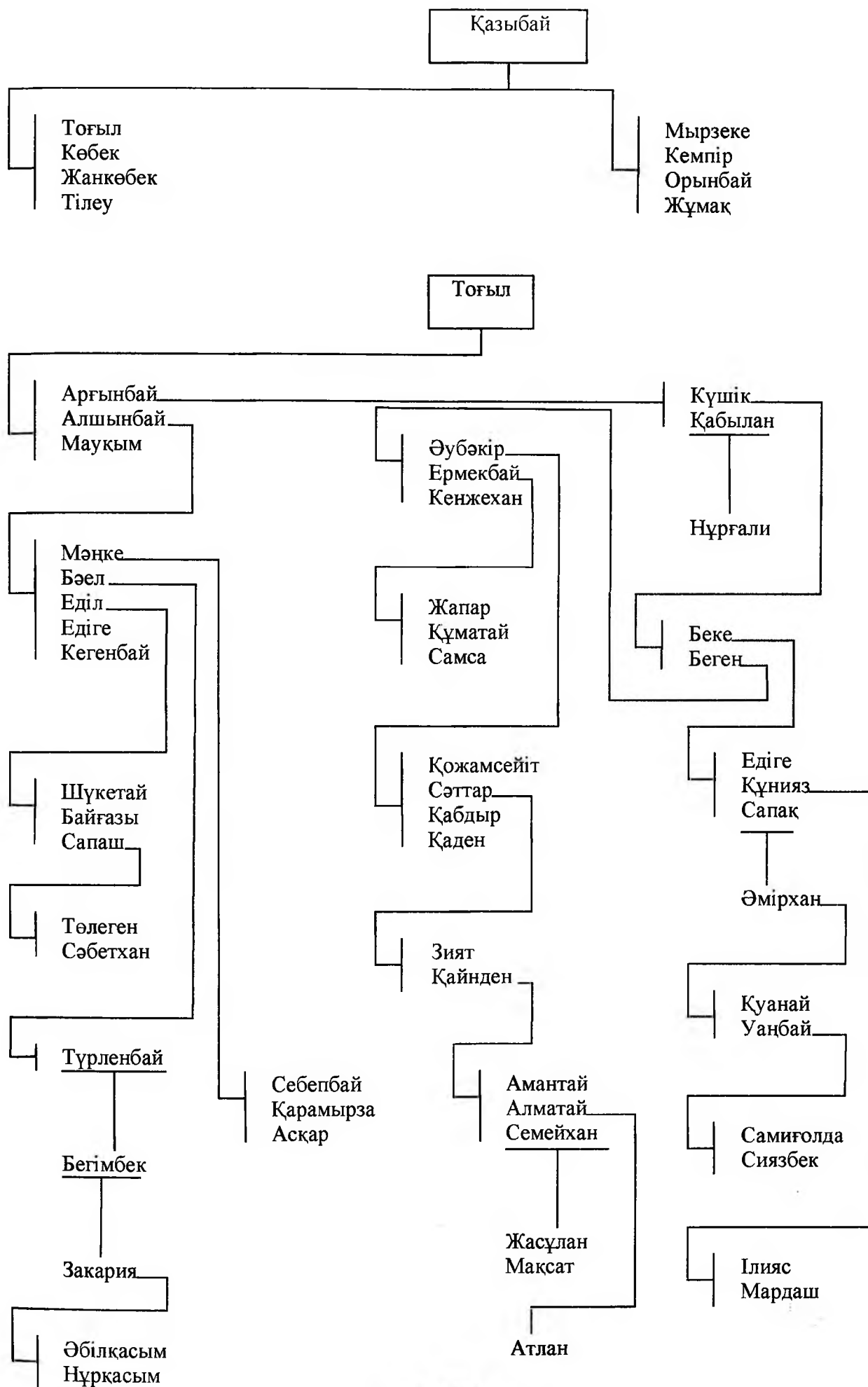

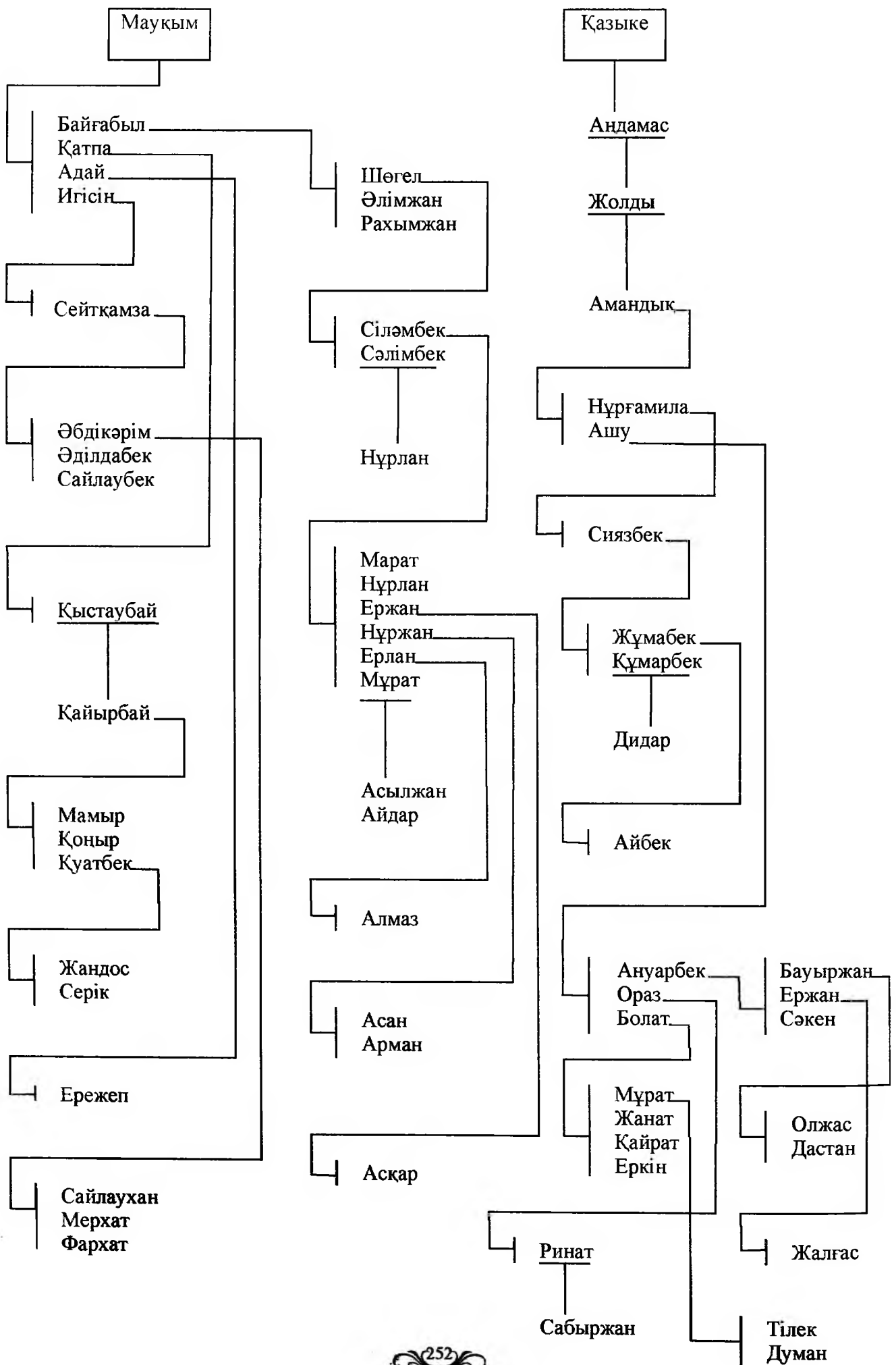
Бұл нұсқаны Жарылғап атасынан шыққан Ежен молданың ұлы Тарғын атадан Амантай Әбдікеұлы 1960 жылы жазып алған.

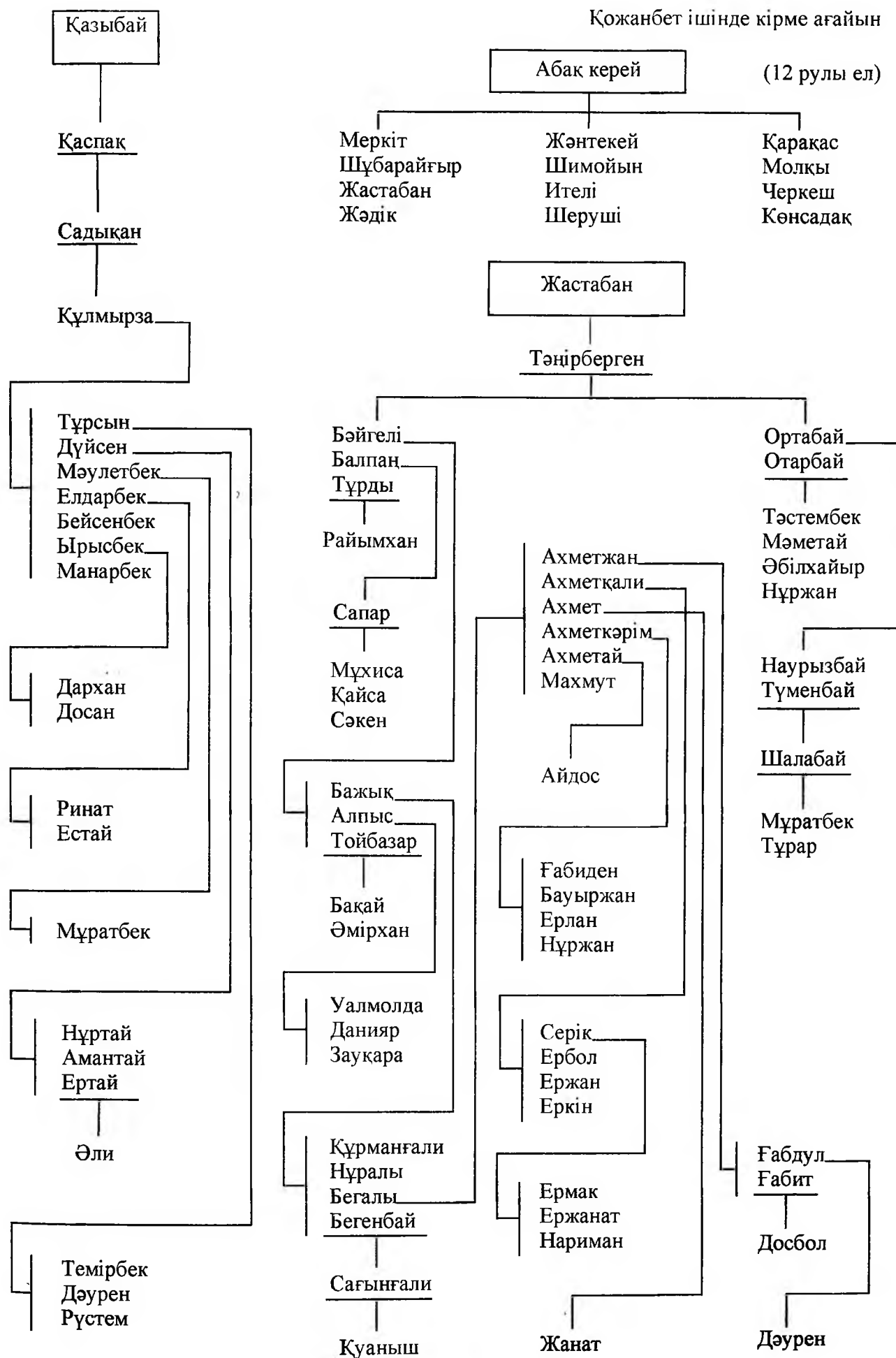

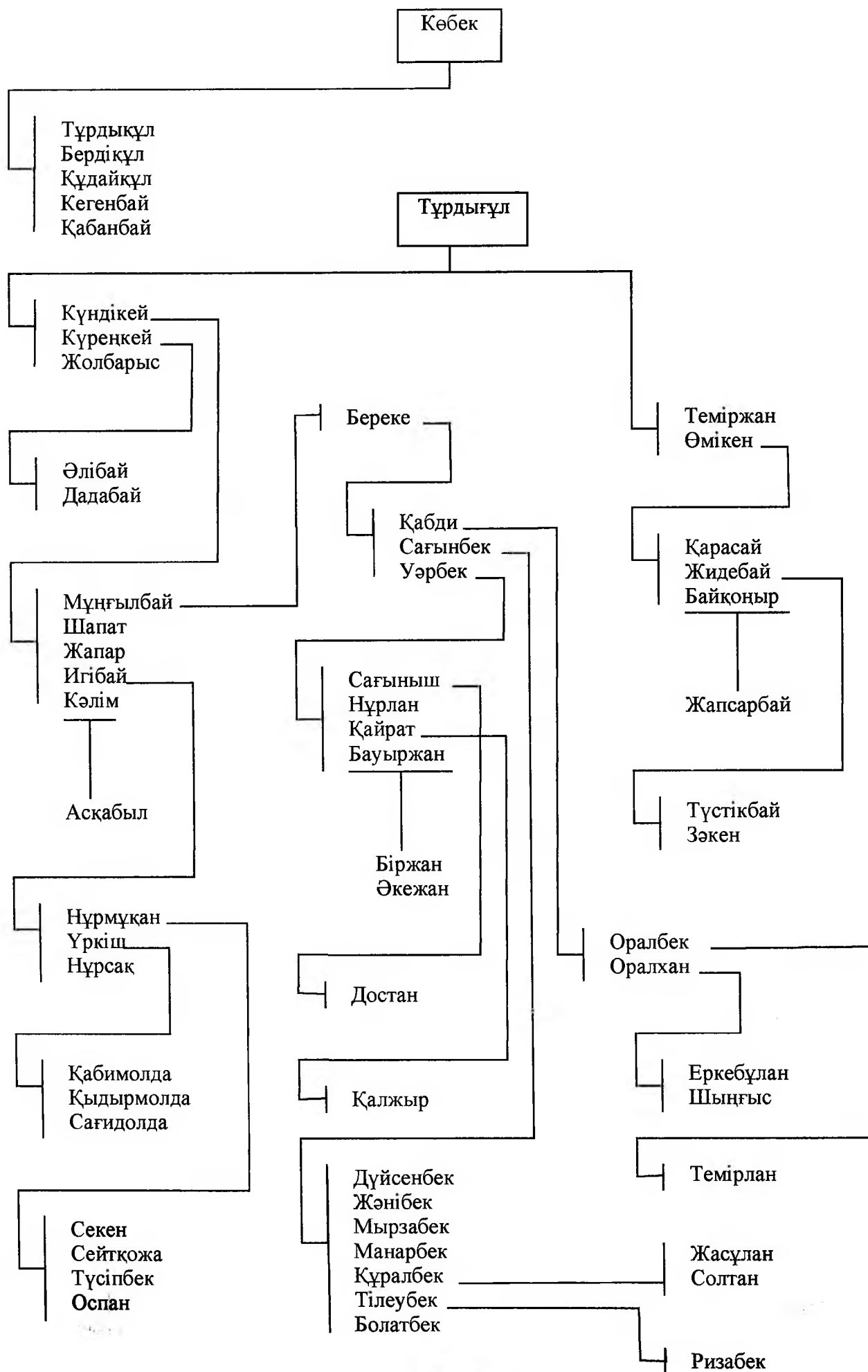

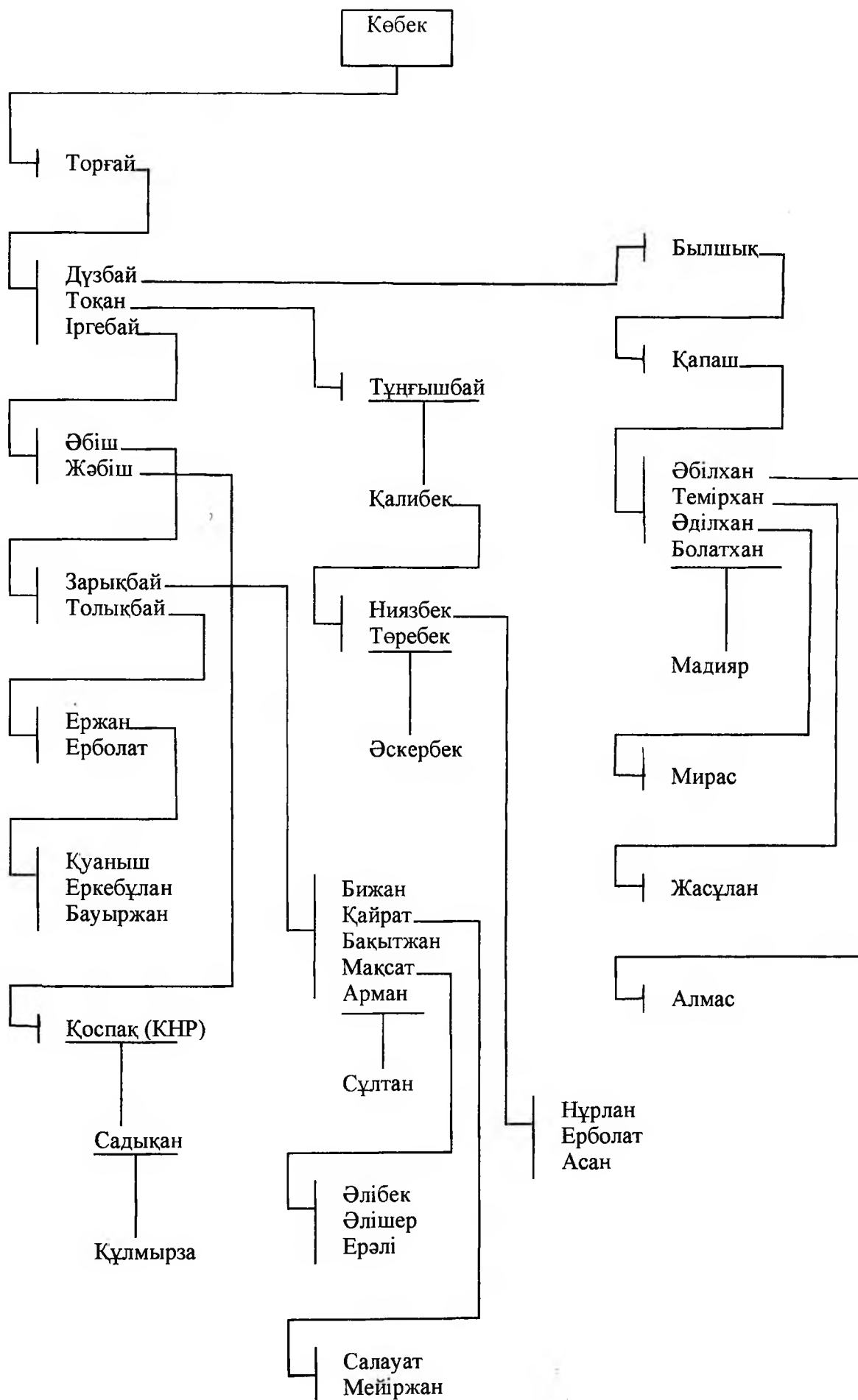

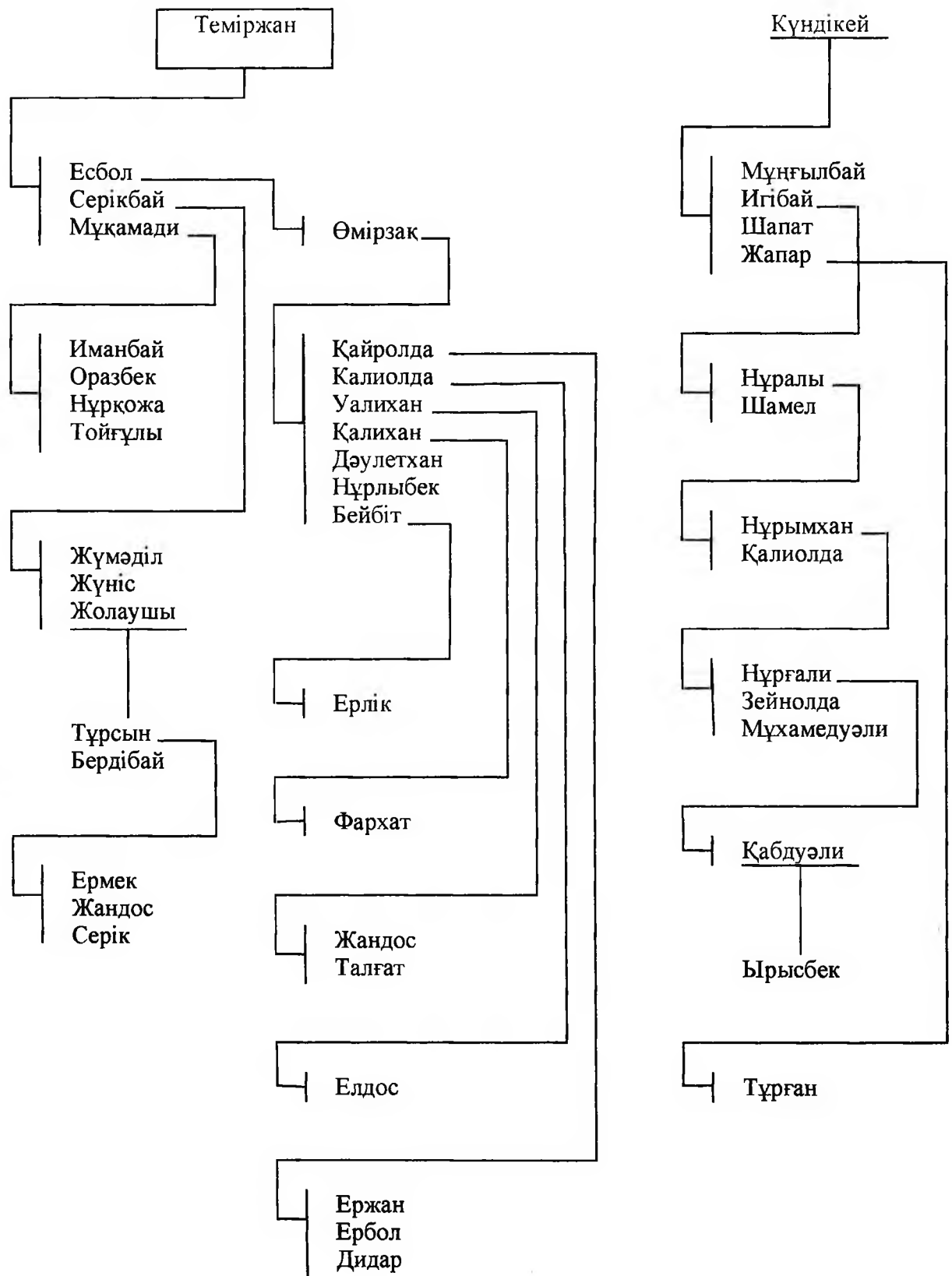

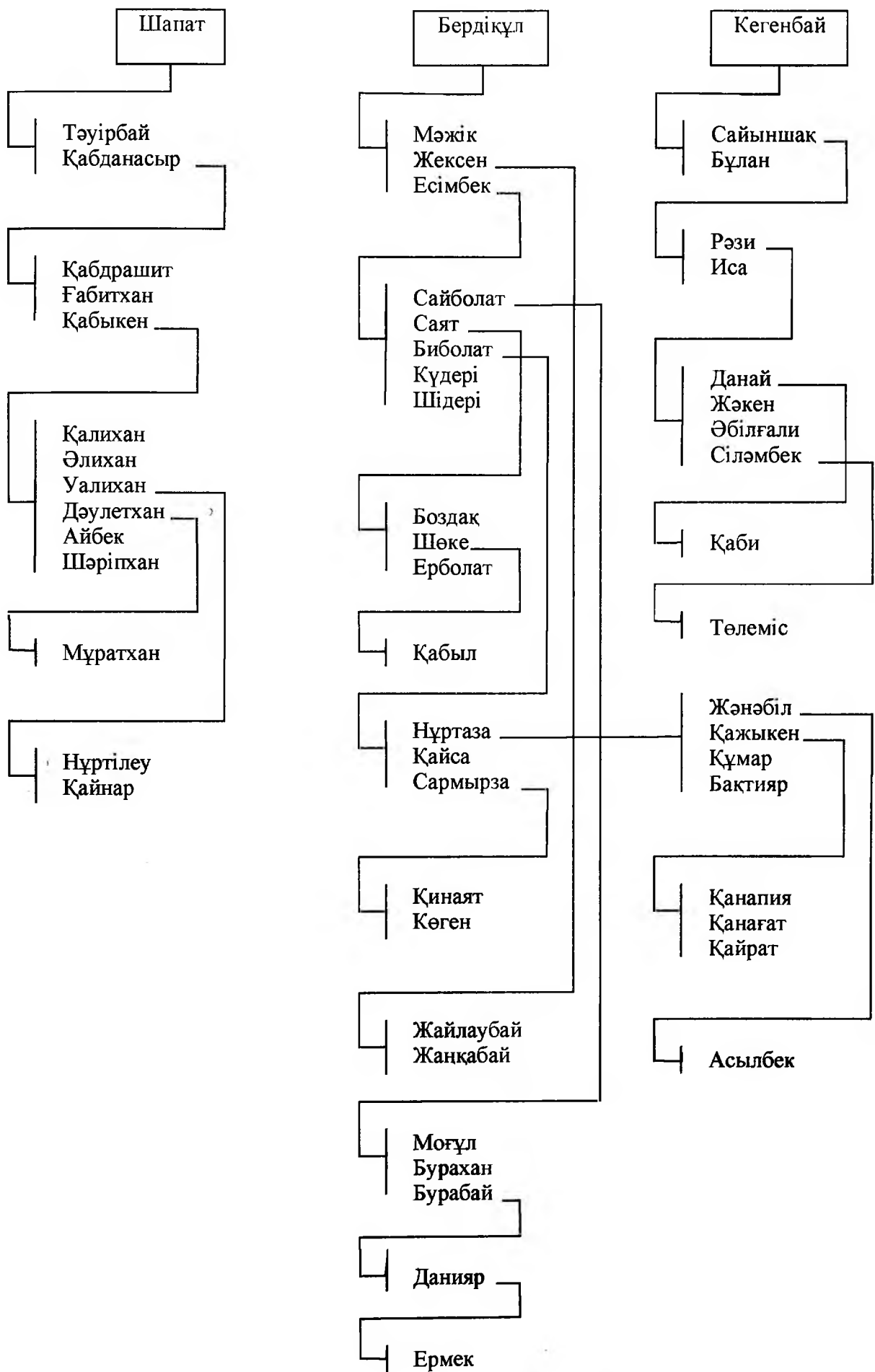

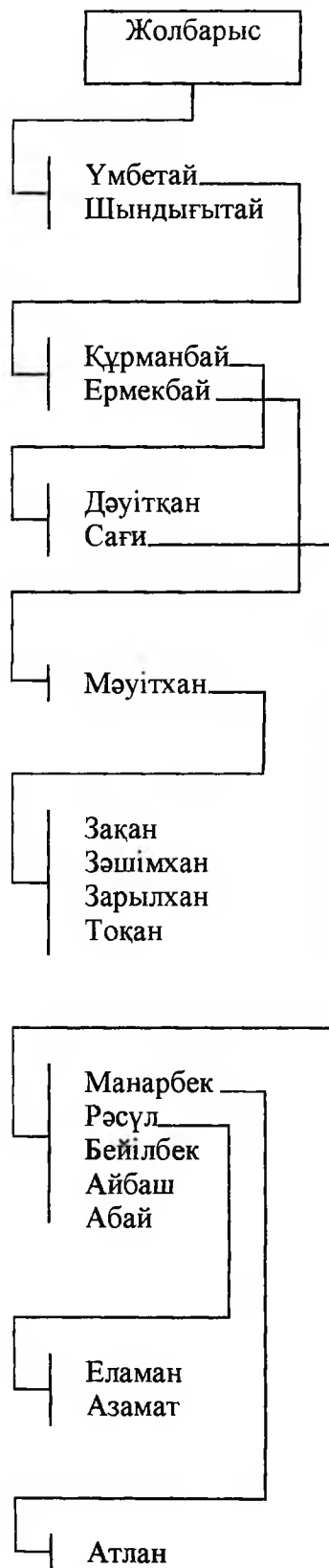

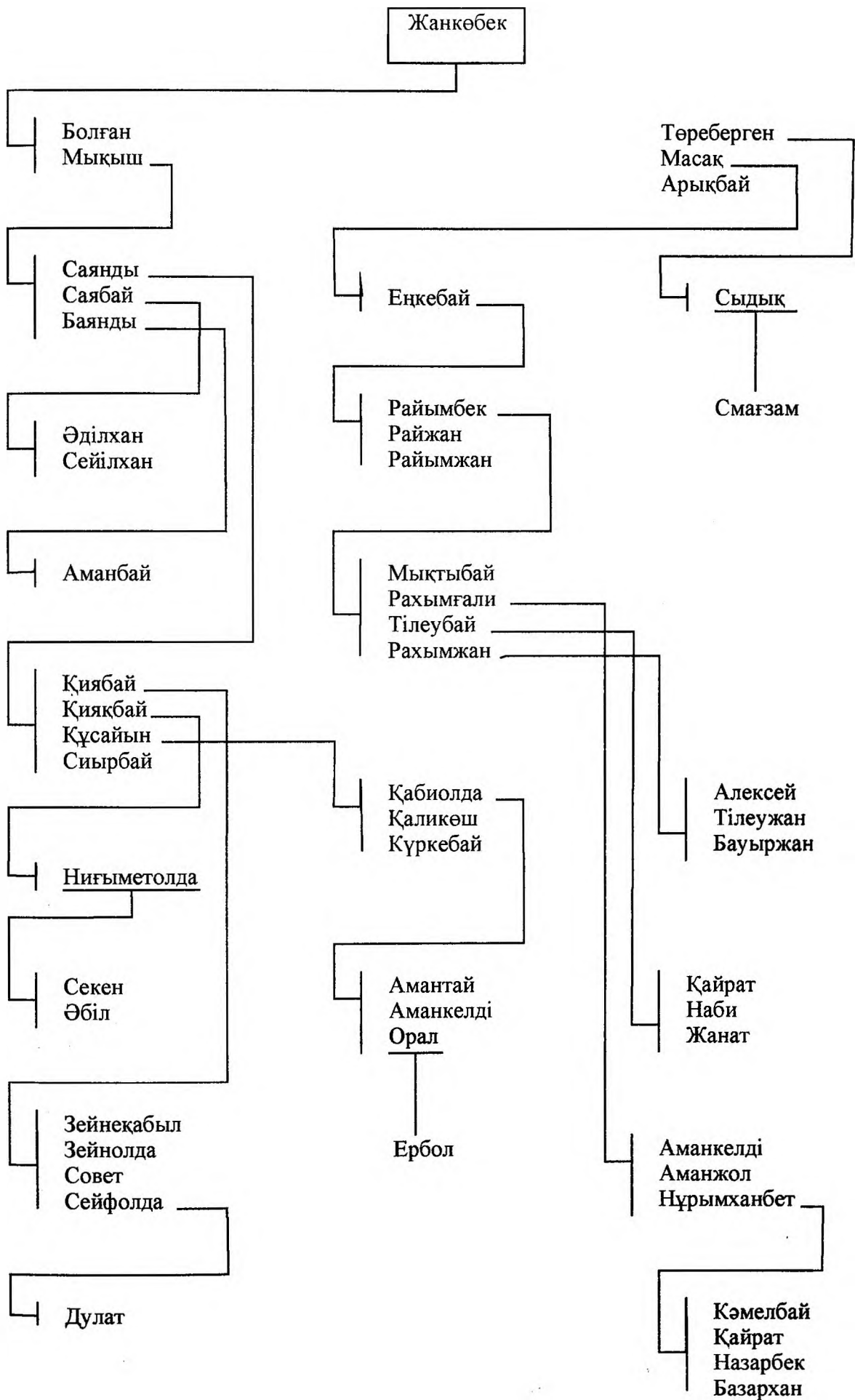

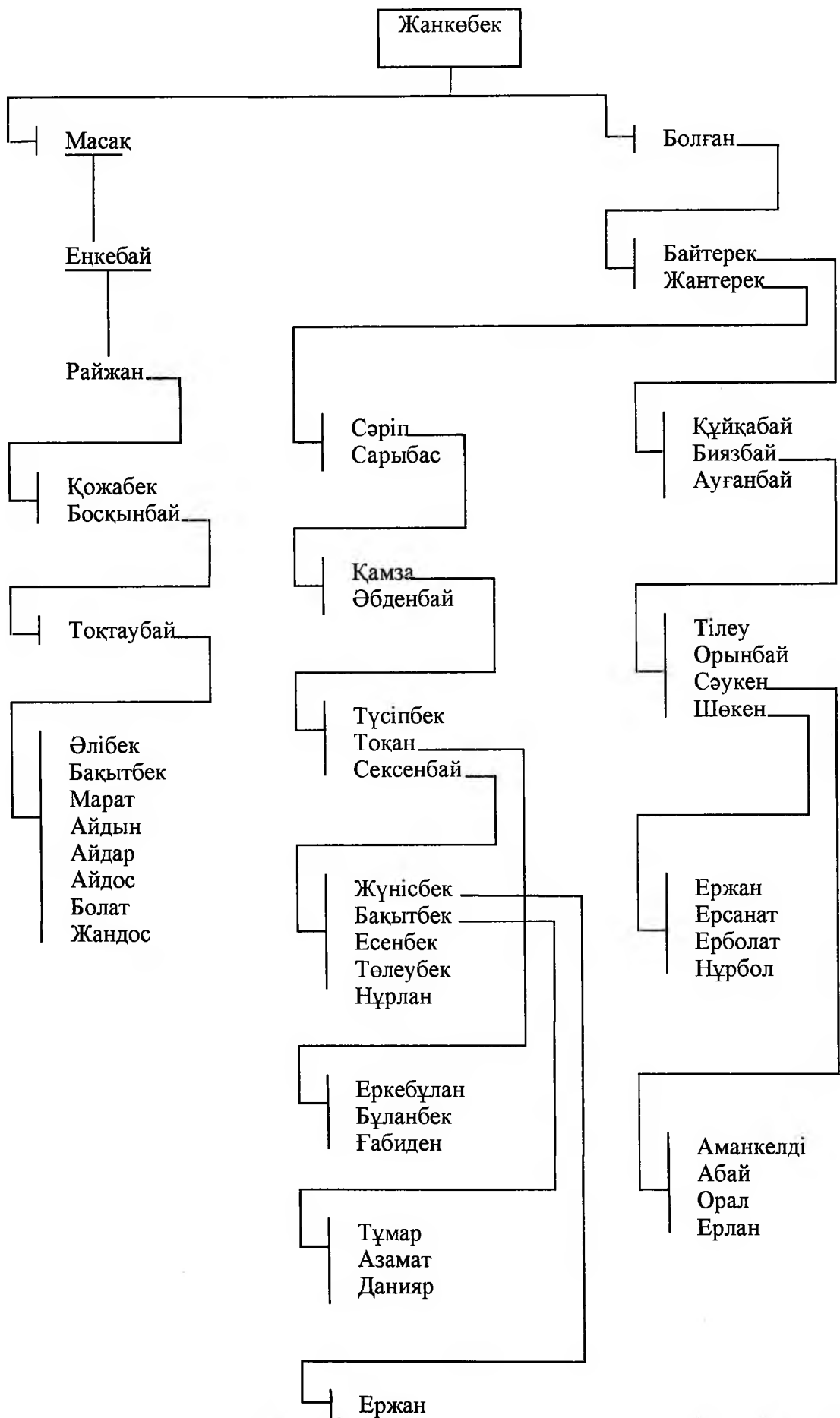

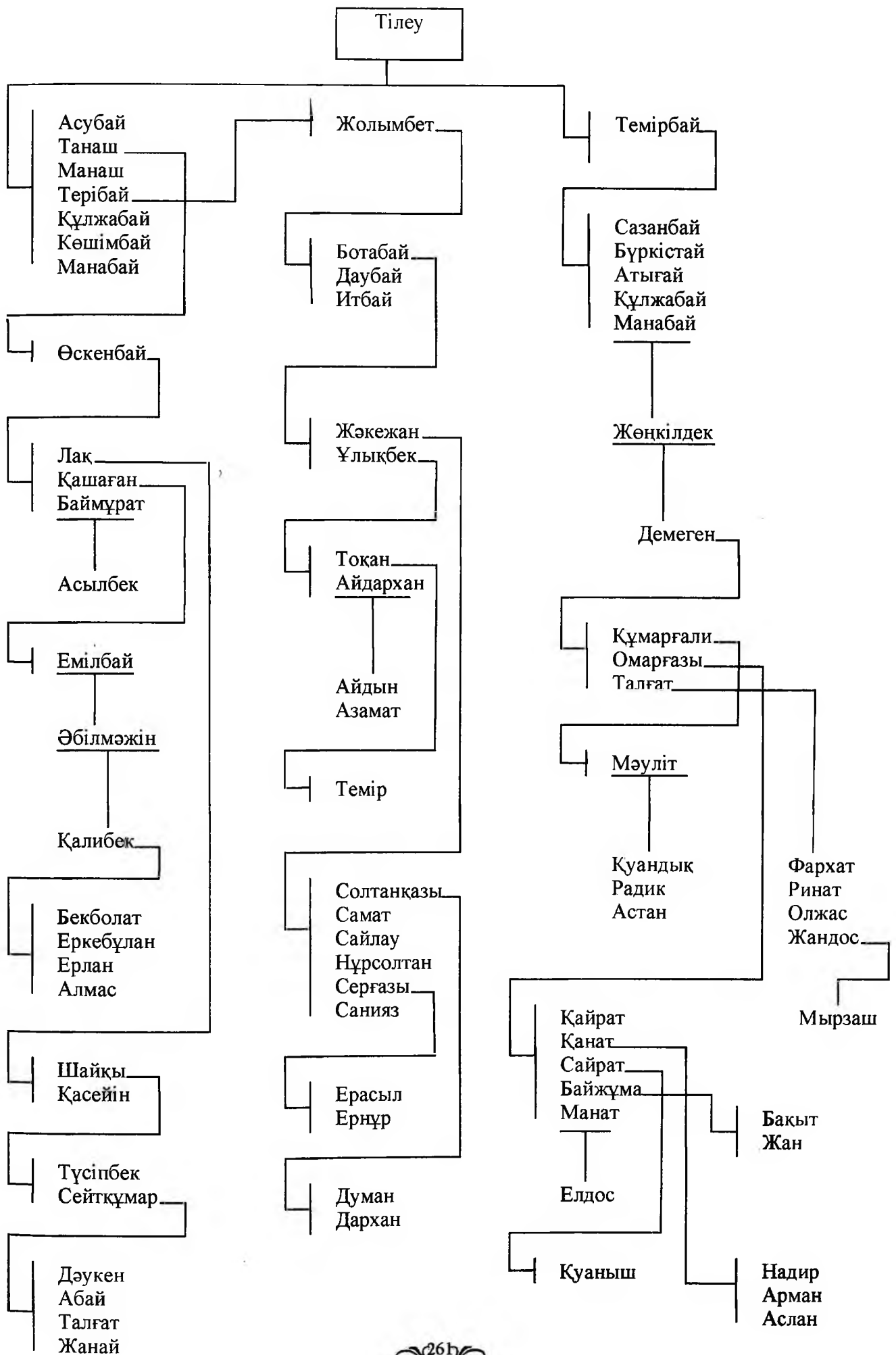

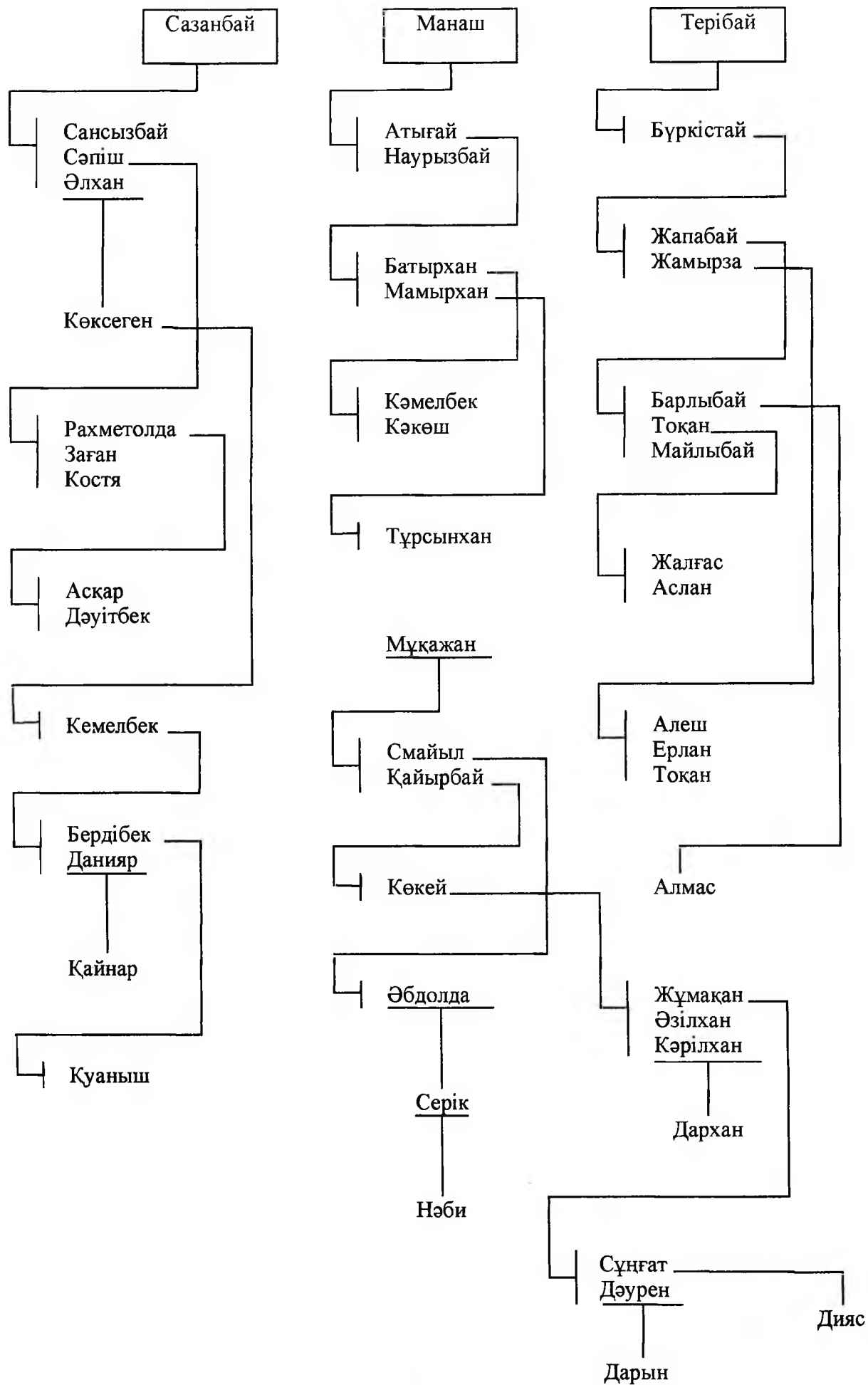

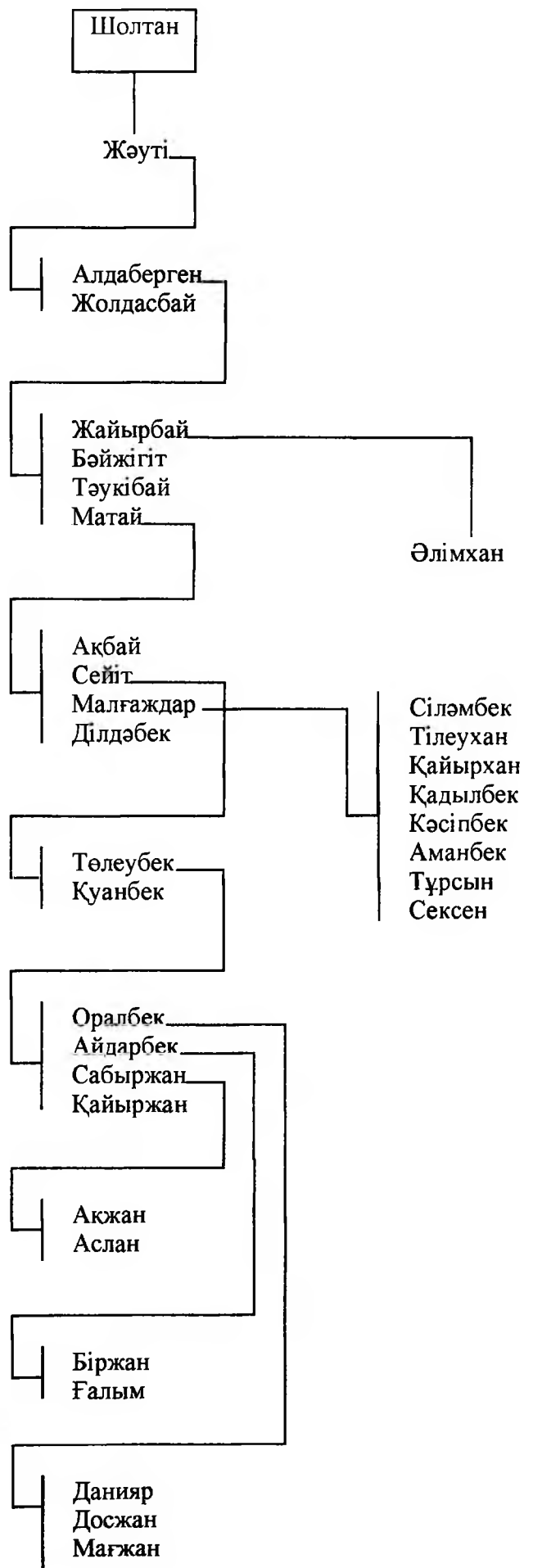
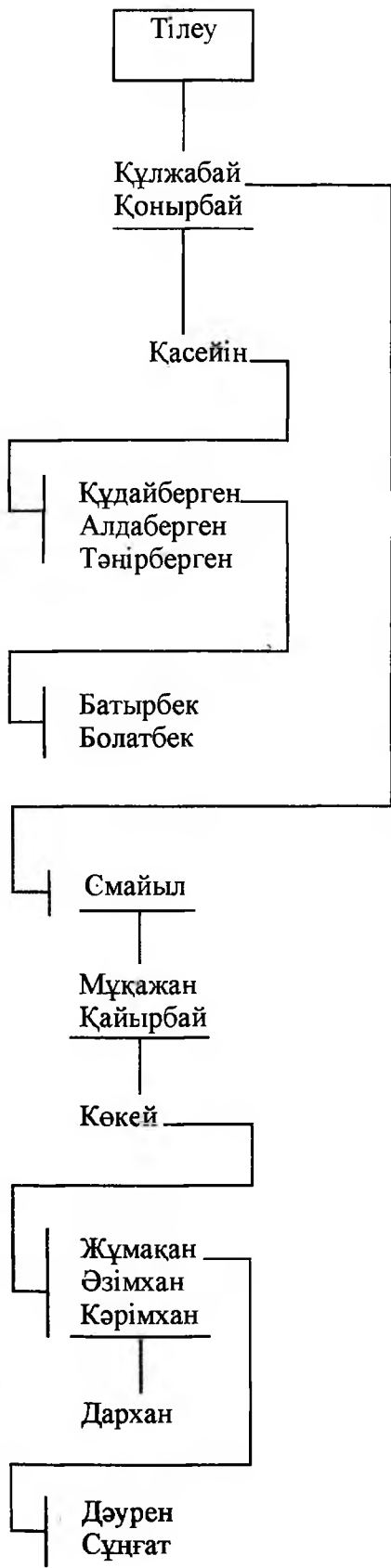

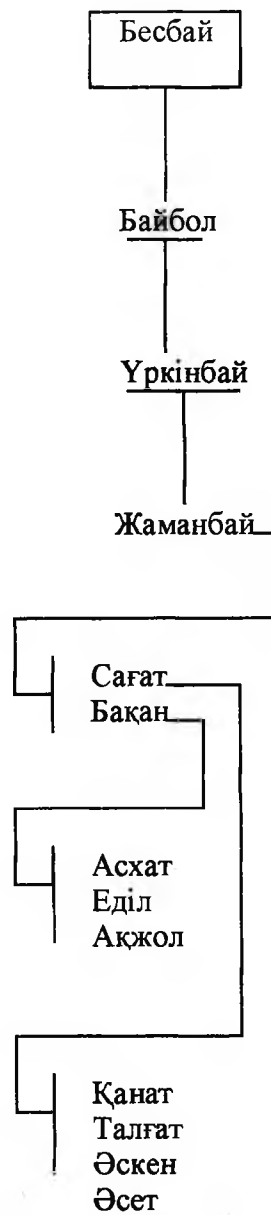

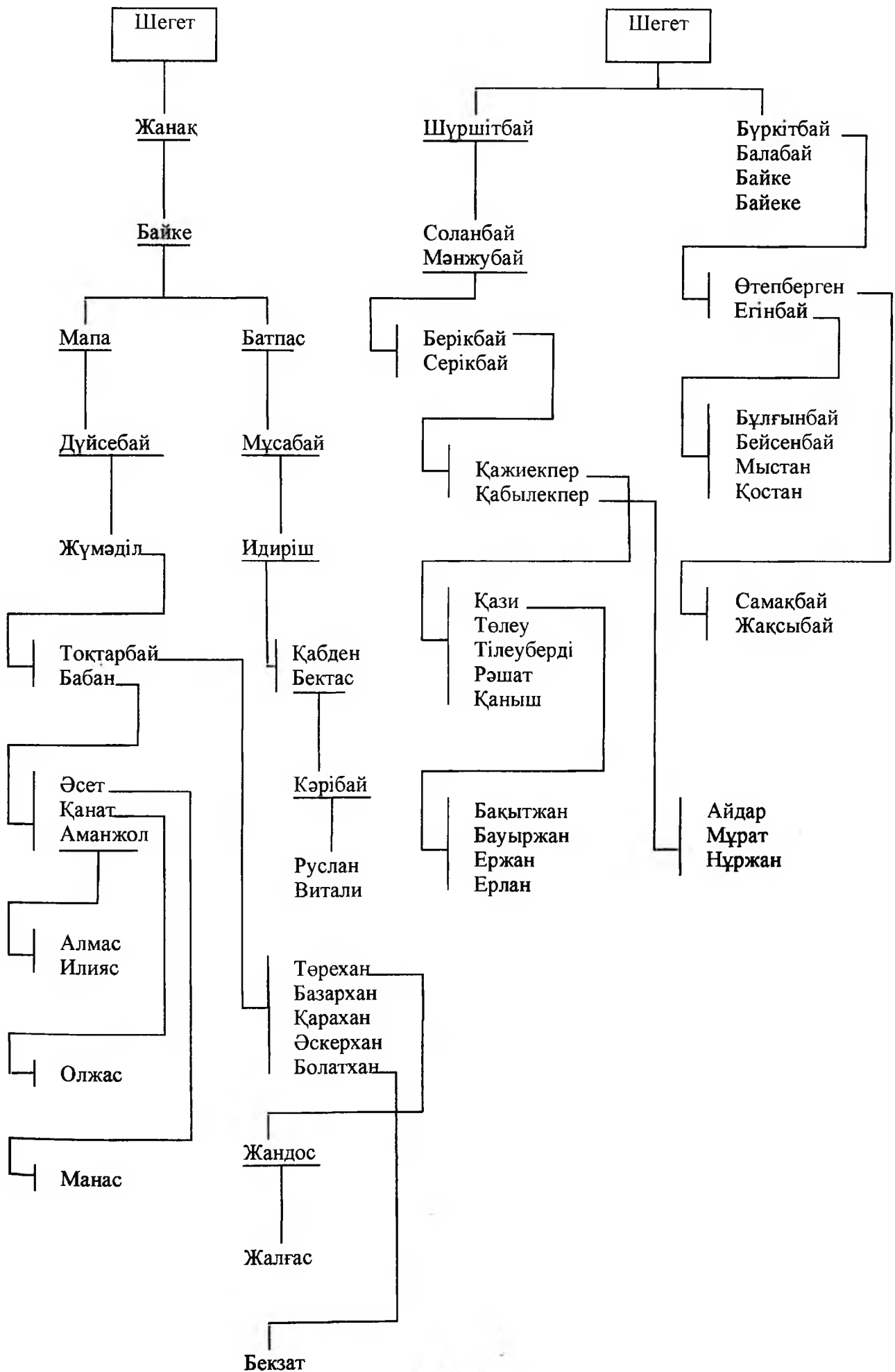

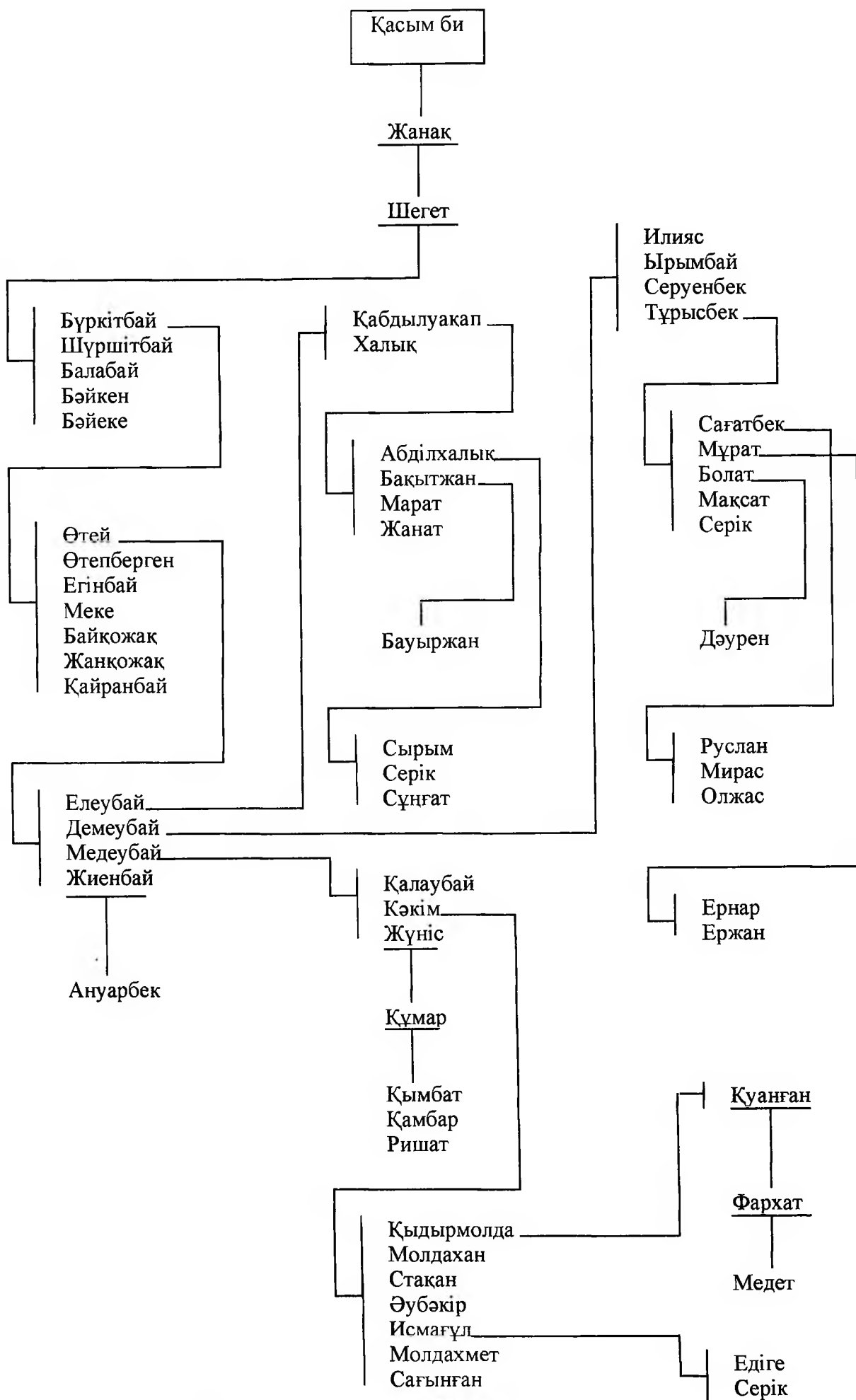

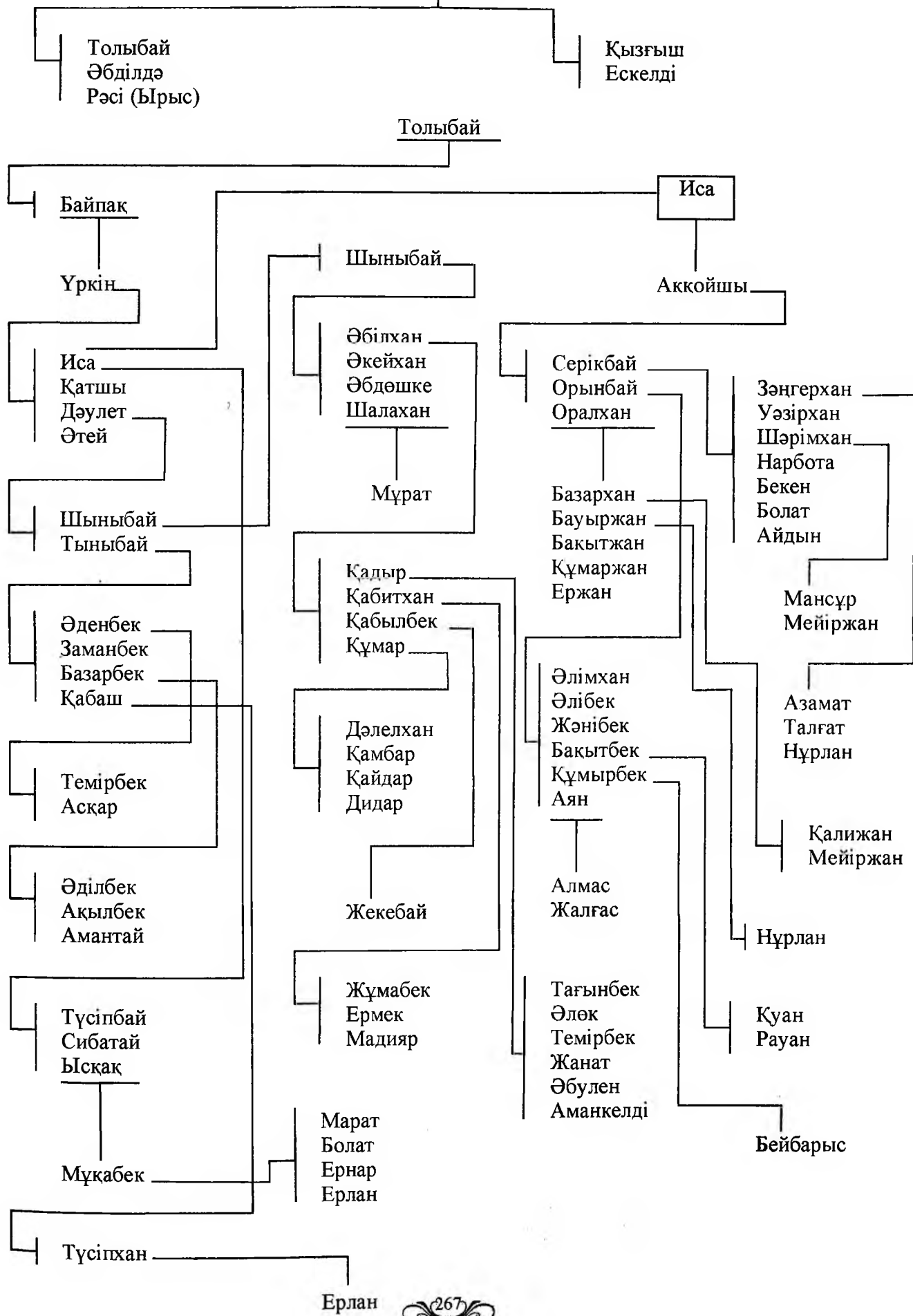

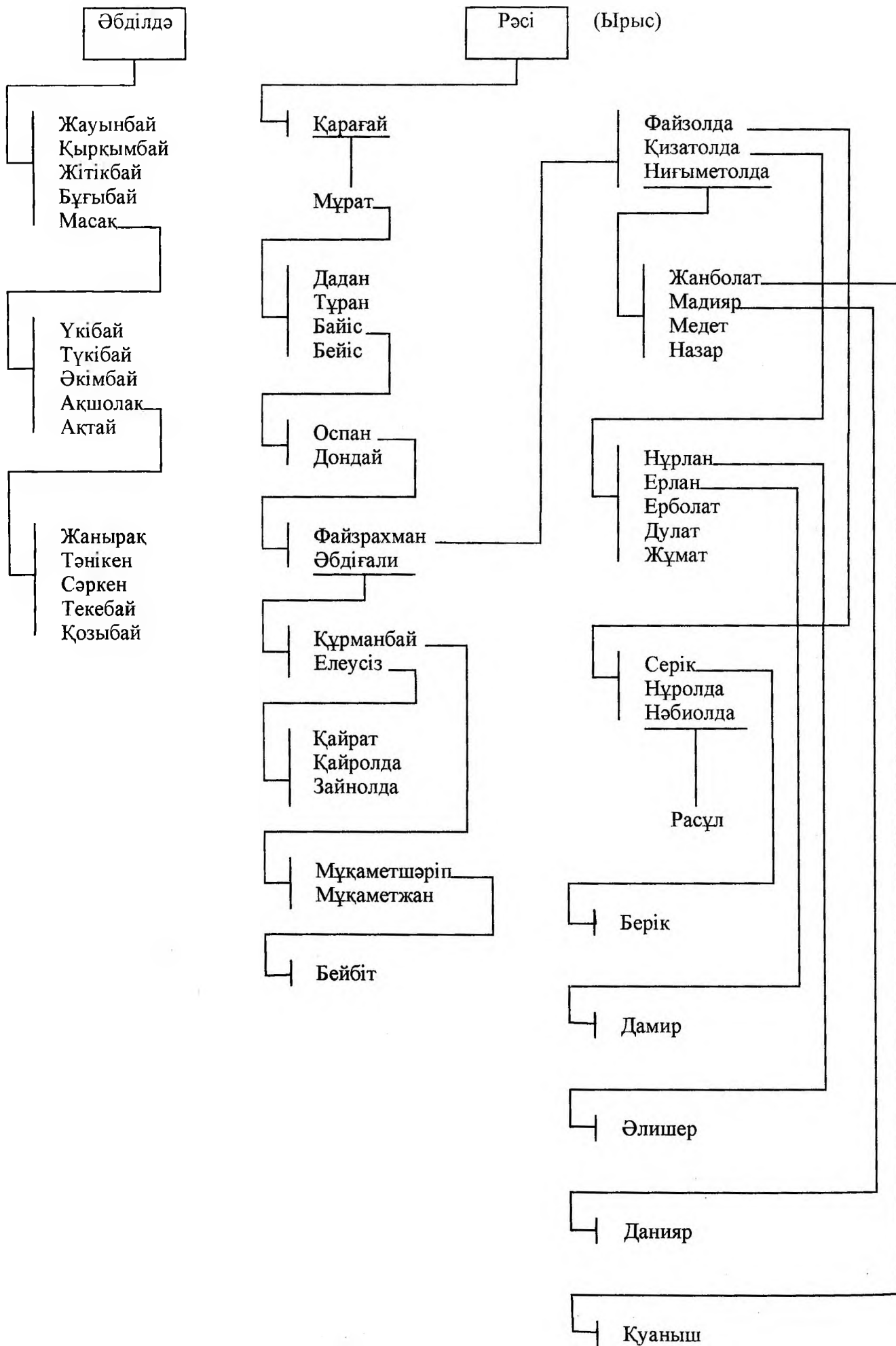

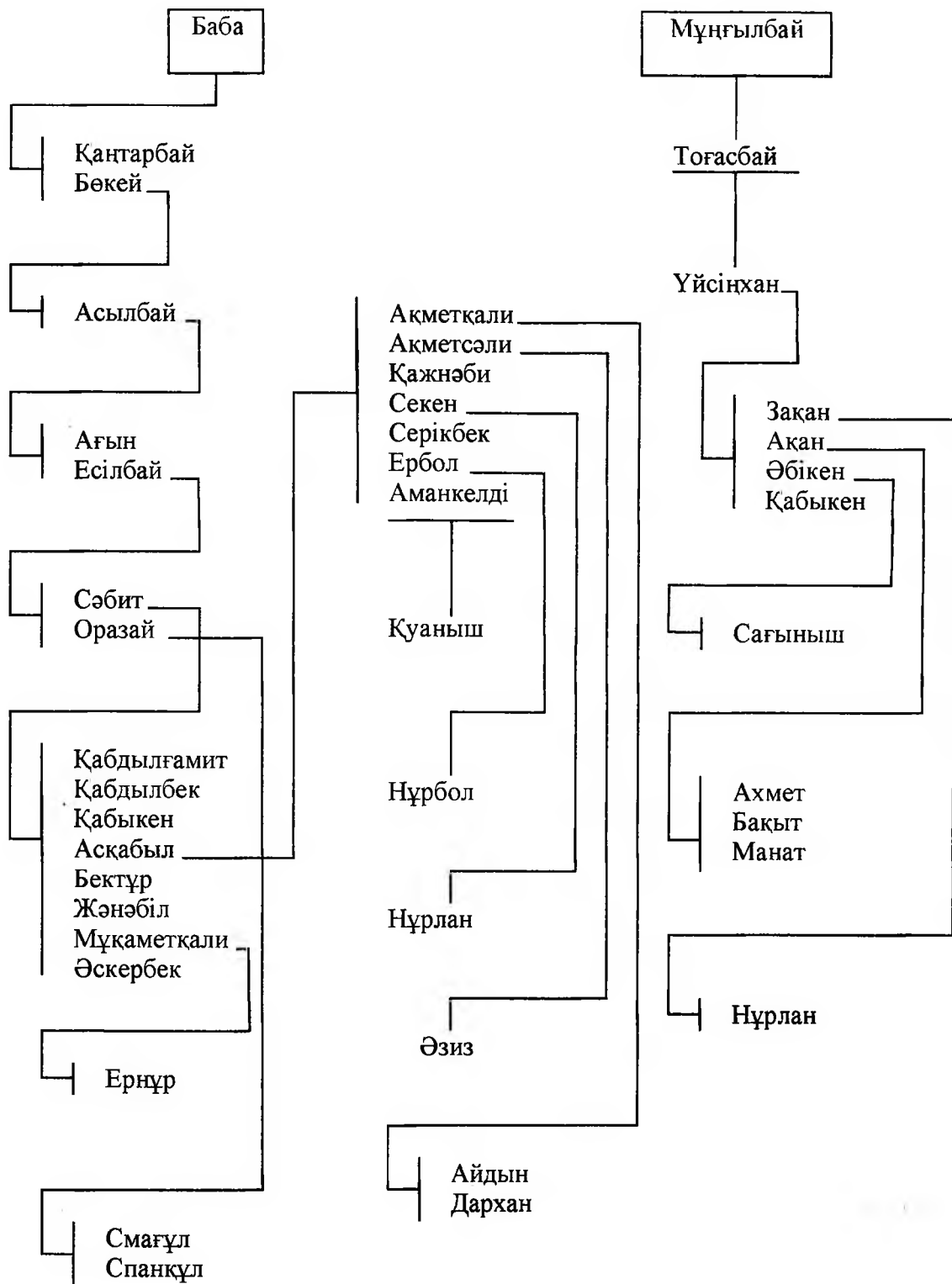

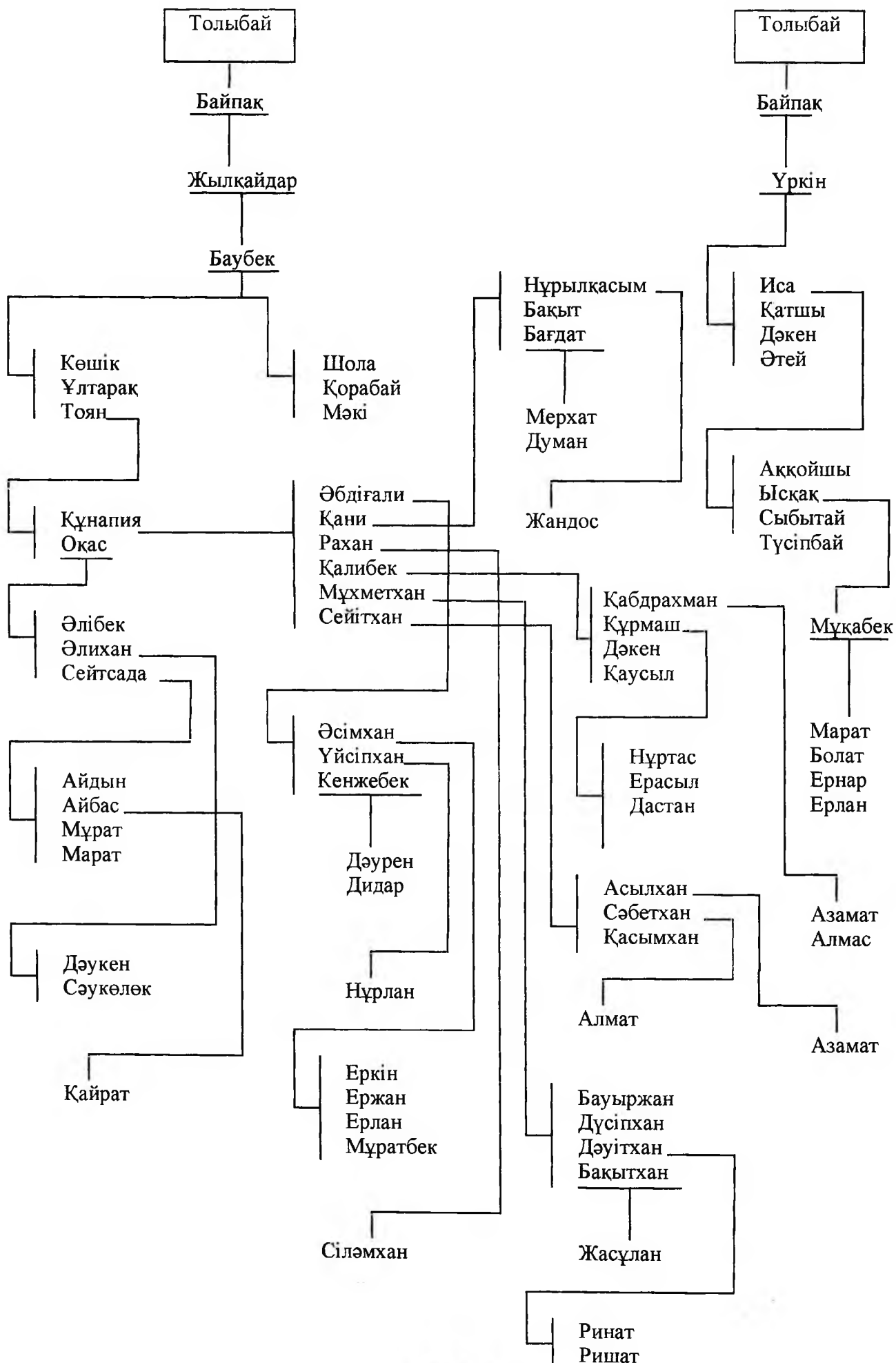

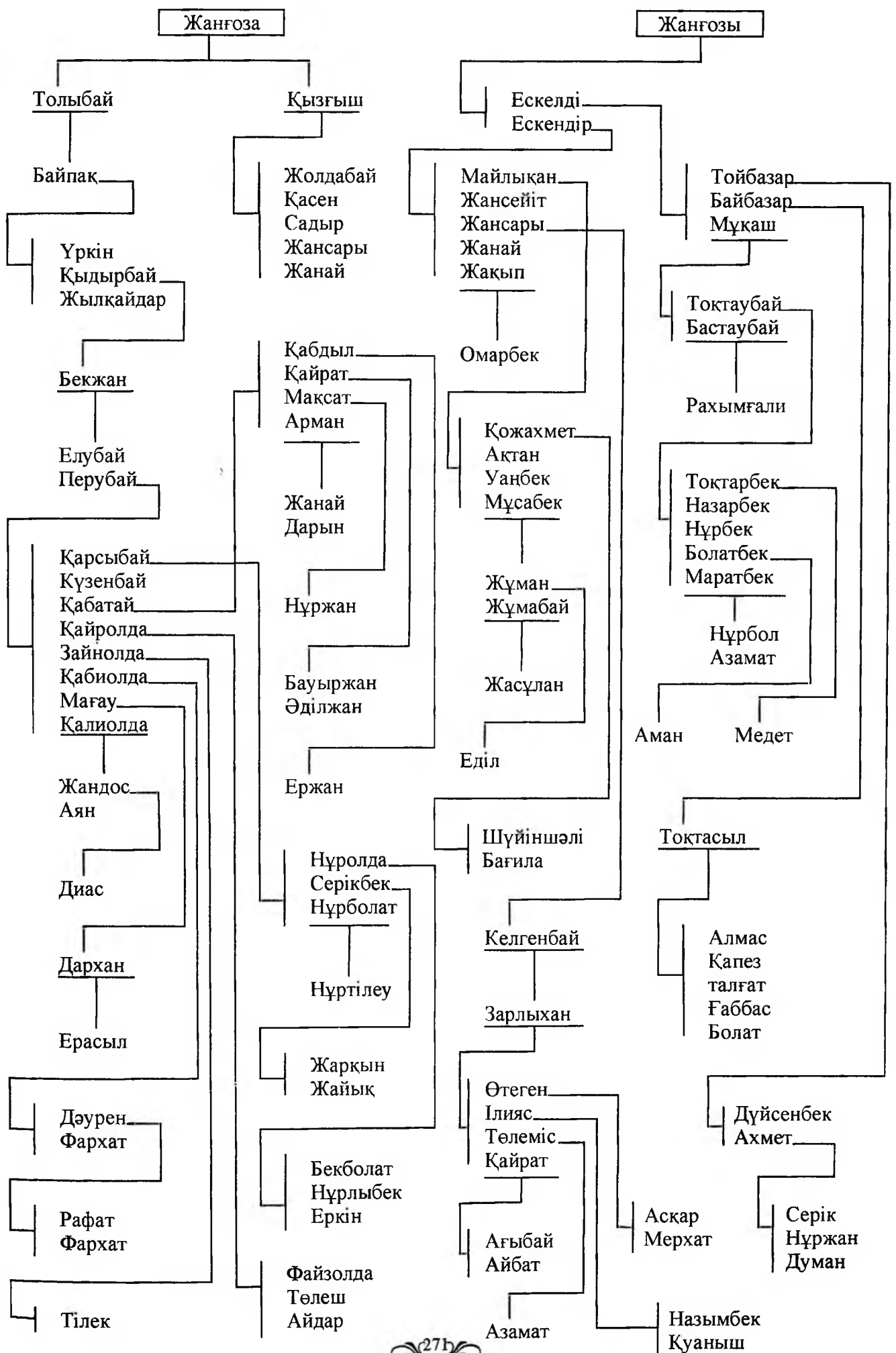
ЖАНҚОЗЫ

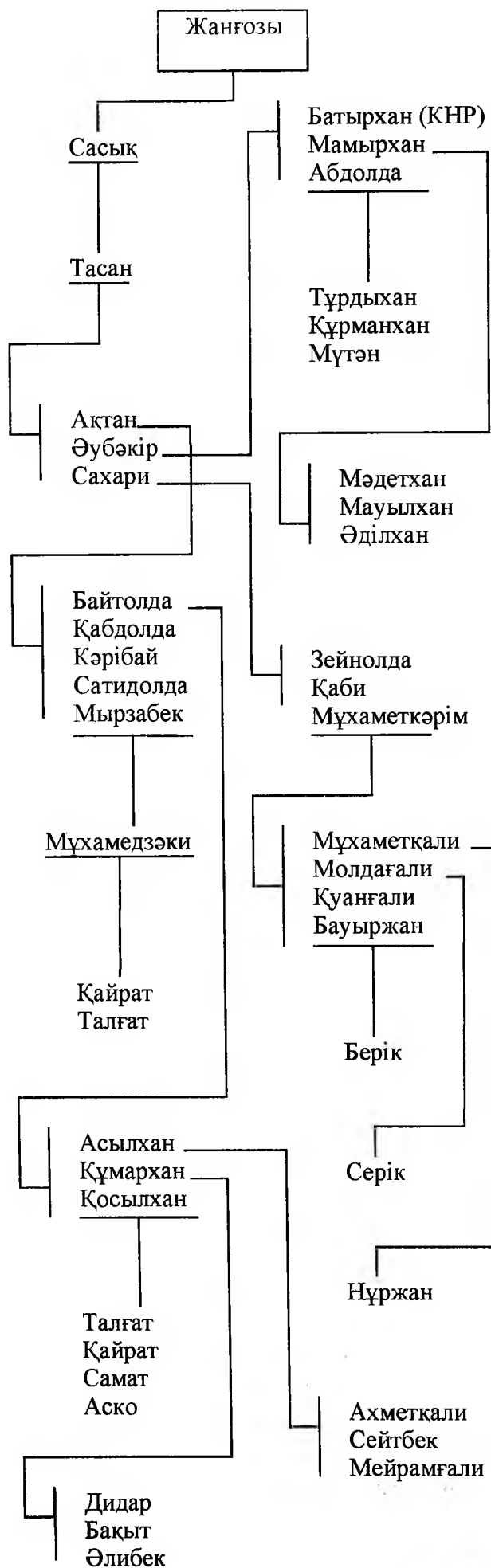

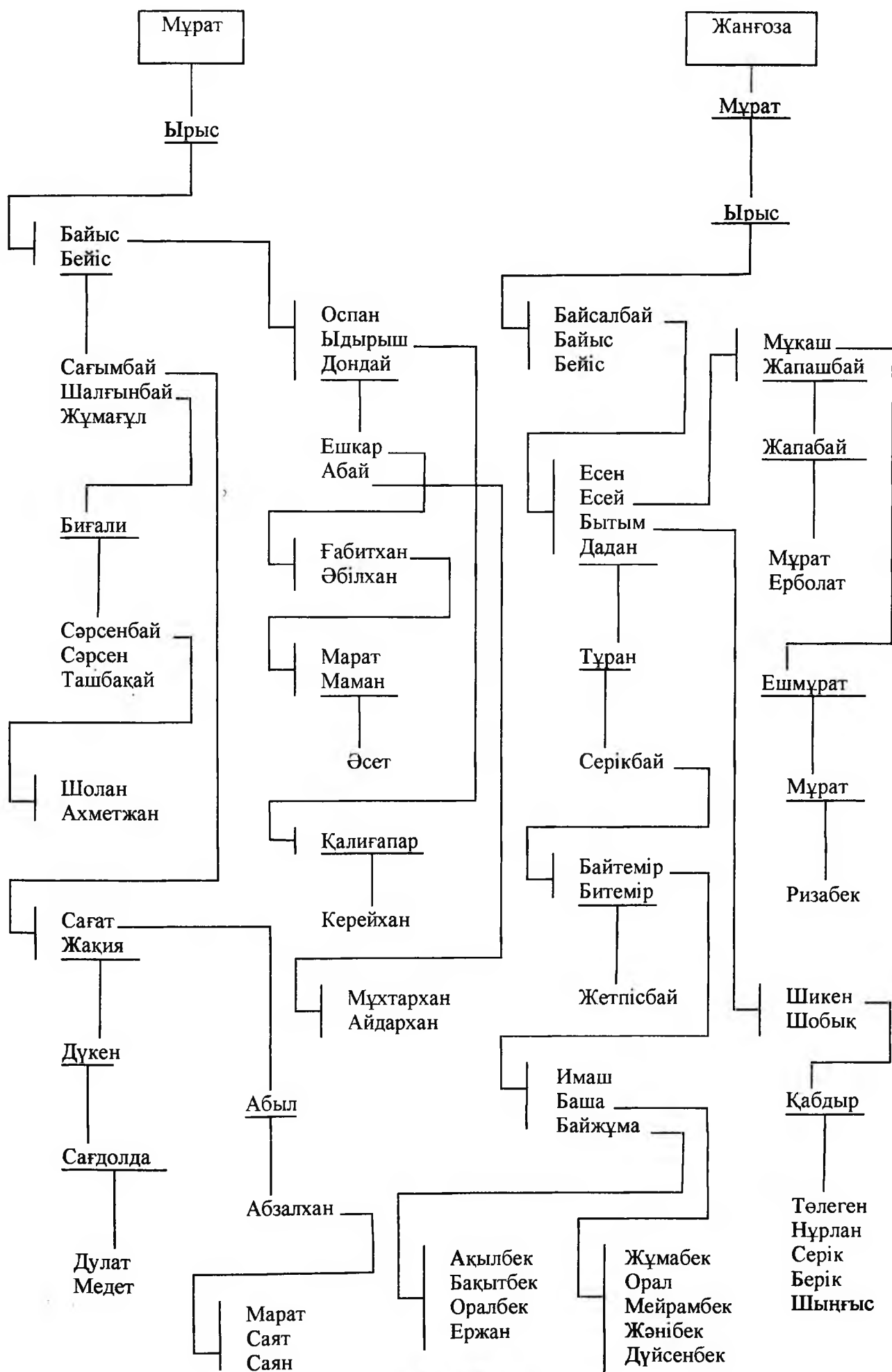

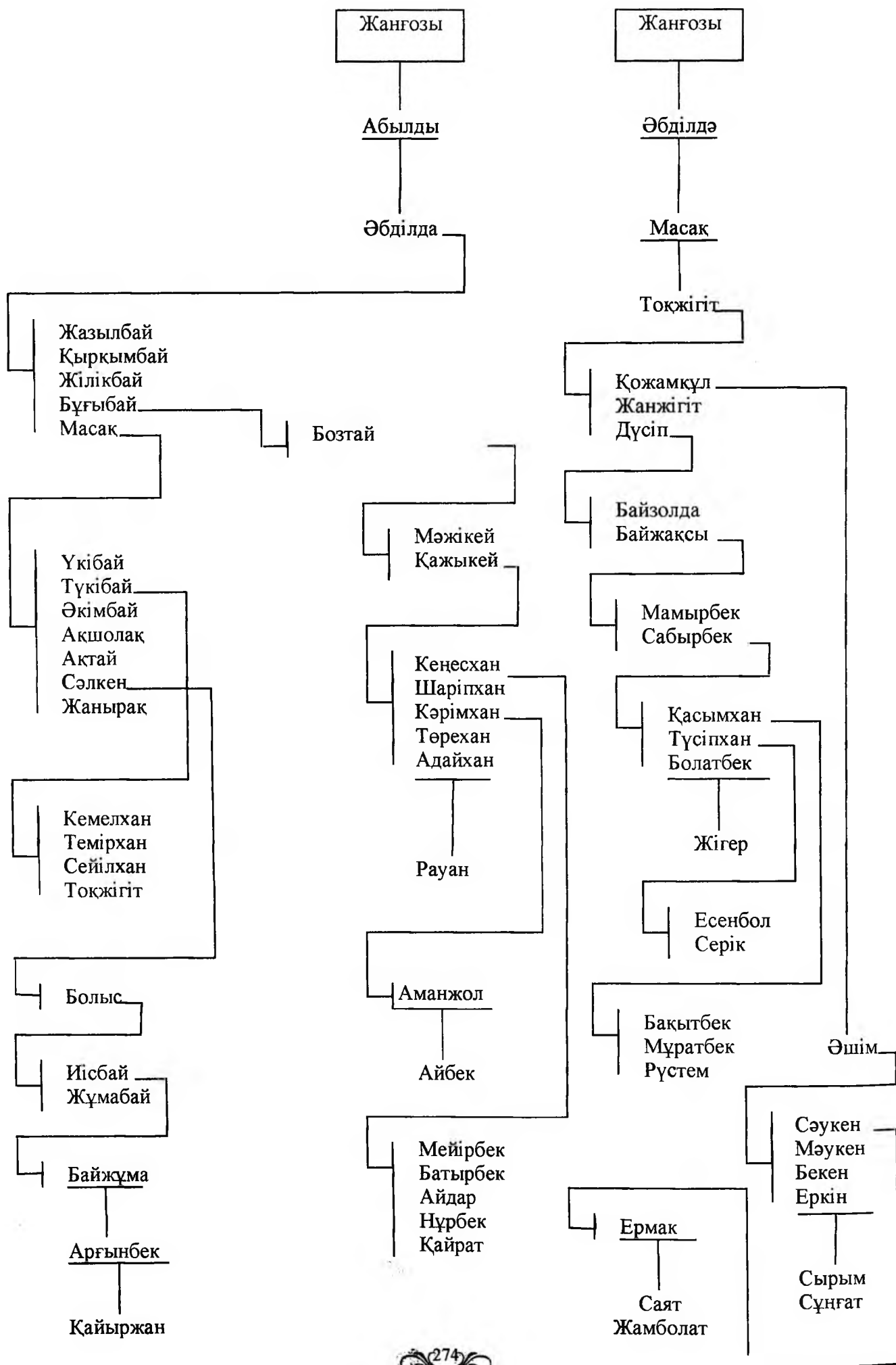

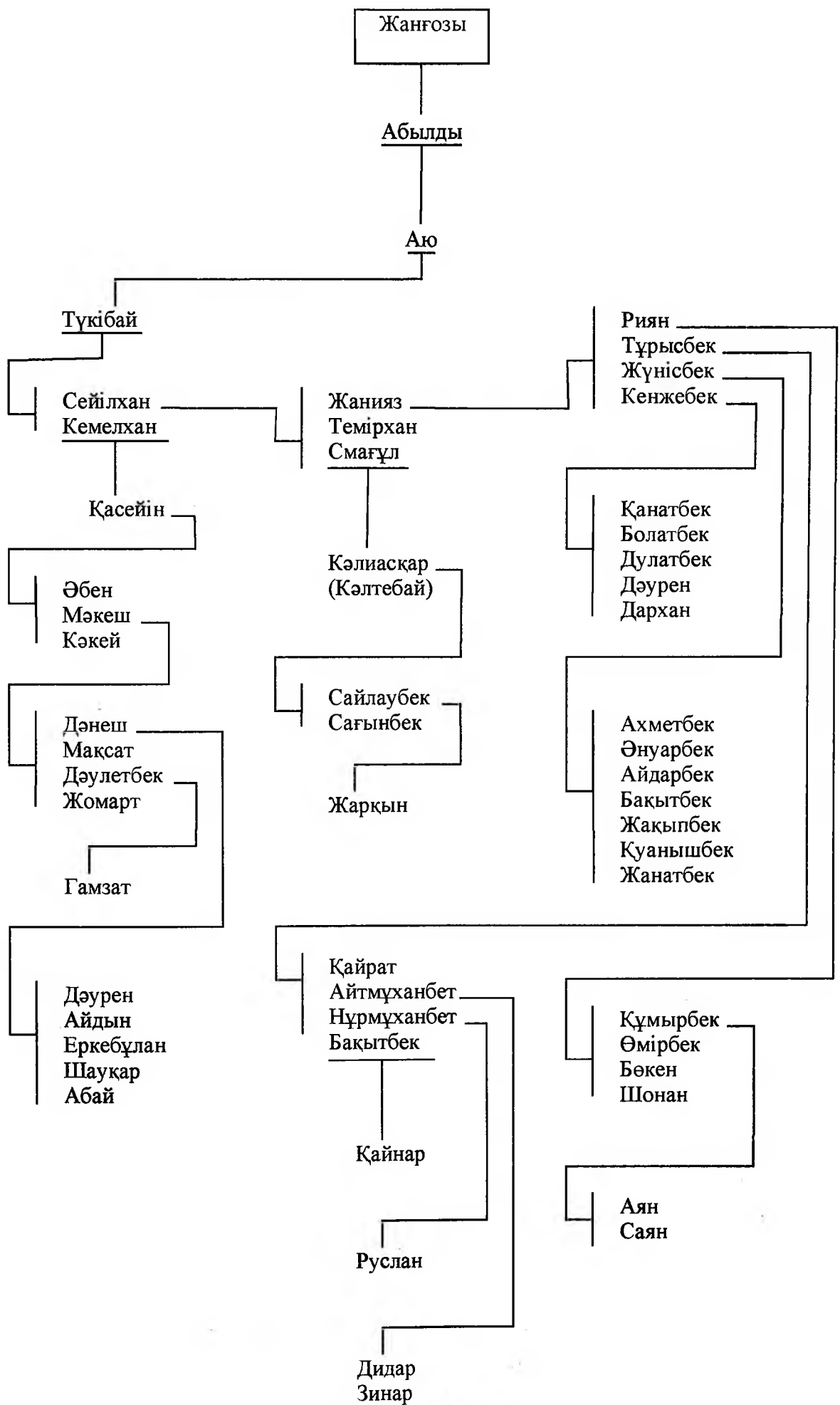

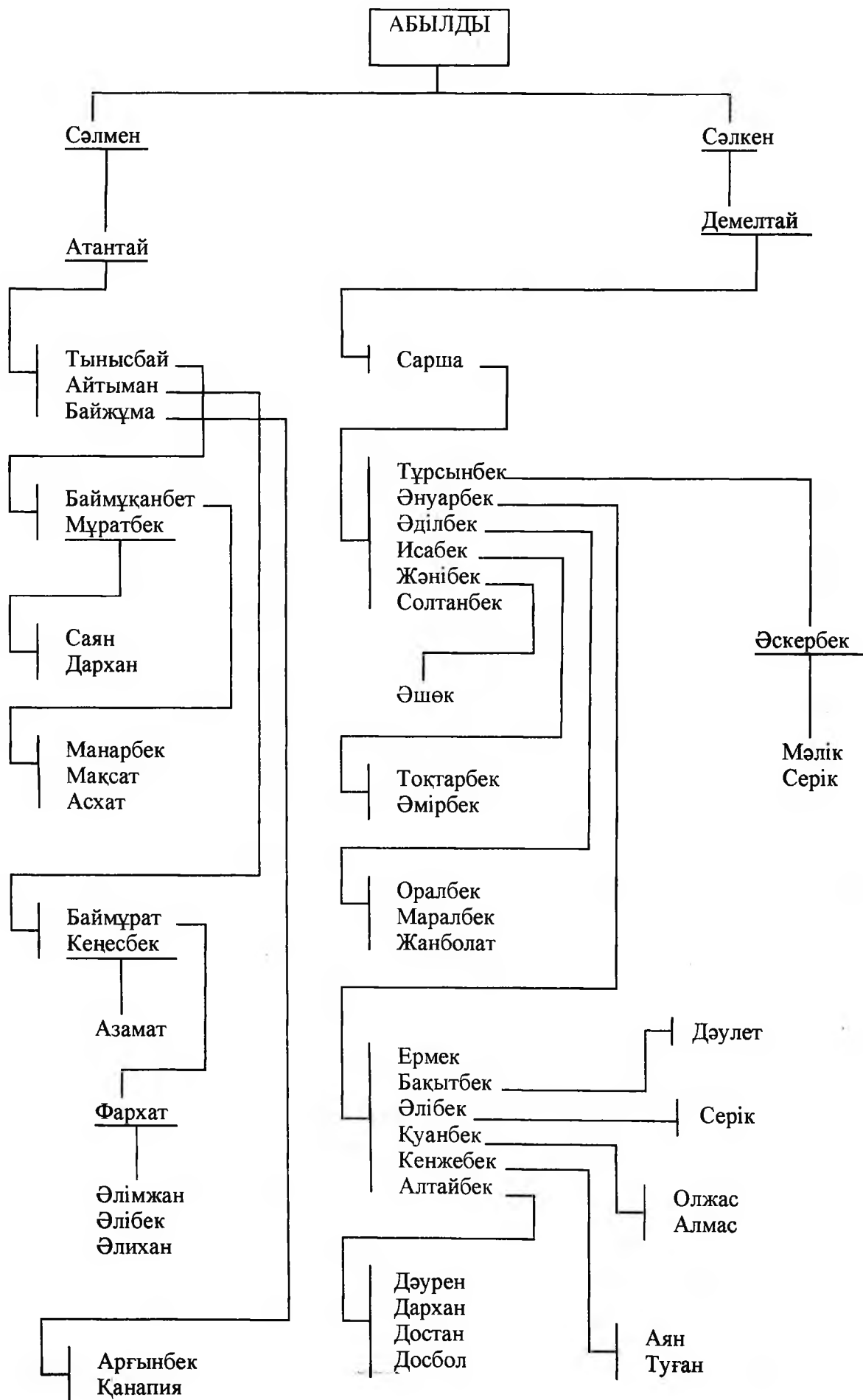

ТІШКЕ

Тініке

(Шағыр-Мысқал)

Қожамберді
Қарымсақ
Сары

Тоқа
Лақа
Құдайберген

Сары

I-ші әйелінен

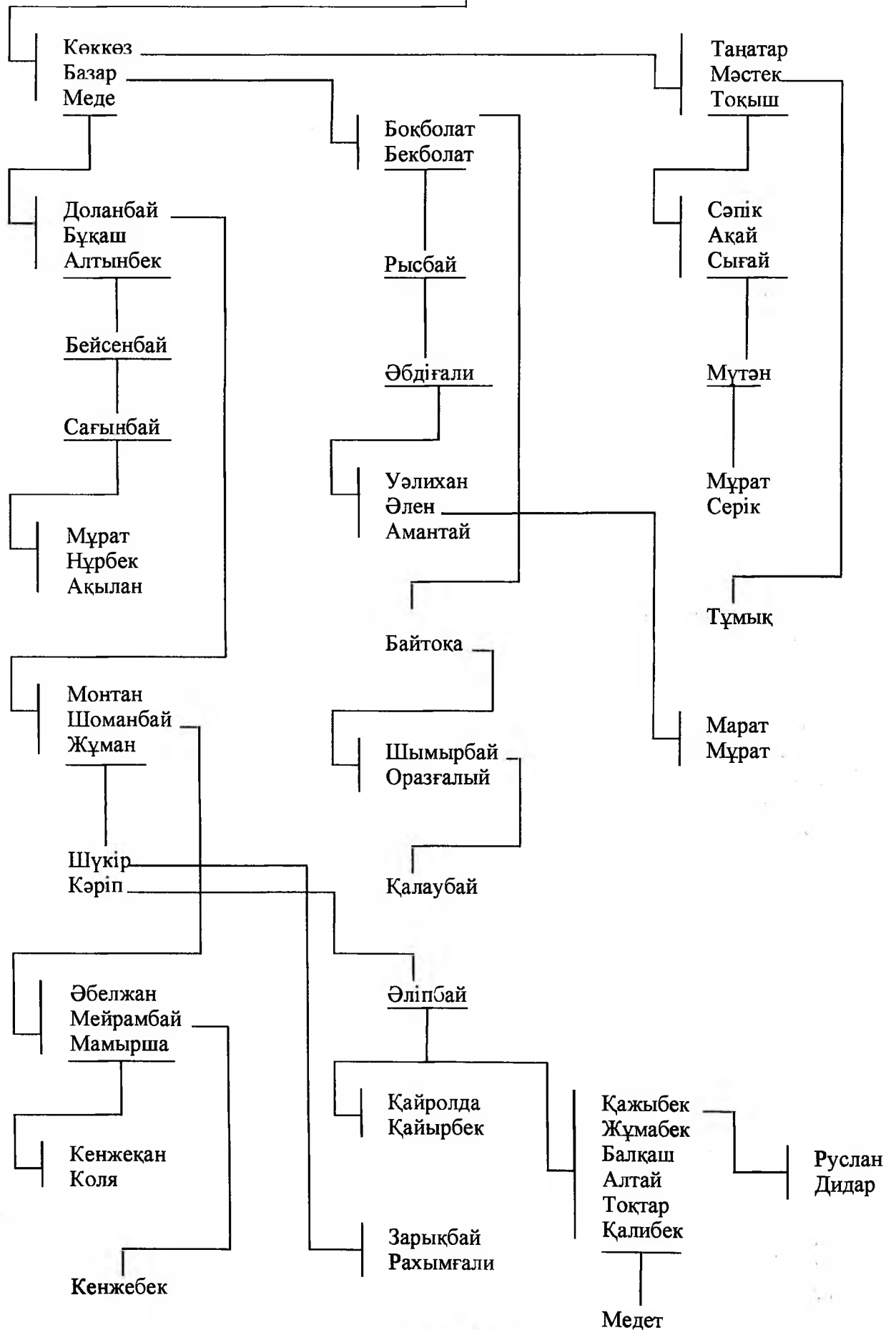
II-ші әйелінен

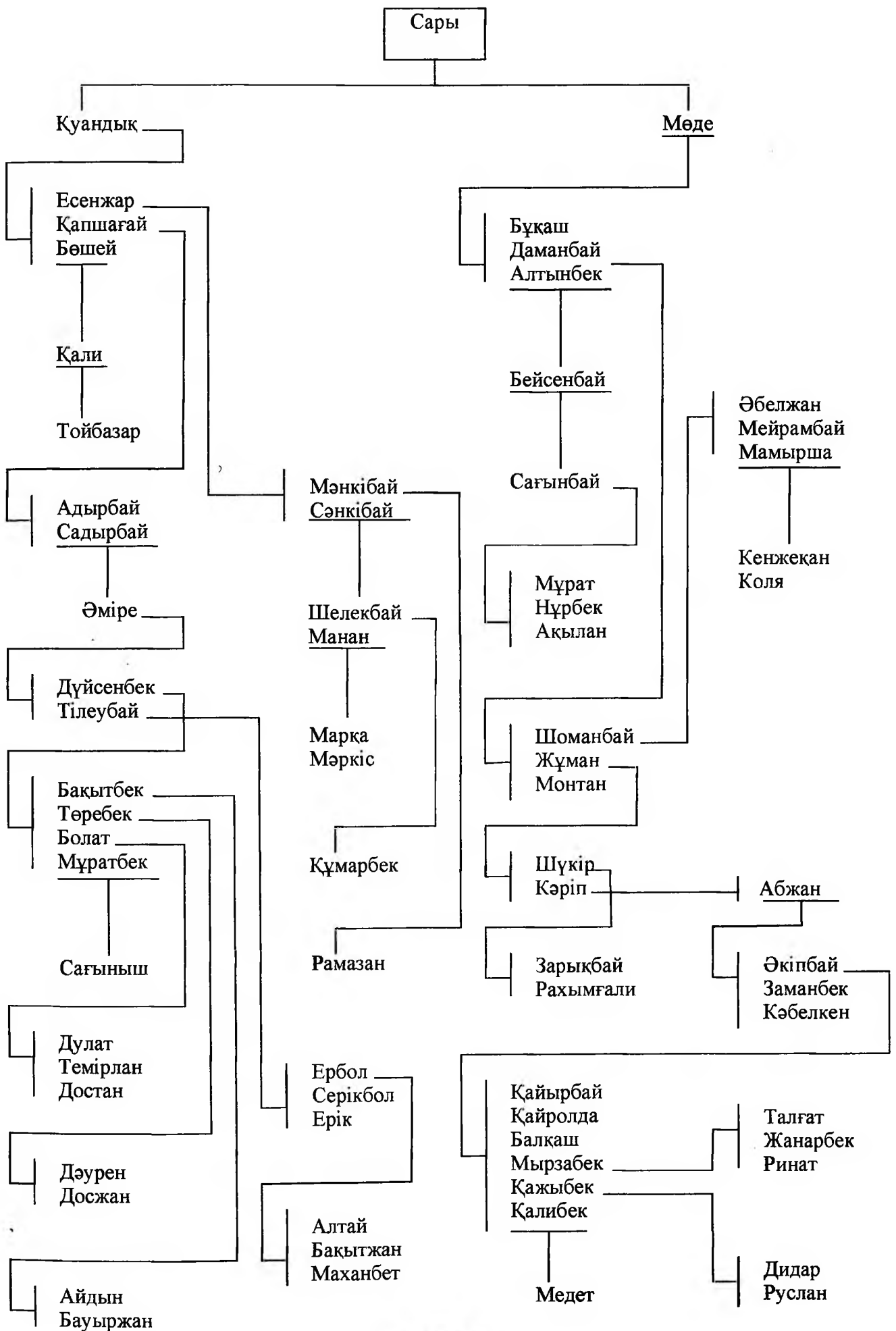
Көккөз
Базар
Қоңыратбай
Сәметай

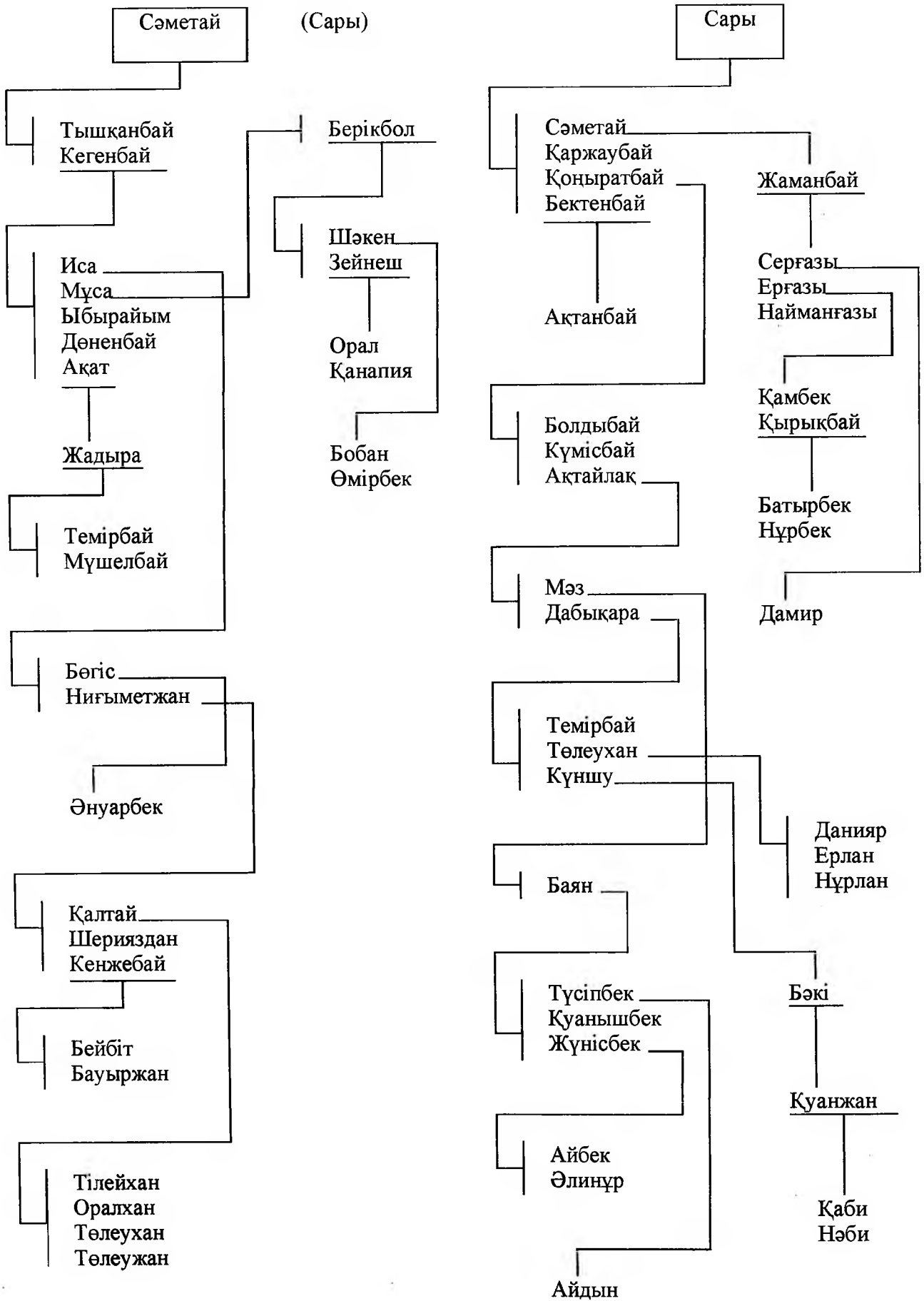
Меде
Қаржаубай
Салпы
Қоңырбай
Қуандық

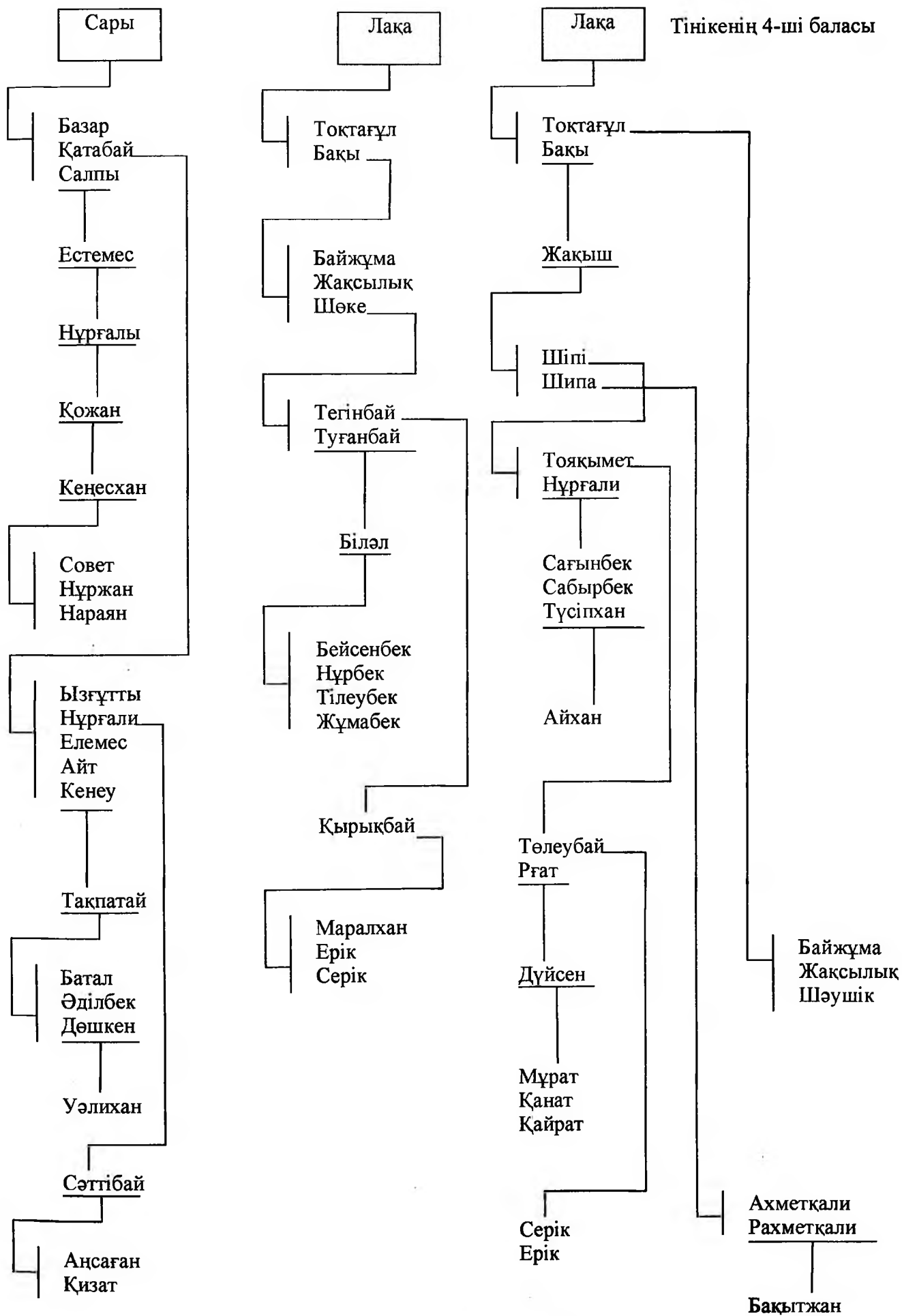
Сары

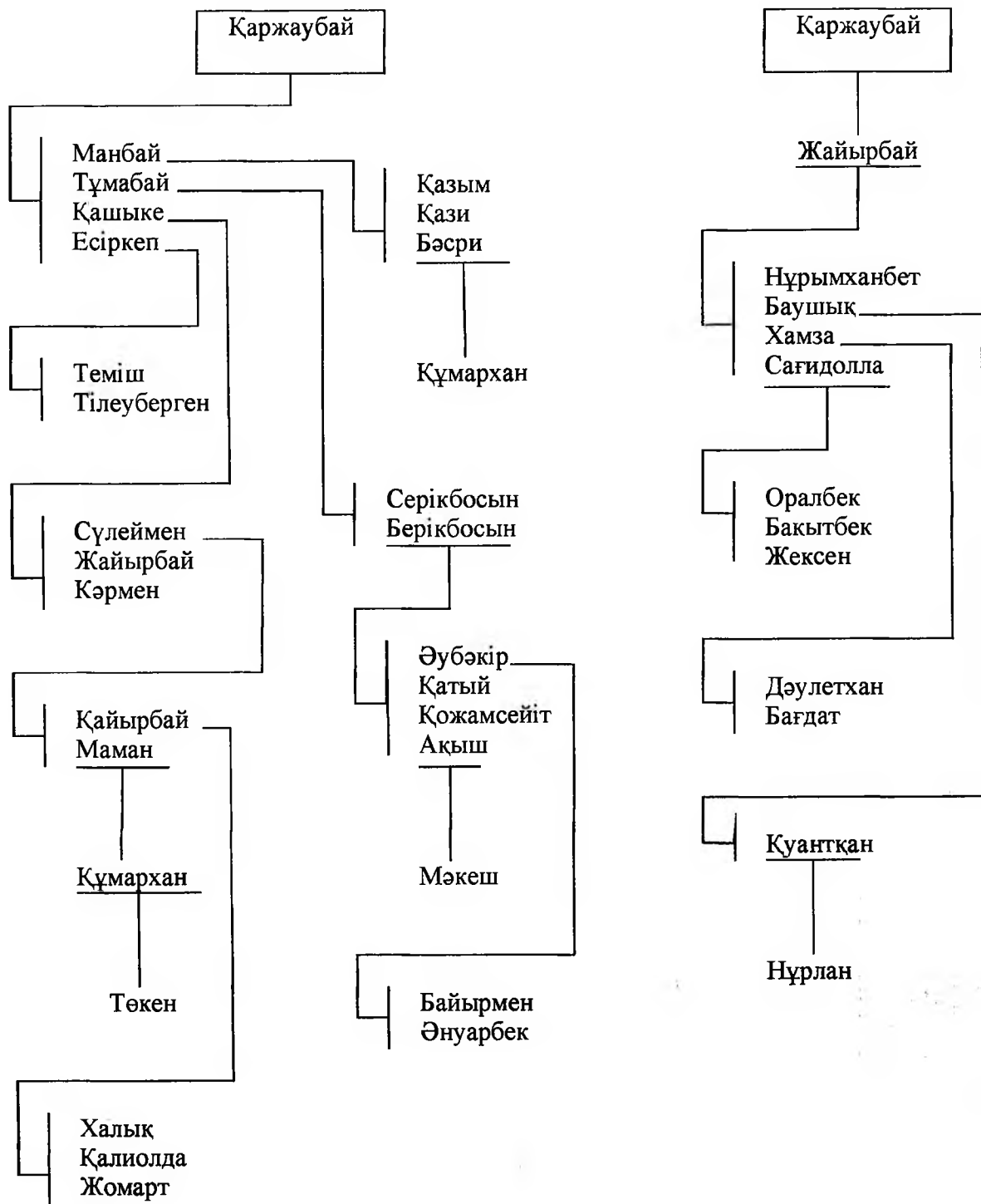
(Тінікенің 3-баласы)

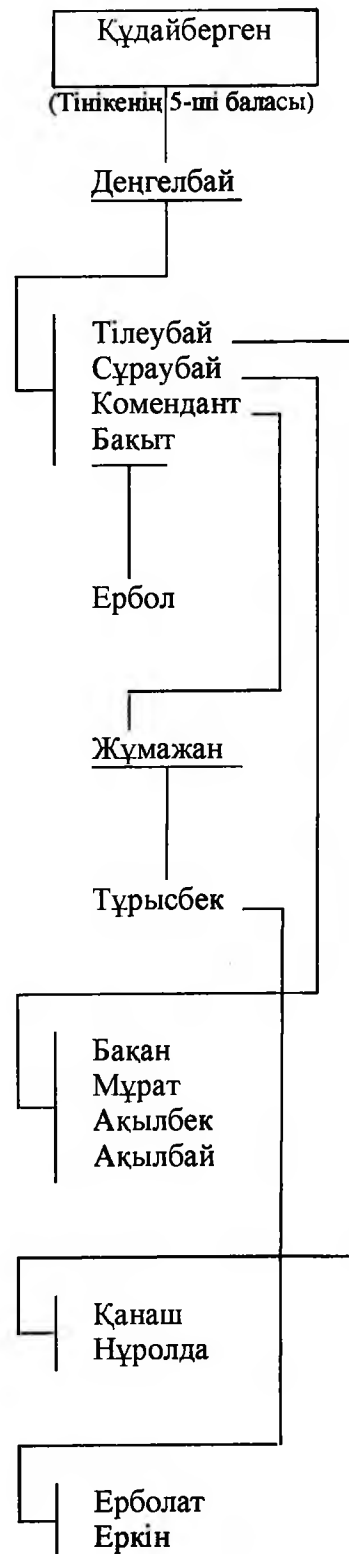

ҚҰЛЕКЕ

(Шағыр - Мысқал)

Тастемір

Көктөбе

Тастемір

Тәней

Әбділда

Әбдолда
Нұғыман

Бұғыбай

Ауғанбай

Сағдолда
Әділдабек
Маралхан
Сайлаухан

Байтоғай

Іргебай

Дәурен

Нәзер
Әбілмашар

Құндақбай

Бақытжан
Ержан
Нұрлан
Ерлан

Қайролда

Зақан

Көкпекті

Ақсарт
Мұқан

Манарбек
Жасұлан
Бауыржан
Әбжан
Қалижан

Ғұмар
Ахмет
Сәкен
Бақыт

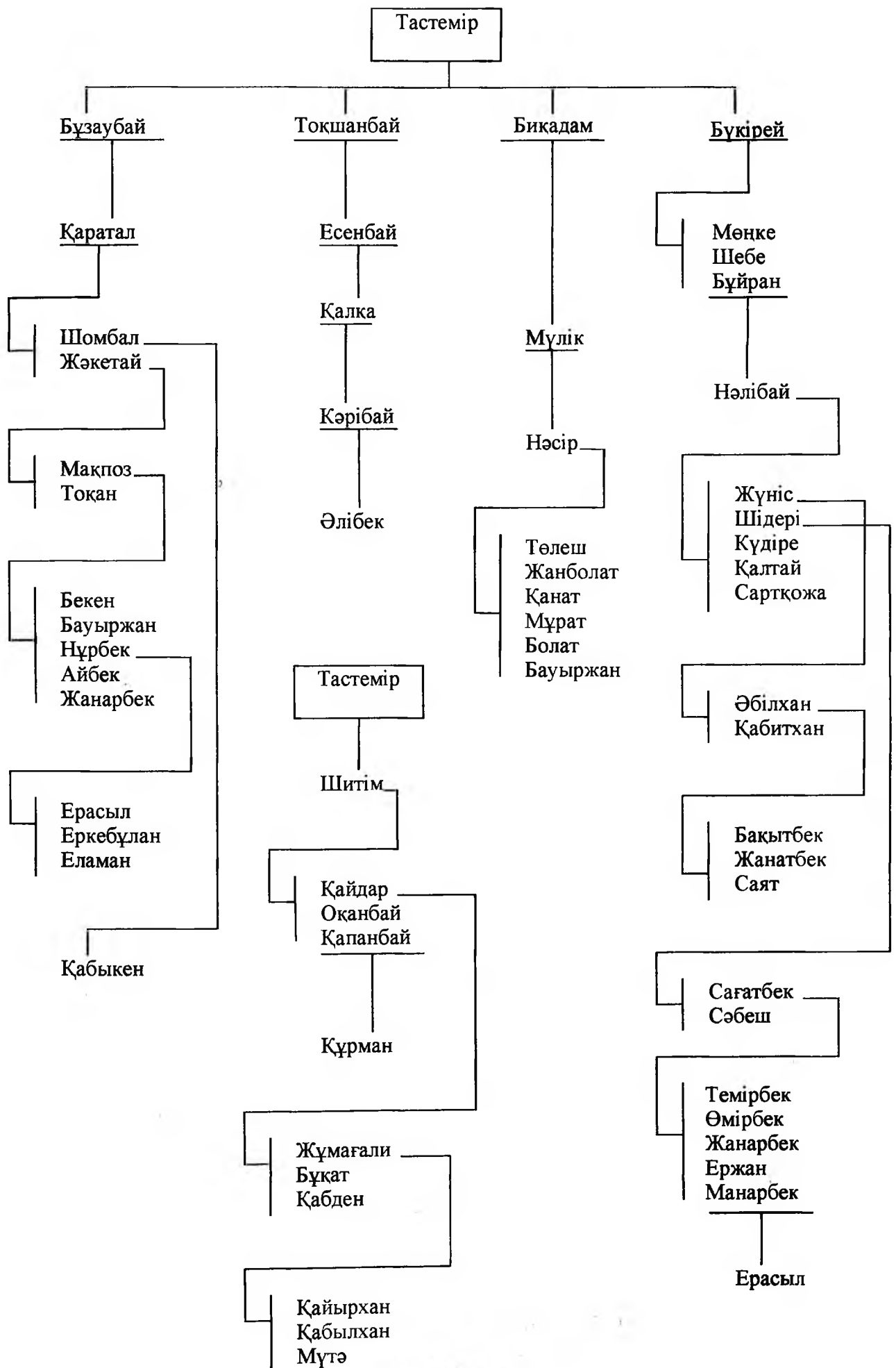
Алтынбек

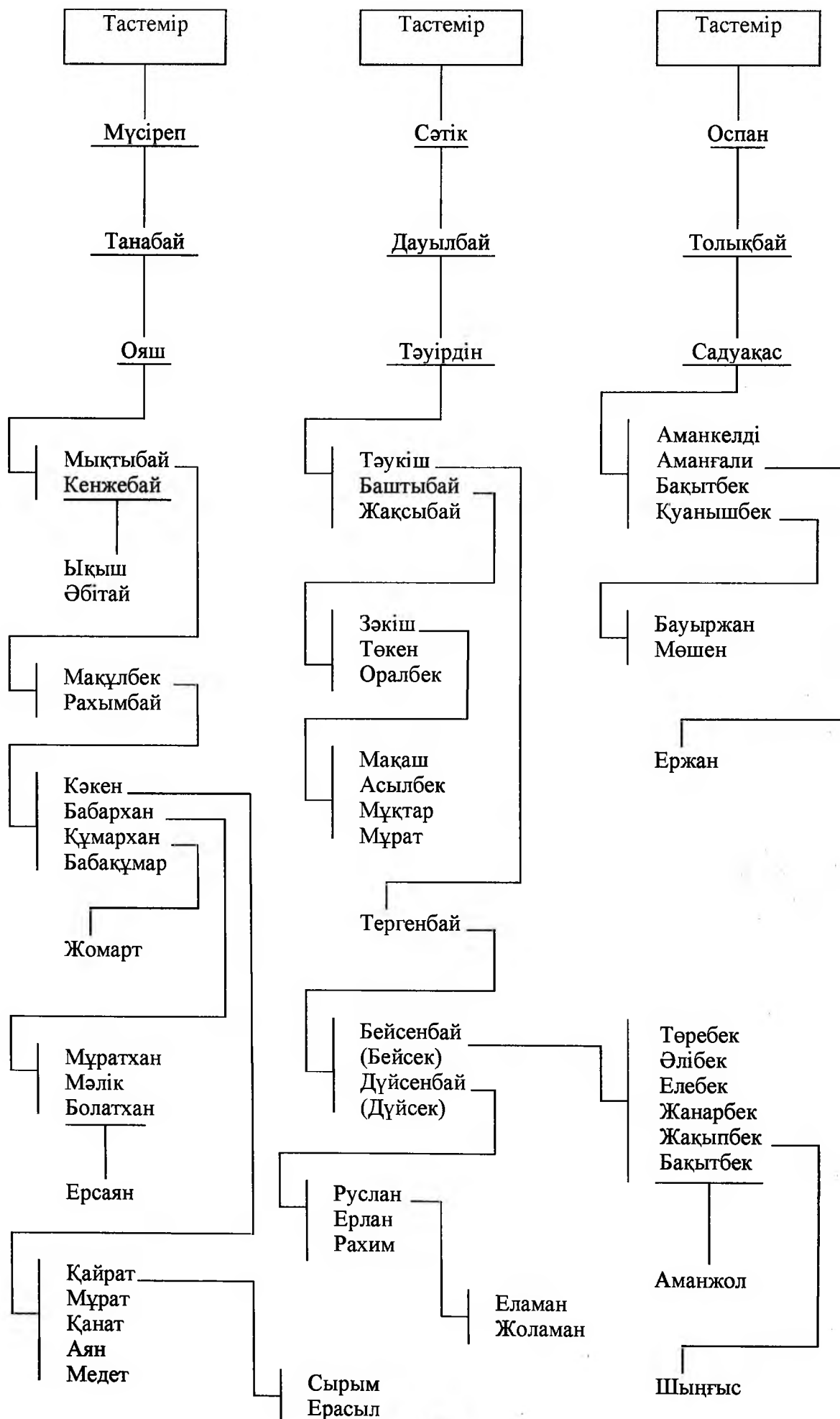
Марат
Қанат
Жанат
Жұмат

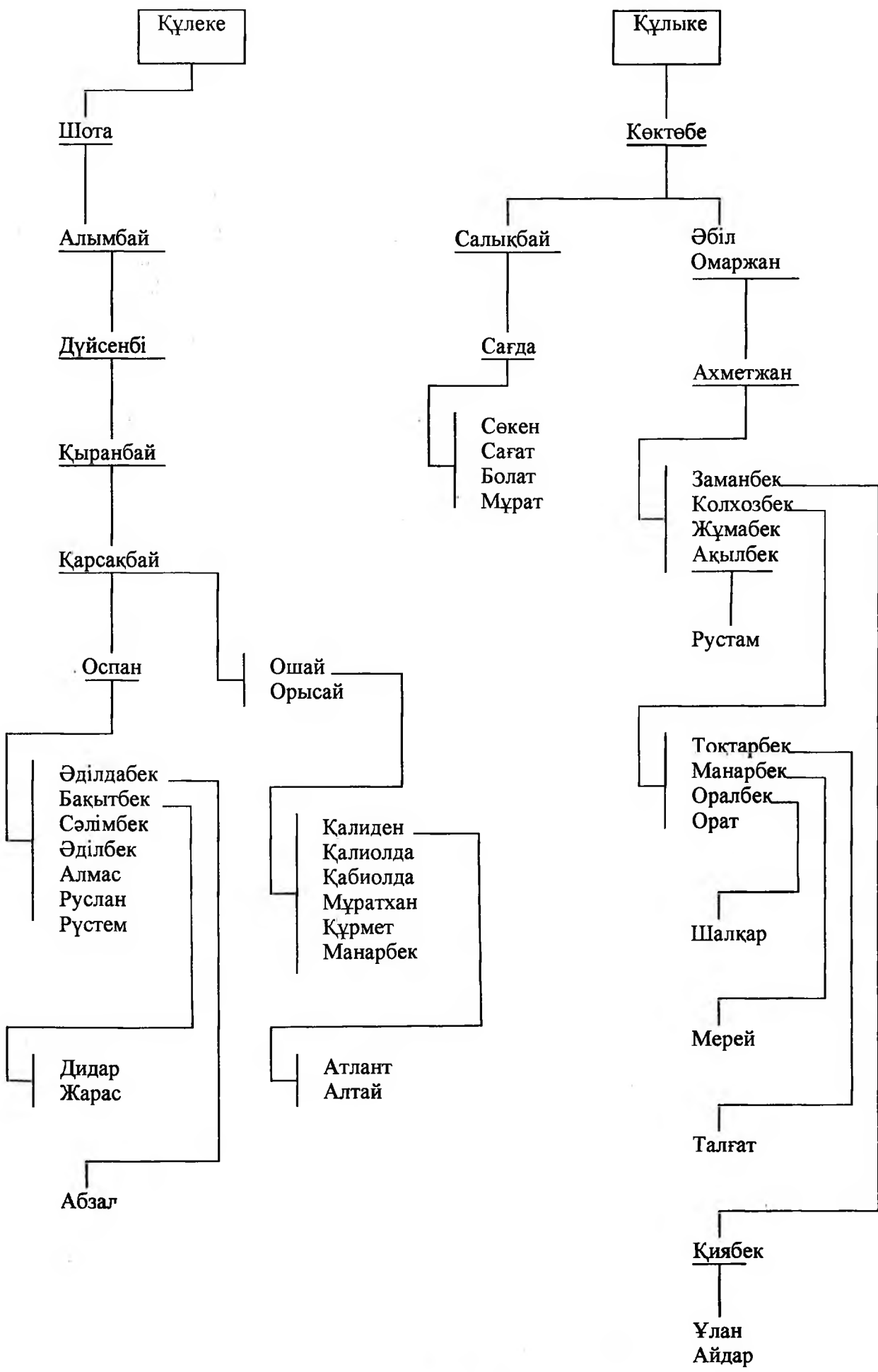
Айдос

Бекен
Серік
Адақ
Бақыт
Ербол
Құлыбек

Арман

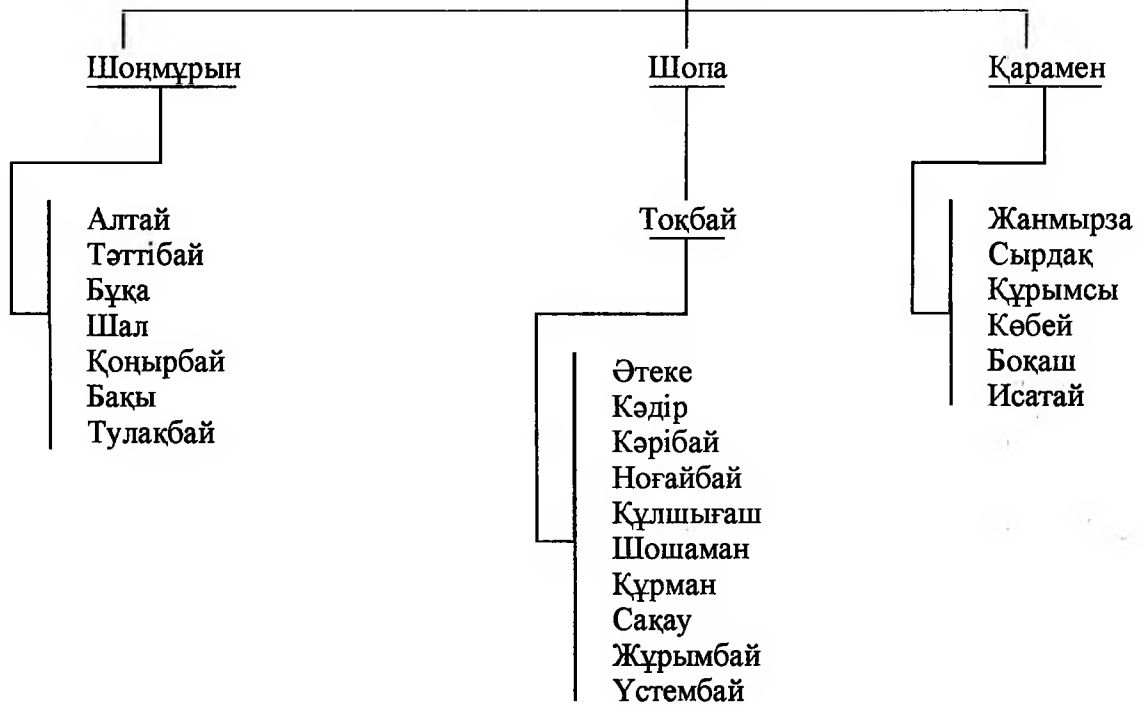

АТАҚОЗ
Ы

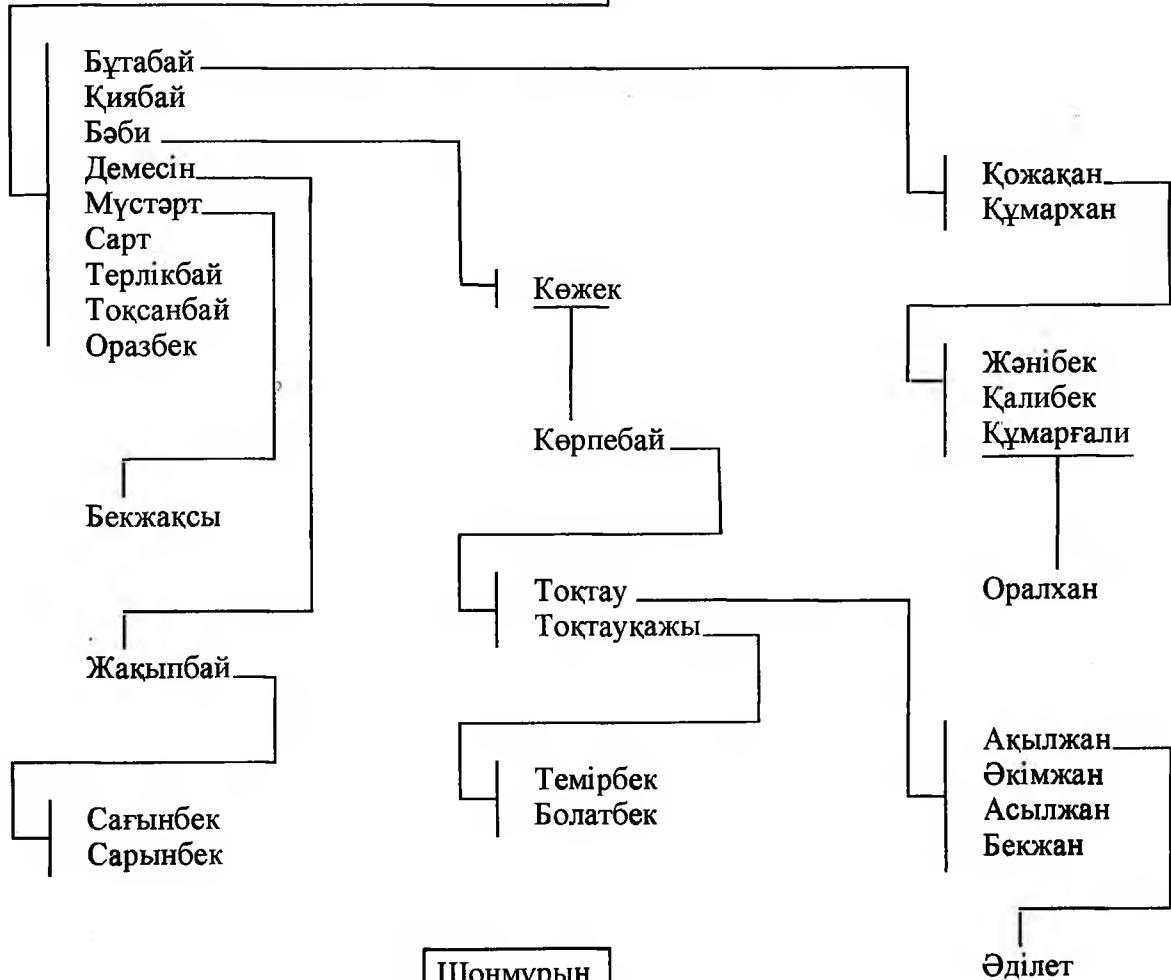
(Айттың бір баласы)

Шоңмұрын

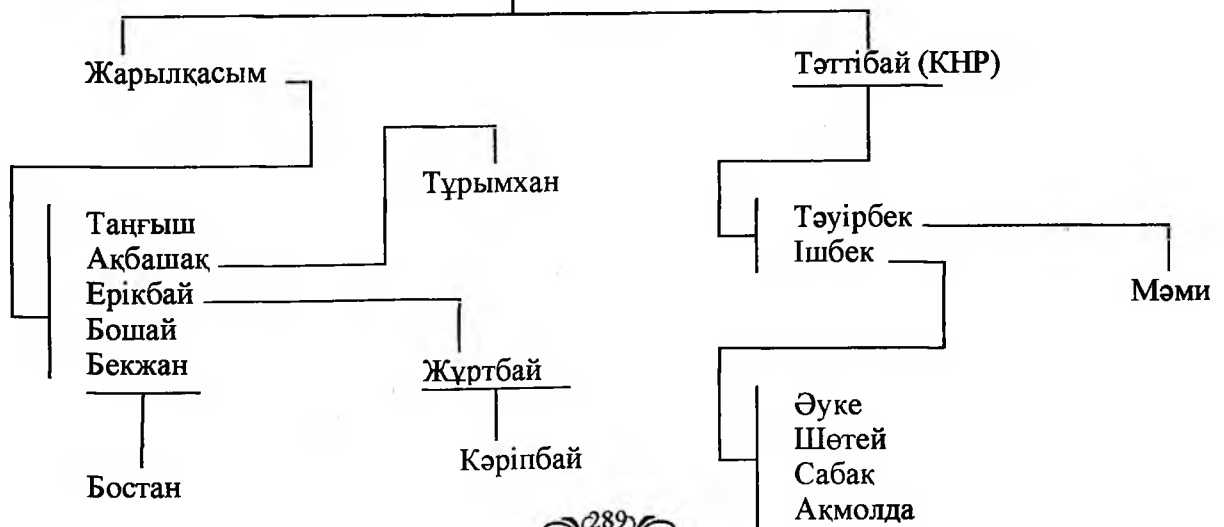
(Атакозының 1-ші баласы)

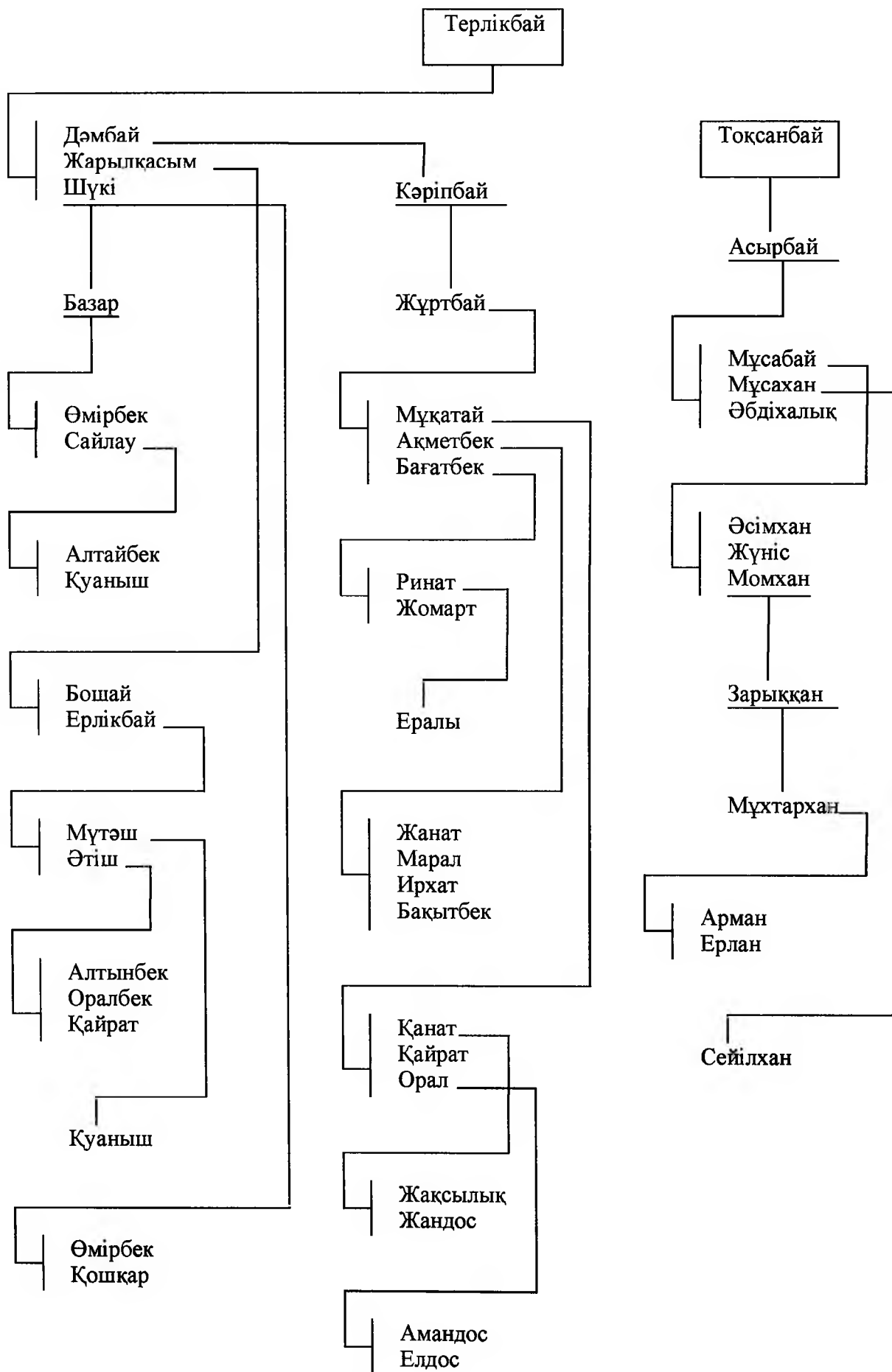
Алтай

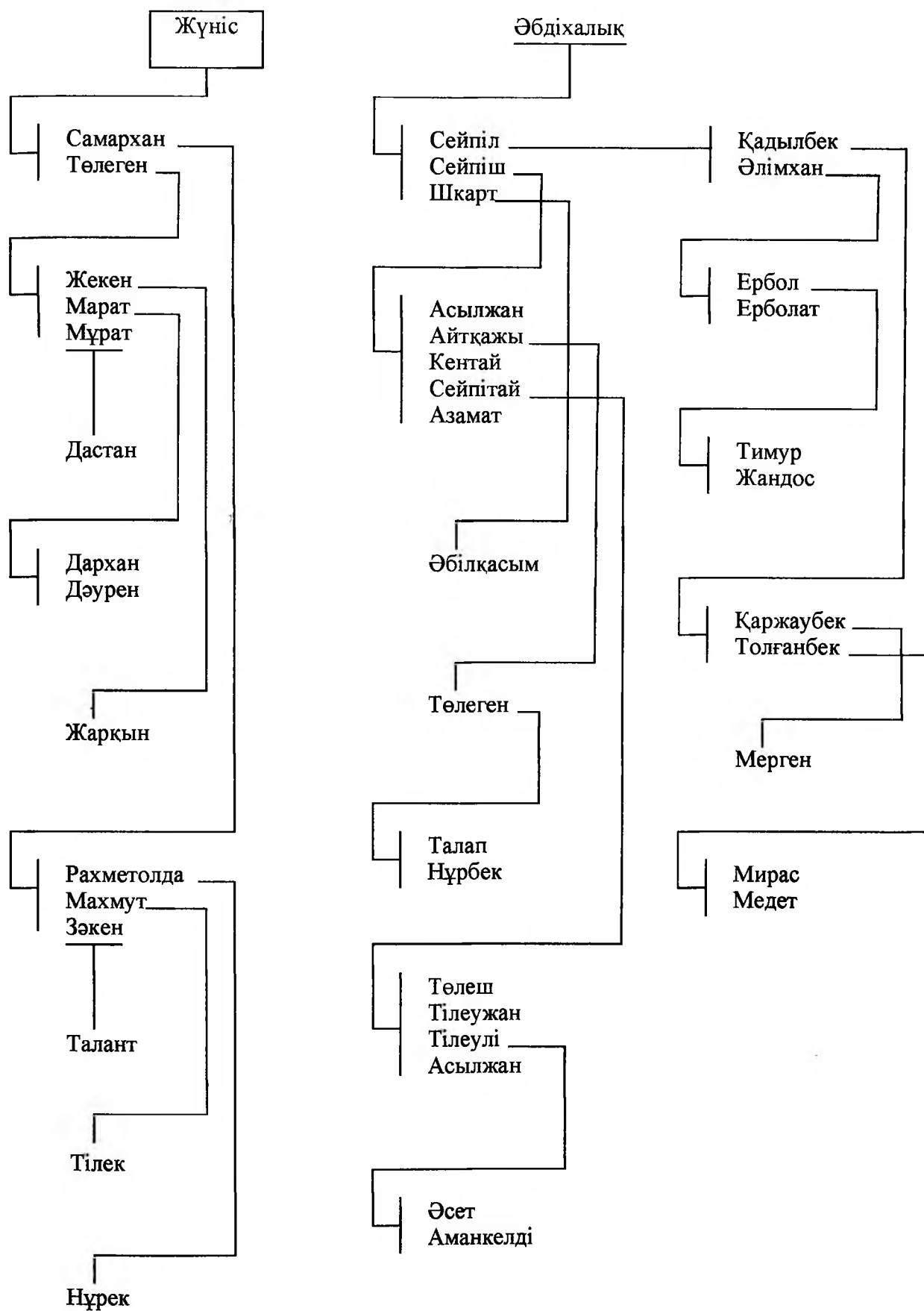

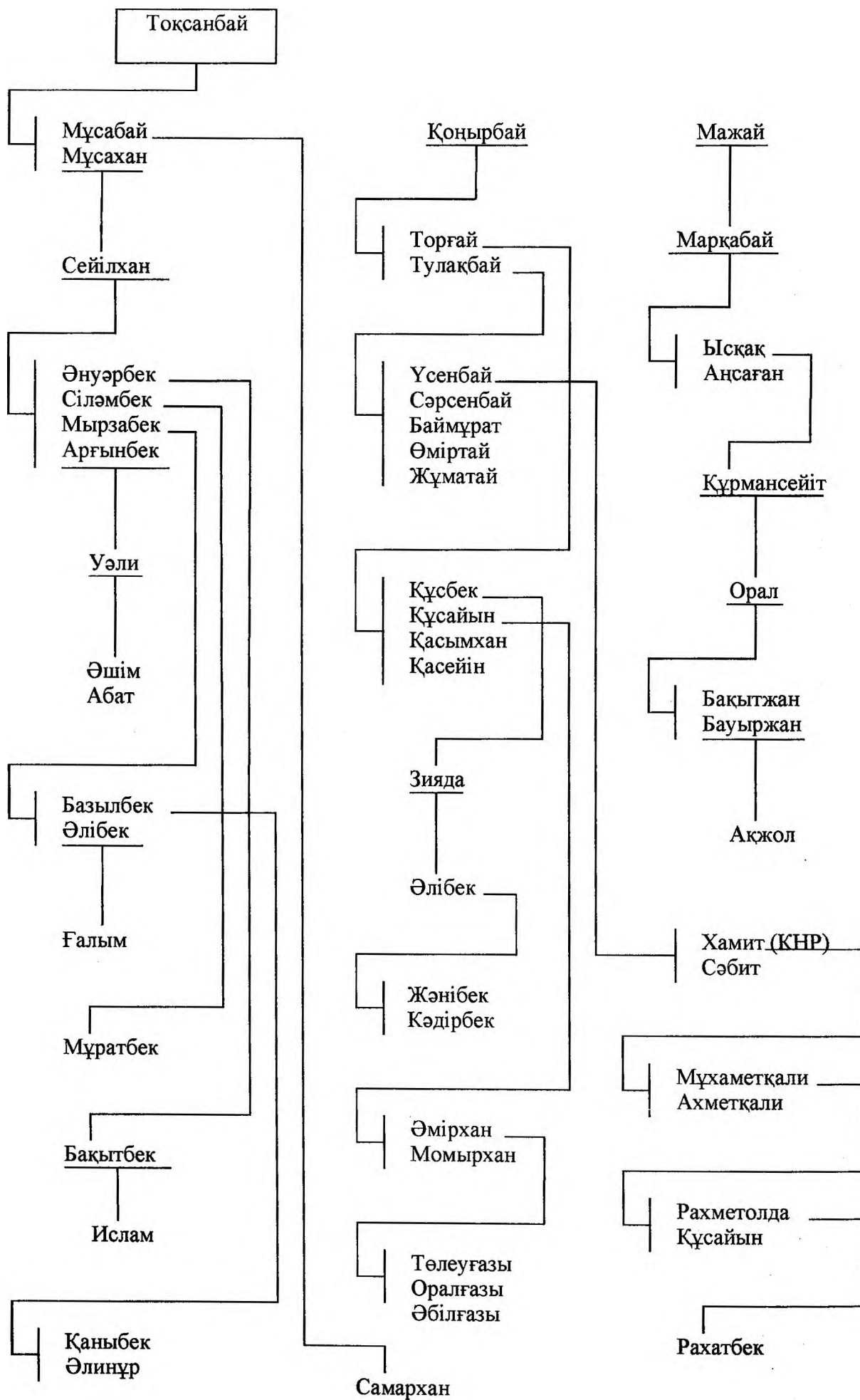
Шоңмұрын

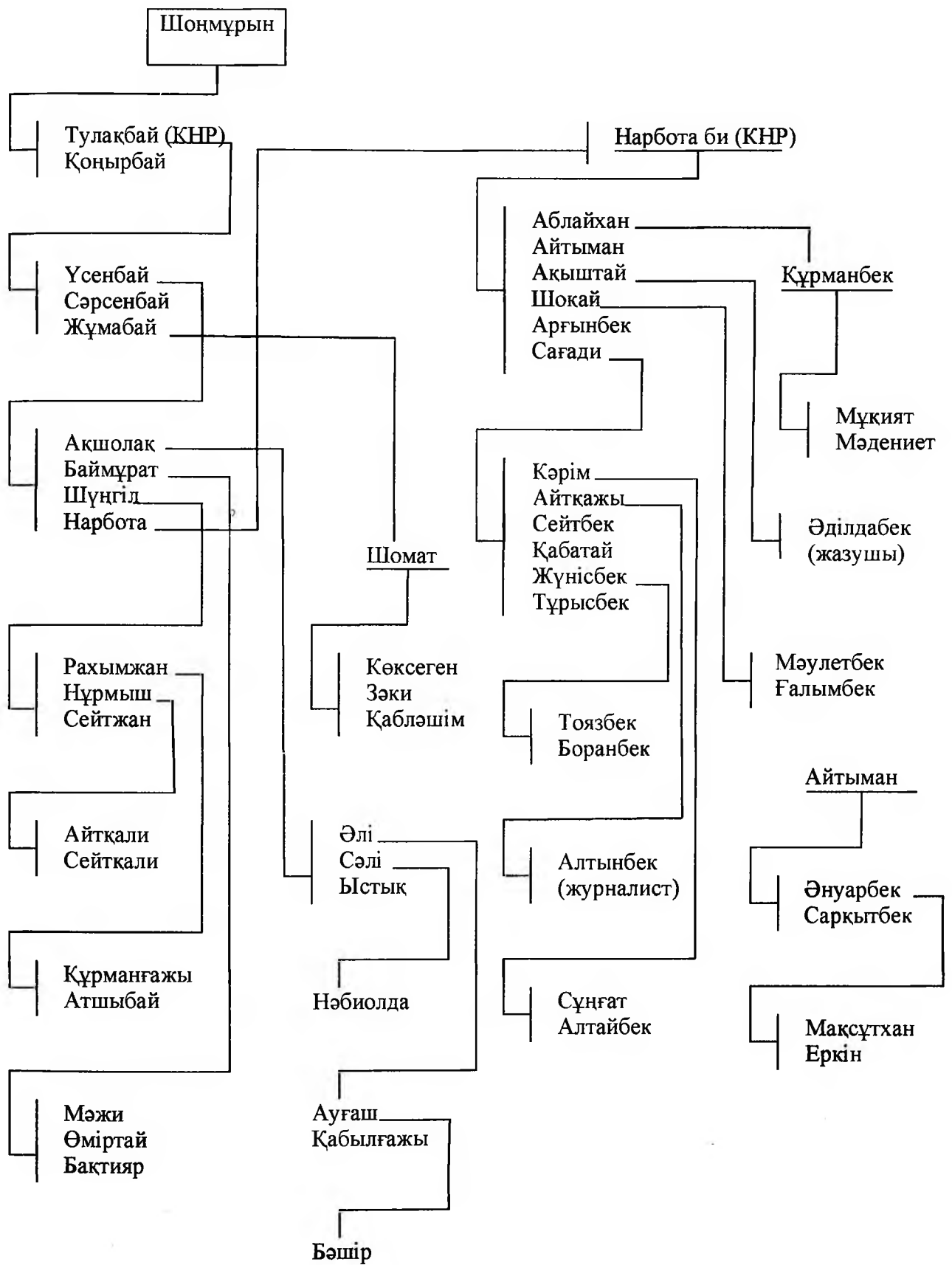
Алтай

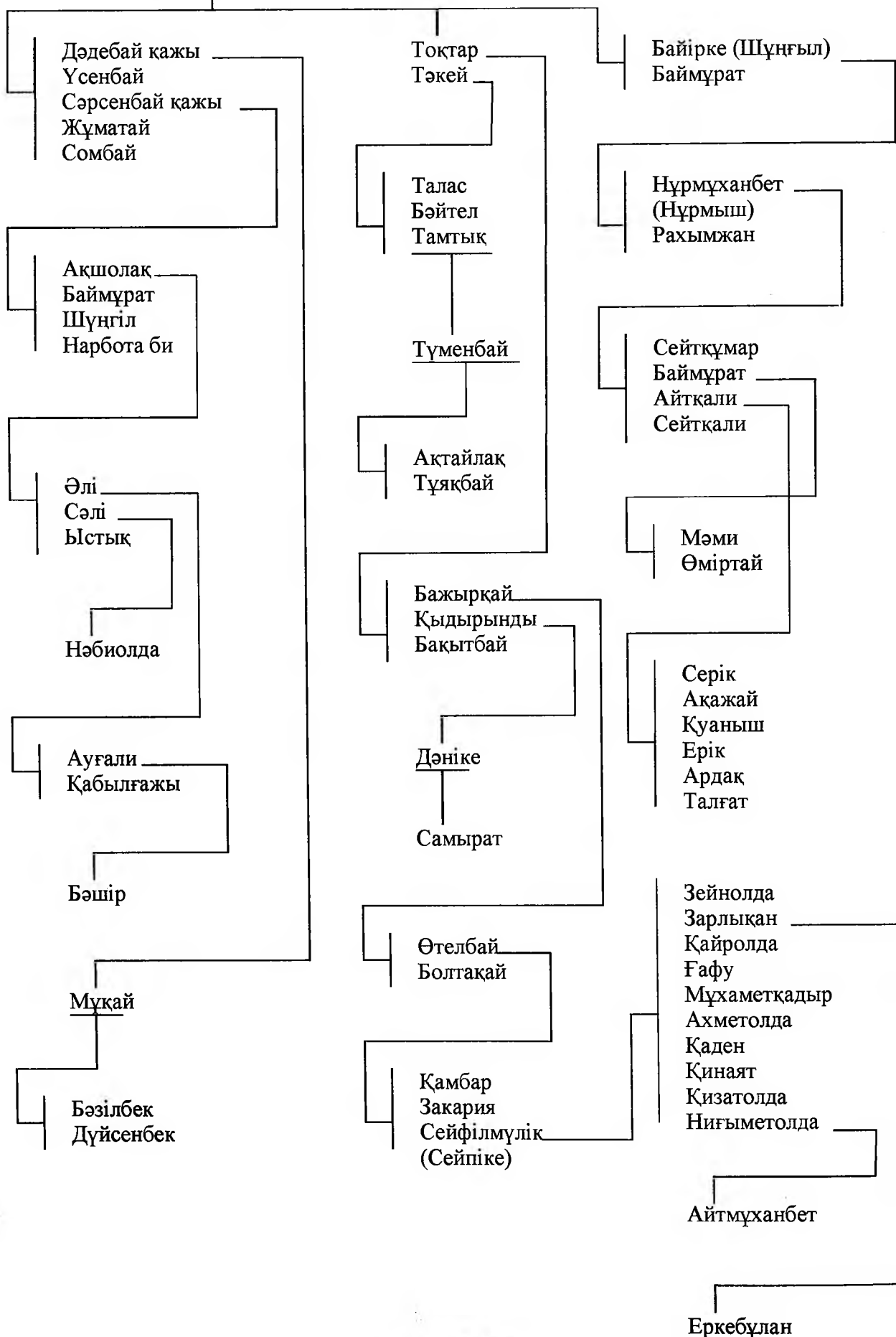

Қоңырбай

(II-нұсқа Сәрсенбайдан тарайды)

ШОПА

(Атақозының 2-ші баласы)

Тоғбай

(Алуа анадан)

(Маңқа анадан)

Кәдір
Кәрібай
Ноғайбай
Есқожа

Жұрымбай
Кұлшығаш
Шошаман
Сақау
Үстембай
Құрман

Кәдір

Байтуған
Елеусіз

Ақыметсағи
Мәуітай

Әбдіғамит

Жықбай
Өтел
Маңыз

Ахмет
Ахметбек
Мөшкен
Мақсұтбек
Бақытбек

Ерзаян
Ерғазы
Ерғалым

Қоқымбай

Медет

Дәурен
Ержан

Зейнолда

Жандос

Айдос

Ерлан
Нұрлан
Төлеген

Қыдырмаш
Қамза
Әбдіғамит

Алпыс

Ерғали
Ахметқали
Нұрбол
Нұржан

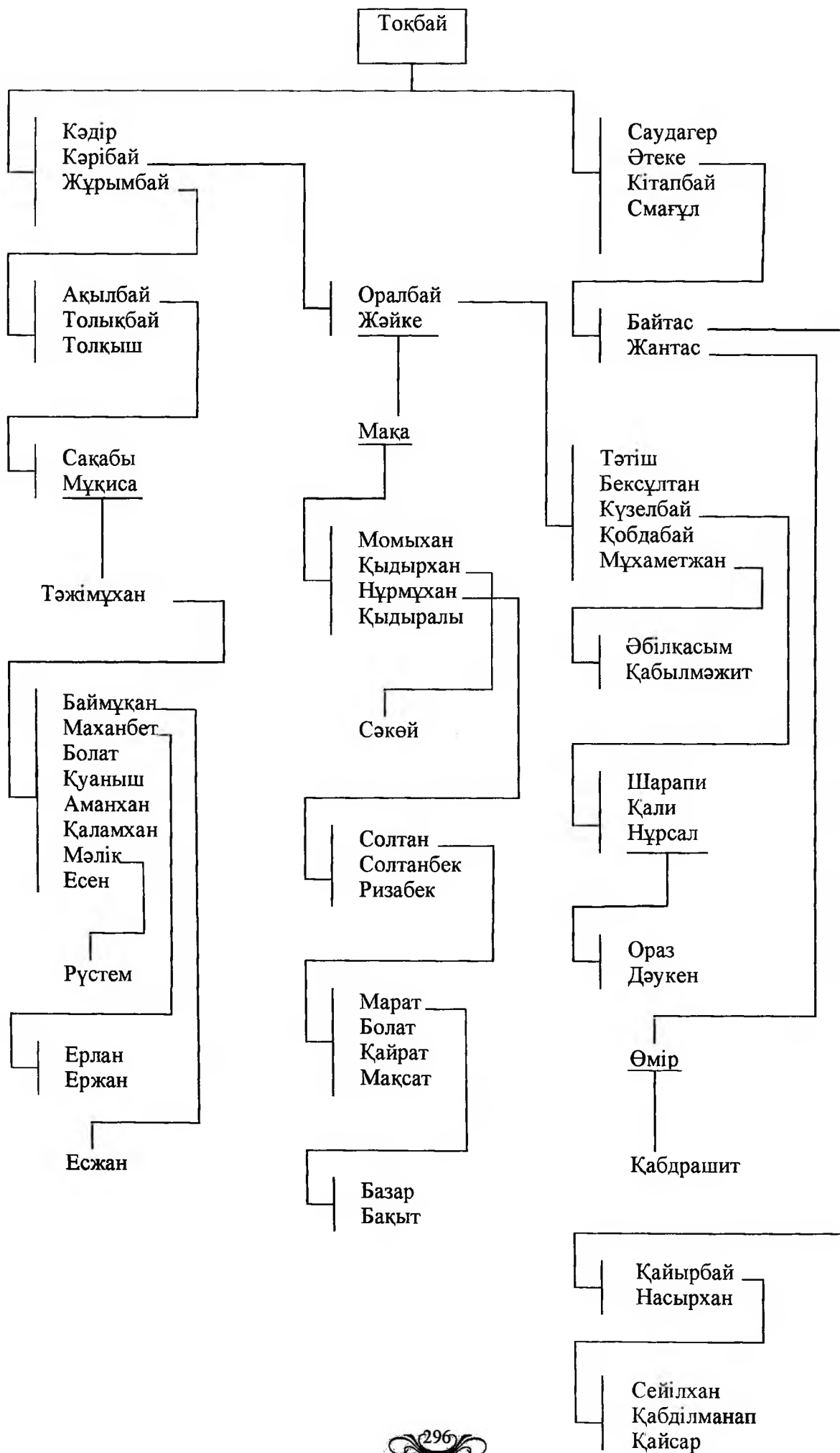
Ербол
Есбол
Ерболат

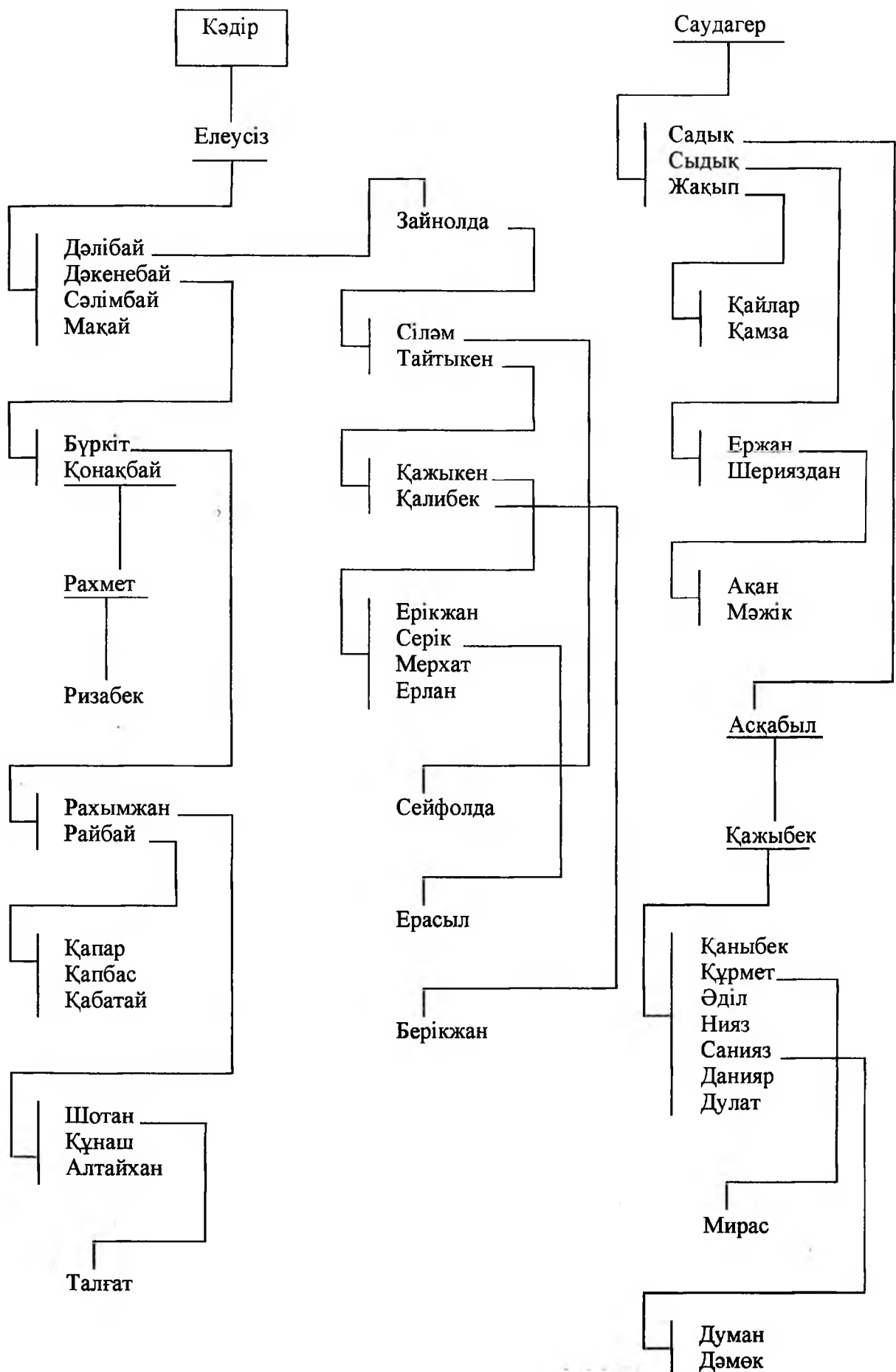
Рамазан

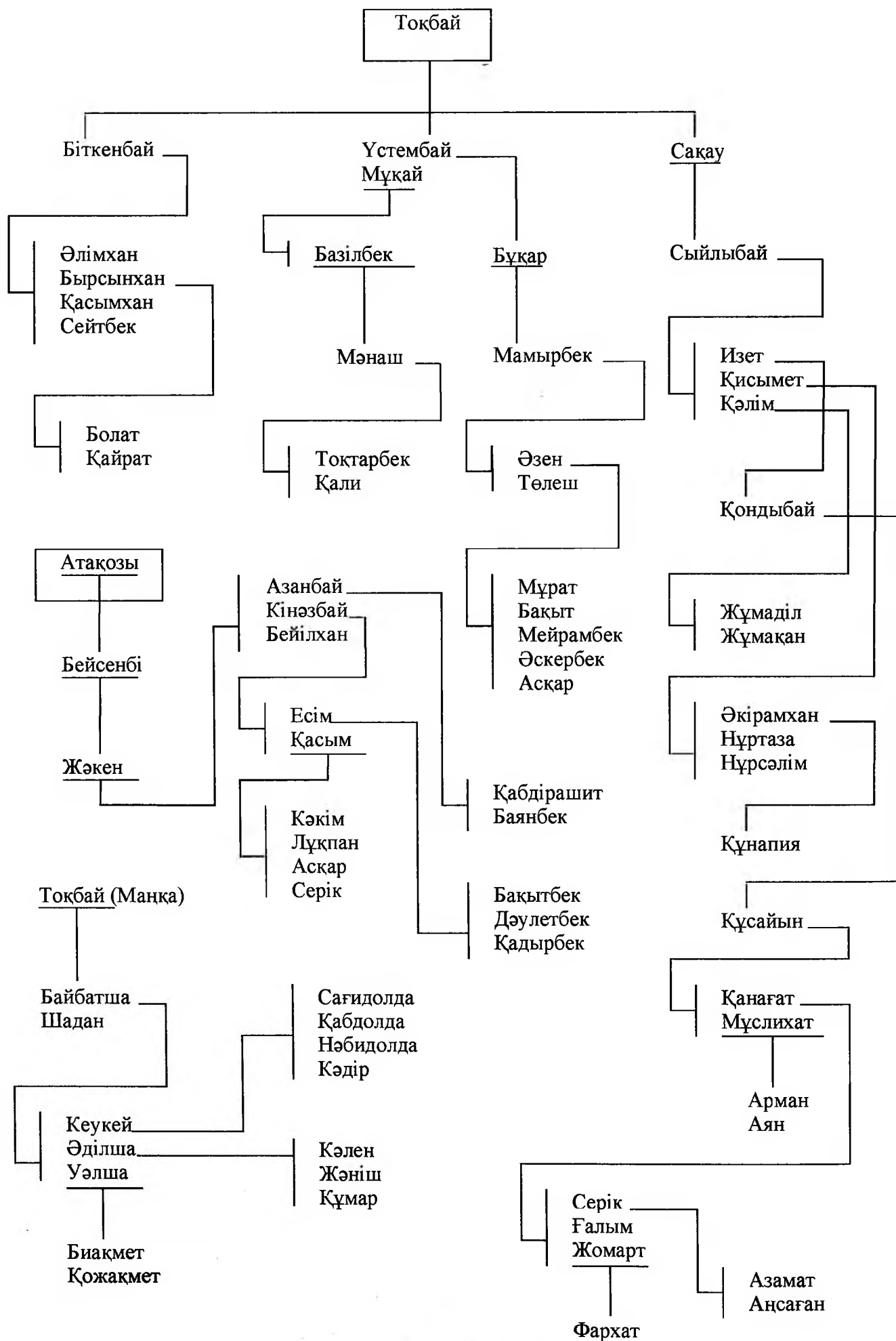
Фархат

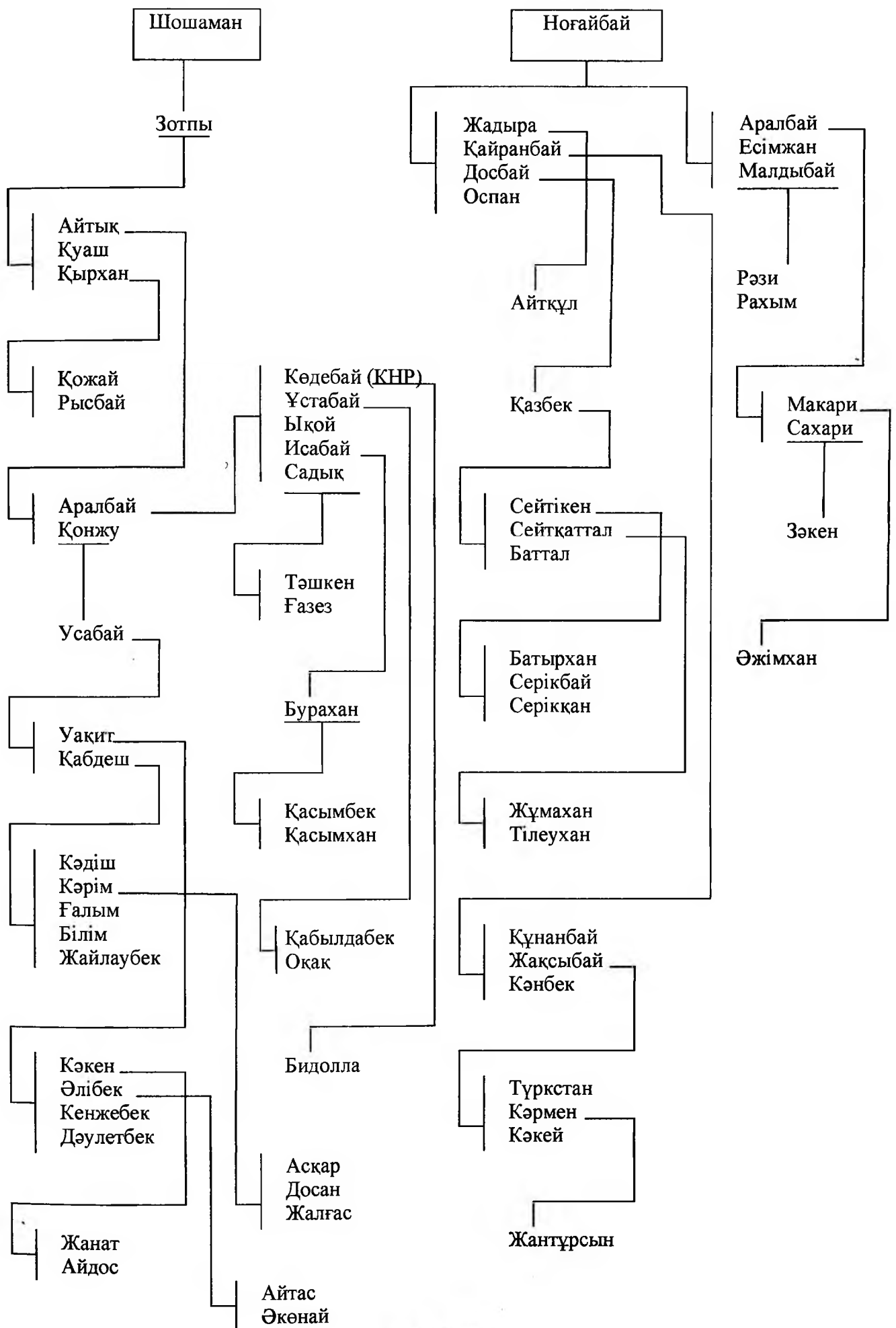
Әнуар

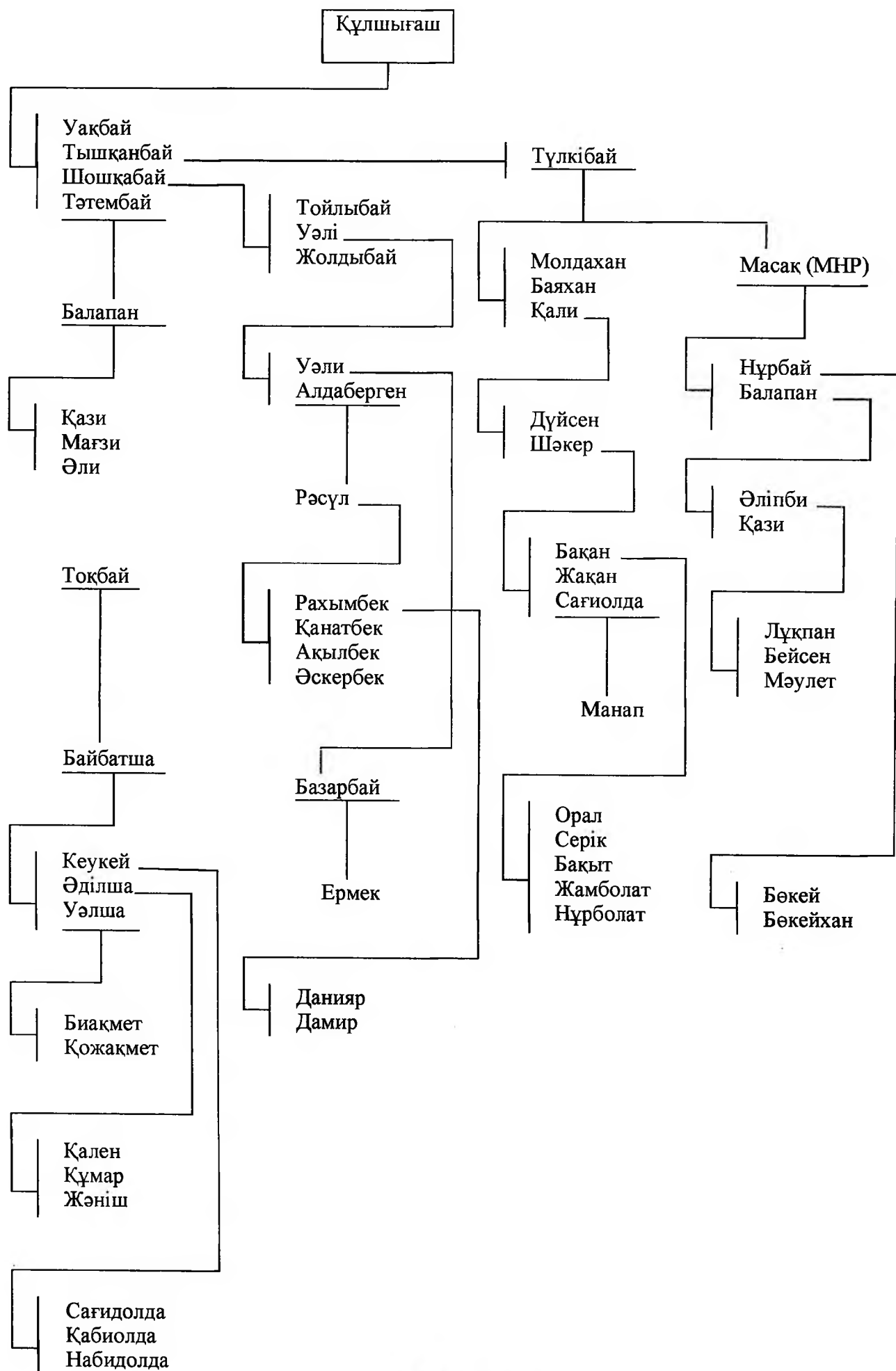
Нұрлан

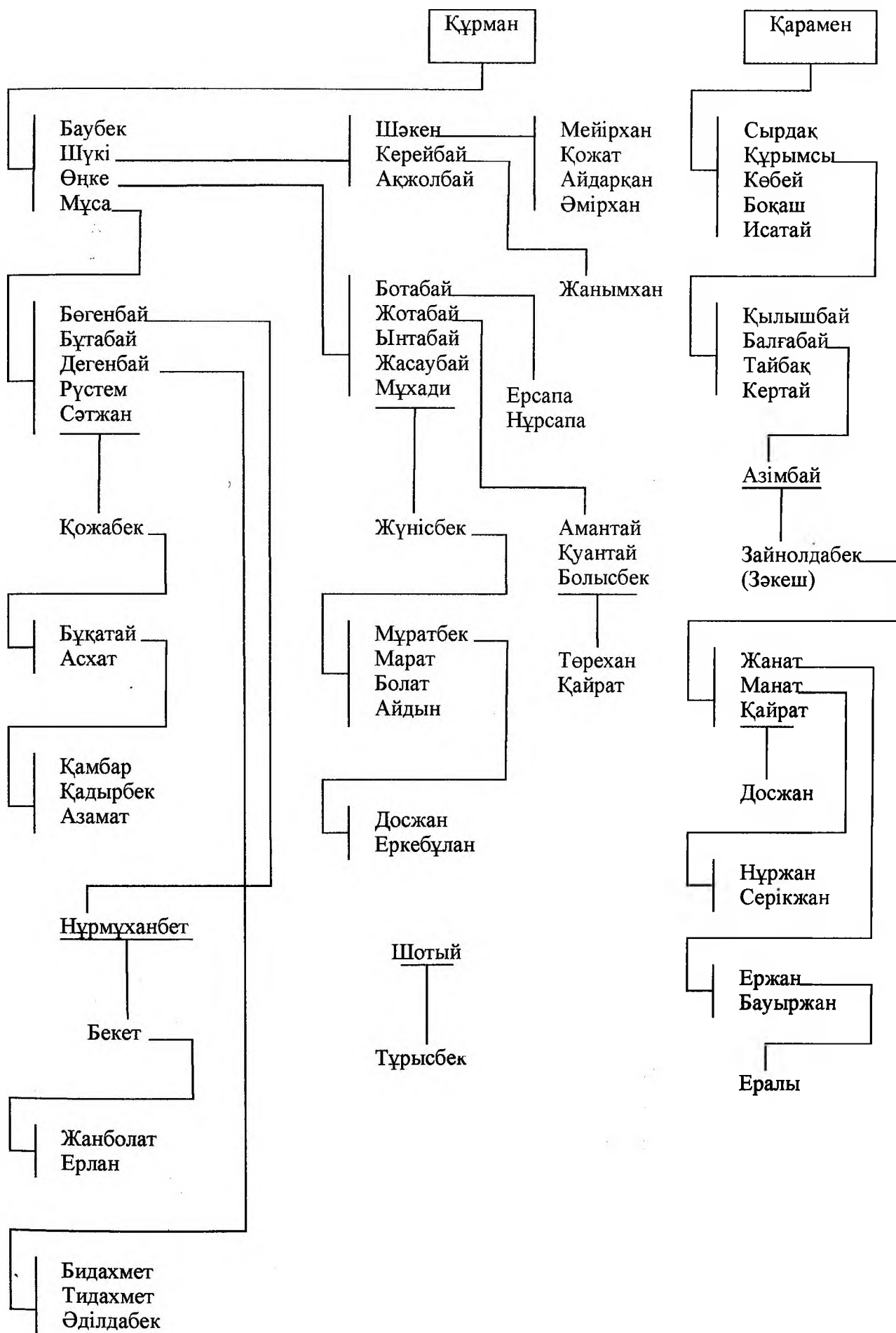

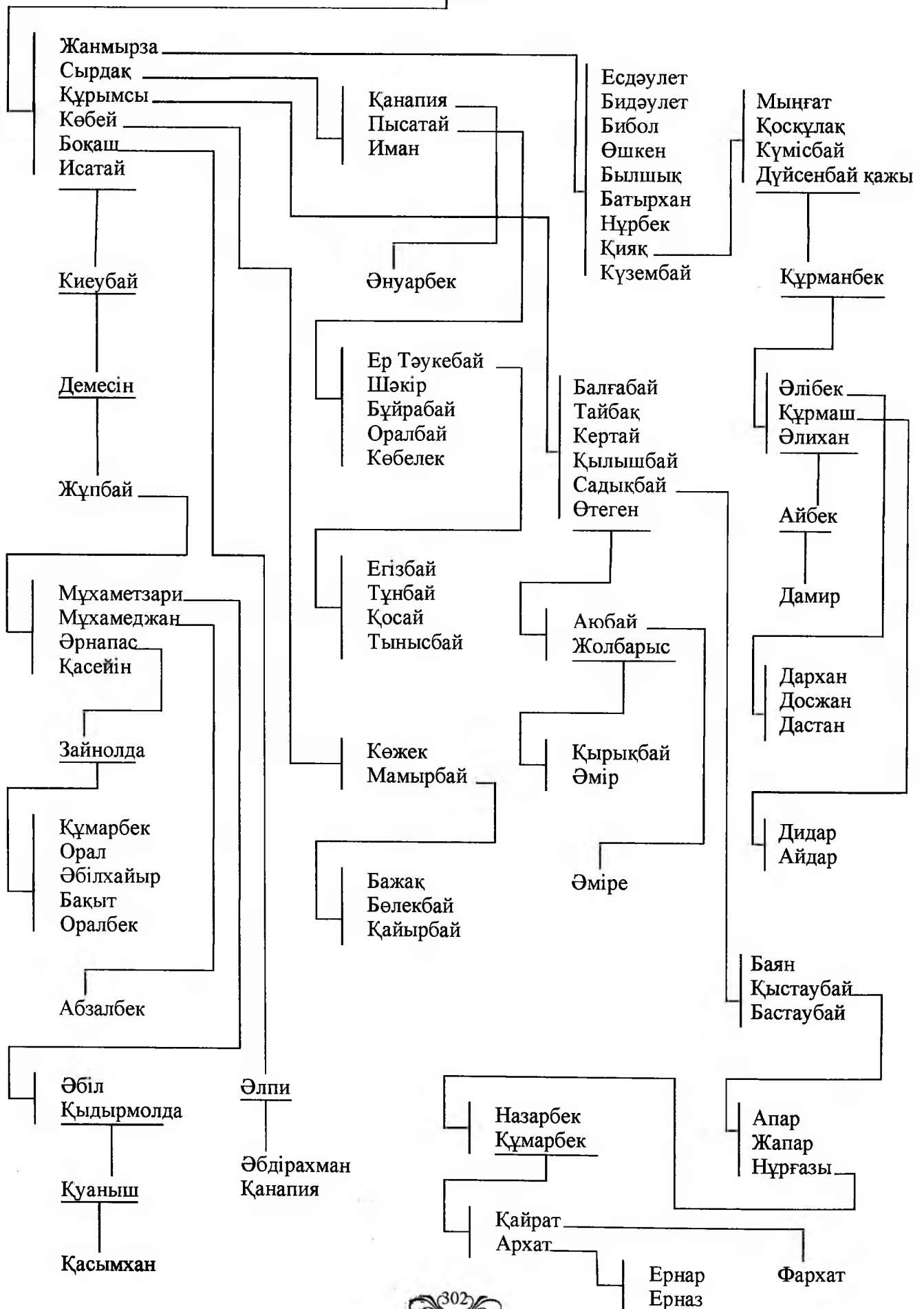

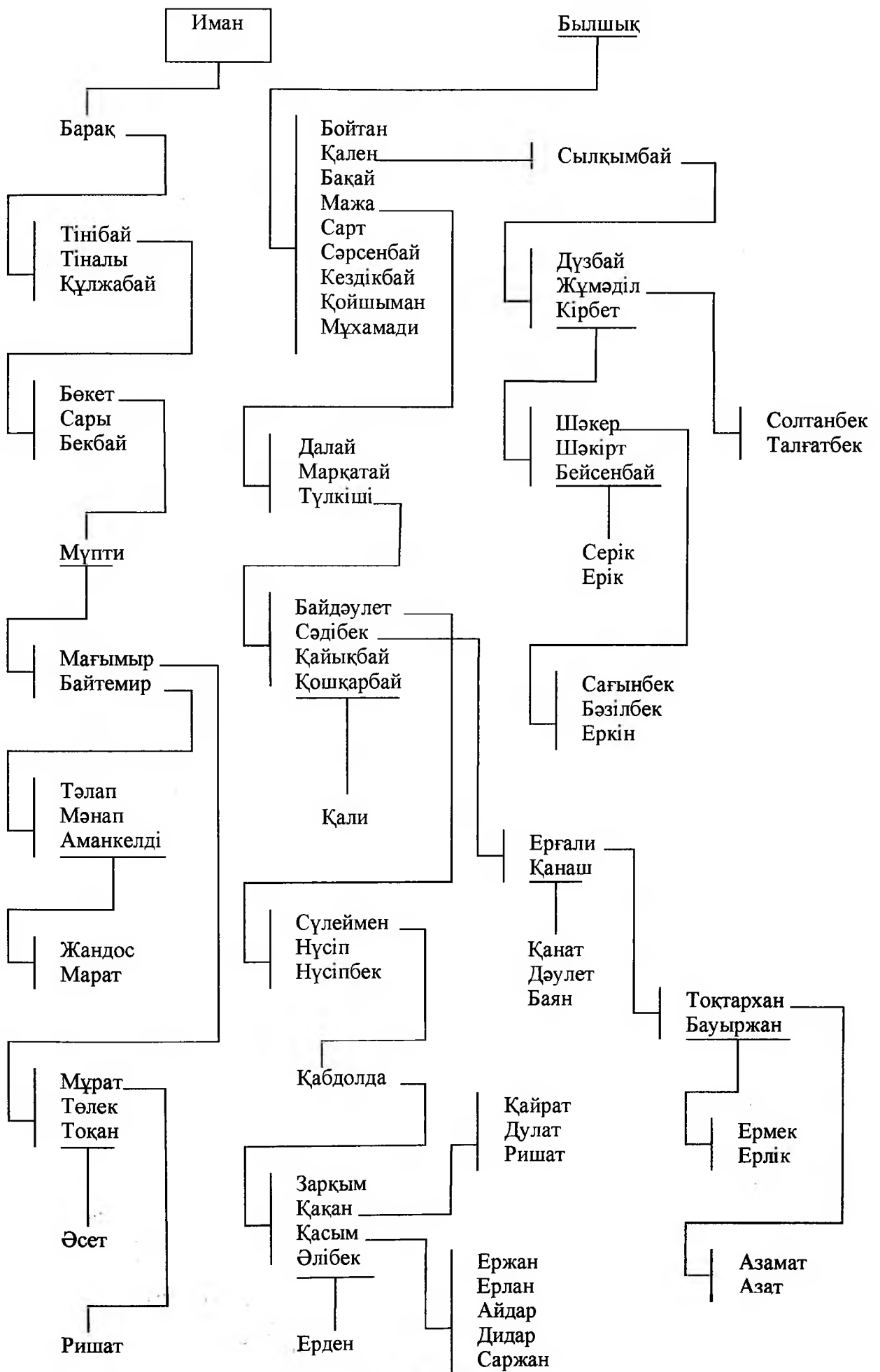

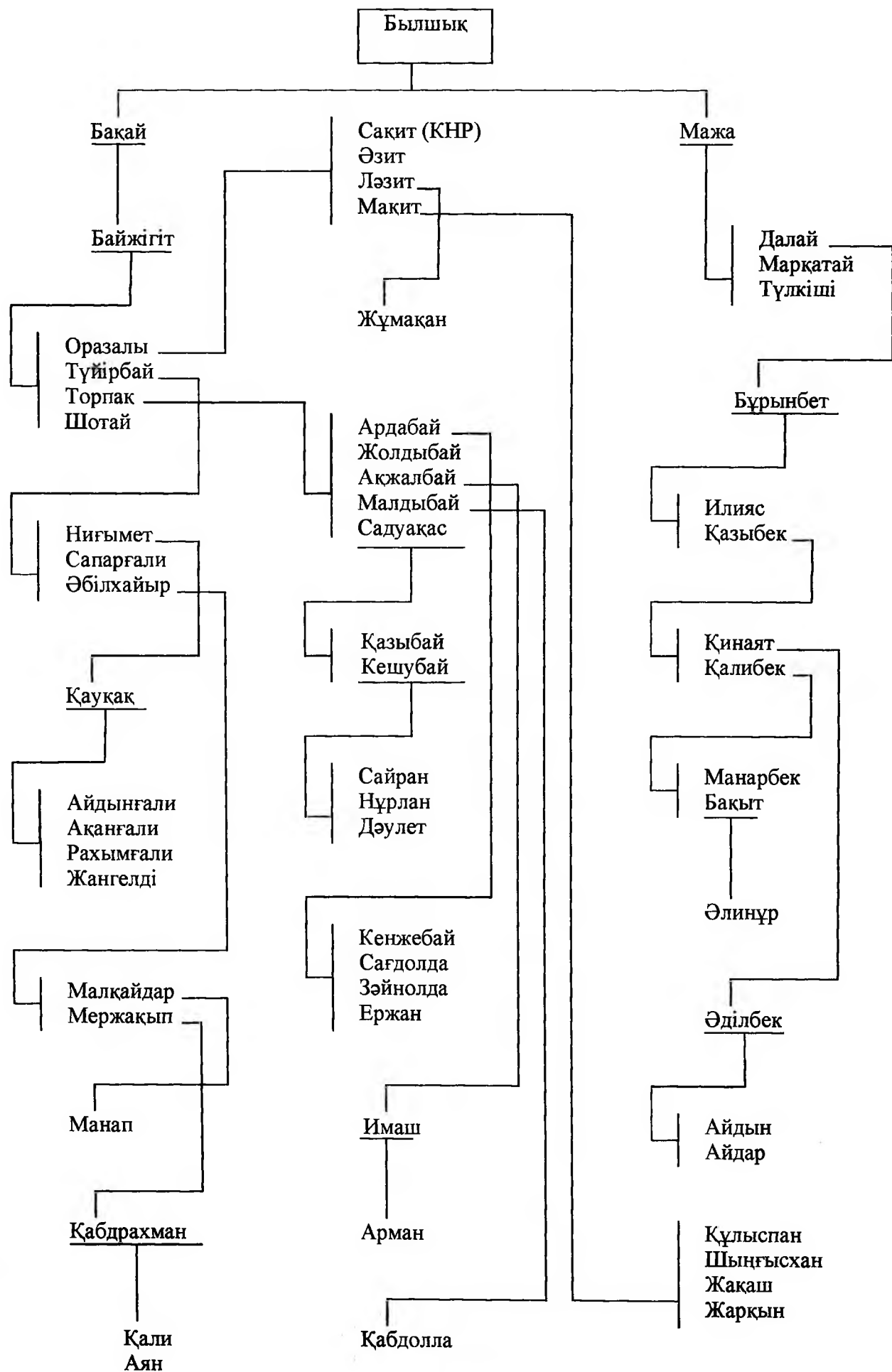

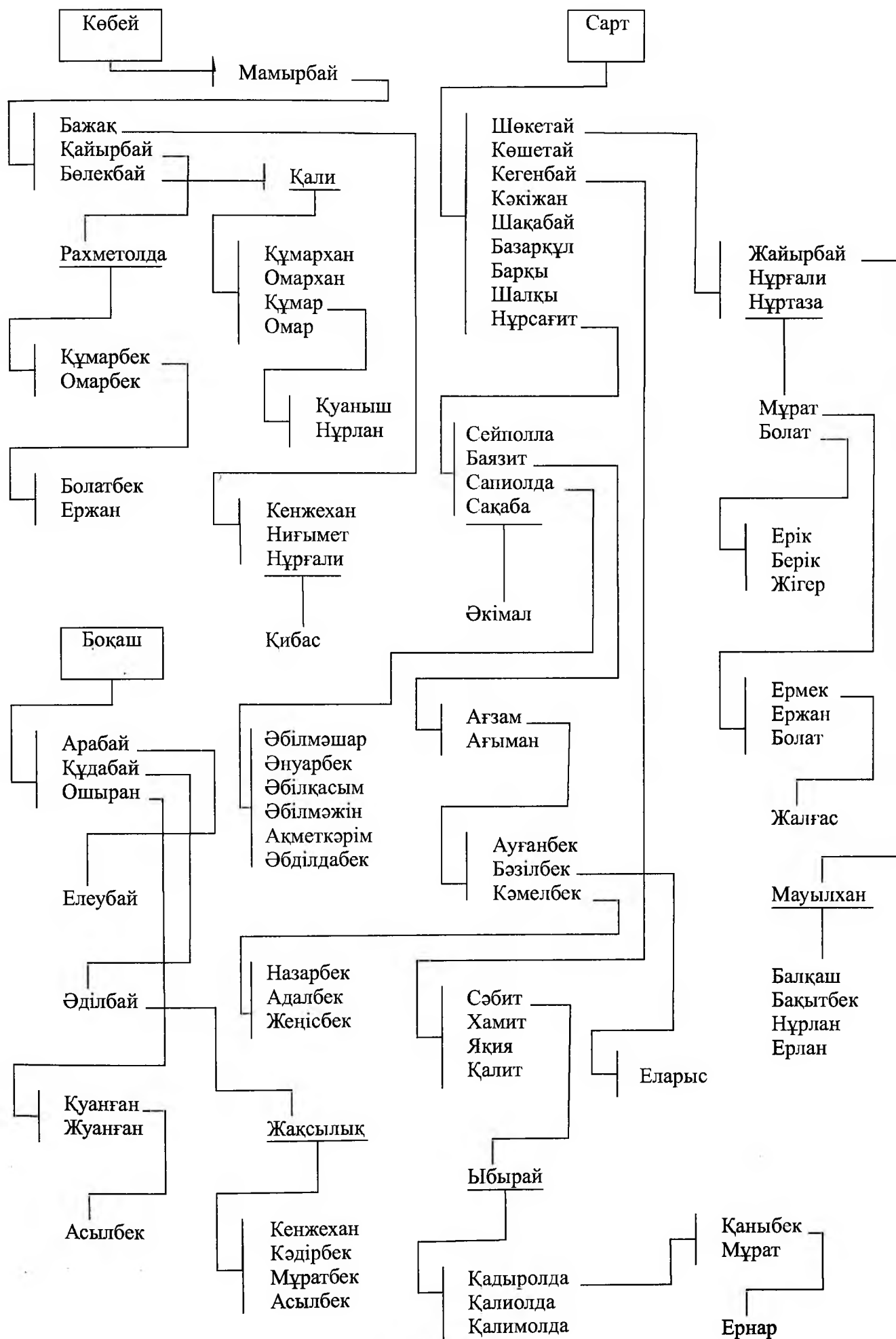
Қарамен

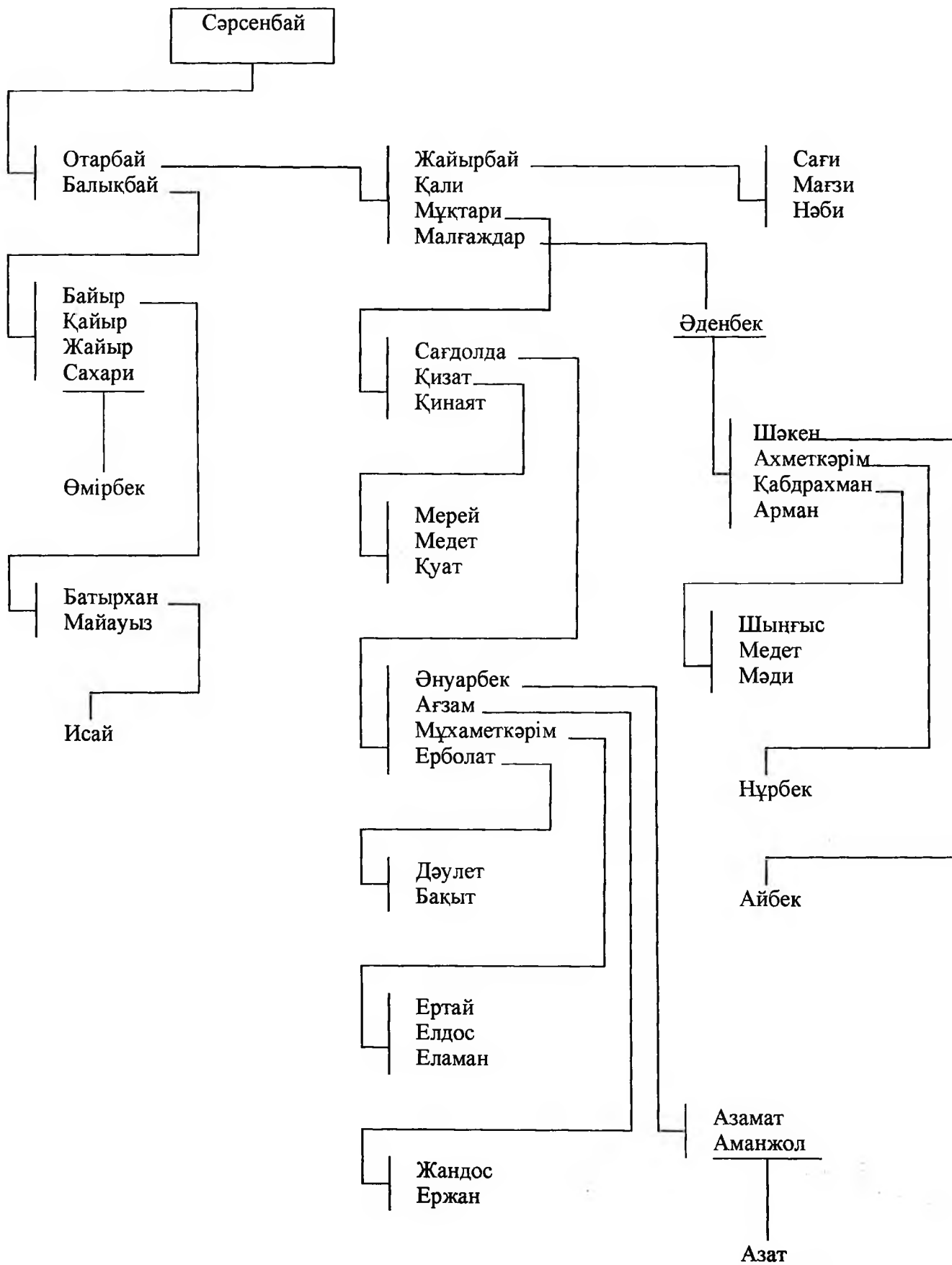
(Атақозының 3-ші баласы)

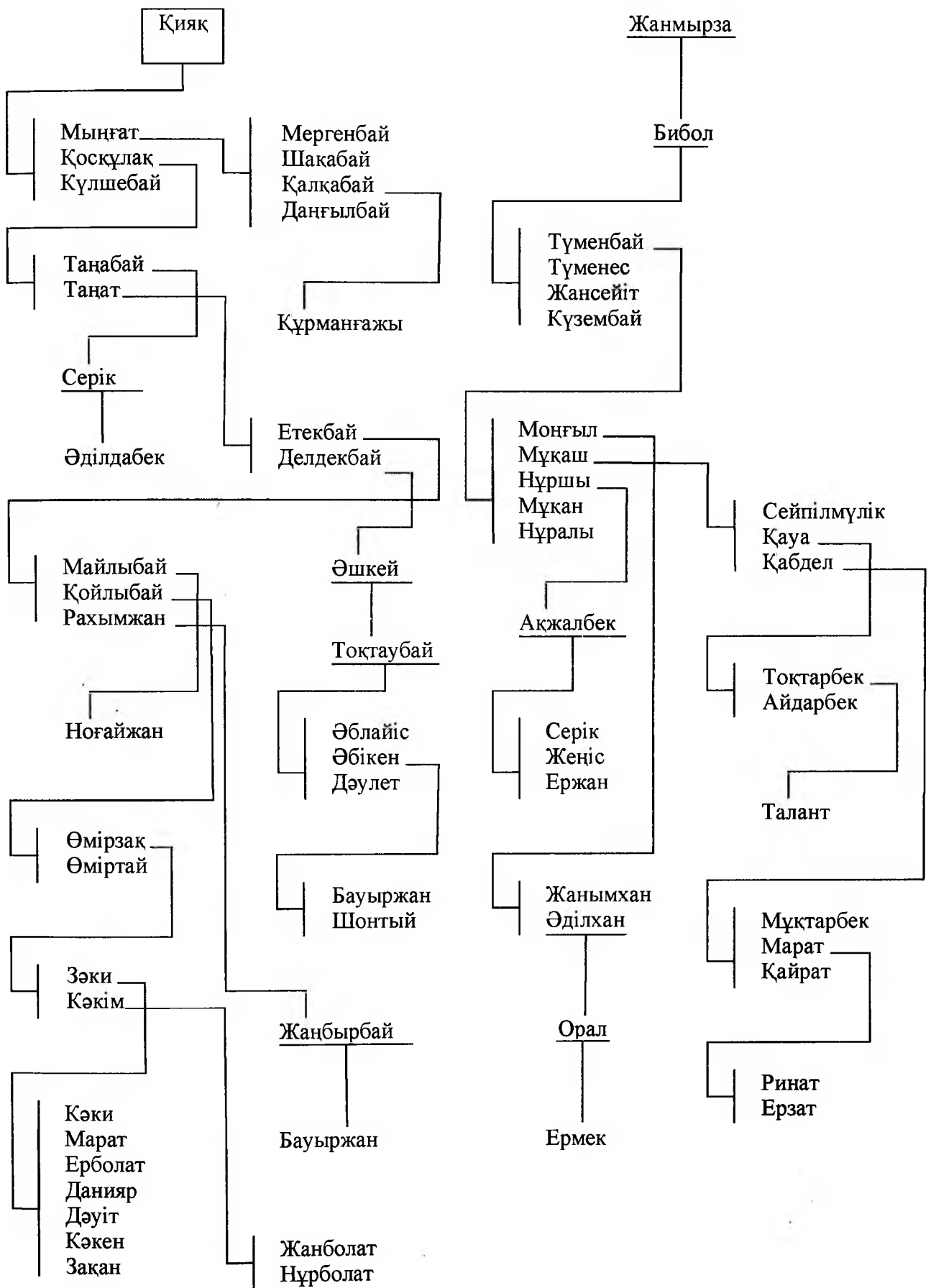

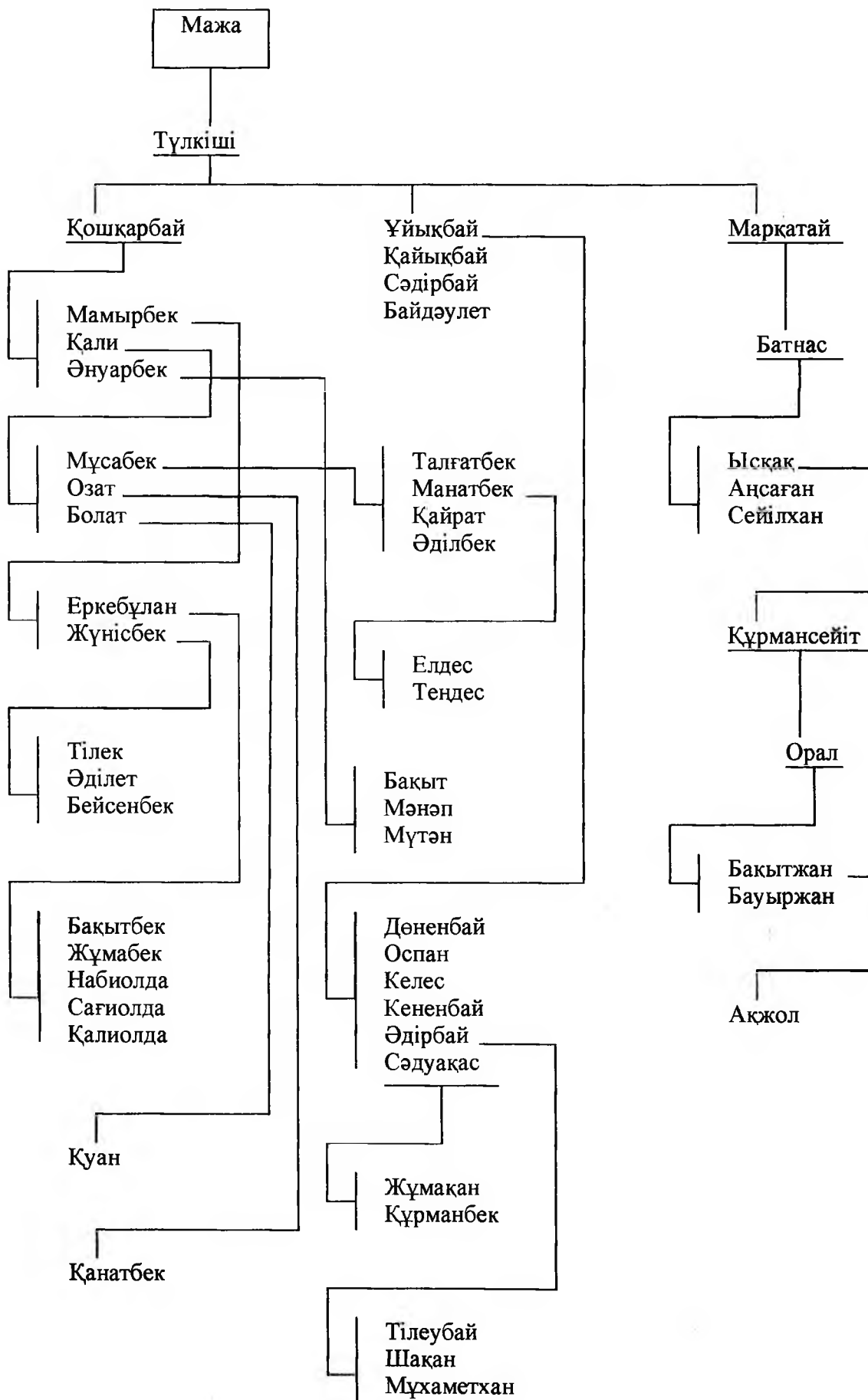

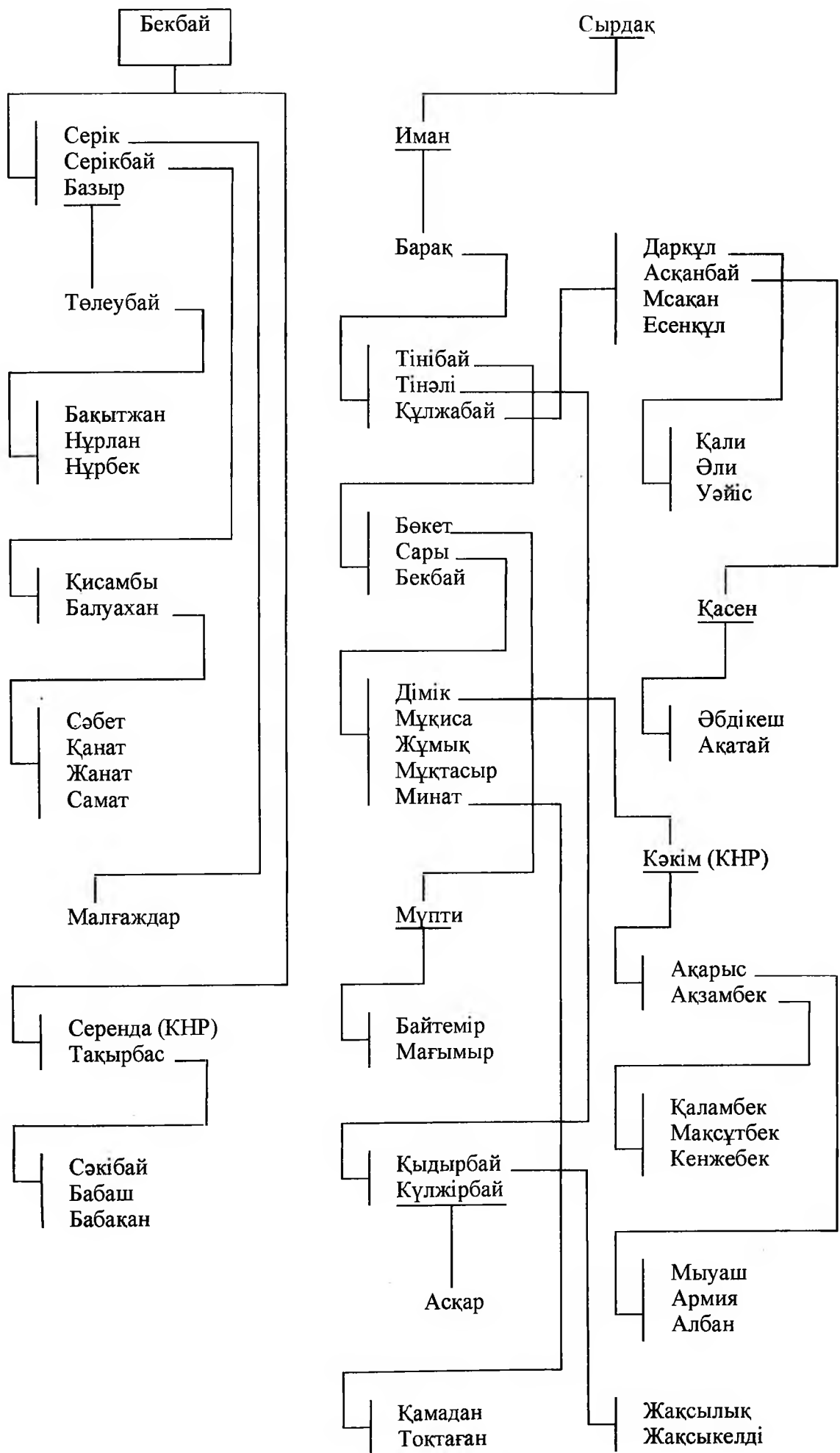

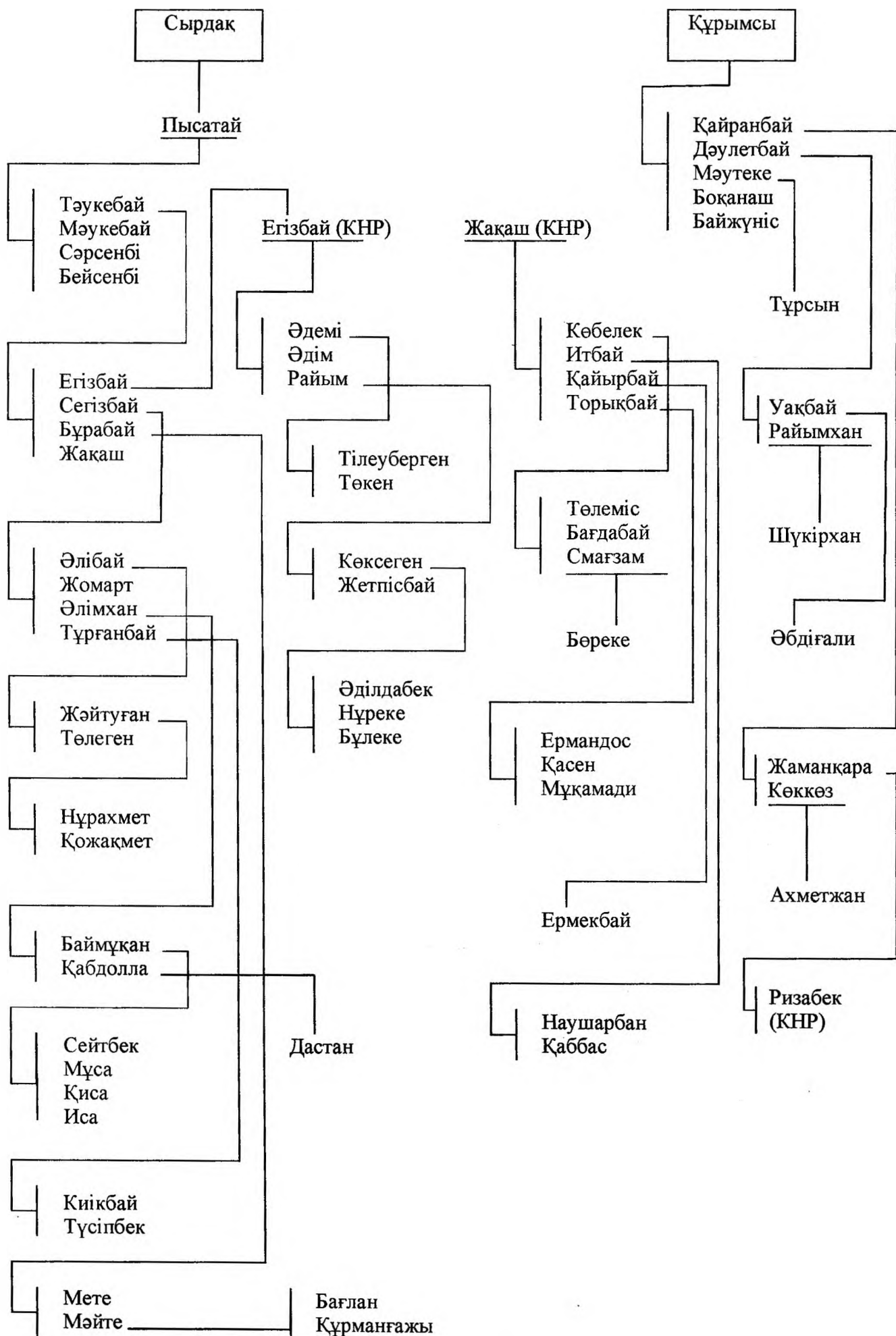

МАМЫТ

Мамыт

Қолдау

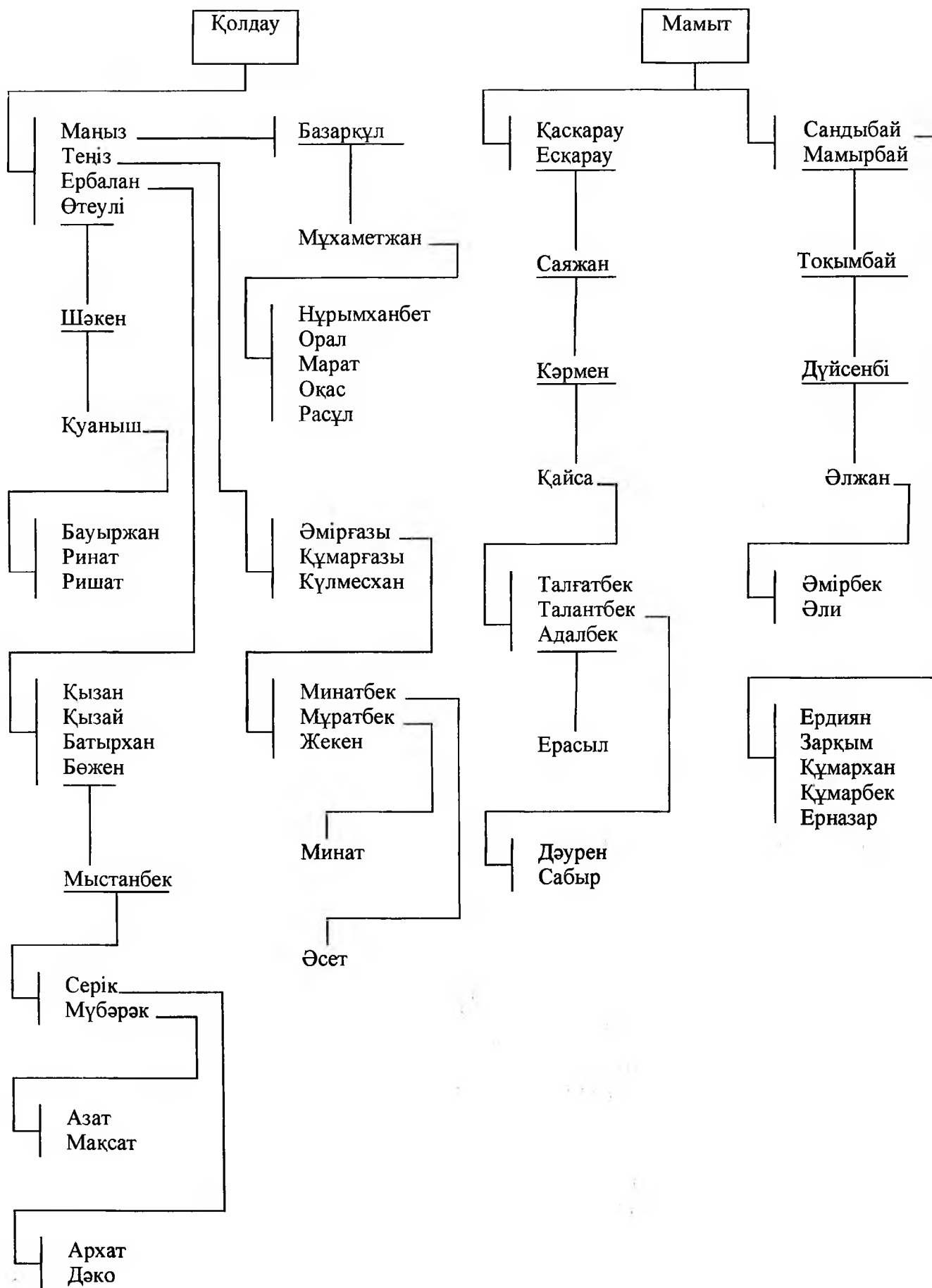
Жөндау

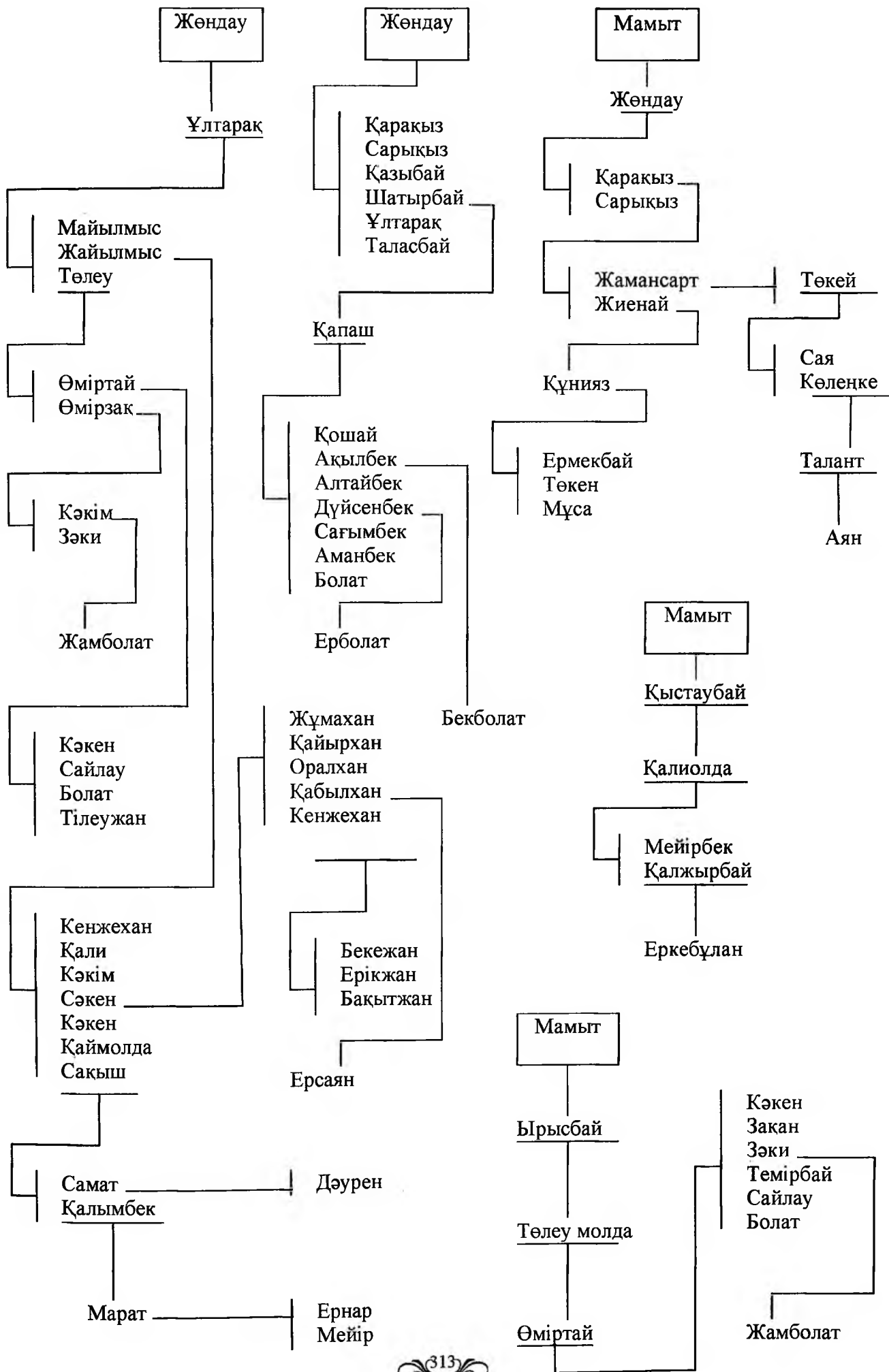
Сыбан

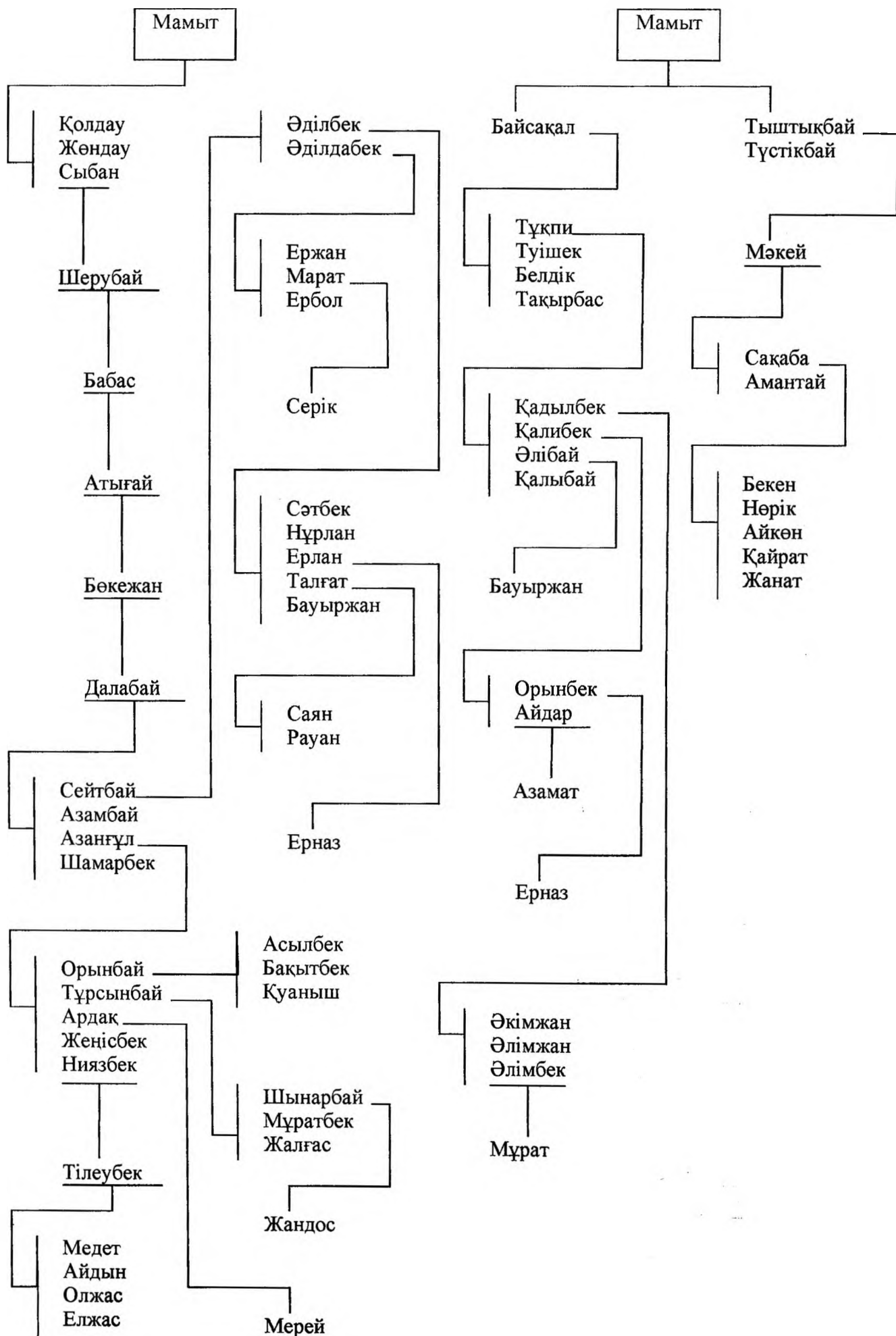
Маңыз
Теңіз
Күмісбай
Ербалан
Жолдасбай
Өтеулі
Саят

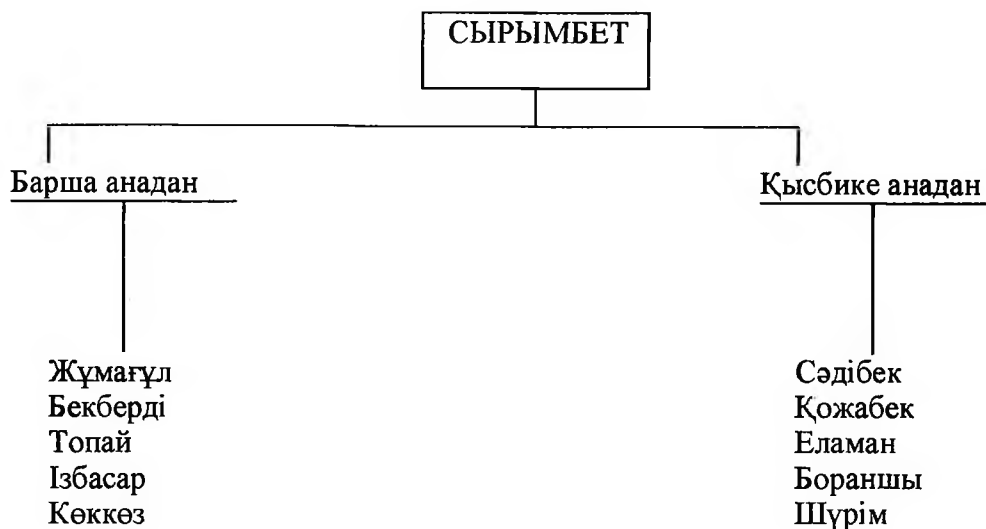
Қарақыз
Сарықаз
ұлтарақ
Қозыбай
Шатырбай

Атығай
Қосторы
Шынтемір
Өлімтік
Тасыбай

Сырымбет - Қожанбет бабамыздың бір ұлы. Қожанбеттің үшінші ұлы Айт. Айттан жалғыз ұл Шағыр. Шағырдан Сырынбет туады. Сегіз шағырдың бірі.

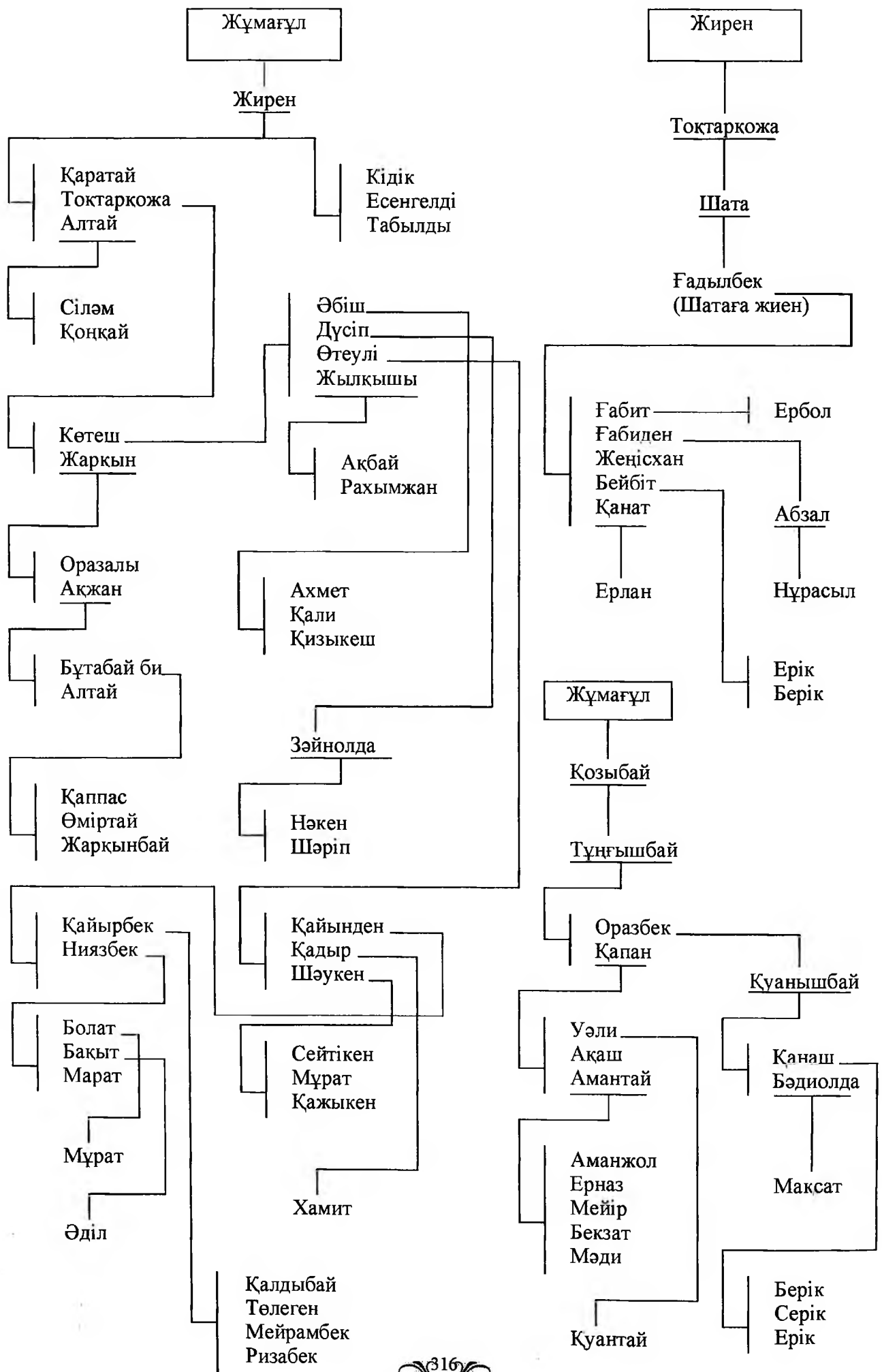
Сырынбет өте бай болған адам. Шұбар ала жылқысы өріске симапты. Бірақ баласы болмаған адам екен. Сорқұдық деген жерді қыстапты. Қыстауы Атакозы руамен іргелес болған дейді.

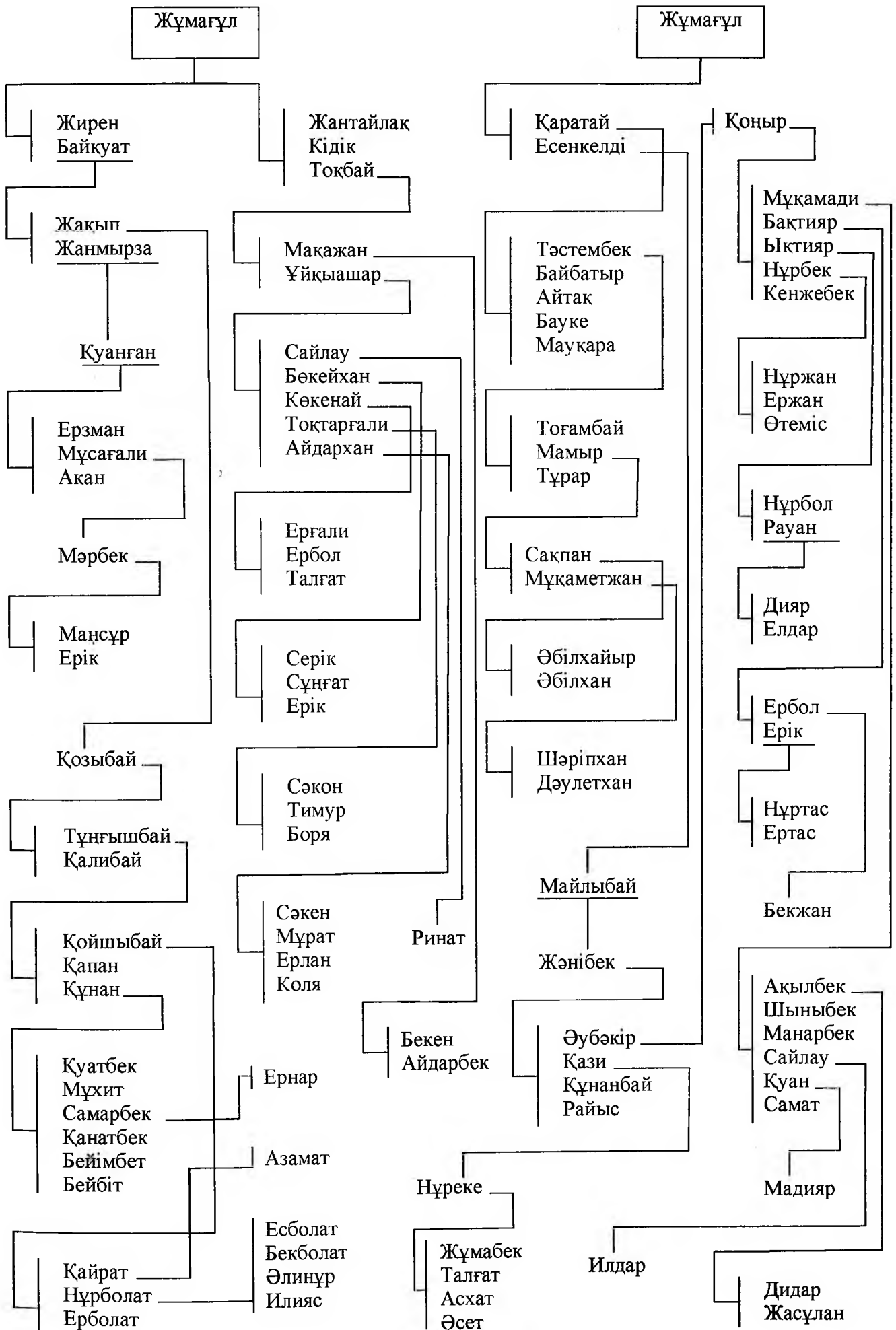
Бірде ел күзеуде отырған кез болса керек. Сорқұдықтың басында Атакозының малшылары қауғамен жылқыларын суарып жатады. Сырынбеттің қалың жылқысы жағаласып малға су ішкізбейді. Сонда малшылар: -Мына кубастың жылқысы малға маза бермеді ғой, -деп Сырынбеттің жылқыларын қауғамен соғады.

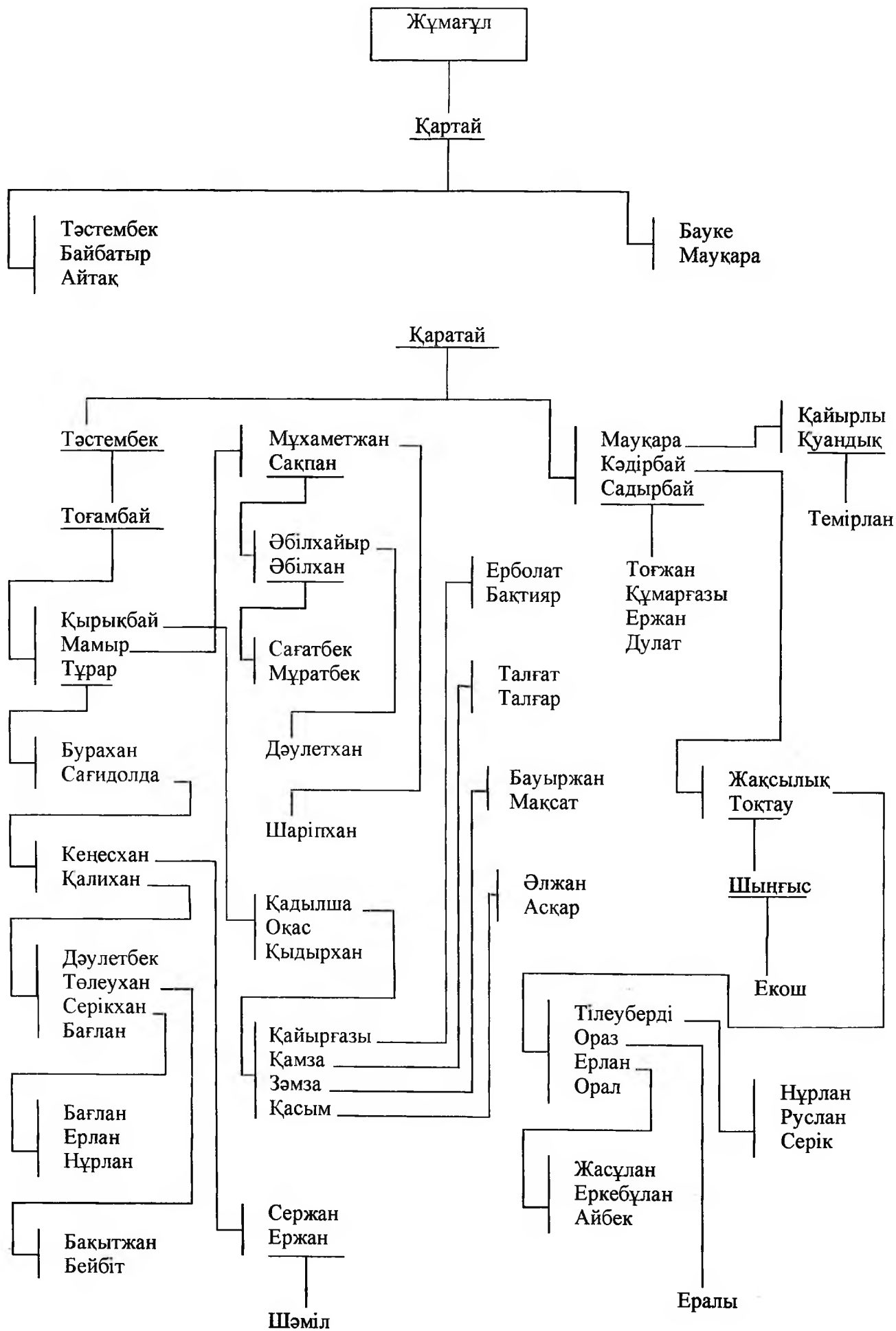
Сырынбет кубас деген сөзге қатты реңжіп, орнынан тұрмай жатып қалады. Түсінде: - Сырынбет тұр, басыңды көтер. Жылқынды айдап, шұбар айғыр бастаған бағытқа жүре бер. Бір бұлақтың бойына барғанда шұбар айғыр тұра қалады. Жылқыларың бұлақтан су ішіп шұркырап тоқтайды. Сол жер саған мекен болады, -дейді.

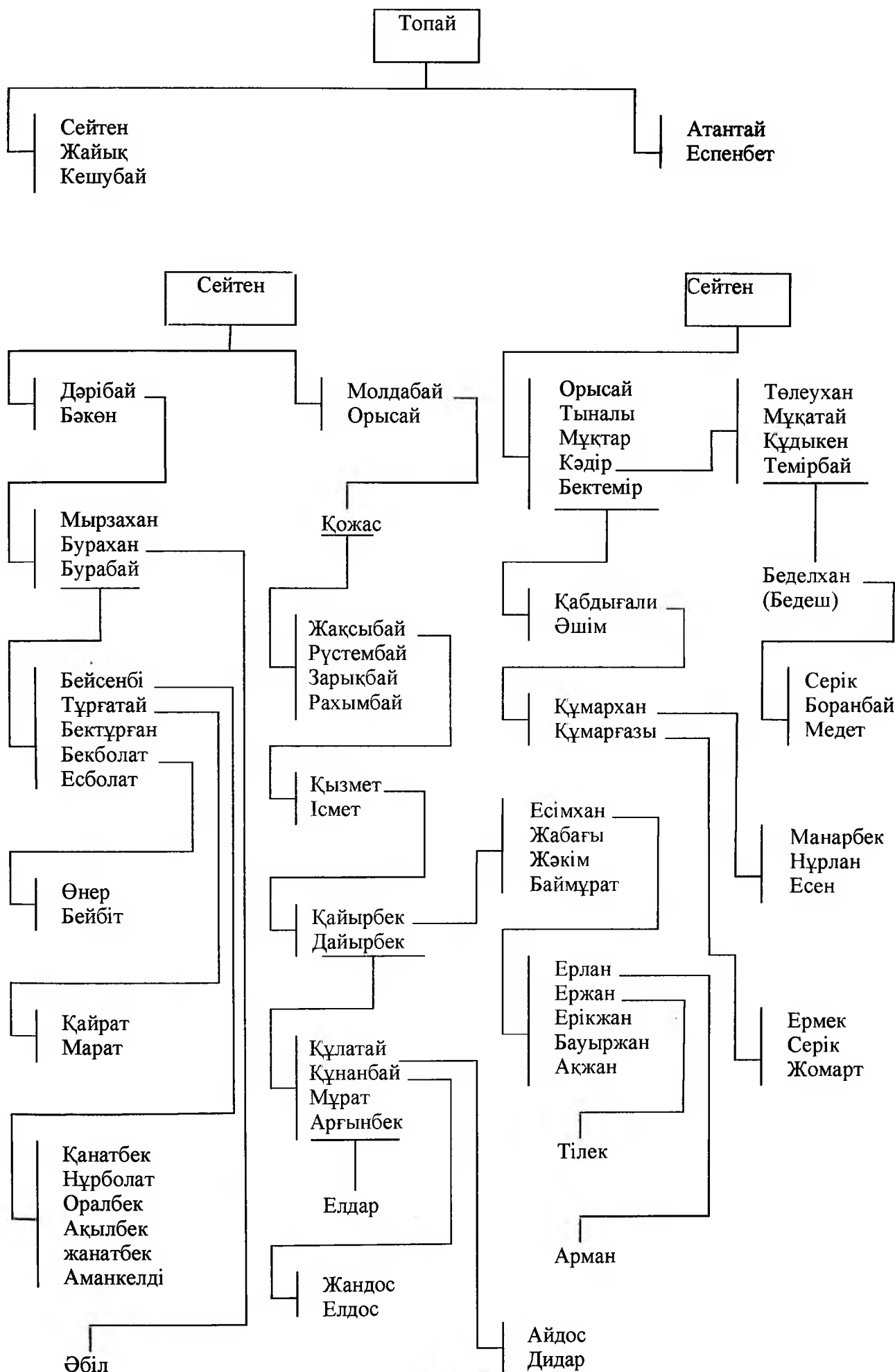
Сырынбеттің қалың жылқысы Терісайрық деген жерге, бір мөлдір бұлақтың бойына тоқтаған екен. Сырынбет атасы сол аймақты мекендейді. Сол жер құтты мекен болып, Сырынбет атасы он ұл көріп, ұрпағы өрбіп өседі.

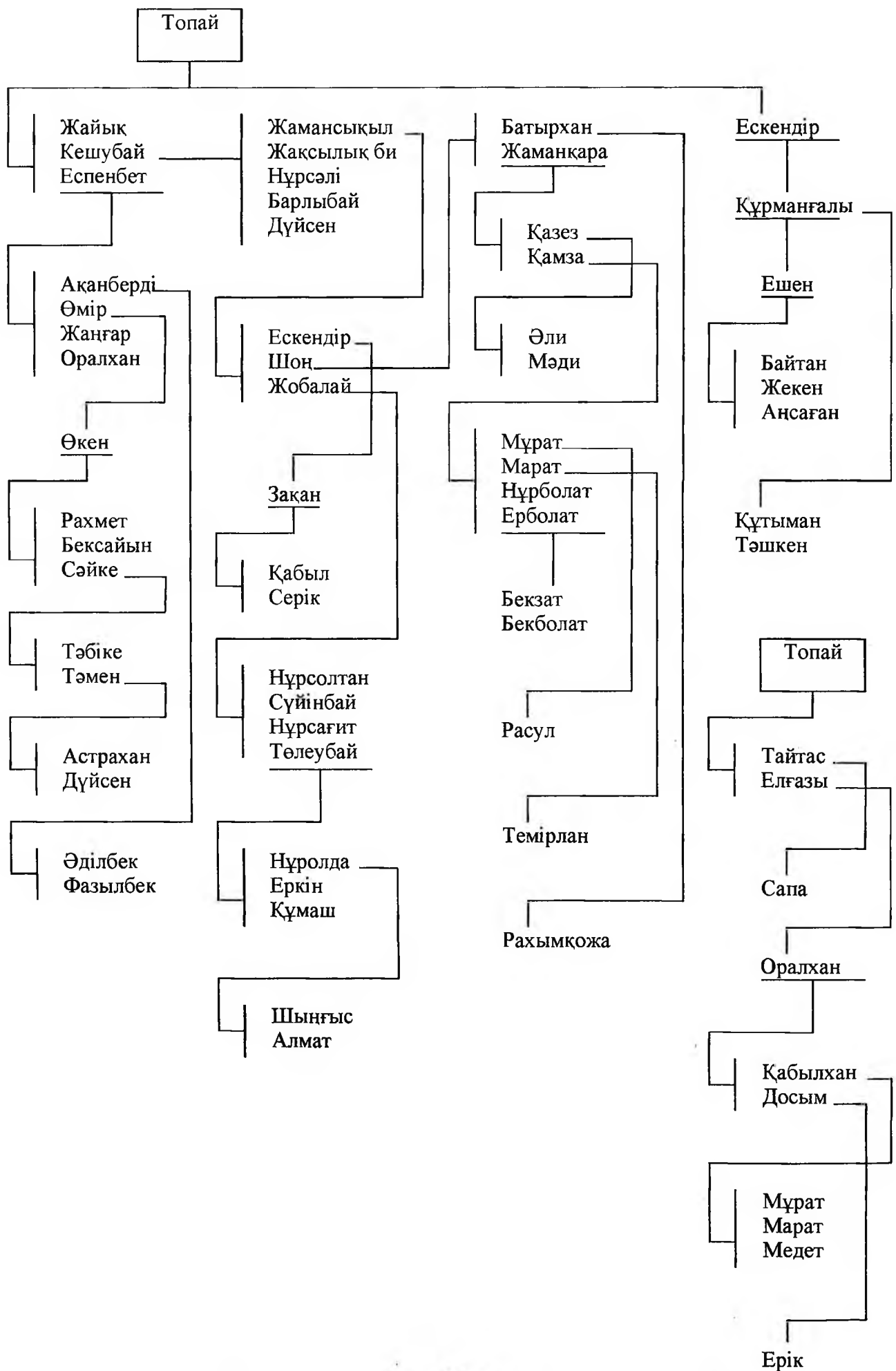
Сырынбет би Терісайрық, Жампактас, Кемерқайың, Бөкенбай туының теріскей етегін мекенденіп, қыстау - қонысы кеңейді.

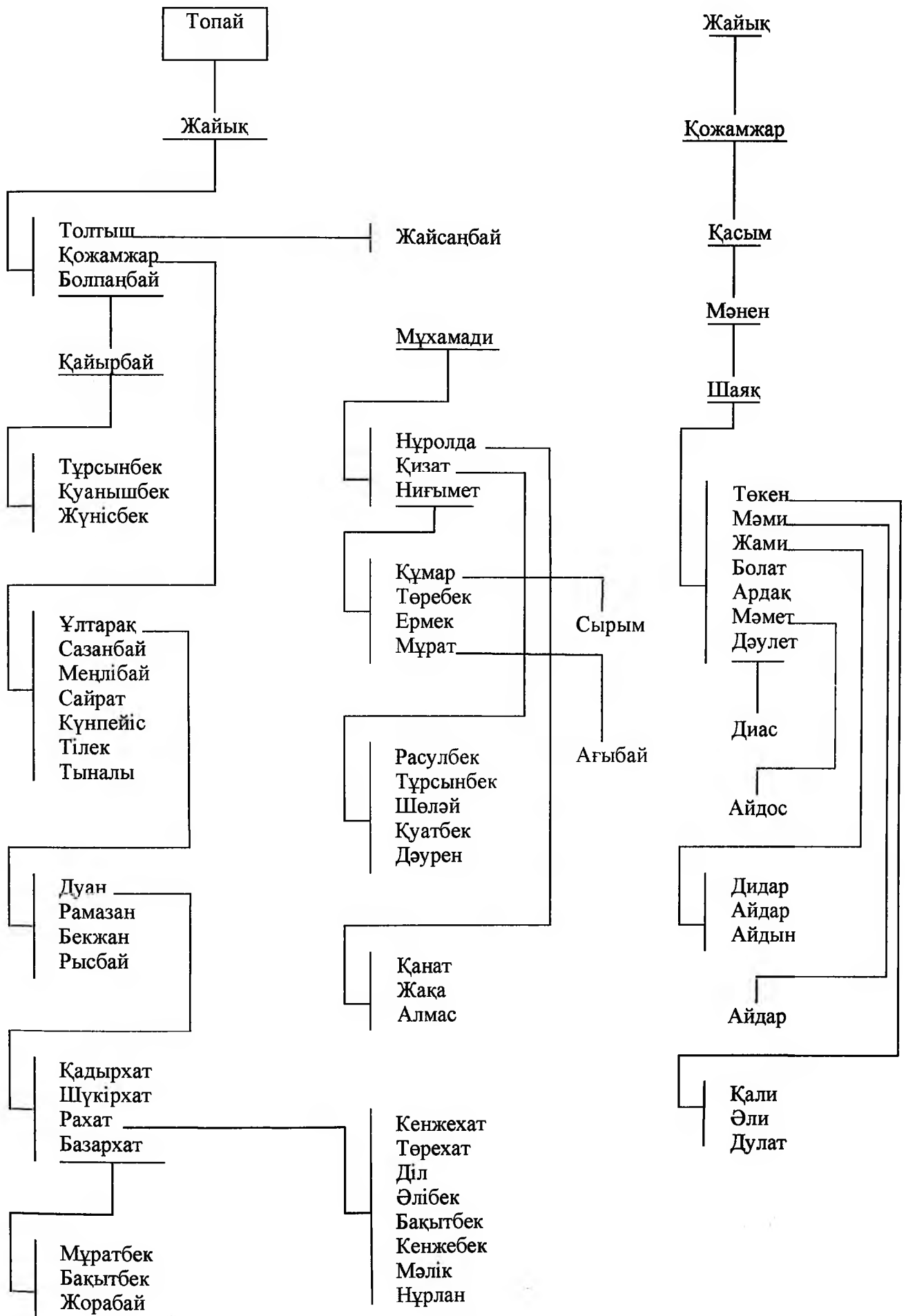

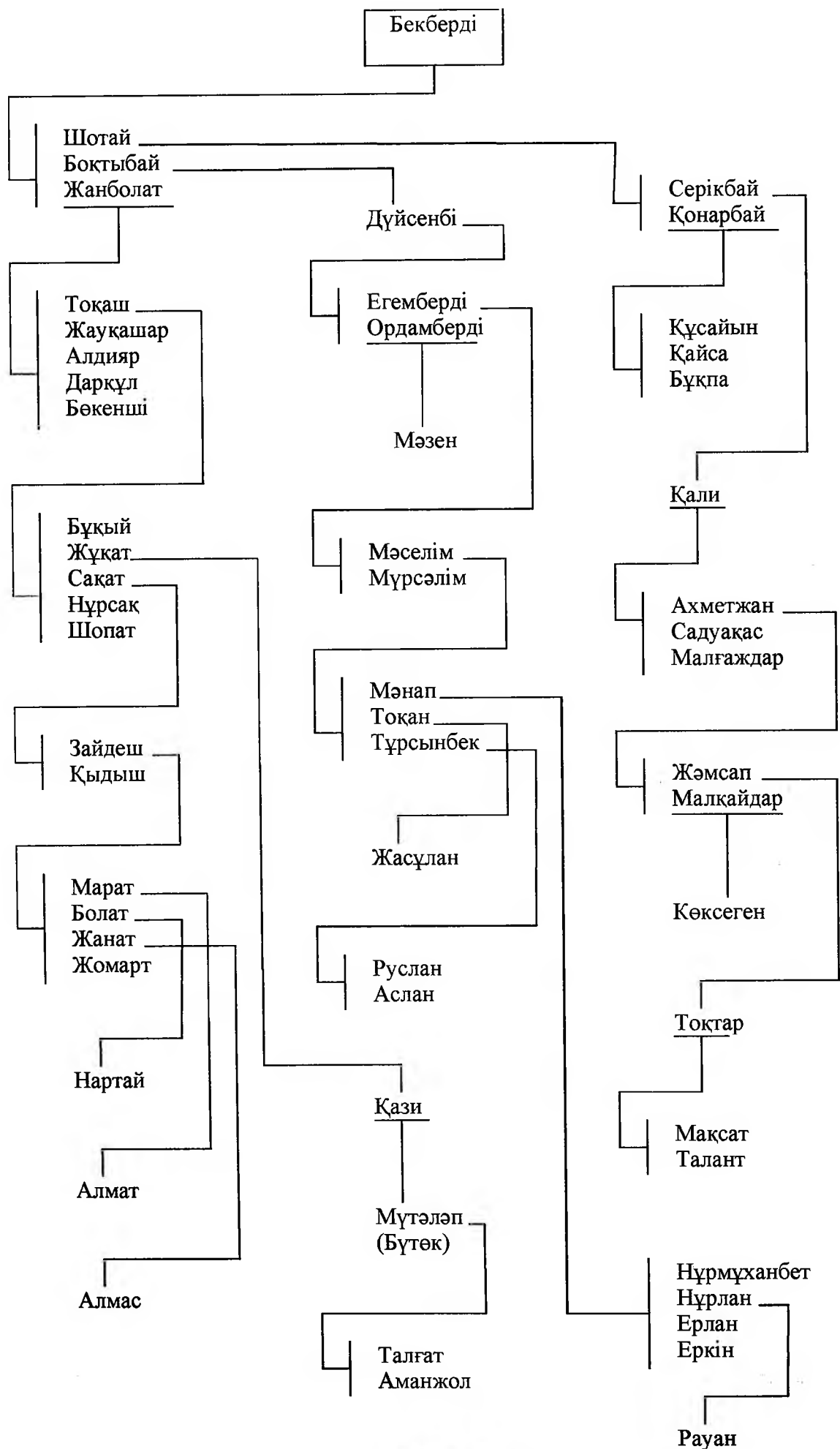

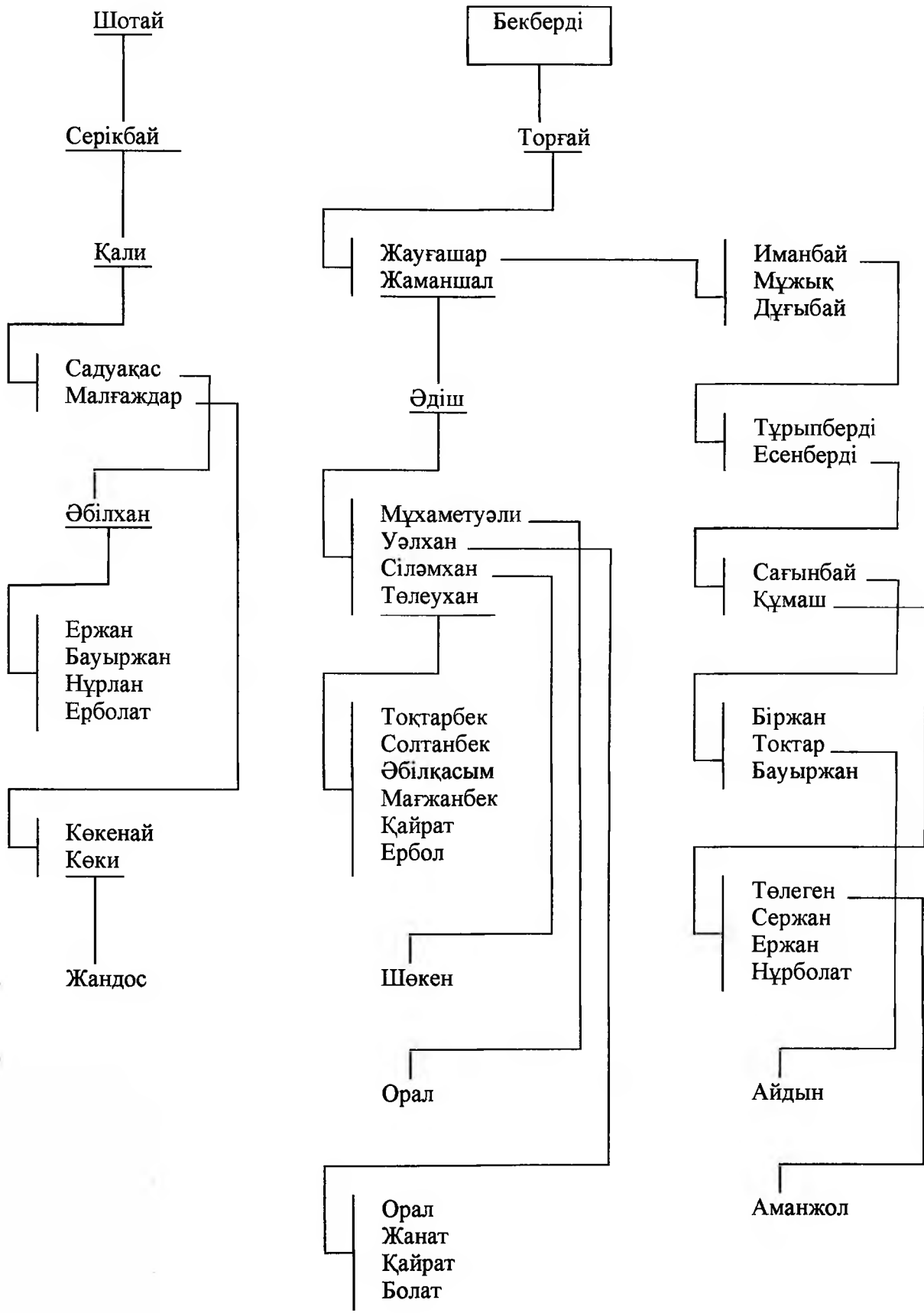

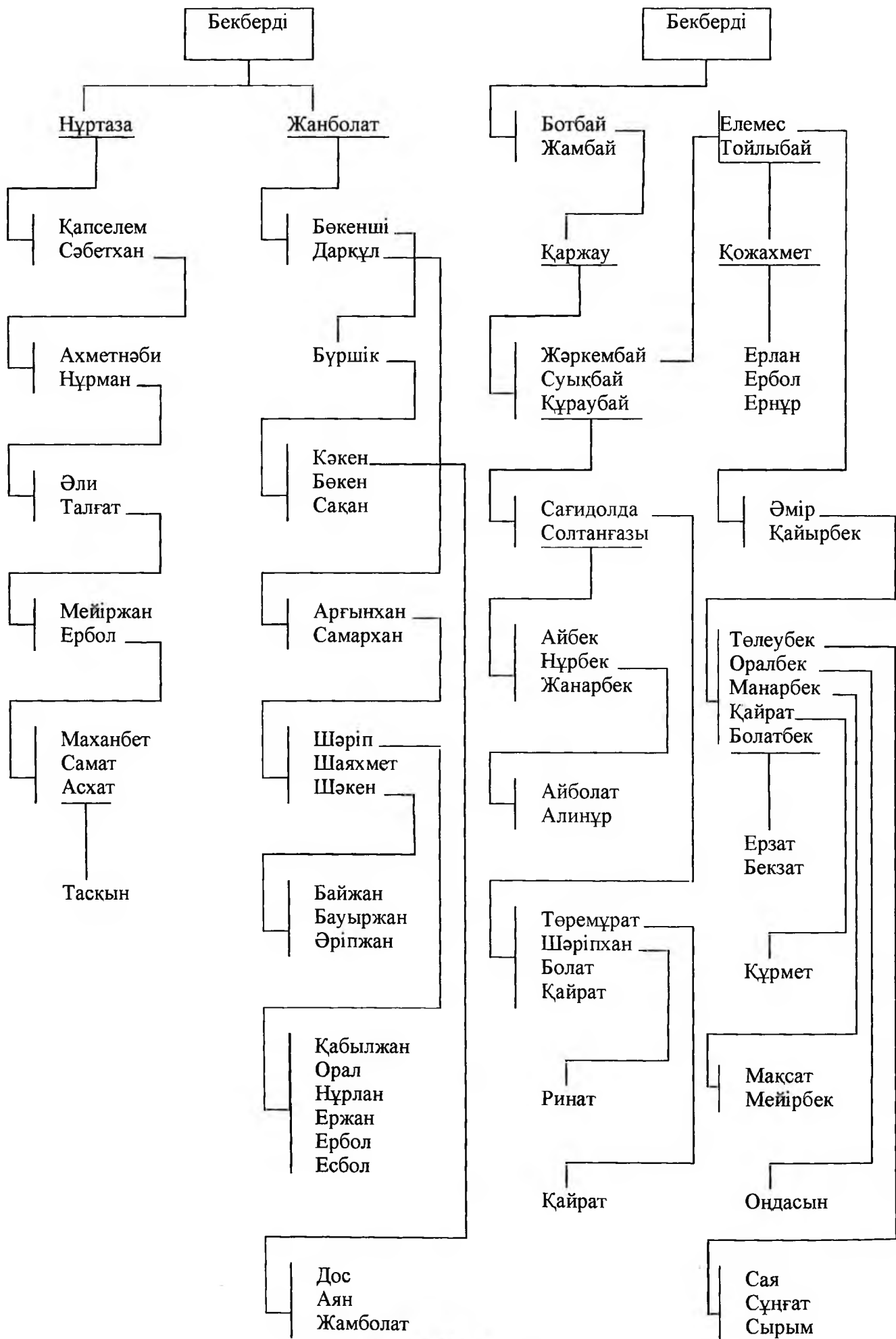

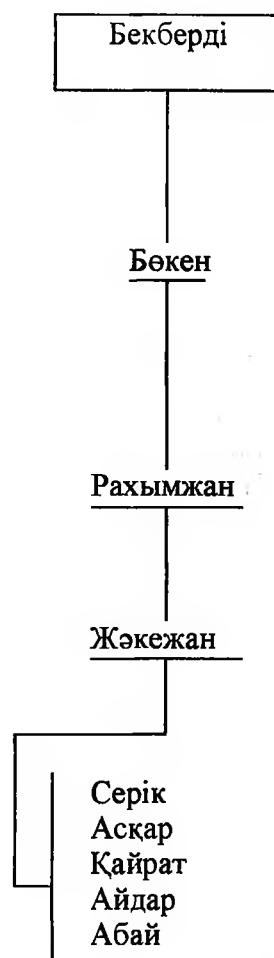
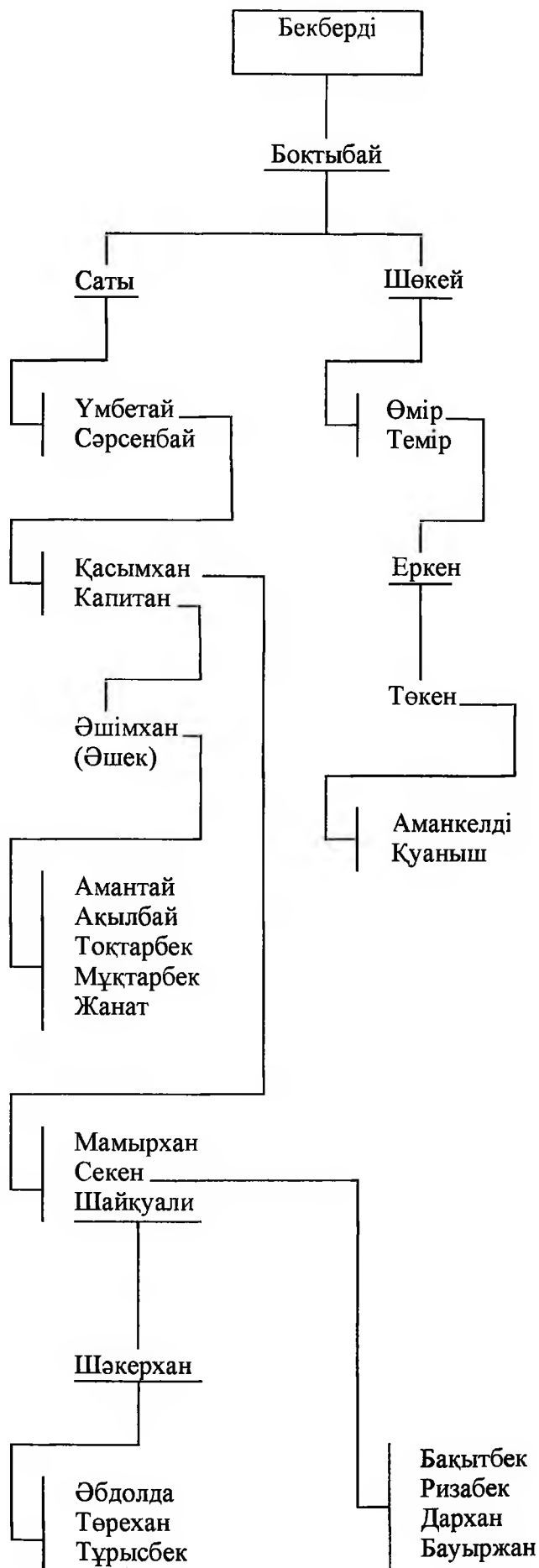

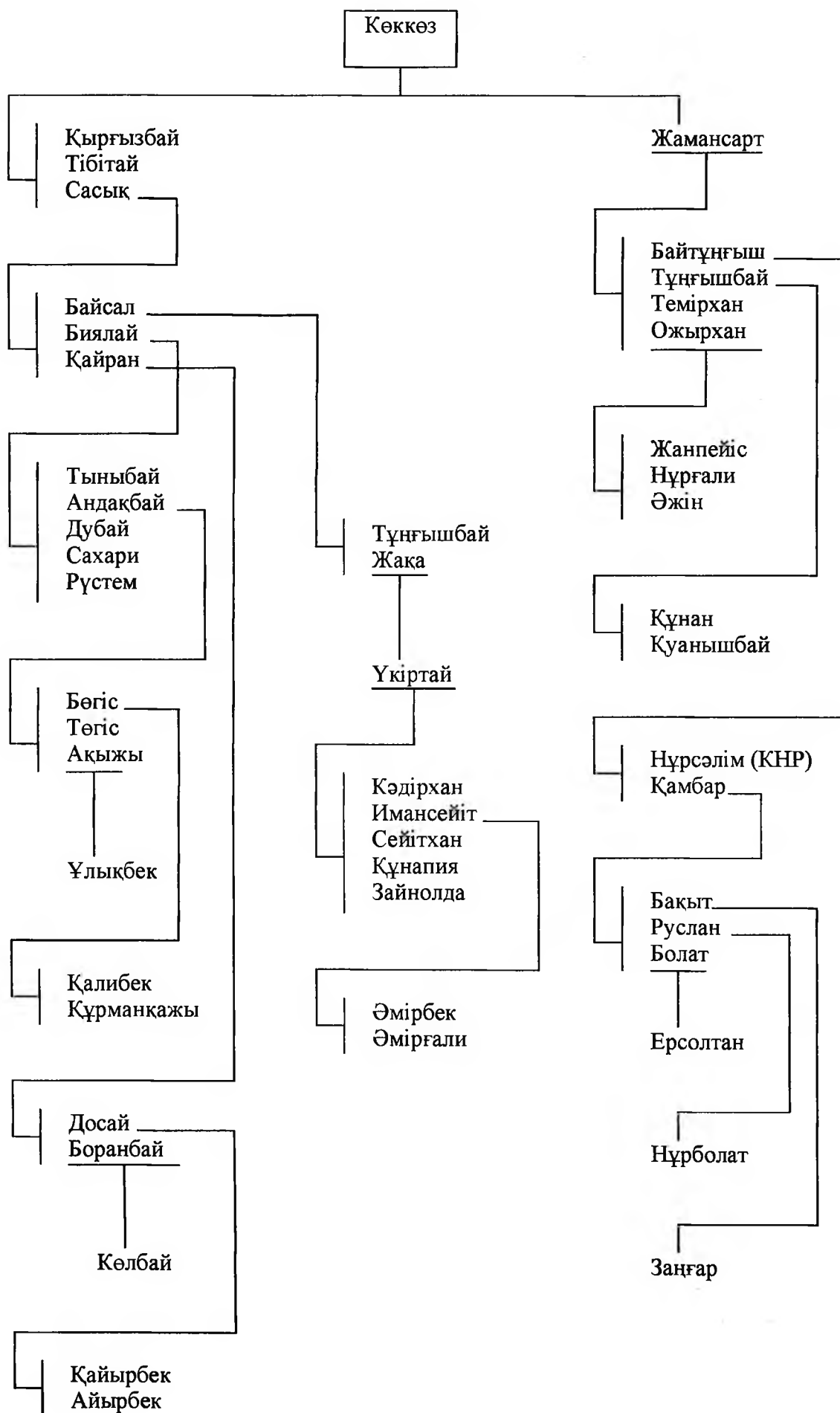

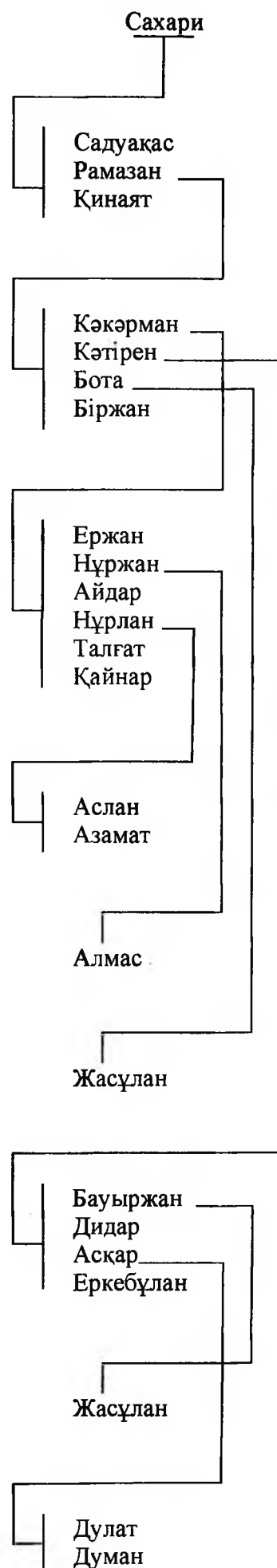
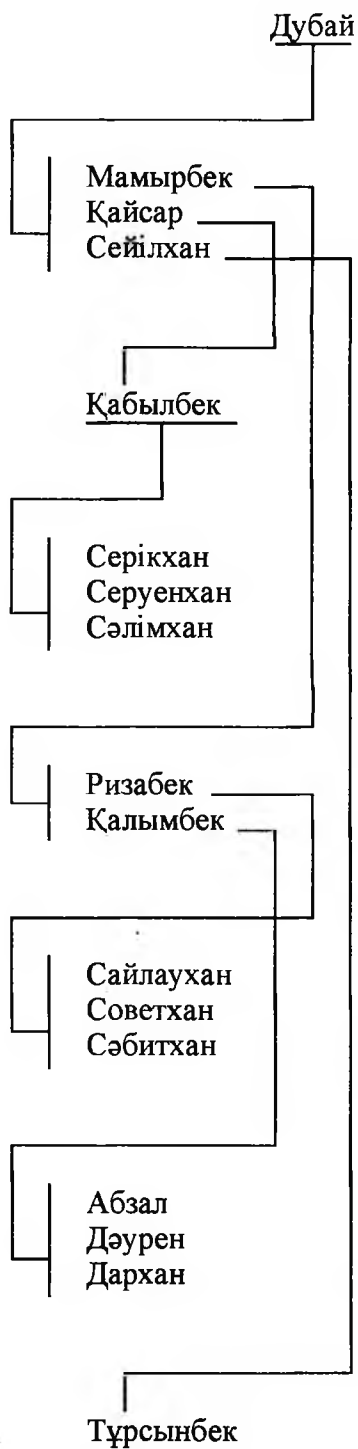

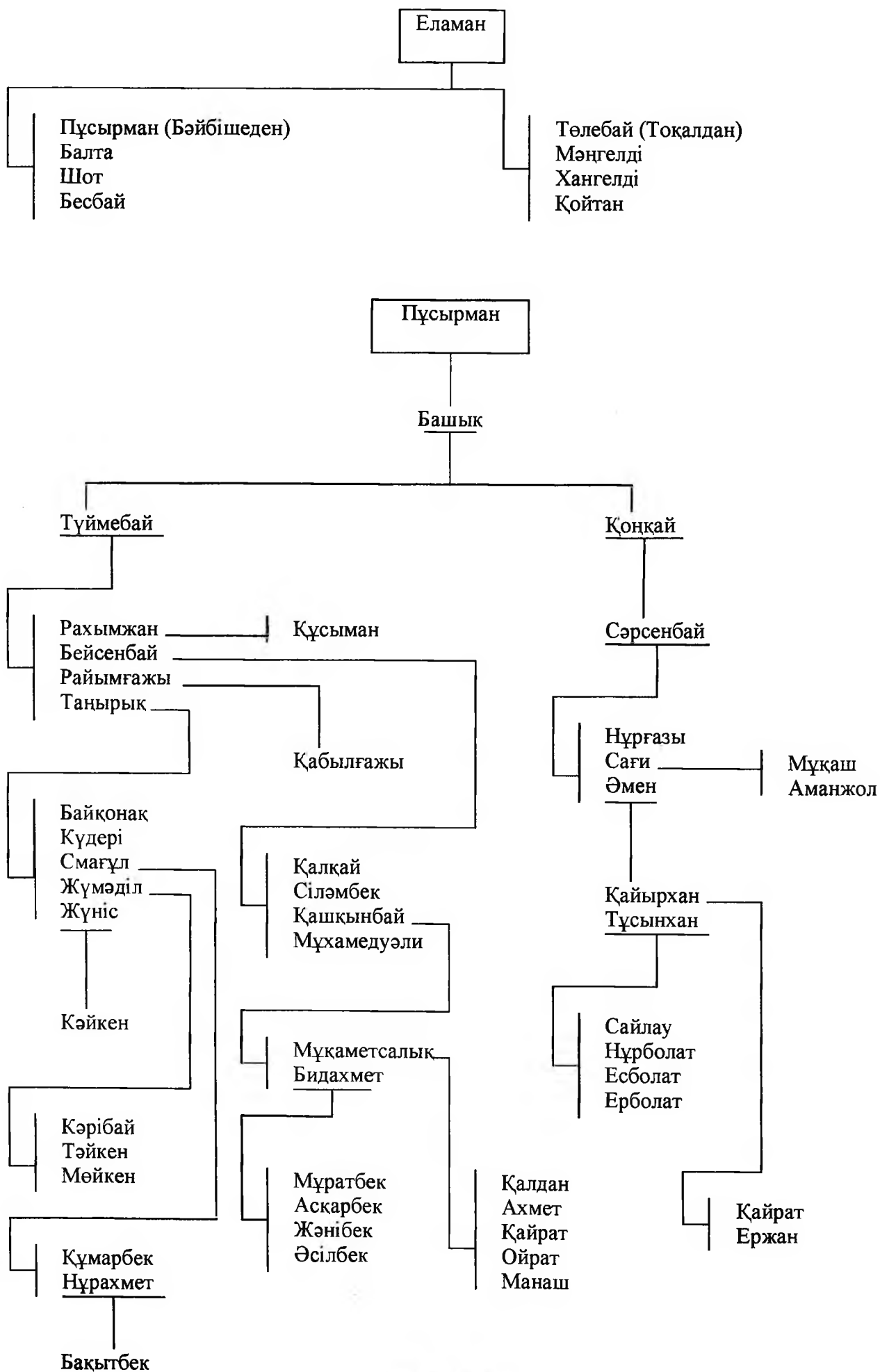

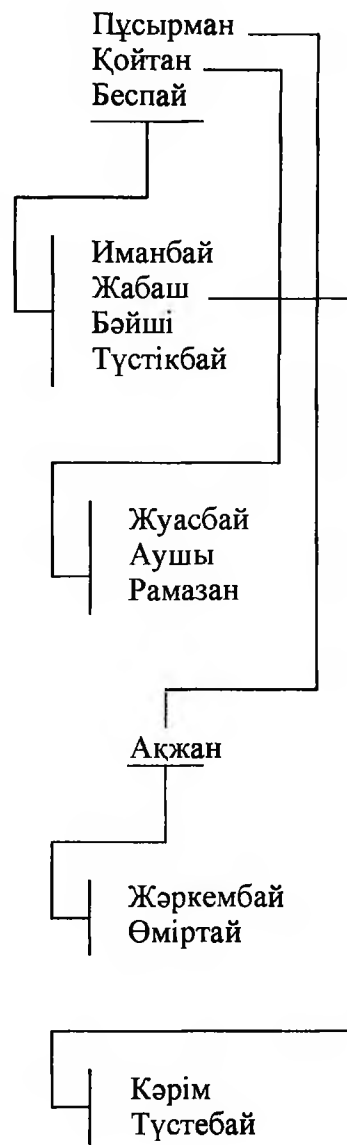
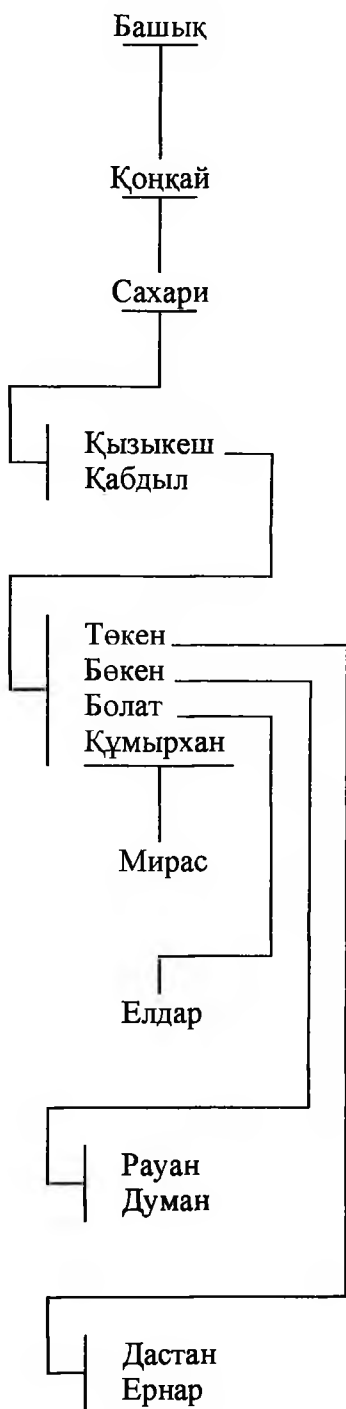

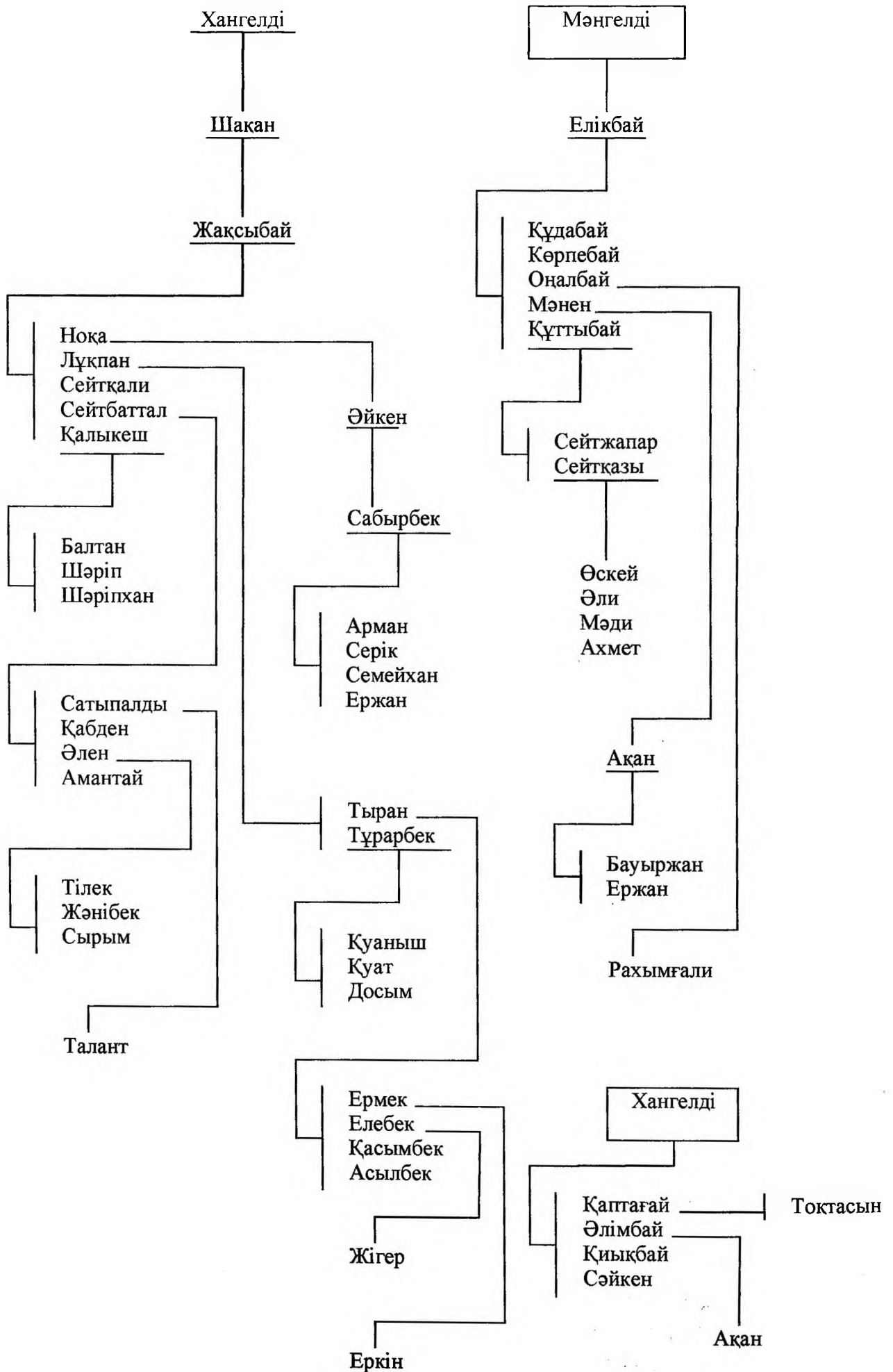

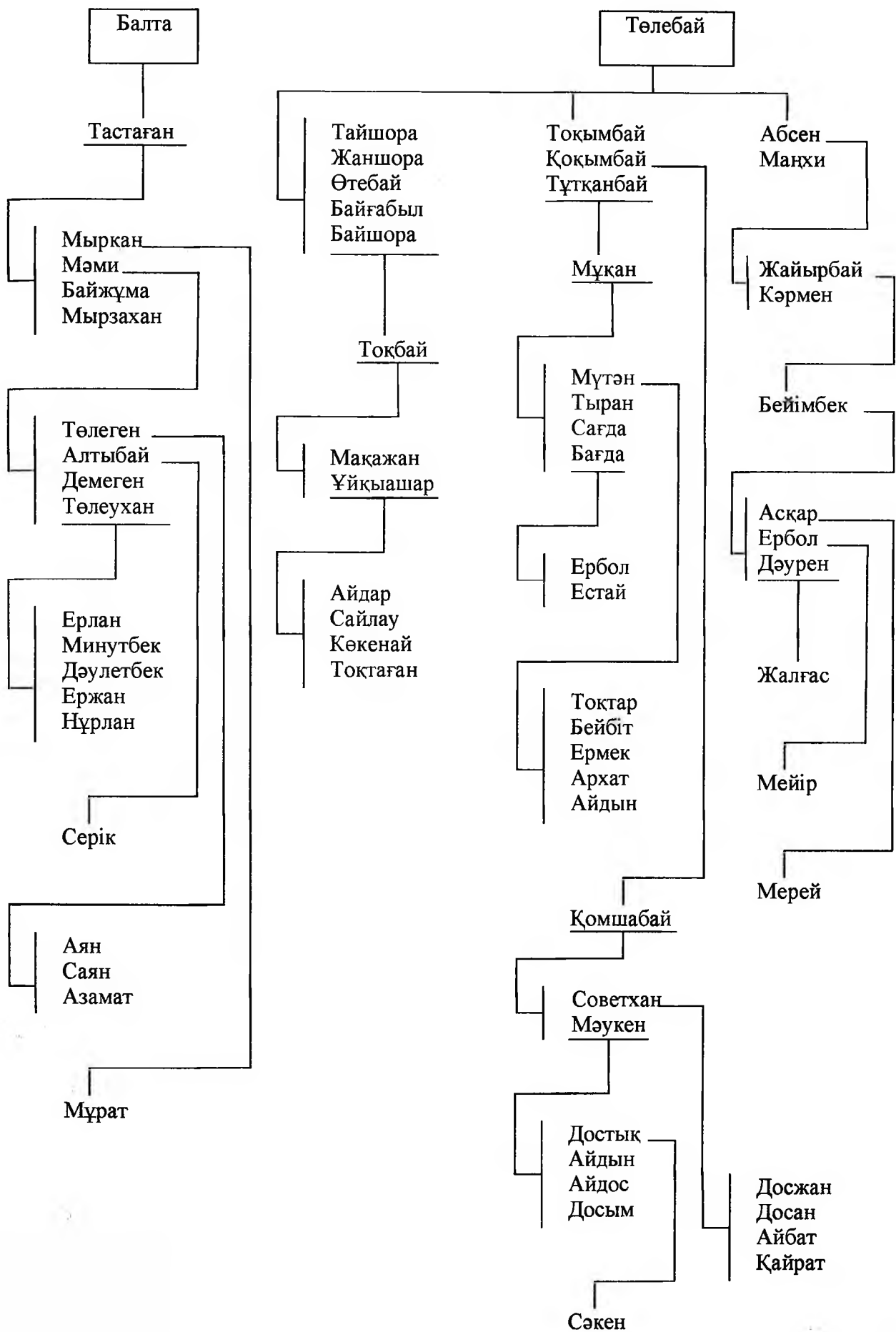

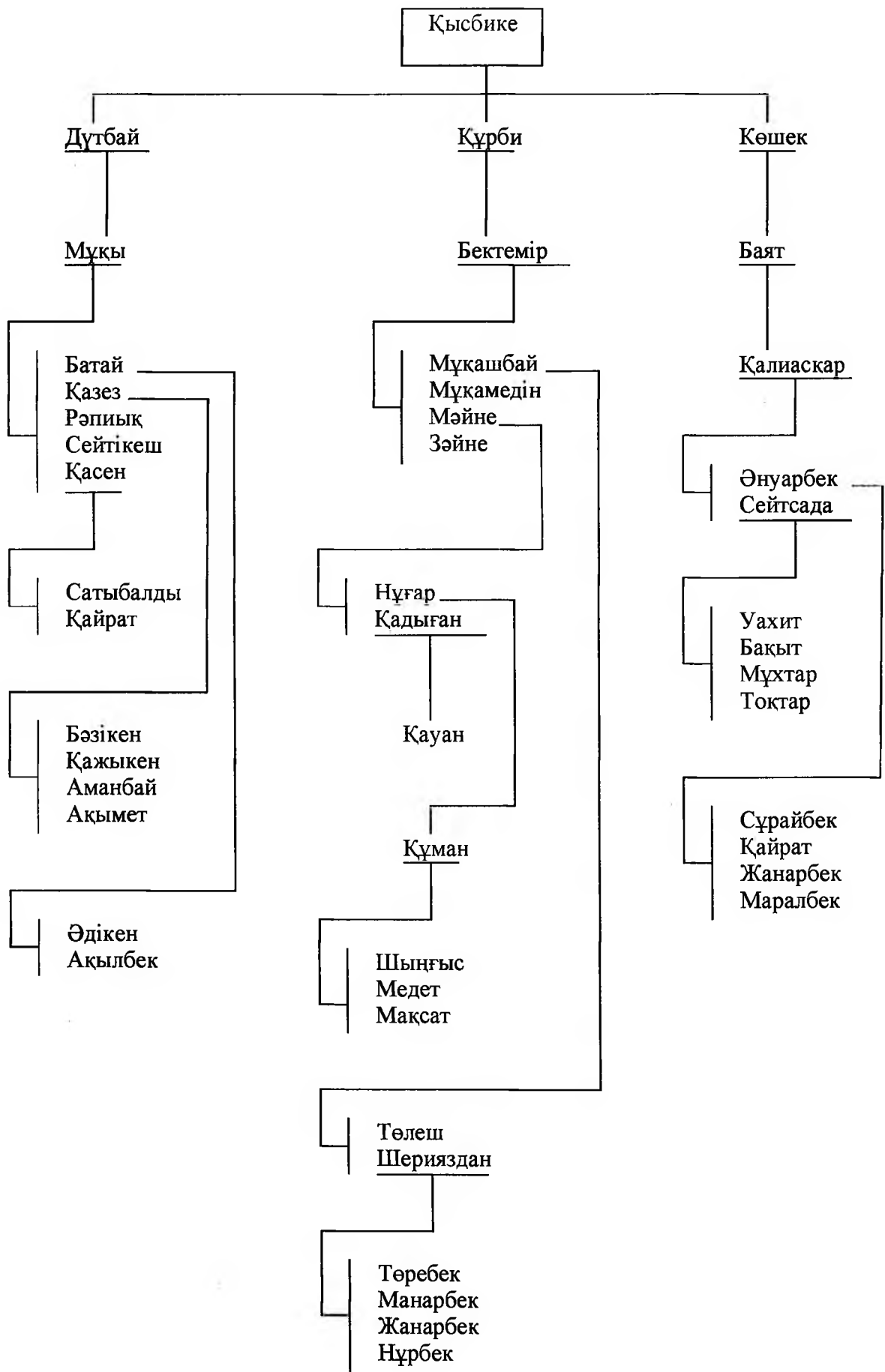

Сәдібек

Қараш
Қойсоймас
Ақан

Бөбетау
Бармак
Жекебай

Қараш

Бөбетау

Сәдібек

Бұтабай
Жұмақан

Елубай
Ыбырай
Тұрған
Әміре

Жекебай

Қабыкен
Зәкен
Қадылбек

Құмарбек
Серік

Райымбек
Ермек

Ескожа
Өскенбай
Жөнсізбай

Рүстем

Зікірия

Құрманғажы
Рақымқажы

Дутбай

Дастан

Советхан
Шәріпхан

Серік
Болатхан
Нәби

Есжан

Әденбек
Сейілбек
Ерлан
Шорман
Әділбек
Дидар

Мерхат
Ахмет
Алмат

Нұрғали
Ығали

Омар
Сыдық
Ысқак

Оралхан
Қайырхан

Сағымбек
Бауыржан
Жәдігер
Алібек
Ғалымбек

Қуаныш
Ахметнәби
Ербол
Талғат
Асхат

Қабылжан

Зайнолда
Бакытбек

Максат
Талант

Нұрқайрат
Шыңғысхан
Абай

Таскын

Қалиқұмар
Балақұмар
Бабақұмар
Қожақұмар

Талғат

Азамат

Төлеген

Мейіржан

Салауат
Маханбет

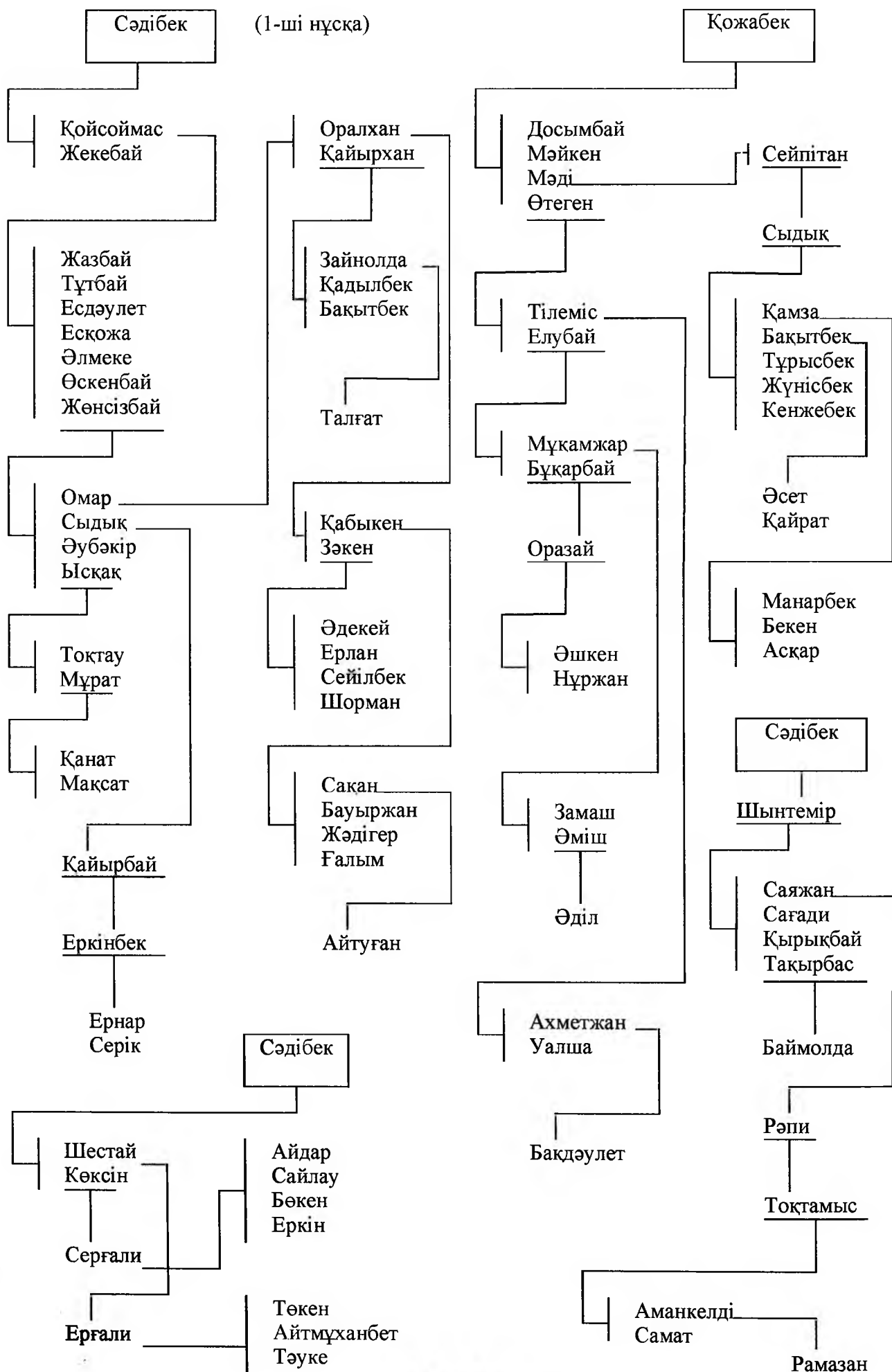
Дастан

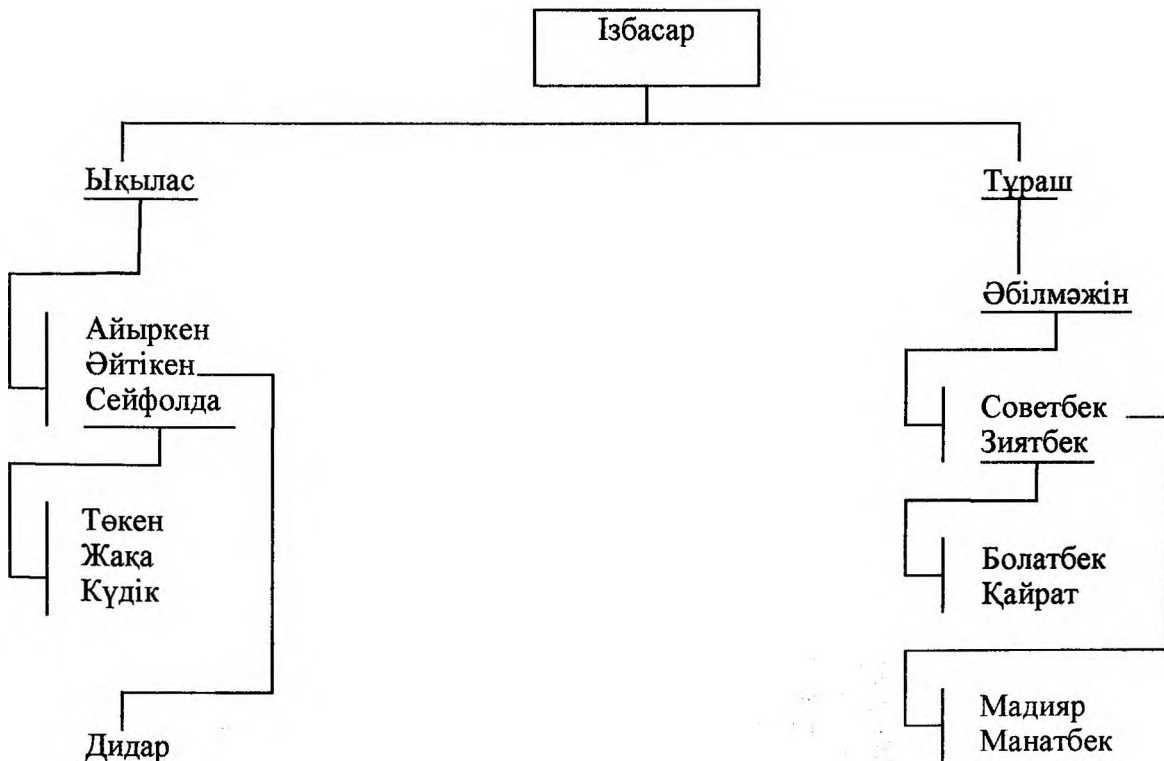
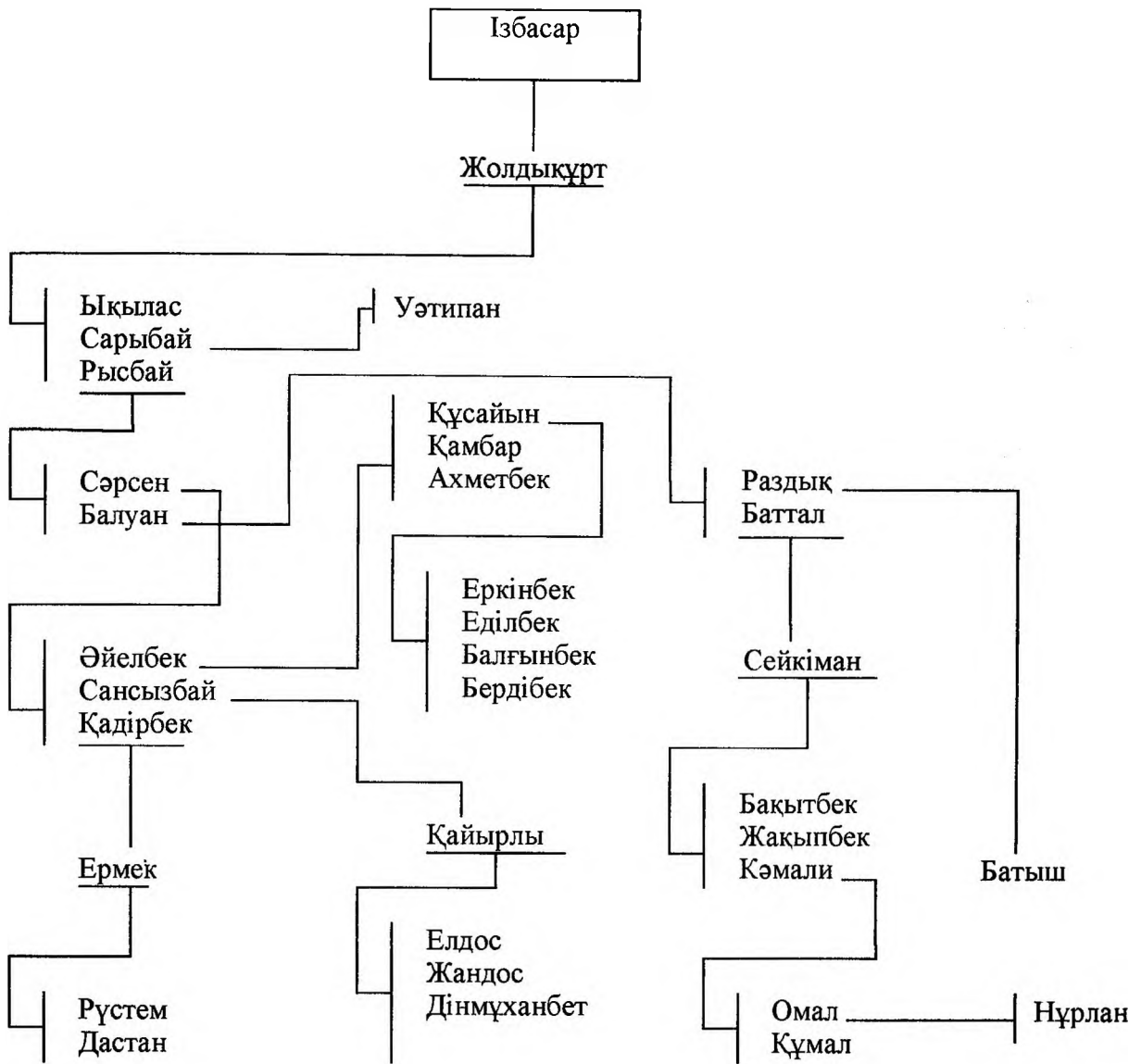
Ерлан
Мәлік

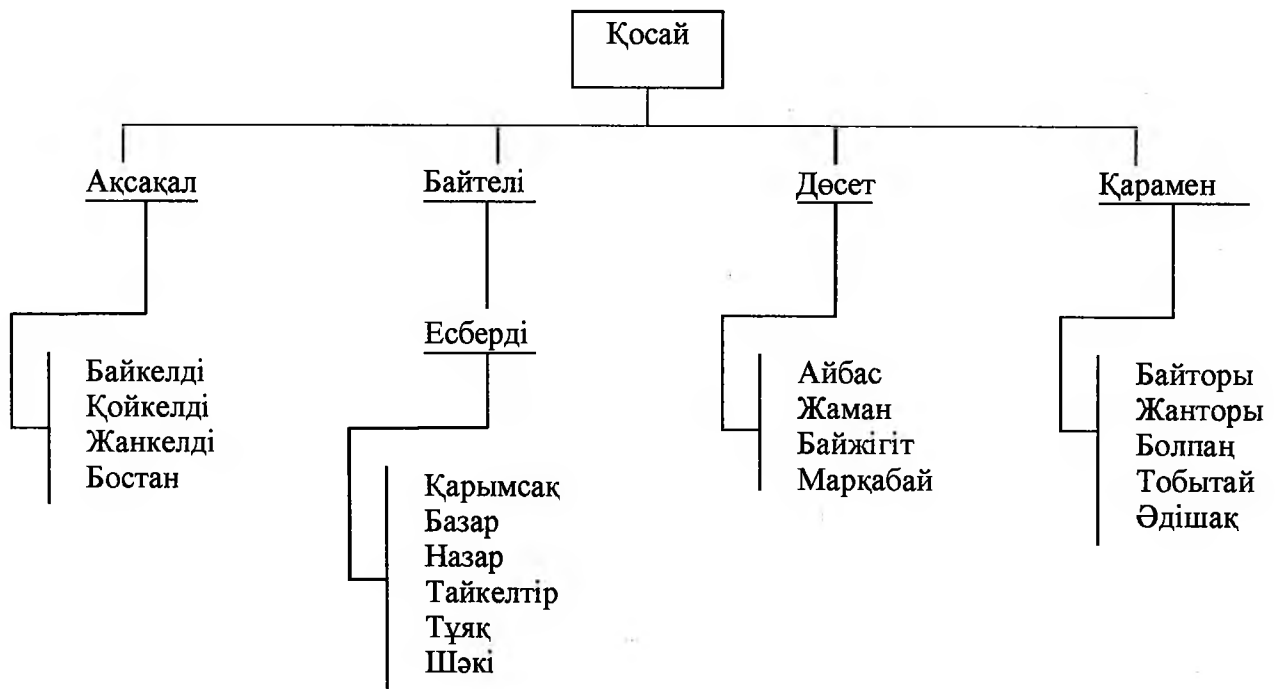
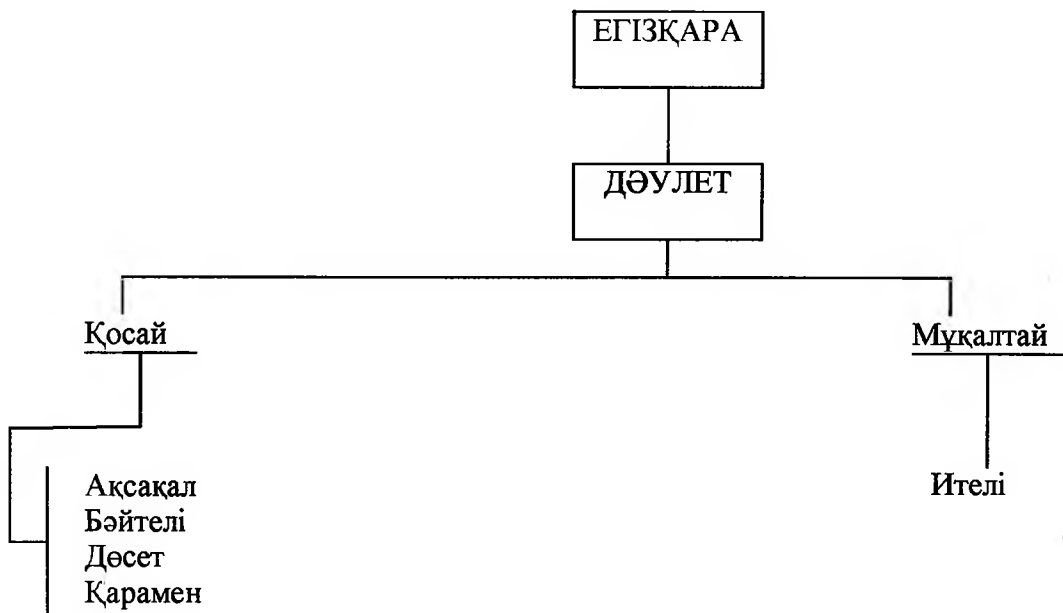
Айтуған
Айдын
Айдар

Нұржан
Саят

Шариолда

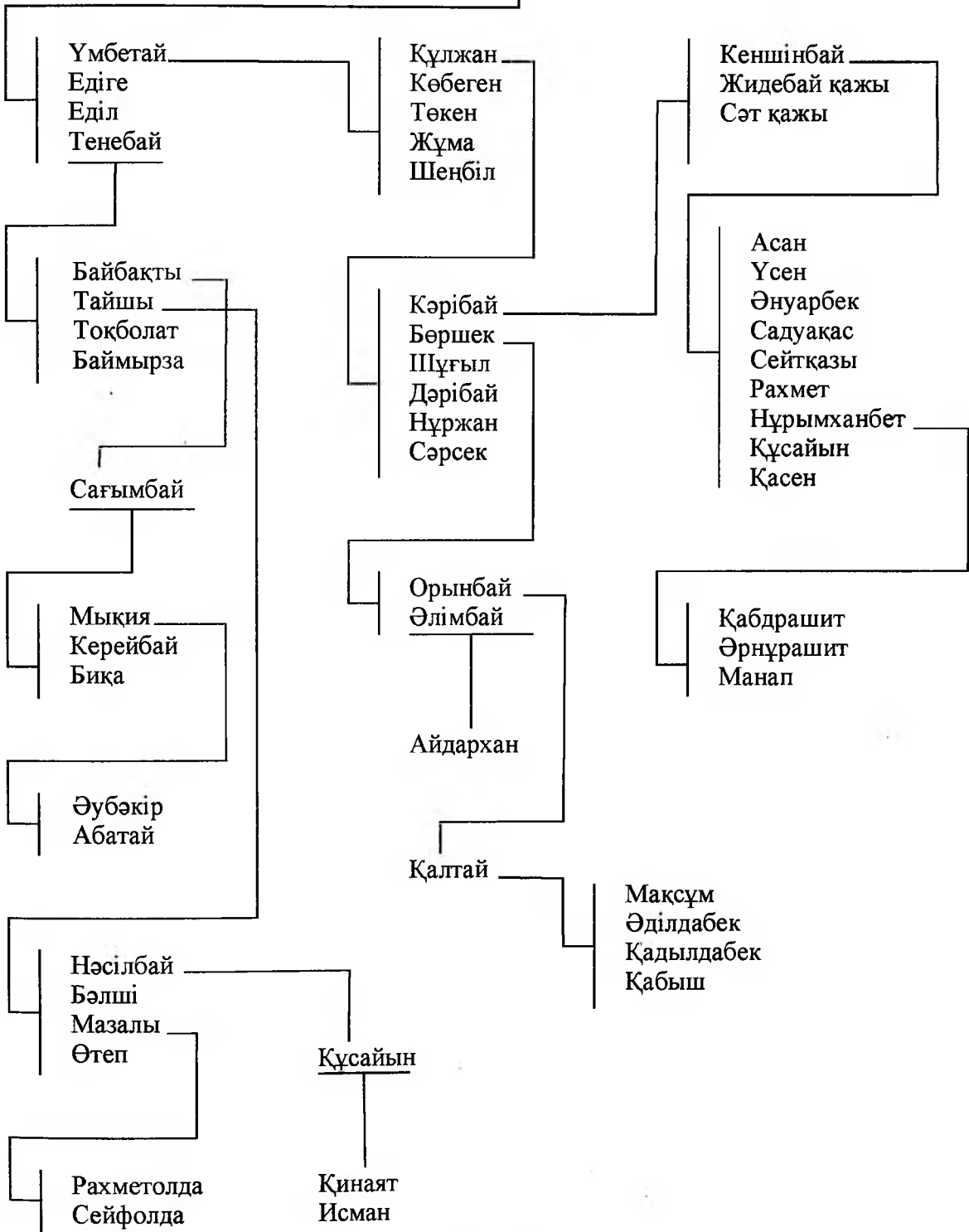
Ақсақал

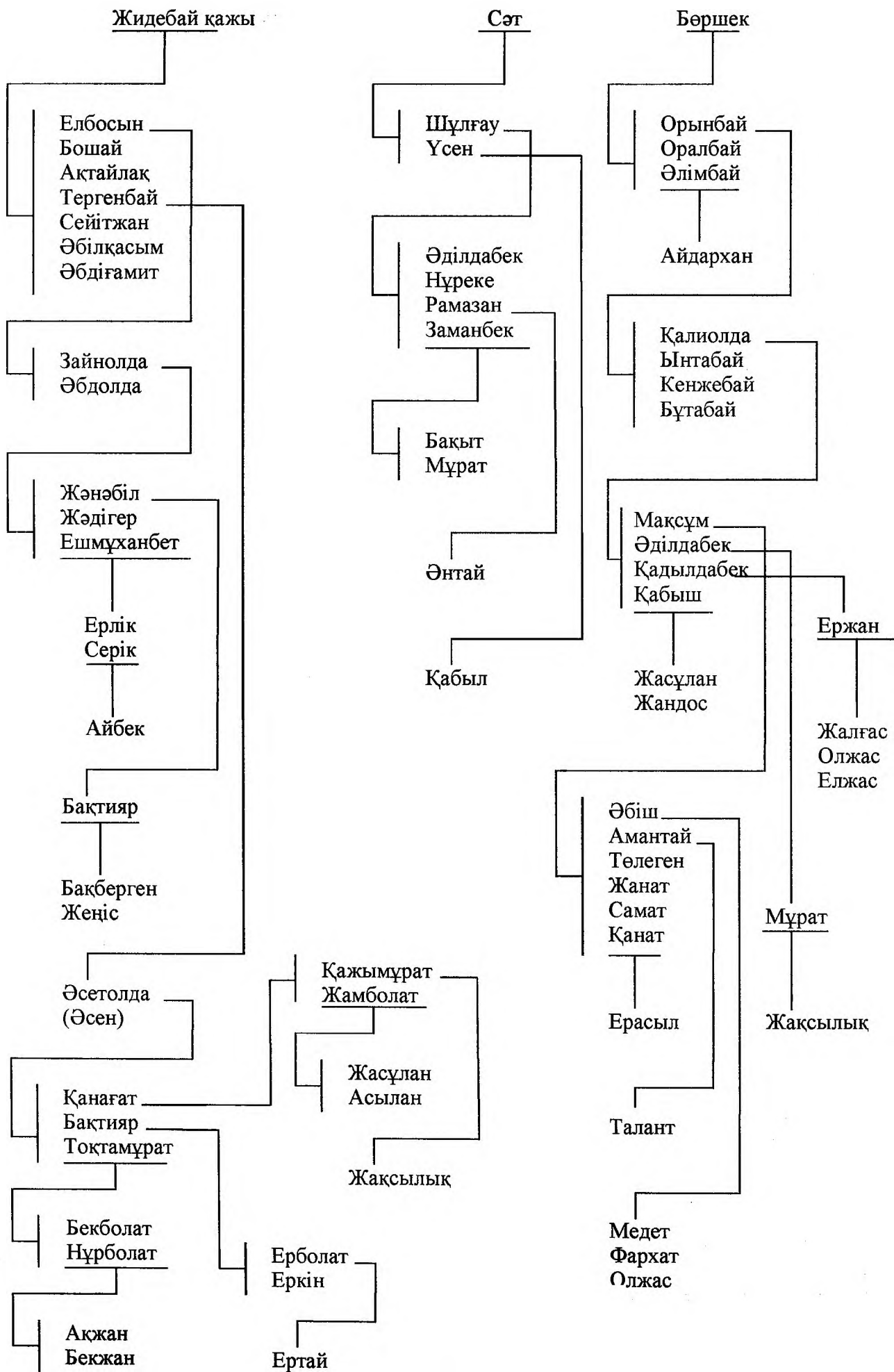
(Жолжаксы Шын аты)

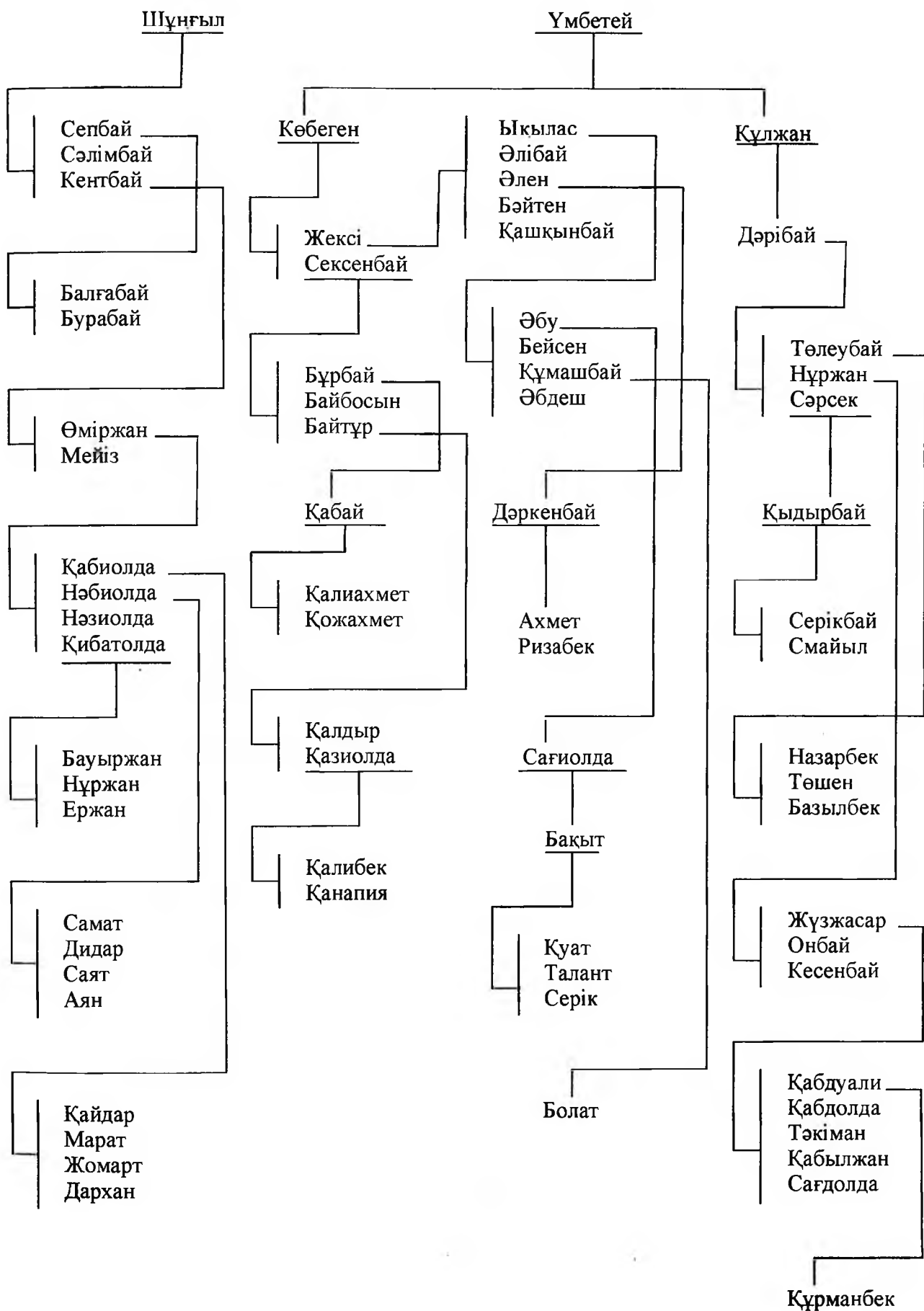
Қойкелді
Байкелді
Жанкелді

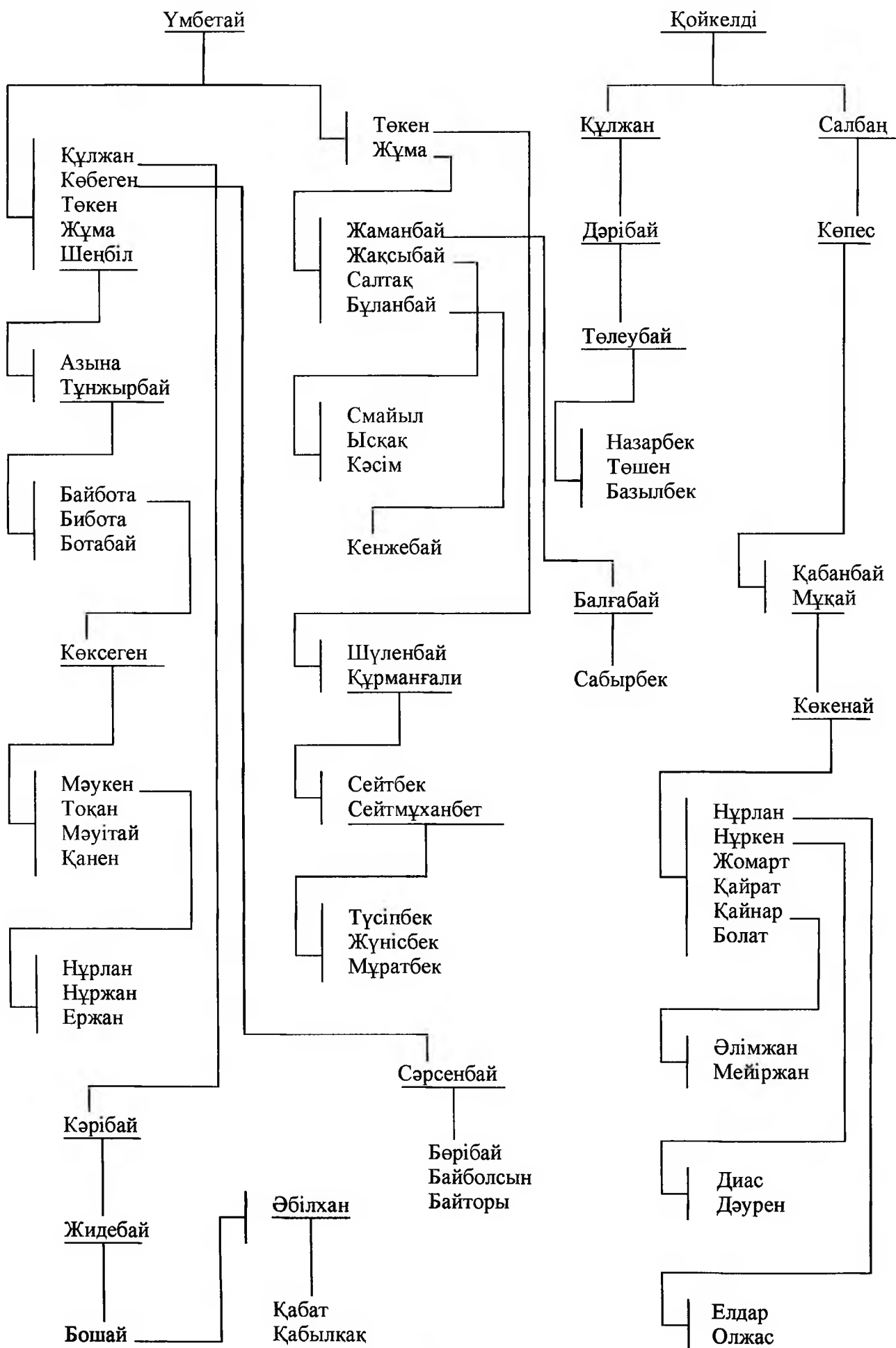
Бастан
Қалнамыстақ

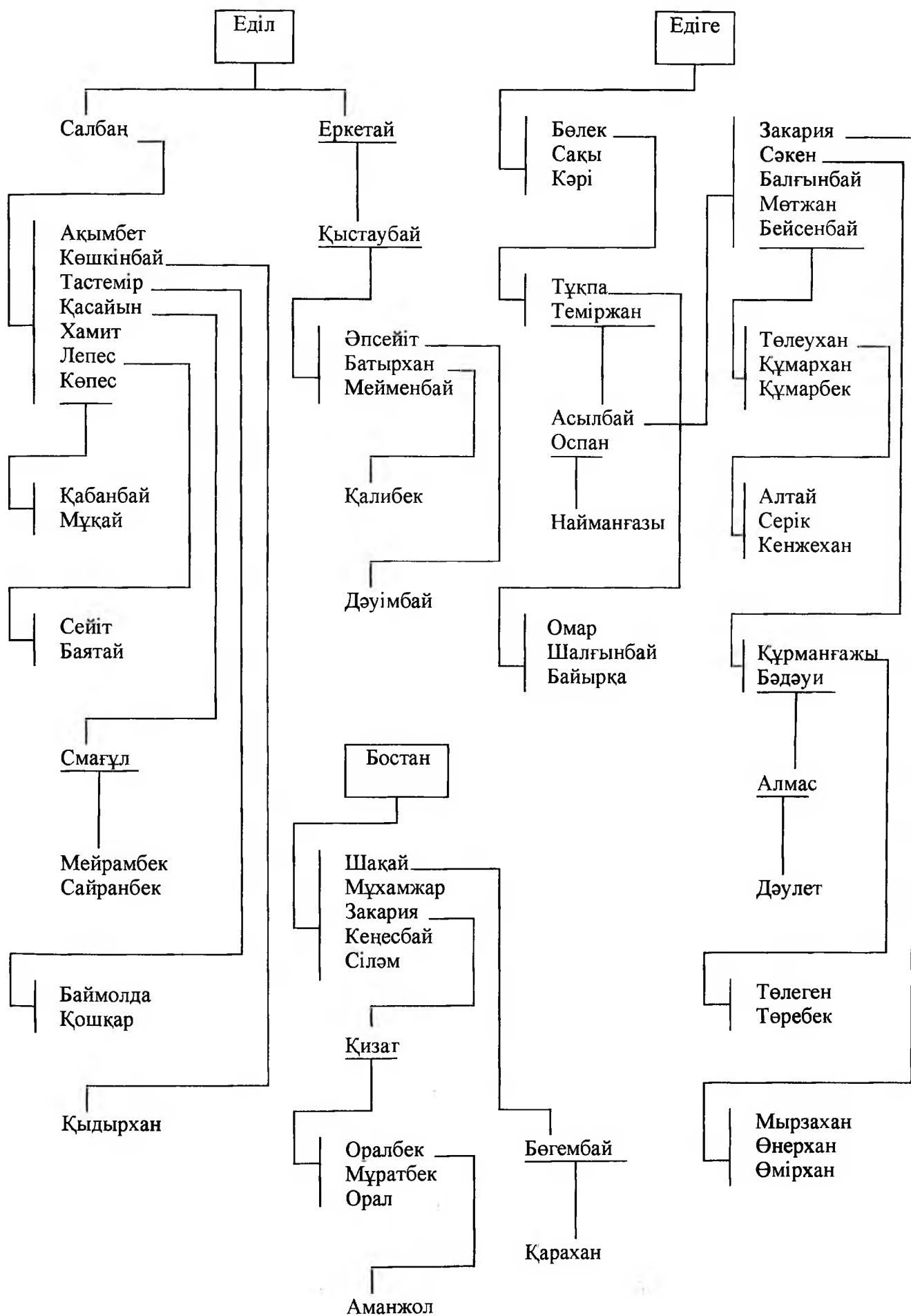
Қойкелді

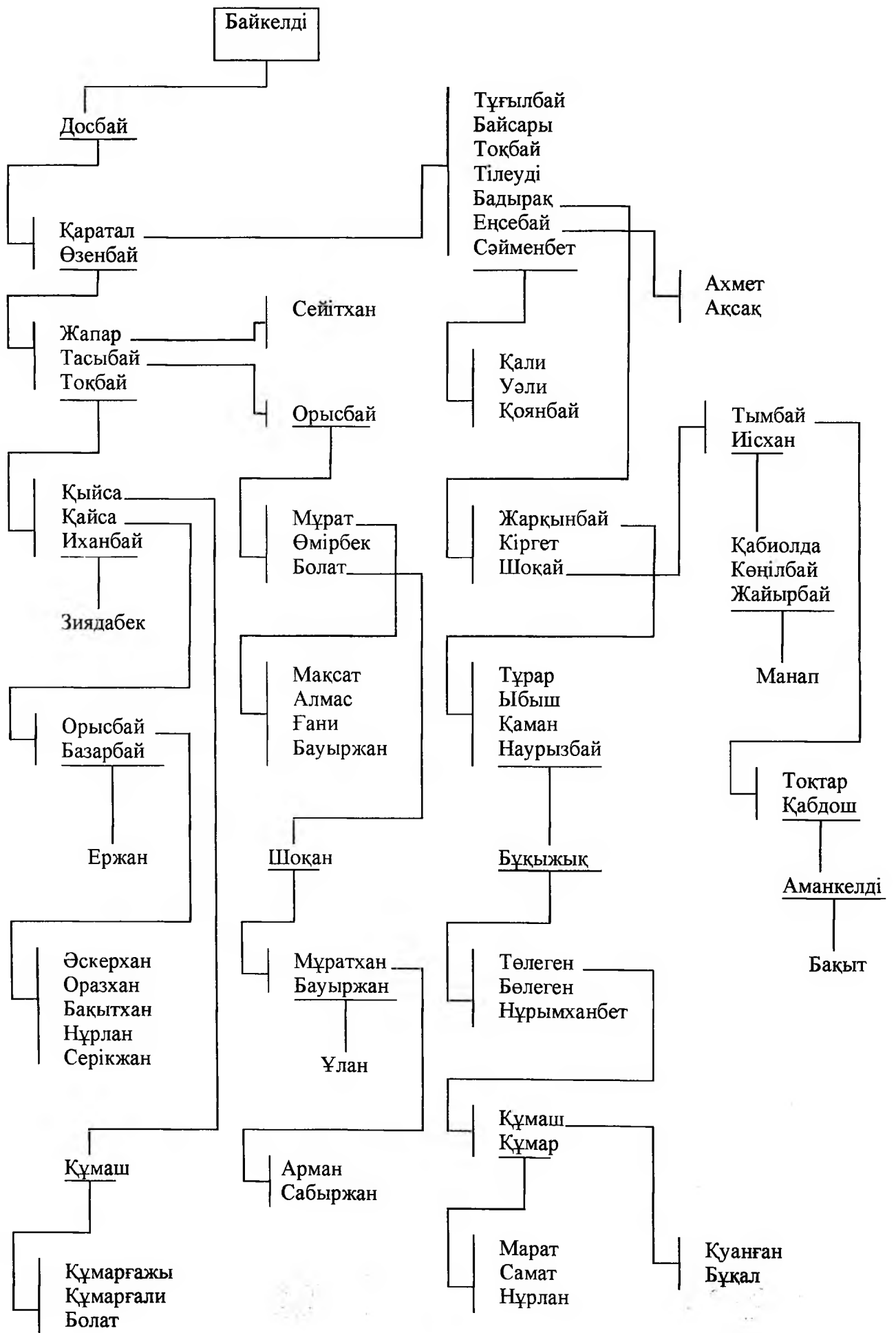

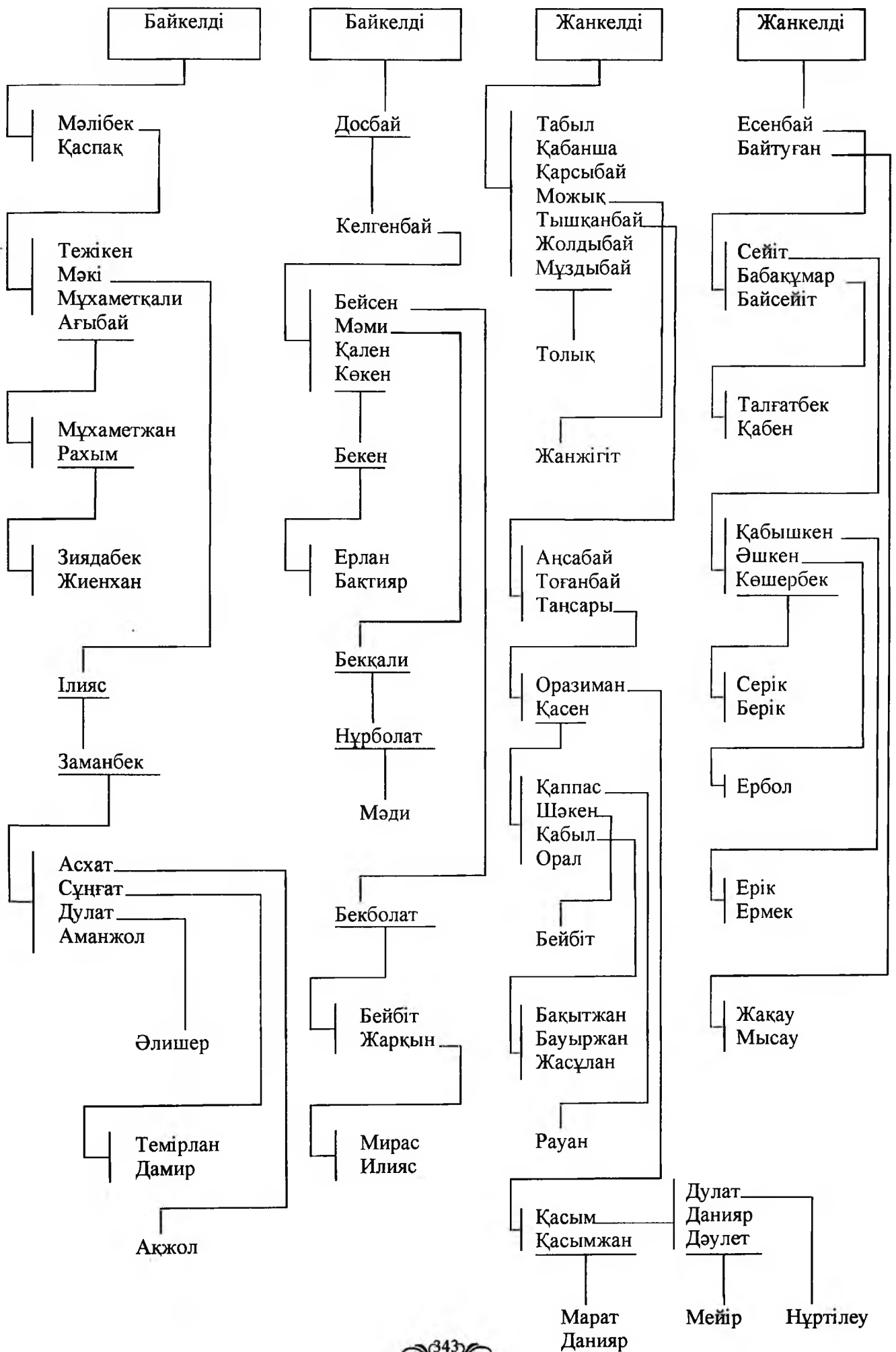

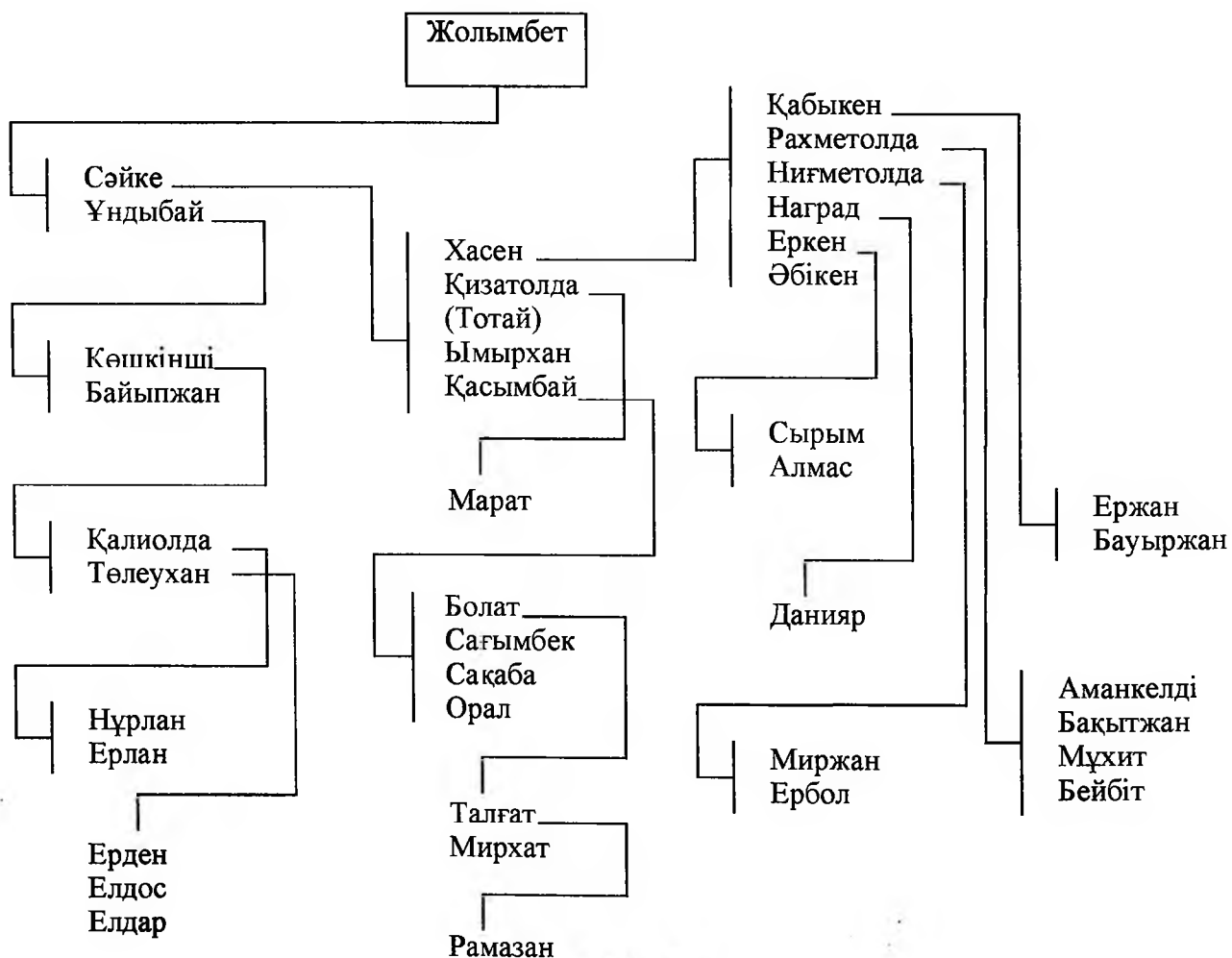
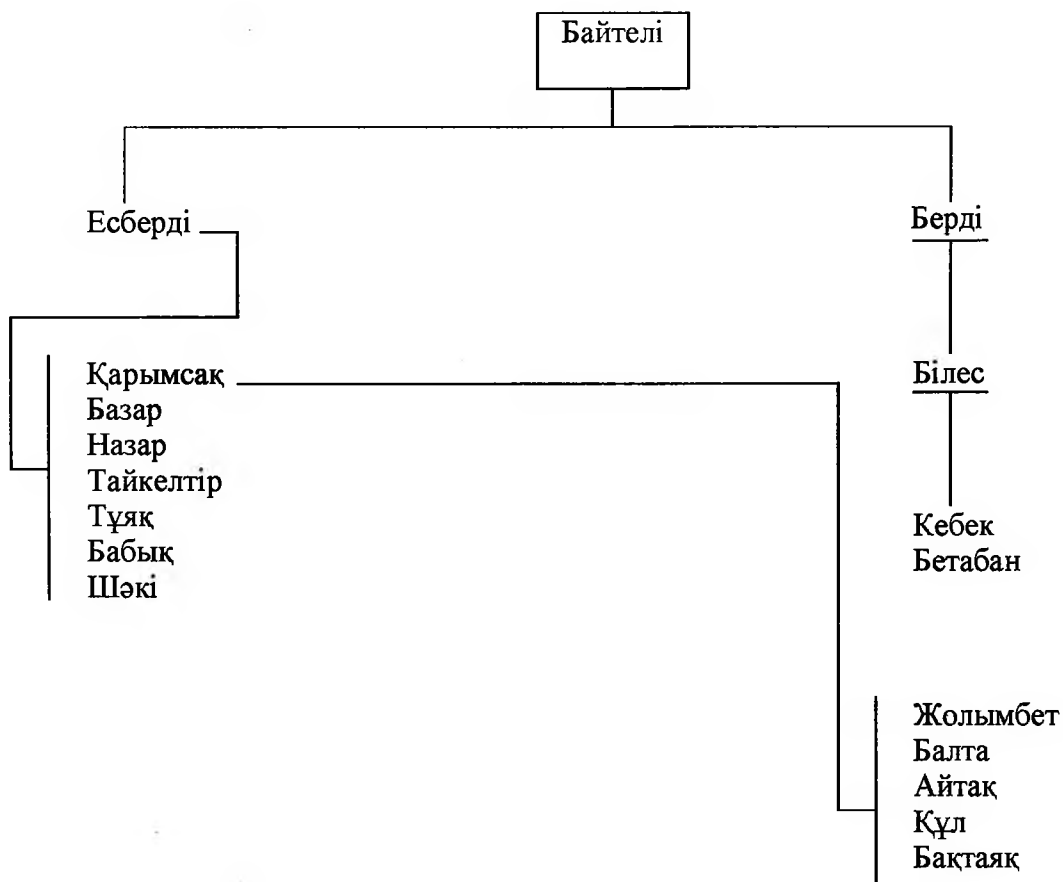

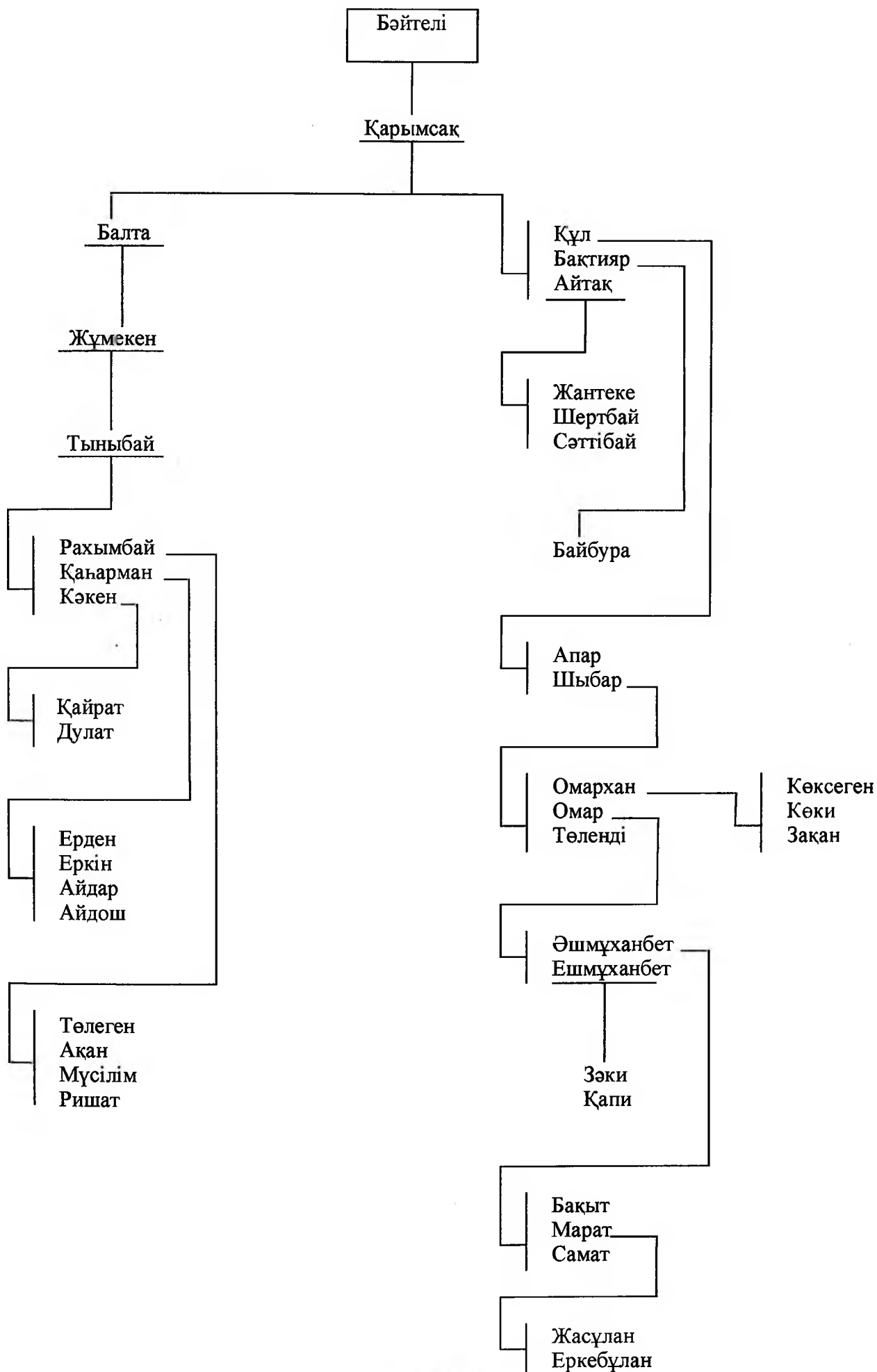

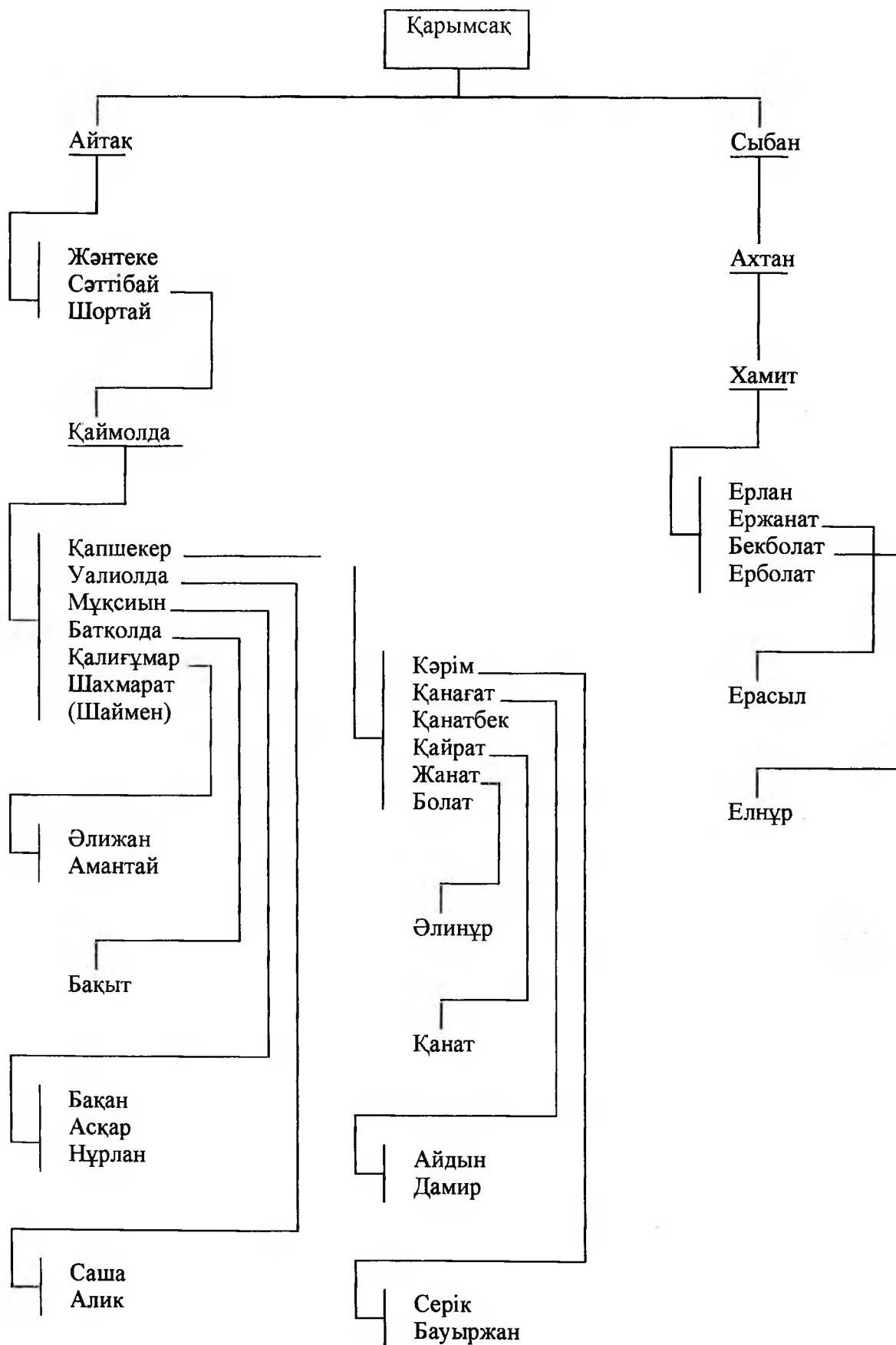

Есберді

Қарымсақ
Базар
Назар
Шәкі

Тайкелтір
Тұяқ
Бабық
Белеш

Тайкелтір

Жақыпқожа

Тайкелтір

Жылқыбай
Тележан
Бөжен
Қалжан
Шүршіт
Баржамбай

Жақыпқожа
Көкебай
Тапал

Жақия
Қабат
Мырзабек
Мырзакелді

Ожыкен

Батырхан
Жиынды

Түменес
Ошақбай
Тұржан
Ожыкен

Ақи

Мағауия
Қапия
Дақия

Самархан
Айдархан

Жолдасбек
Жазылбек
Айдарбек
Бейбіт

Батырхан
Қасымхан
Жиынды

Қуанған
Қуанышбек
Қонысбек
Ырысбек
Болатбек

Бауыржан

Ерасыл

Иса

Тоғанас
Сарқытбай

Қайрат

Айдын
Абзалбек

Есімбай

Тілеуке
Тілеубай

Уәшкен
Болат

Қуаныш

Иманғали
Мәми

Аманжол
Серік
Ғалым

Құдышпан
Мамырхан
Ақатай

Алишер

Мәди

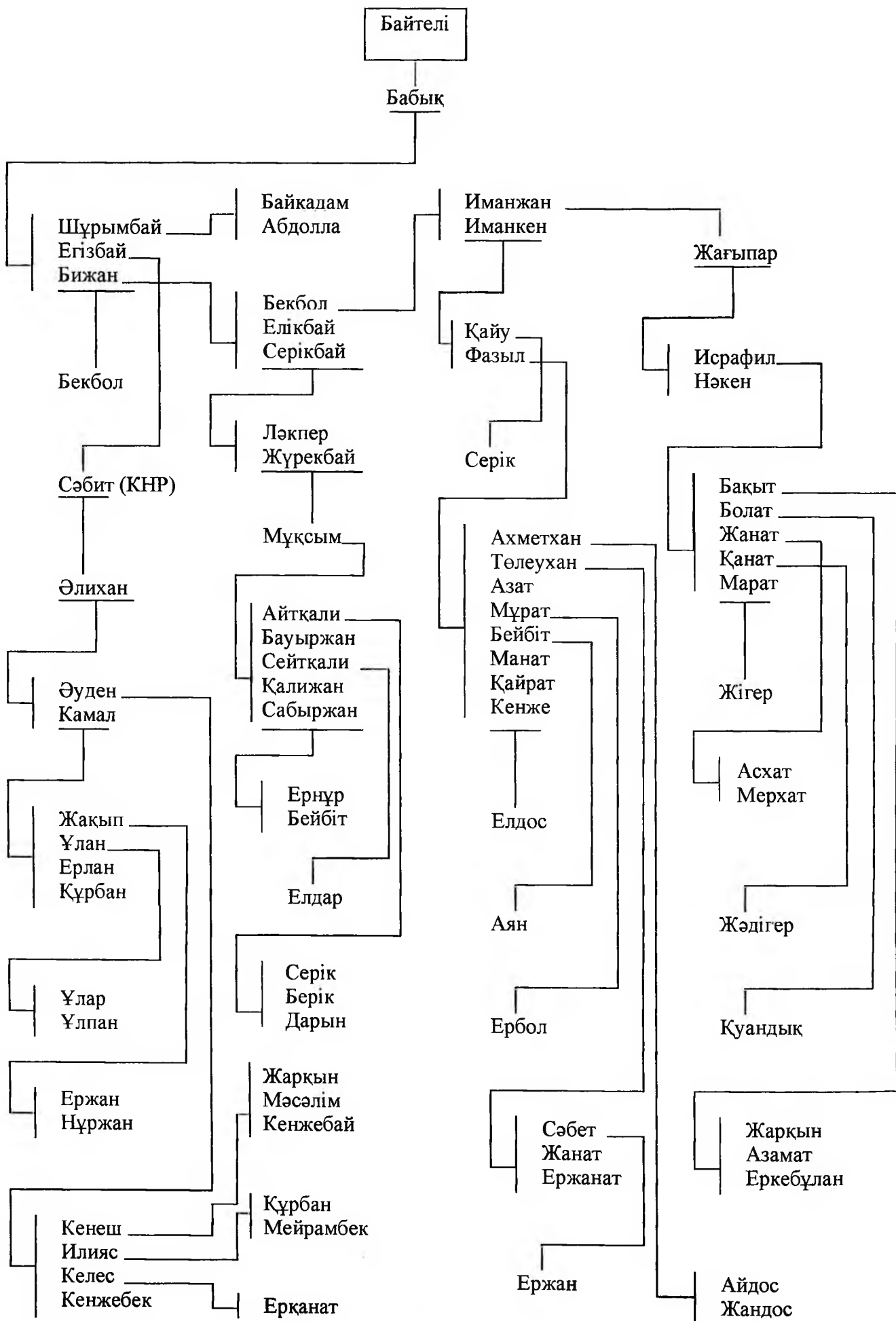
Тоқаш

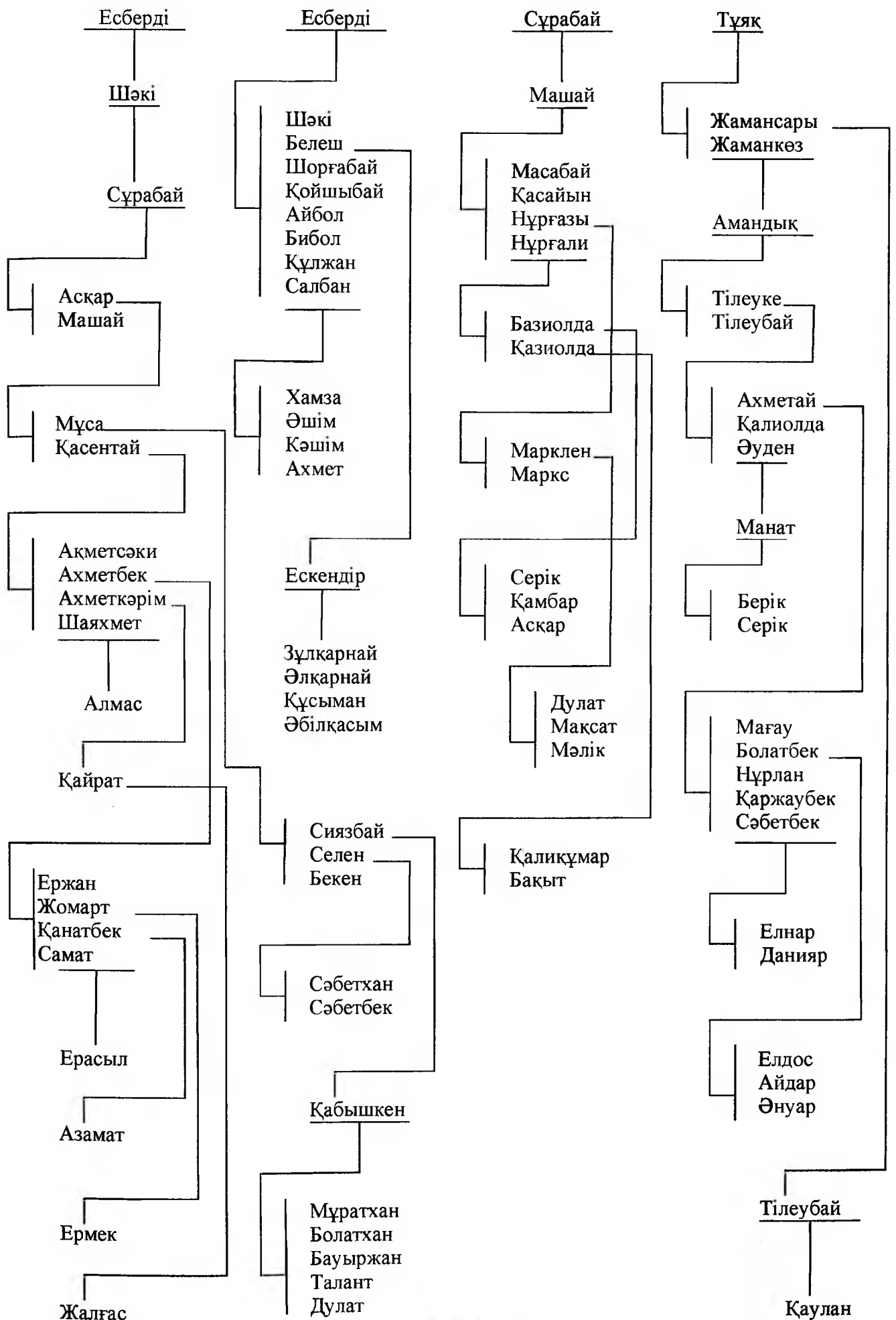
Абзалбек

Талап

Байрақым

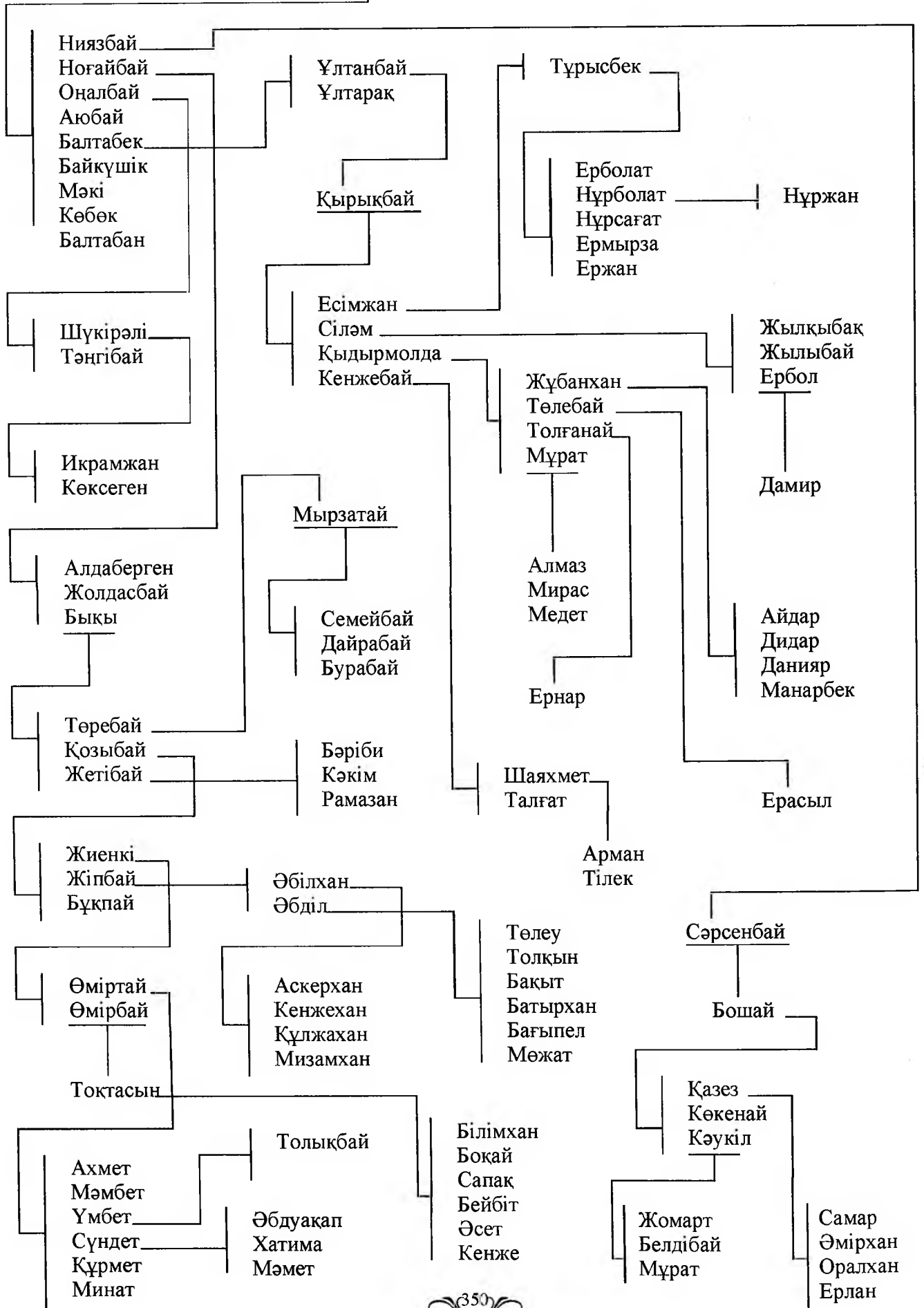
Еркебұлан
Жасұлан

Белеш

(Білес)

ДӨСЕТ

Айбас
Жаман

Бәйжігіт
Марқабай

Айбас

Жаман

Алтыбай

Сарман
Мұқай

Иманғали
Кегалы

Тұрлыбек
Бәген

Төлеухан

Зақан

Ерғазы
Нұрғазы

Айбас

Алтайхан
Айдархан
Тоқан
Дәулетхан
Әскерхан
Кенжехан

Серік
Бақыт
Аманжол

Қабдылманап
Қабдыләшім
Қабдылкәдір

Бекберген

Зарлықан

Аян

Сіләм
Әбдірахман
Қамза
Әбдіғали

Қайса
Қали

Алмас

Ерлан
Нұрлан
Руслан

Бали
Батан
Қалел
Қаби

Татан
Талаптан
Талап
Арман

Айбек

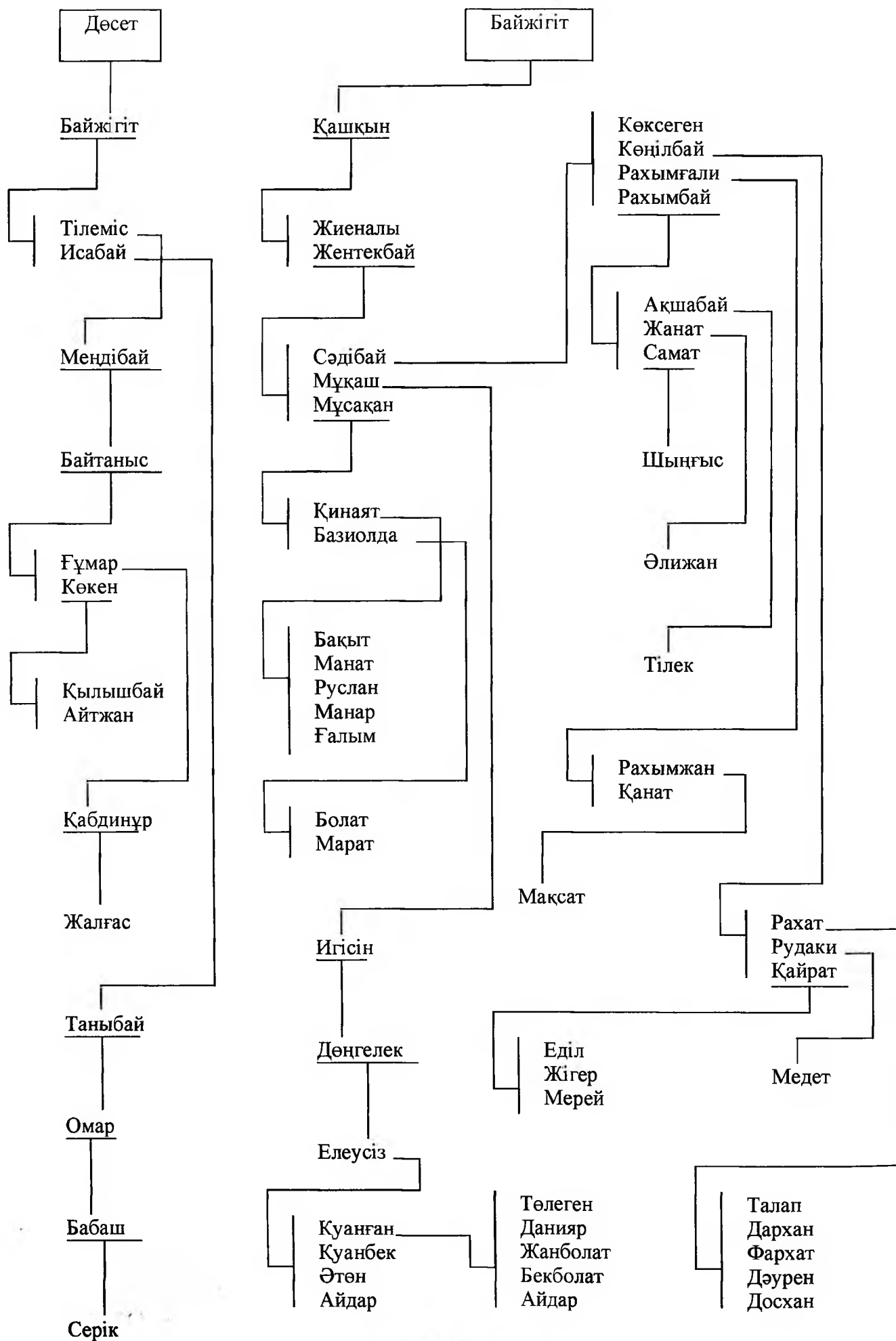
Ерлан
Нұрлан
Бағылан
Марғұлан
Марлан
Ержан

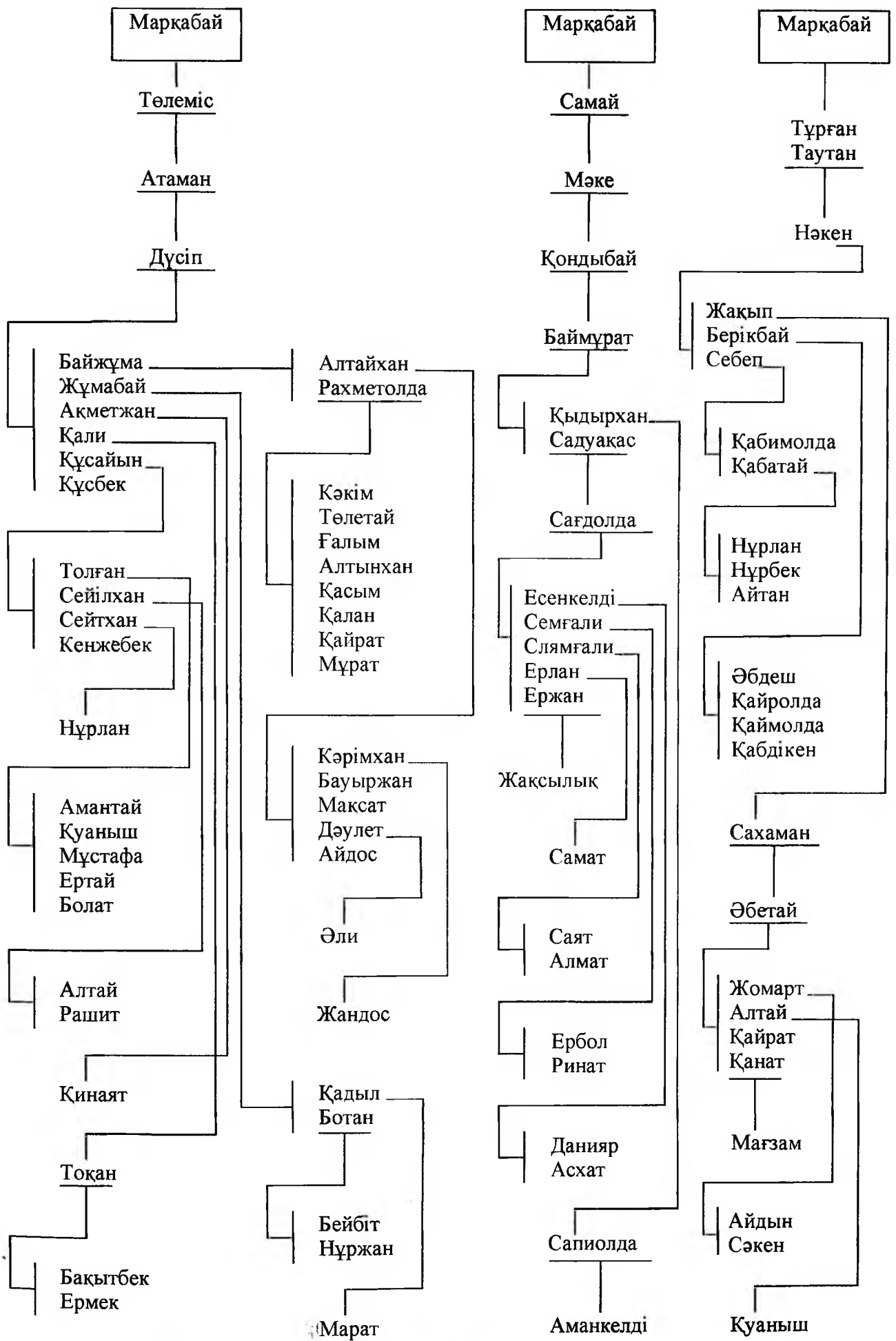
Ерден

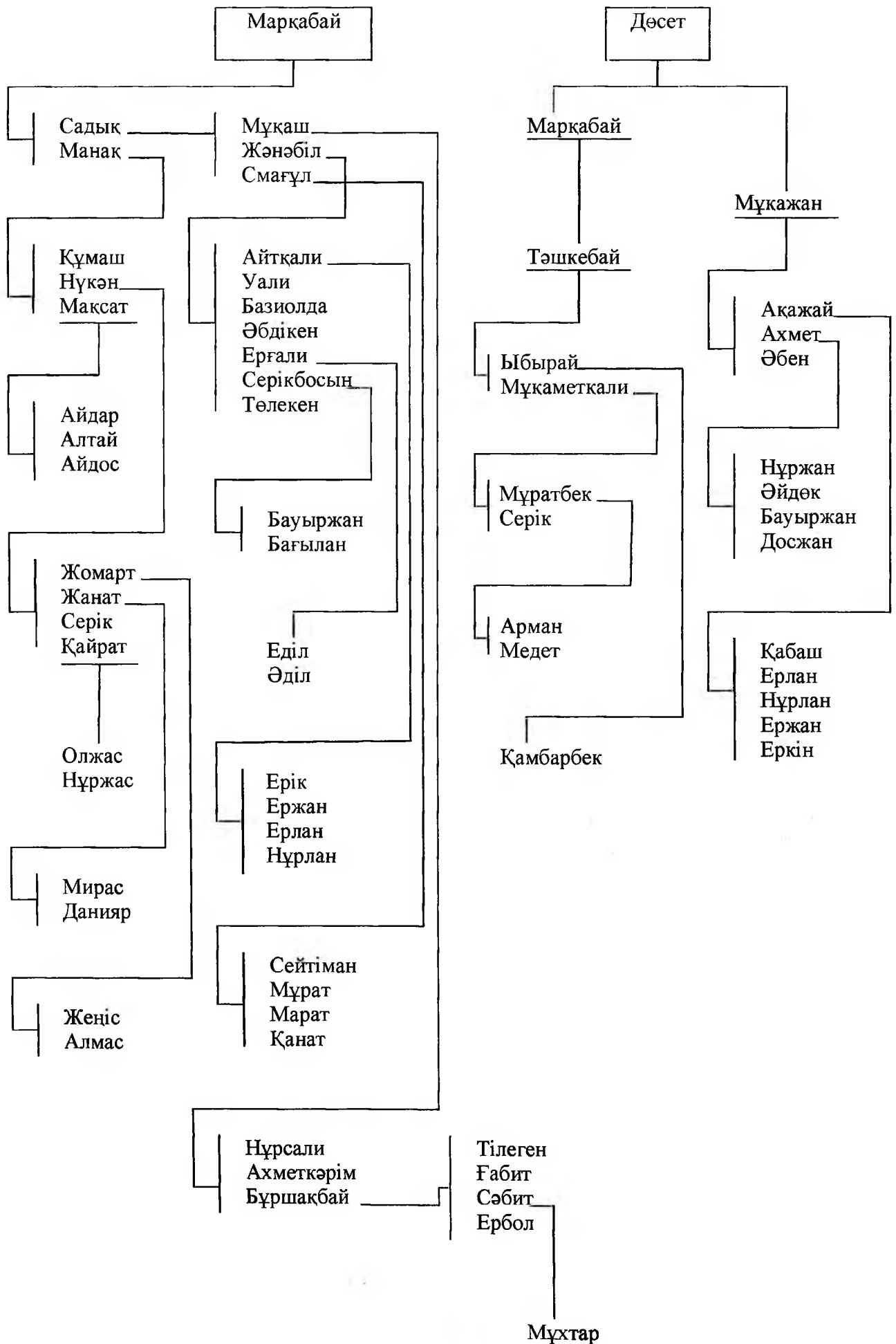
Бауыржан
Ринат

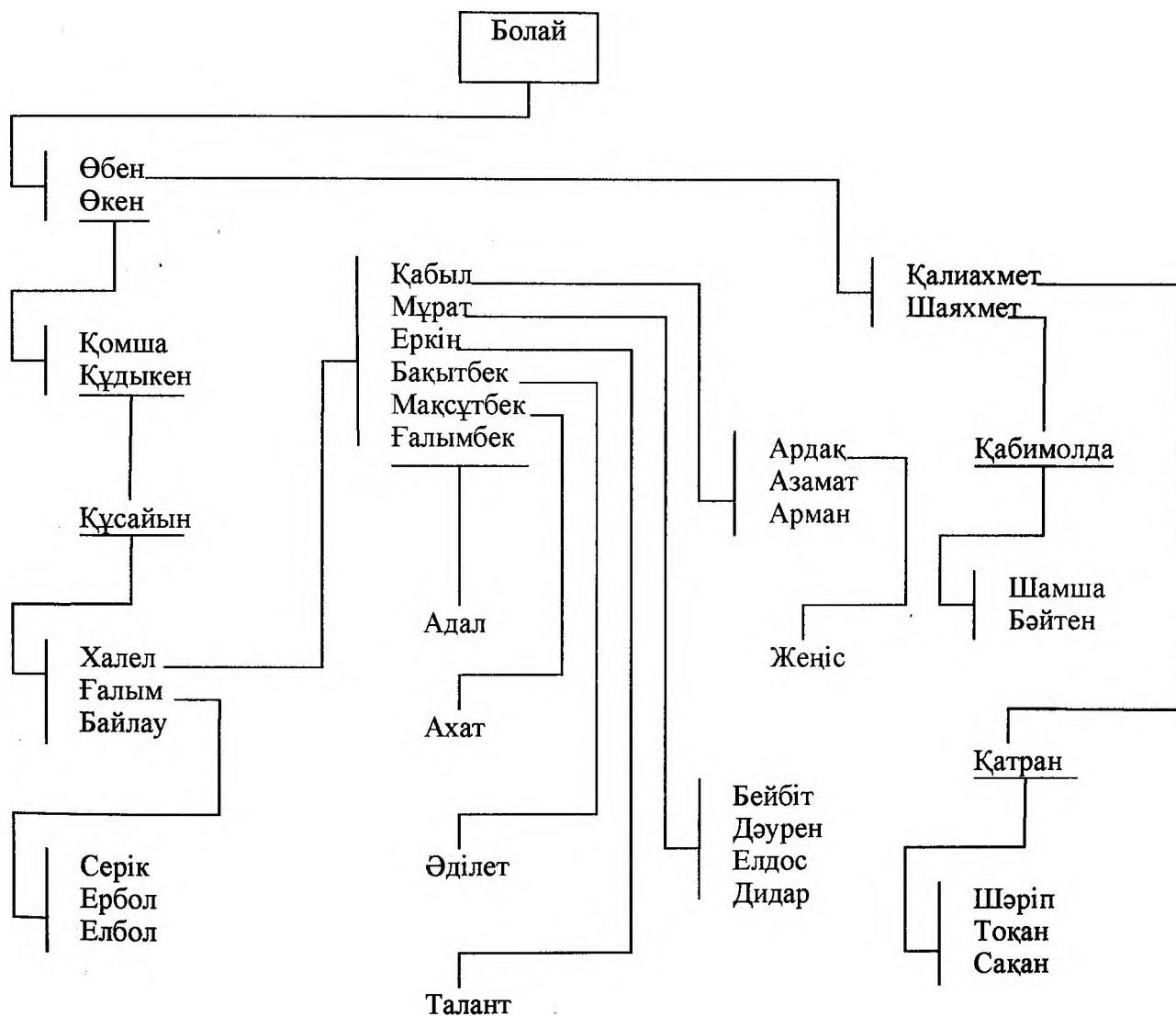
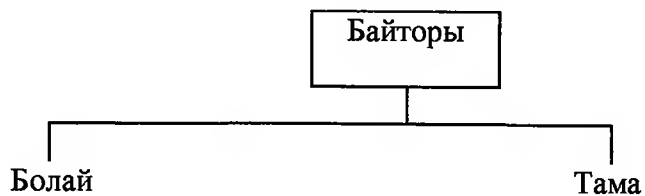
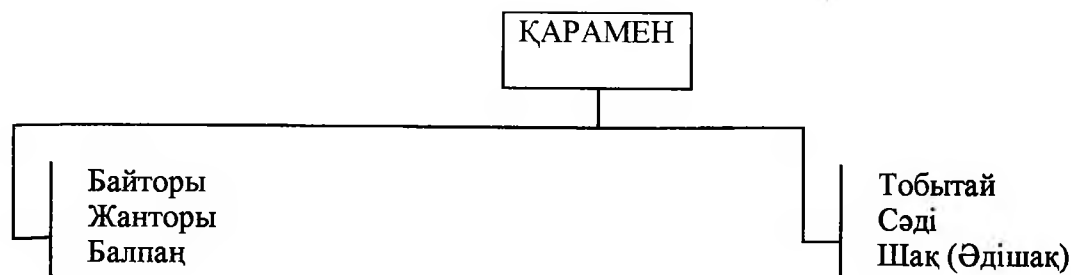
Елдар
Ерасыл

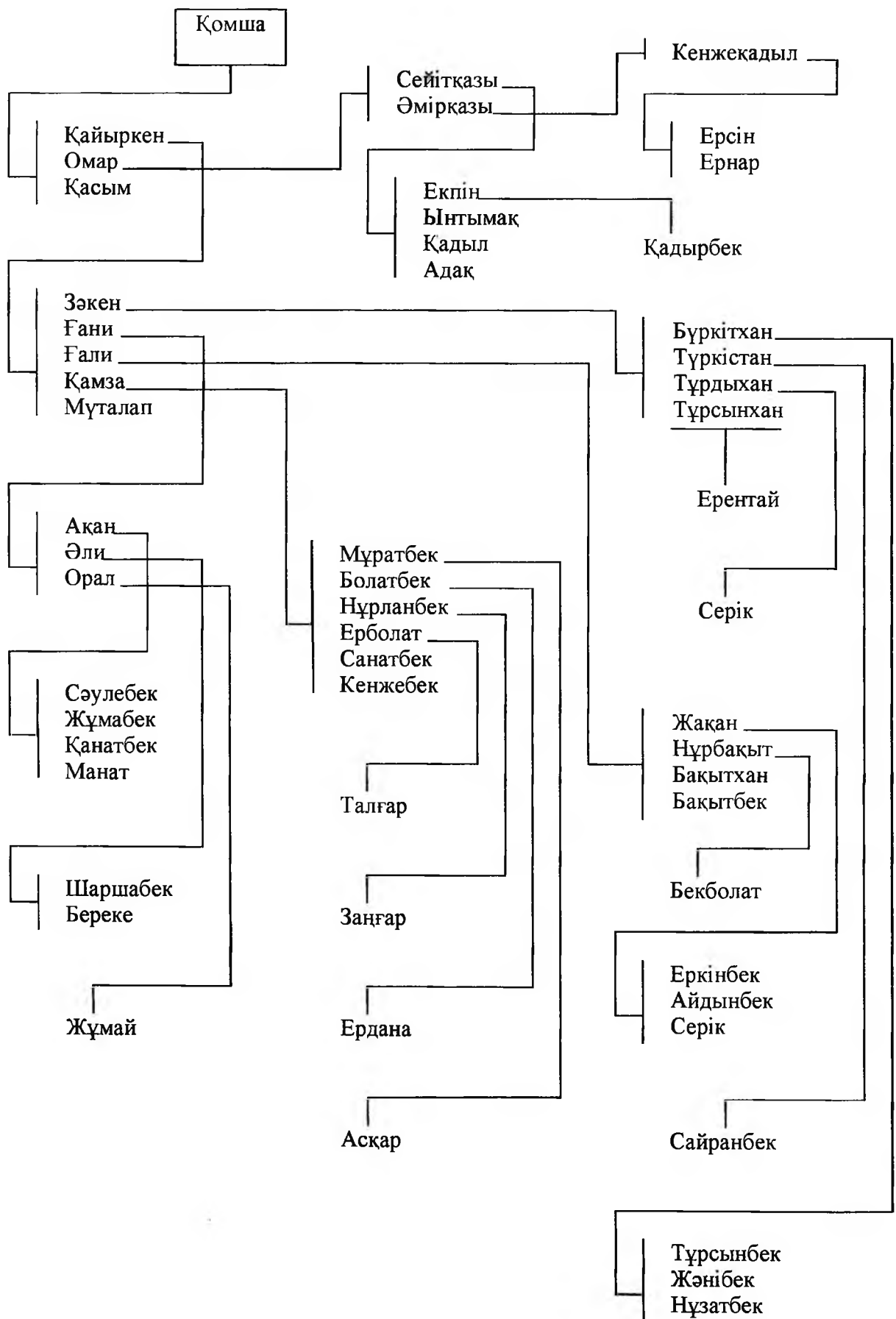
Дидар
Дамир

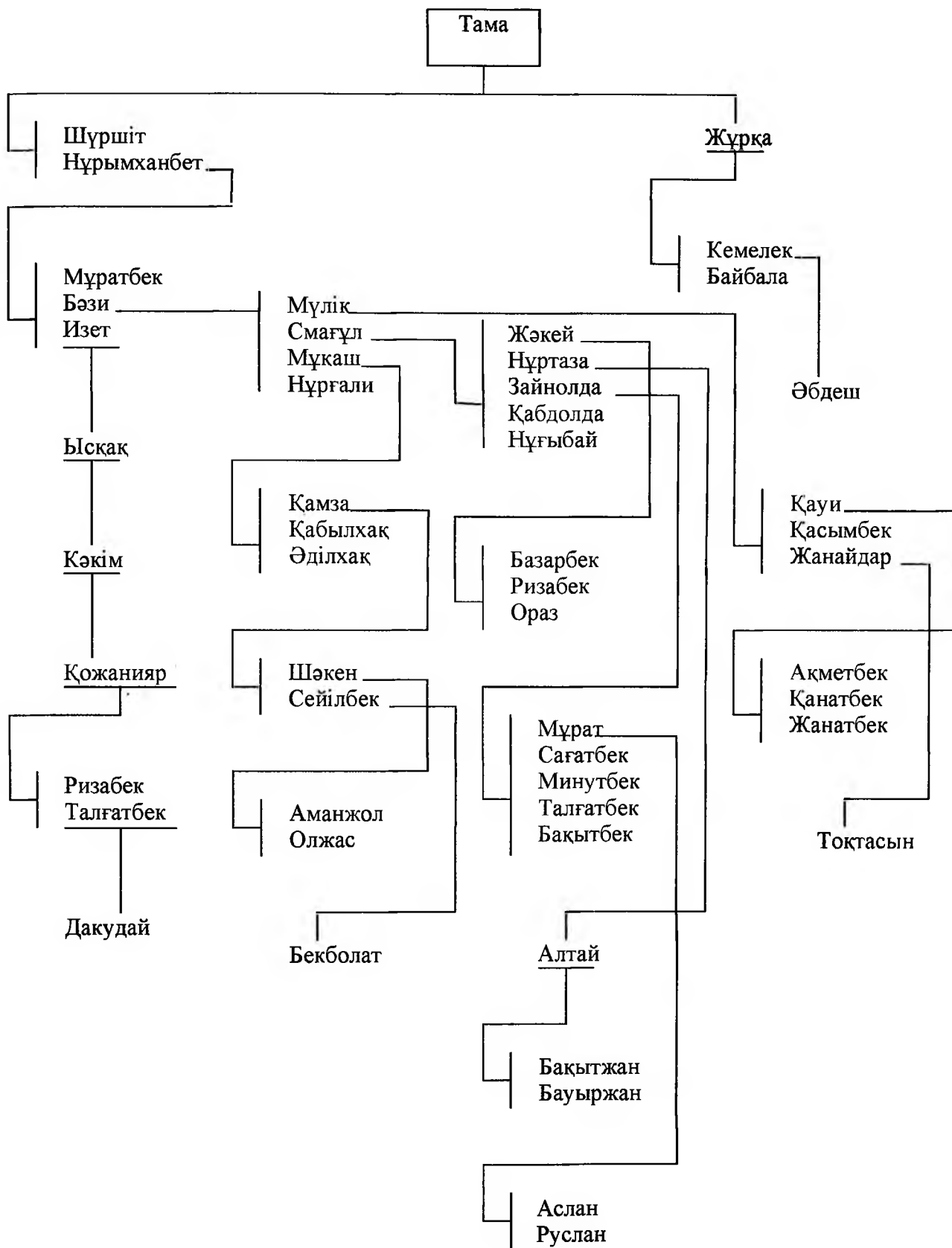

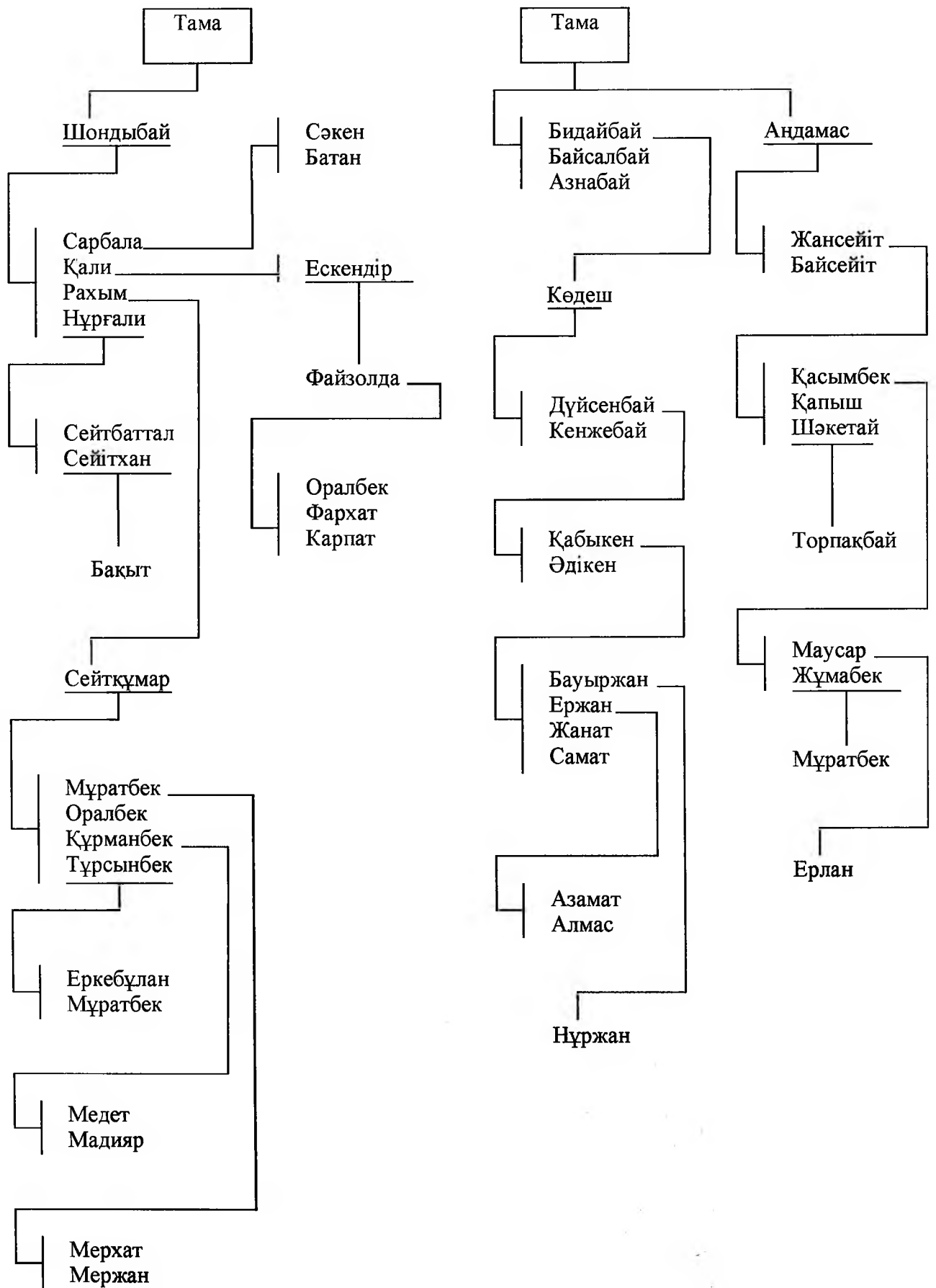

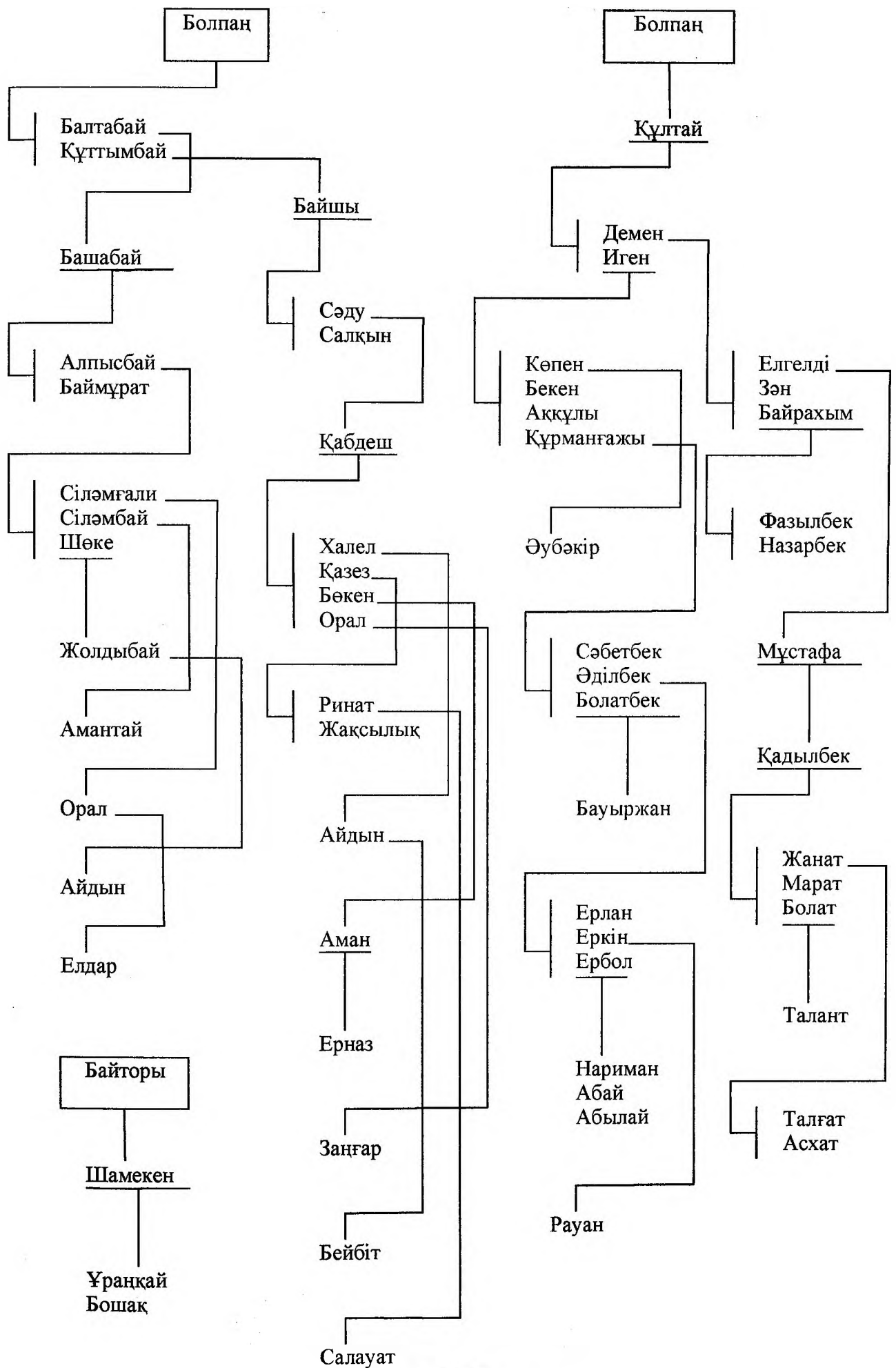

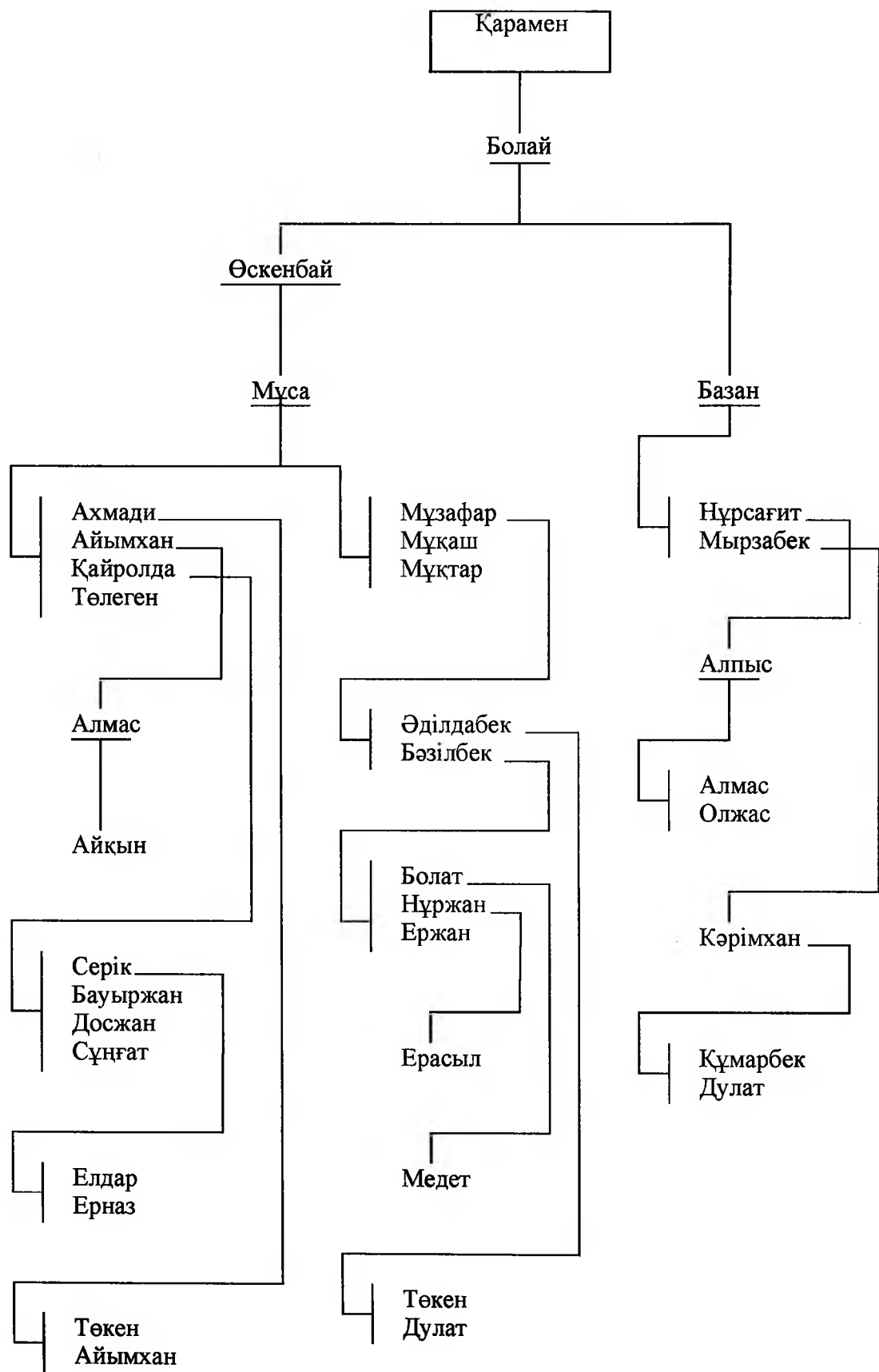

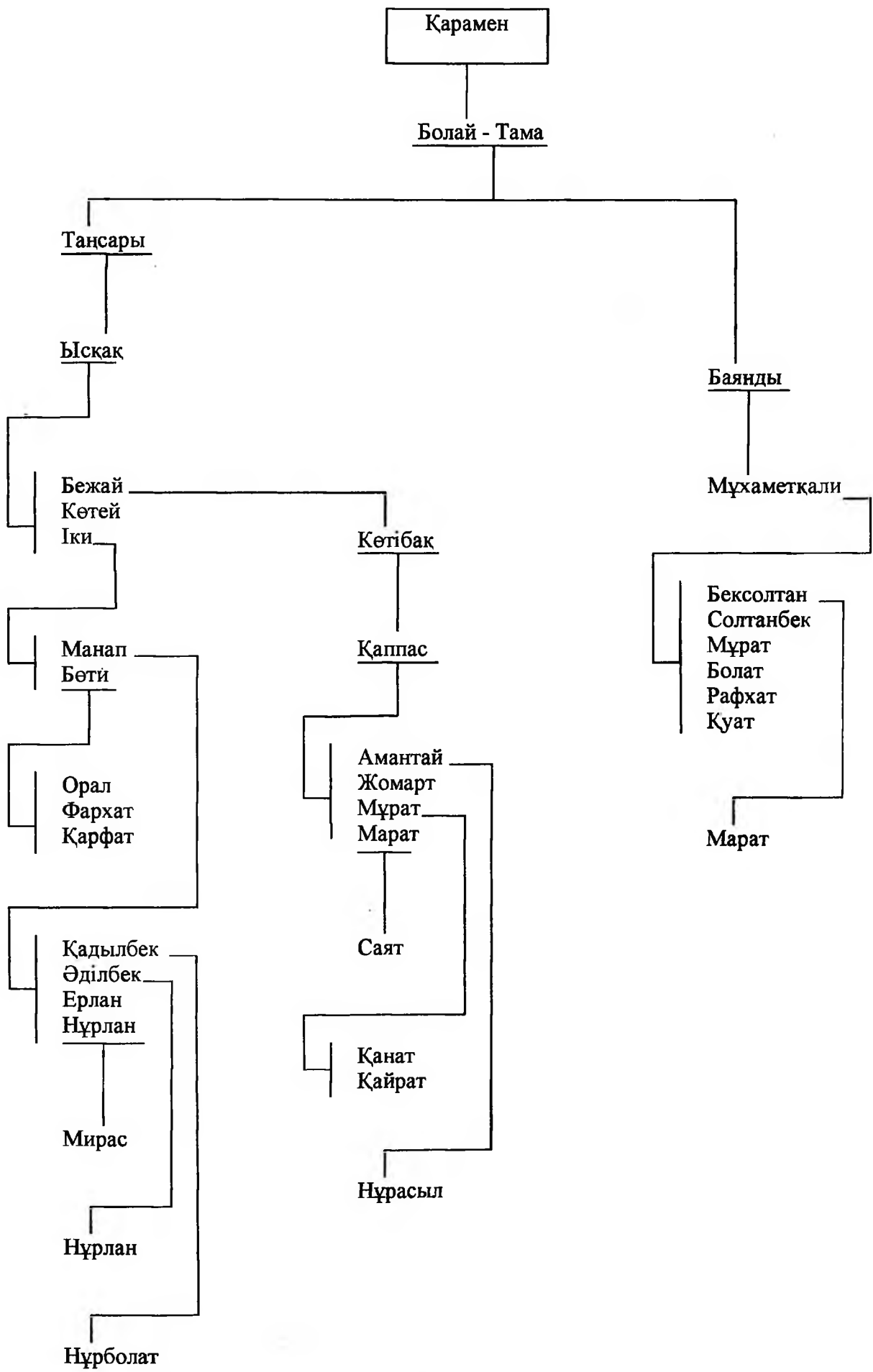

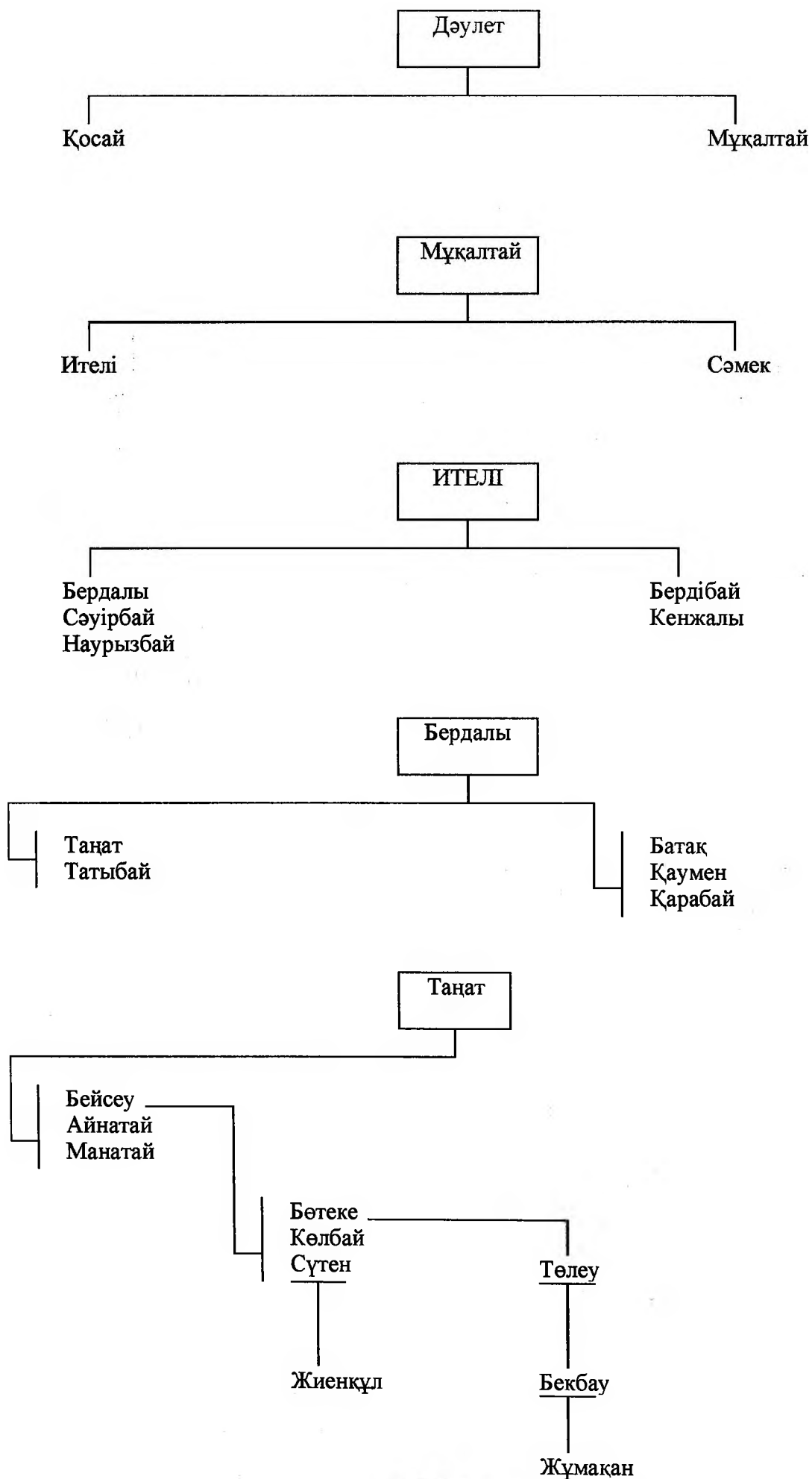

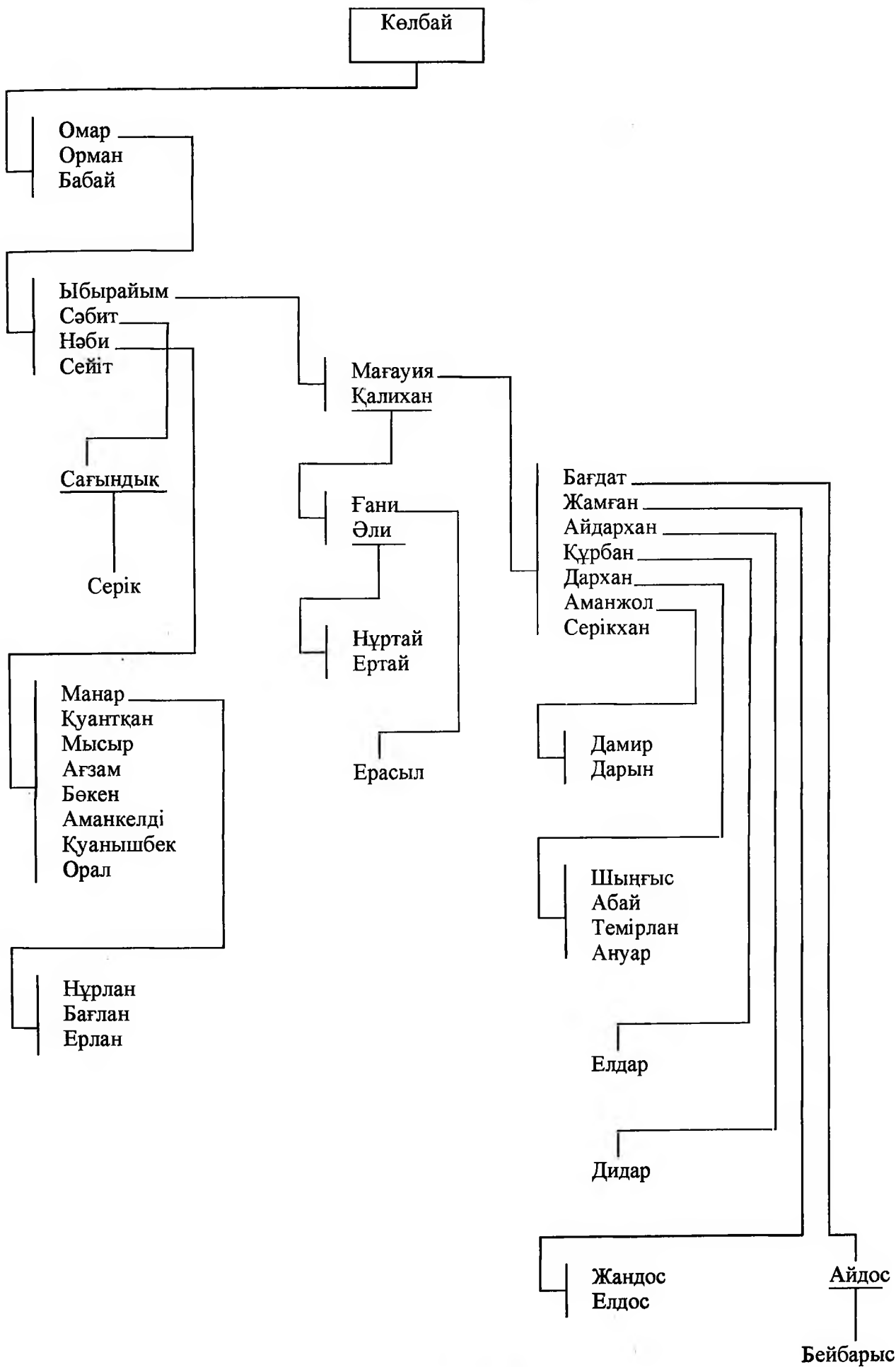

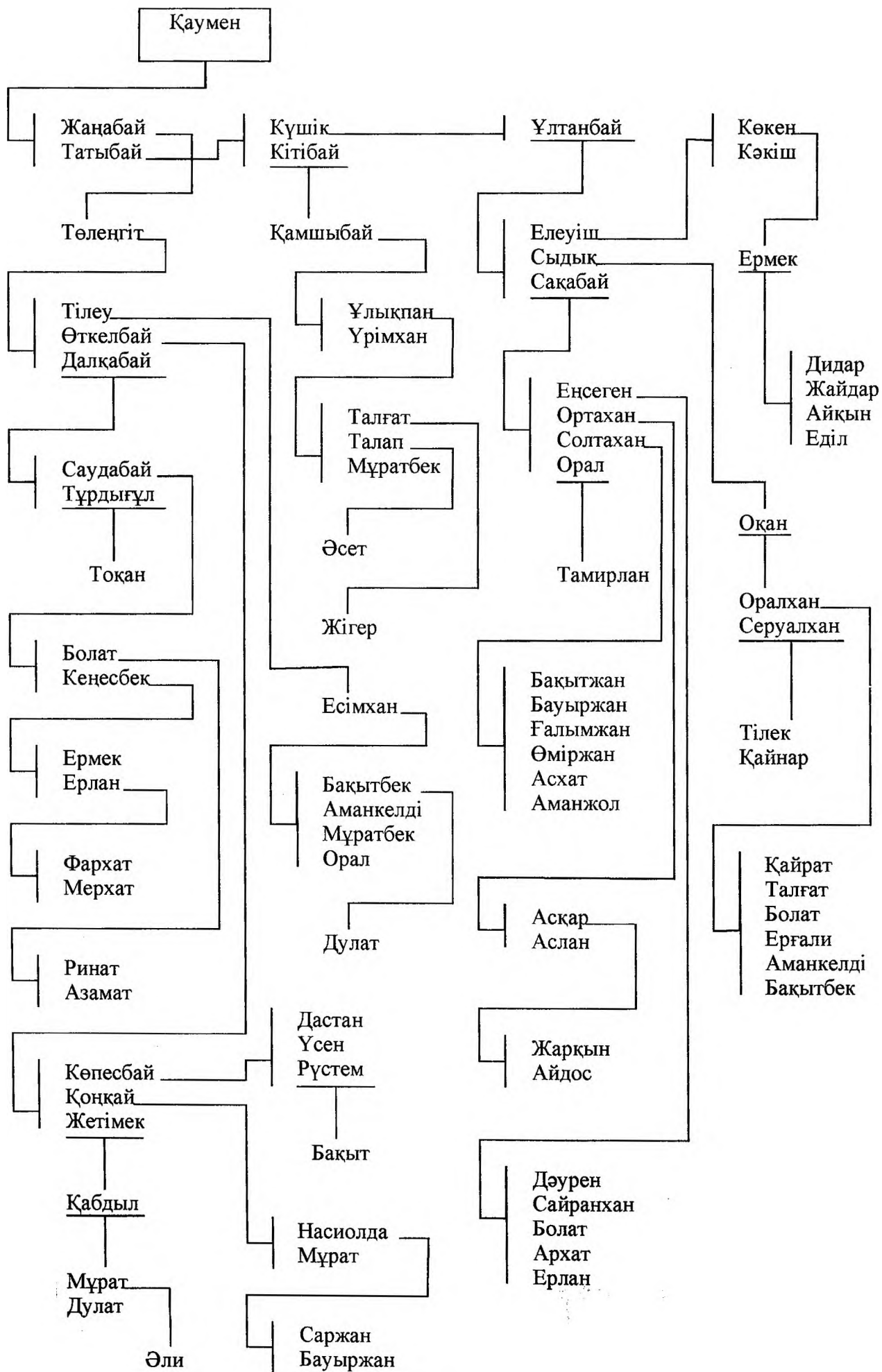

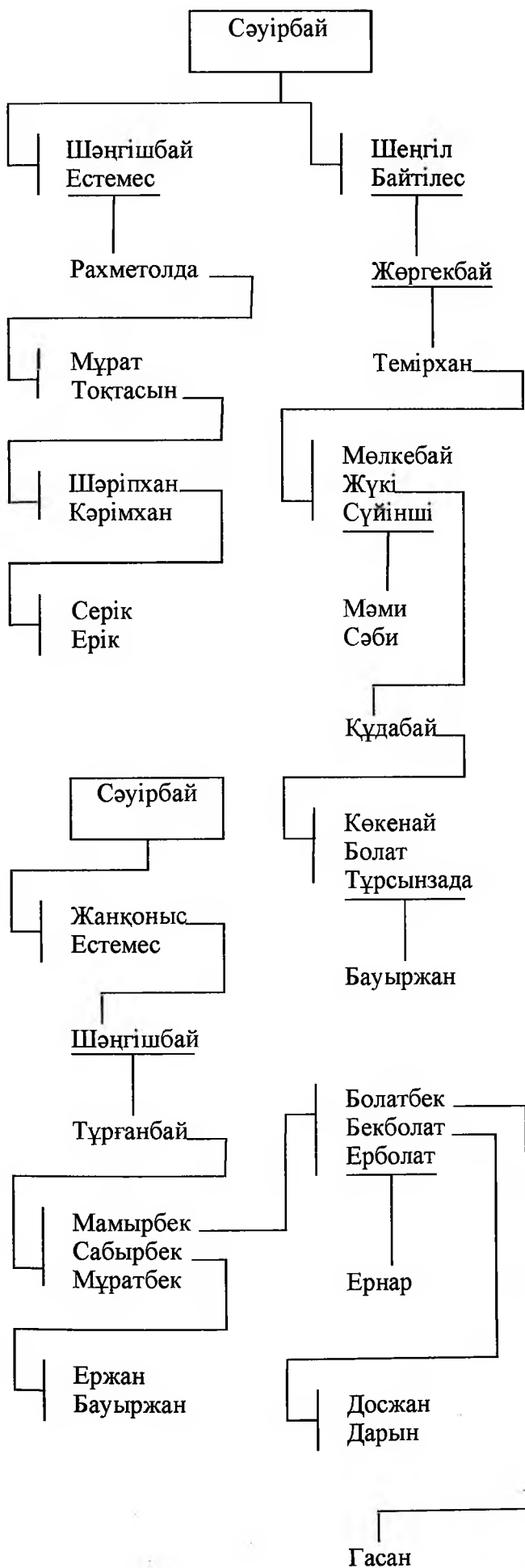

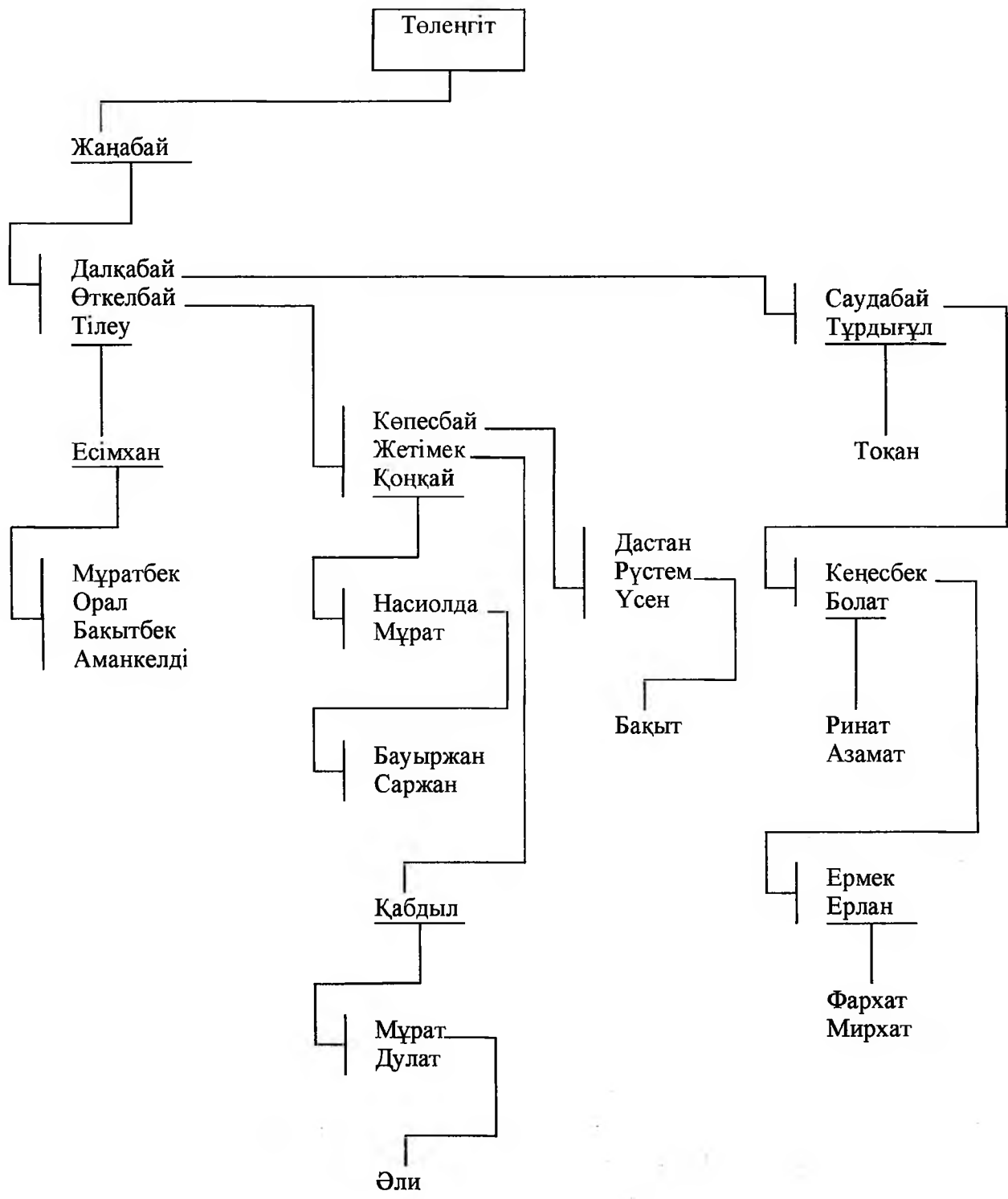

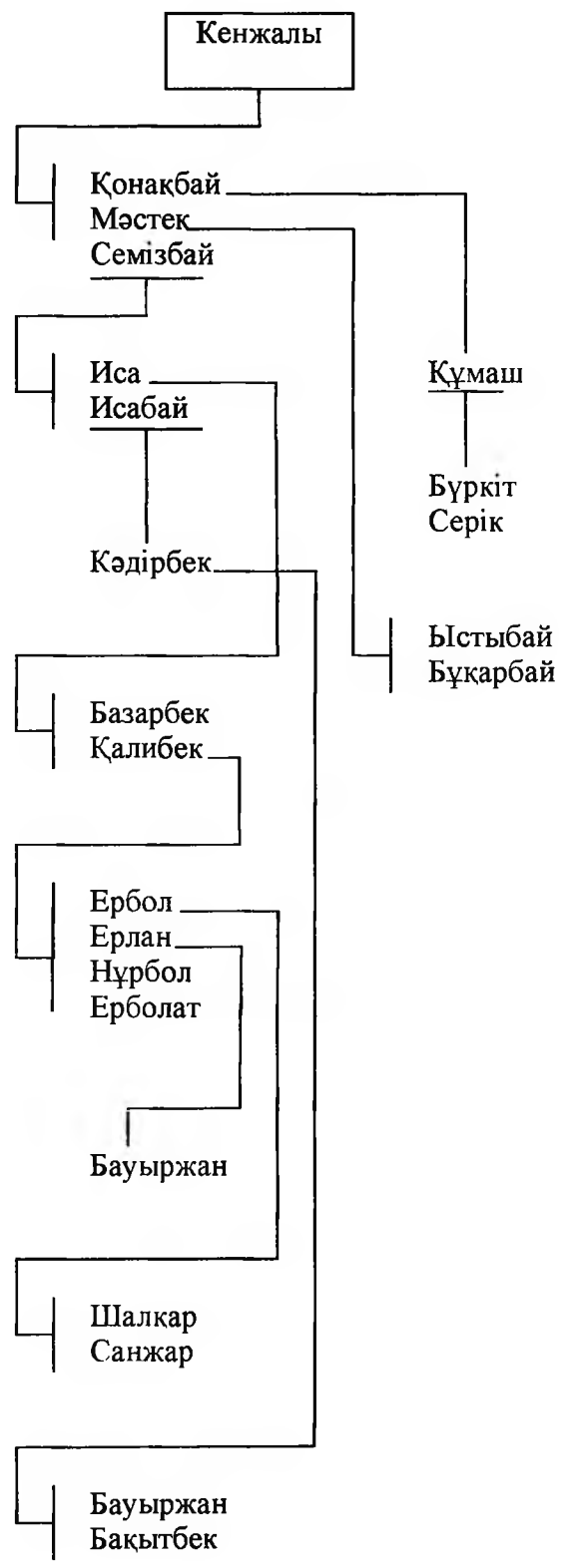
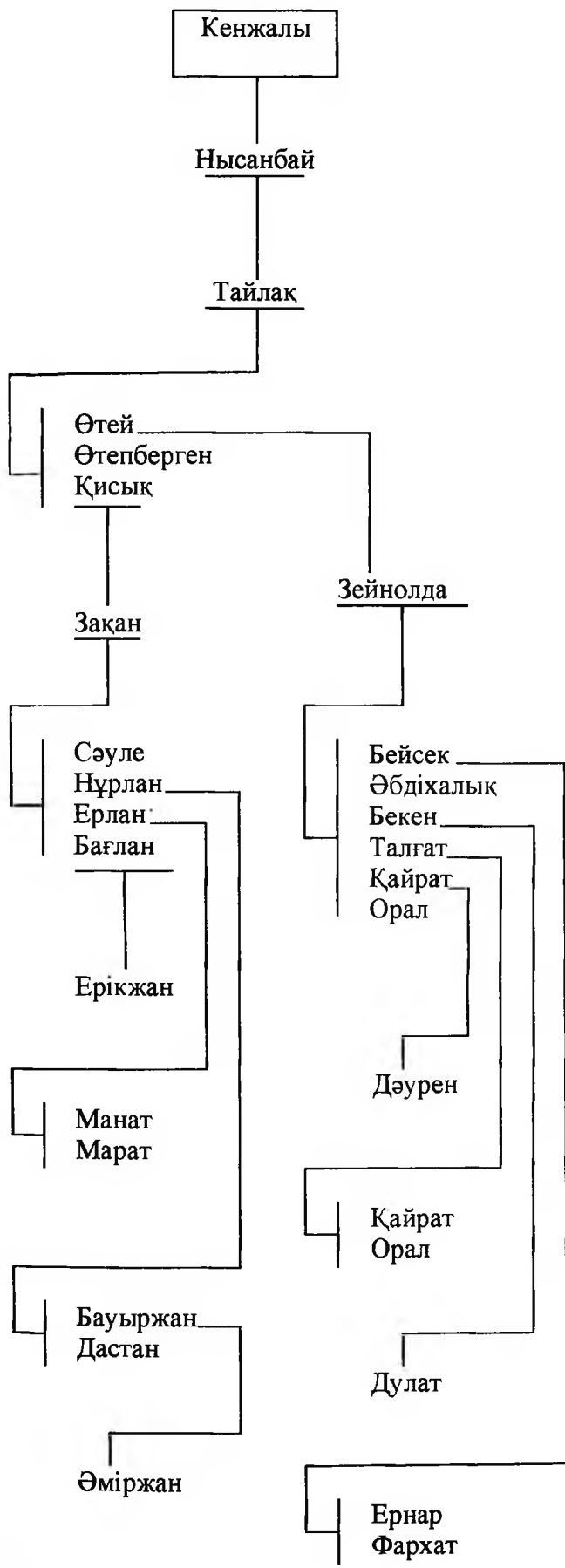

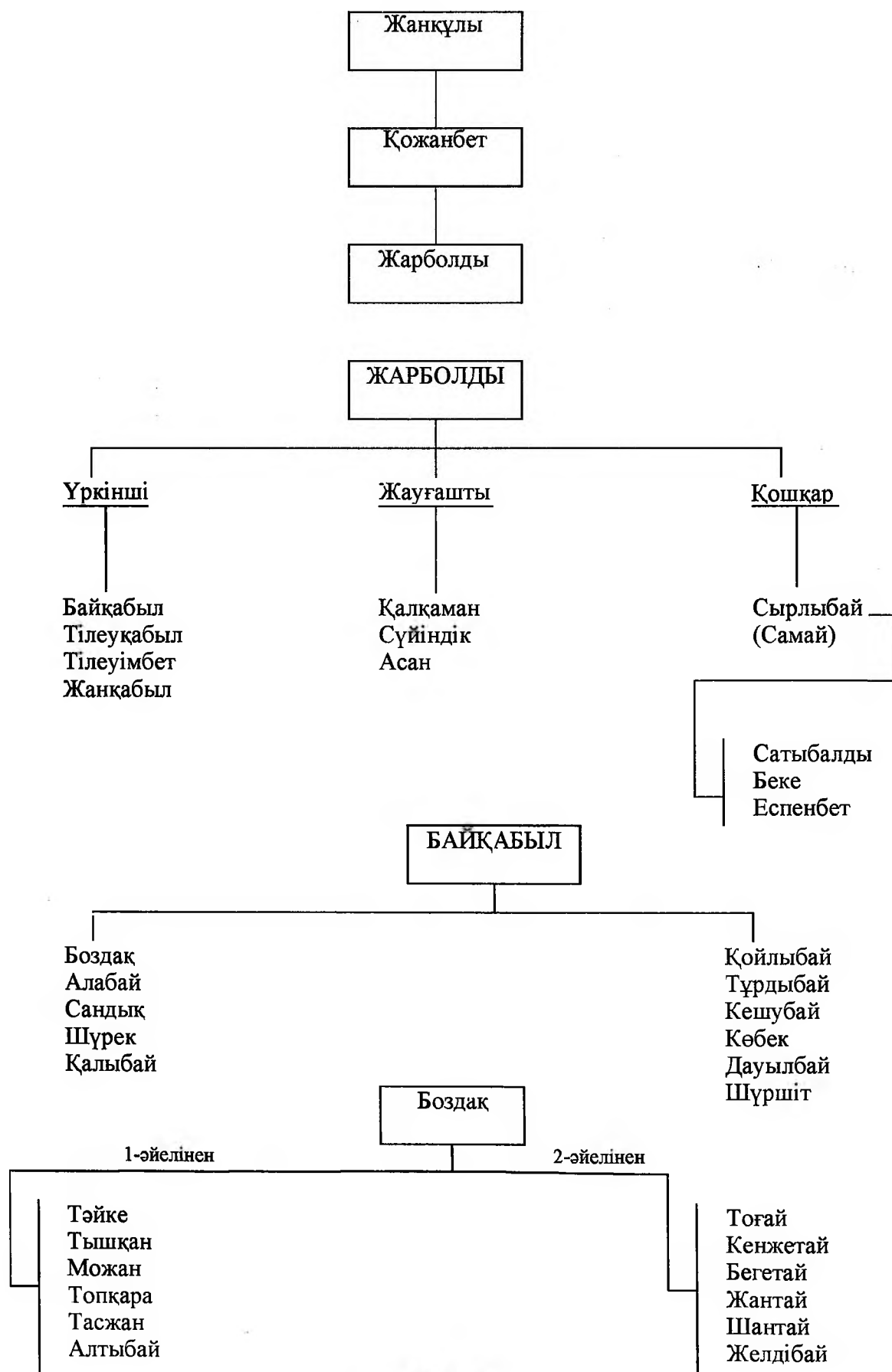

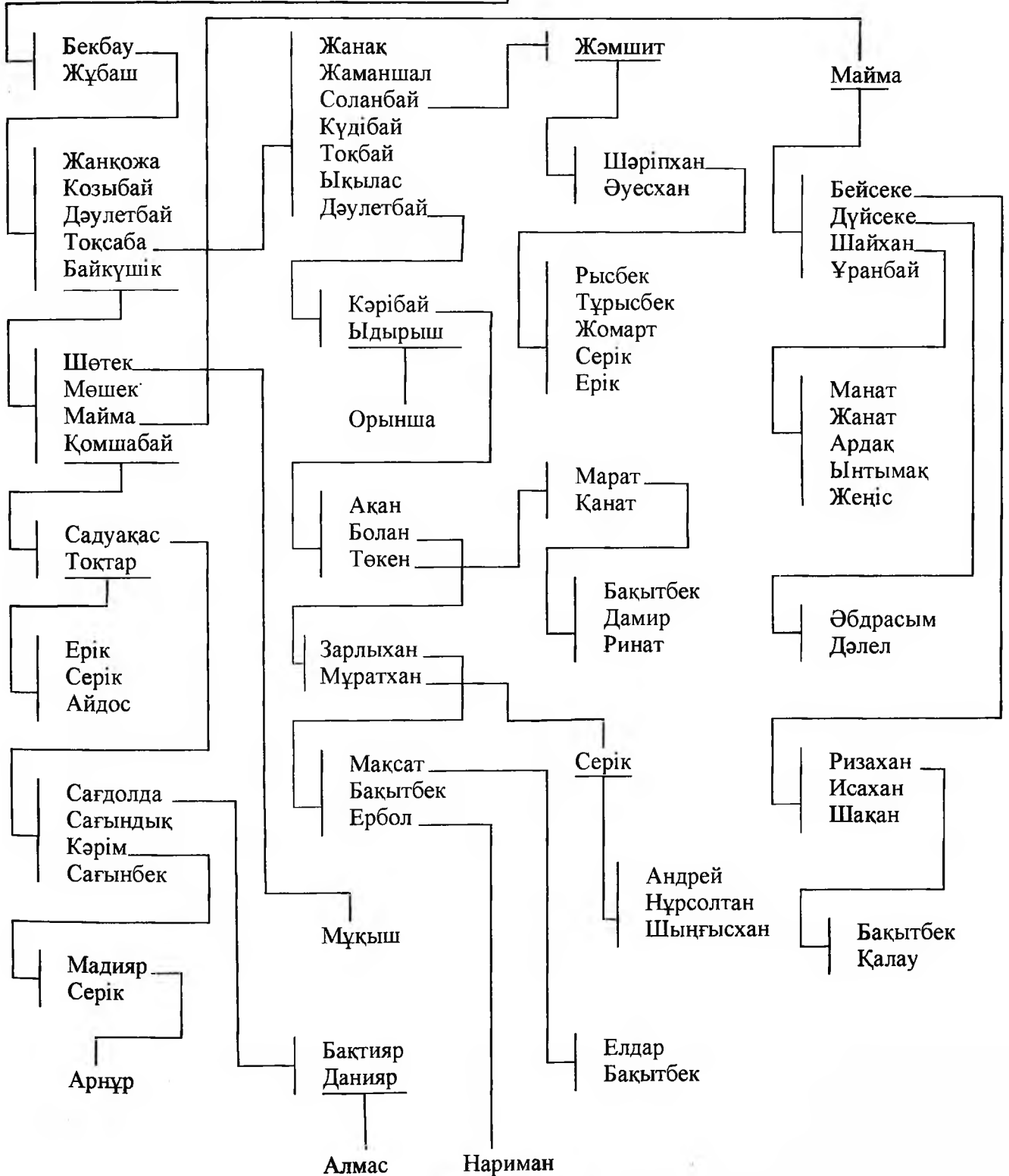
ЖАРБОЛДЫ

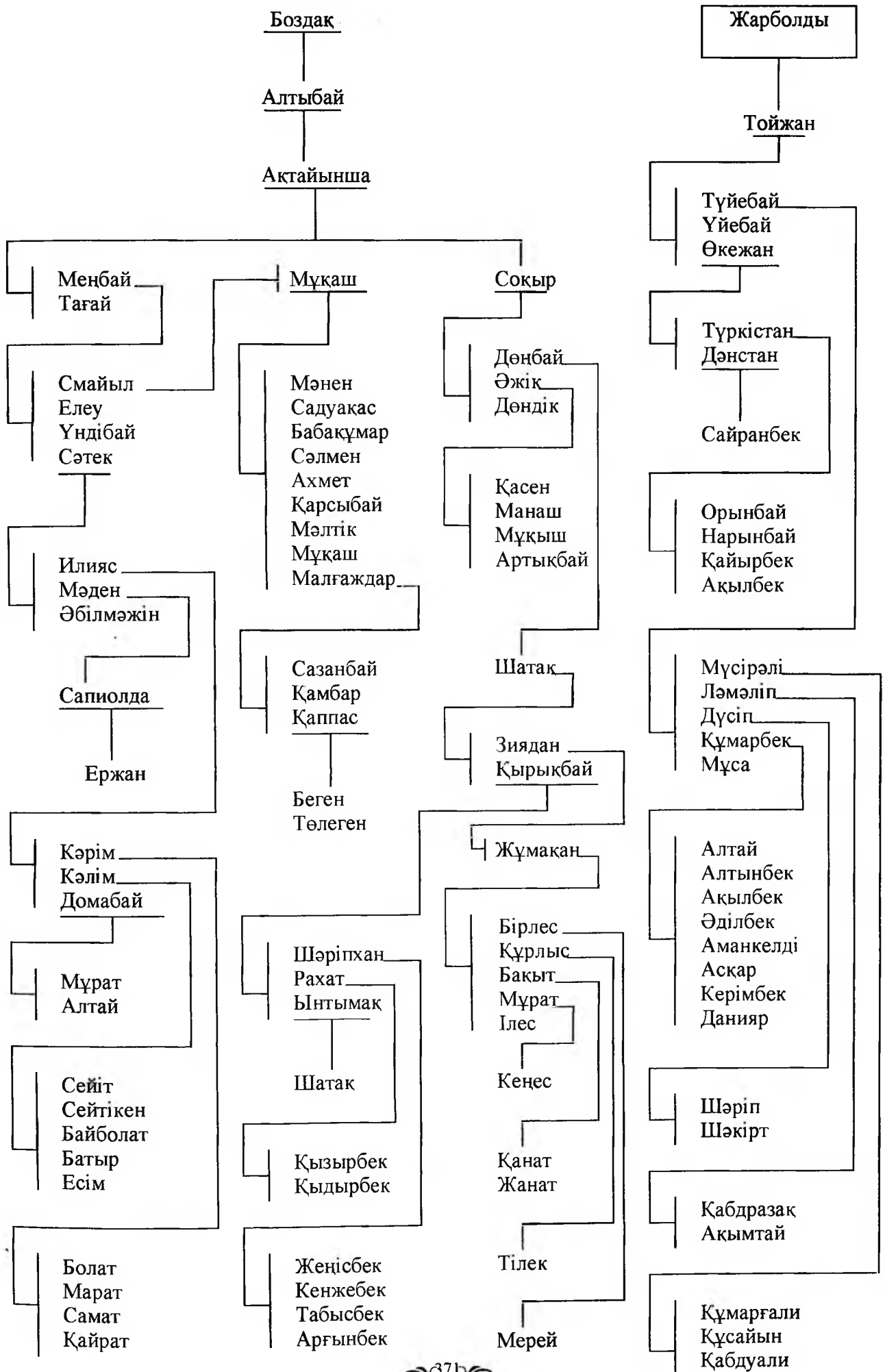

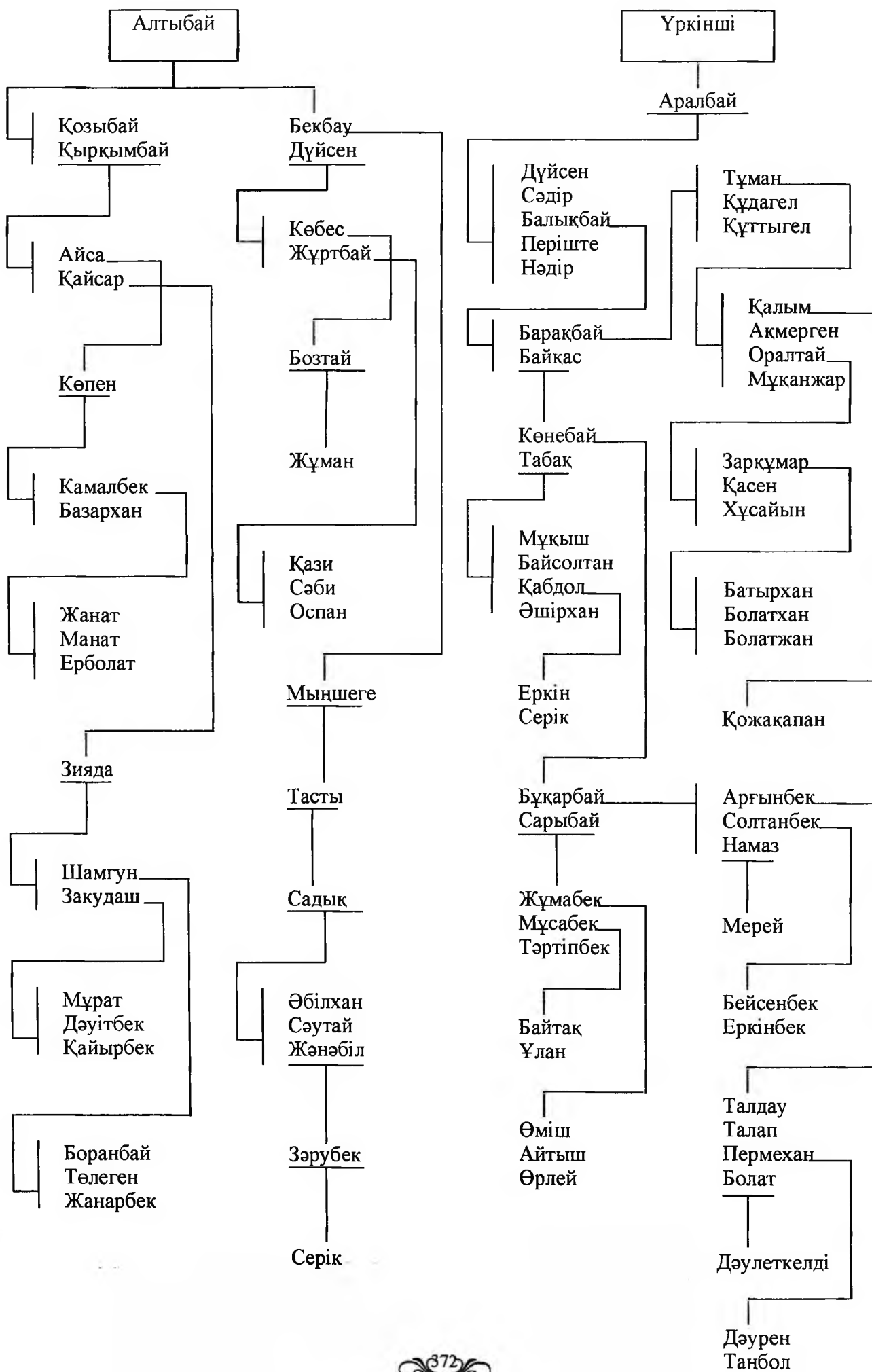
Байғабыл

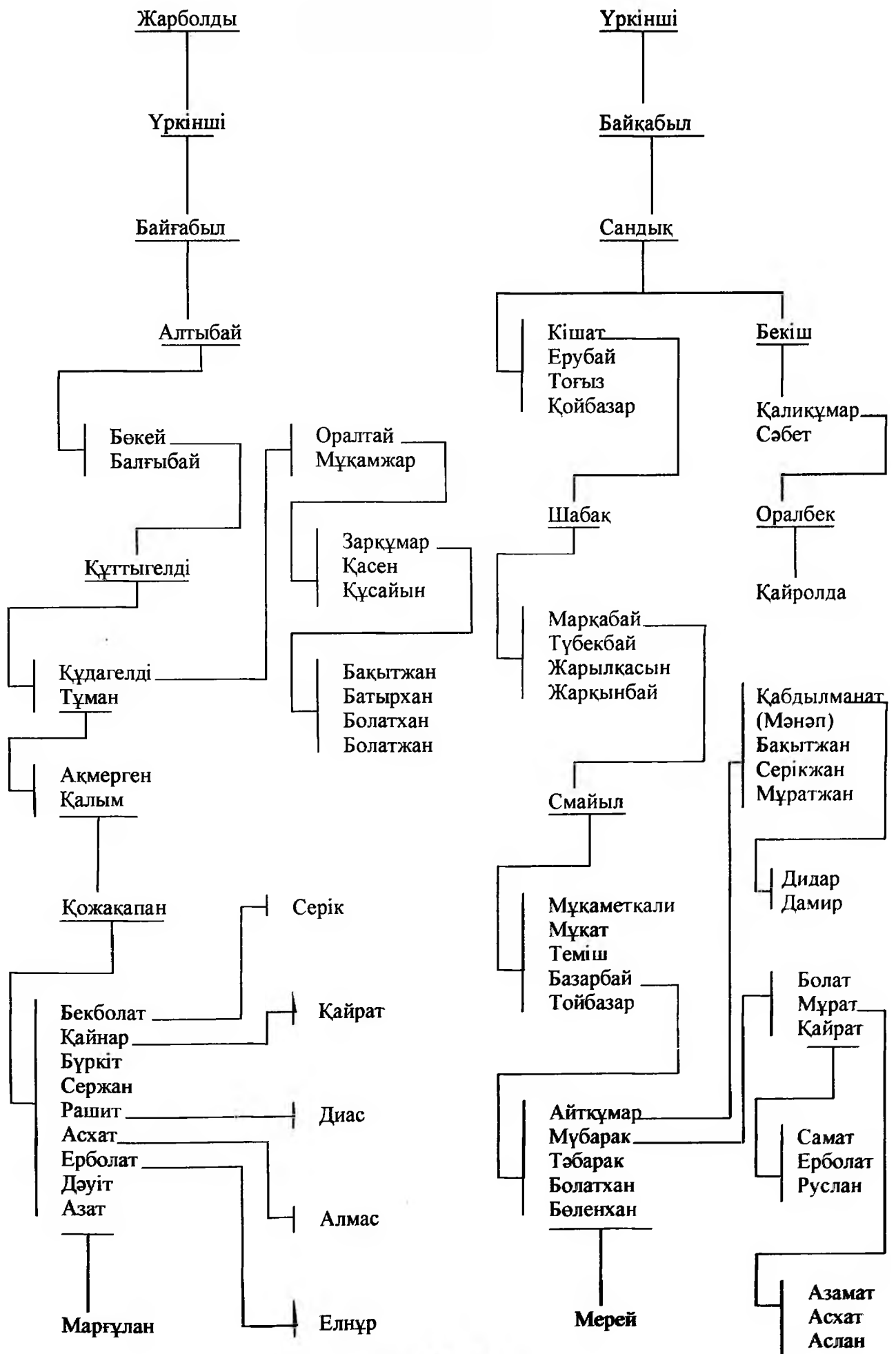
Боздақ

Алтыбай

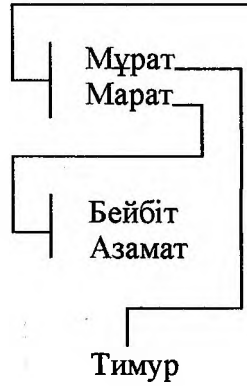
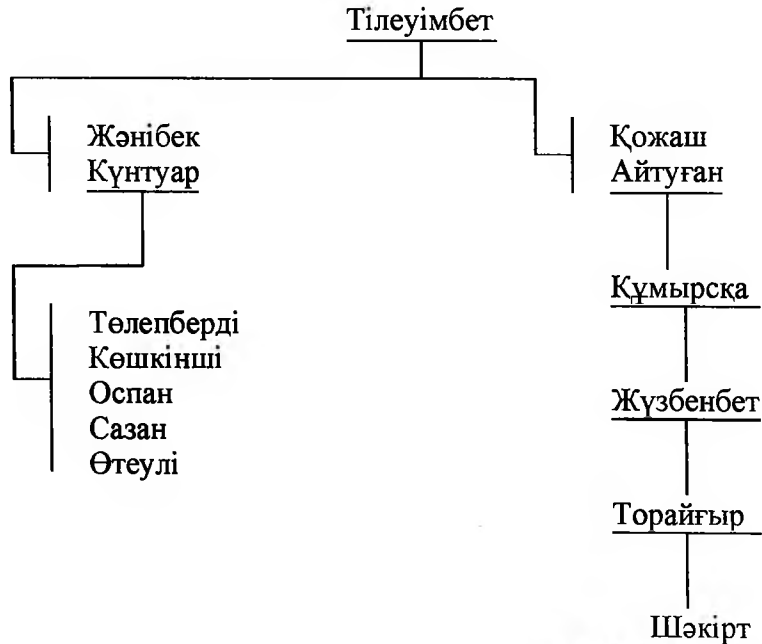
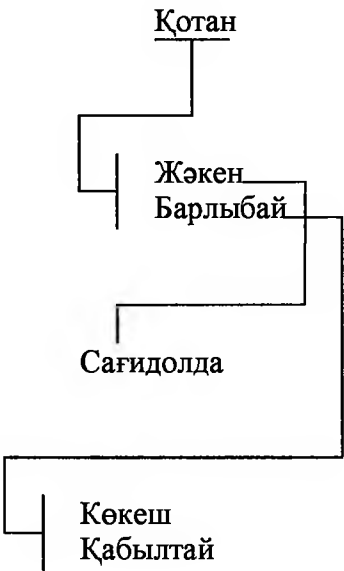
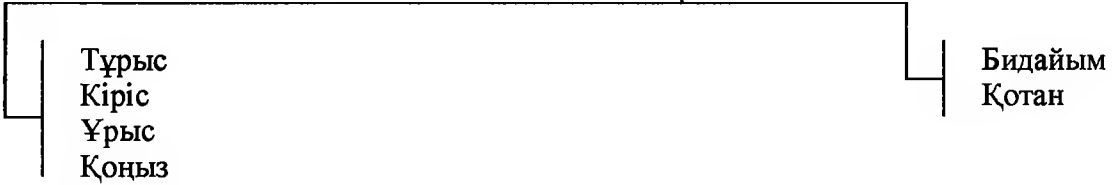

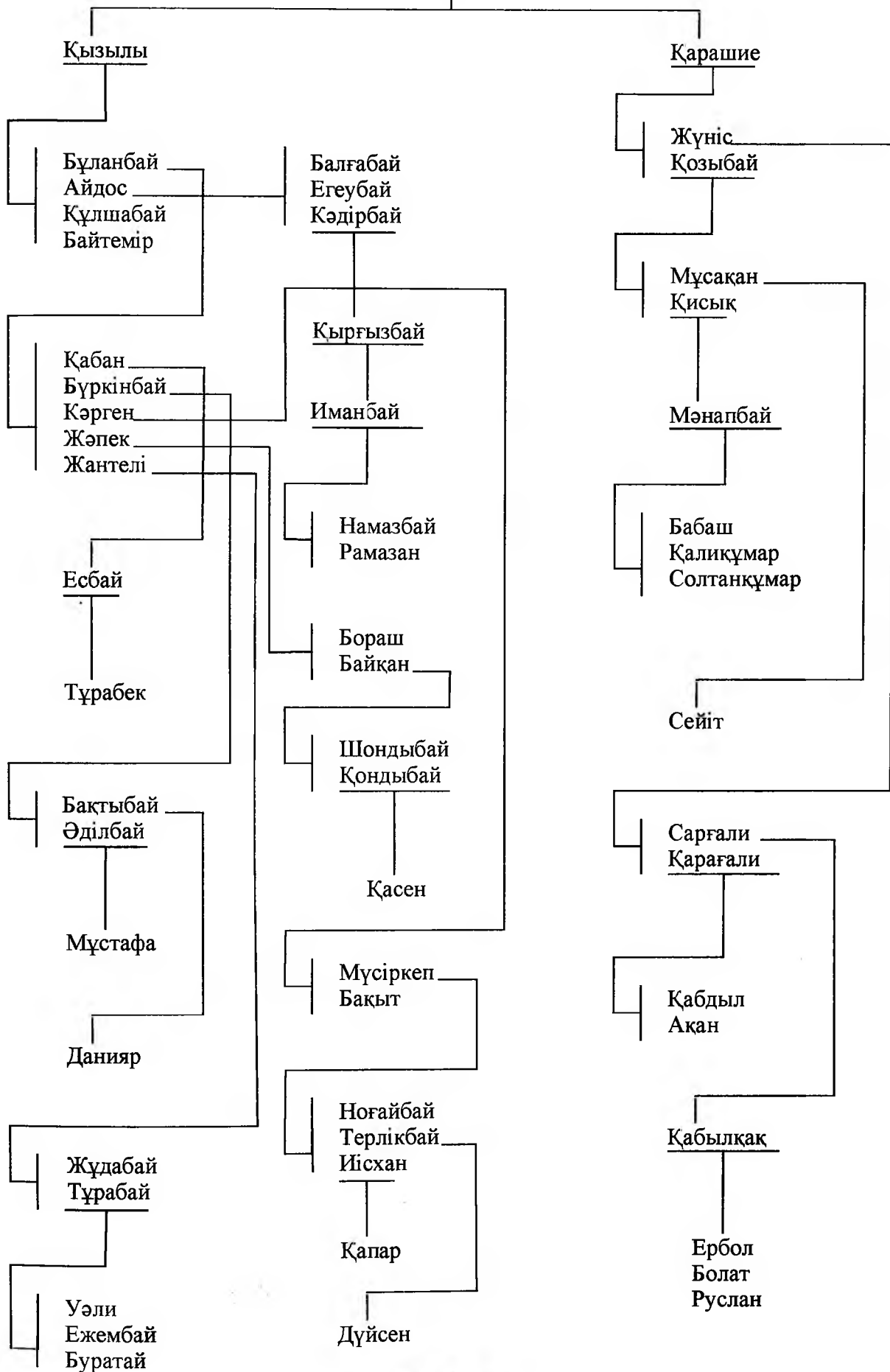

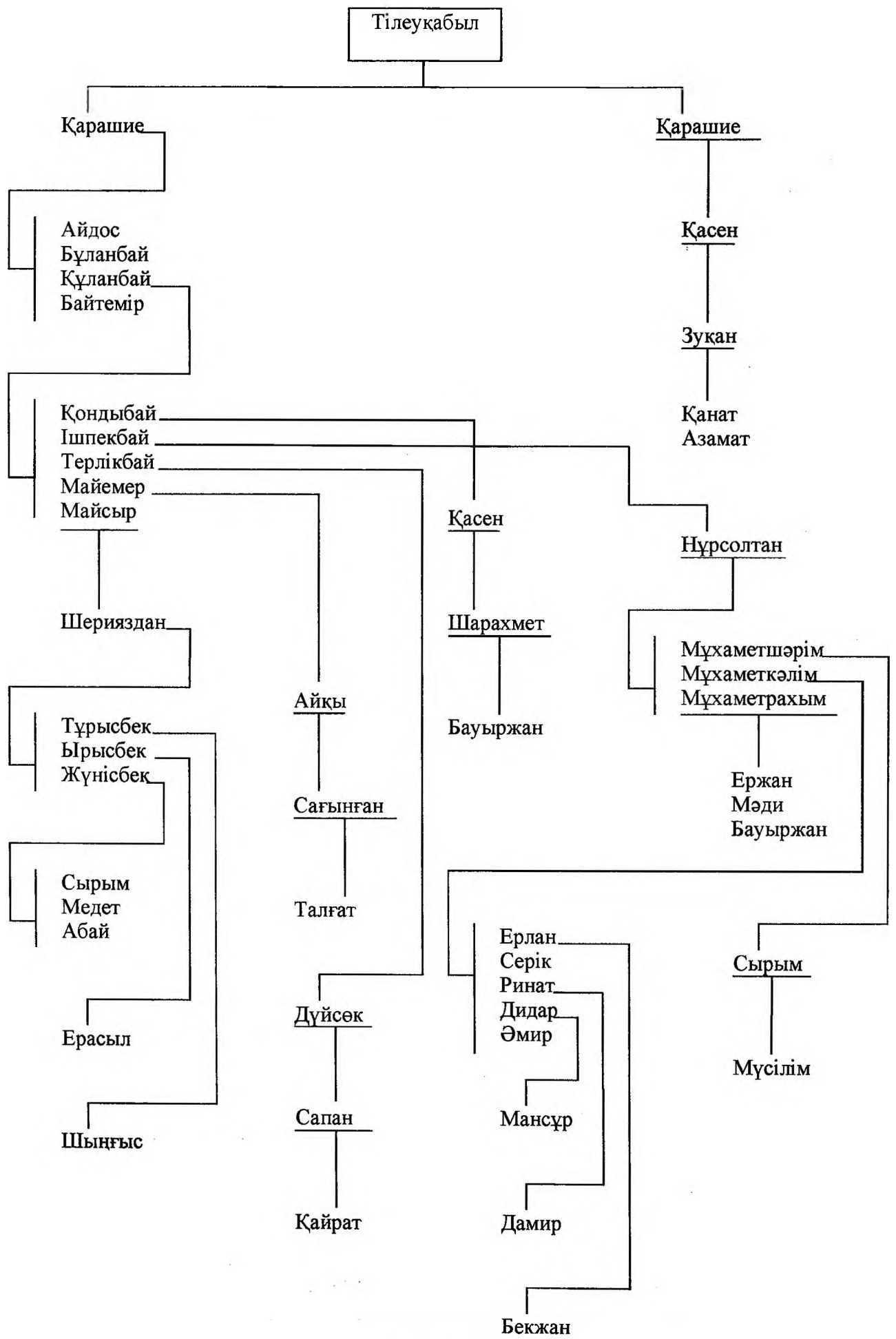

ЖАНҚАБЫЛ

ТІЛЕУҚАБЫЛ

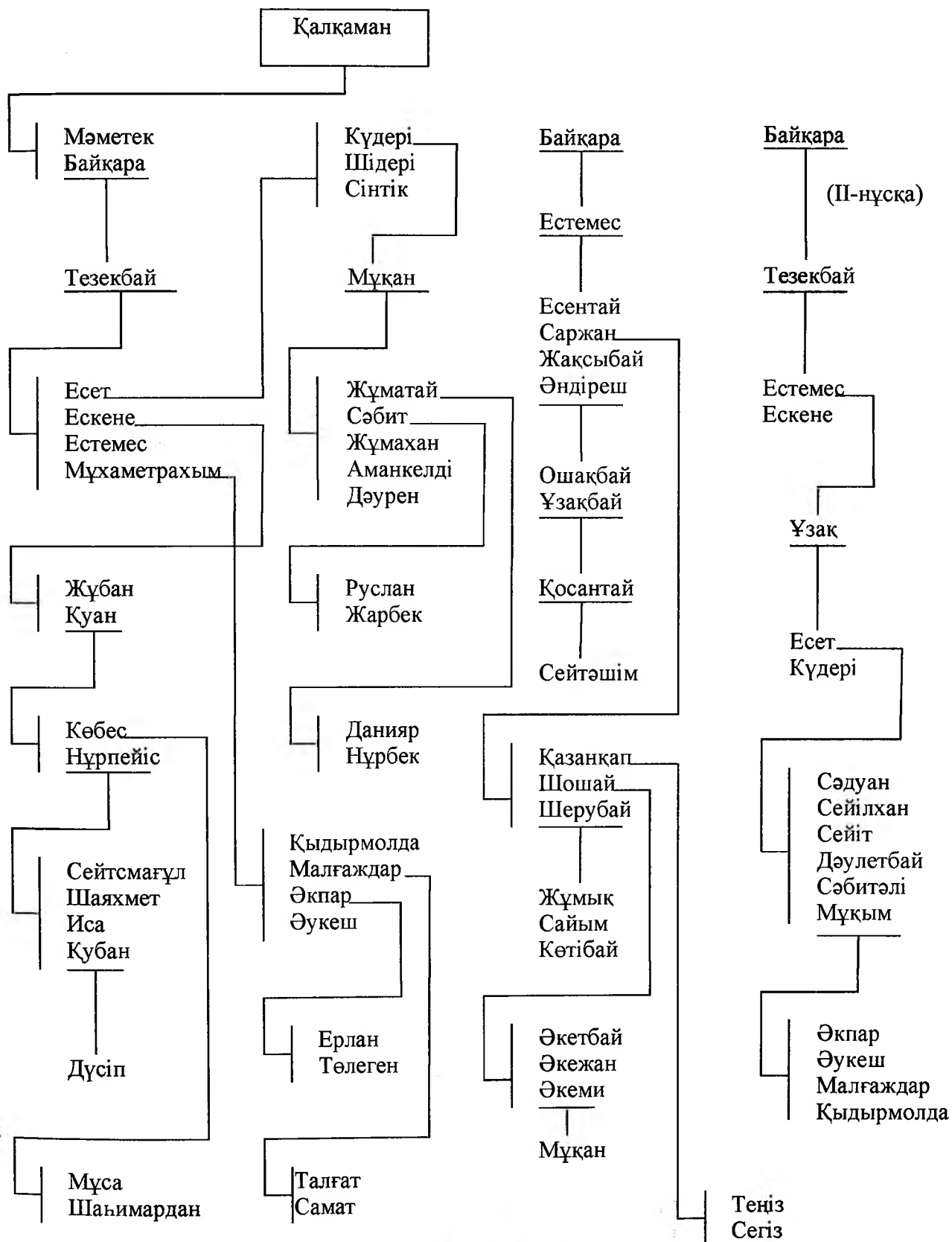
ЖАУҒАШТЫ

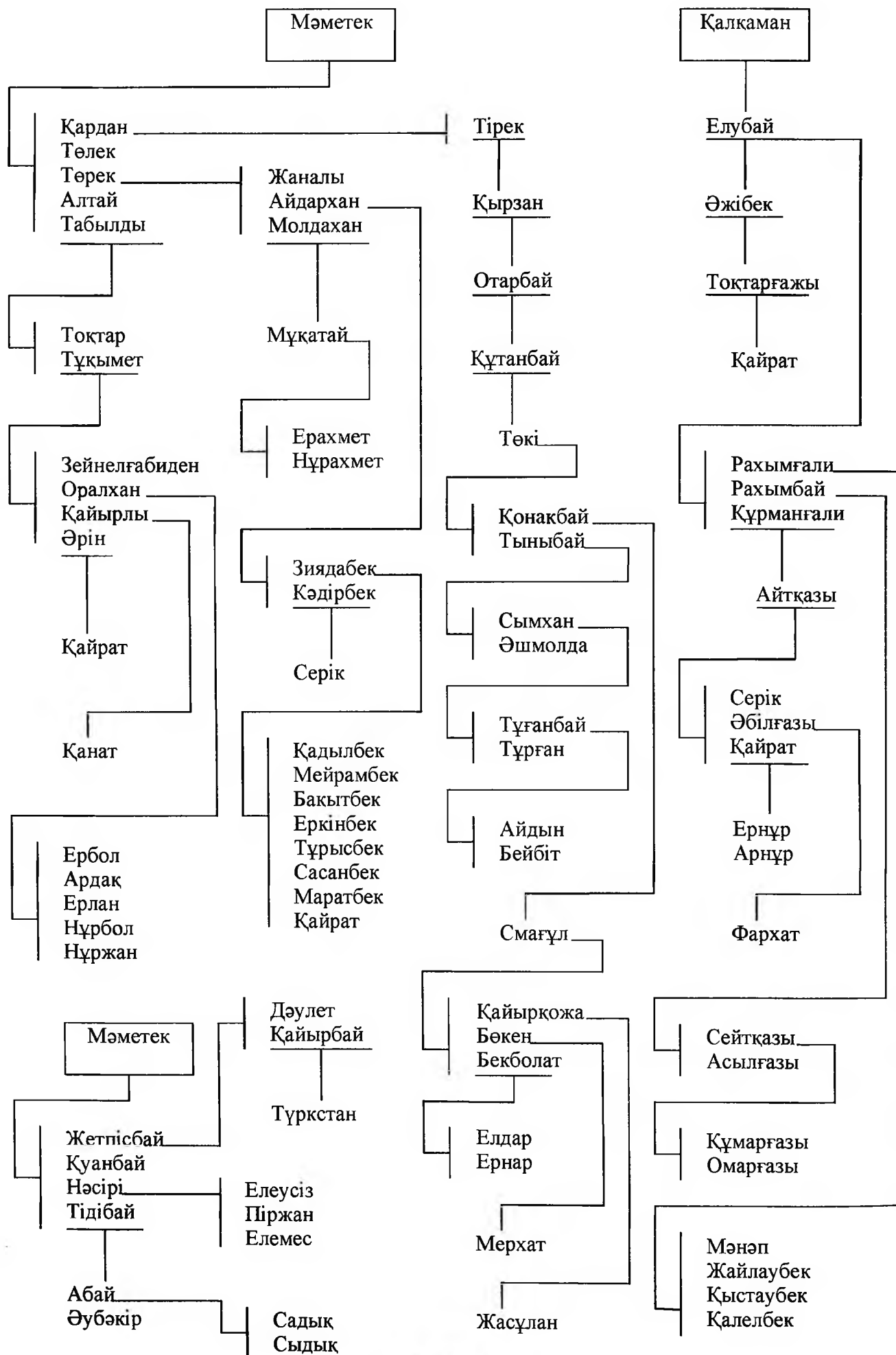
(Жарболдының II - баласы)

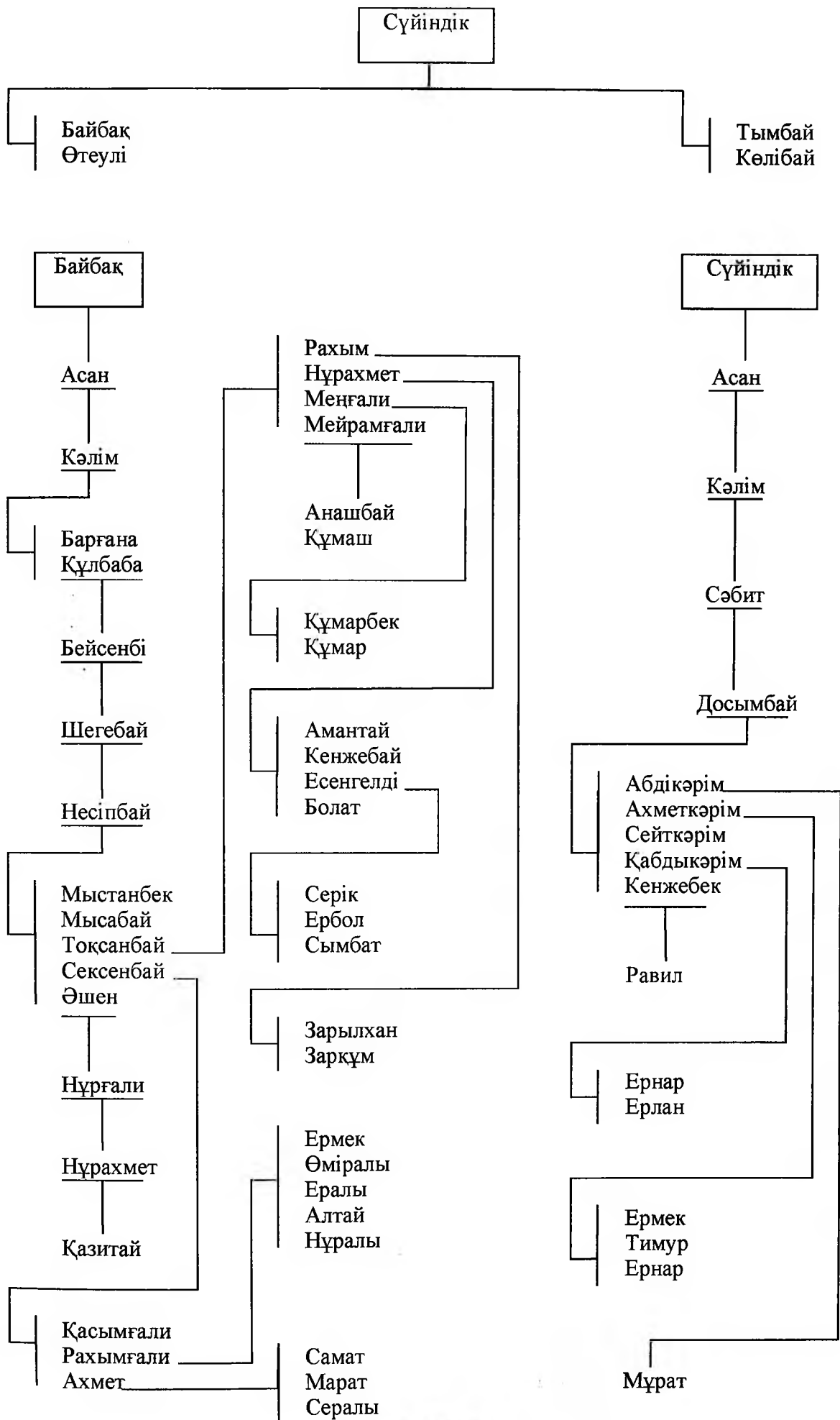
Қалқаман

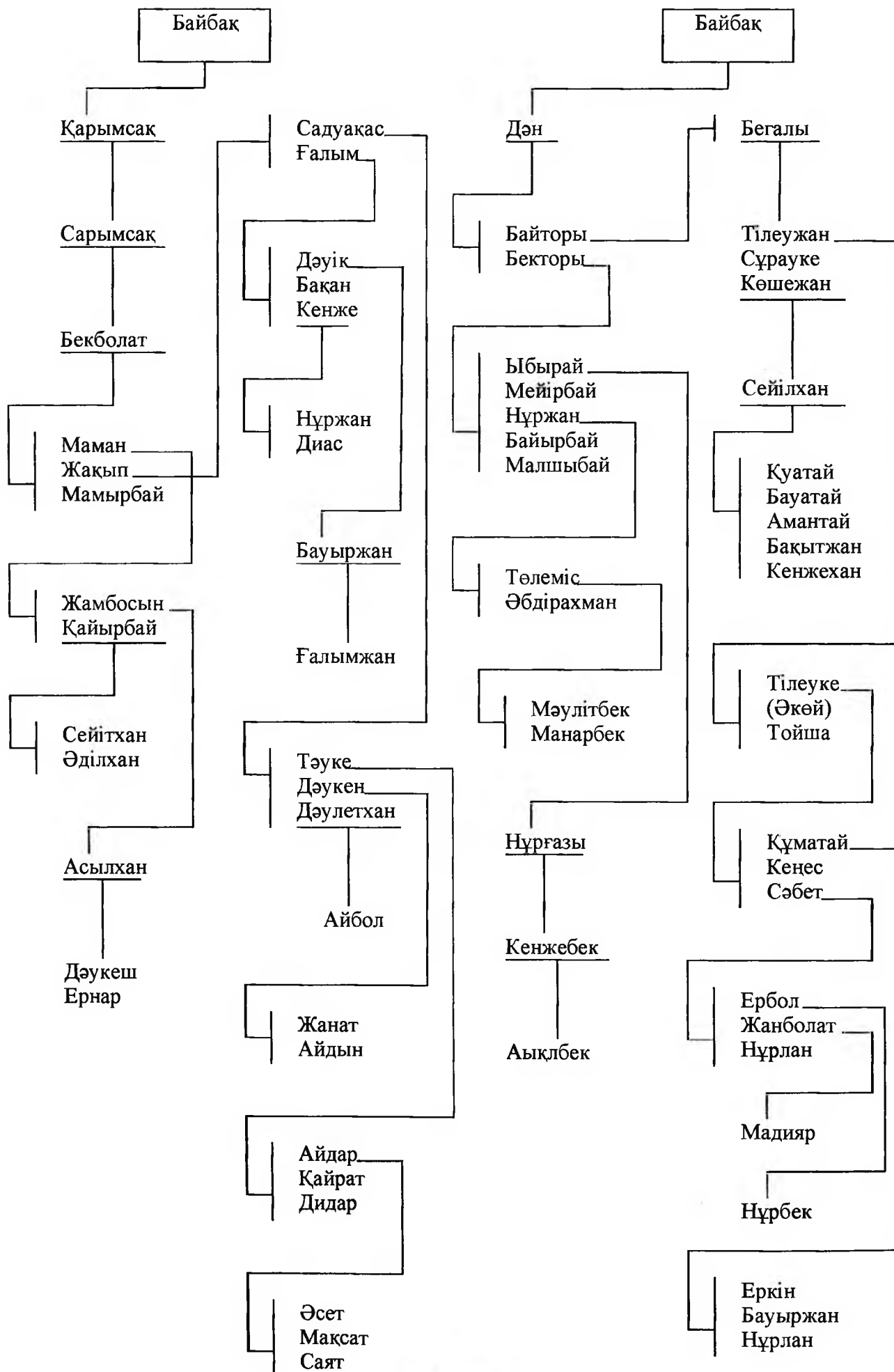
Сүйіндік

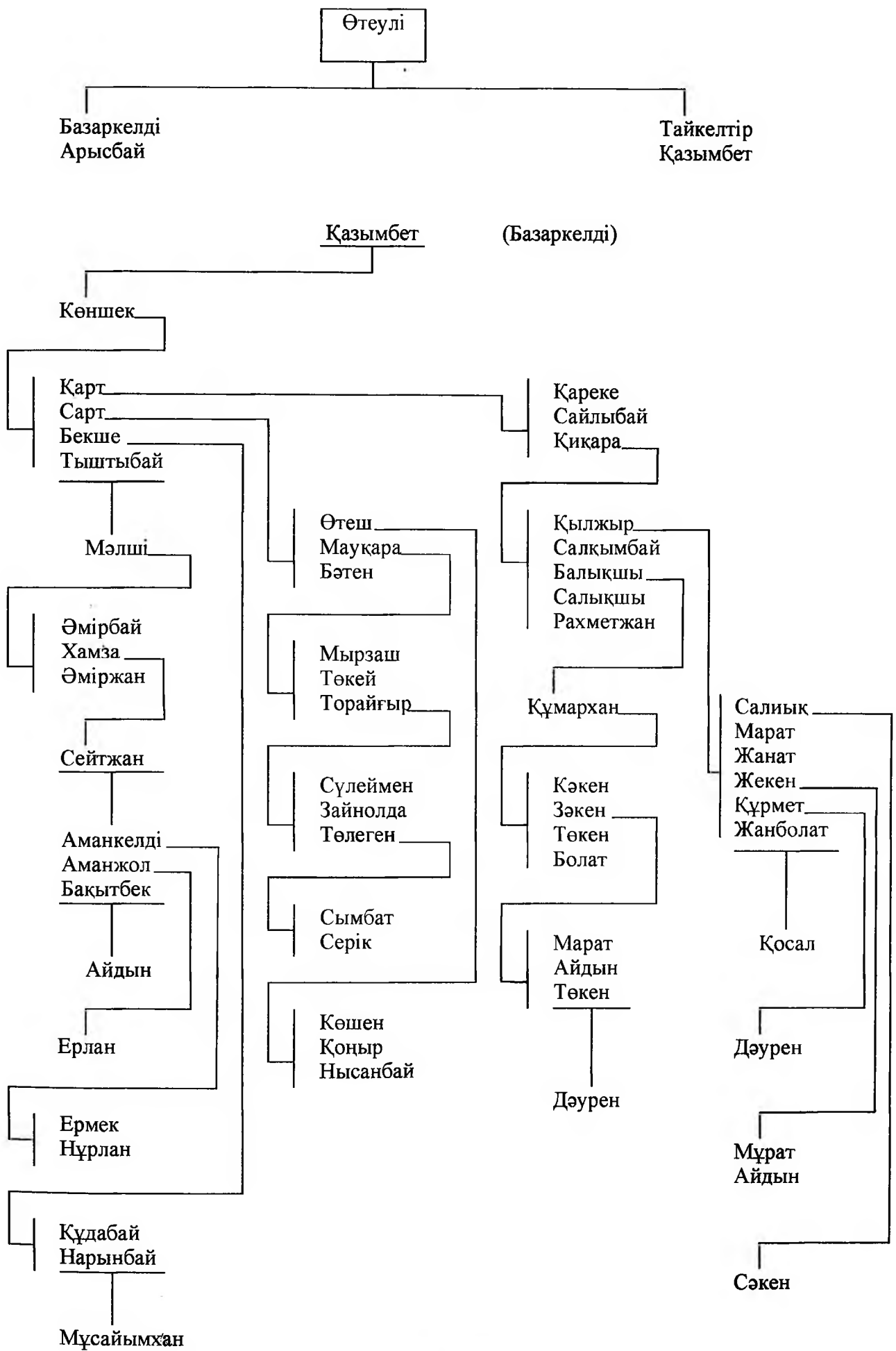
Асан

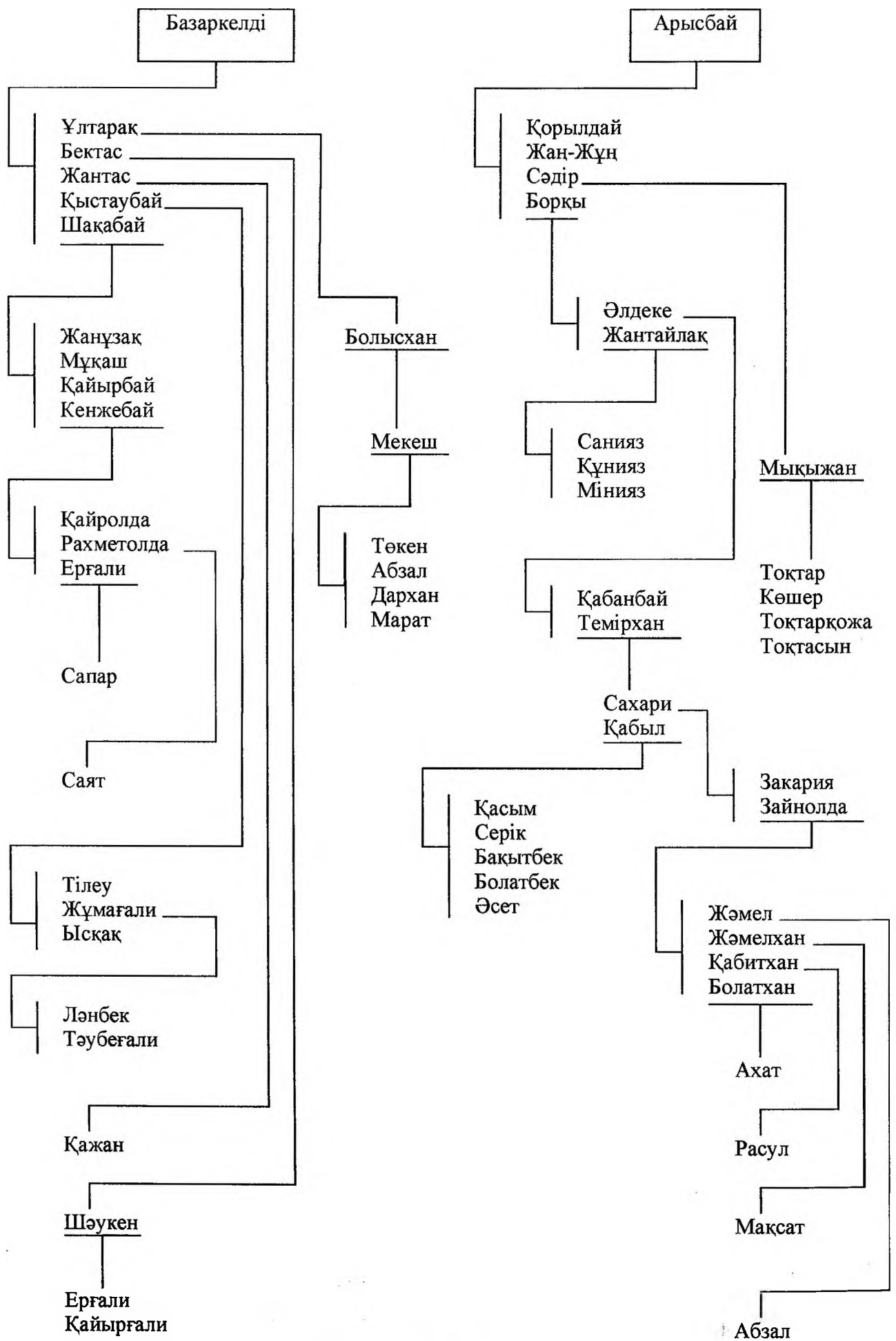

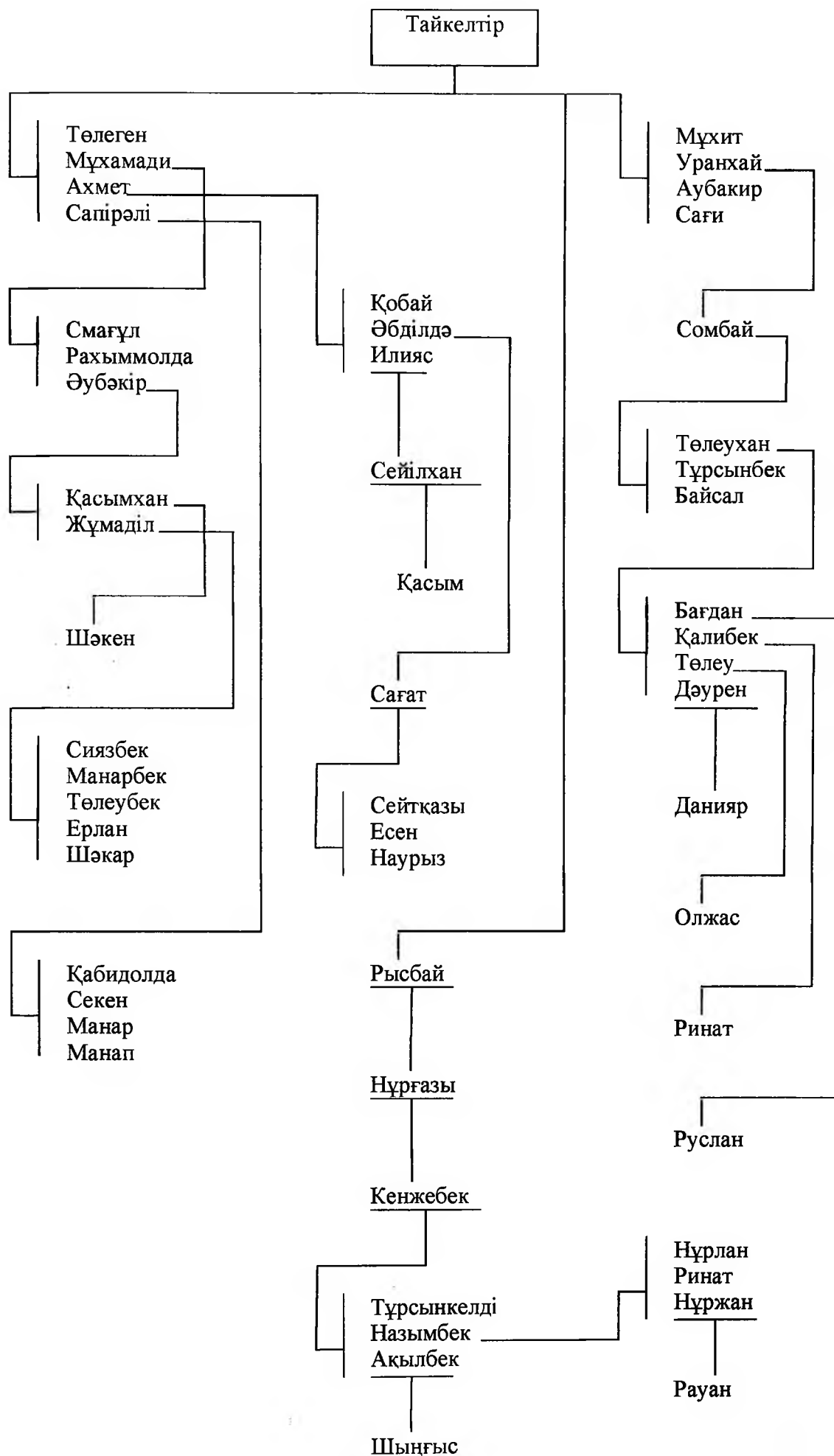

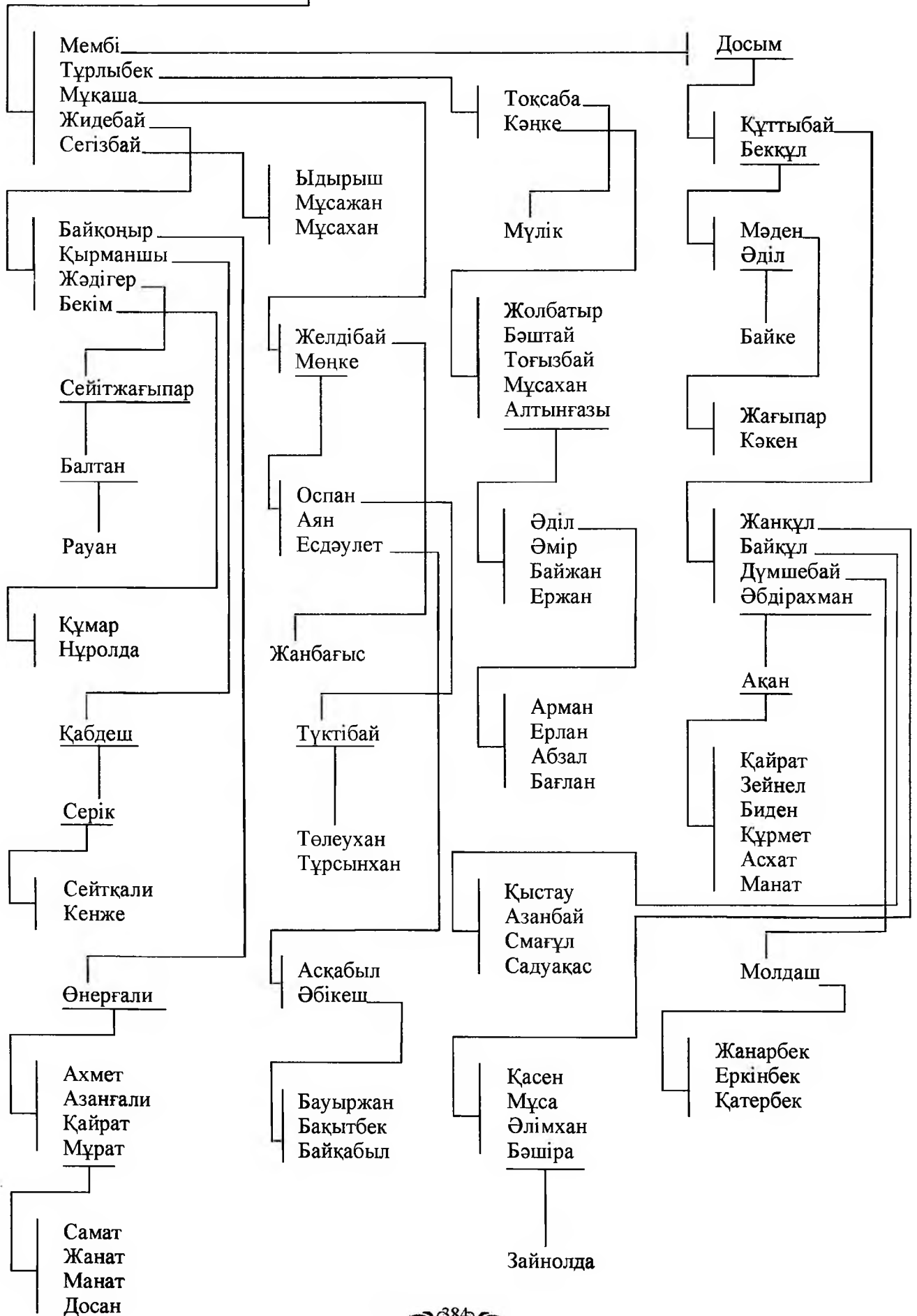

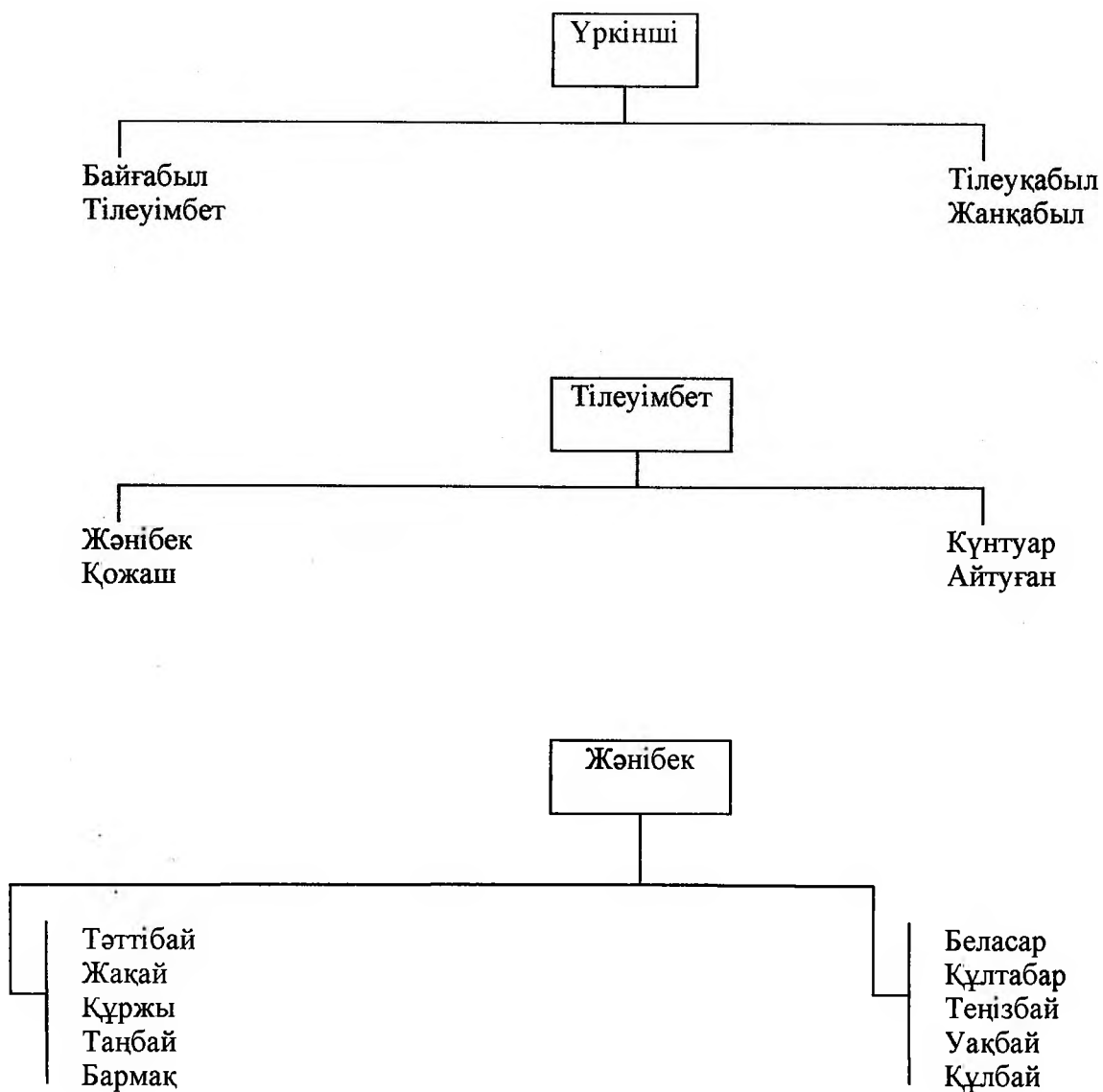

Келібай

(Сүйіндік)

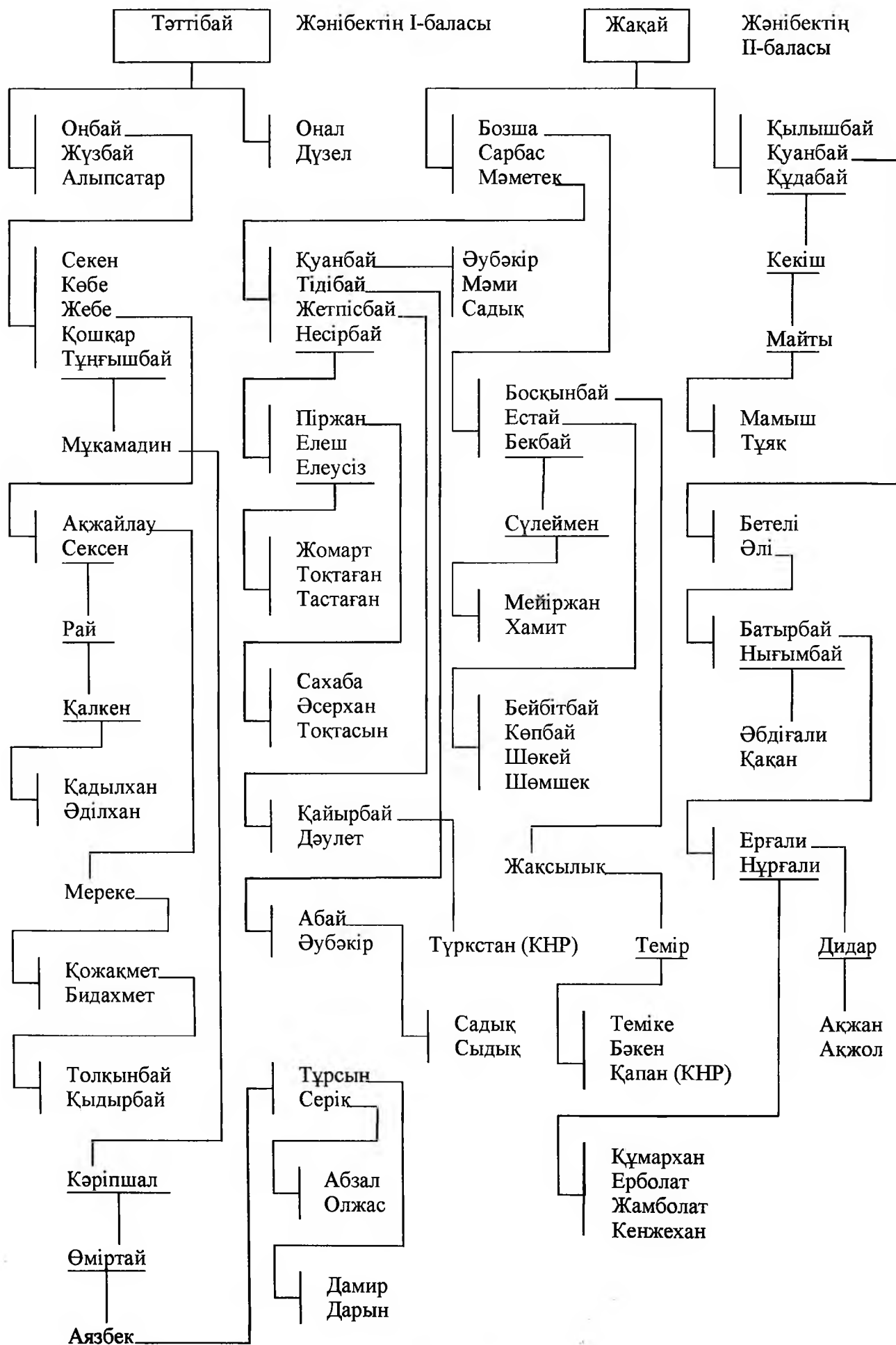

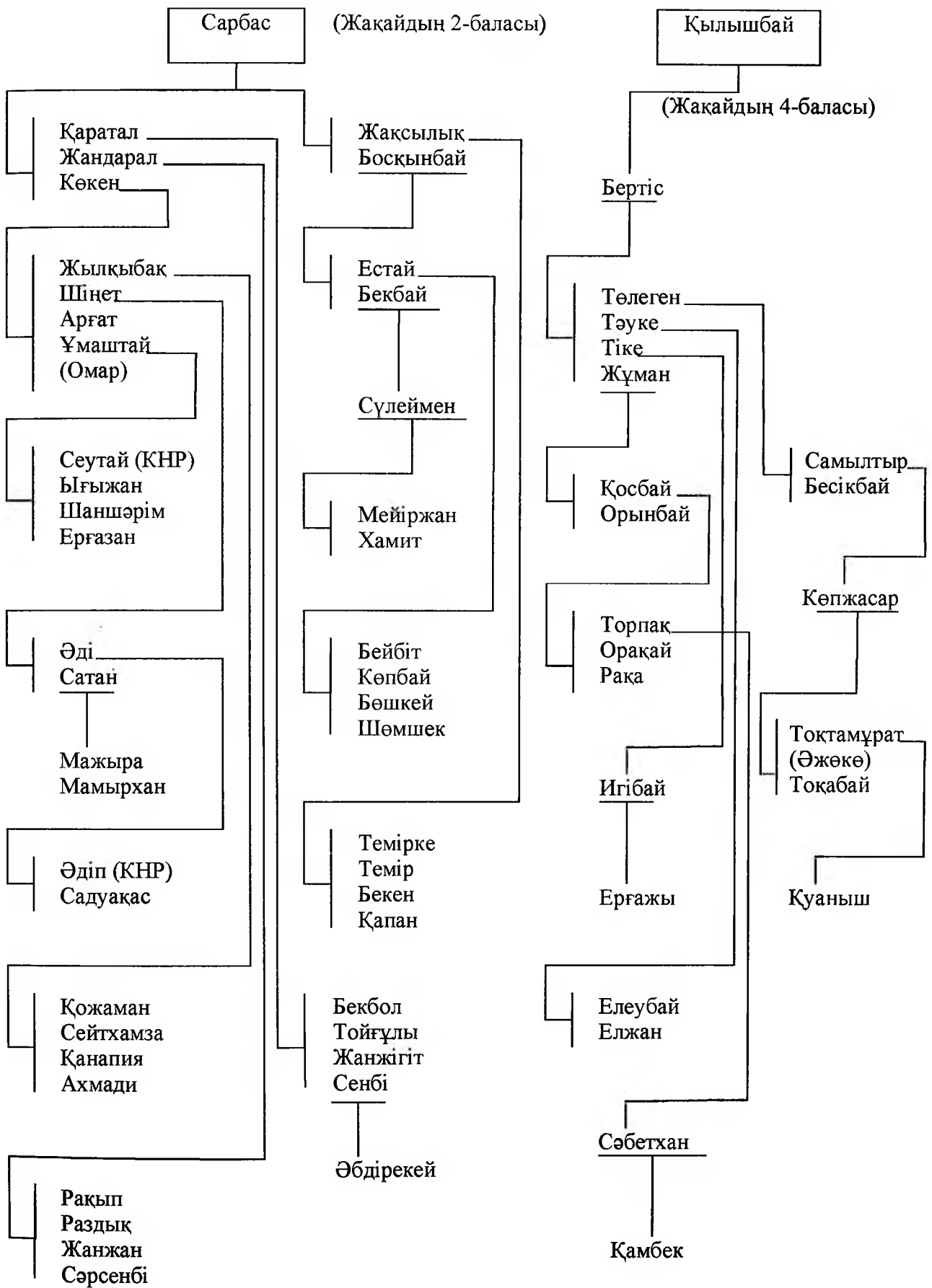

Жанқұлының Қожанбет деген жалғыз ұлы, Ағанай деген қызы болған. Ағанай қалыңдық ойнап жүргенде жүкті болып, ұзату тойына жетпей босанады. Жанқұлы: “Қызым бесік құшақтап бармасын, Қожанбетіме жар болсын”, - деп баланы өзі асырап алады. Баланың атын Жарболды қояды.

Жарболды ер жеткен кезде, Қожанбеттің ұлы Әйменбет қайтыс болып, әменгерлік жолмен Әйменбеттің келіншегін Жарболдыға қосады.

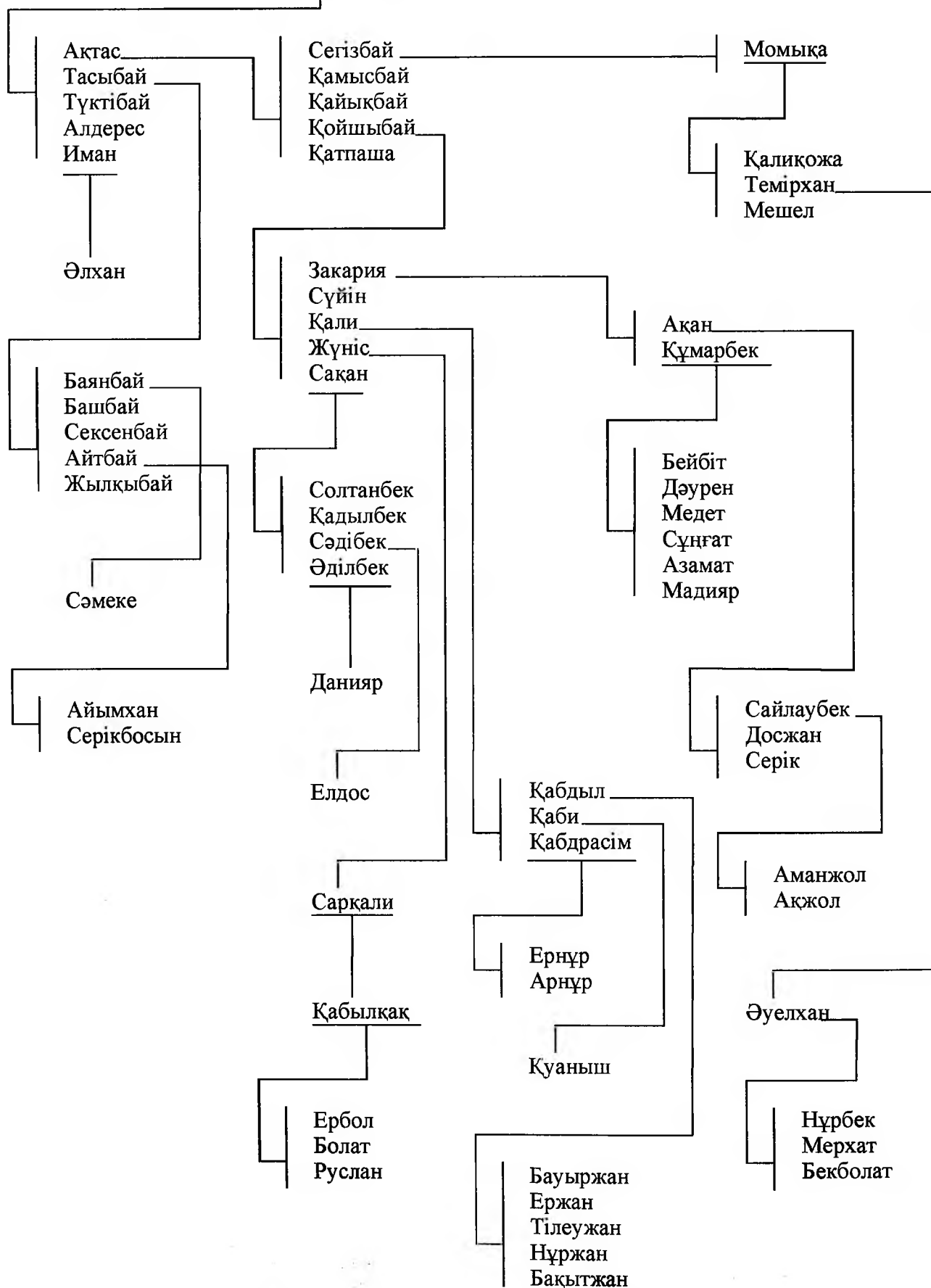
Осындай себептермен Жарболдыны Қожанбет елі ежелден төрт Қожанбеттің біреуі деп таниды.

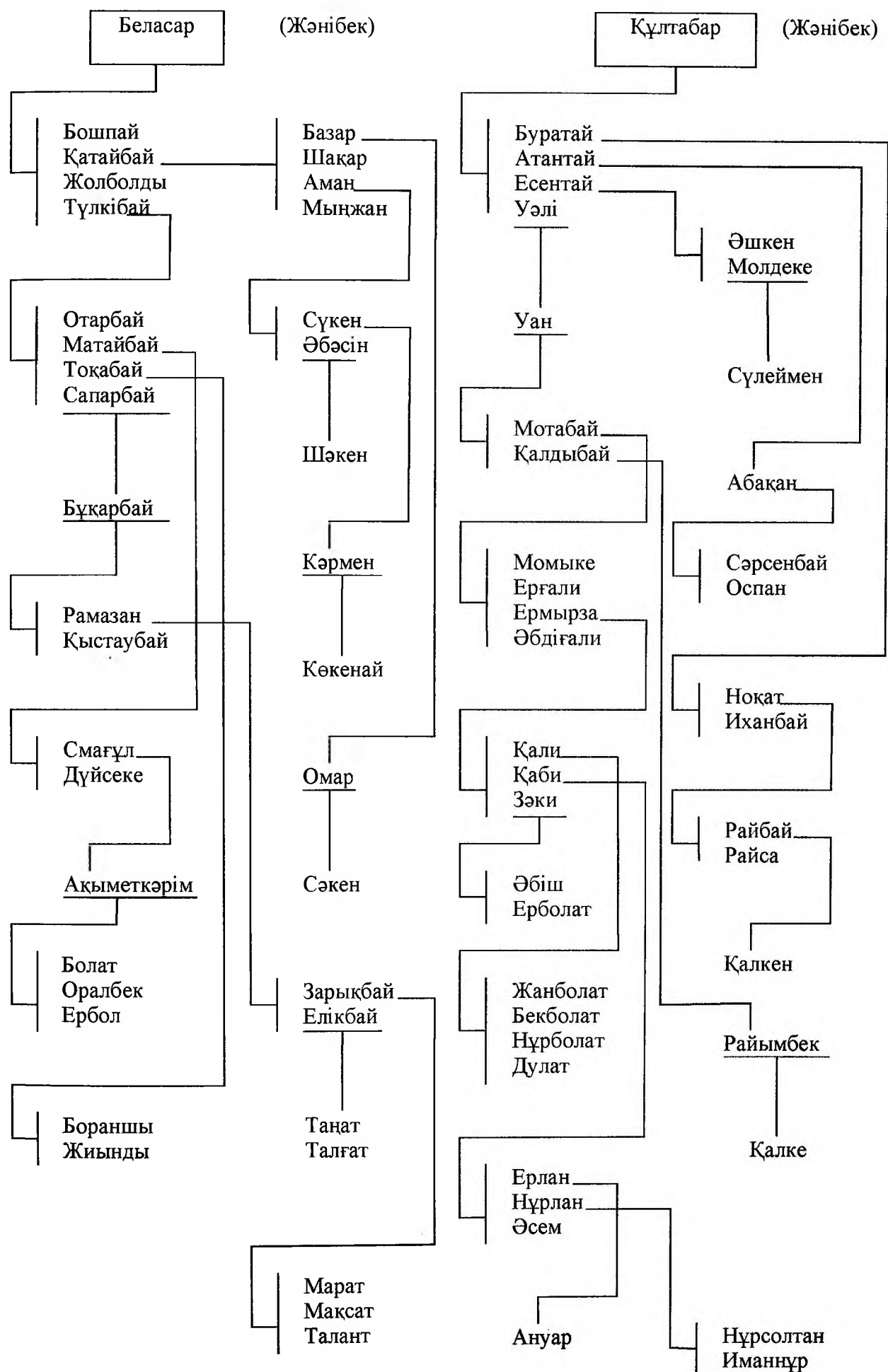

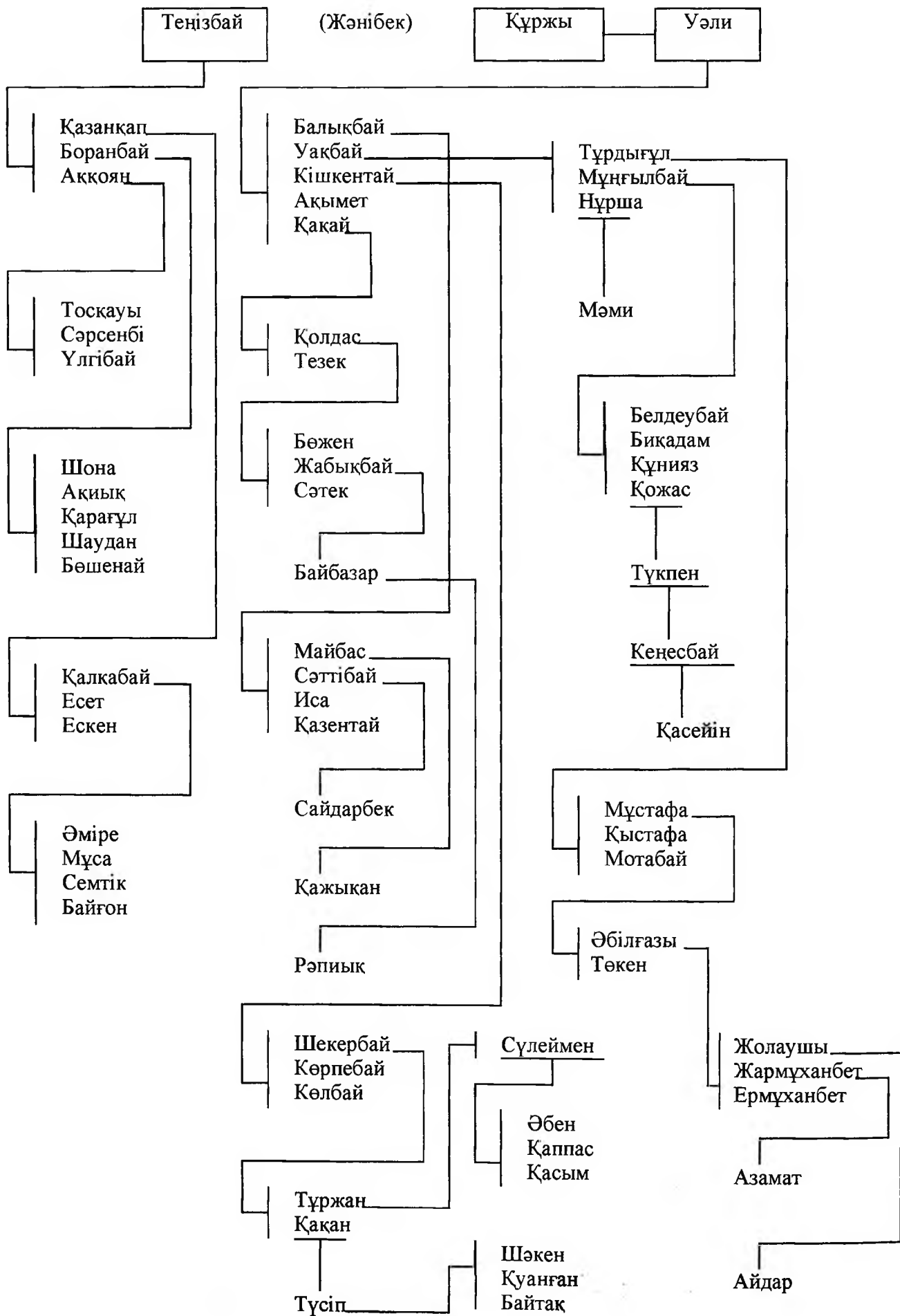

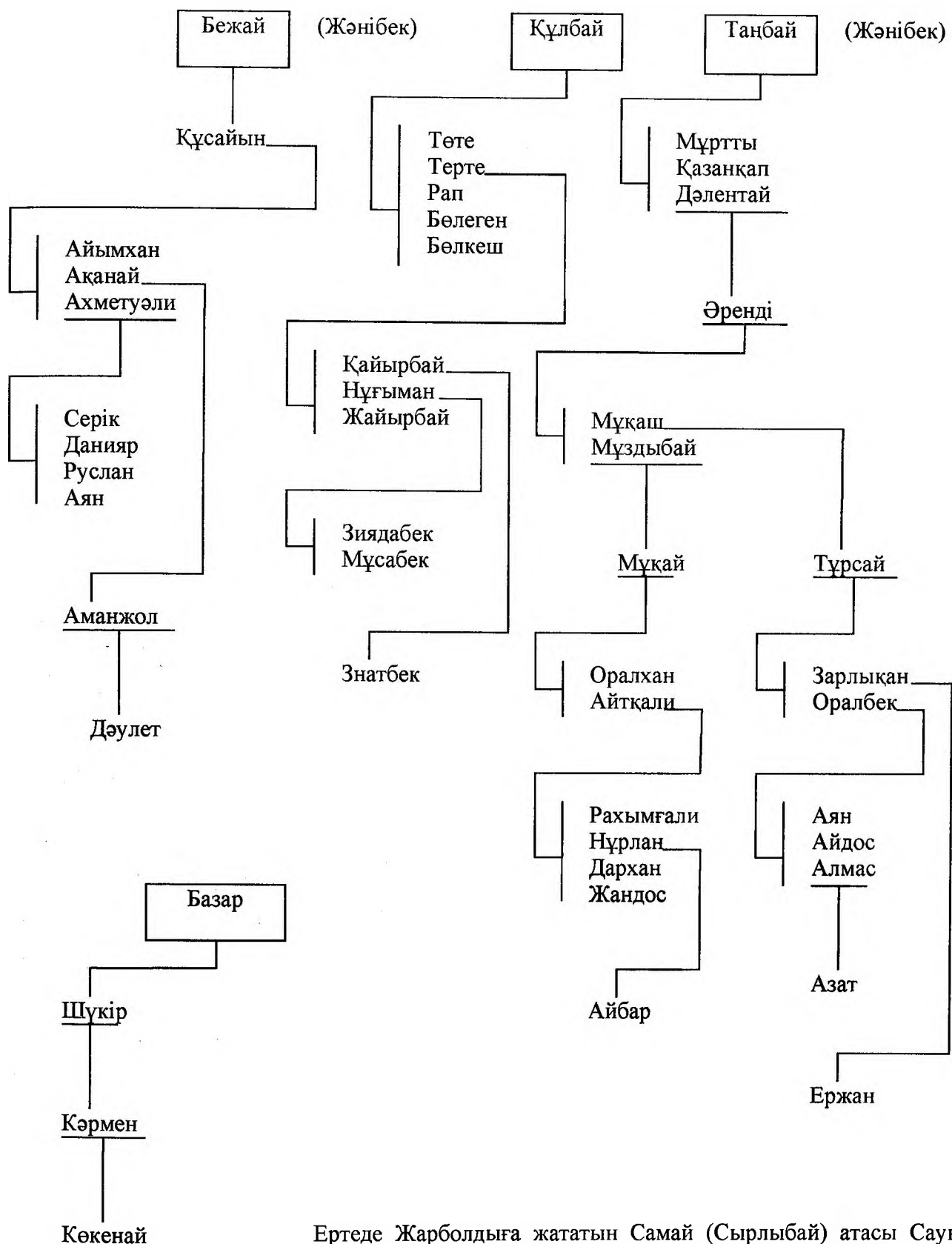
Бармақ

(Жәнібектің 5-баласы)

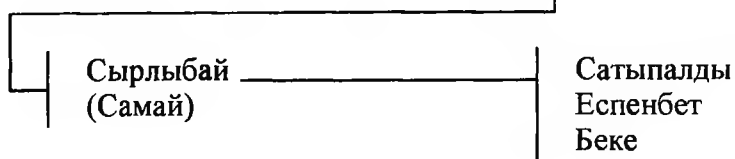

Ертеде Жарболдыға жататын Самай (Сырлыбай) атасы Сауыр Тауын мекендеген екен Самайдың мал - жаны көп өсіп, жылдан - жылға қонысы тарылады. Самайдың көп жылқысы қатар тұрып, бұлақтан су ішкенде, ағып жатқан бұлақ суы сарқылып қалады екен. Содан Өр Алтайға, Қатын- Қарағай өңіріне келіп қоныстанады. Бүгінге дейін Самай атасының ұрпақтары сол Алтай өңірін мекендеп отыр.

Өрел өңіріндегі Сарытепсең деген жерді мекенденеді Сарытепсең жайылымы кең, қыратты жазық, қыста қары жұқа, жазда салқын шұрайлы өңір екен.

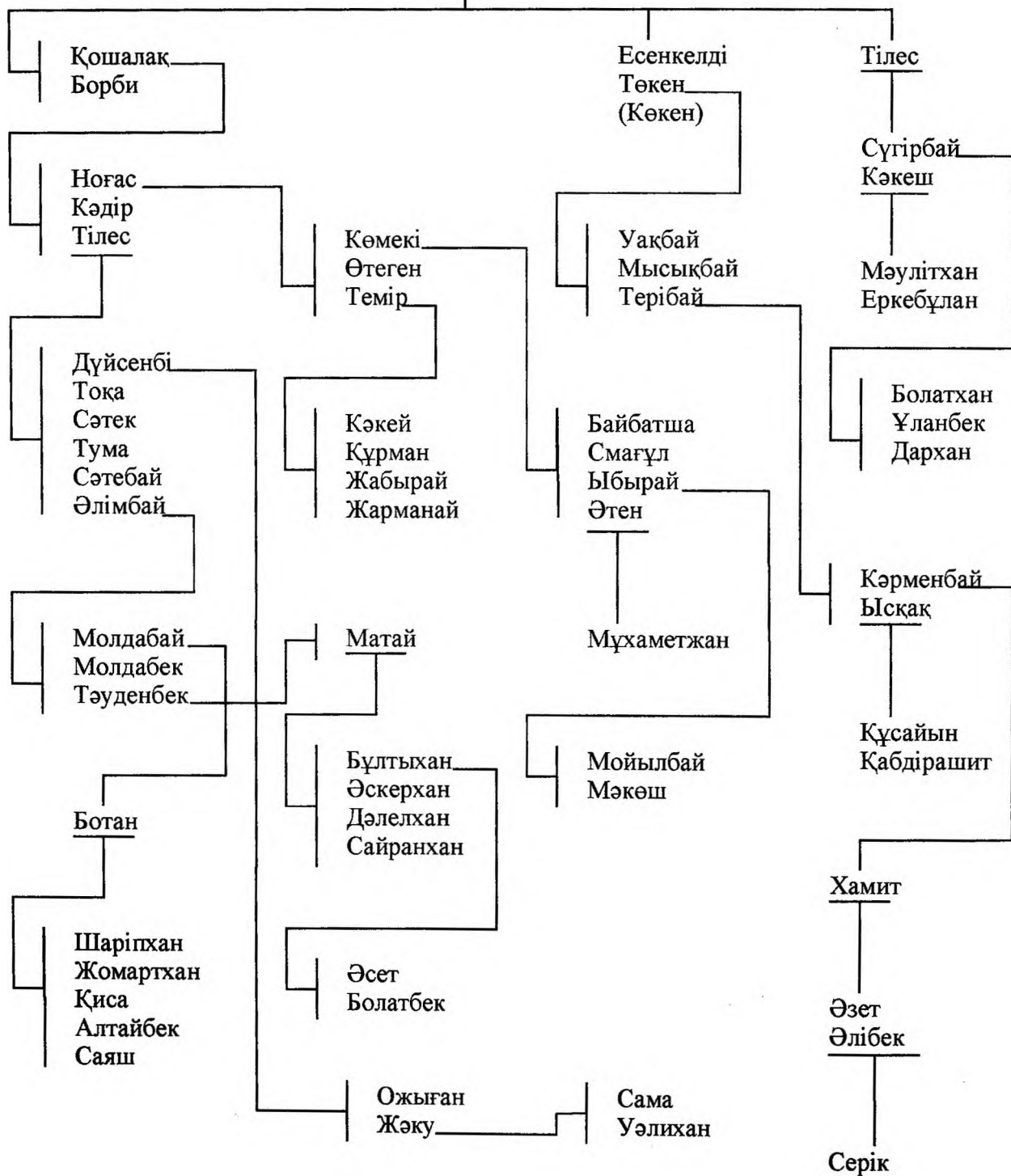
ҚОШҚАР

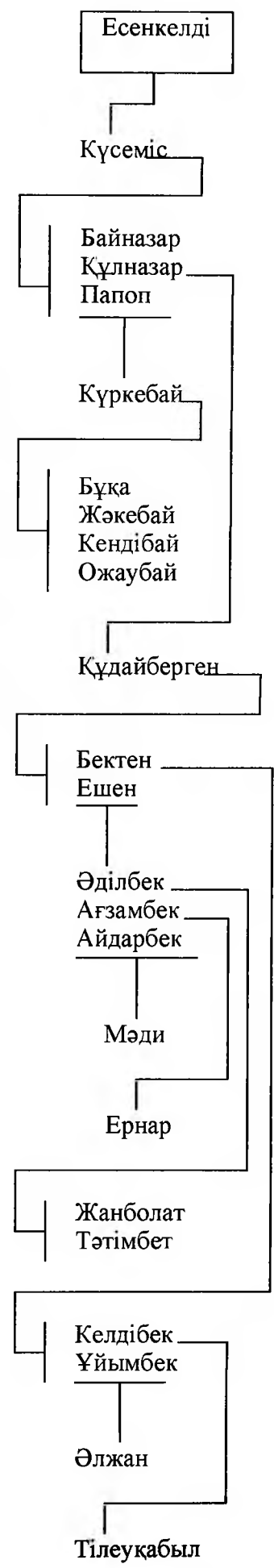
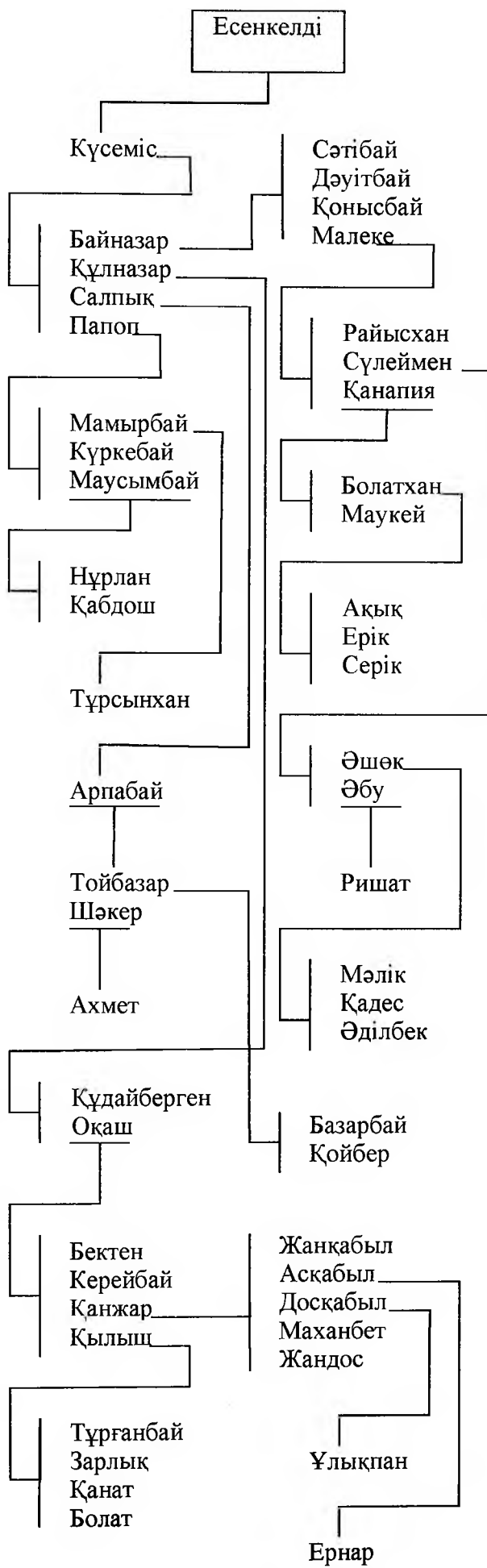
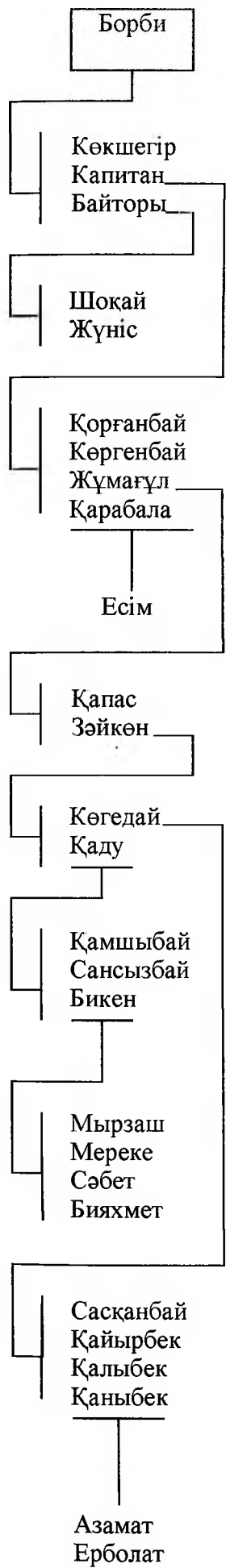
(Жарболдының III-ұлы)

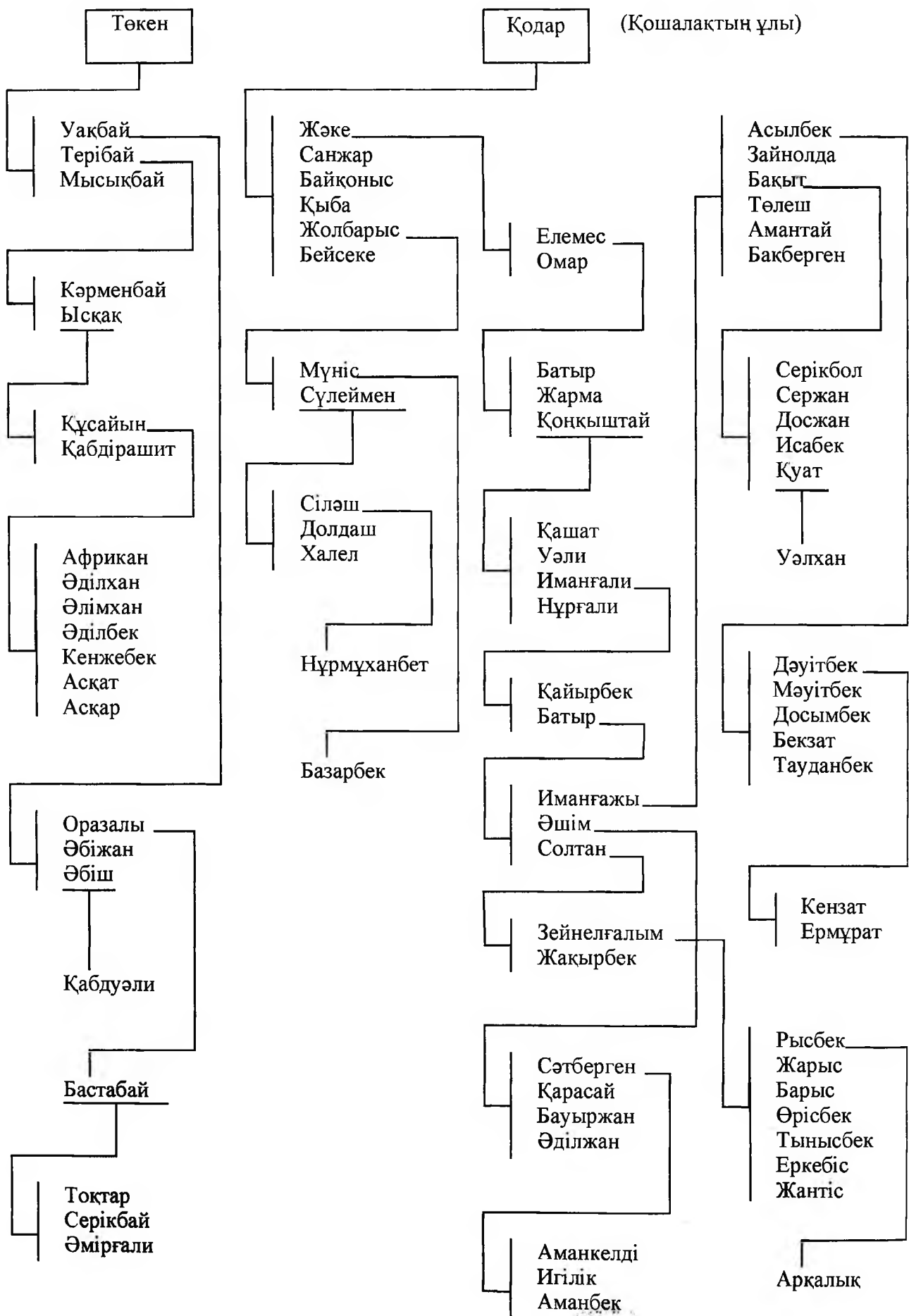

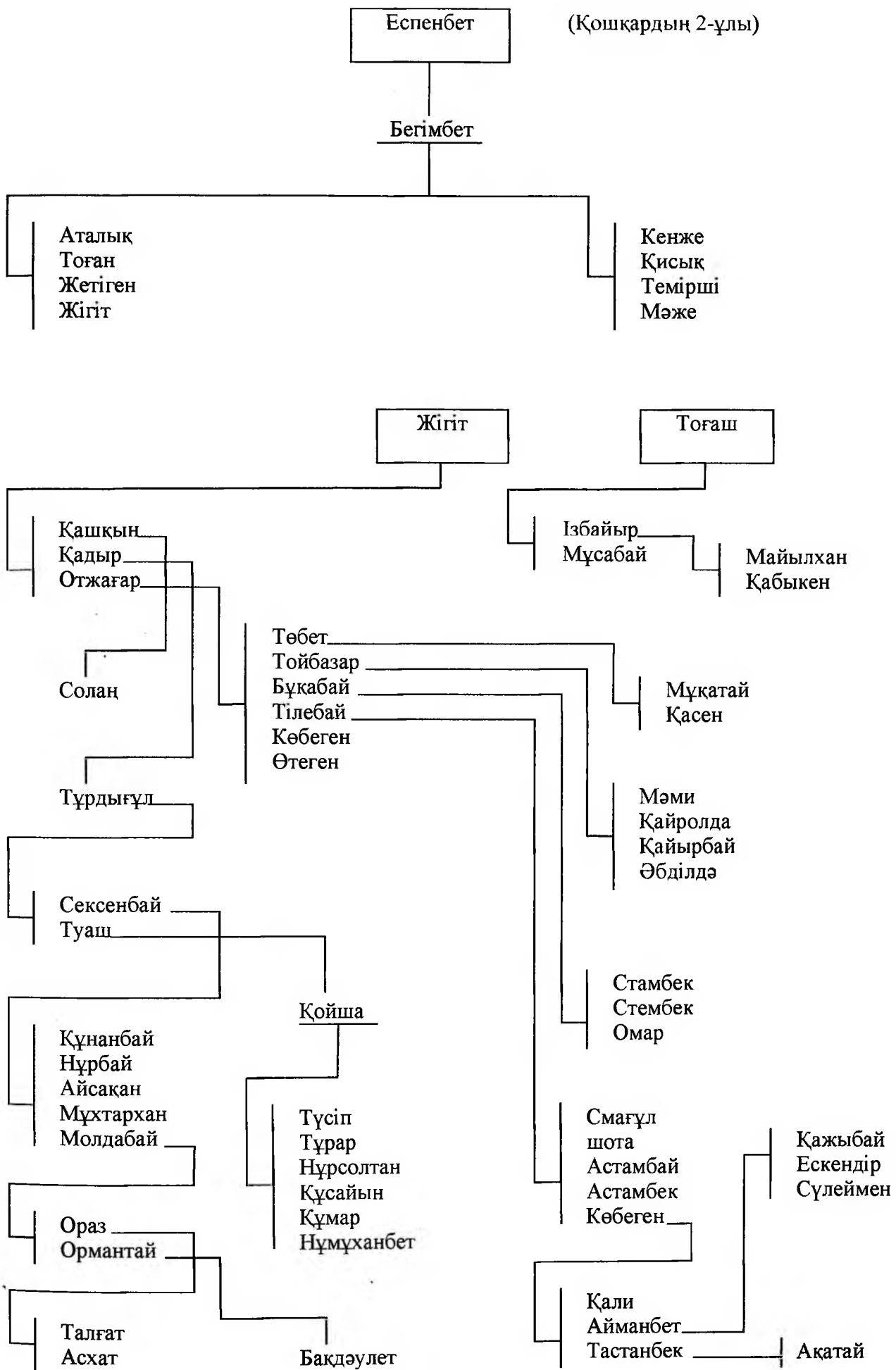
Сатыпалды

(Қошқардың I-ұлы)

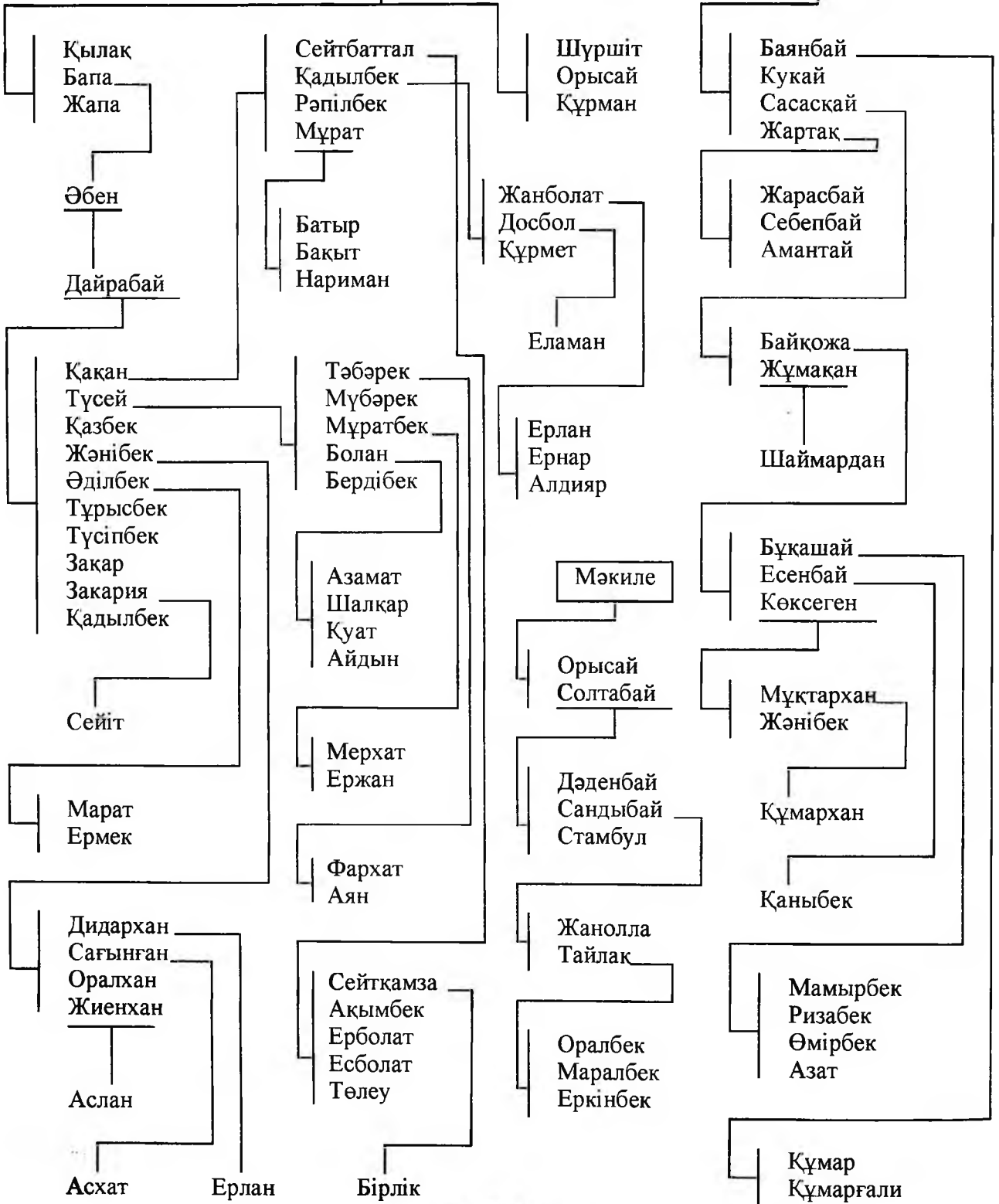
Жетіген

Жая
Мая
Мәкиле

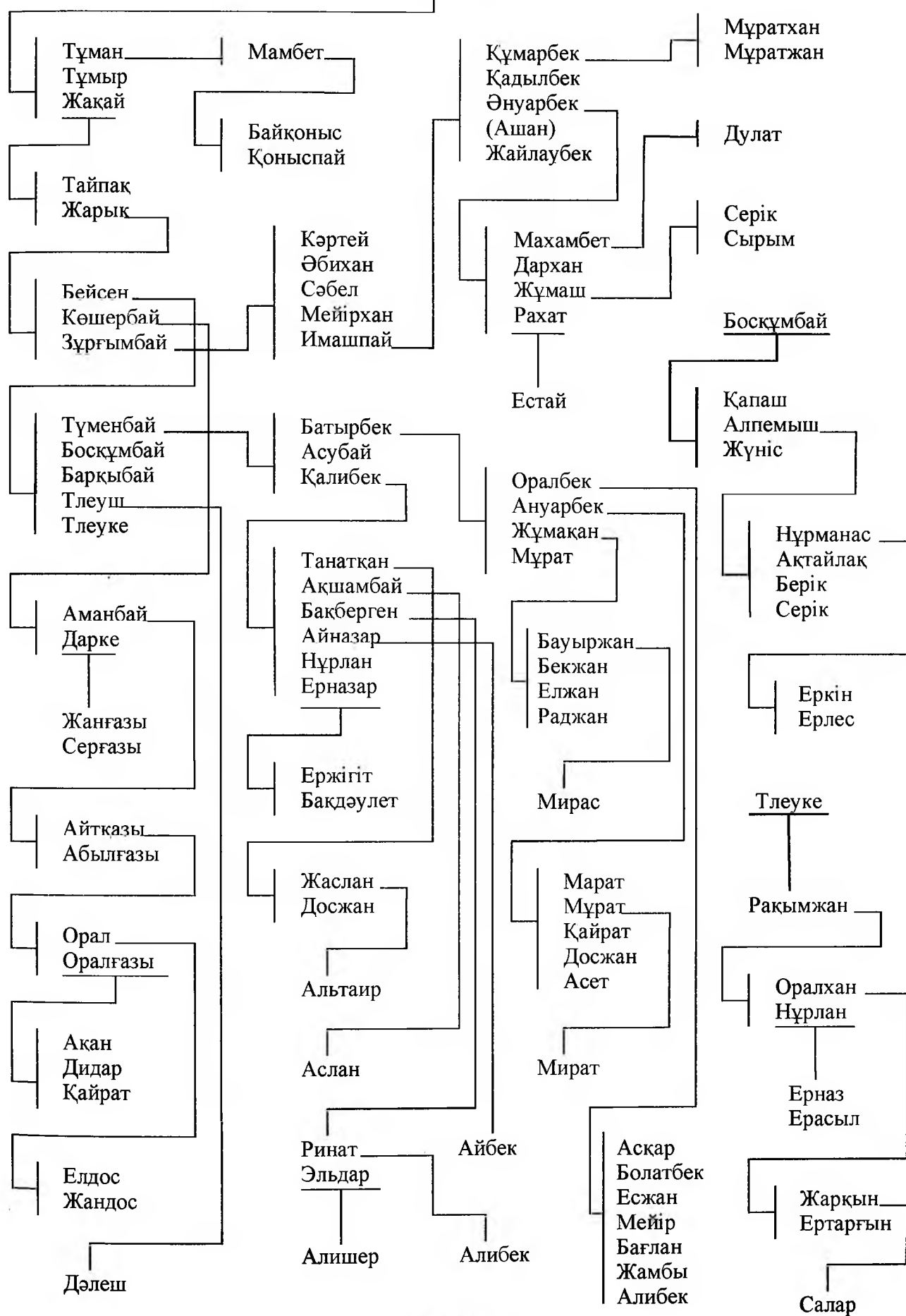
Қарамырза
Өтеген
Томай

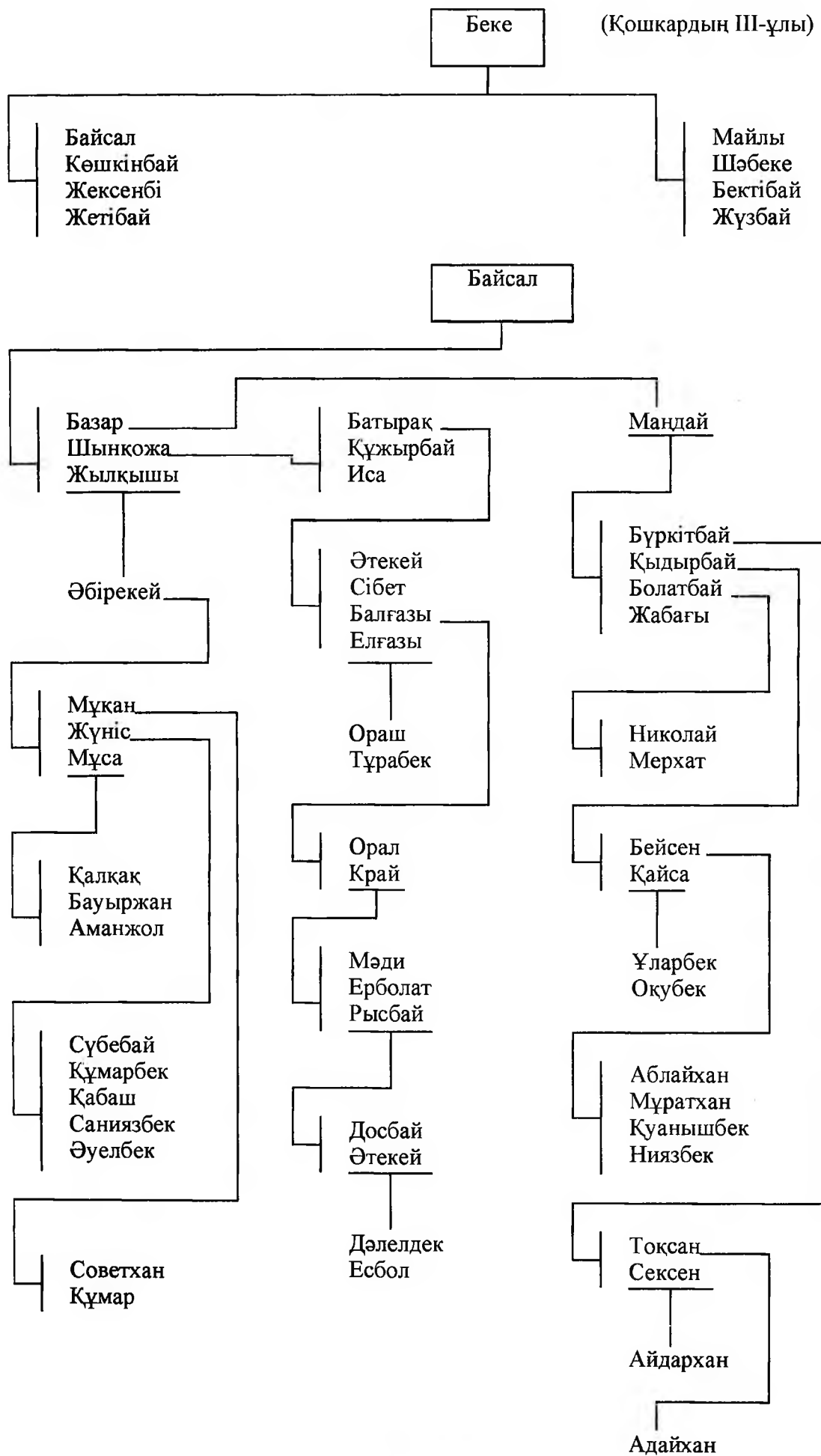
Мәкиле

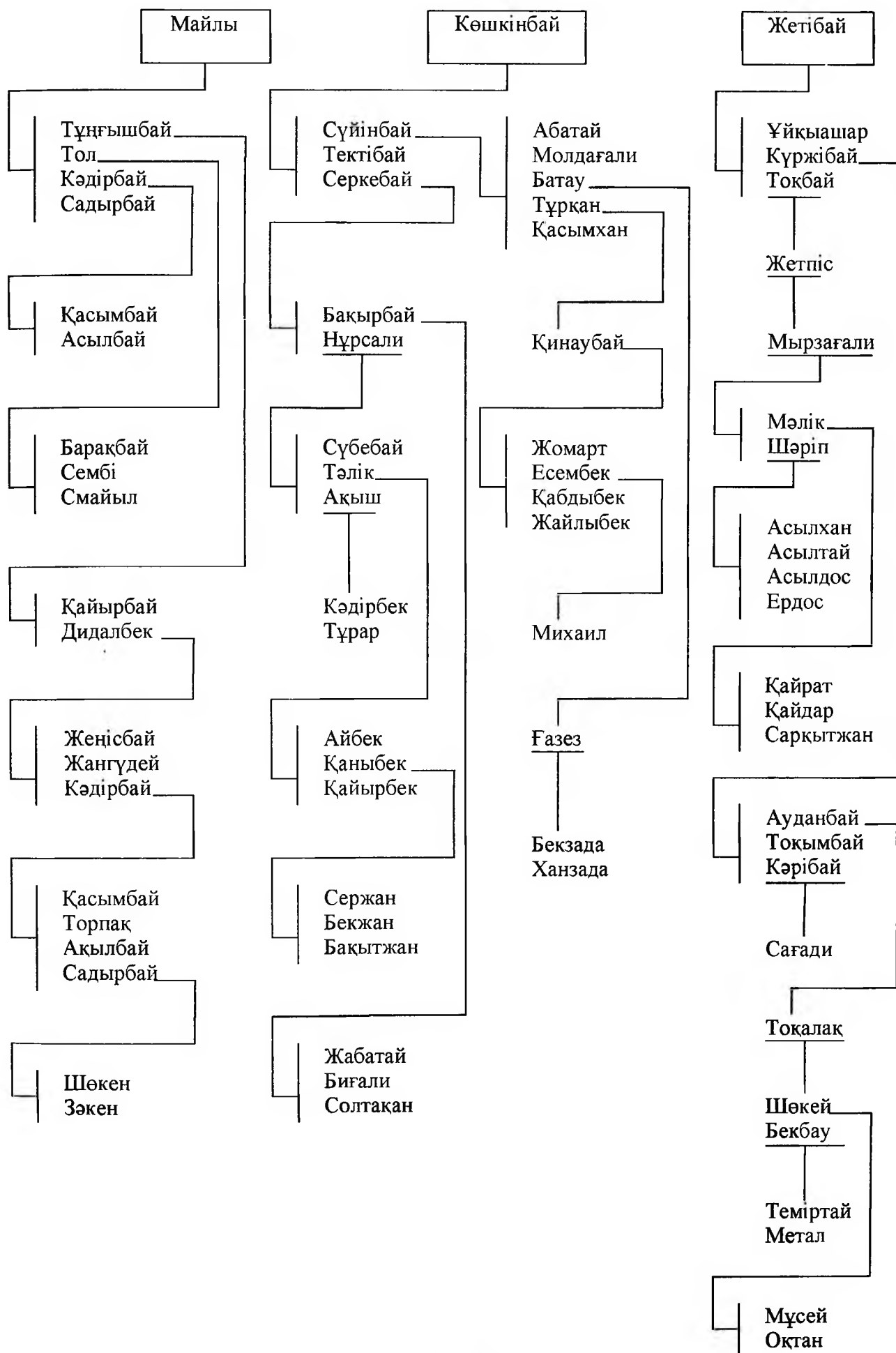
Қарамырза

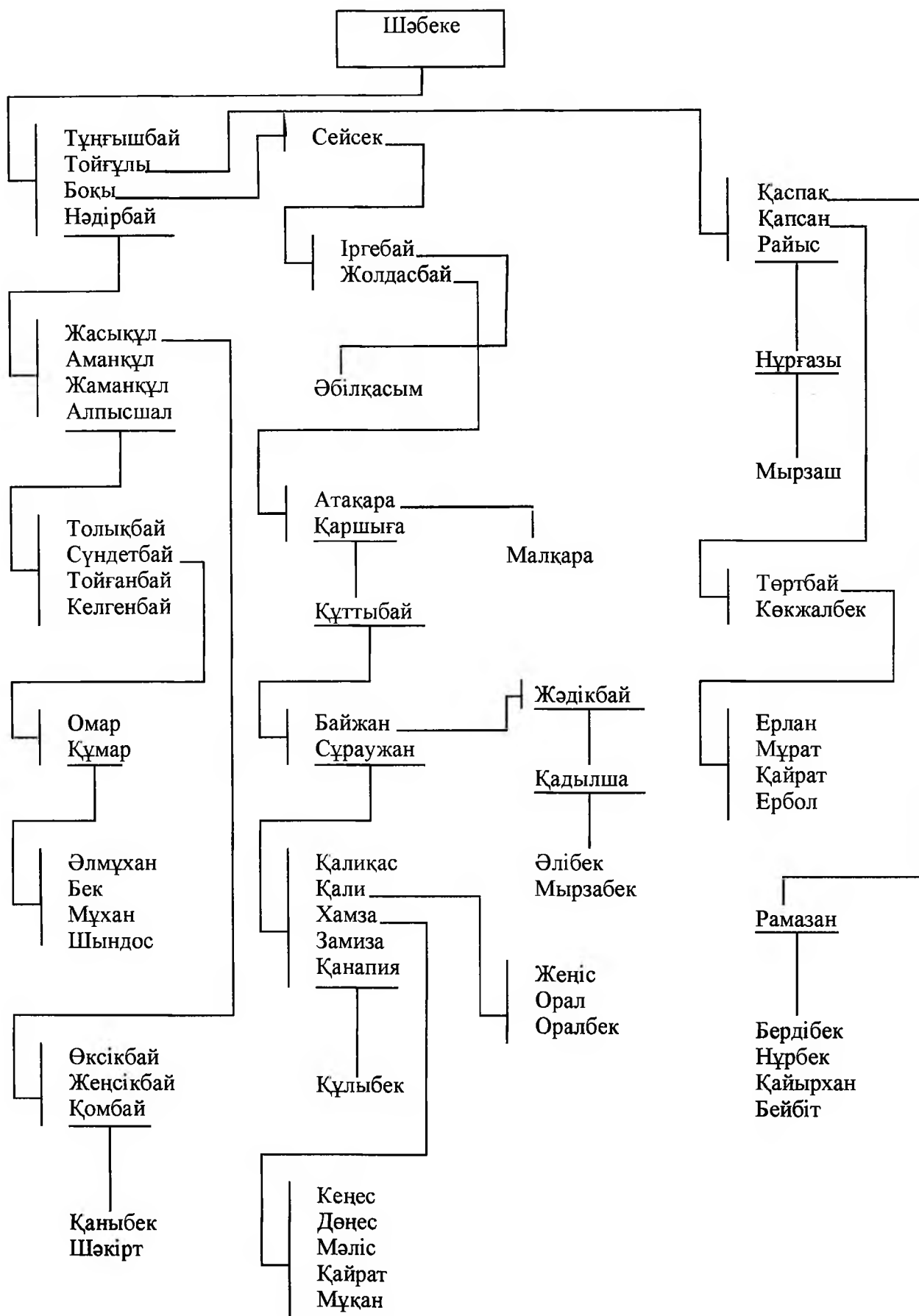

Мәже (Бегімбеттің кенжесі)

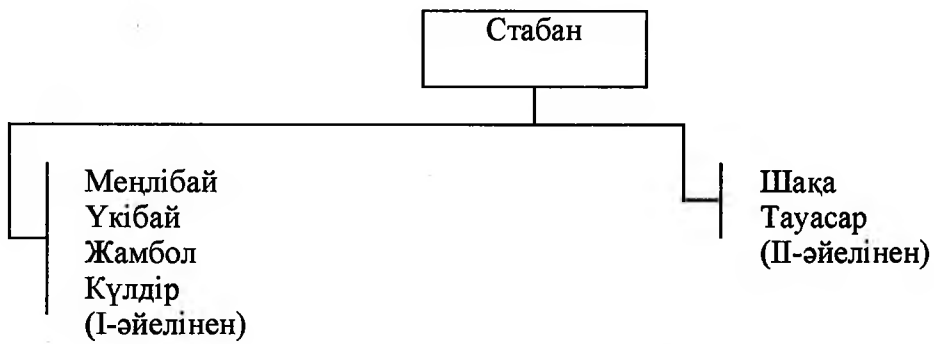
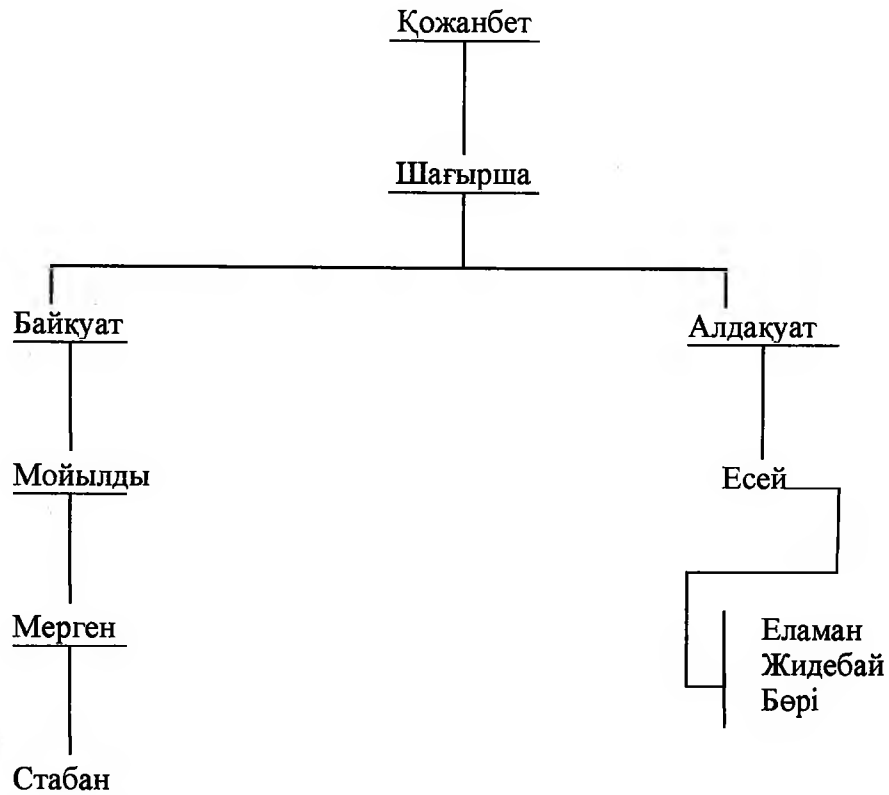

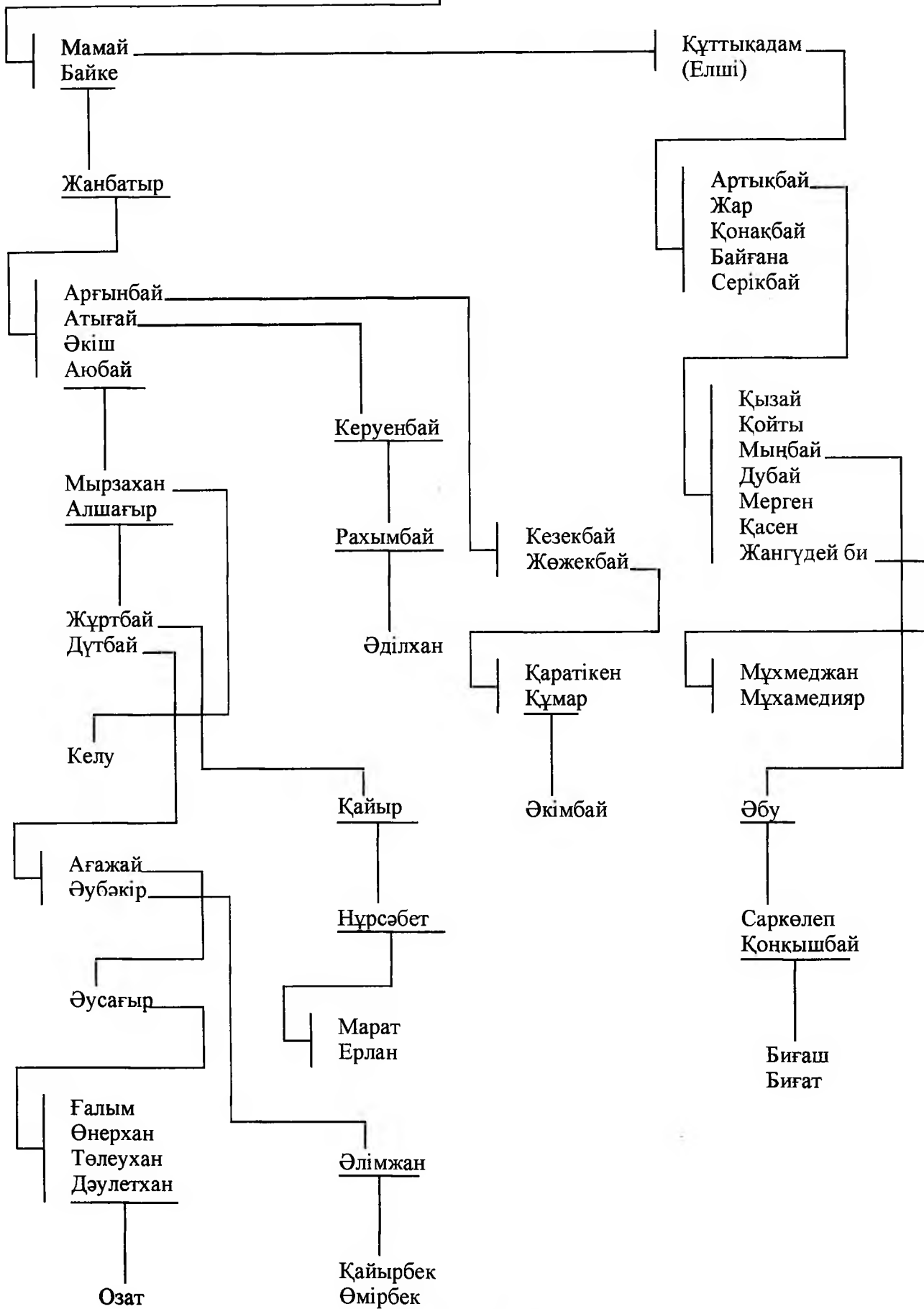
ШАҒЫРША

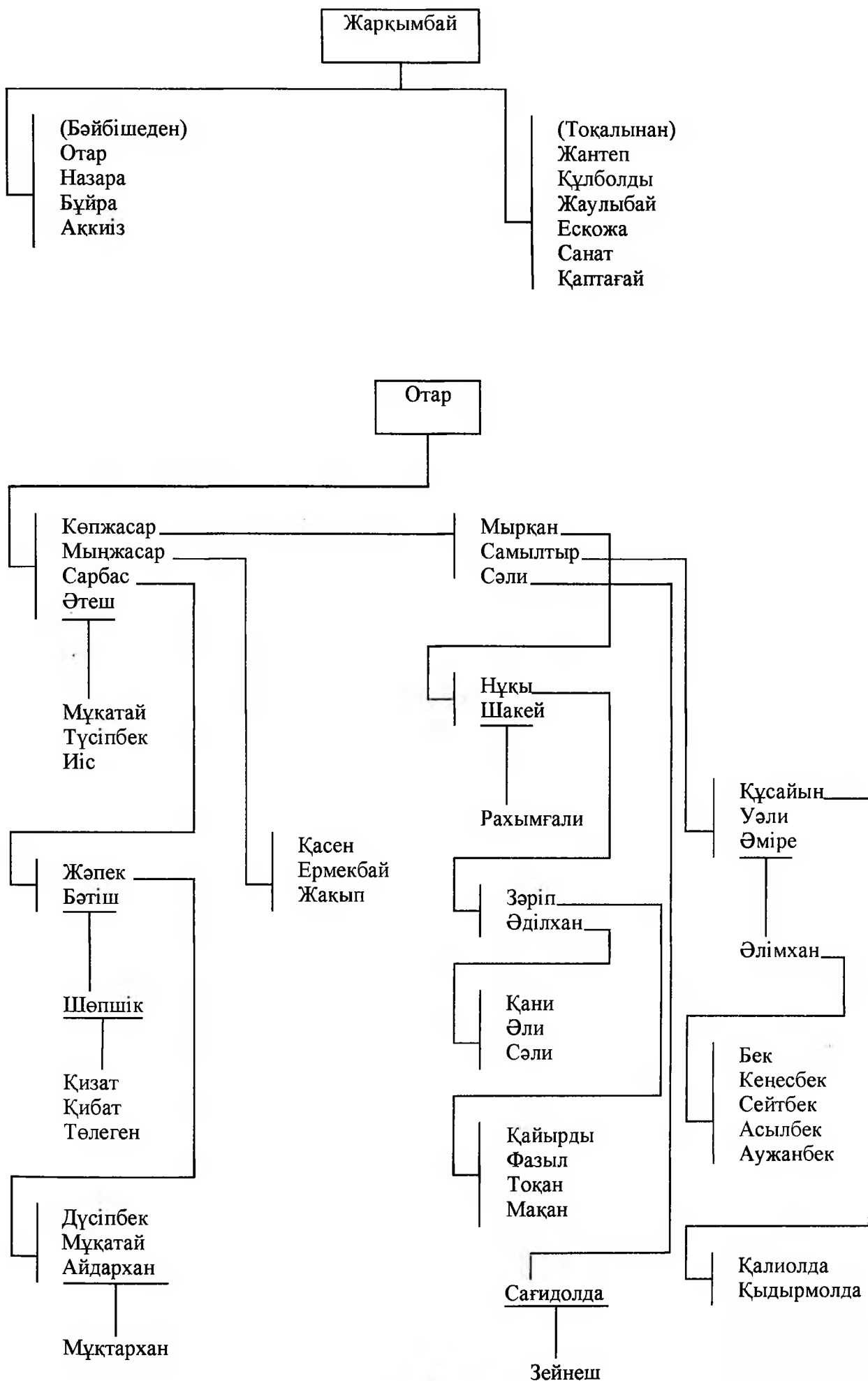
(Стабан)

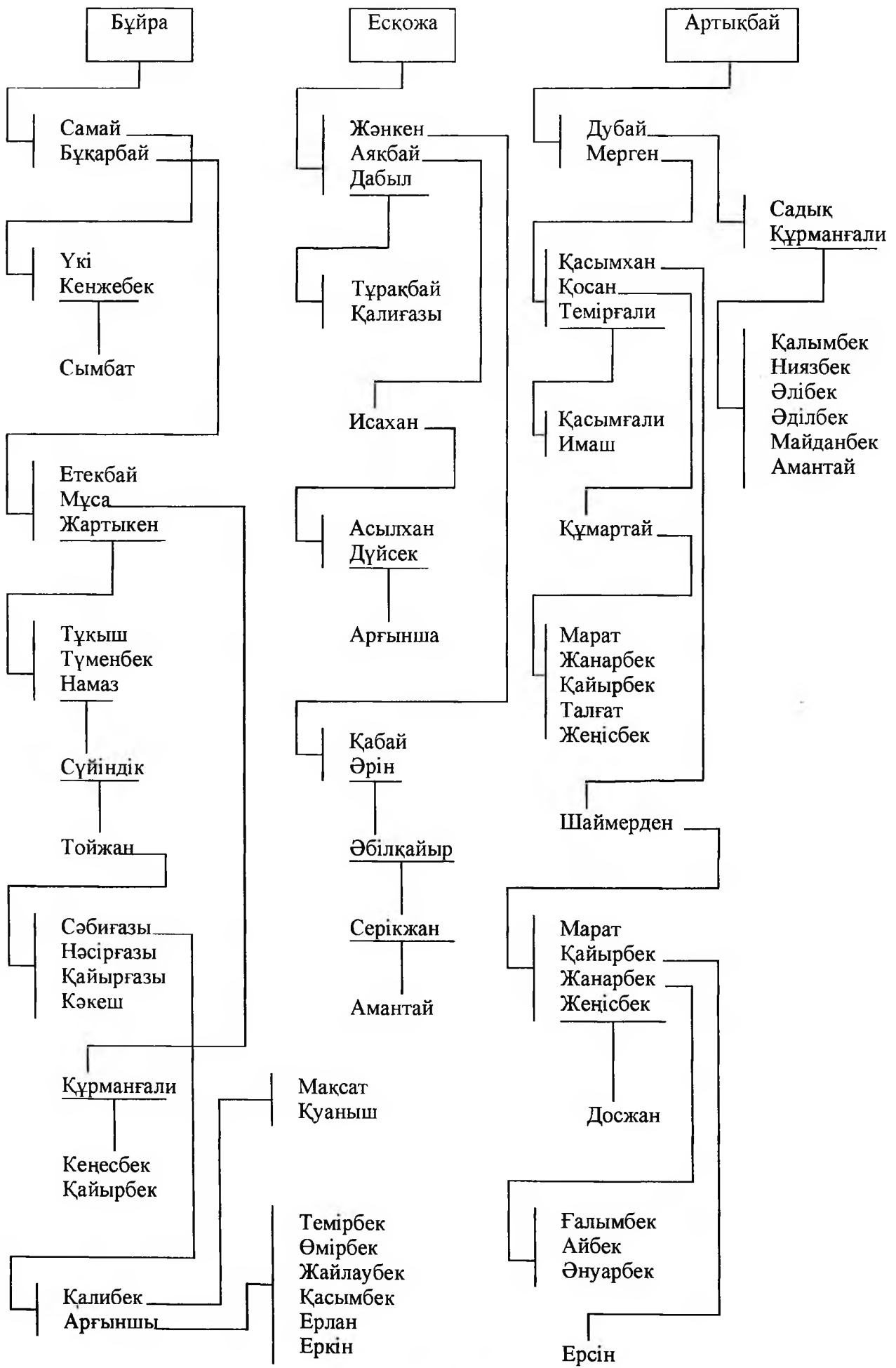

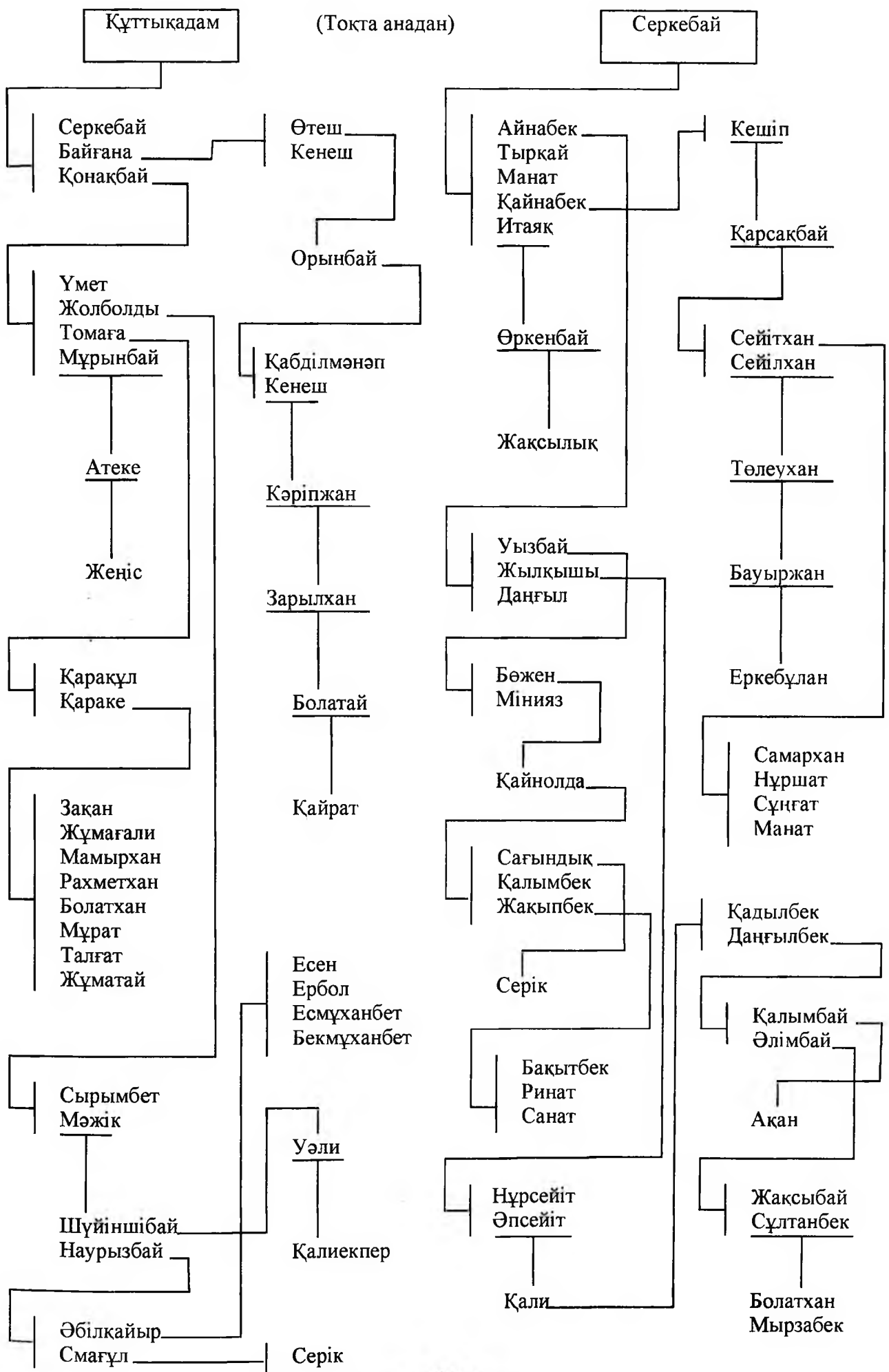
Меңлібай

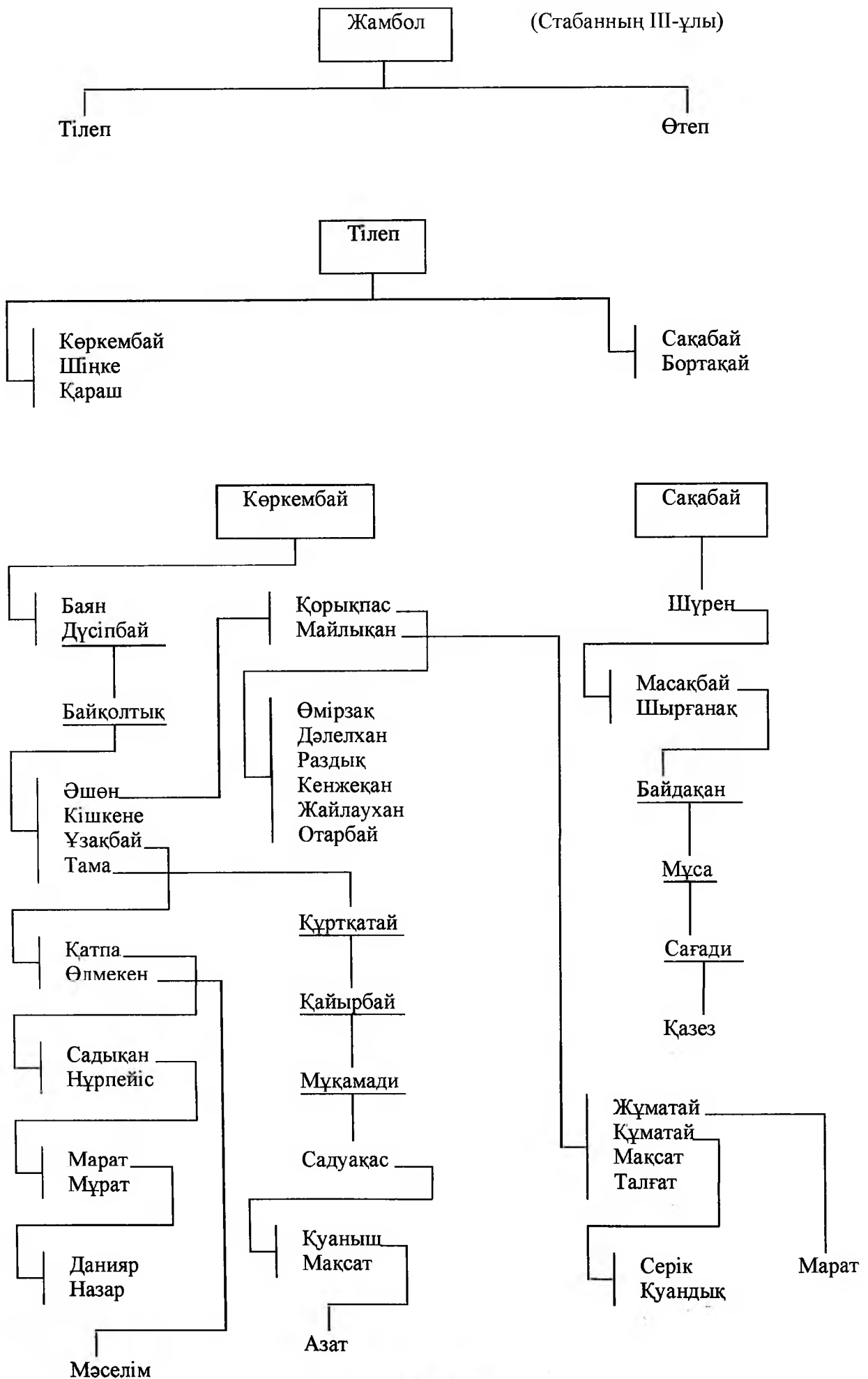
(I-ұлы)

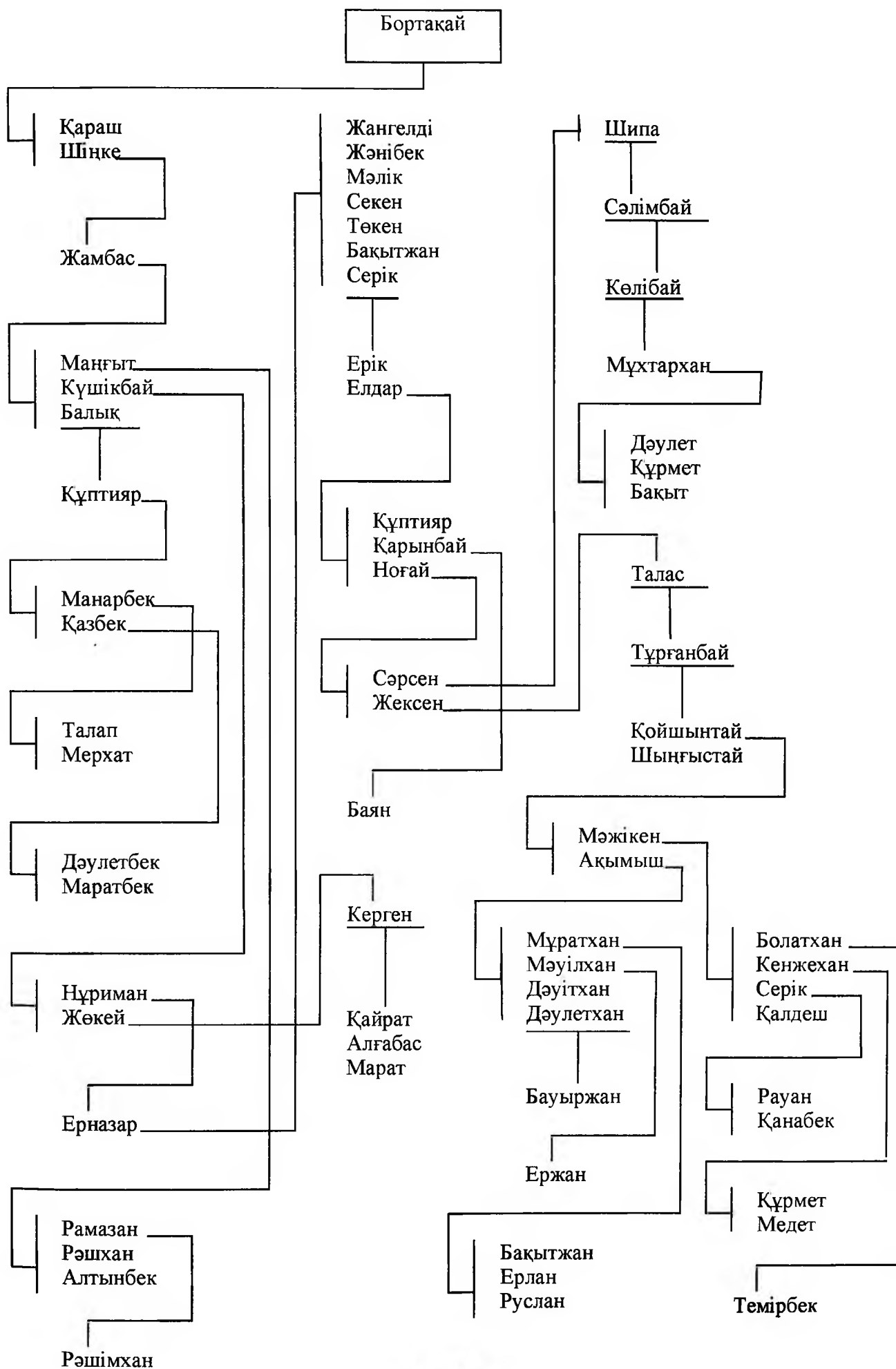

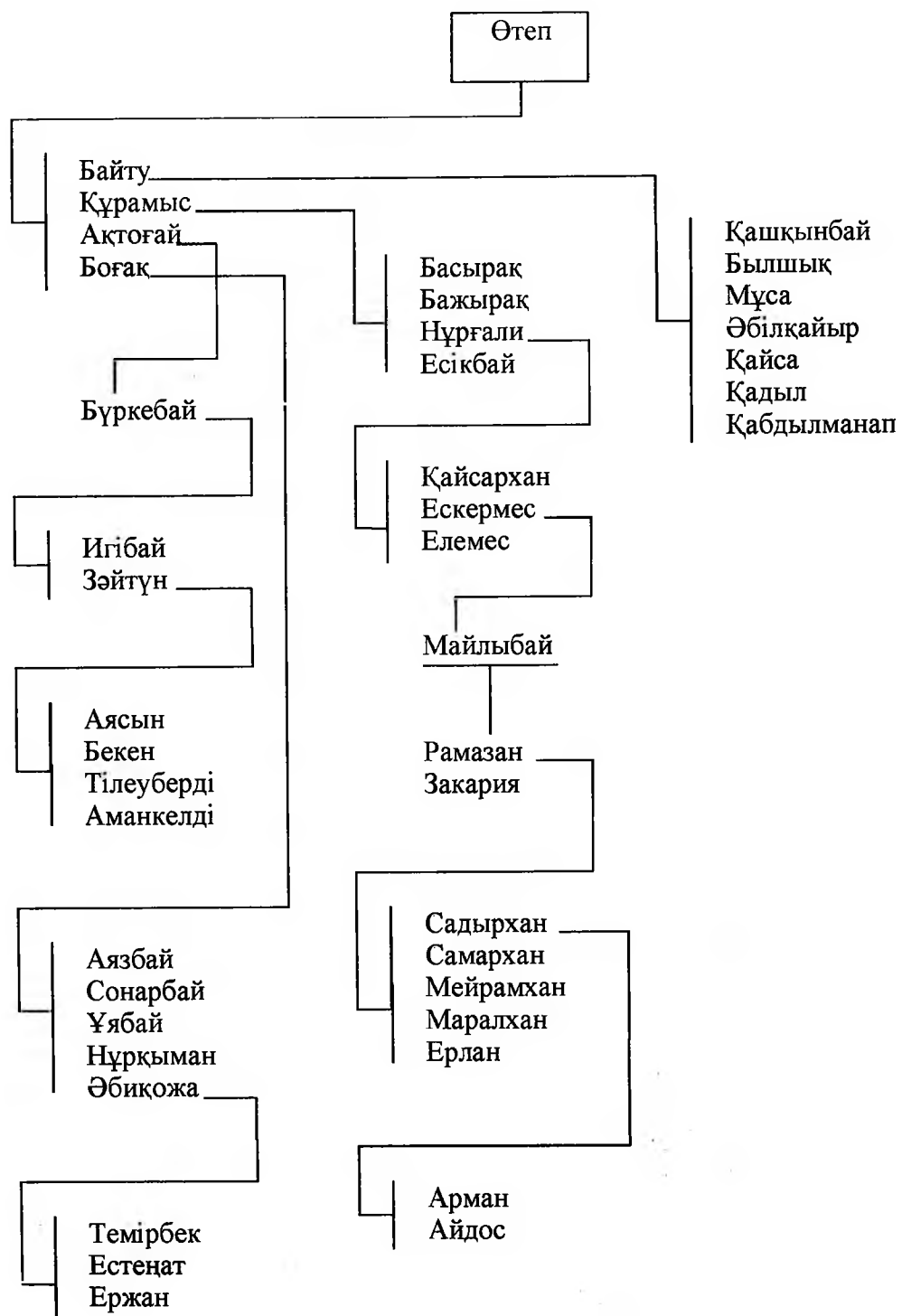

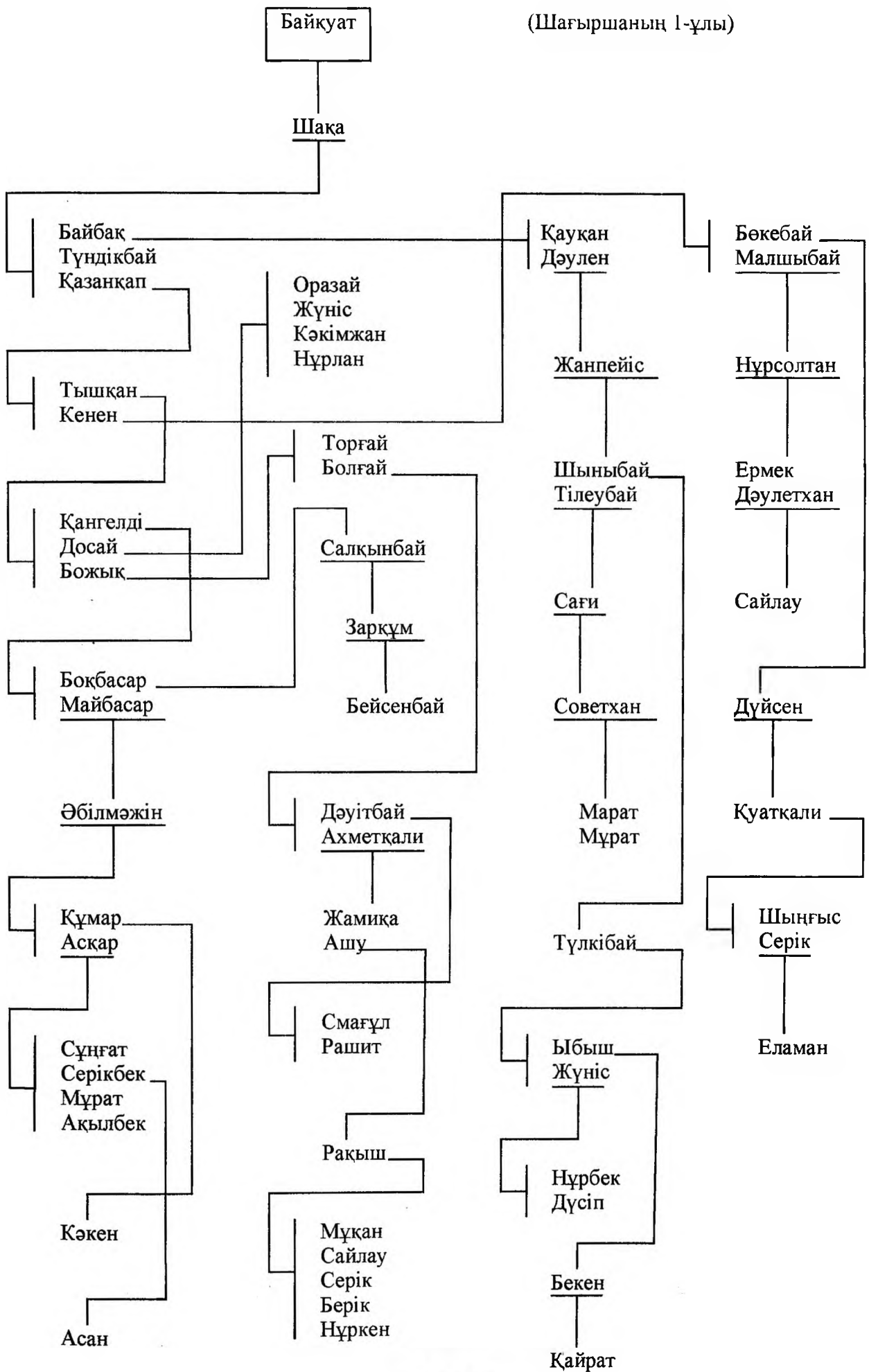

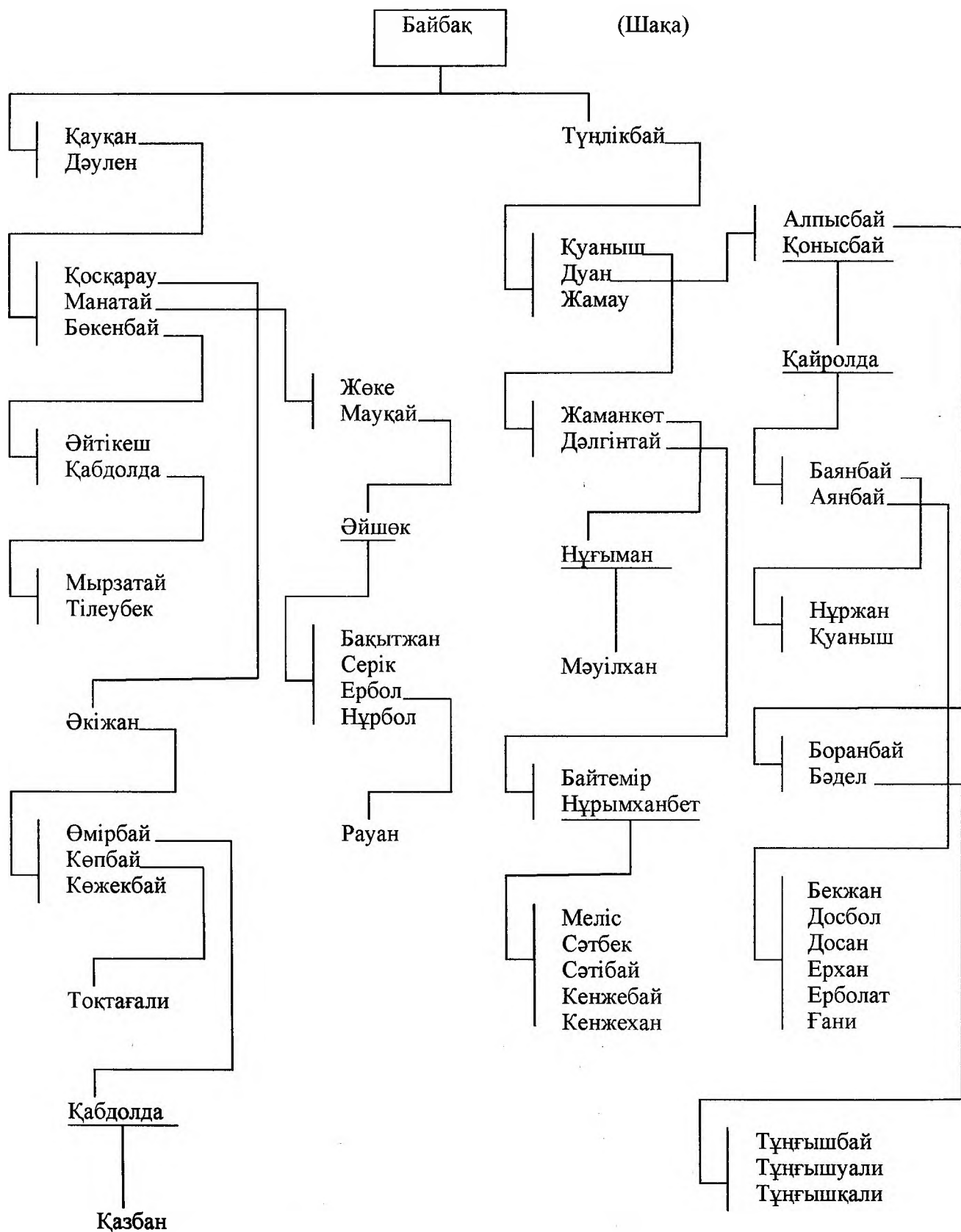

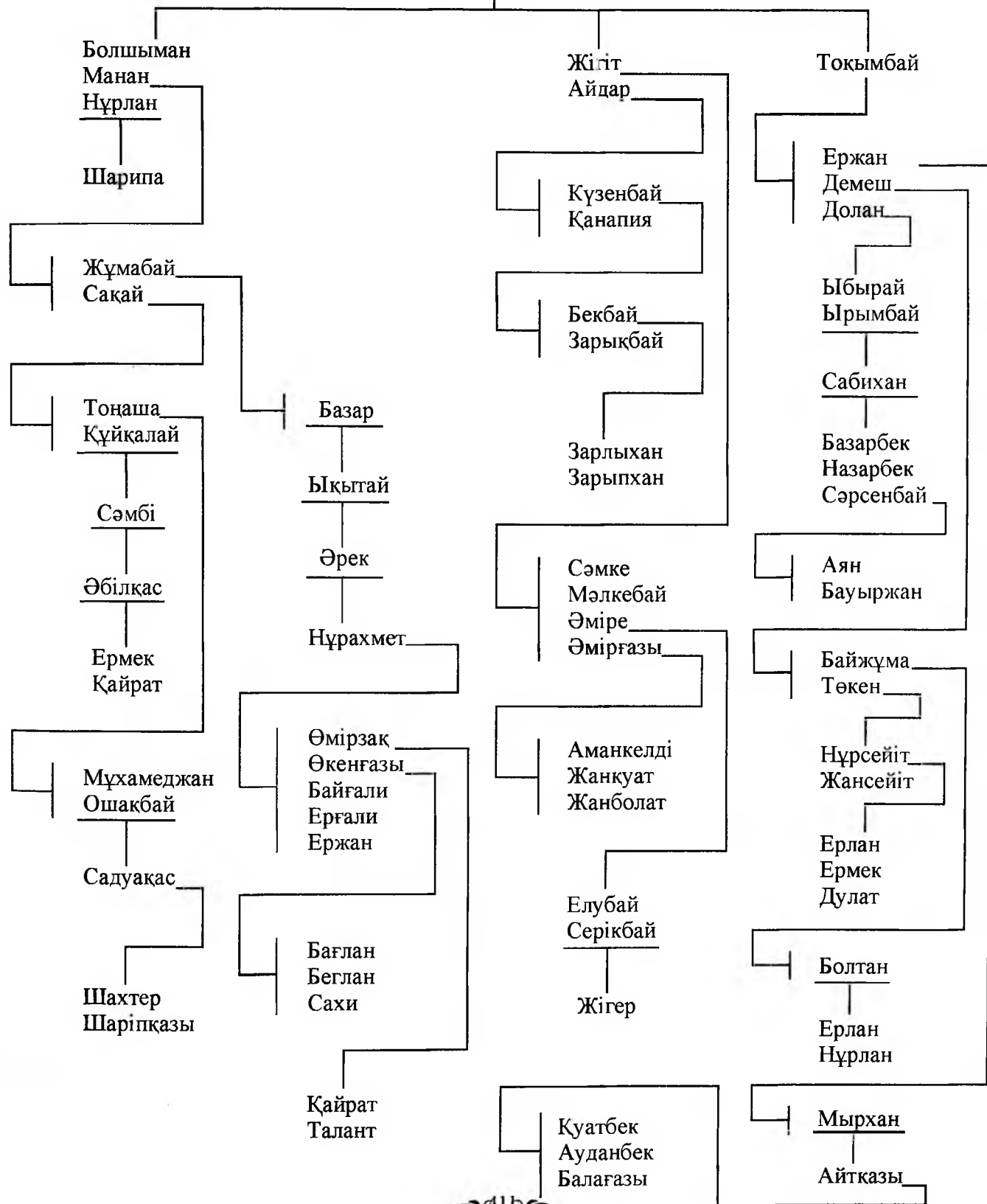
Күлдір

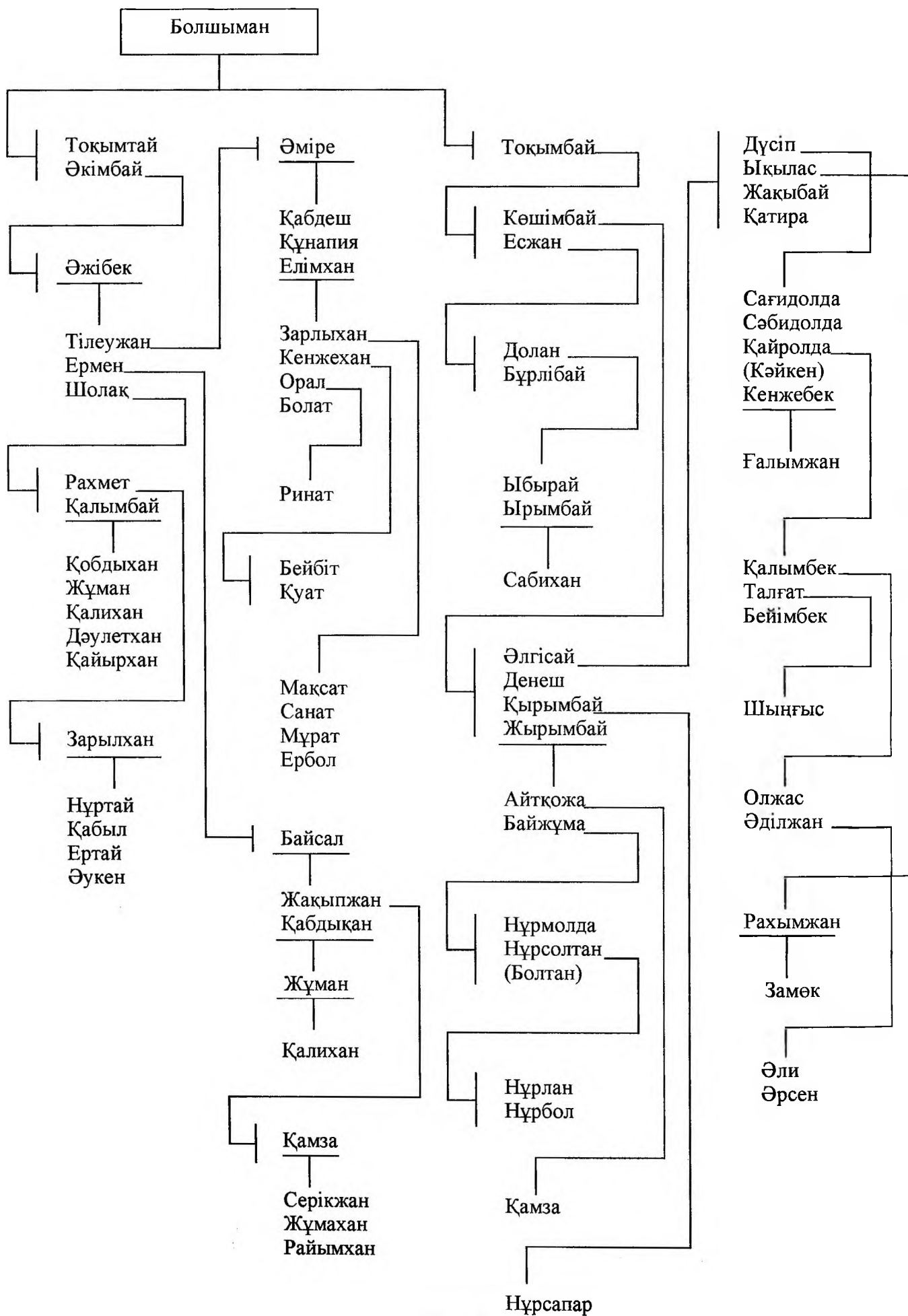
(Стабан 4-баласы)

Шотан

Шақа

Шотан

Алдакуат

(Шағырша 2-ұлы)

Есей

Есенаман
Жидебай
Байбөрі

Есенаман

Есенаман

Баймұрат

Дауылбай

Бәшен
Сәйбек

Ерлан
Ермұханбет
Есімхан
Есімғали
Еркінғали
Ербол

Ержан

Мәди
Әли

Қайрат

Алтай
Асылан

Ертай

Айдын

Баймұрат

Досқара

Өзенбай
Өсербай
Баянды

Әтіқан

Қабылбай
Кәдік

Байғонды
Елғонды
Көшербай
Қатанша

Атыхан
Райхан

Токан
Қабылбай
Қабылхан

Арсен

Қазбек

Дауылбай
Жадыра

Ағажан
Сапар

Бәшен
Сейбек

Айтбай
Айтақ
Тума
Мұңайтбек

Нәби

Мес

Әбілқасым

Абзалхан
Әділхан
Әскө

Әсет
Олжас

Бөде
Баймұрат

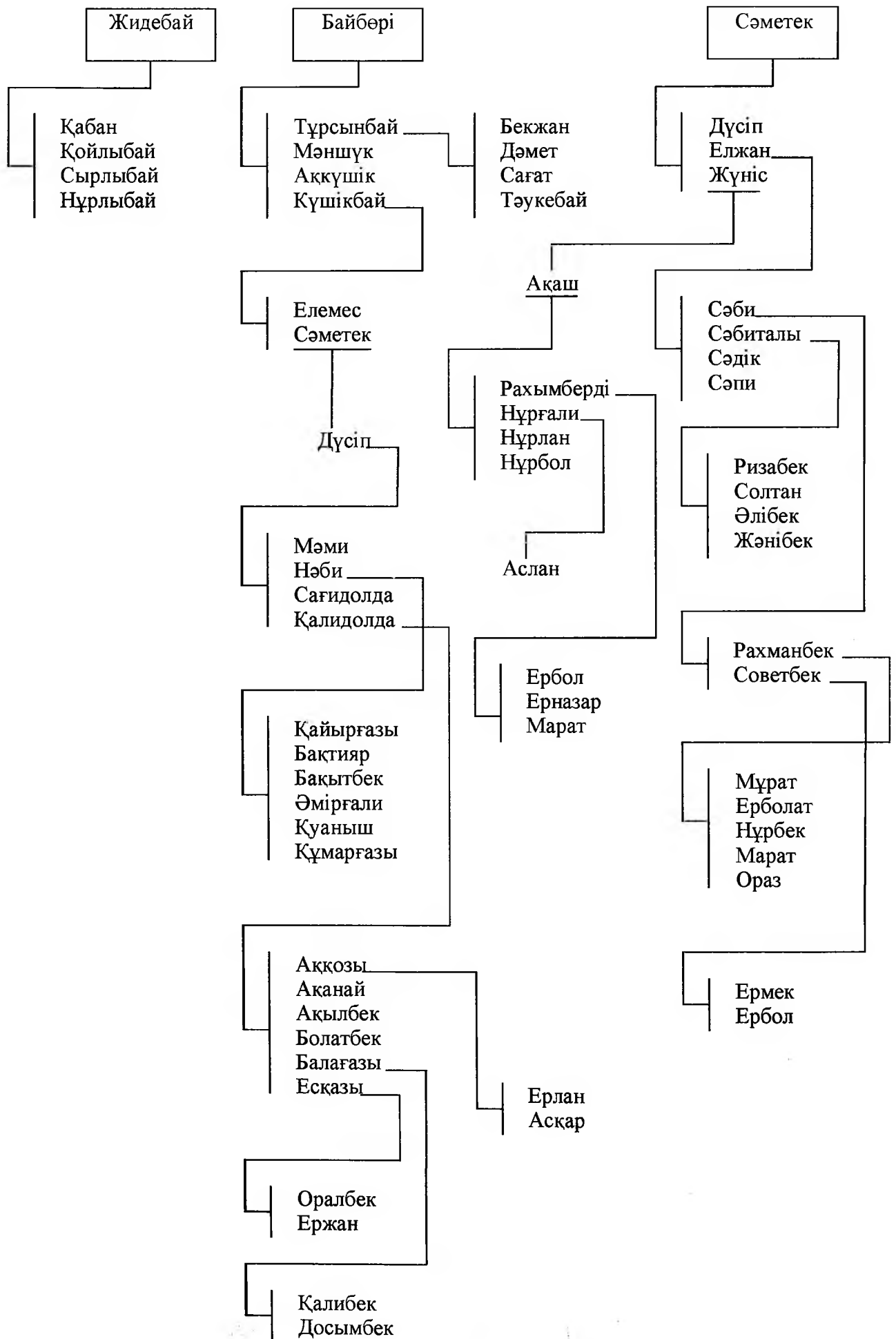
Досқара
Көтібак
Қыстаубай

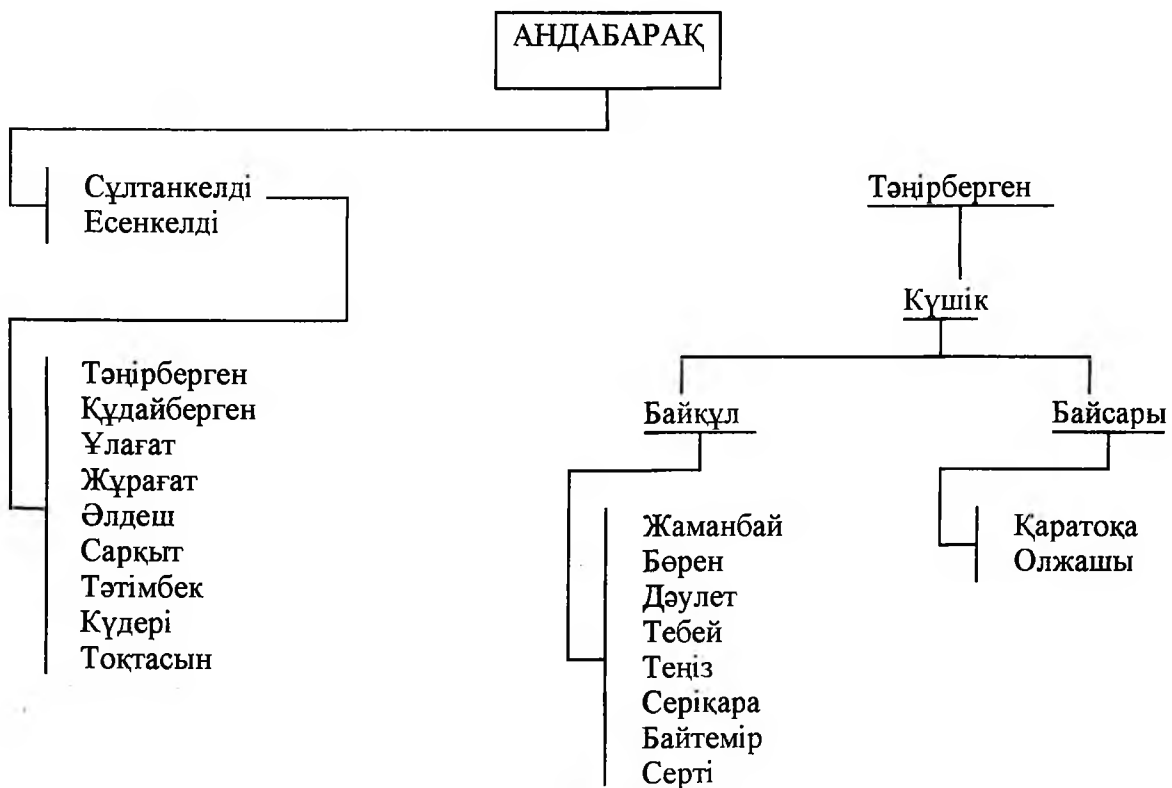
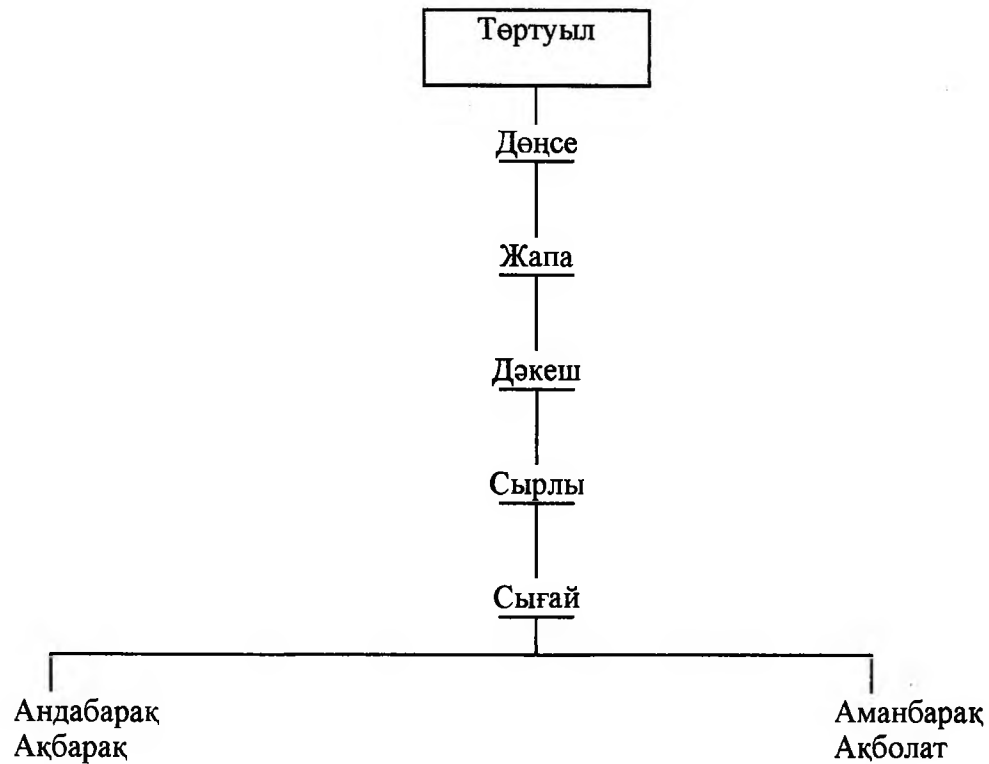
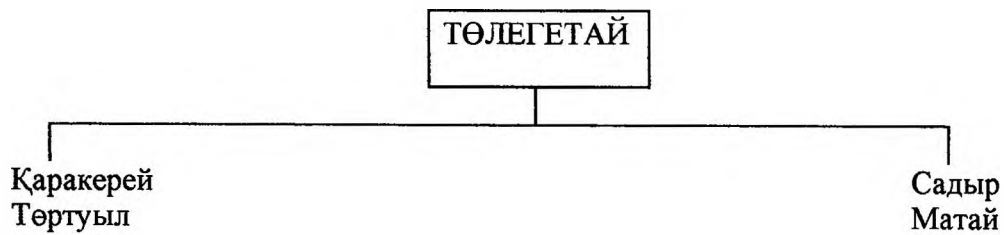
Өсербай
Өзенбай
Аян
Құдабай

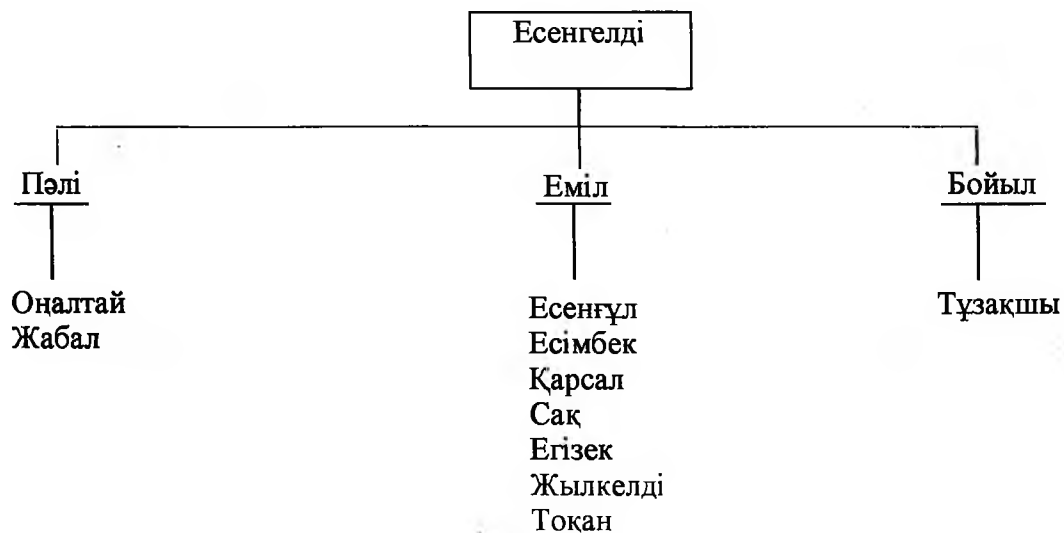
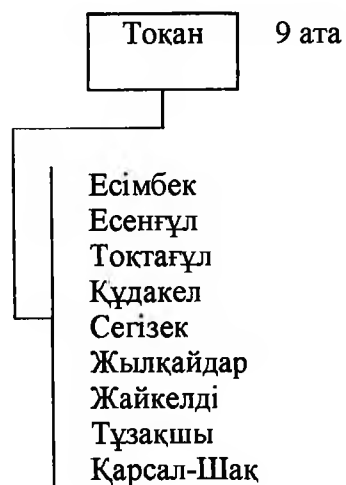
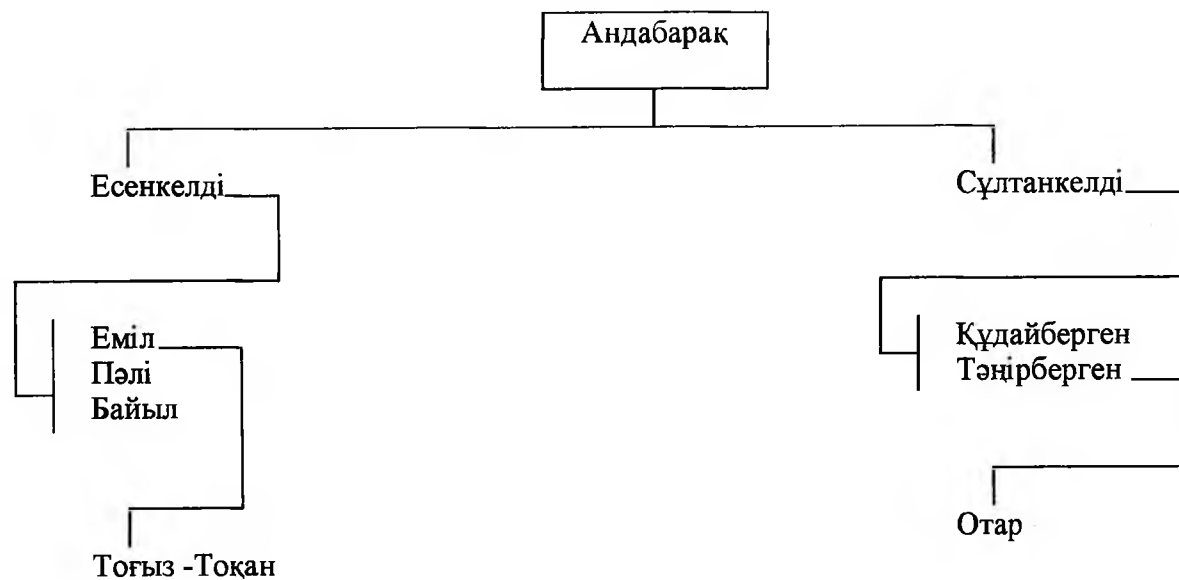
Өскенбай
Есенбай
Ысқақ

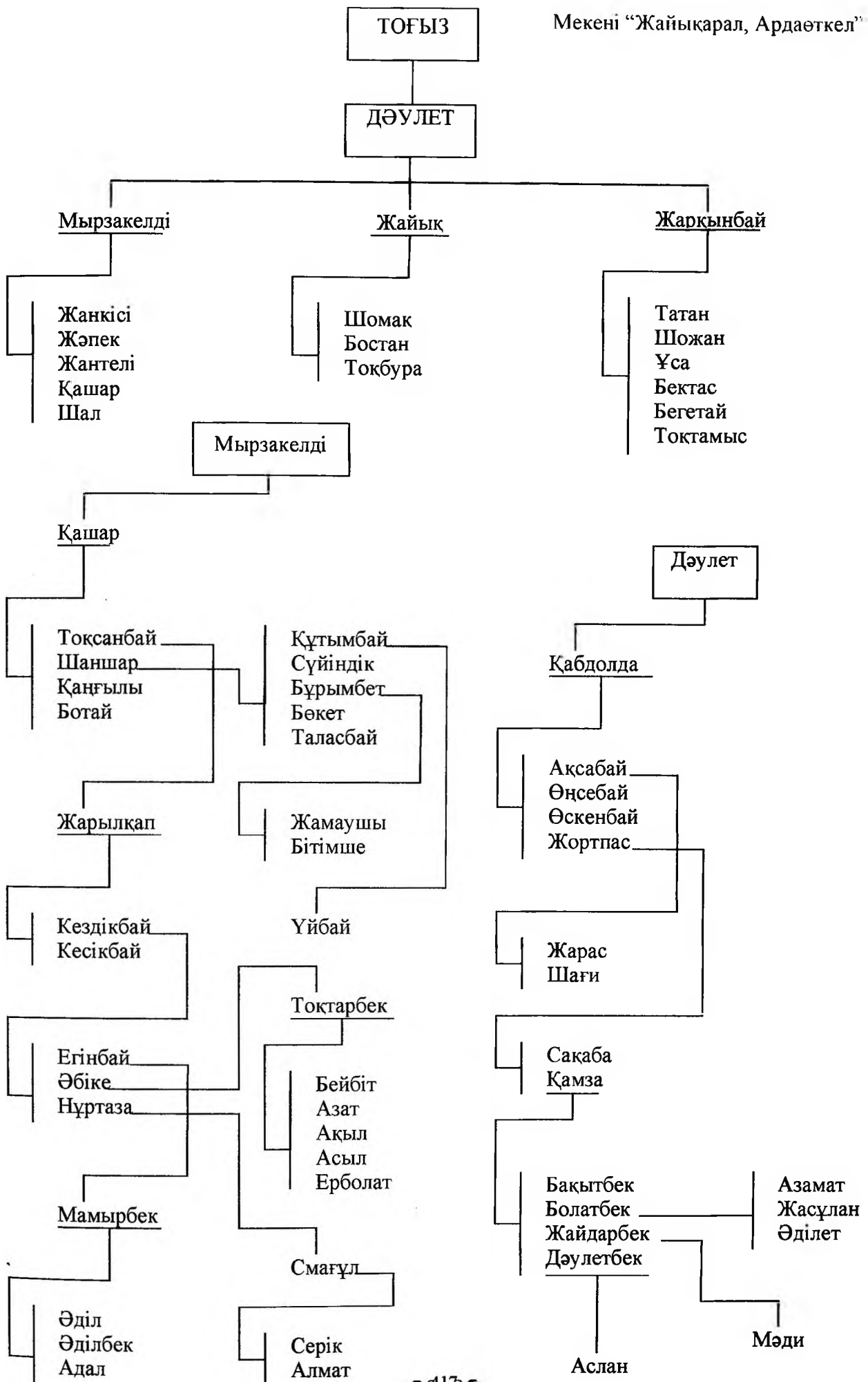
Сейсебай
Әміржан
Санақбек

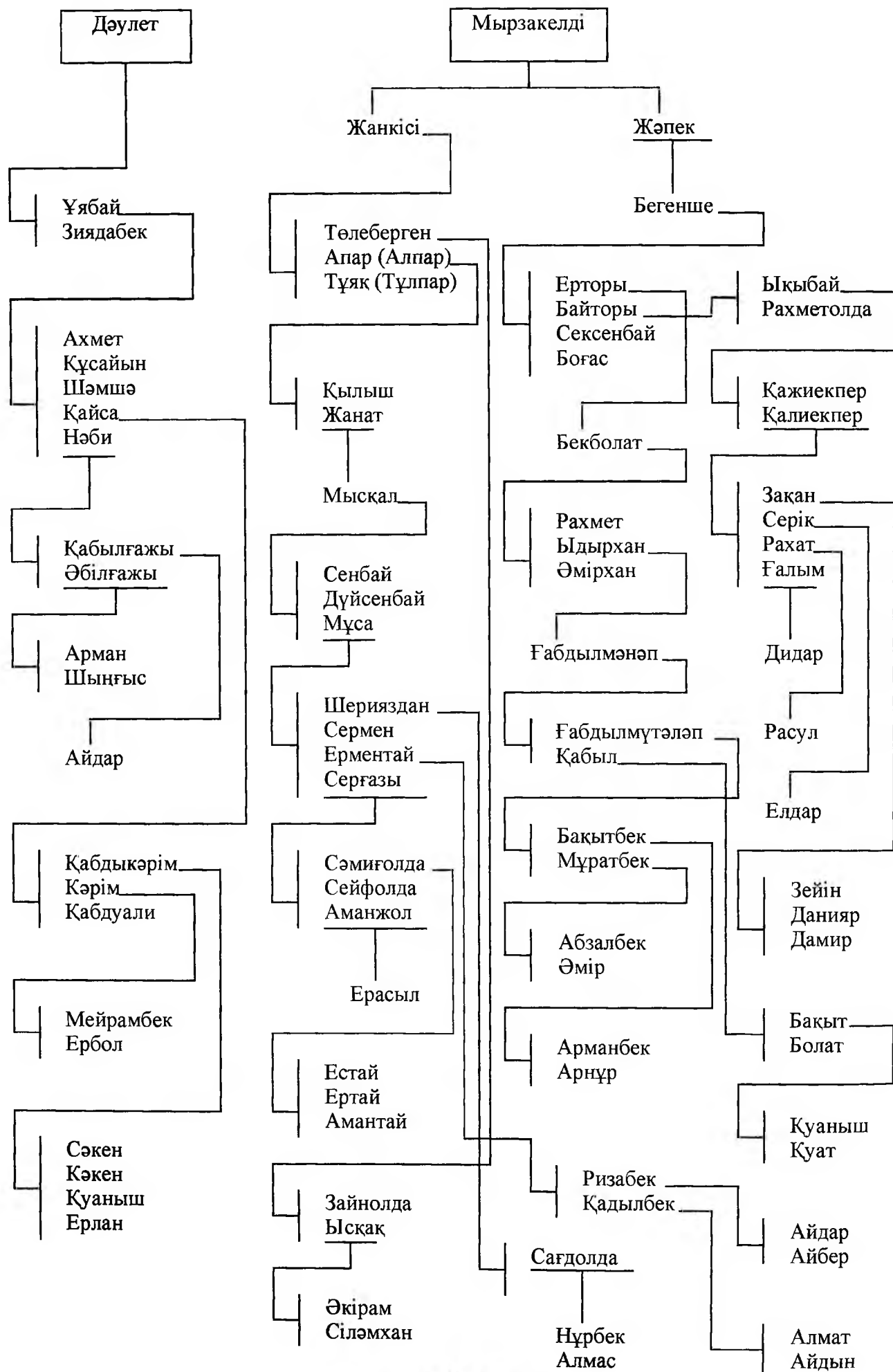
Айдарбек
Мейрамбек
Самалбек
Алтай
Сайлау

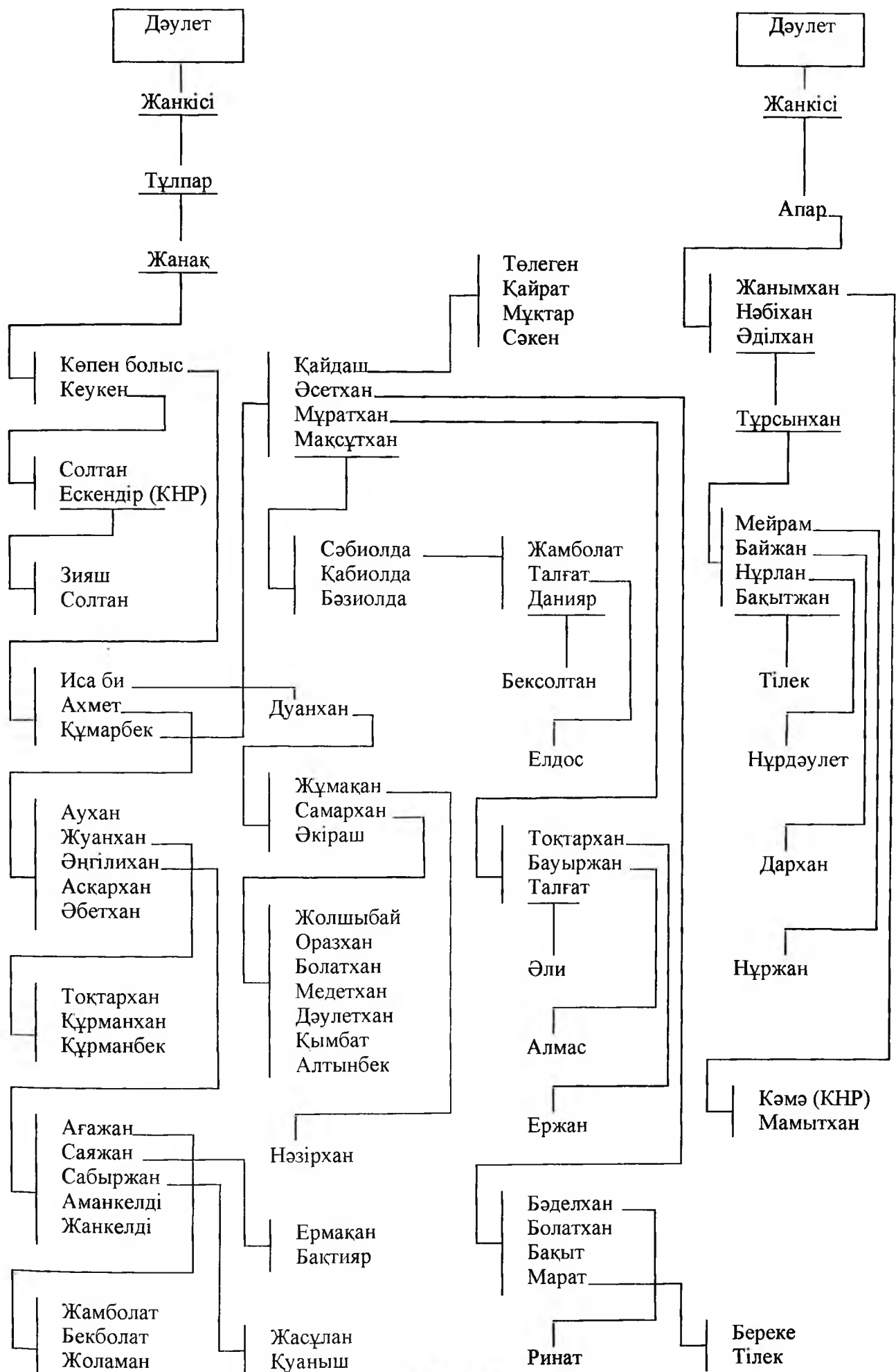

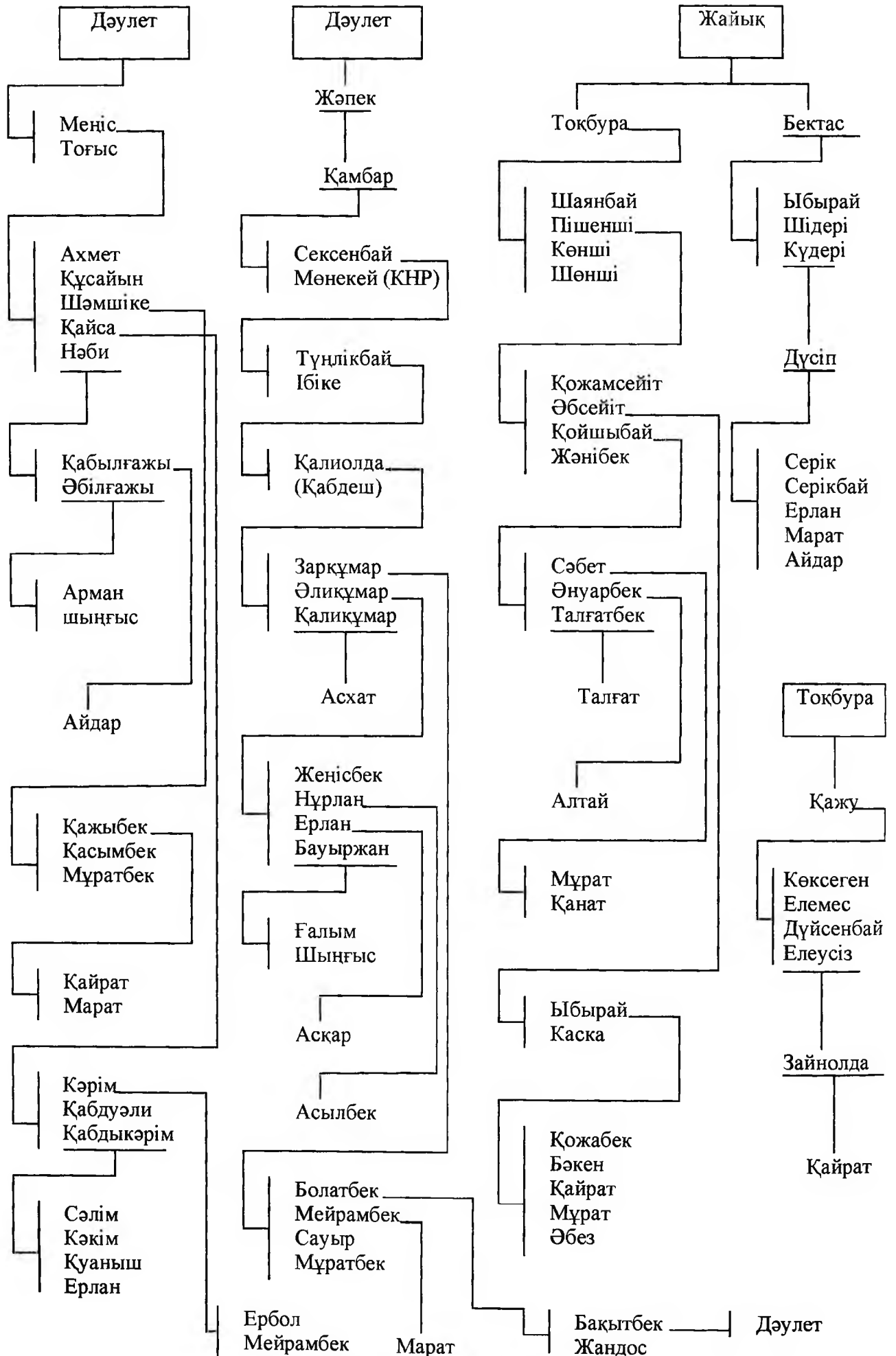

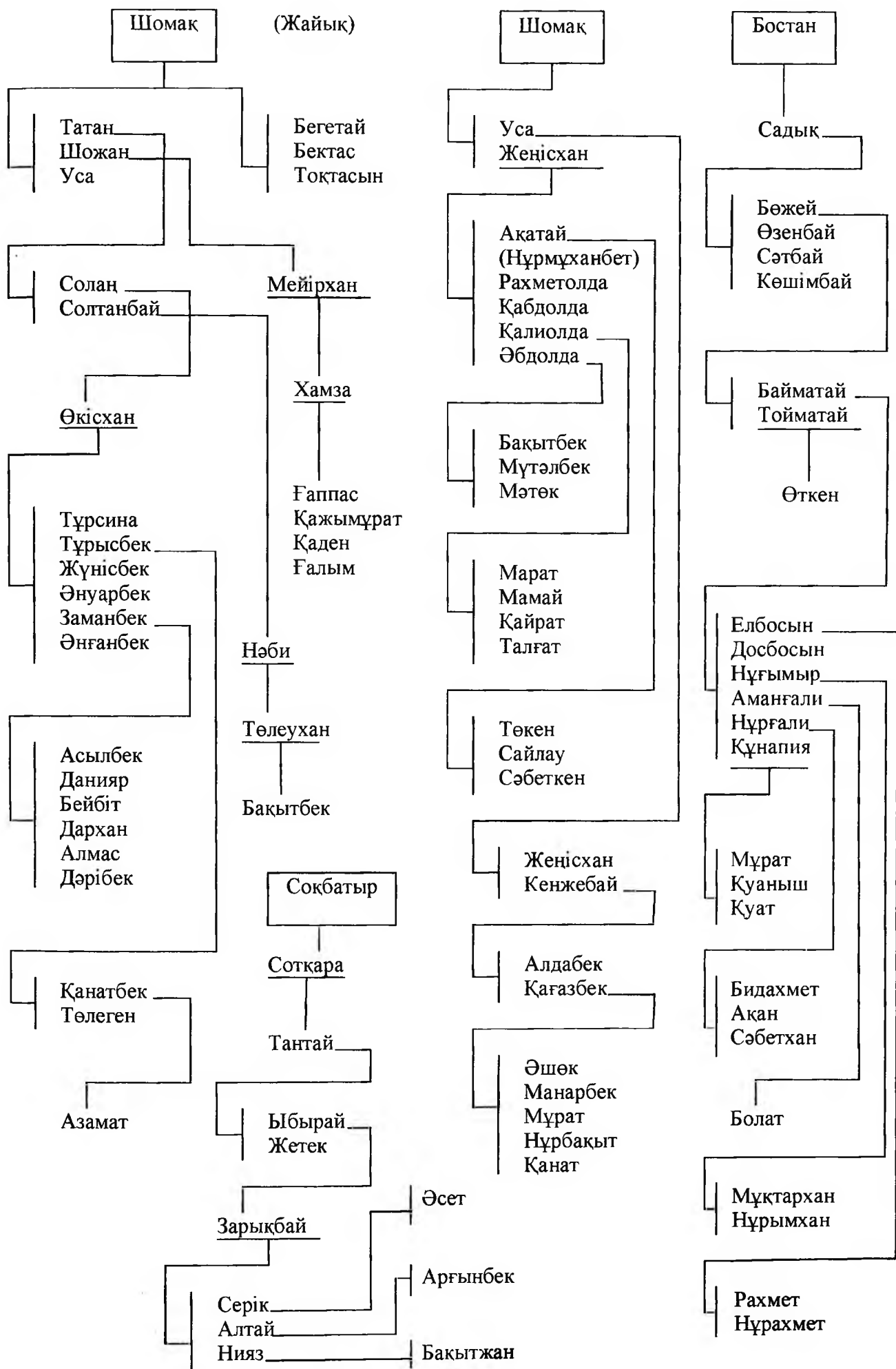

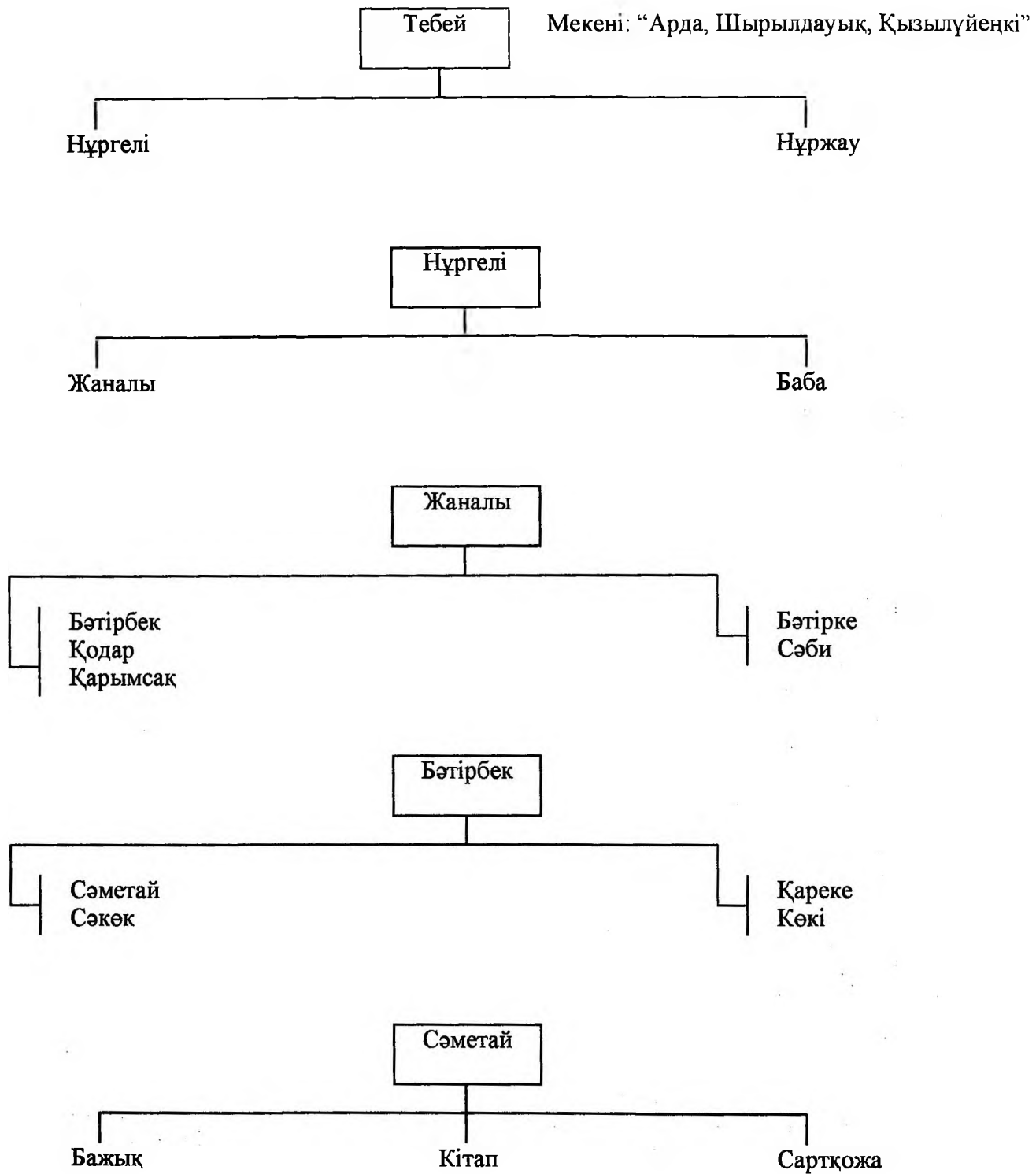

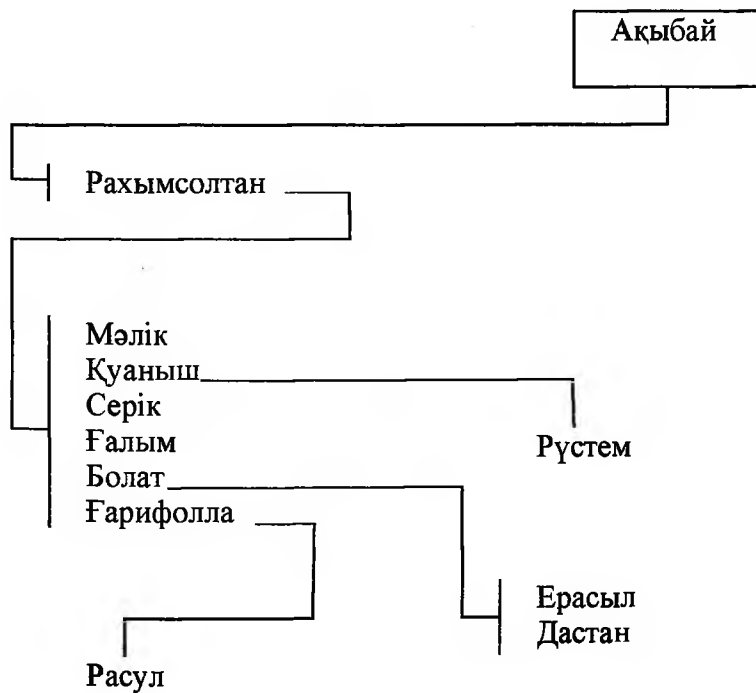
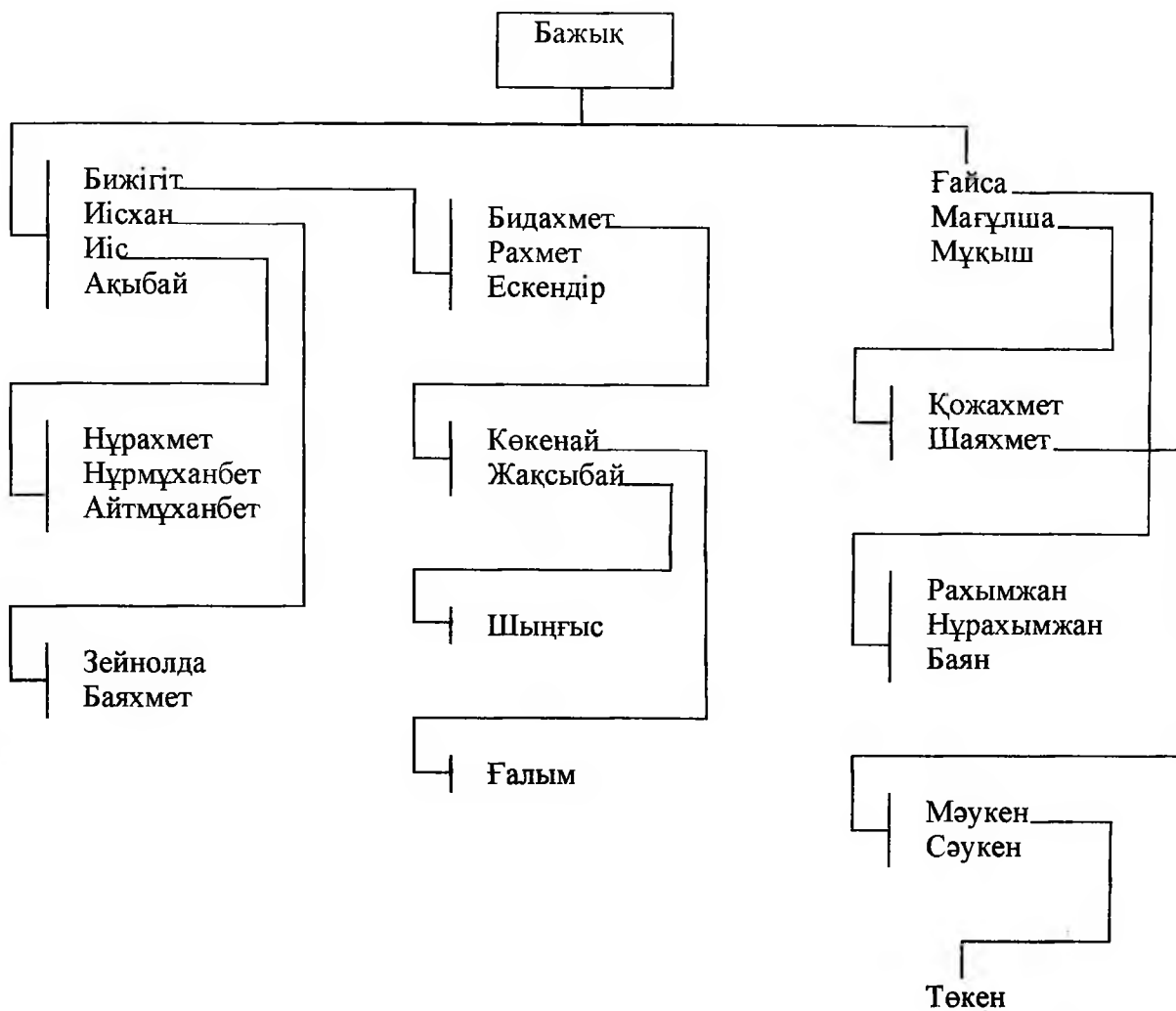

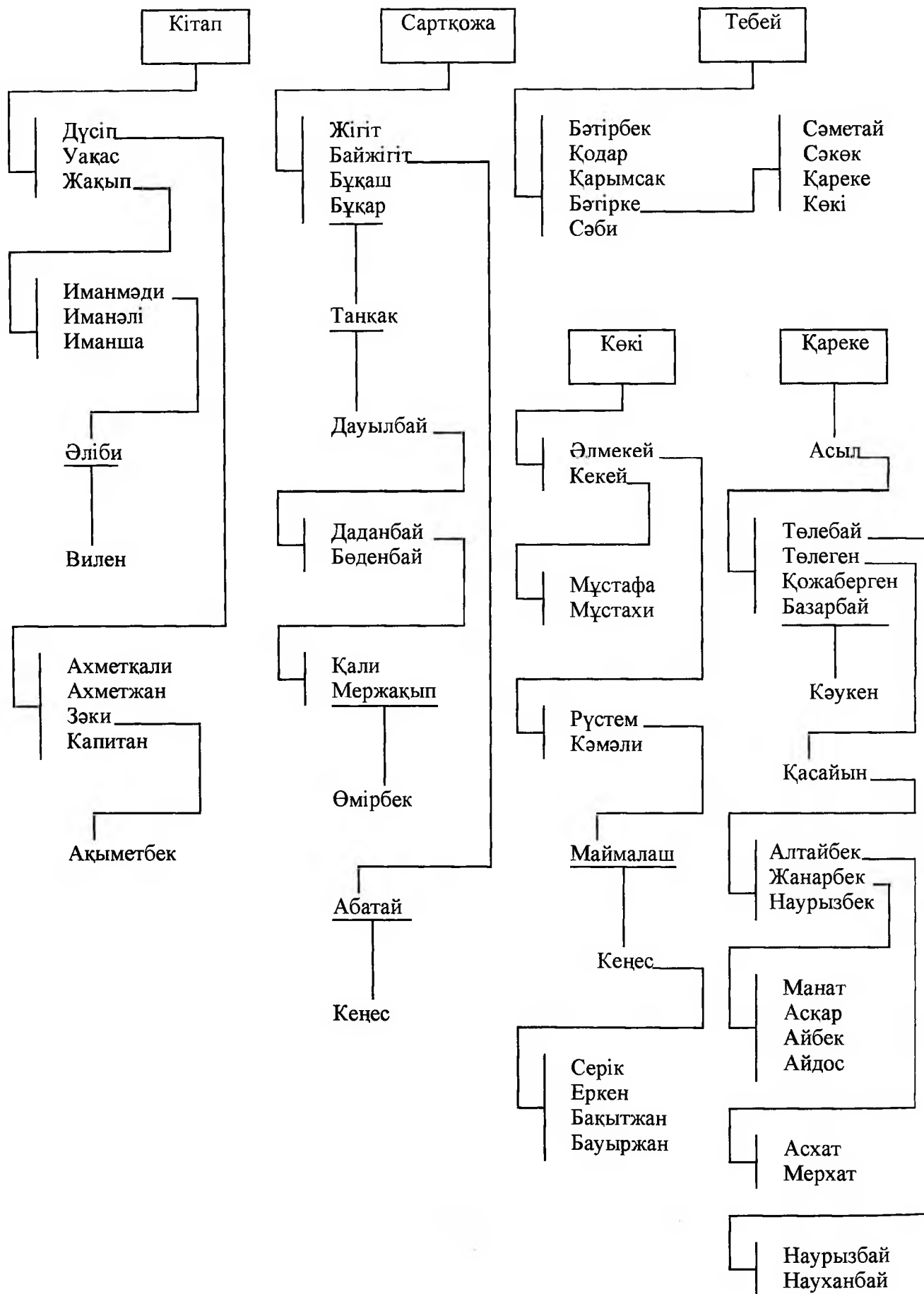

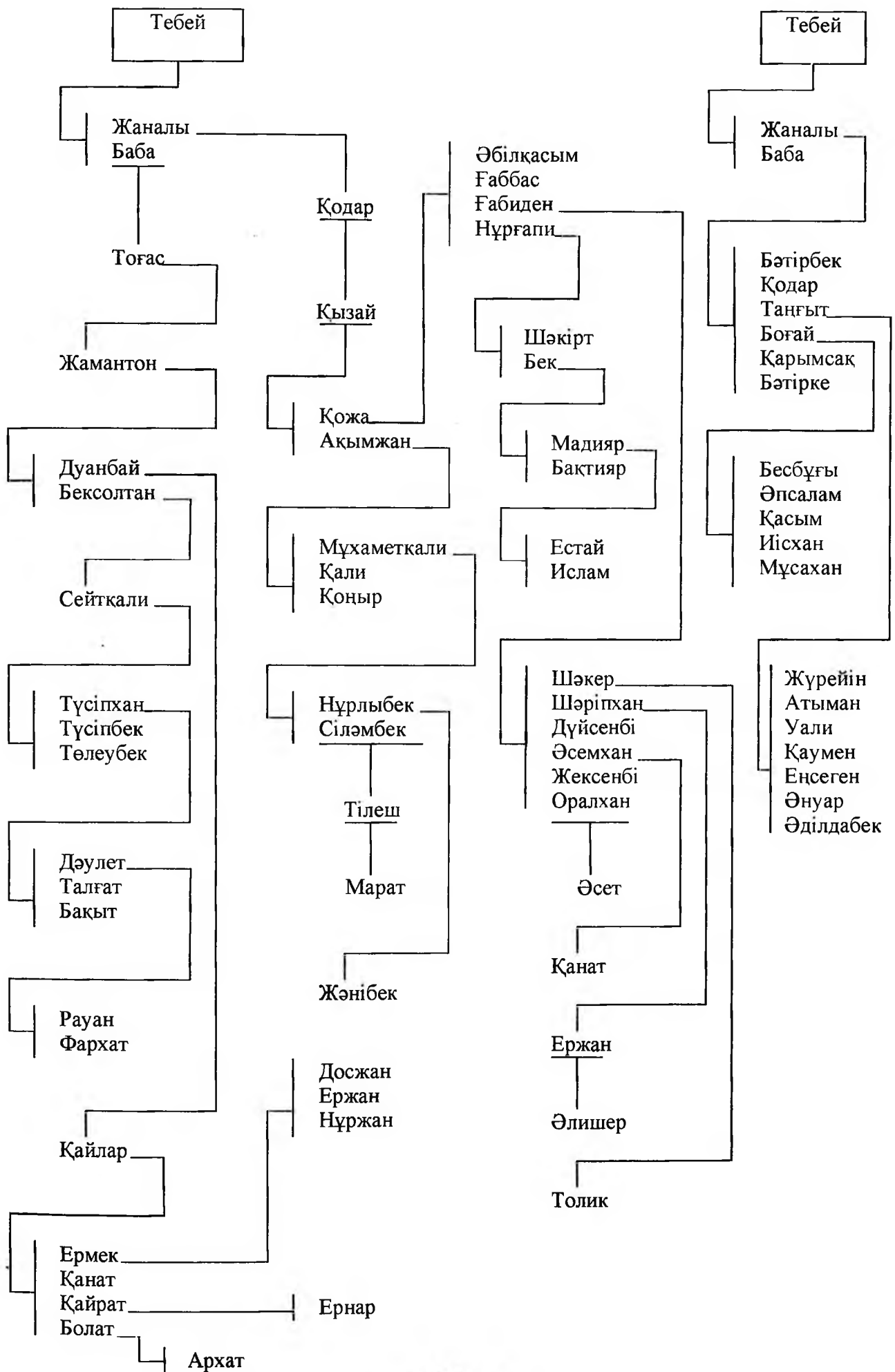

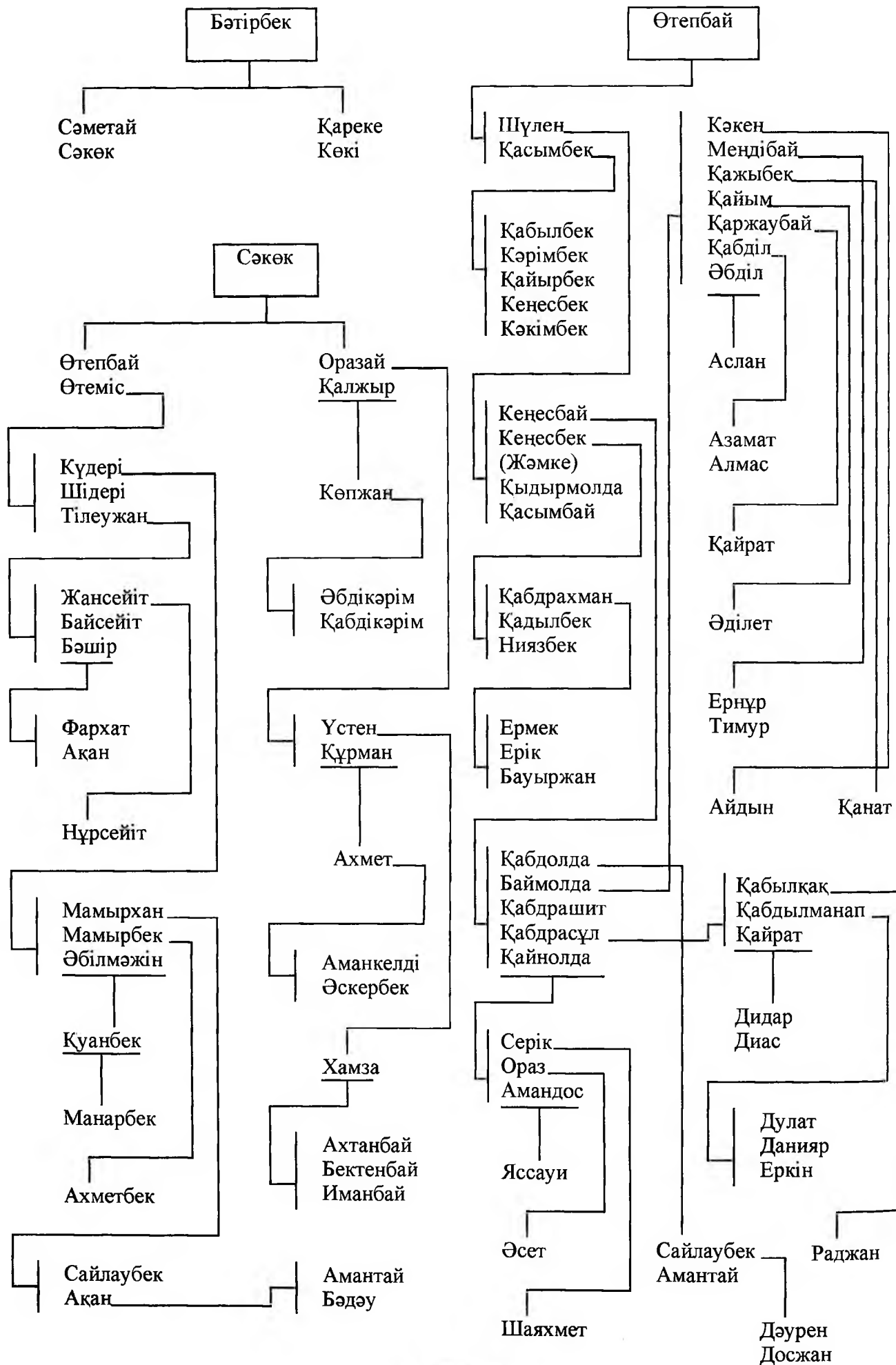

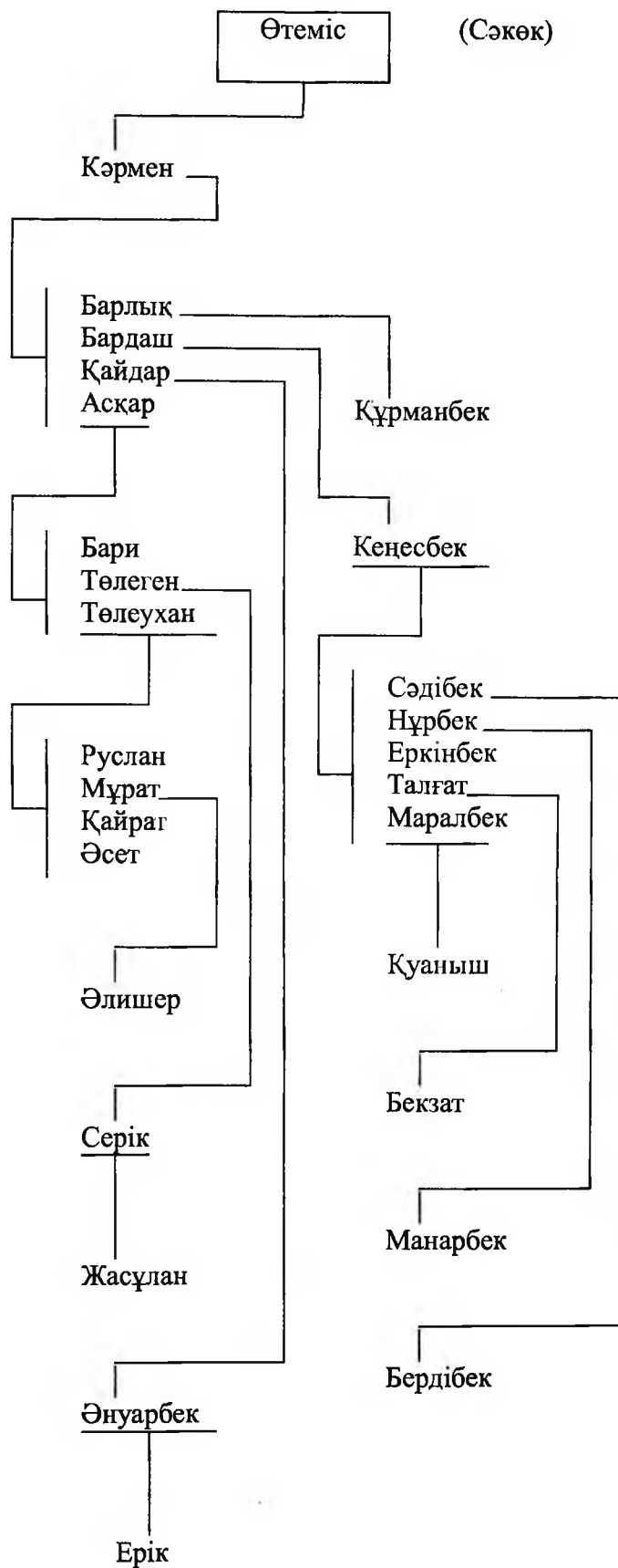

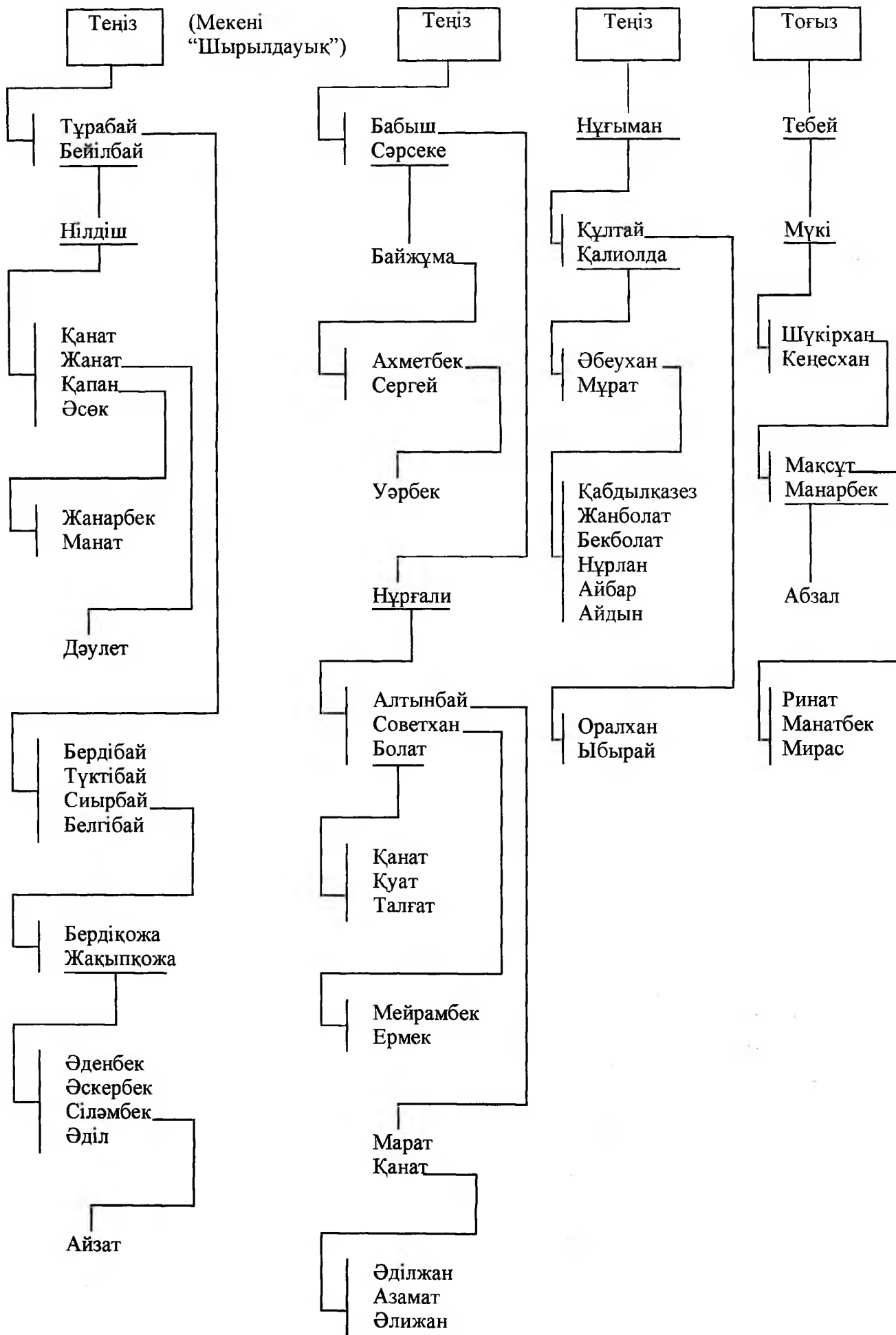

Жаманбай

(Мекені “Дұзағаш”)

Бұғыбай
Қалыбай
Атеке

Тоқбай
Төлеміс

Атеке

Тоғай
Өзбай
Асауке
Кекіл
Көзжан

Қабылан
Қосым

Қаби
Ыбырай
Мұқажан

Қайролда
Дәуіт

Қасенхан

Шаян
Макым
Бидолла

Адак
Күмісбек
Қарқынбек

Бошай
Уай

Қадыл

Ауан
Шәла
Мәукен

Ақан

Құрман
Сапар
Нұралы

Әділ

Ахметжан
Қален
Ырысжан

Дуан

Қайрат
Сарқыт
Еркінбек
Жарқынбек

Серікбек

Сәменбек

Смағұл
Бөден
Зиған

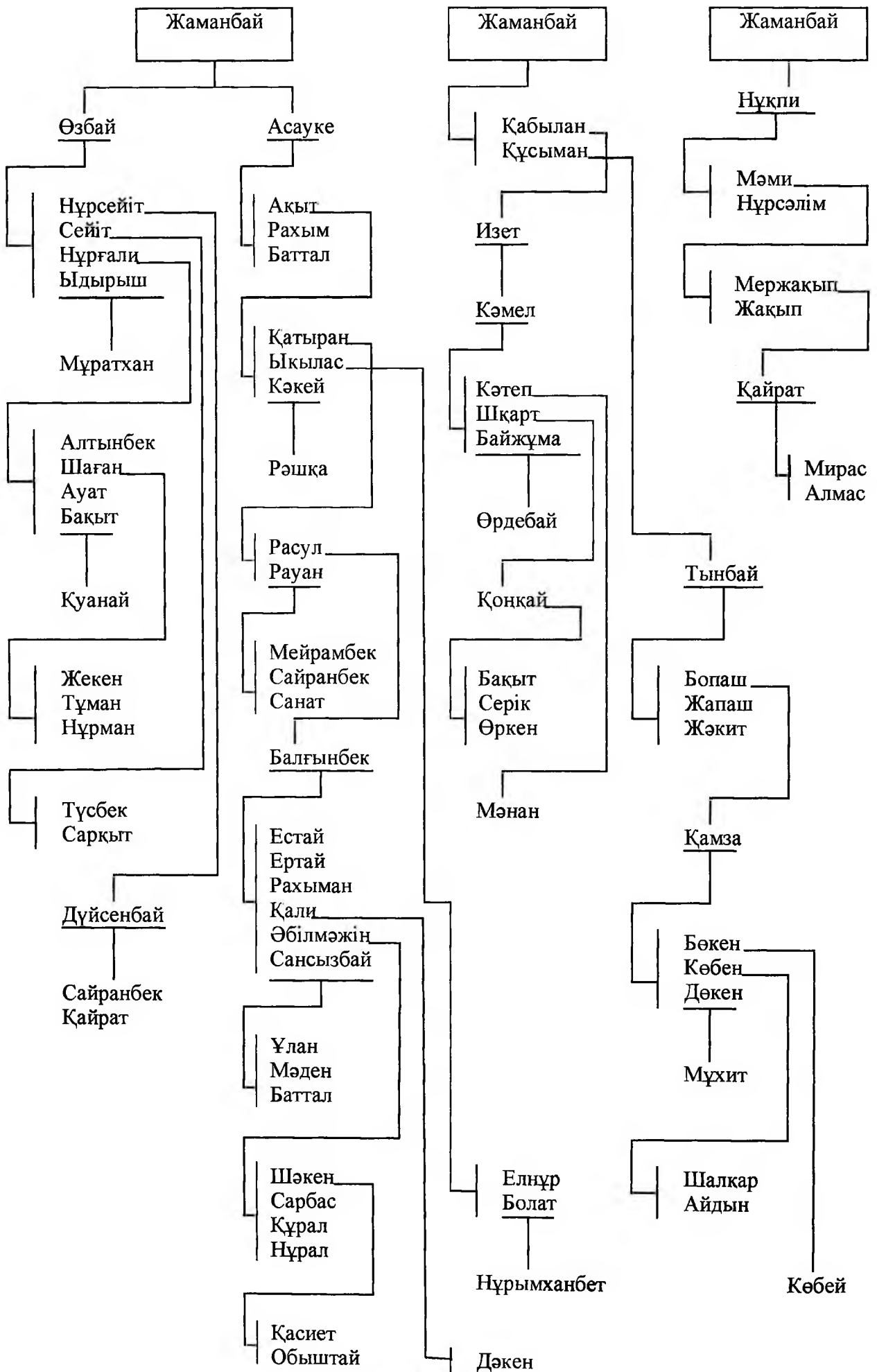
Айзек
Шабан

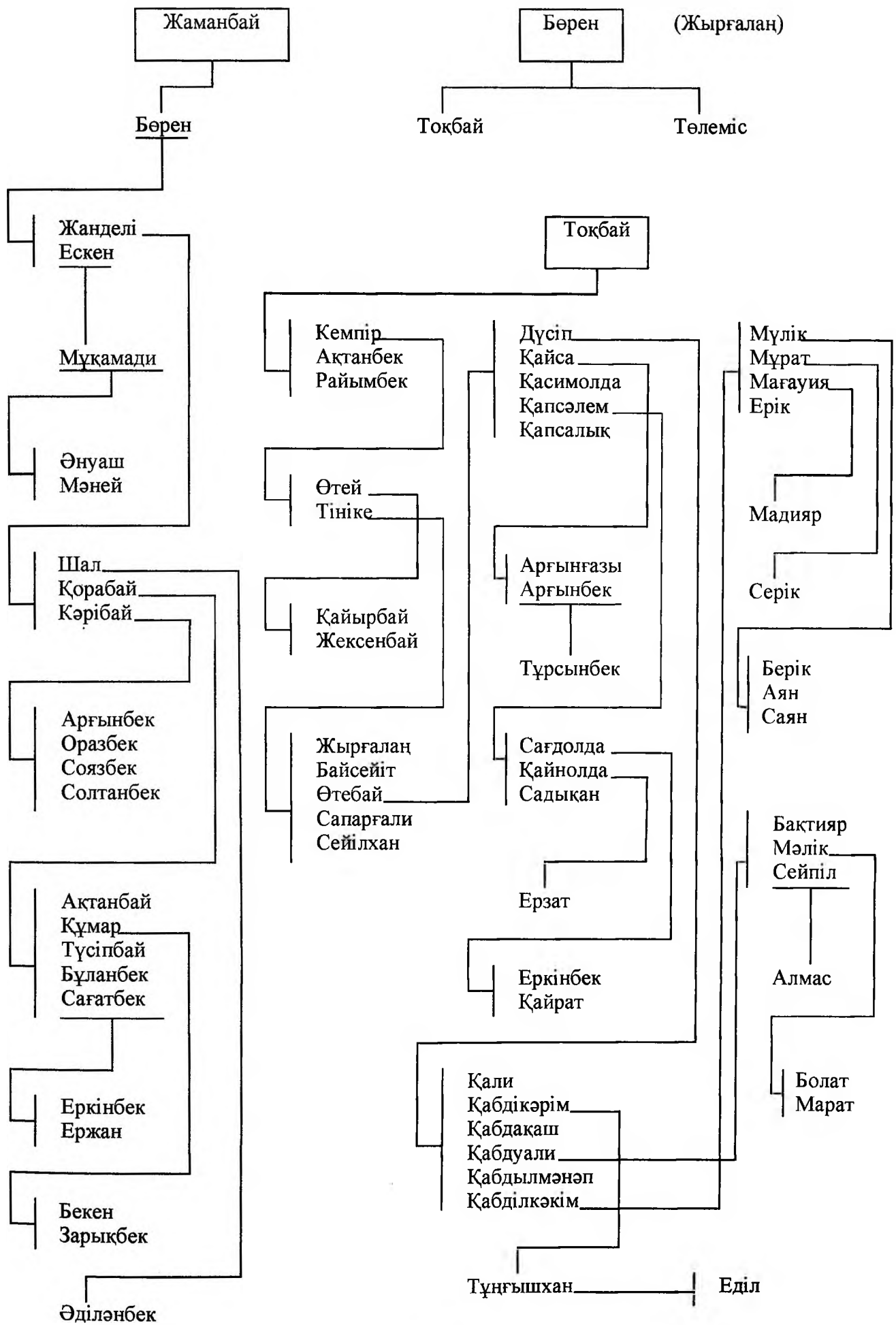
Мастерхан

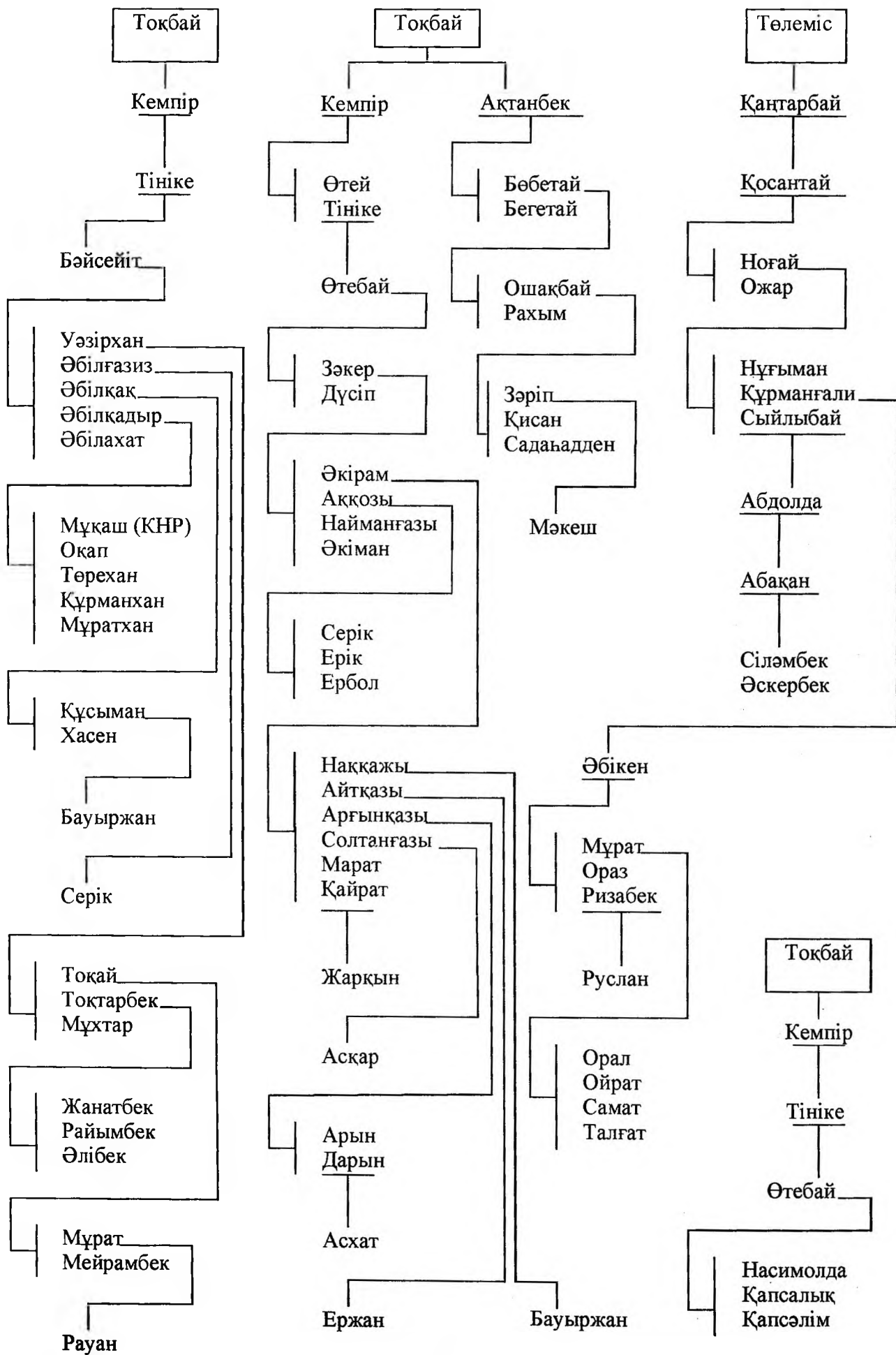
Адак

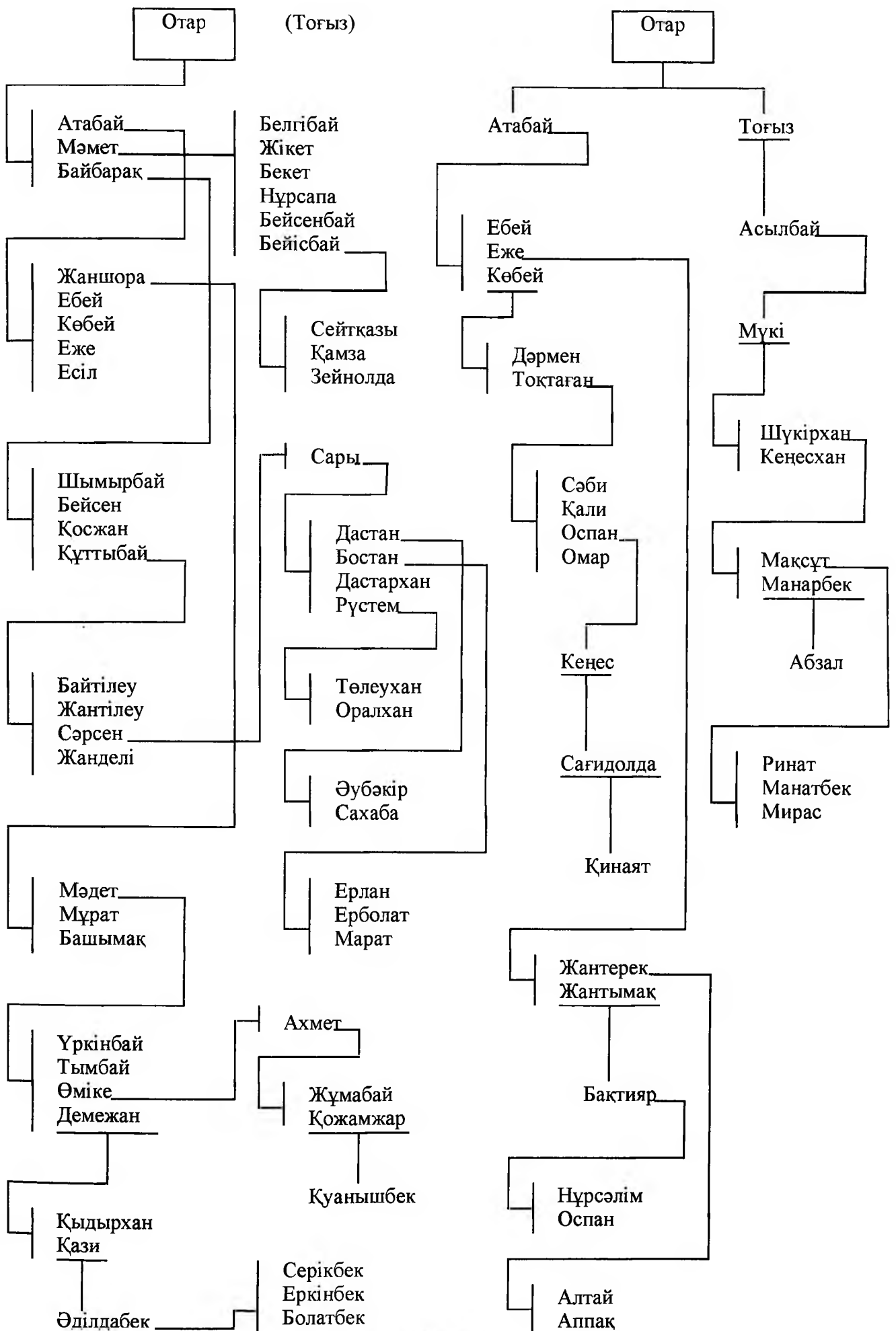
Өркенхан
Өмірбек

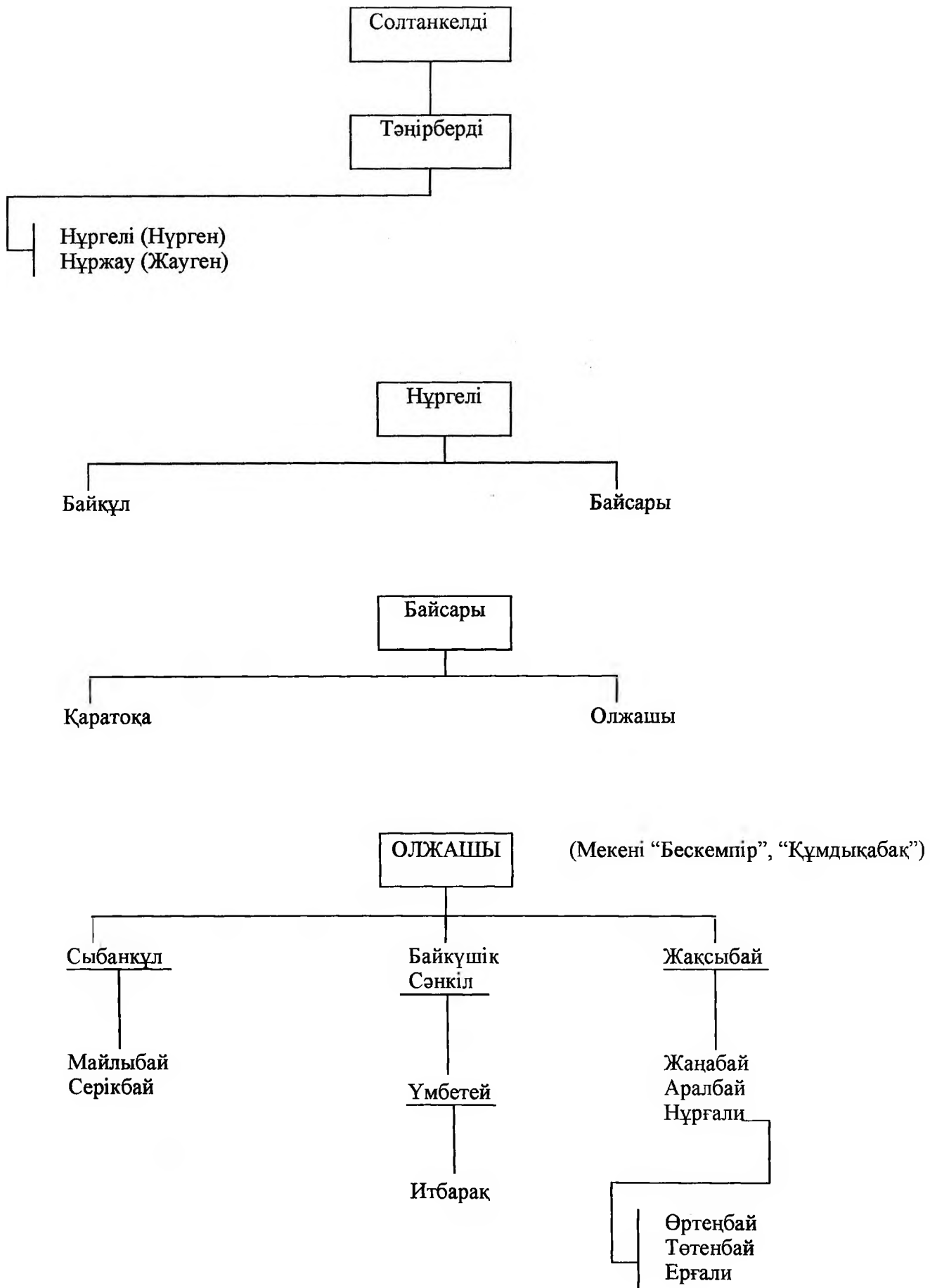
Қайрат
Жарқын
Өрден
Мензиған

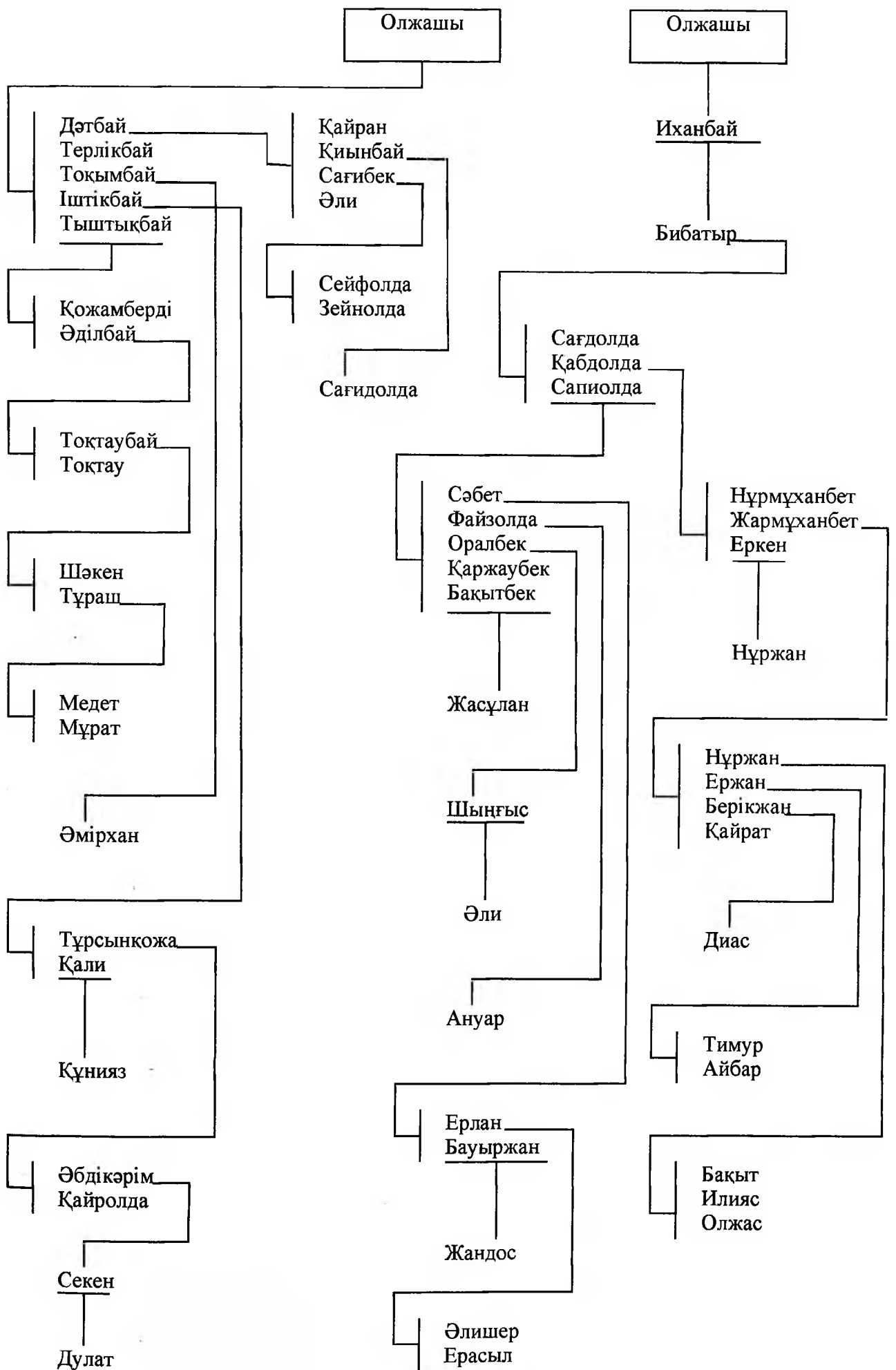

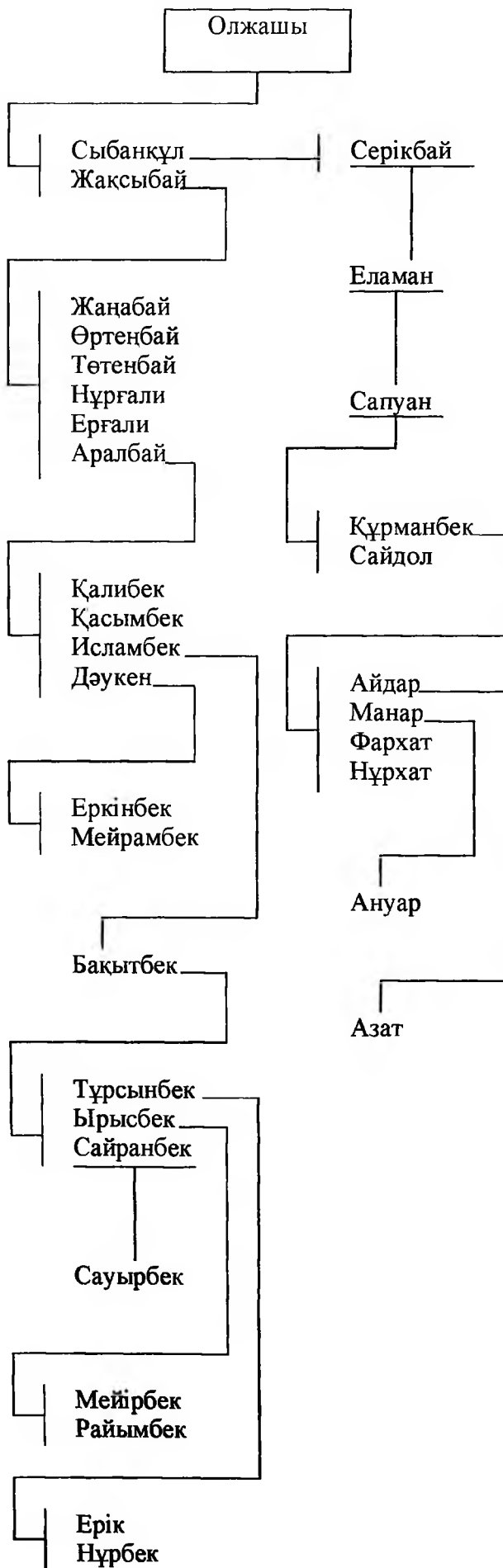

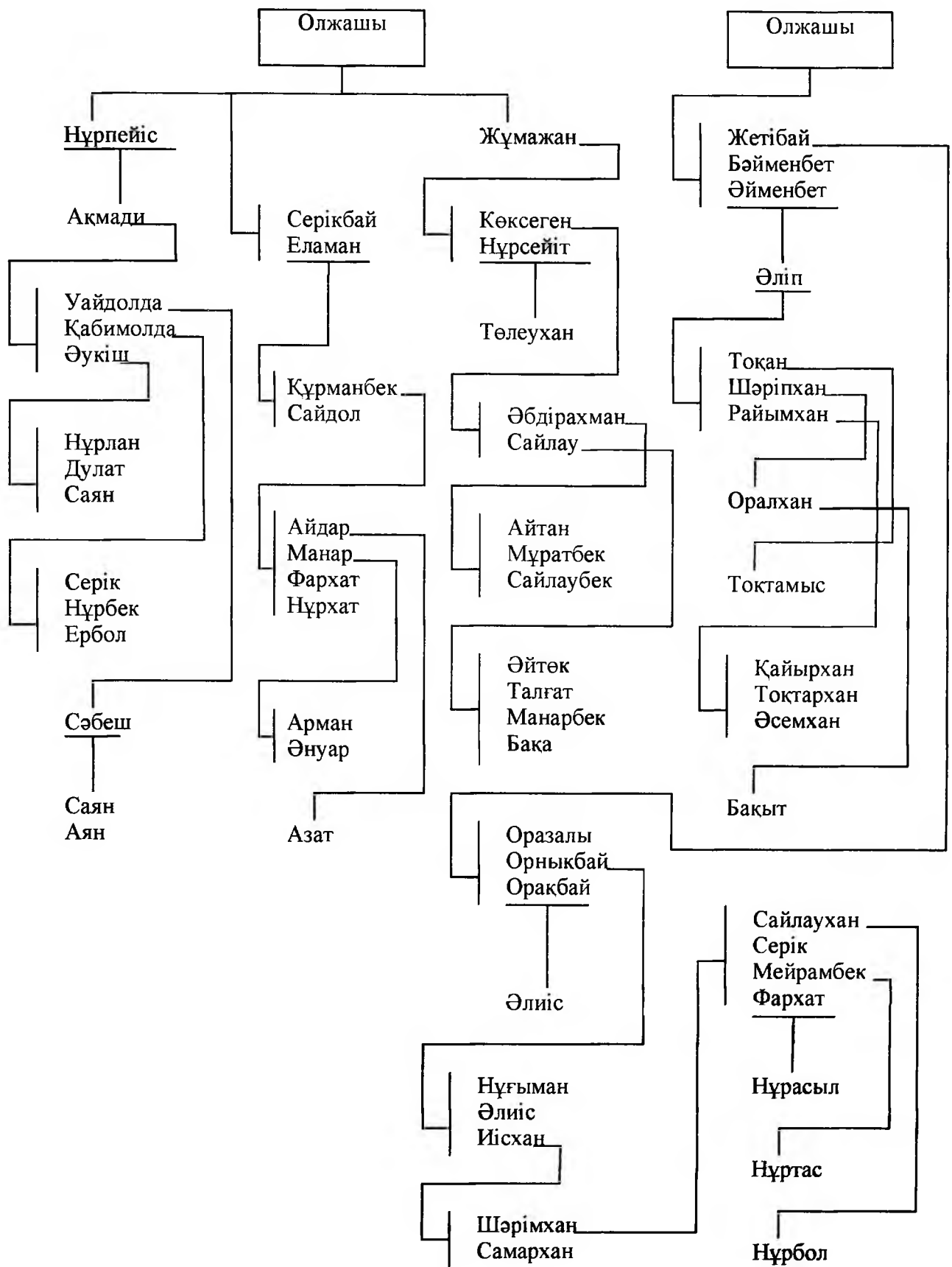

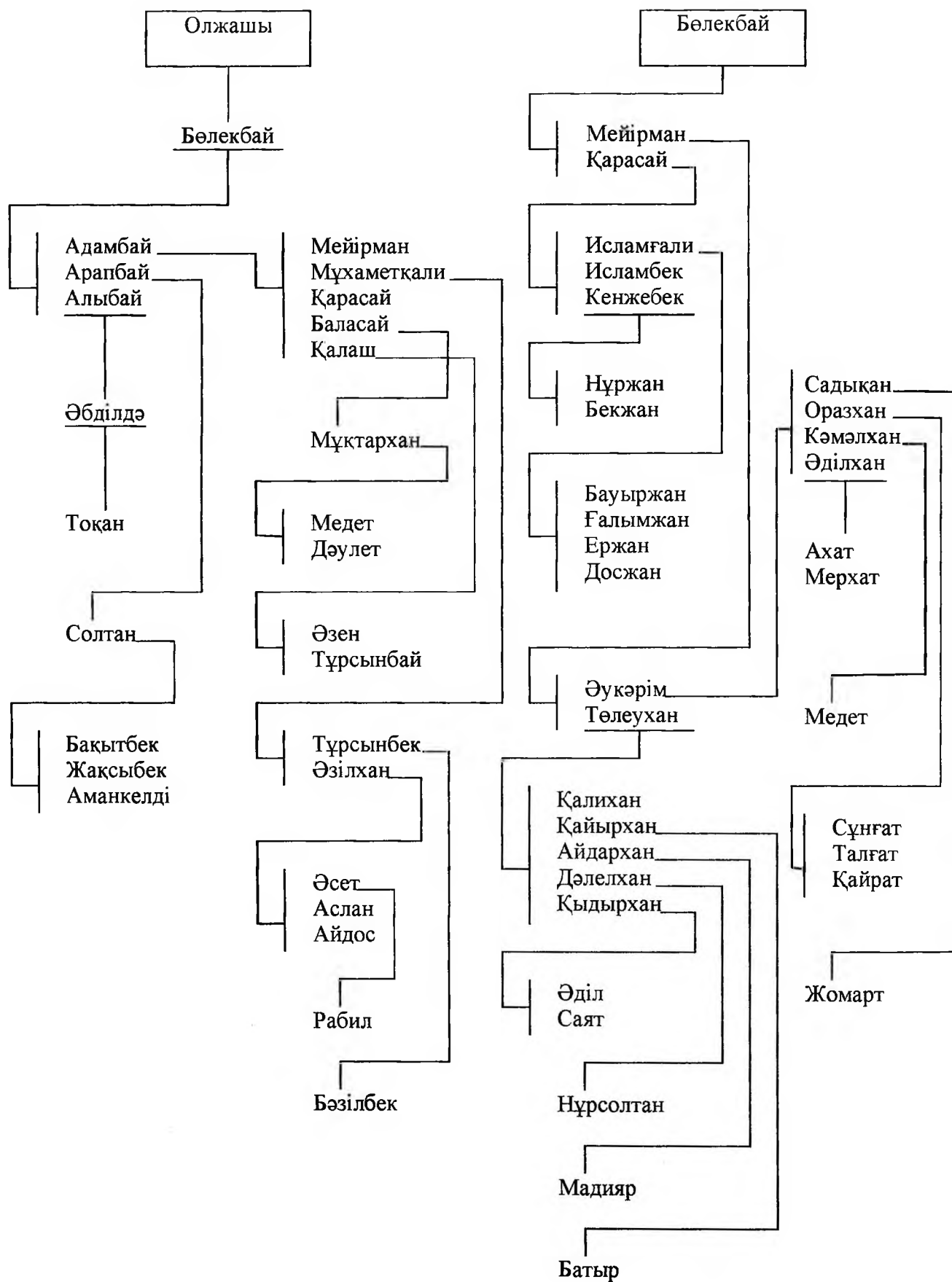

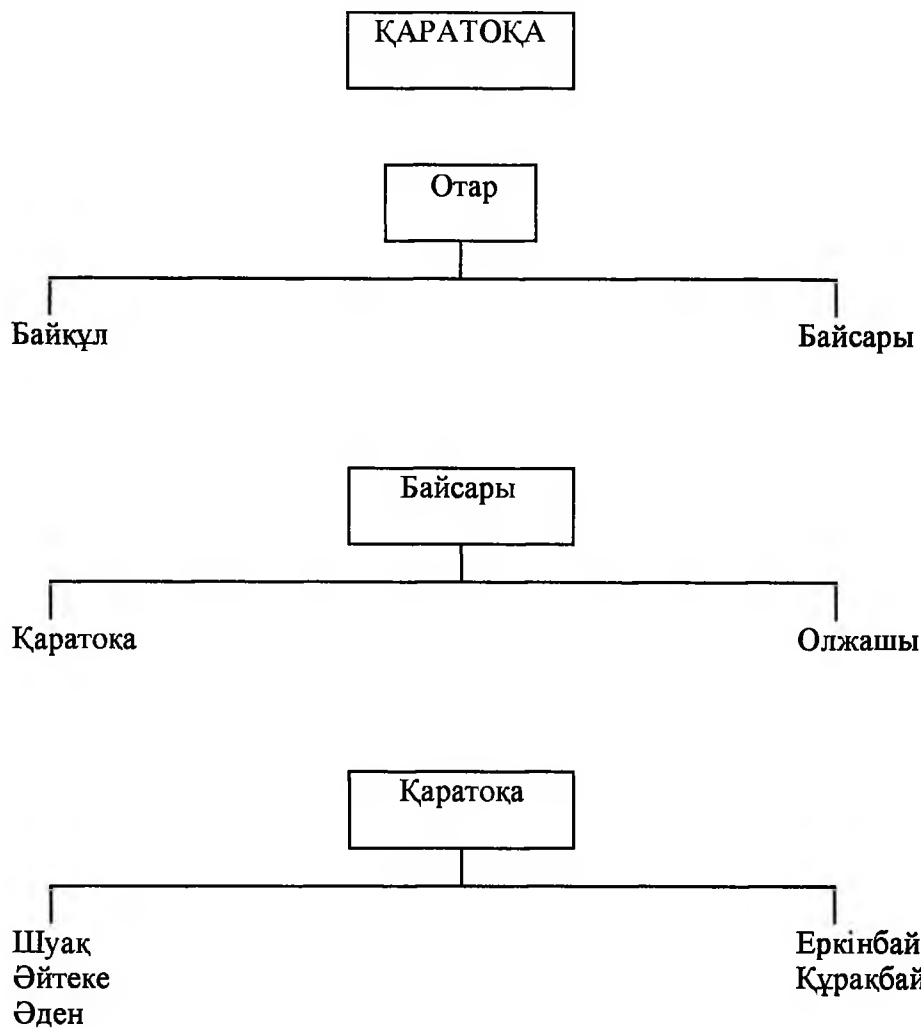

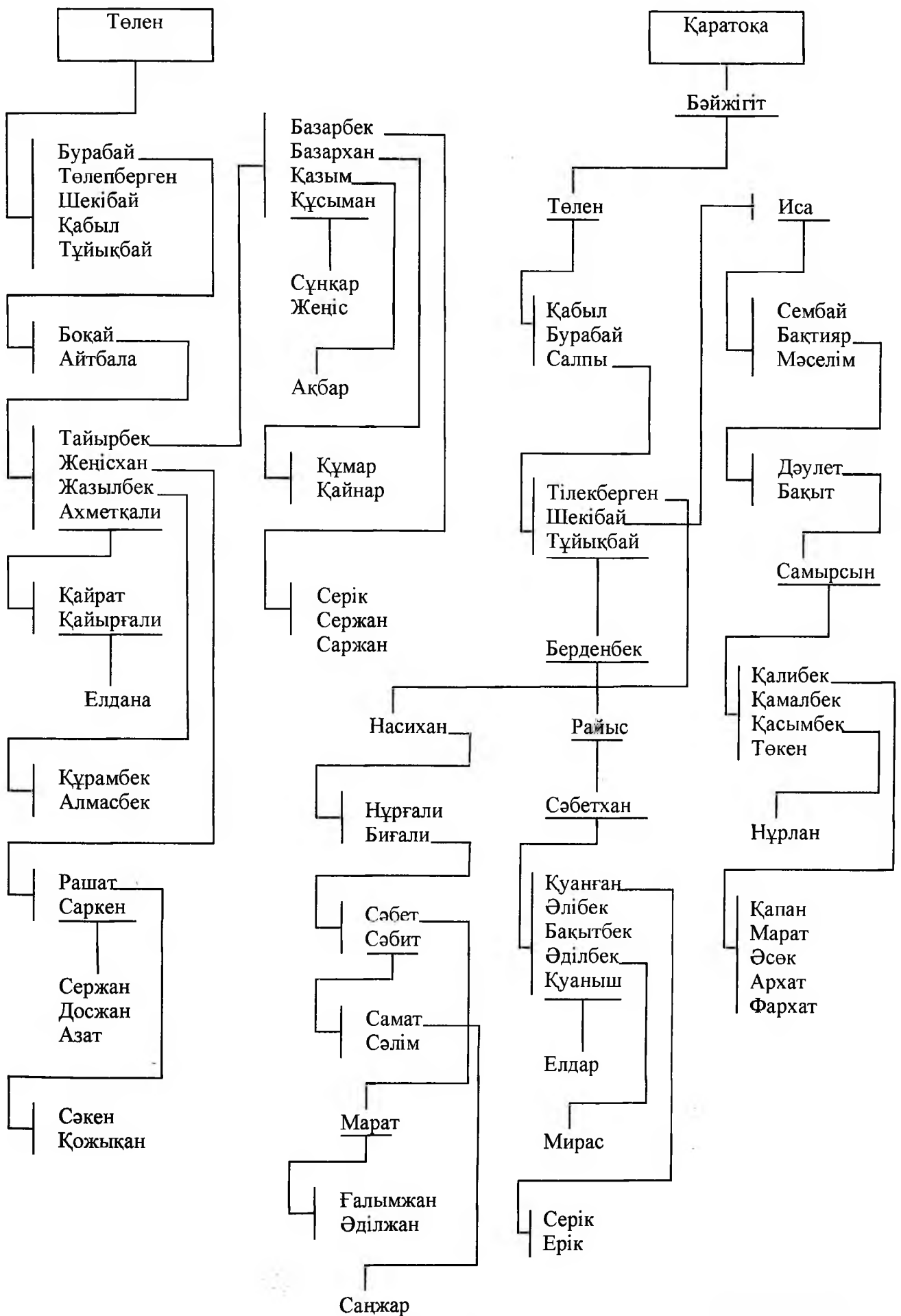

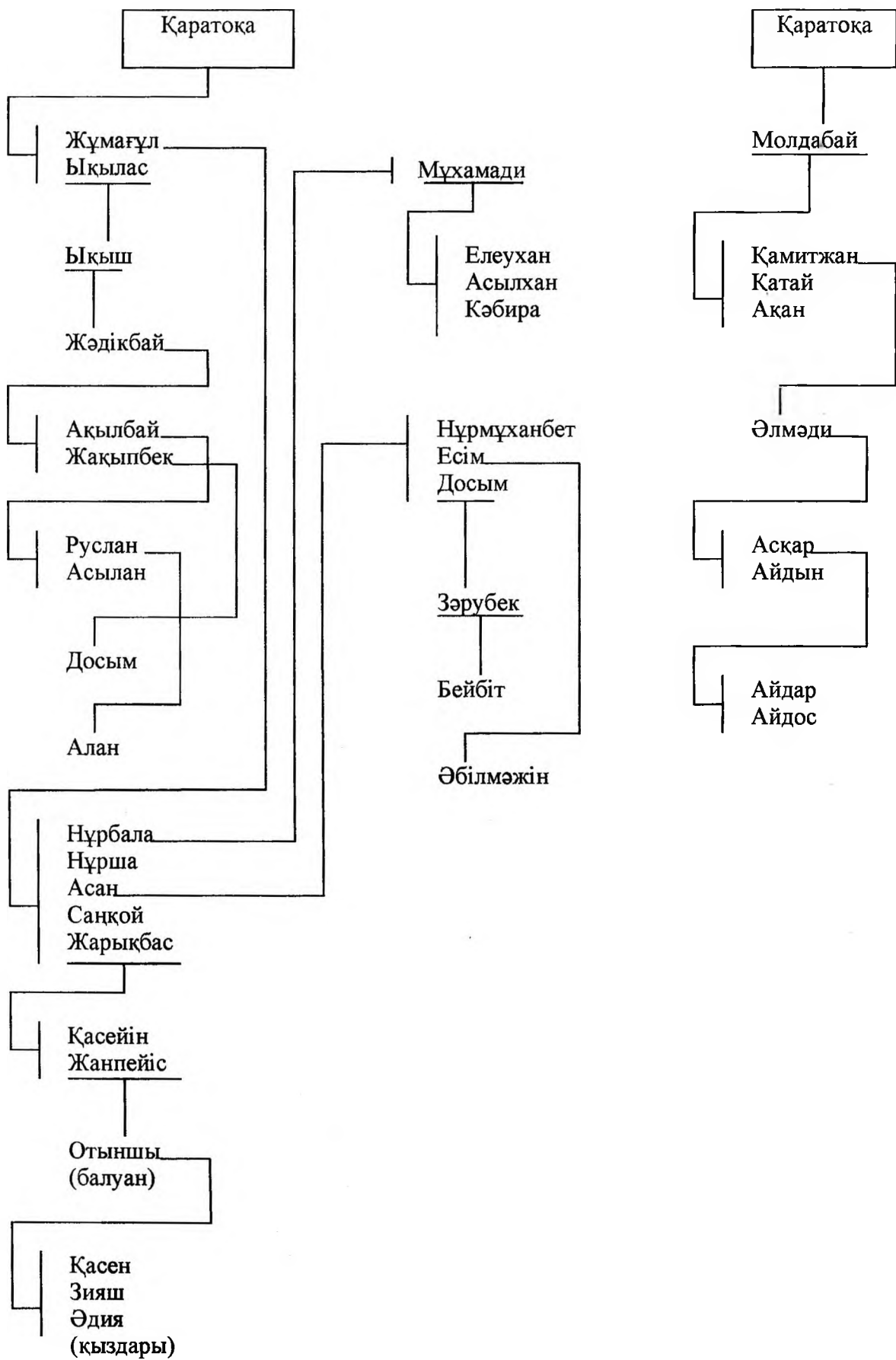

СЕРІҚАРА

(Қоңысы Атсалған, Бәрекелді)

Айнатай

Сарыбай
Дәрібай
Бармак
Қайдар

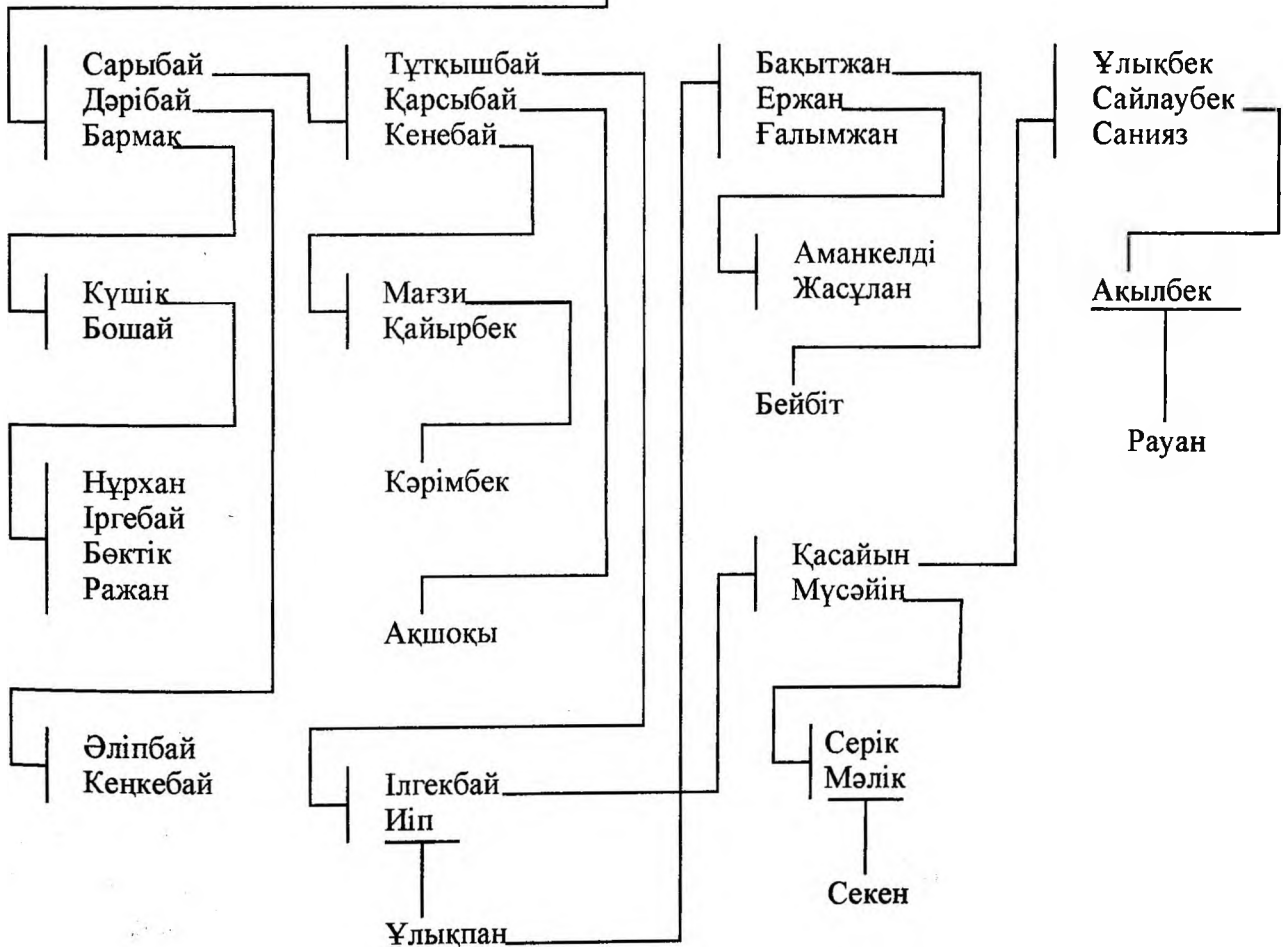
Мошқа (Мөке)
Жантоқ
Жұрын
Жүрне

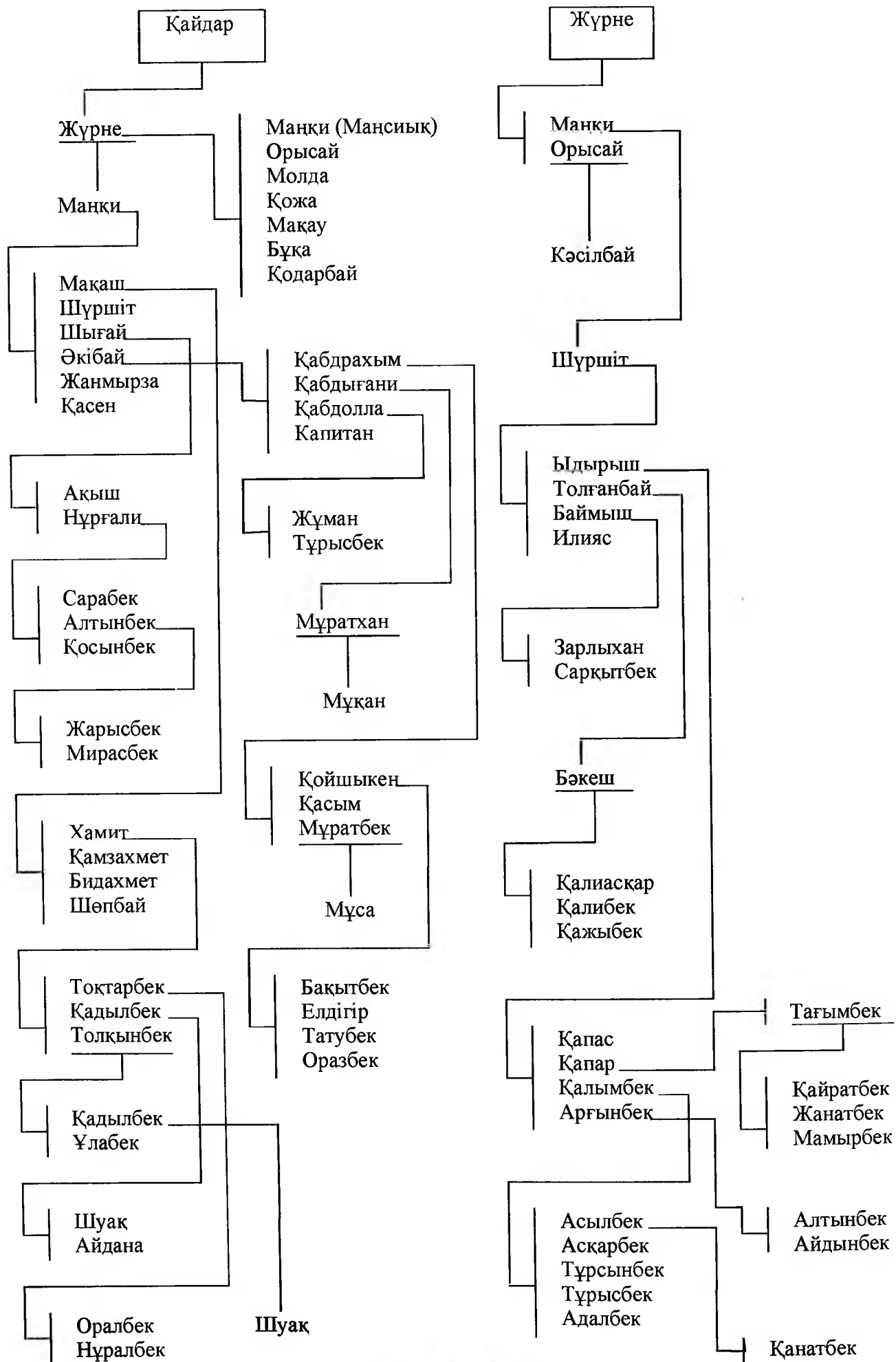
Жүрне

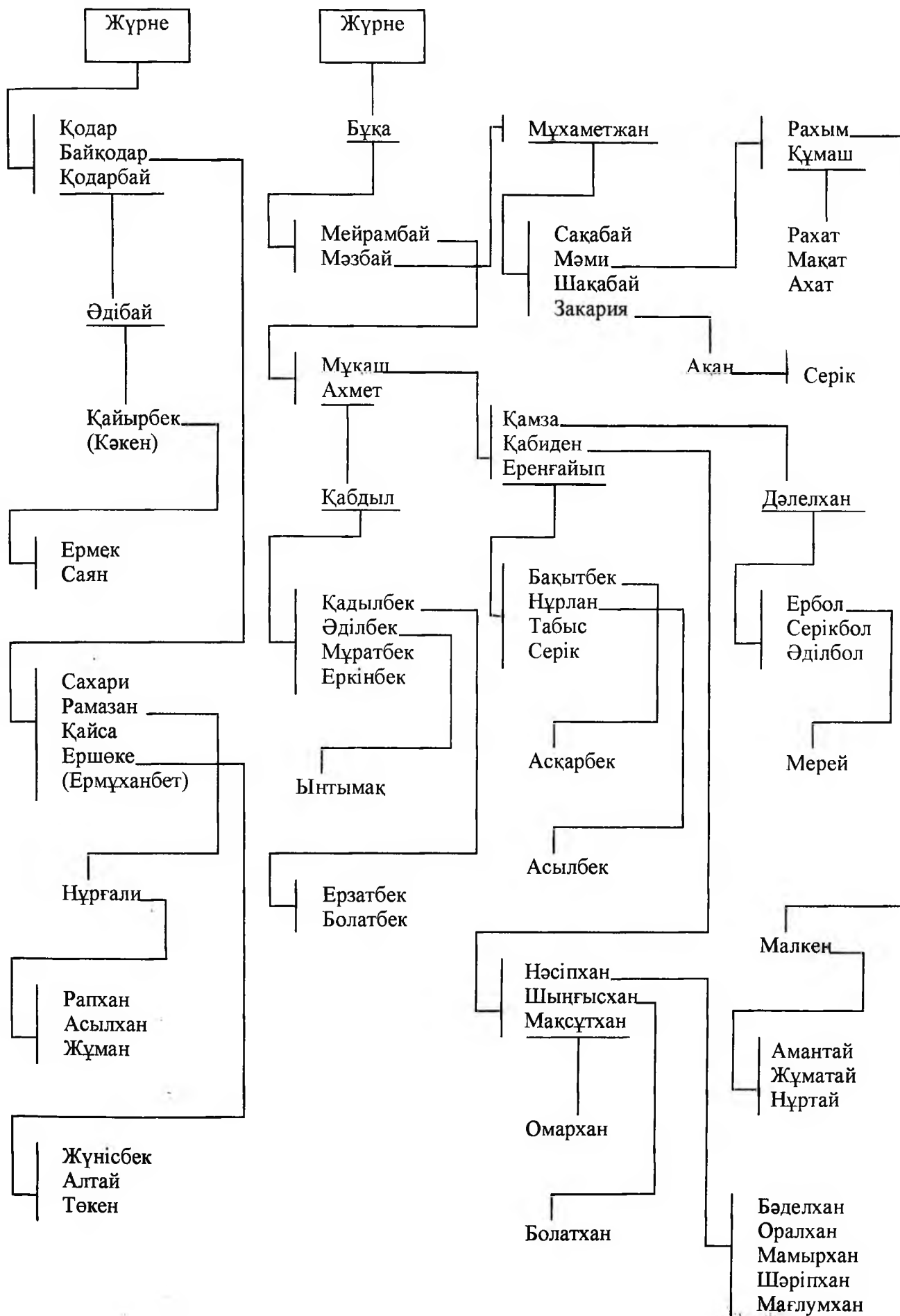
Маңқи (Мансиық)
Орысай
Молда
Қожа

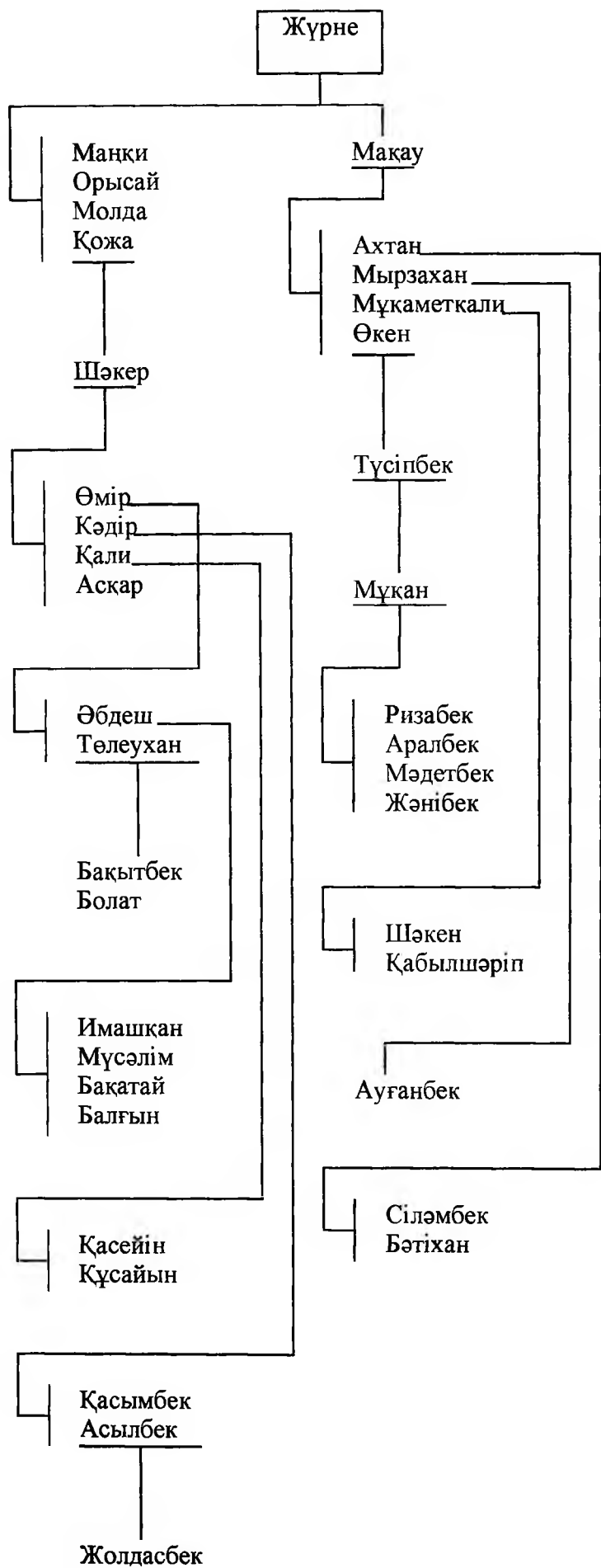
Мақау
Бұқа
Қодарбай

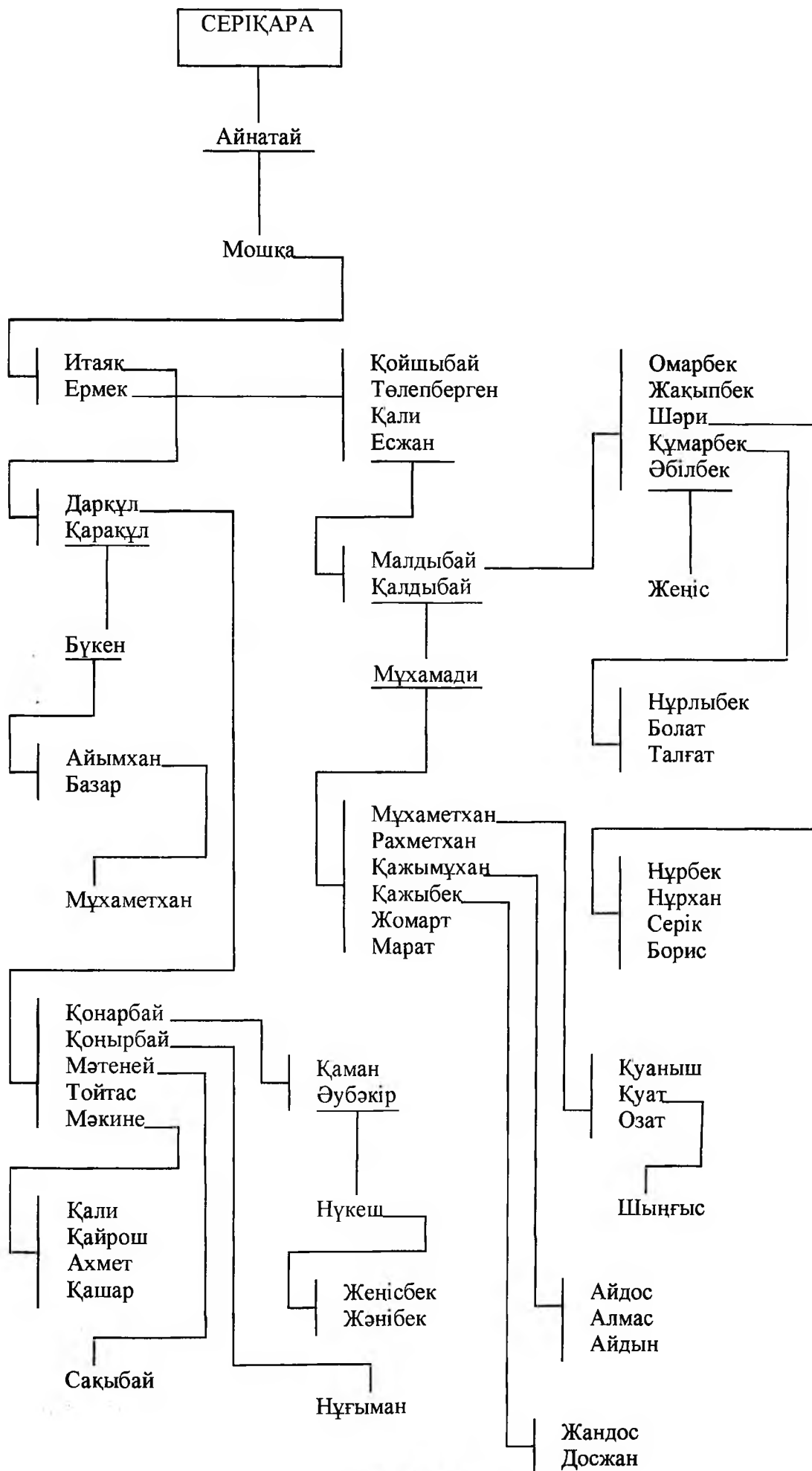
Айнатай

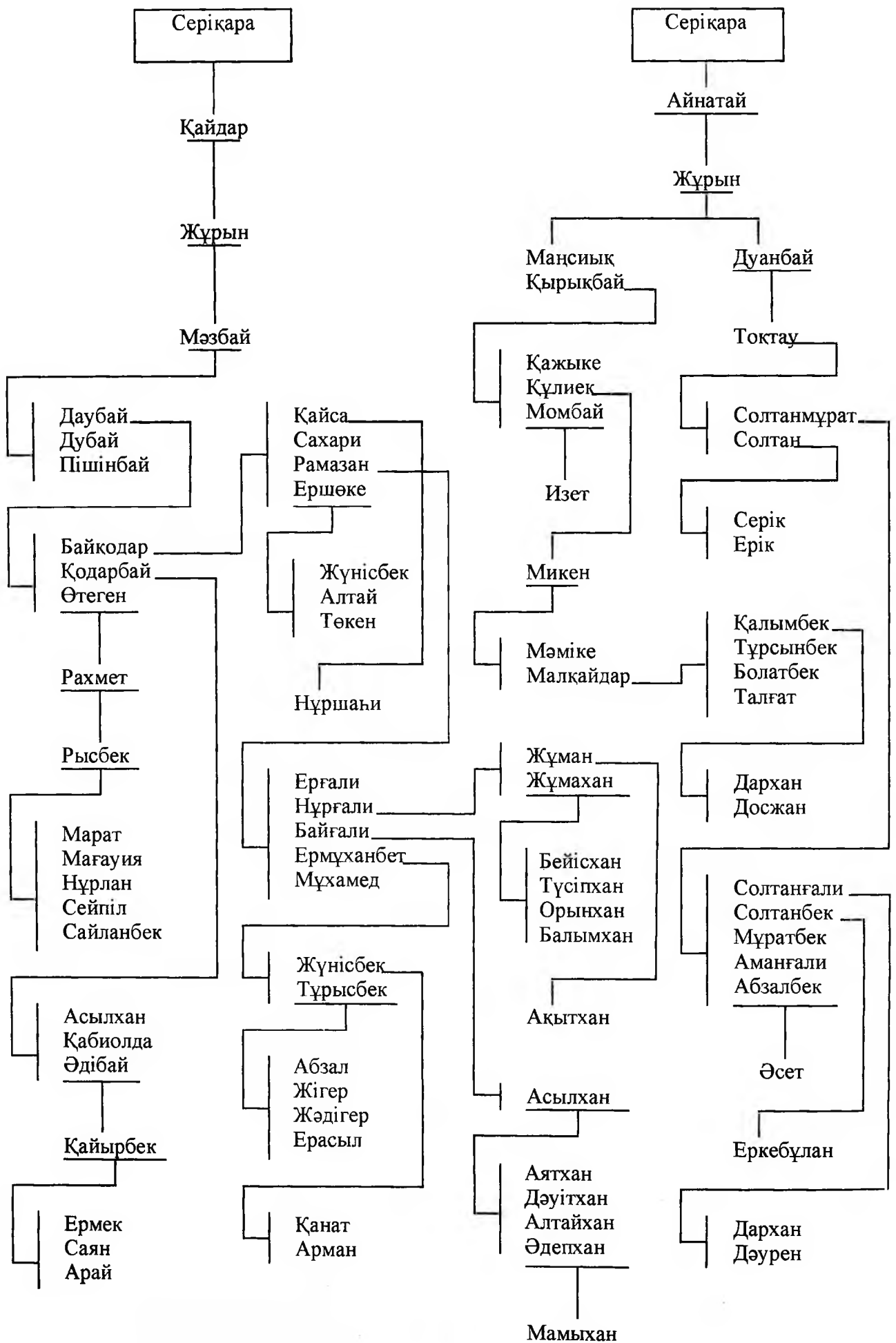

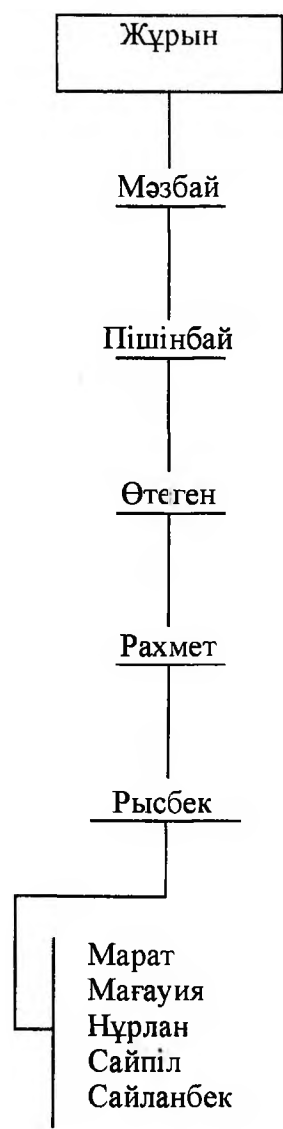
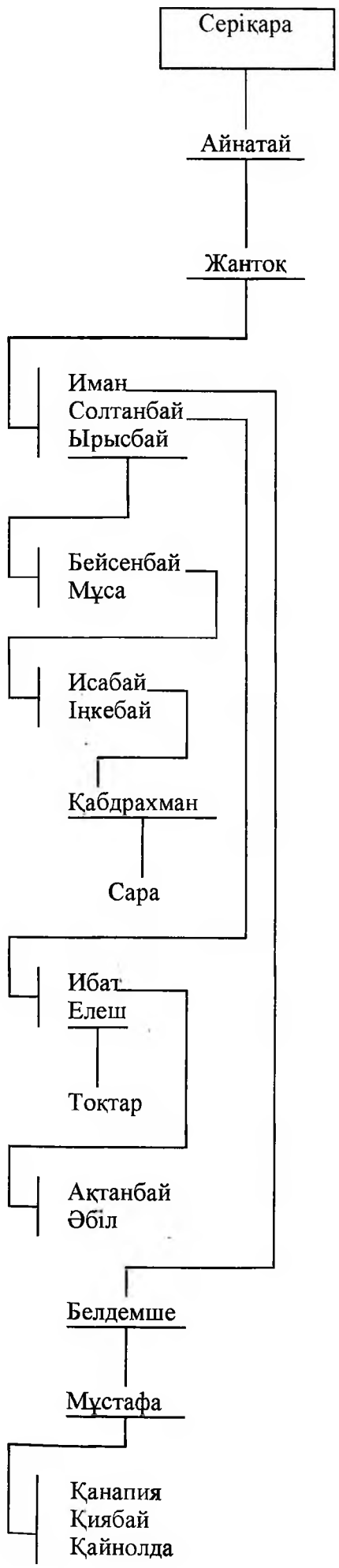

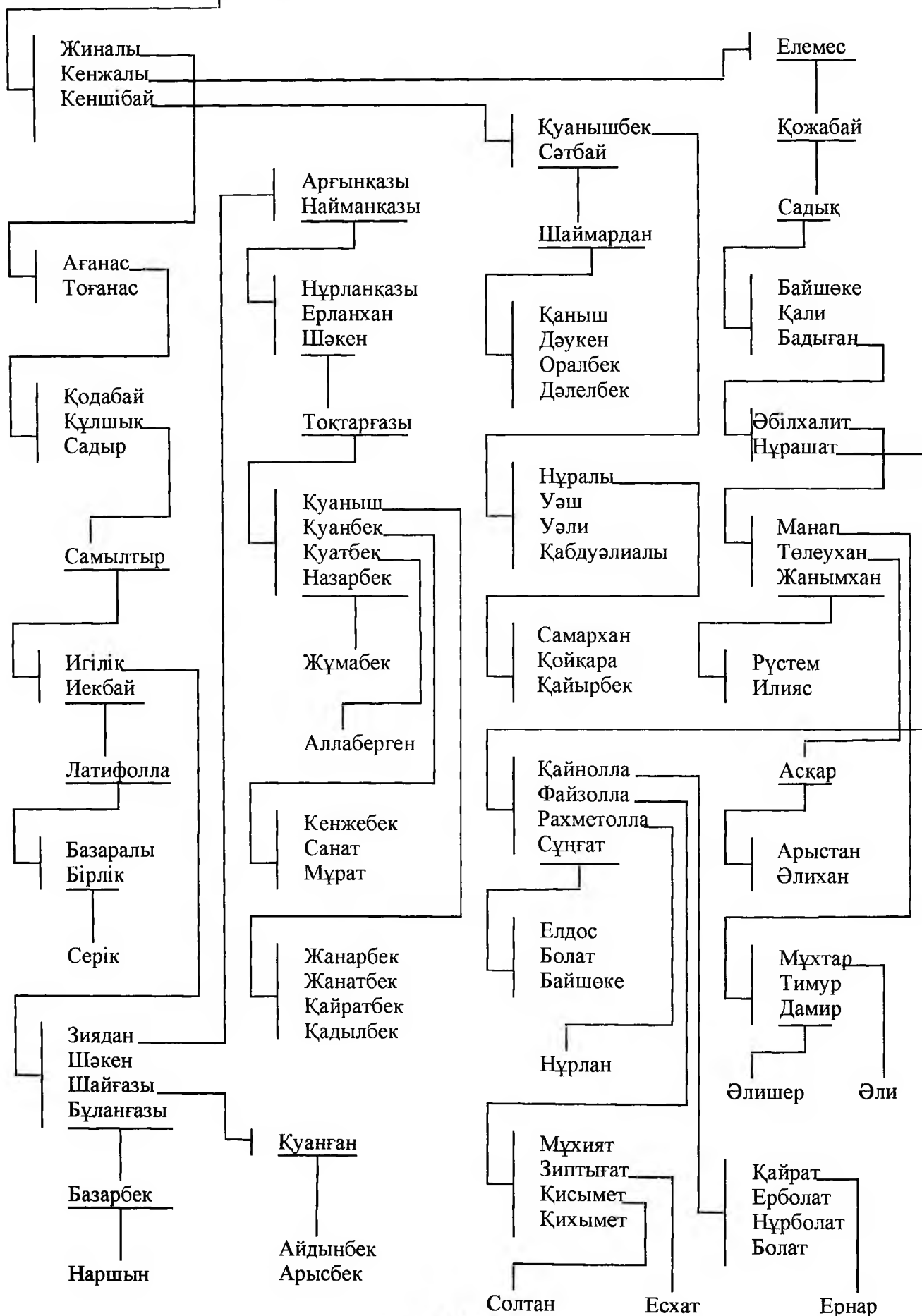

БАЙТЕМІР

Мекені "Түйетас"

ТӨРТУЫЛ

(Мекені: Зайсан көлі, Қара Ертіс,
Манырақ тауы, Сауырдың теріскей етегі)

Дөңсе

Жапа

Дәкеш

Сырлы

Сығай

Андабарак
Ақбарак

Аманбарак
Ақболат

Андабарак

Есенкелді

Сұлтанкелді

Есенкелді

Еміл

Пәлі

Байыл

Еміл

I-әйелінен

II-әйелінен

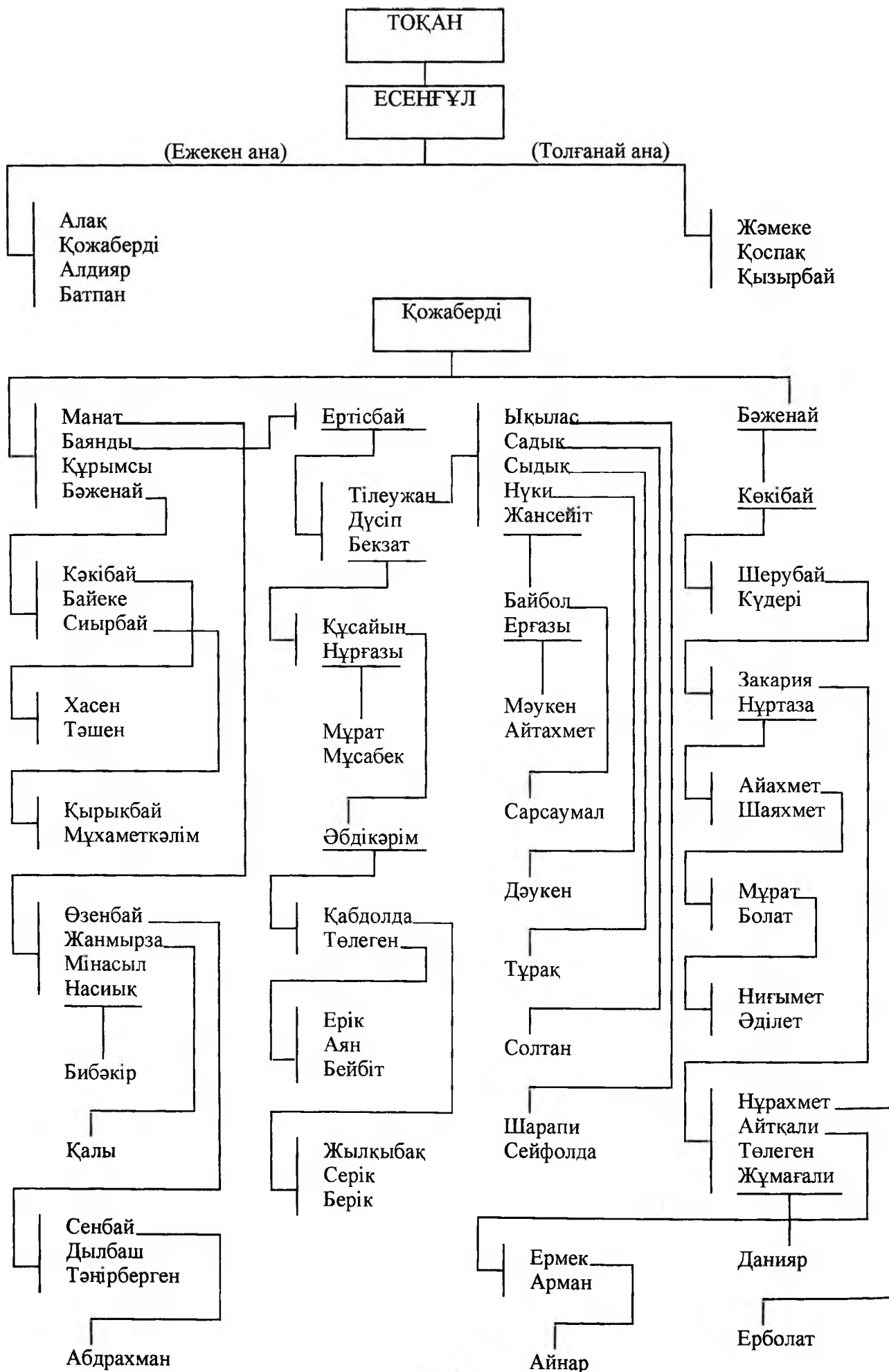
Мұқан

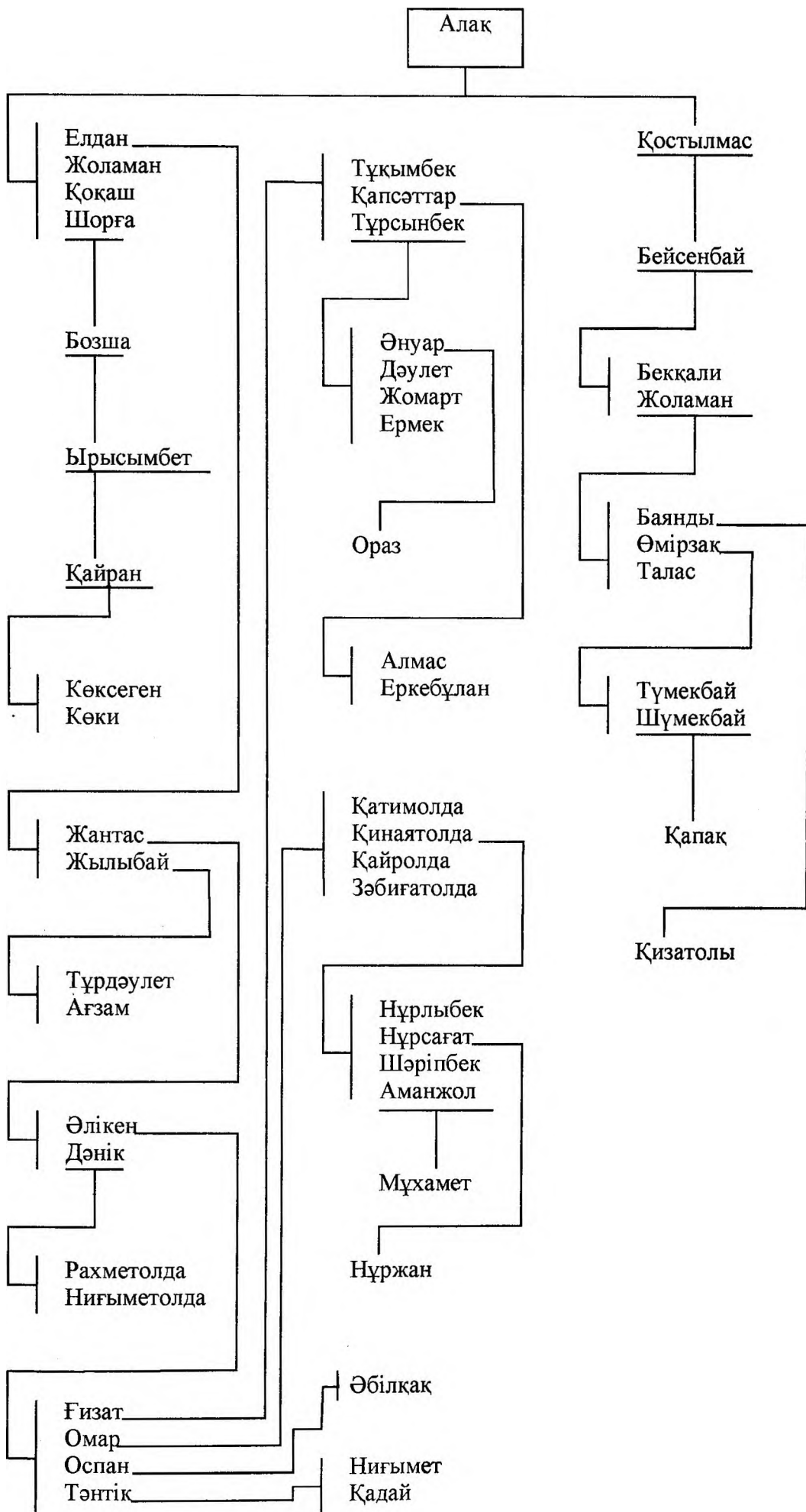
Бөшен

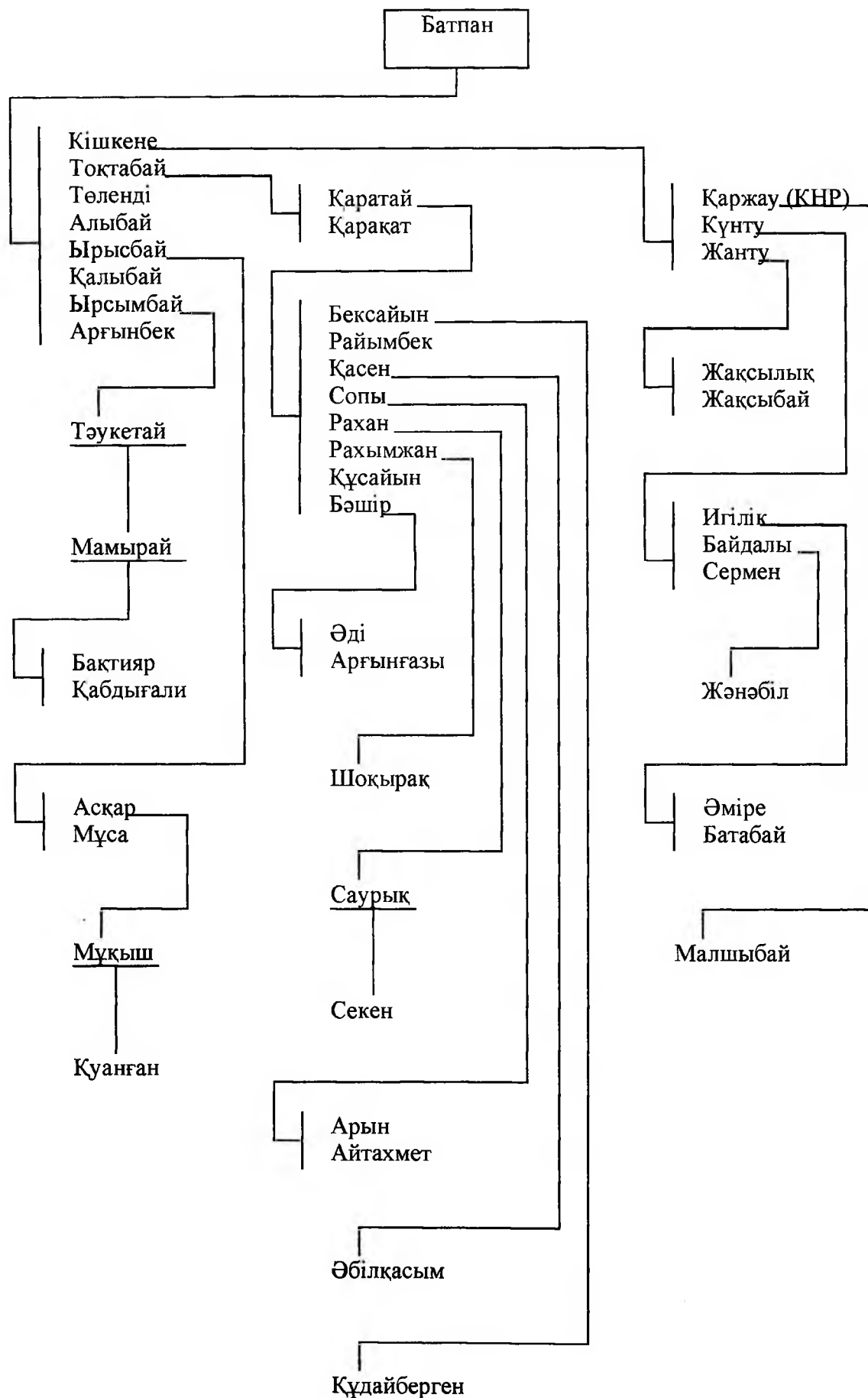
Бергіс

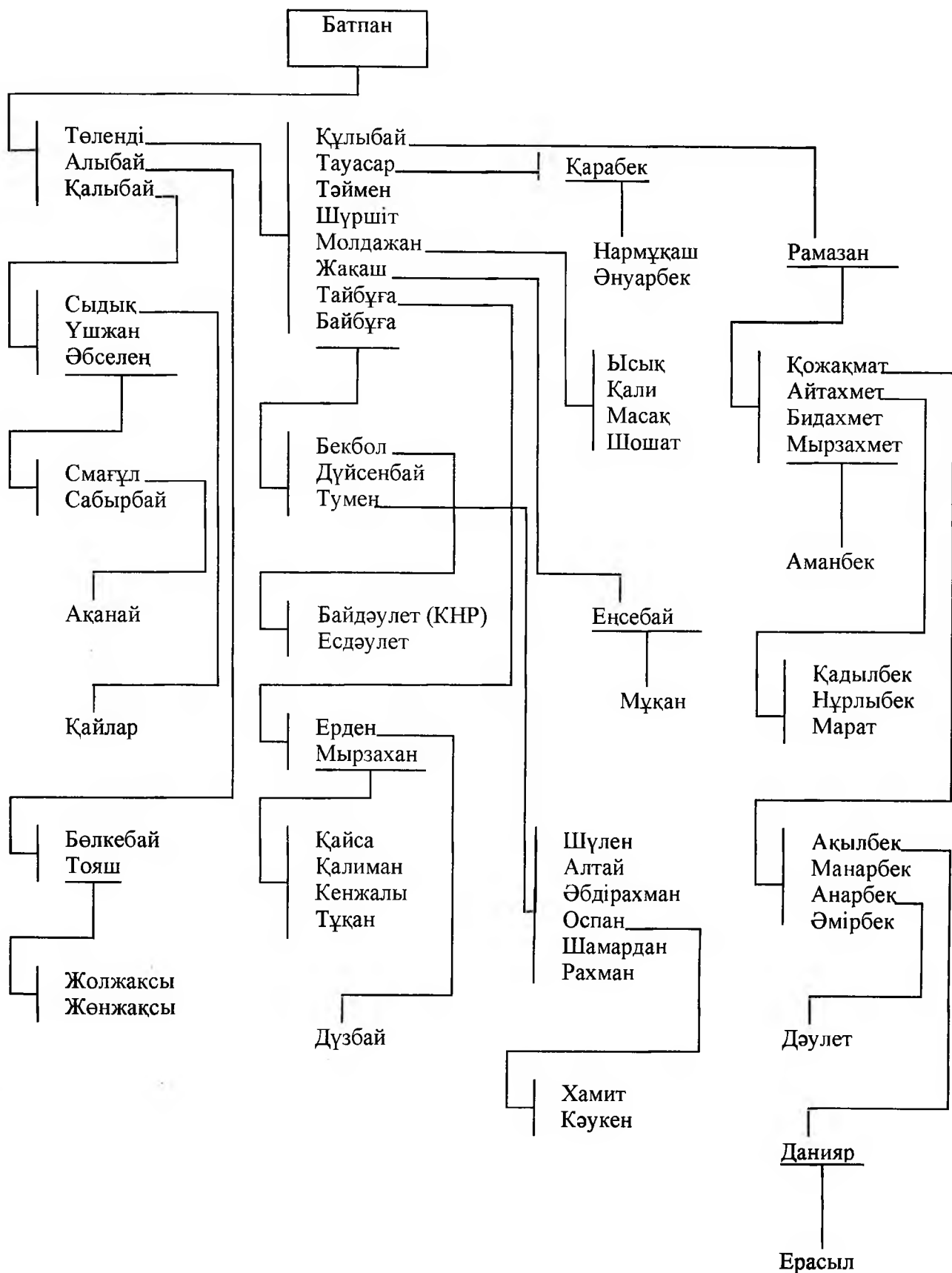
Есімбек
Сегізек
Қарсал
Шак
Есенғүлі

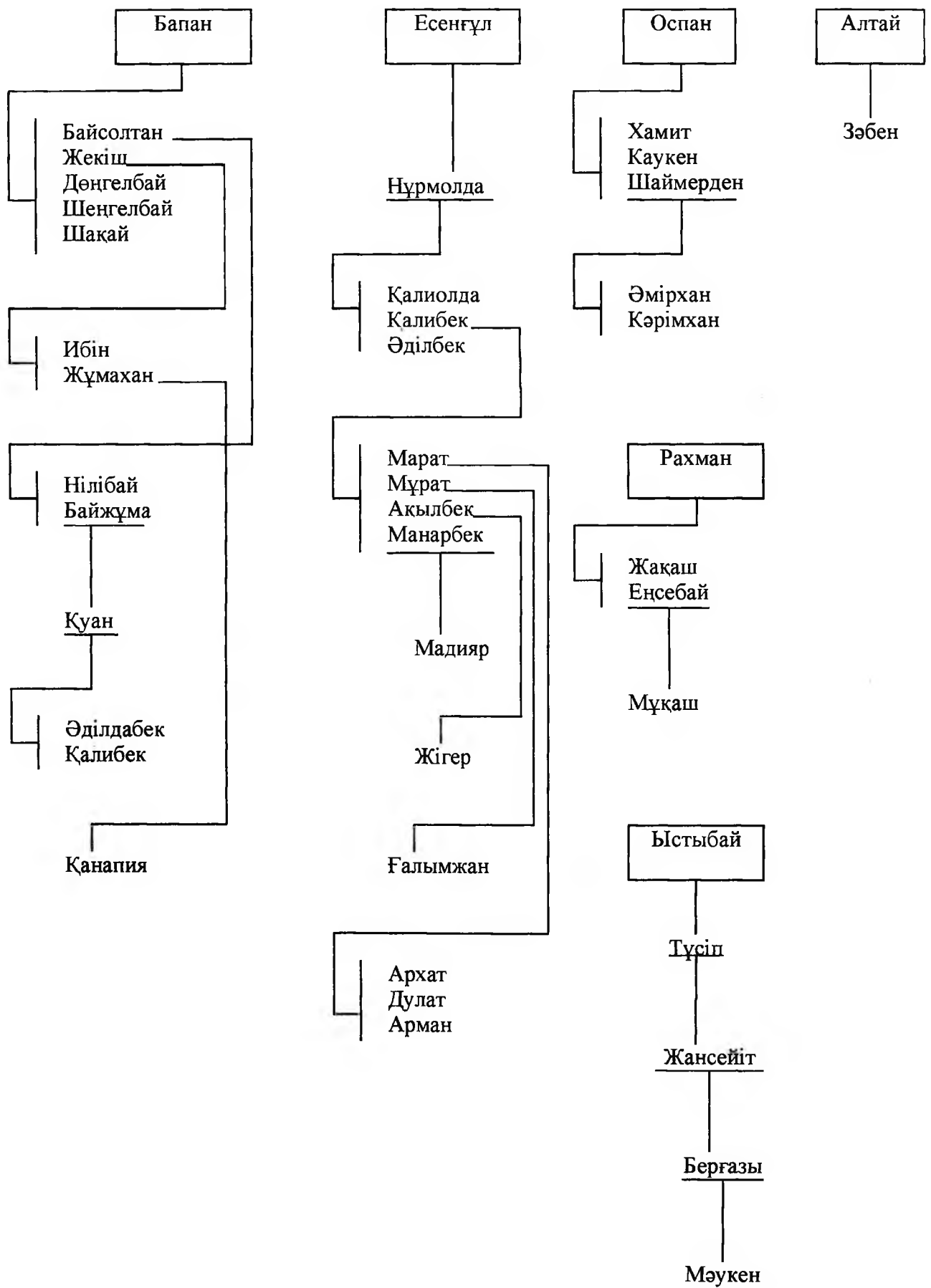
Жылқайдар
Құдакел
Тоқтағұл
Тайлақ

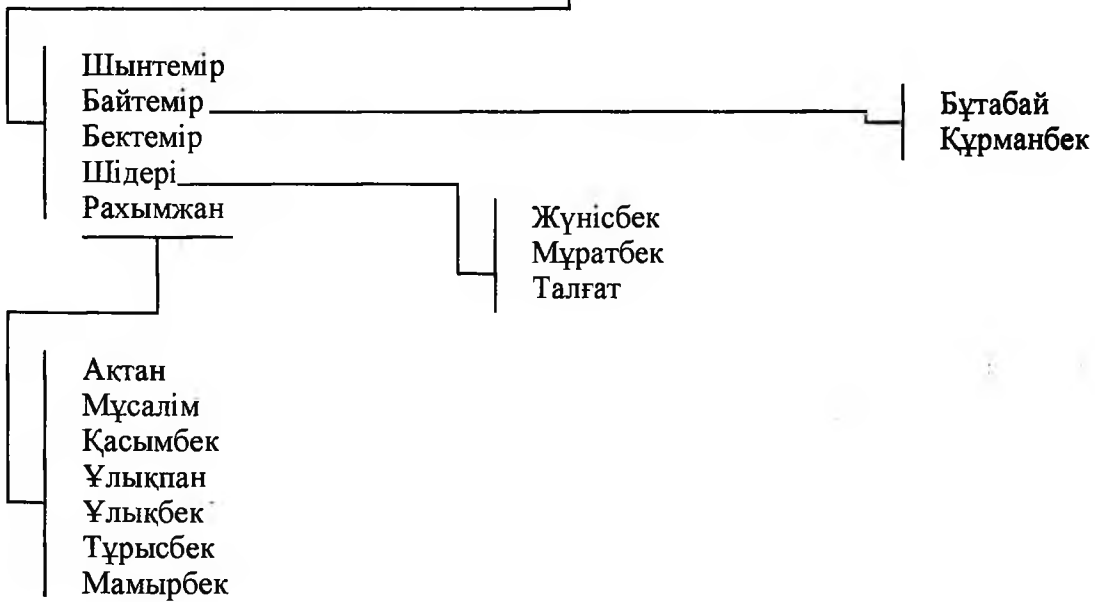
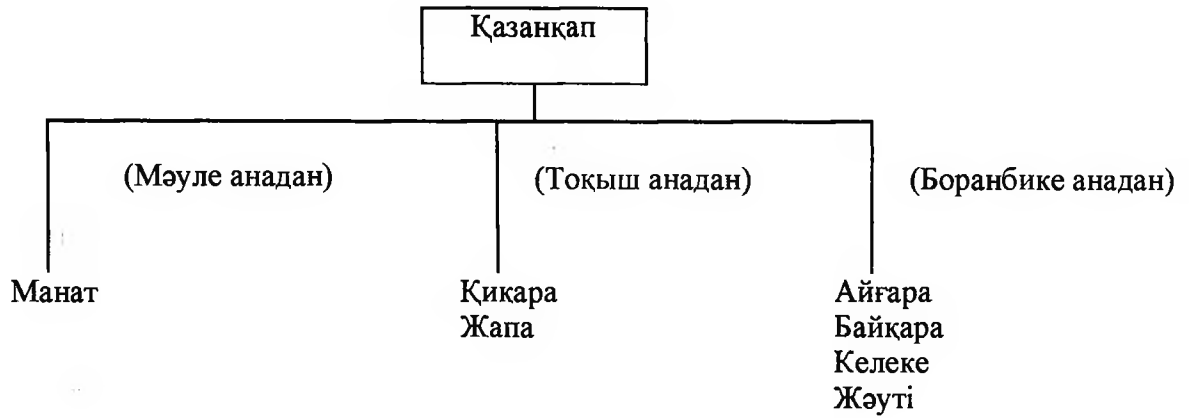
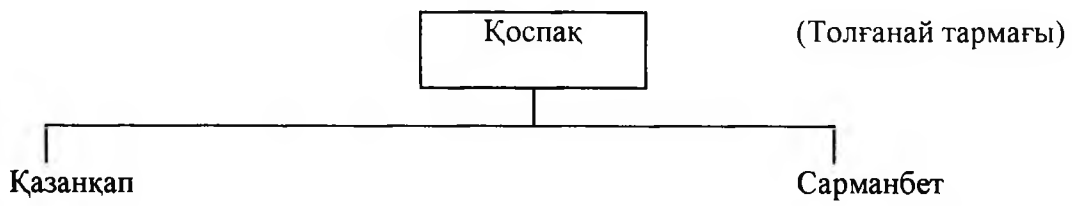

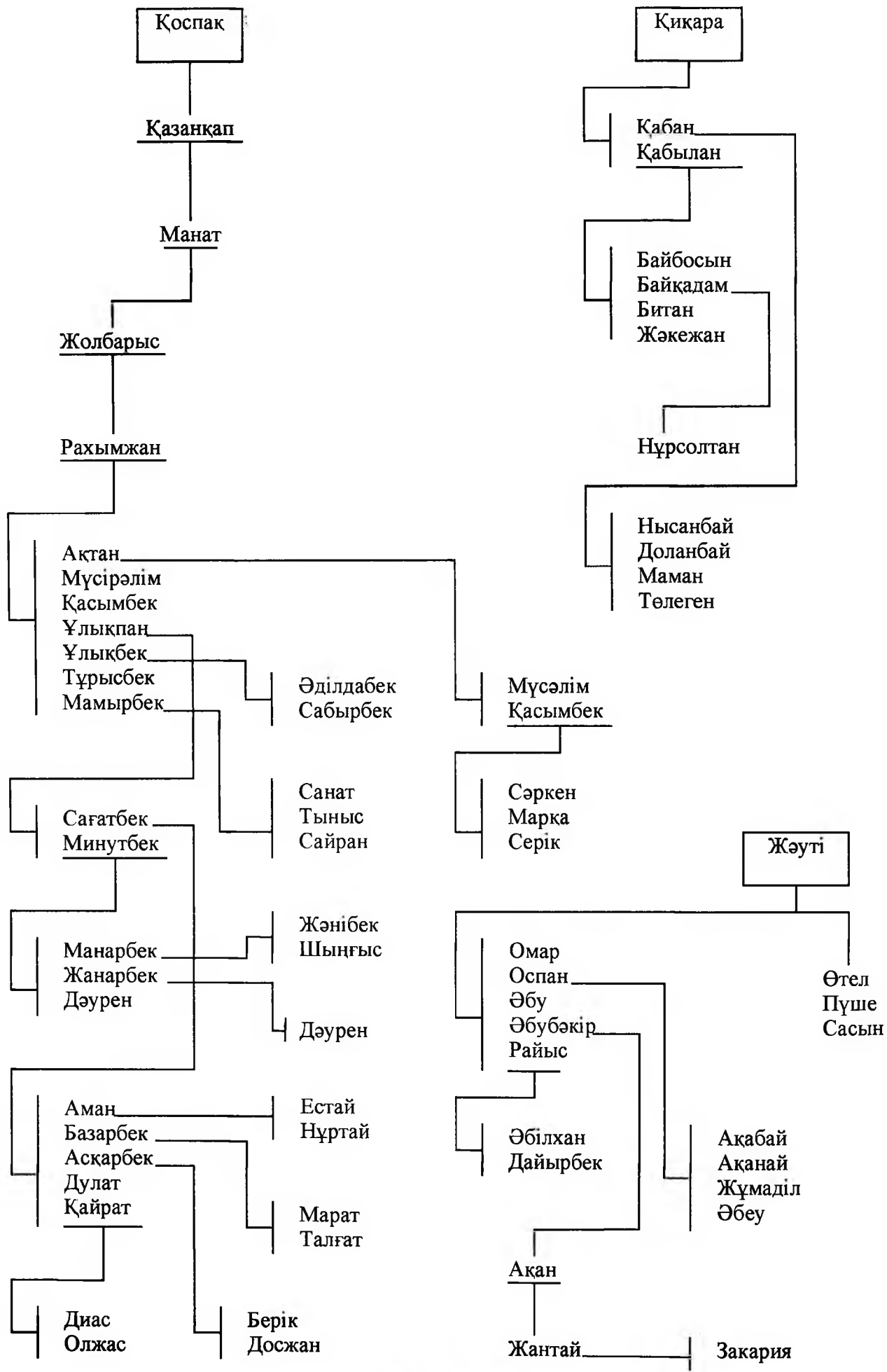

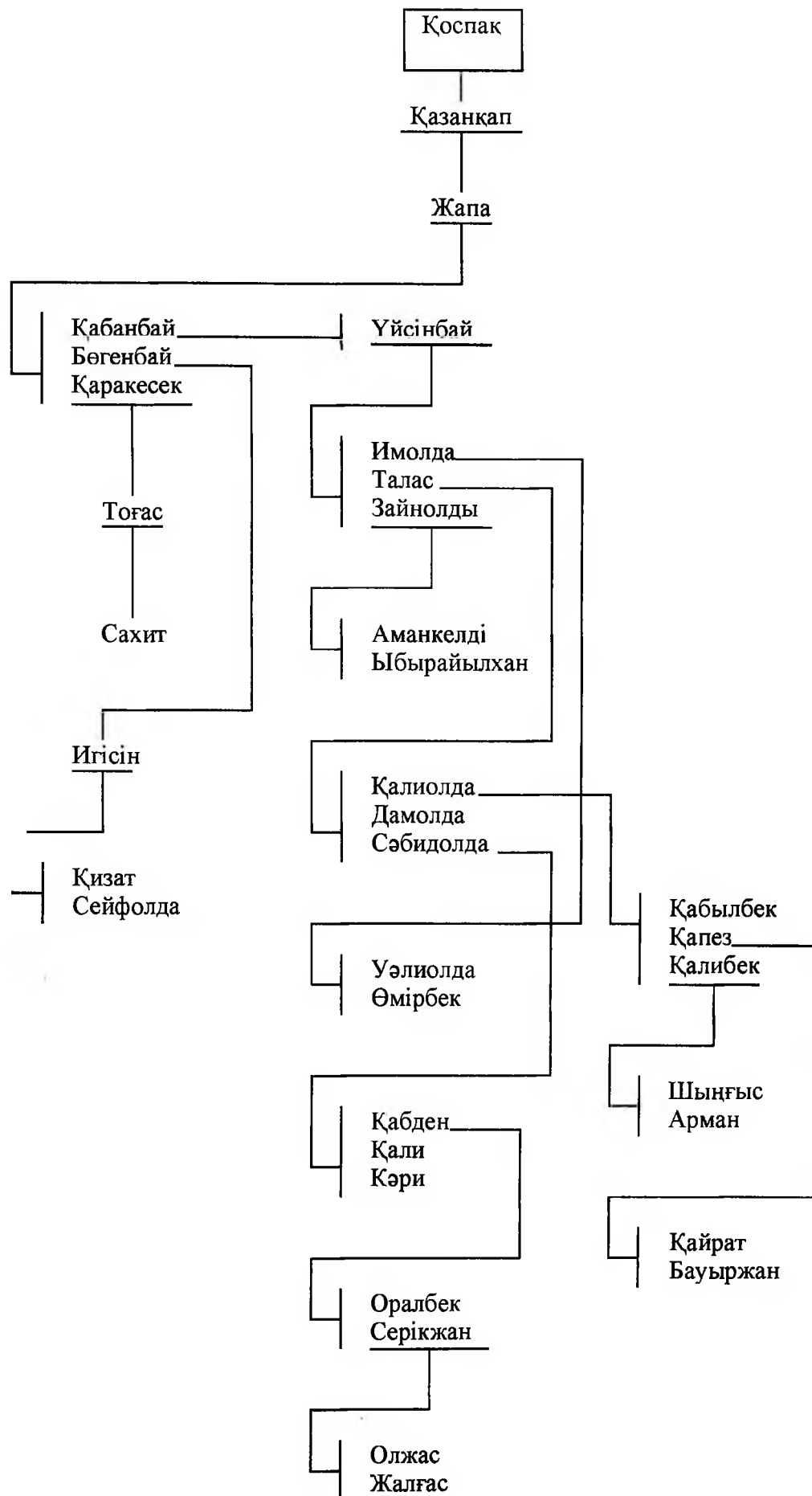

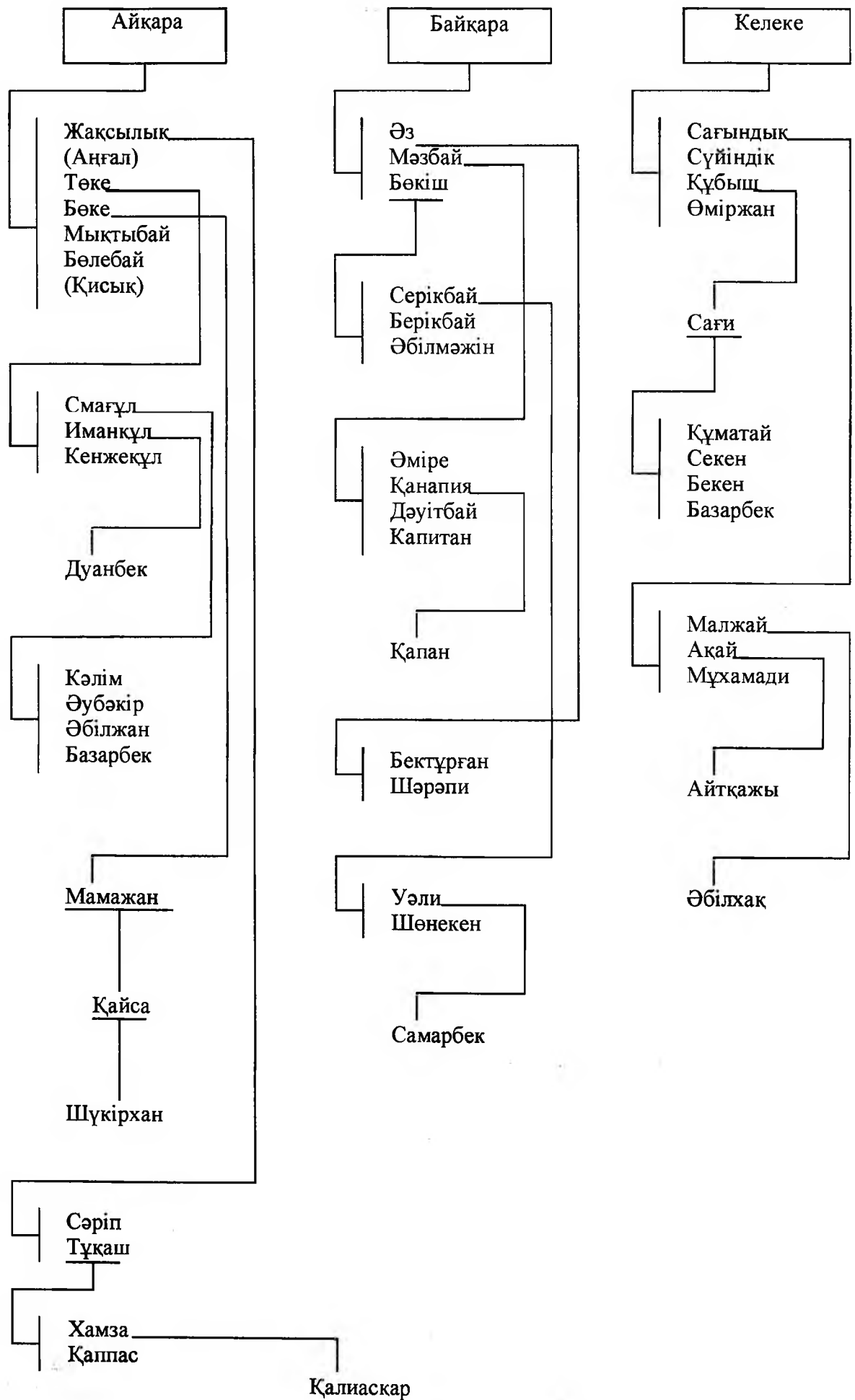

Сарманбет

Мәңке
Құрым
Мәкі

Сейіт
Қараша
Жетпісбай
Ботабай
Сейтен

Тәңке

Құрым

Қараша

Ботабай

Көбей
Ебей
Қожанкүл
Қожатай
Сыбанкүл

Қырықбай

Үмітай
Байжан
Құбаш

Есберді

Өскенбай
Әубәкір

Ыбыш
Ыбеке

Мылтықбай
Садақбай
Жуанхан
Сабакбай

Жұмажан
Жұмақан
Танажан

Құдайберген
Хасен

Мұқай
Қабдолда
Казкен

Шайзада
Салауат

Иса

Жұмабек

Құмарбек

Күдері
Зарылхан

Ахмет

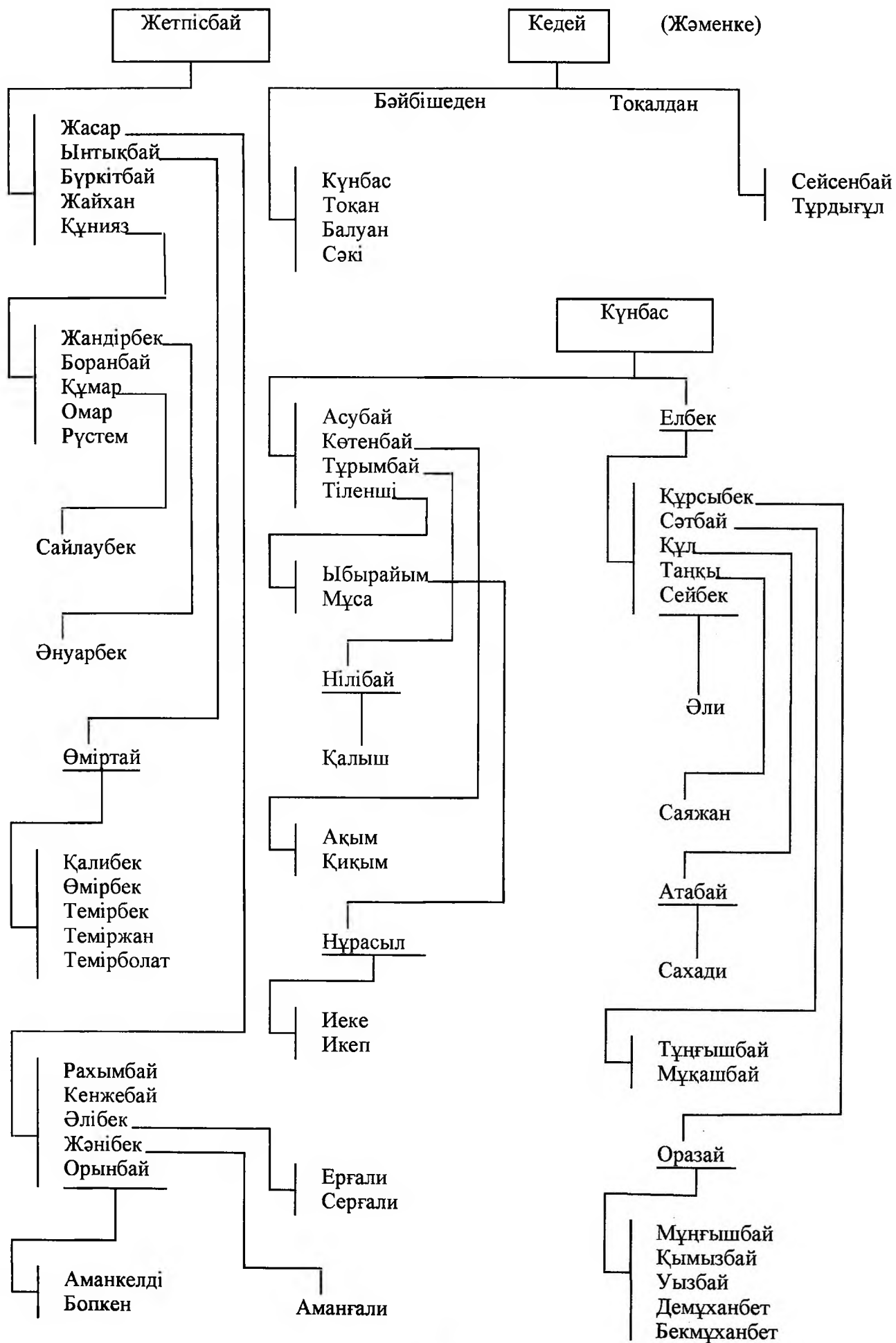
Меңбай
Жақбай
Сұраубай

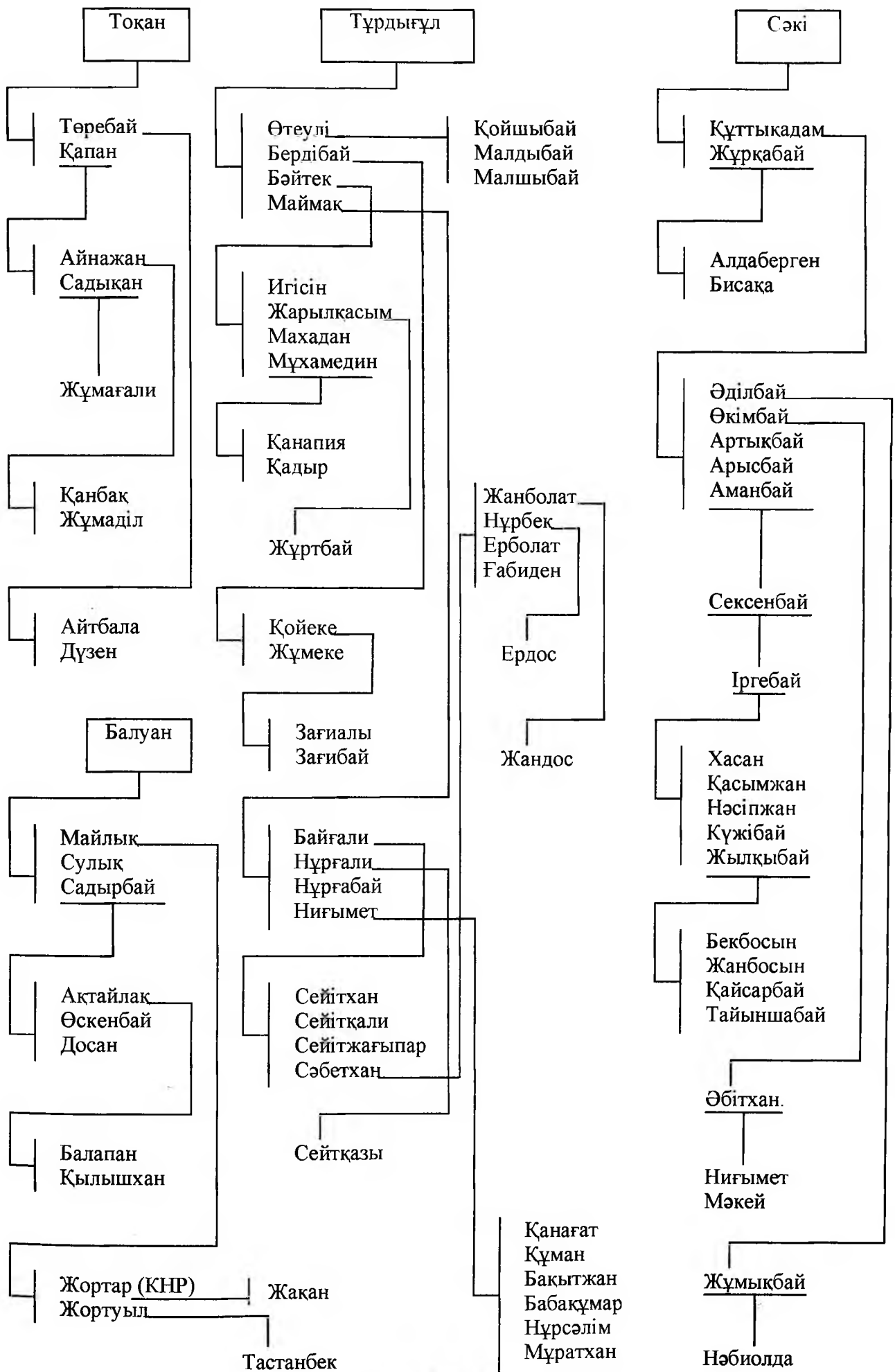
Құсайын
Түсіп
Рай

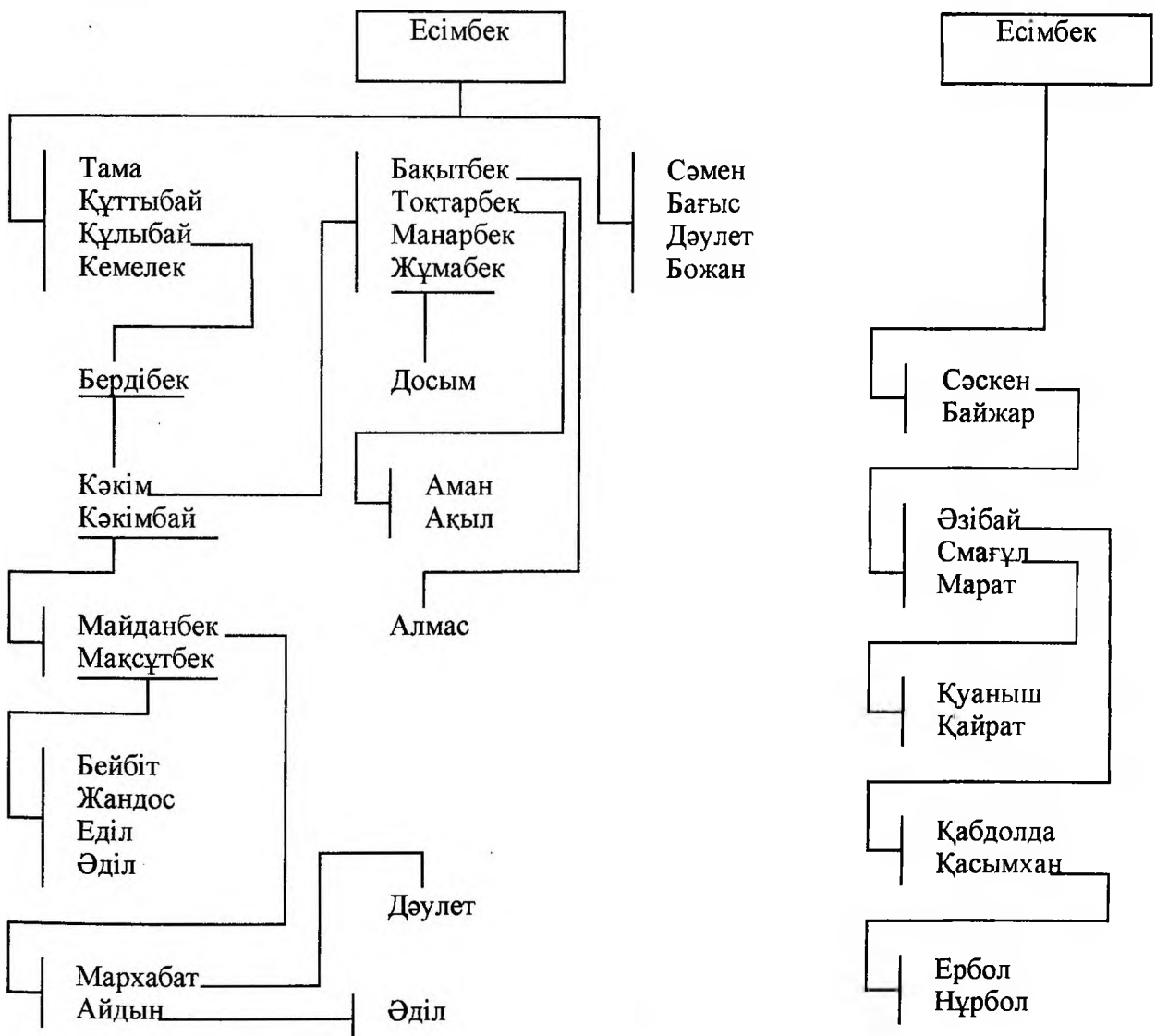
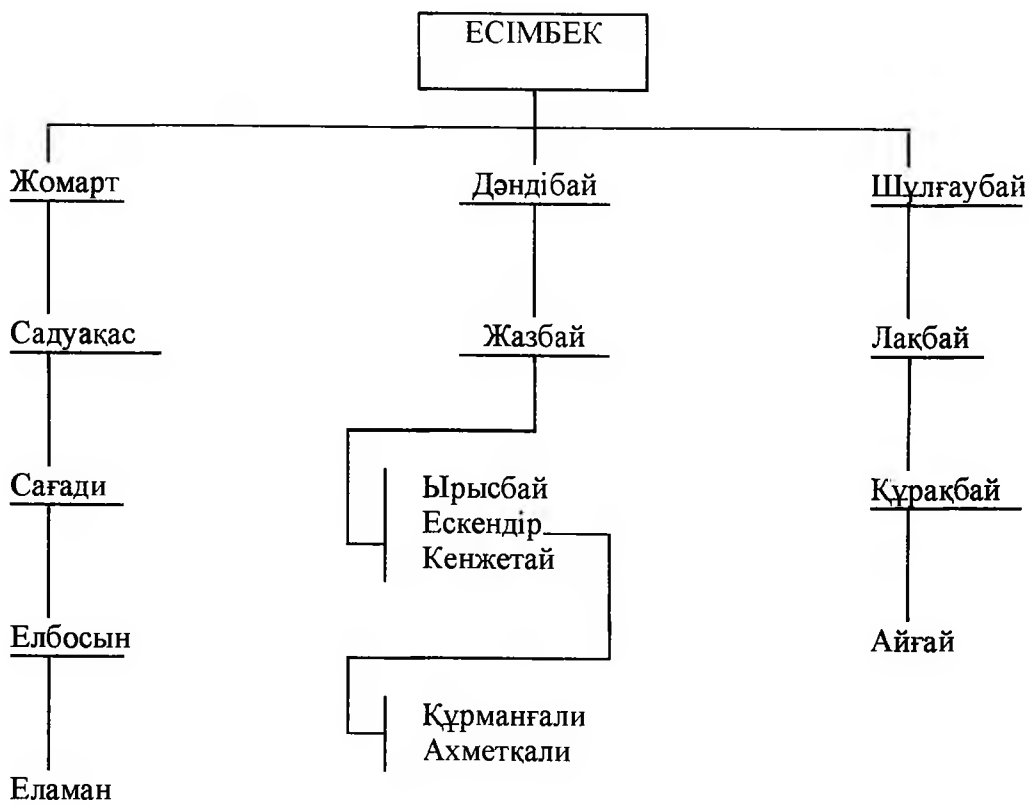
Баймолда
Зайнолда
Садуакас

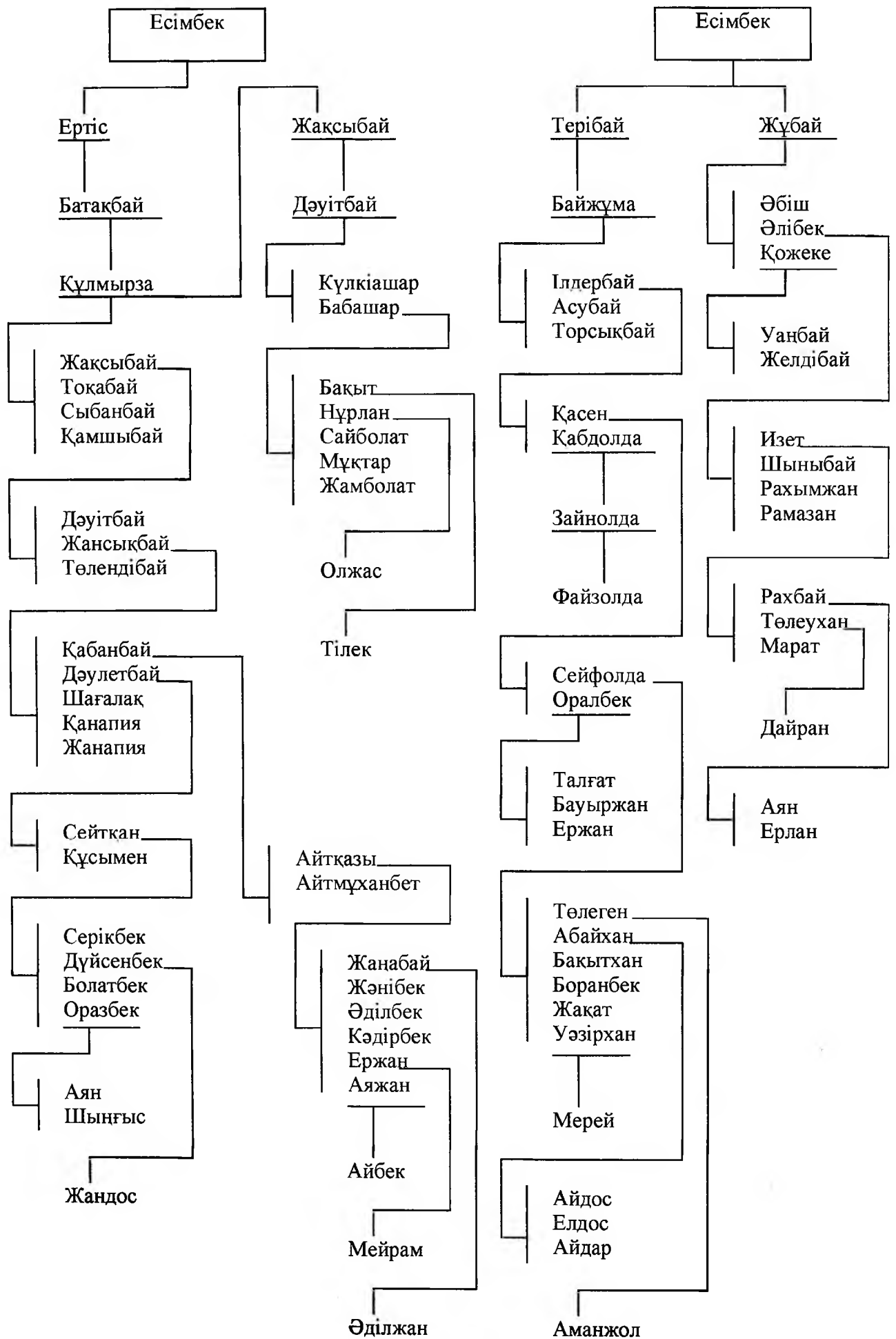
Тортай
Байсафа
Нұрсафа
Мұстафа

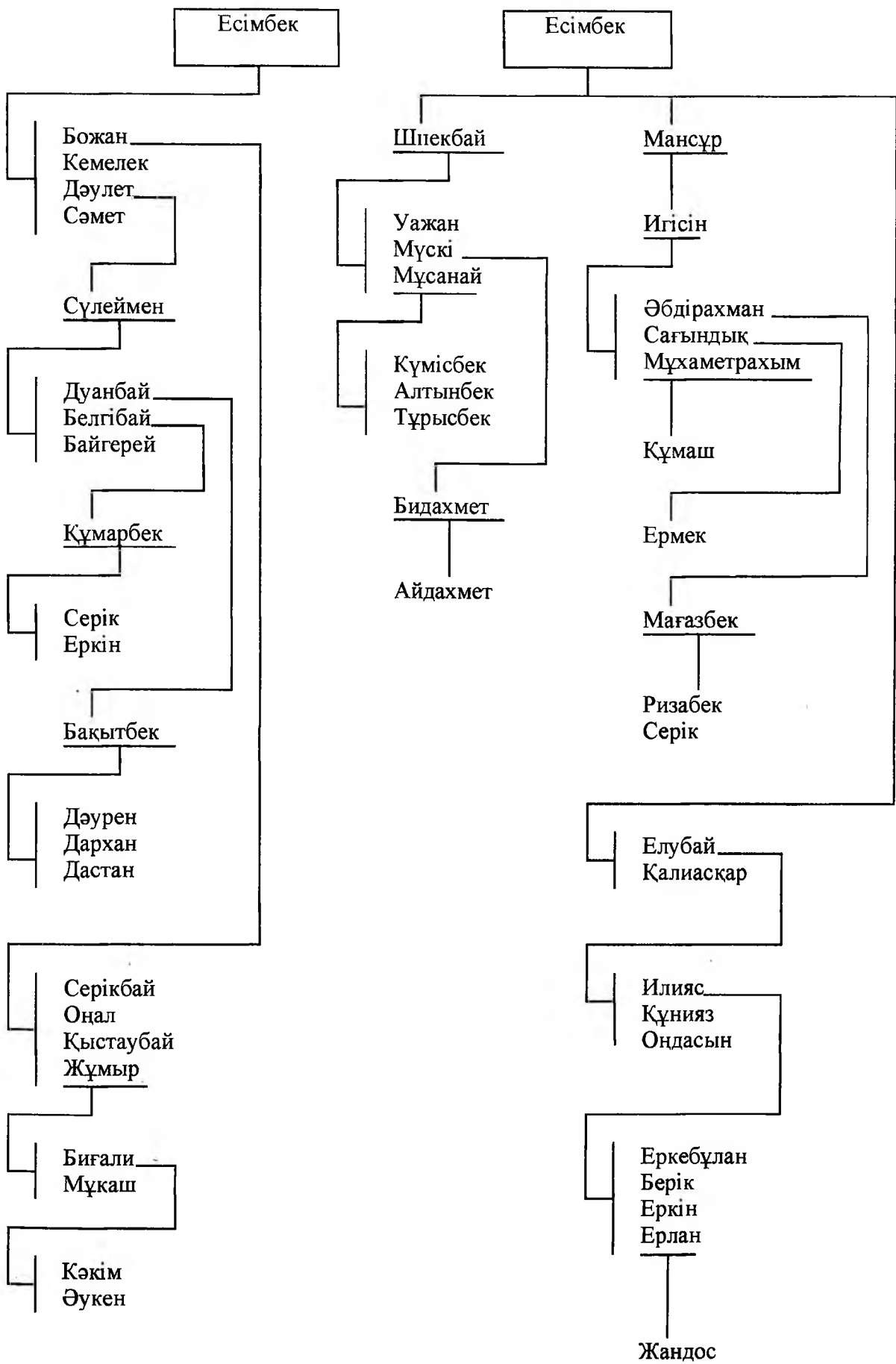
Ахмади
Бабахан

ЖЫЛҚАЙДАР

(Мекені Қаратал, Ақарал)

Мыңбай
Жүзбай
Айтуған

Сатый
Тілеу

Мыңбай

Ескене
Доскене
Байгіс

Жангіс
Байсақ
Ораз

Ескене

Күзенбай

Тілеумет
Тілеуберді
Омар
Түзбенбет

Тілеубай
Сұраубай
Бошай

Мыңбай

Туақай
Бәлекей

Бердібек
Бердібай
Құтымбет

Шүрбін

Ысқак
Әбдікәрім

Дәулетхан
Жағыпар
Қалиолда
Мәуітхан

Айтмұханбет
Айдар
Ахмет
Қабдрахман
Мәлжас

Темірлан

Әділ
Асхат

Айдын
Архат

Сәріп

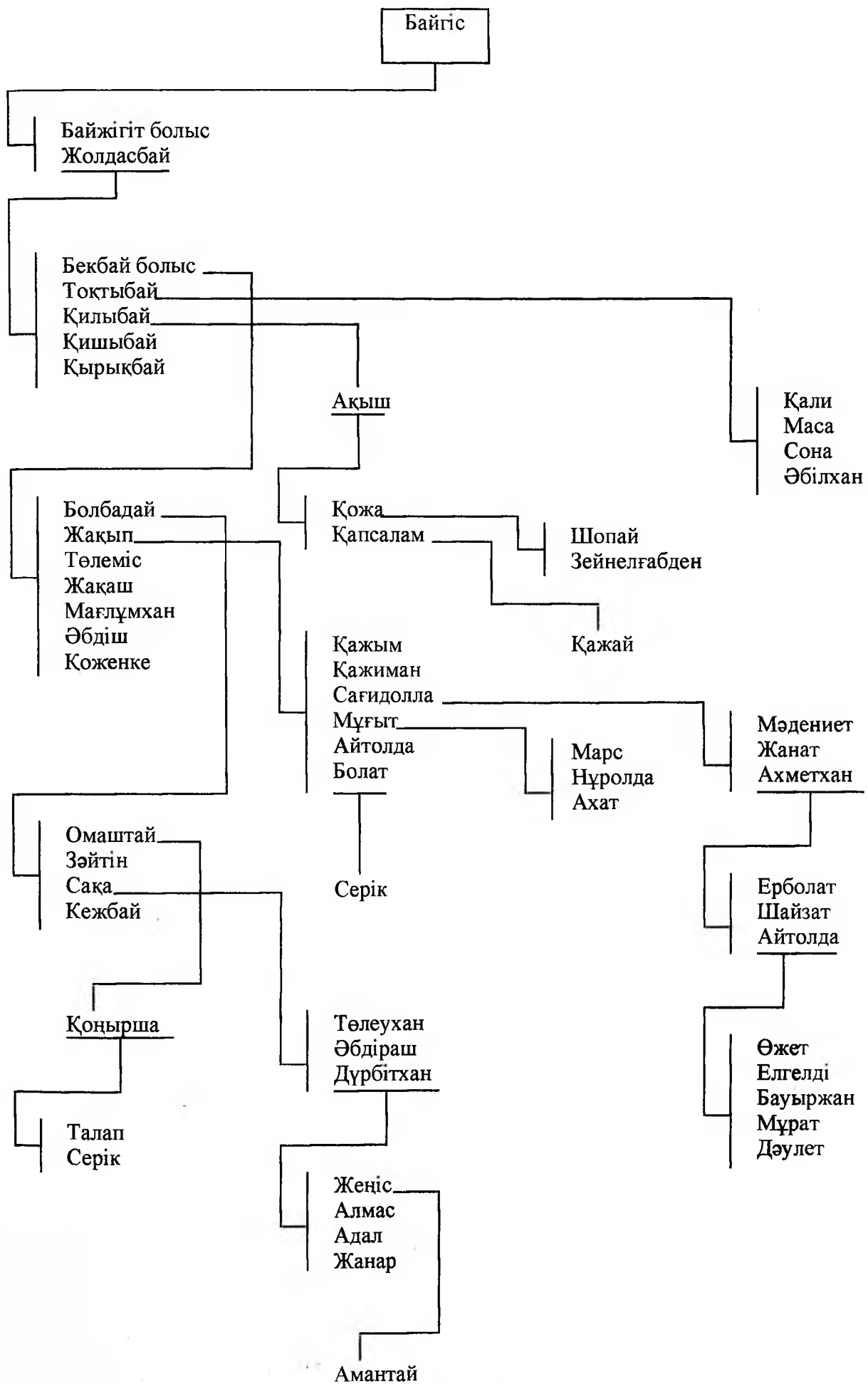
Рахмет

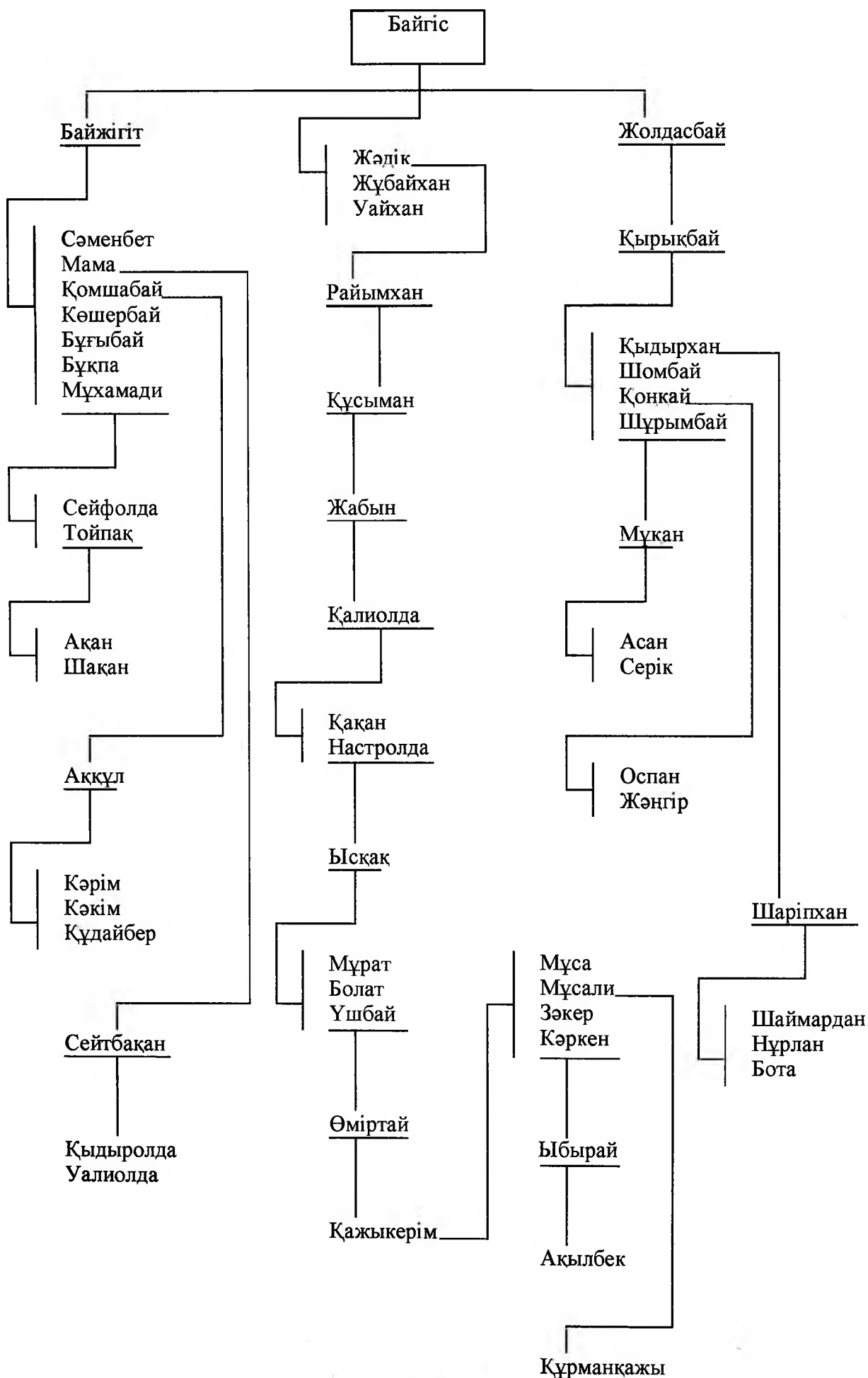
Нұрымханбет
(Тұрмыш)
Орал
Нұрлан

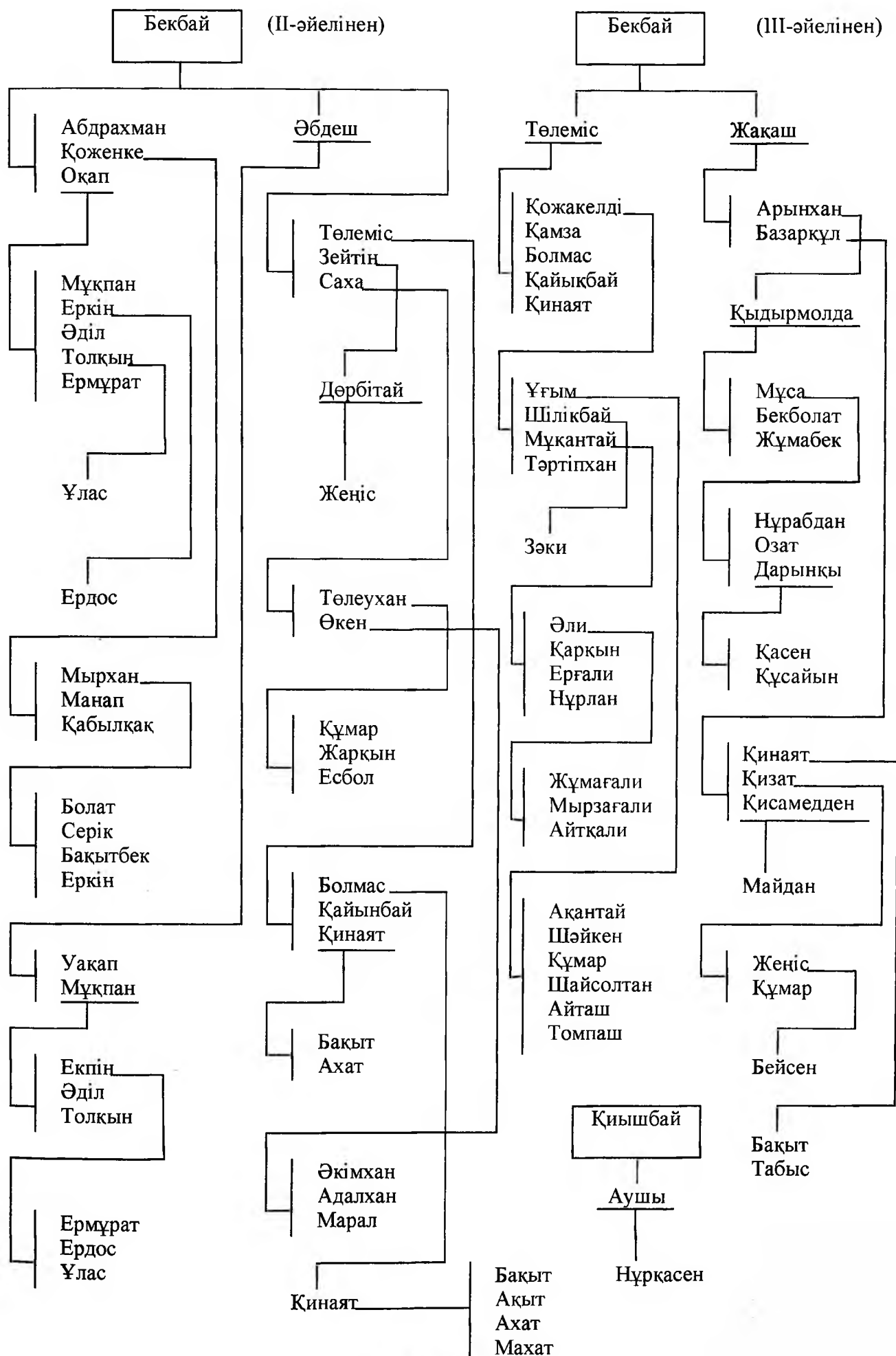
Ермұхан

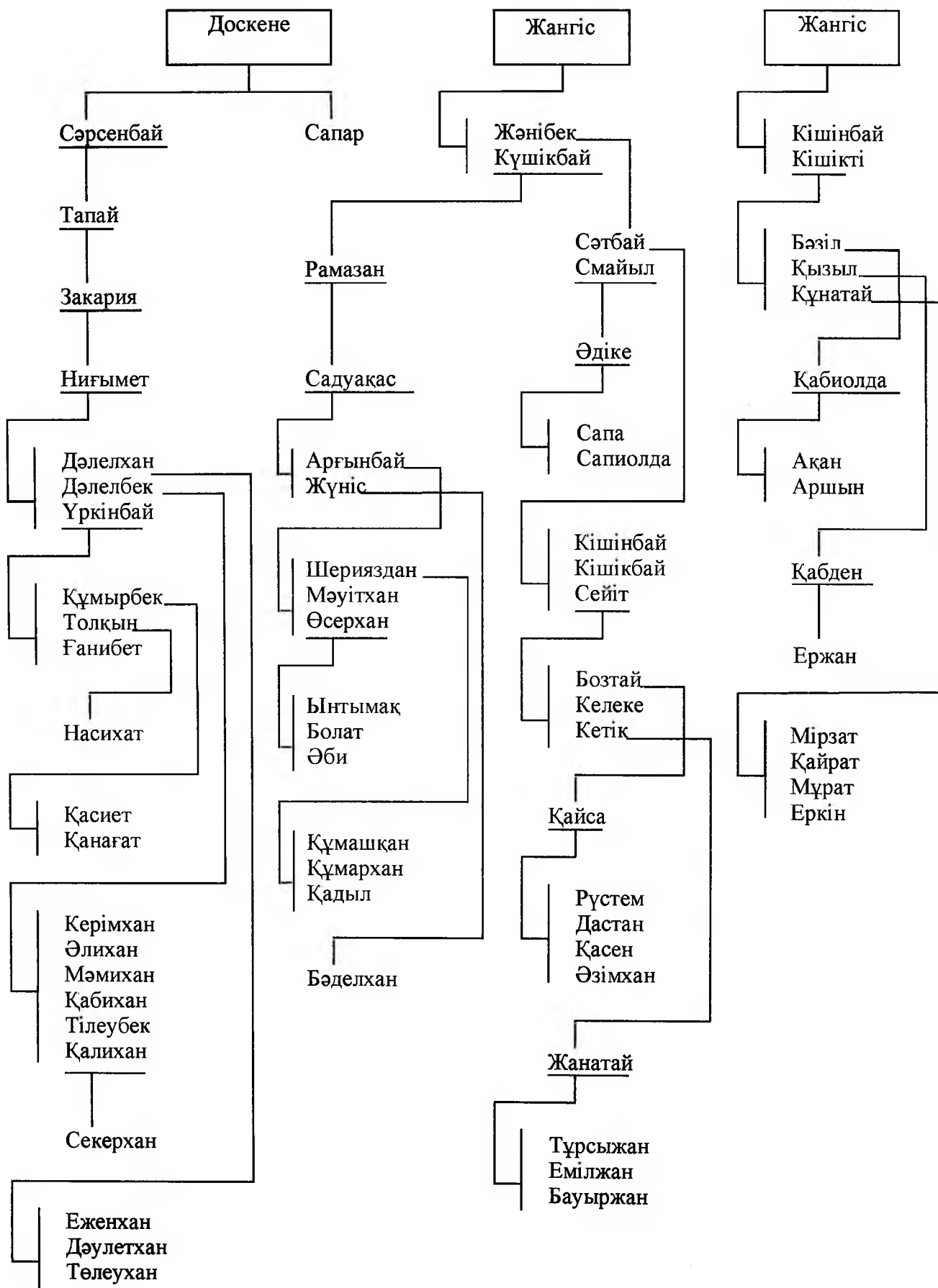
Алмас

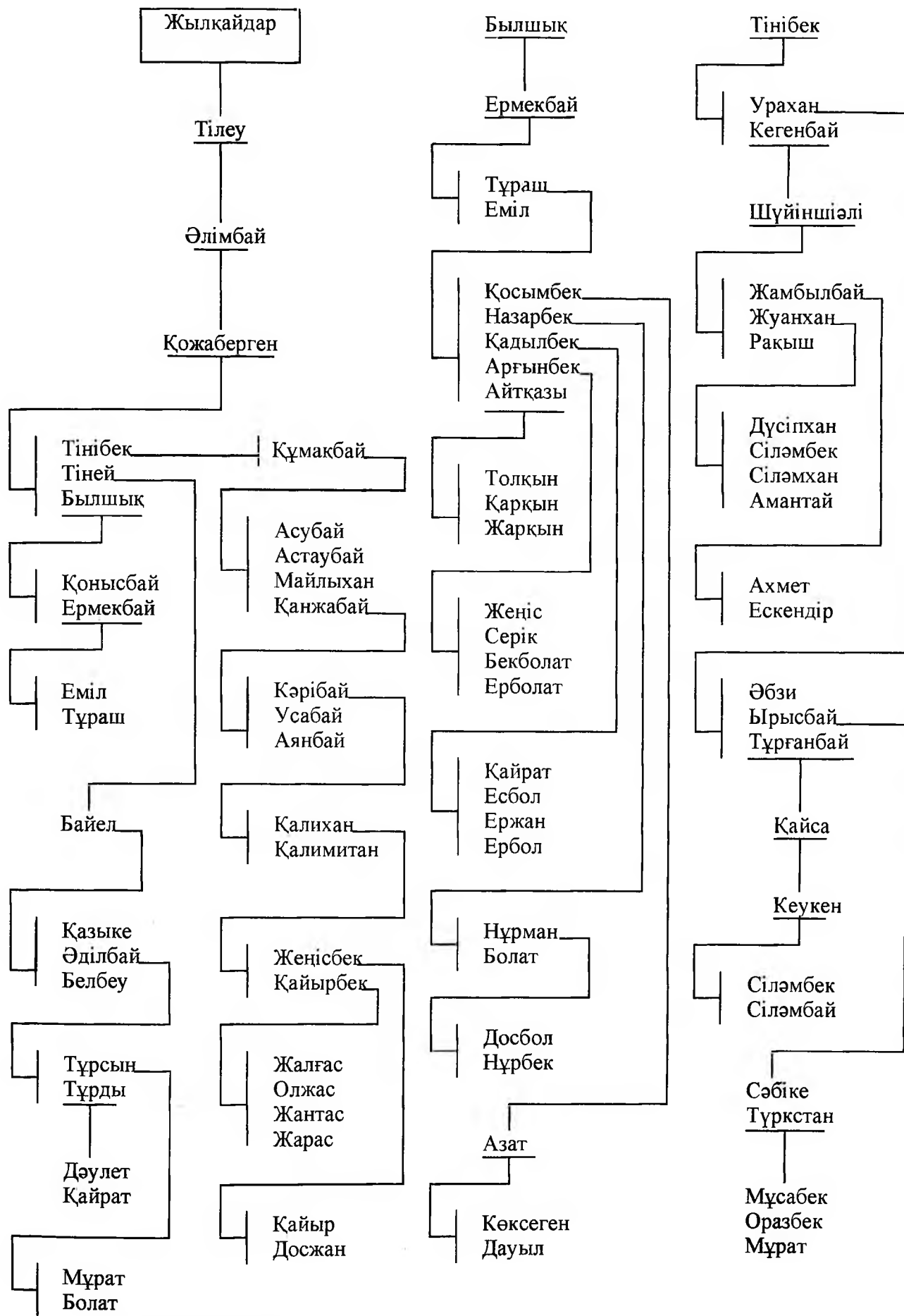
Ерлан
Бауыржан

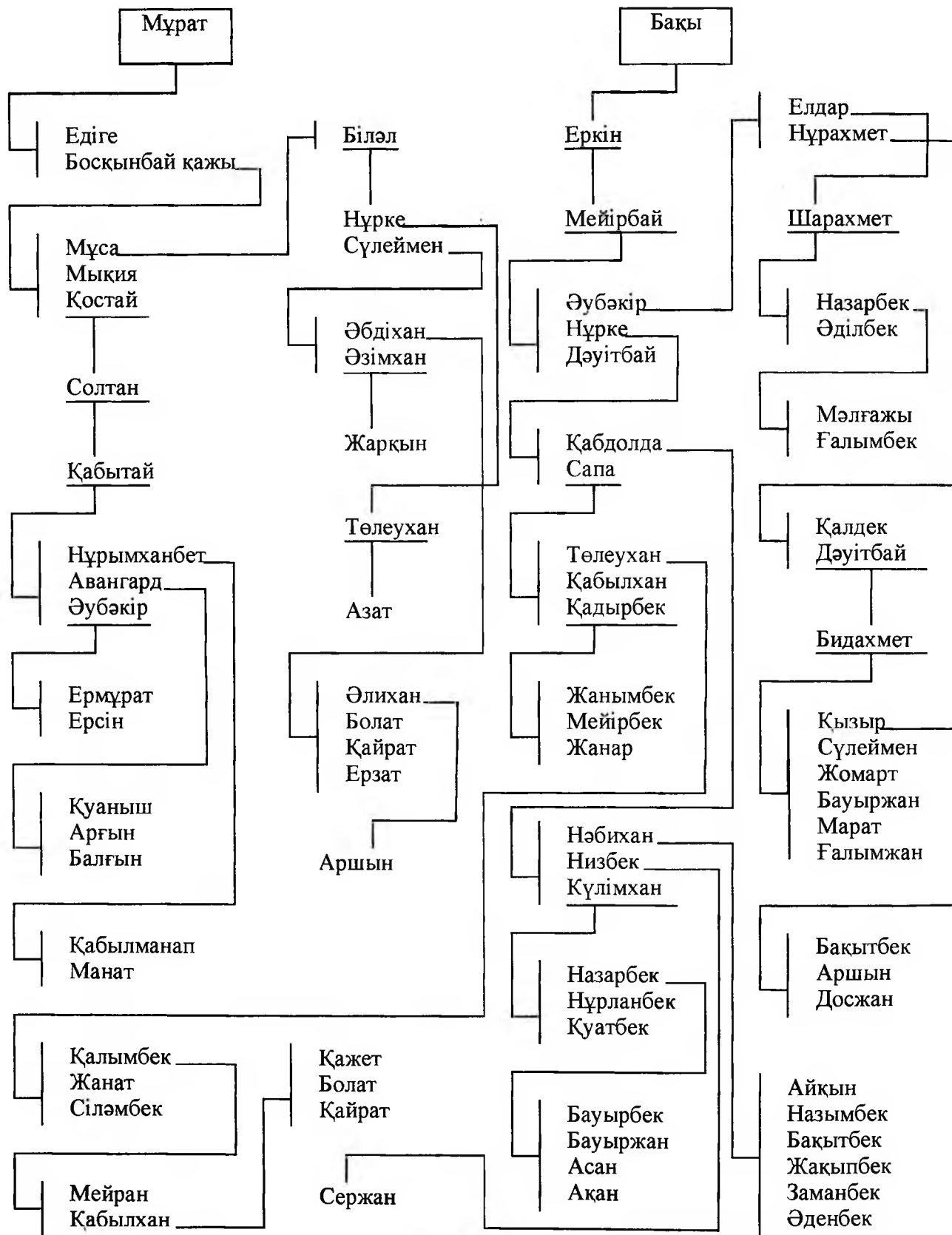

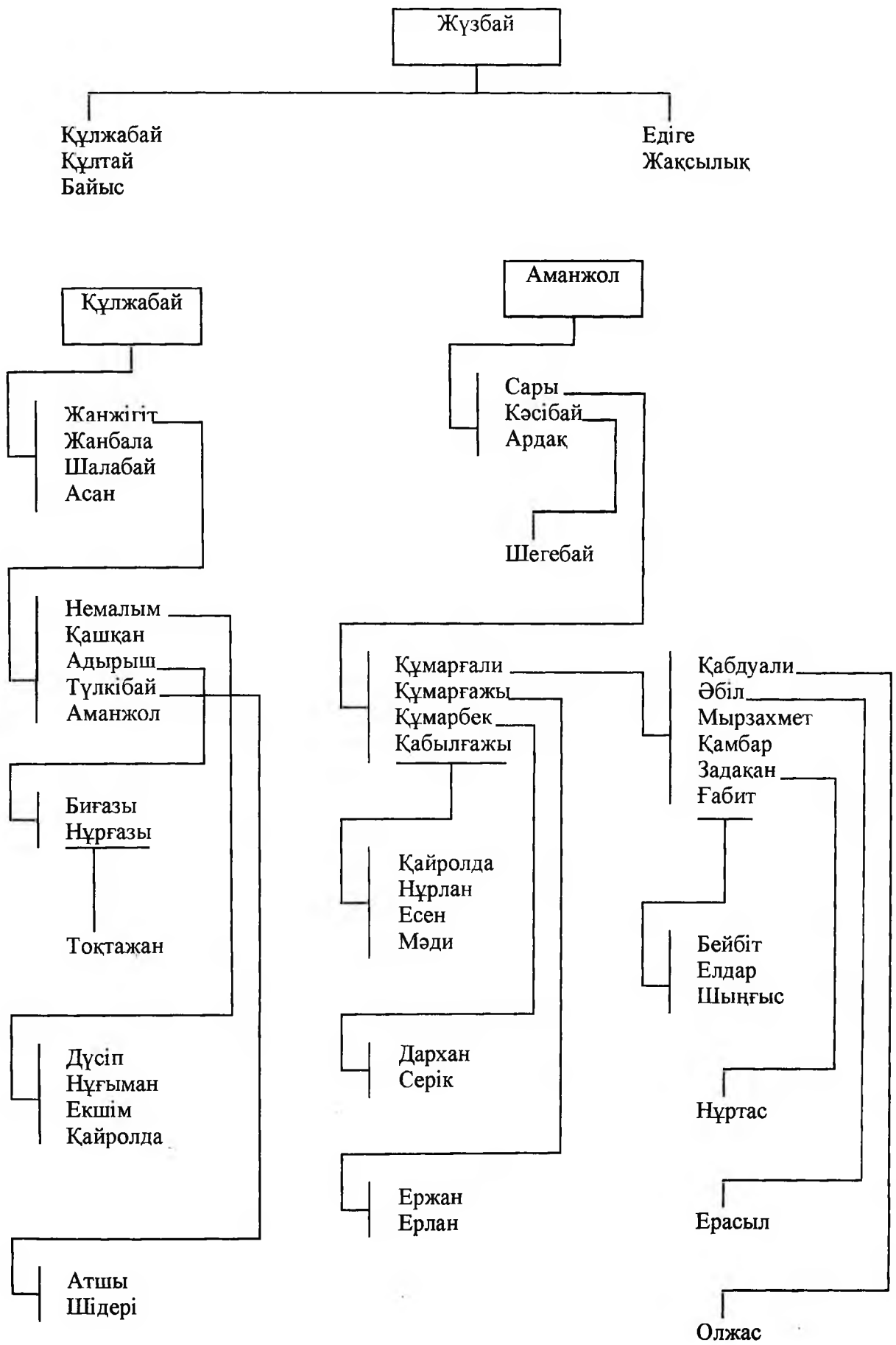
Жүзбай

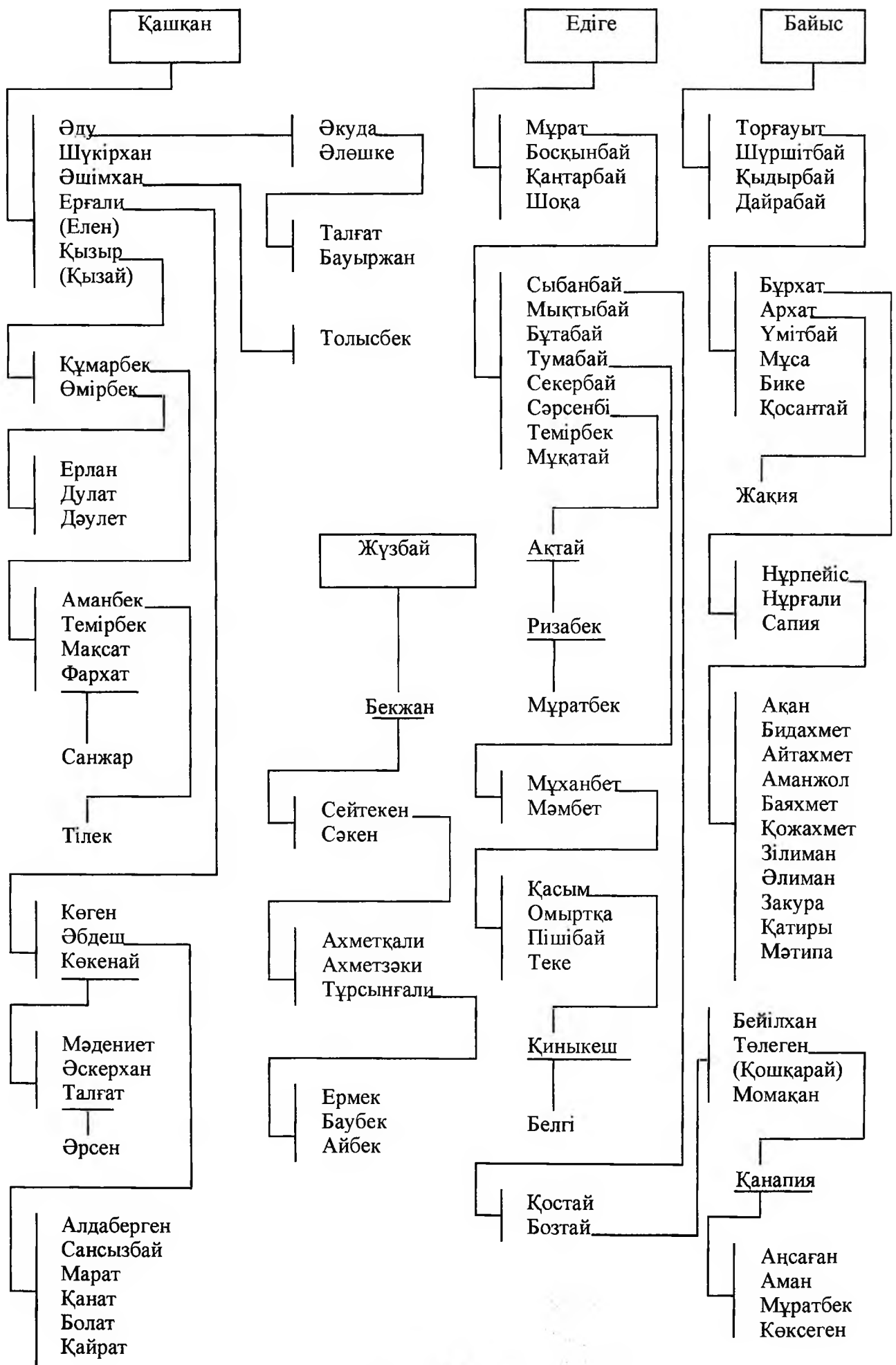
(Мекені “Шеген”, “Жарлы өзен”)

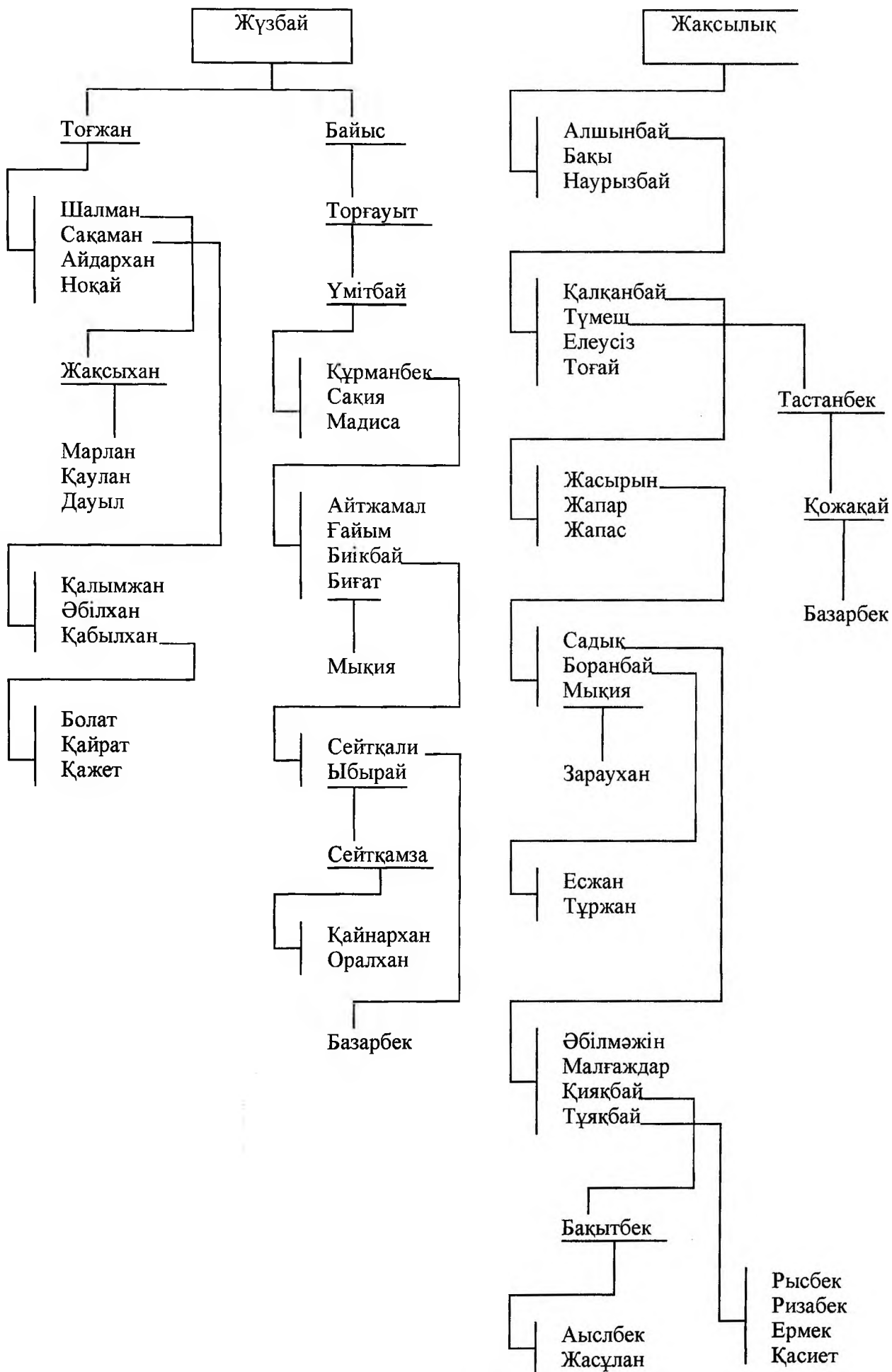
Мұрат

Бақы

АЙТУҒАН

Жанұзақ
Байұзақ
Иман

Тағанак
Құдайберген

Жанұзақ

Байұзақ

Байболат
Сайболат
Биболат

Байтемір

Келдібай
Мейрамбай
Тәнтібай

Нұрке
Ібіш
Сайдолла

Ботбай
Асаубай
Ысқақ

Мәжін

Кәмен
Кәмелхан

Еркін
Тоқтасын
Серік

Еркінбек
Жарқын

Қастер

Аршабай
Шамқан
Рауыл

Маратхан
Мұратхан
Жеңісхан
Тегісхан

Кәден

Смағұл

Әбіл

Бөкей

Назарбек
Сәбетбек
Мидалбек
Ардақбек
Ерканат
Салтанат

Серік
Жерік
Ерлан

Ермекбай
Тоты

Бопай
Мұстафа

Әшім

Мұғалбек
Әділбек

Рахым
Сопы
Дыбысбек
Құдайберген

Тортай

Мақан
Мақатай
Бақберген
Беженхан

Серік

Балғынтай

Жарқын
Бақай
Асқар

Сомбай
Саркөбек
Әмелу

Шәкірт

Илиясхан
Сәнәбіл

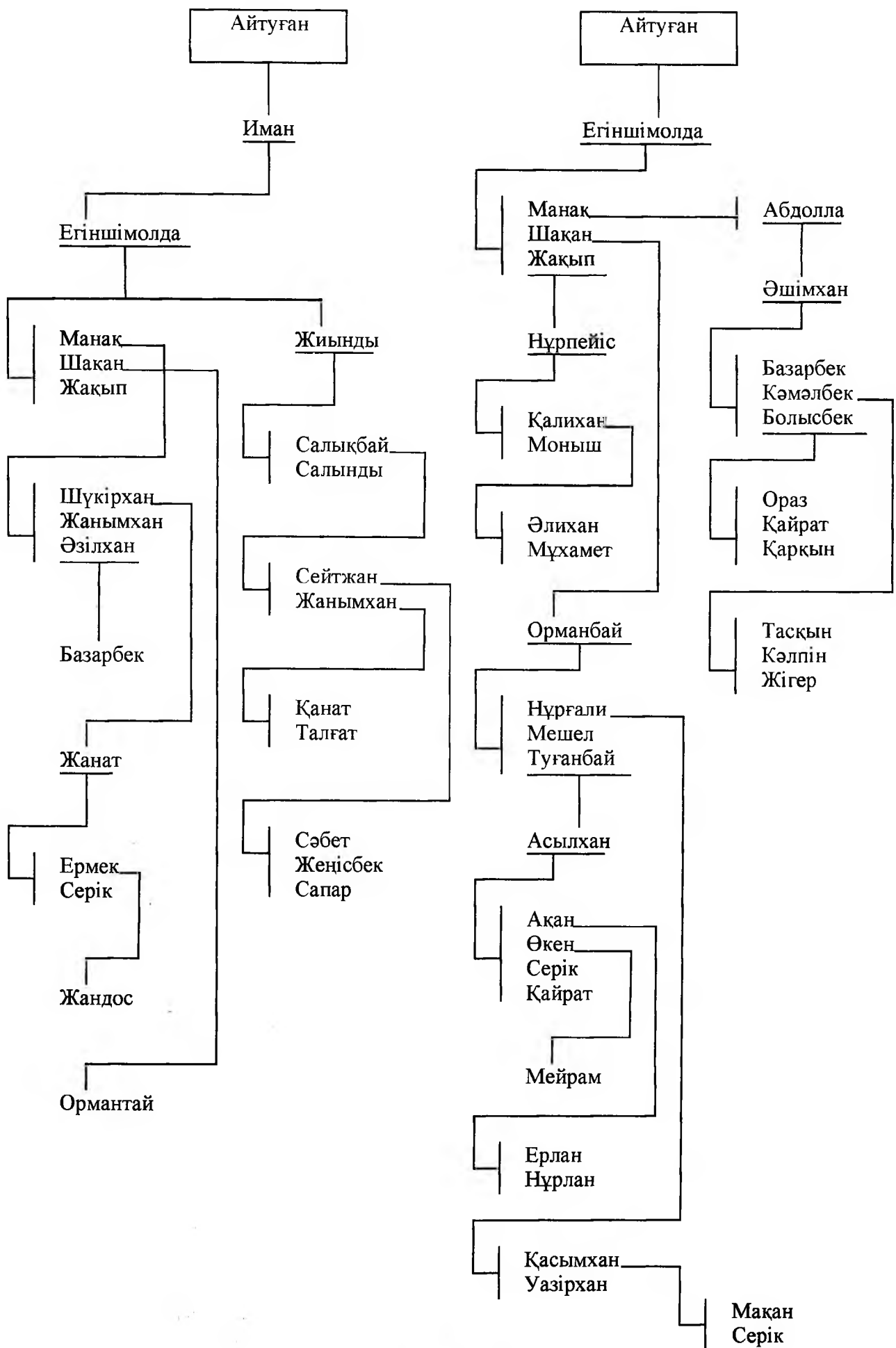
Баймолда

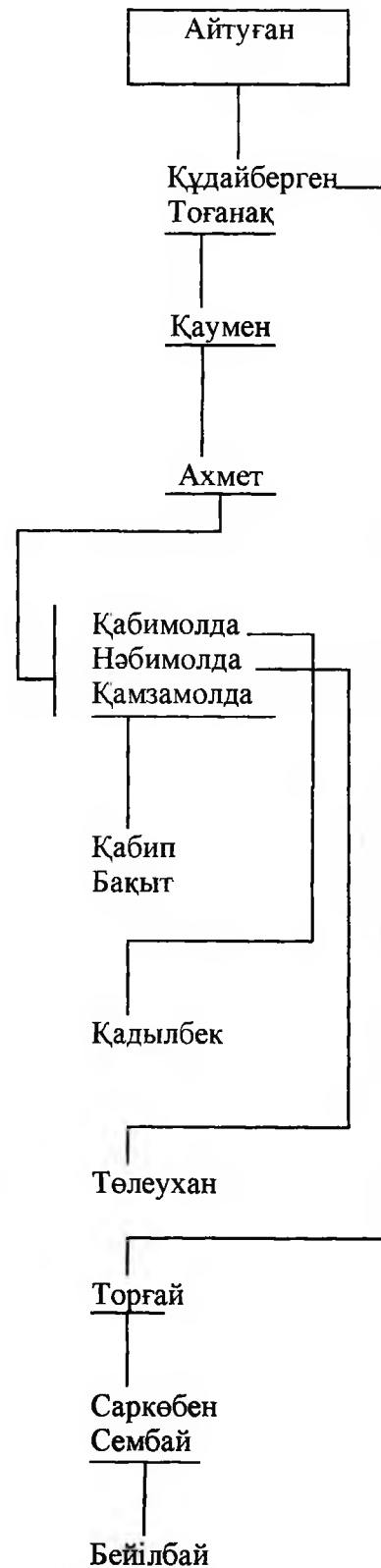
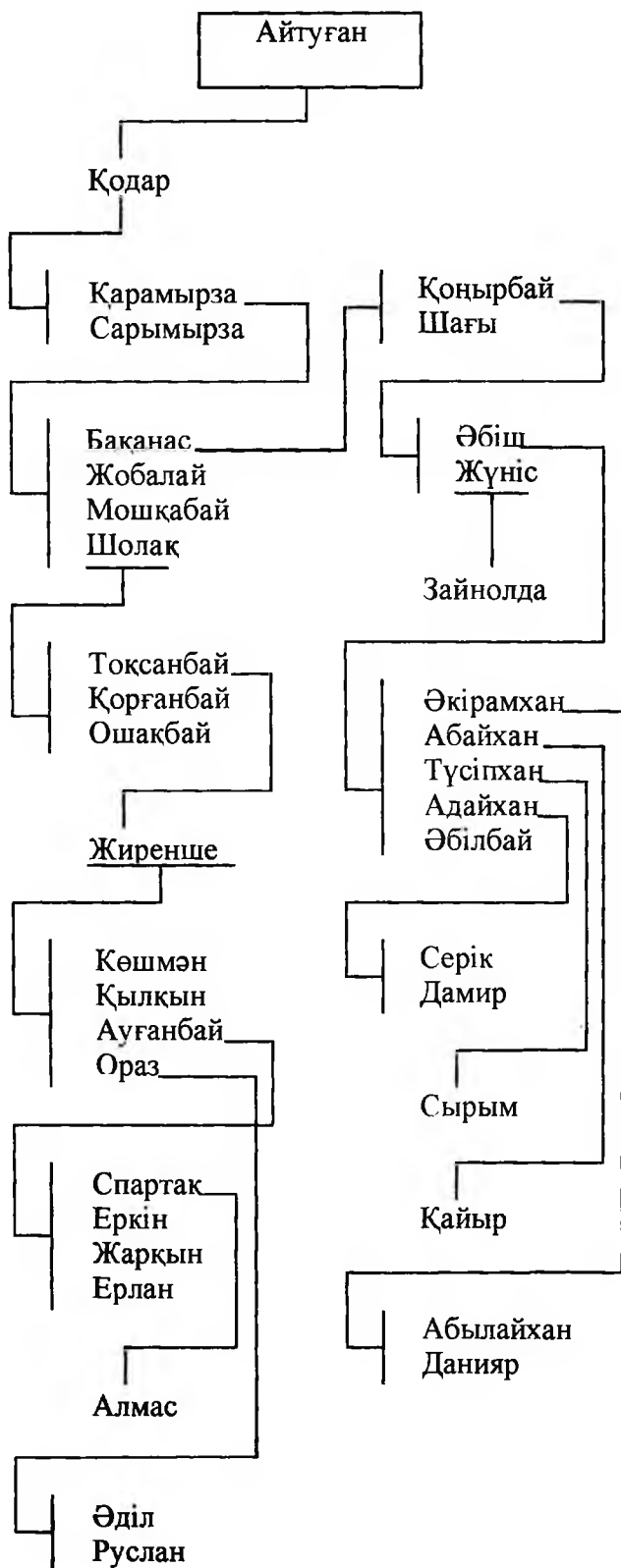
Әбілқак

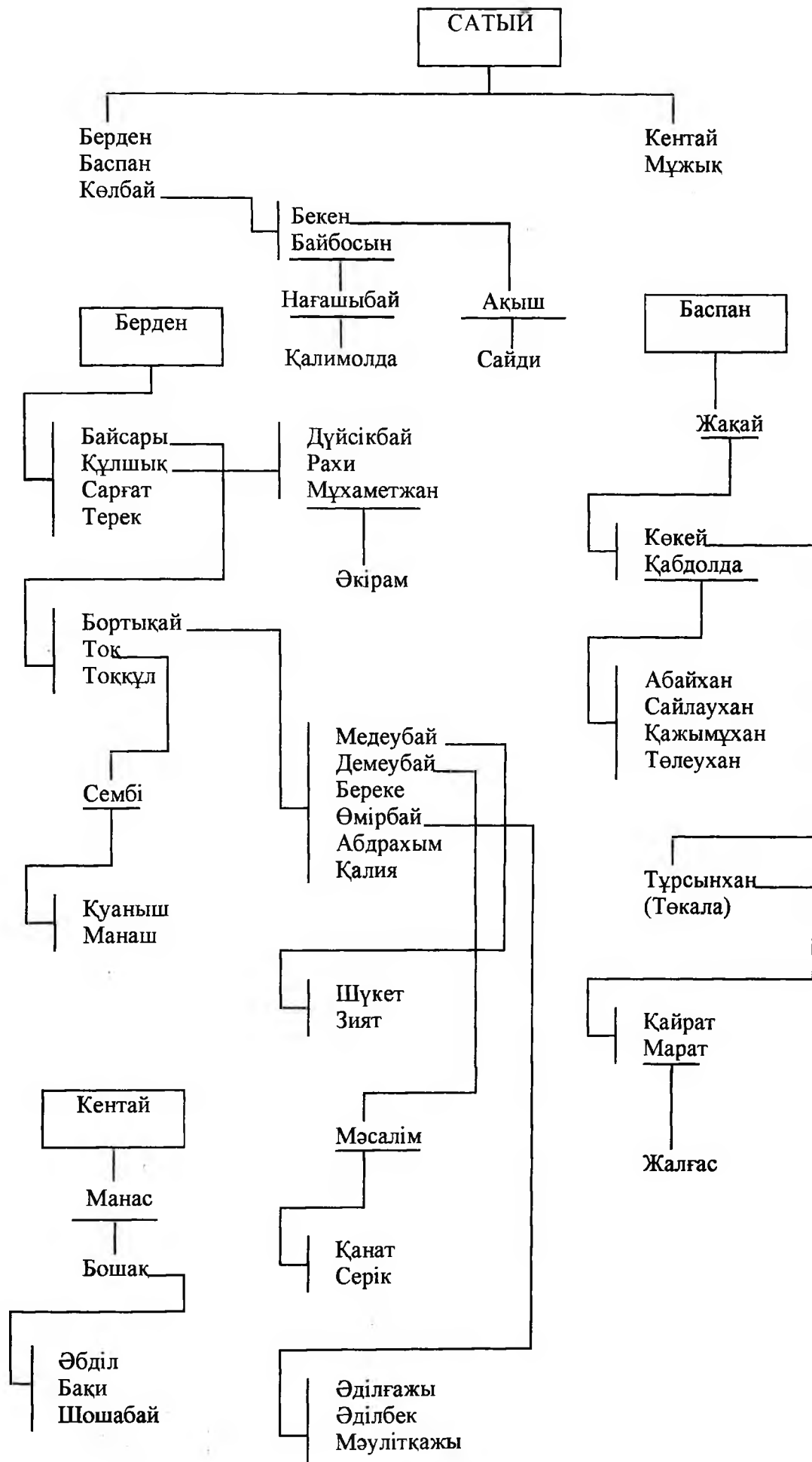
Бейілбай
Сауығбай

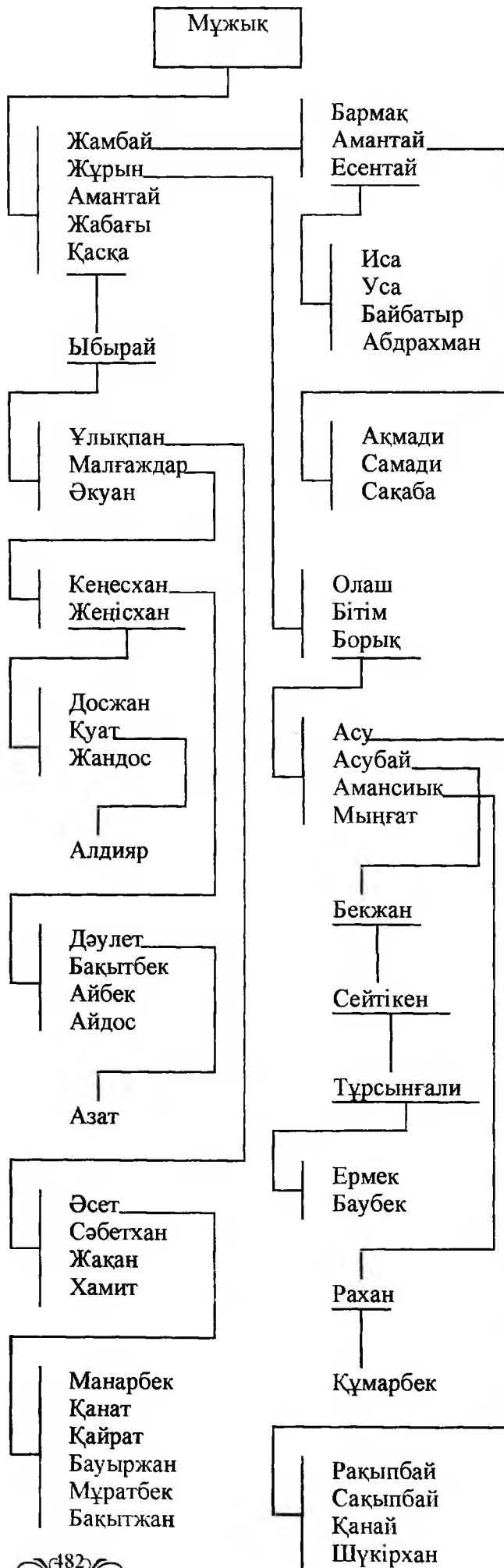
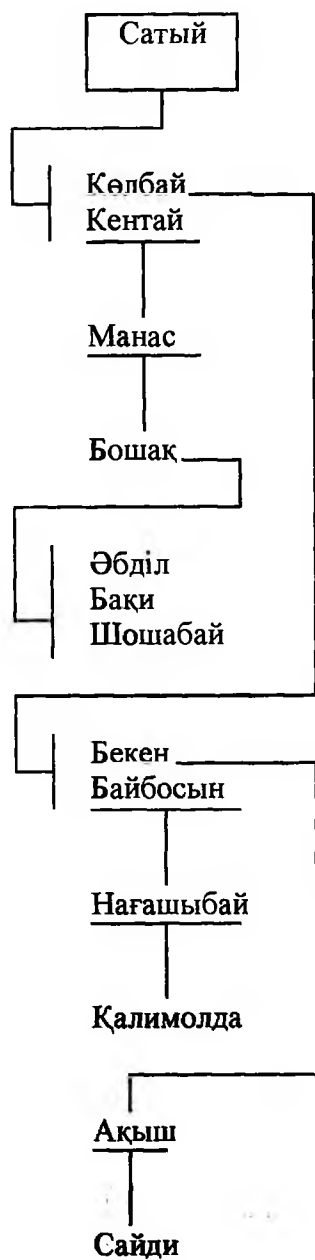
Сәукеш

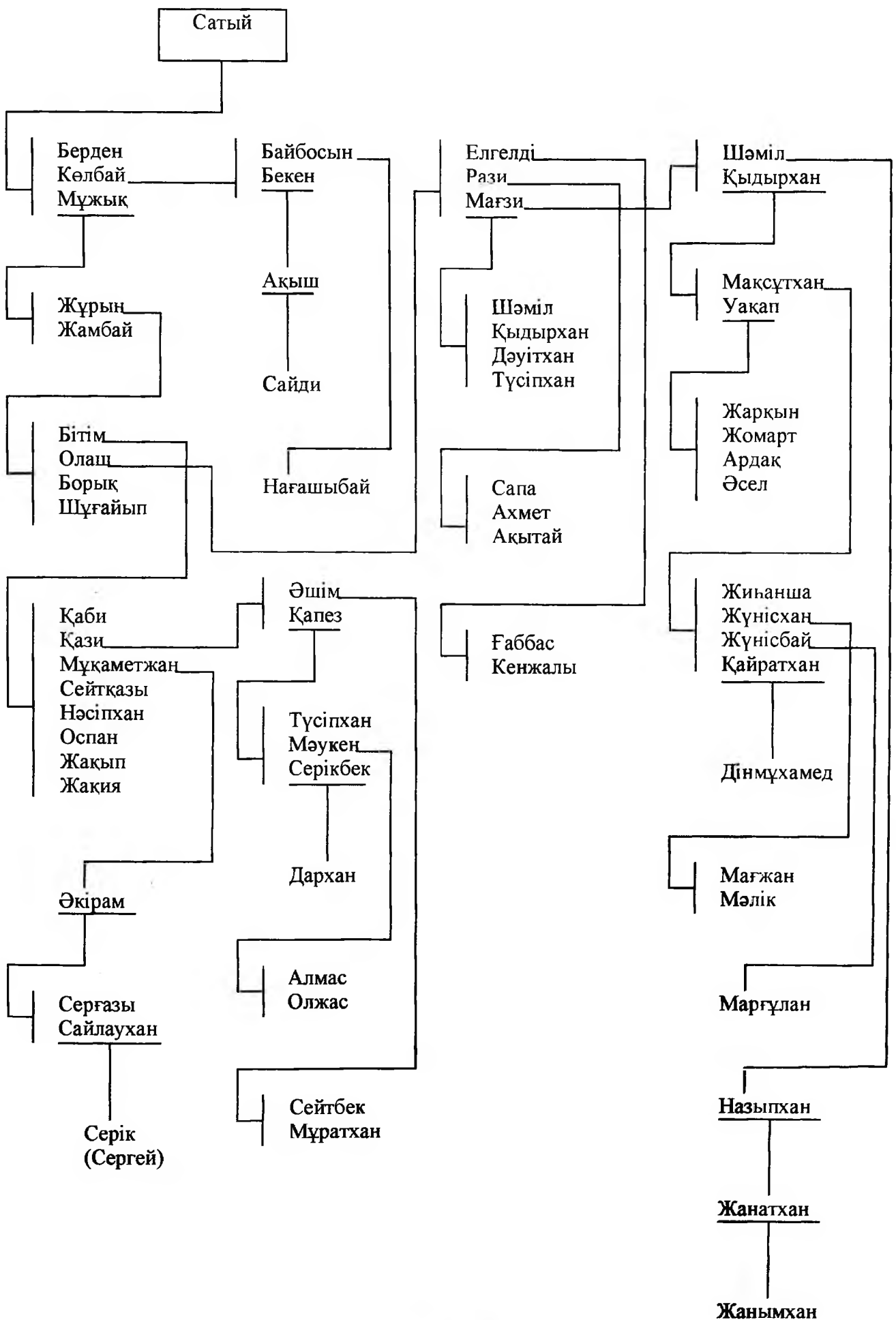
Милатхан
Түсіпхан

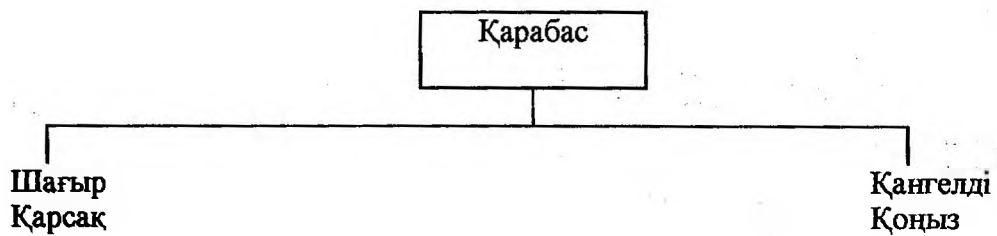
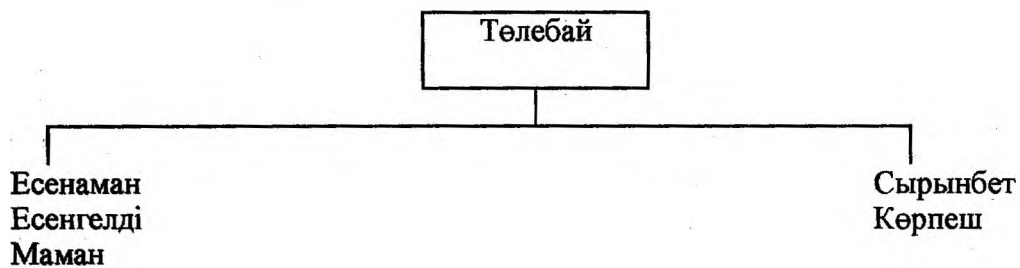
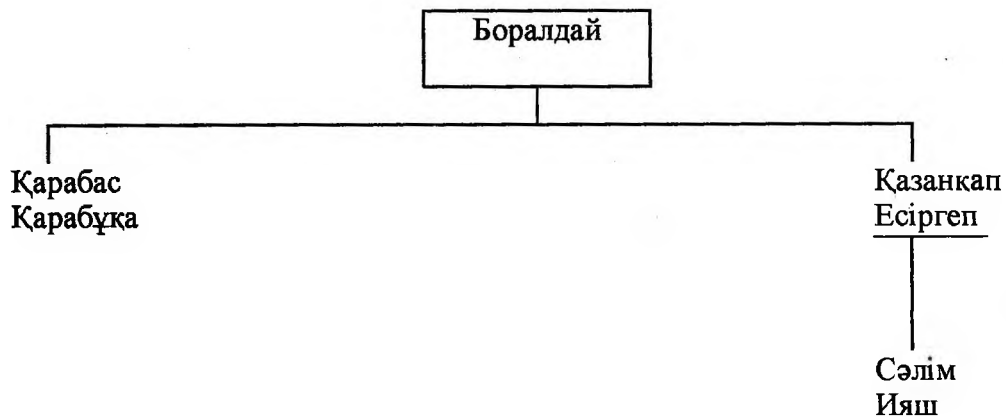
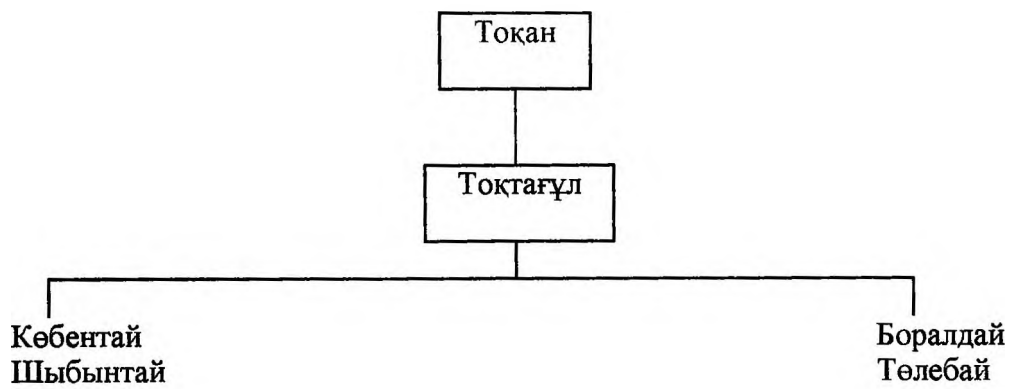

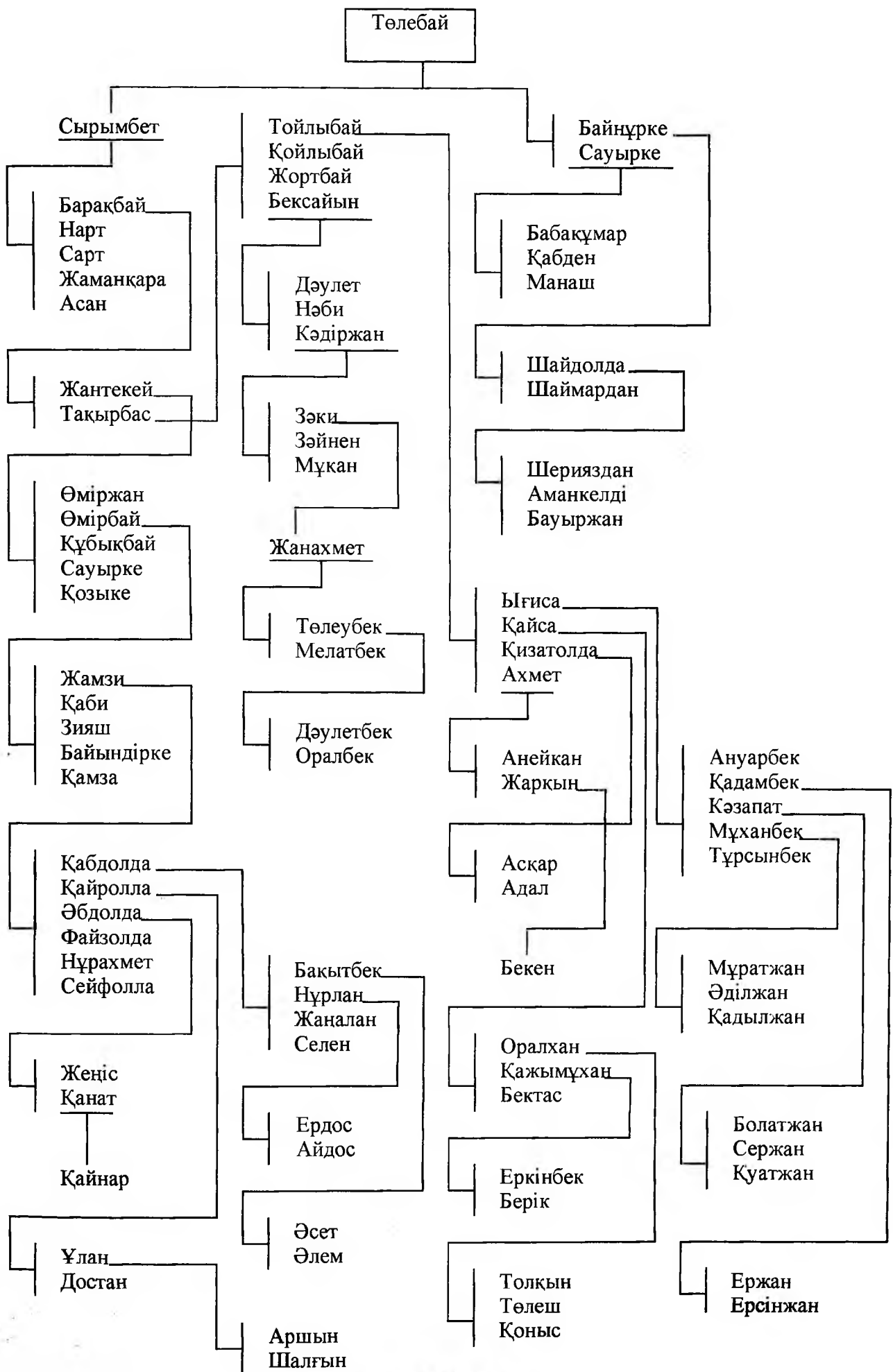

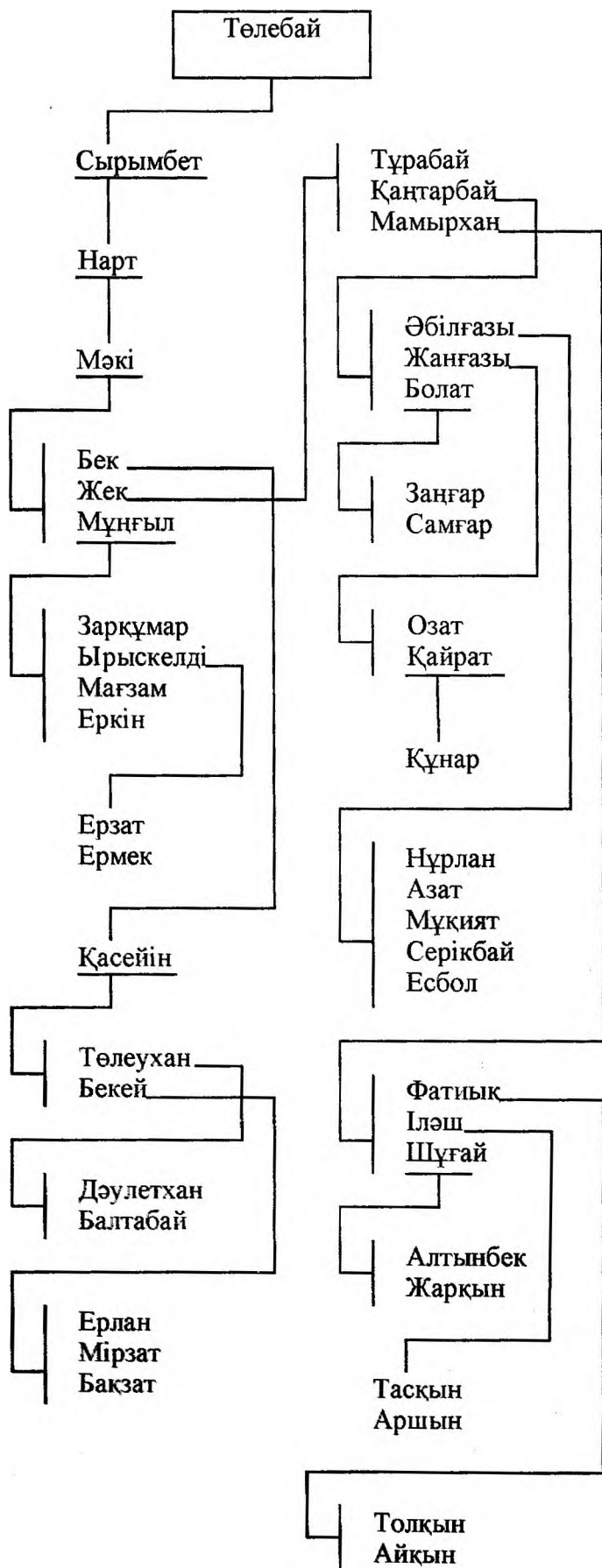

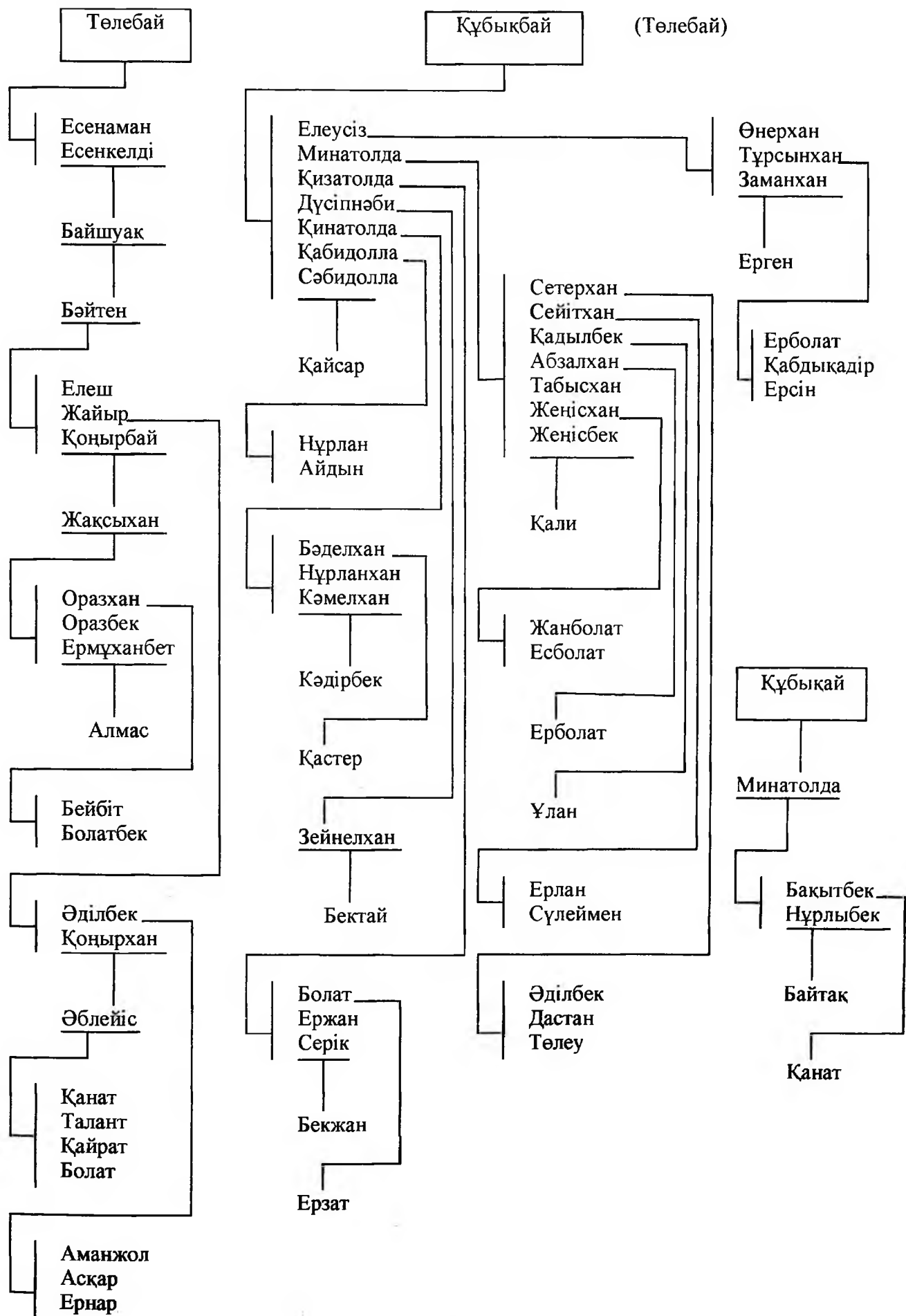

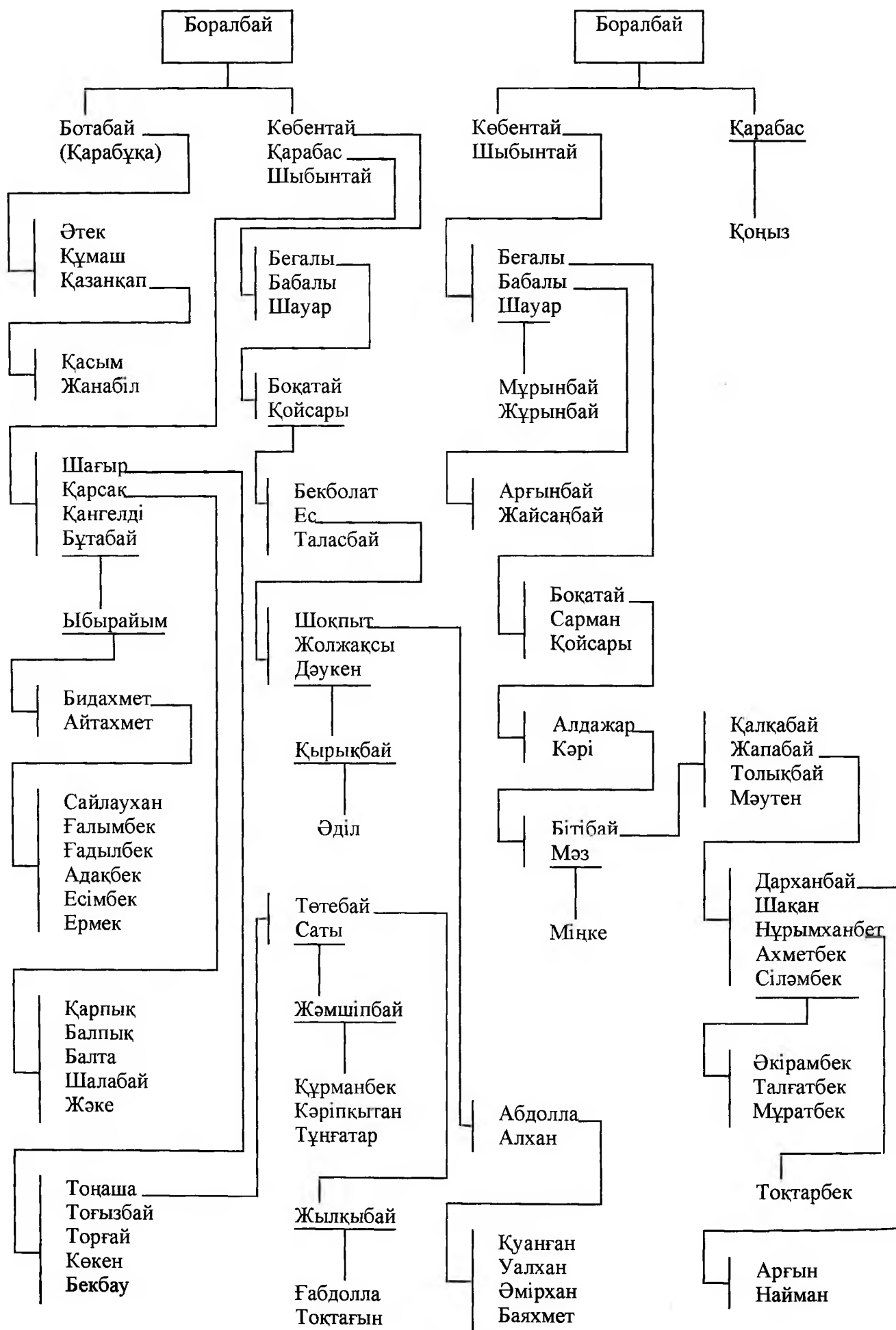

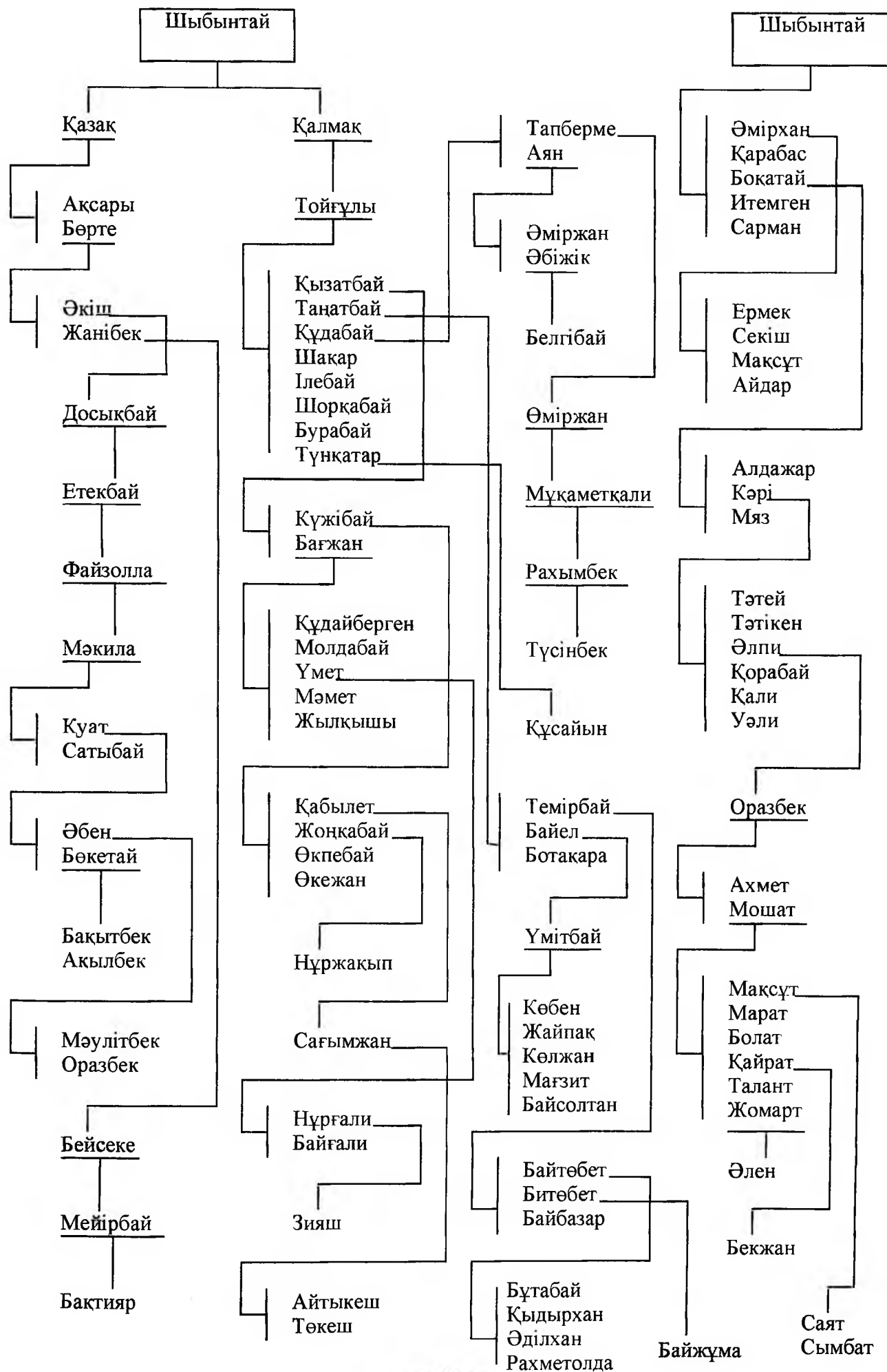

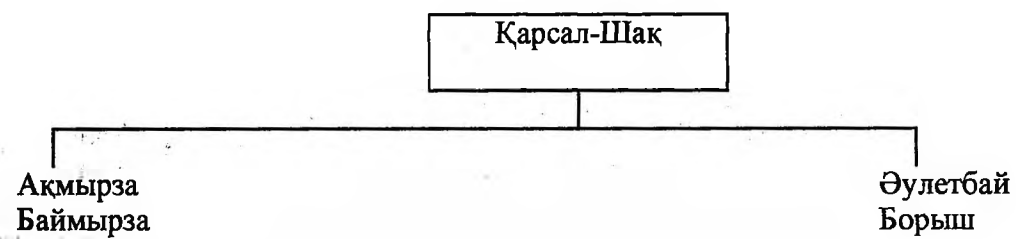
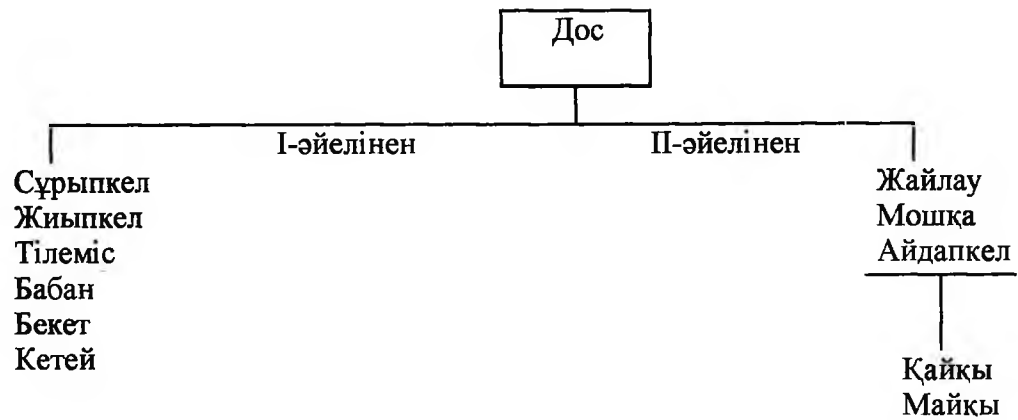
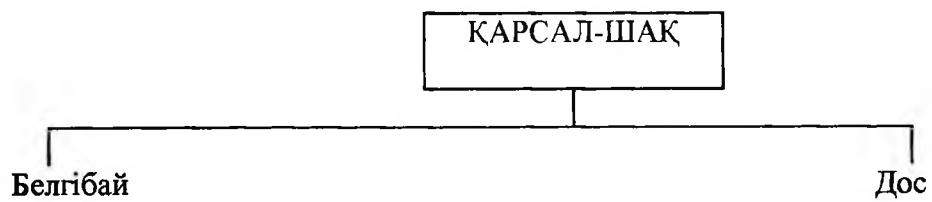

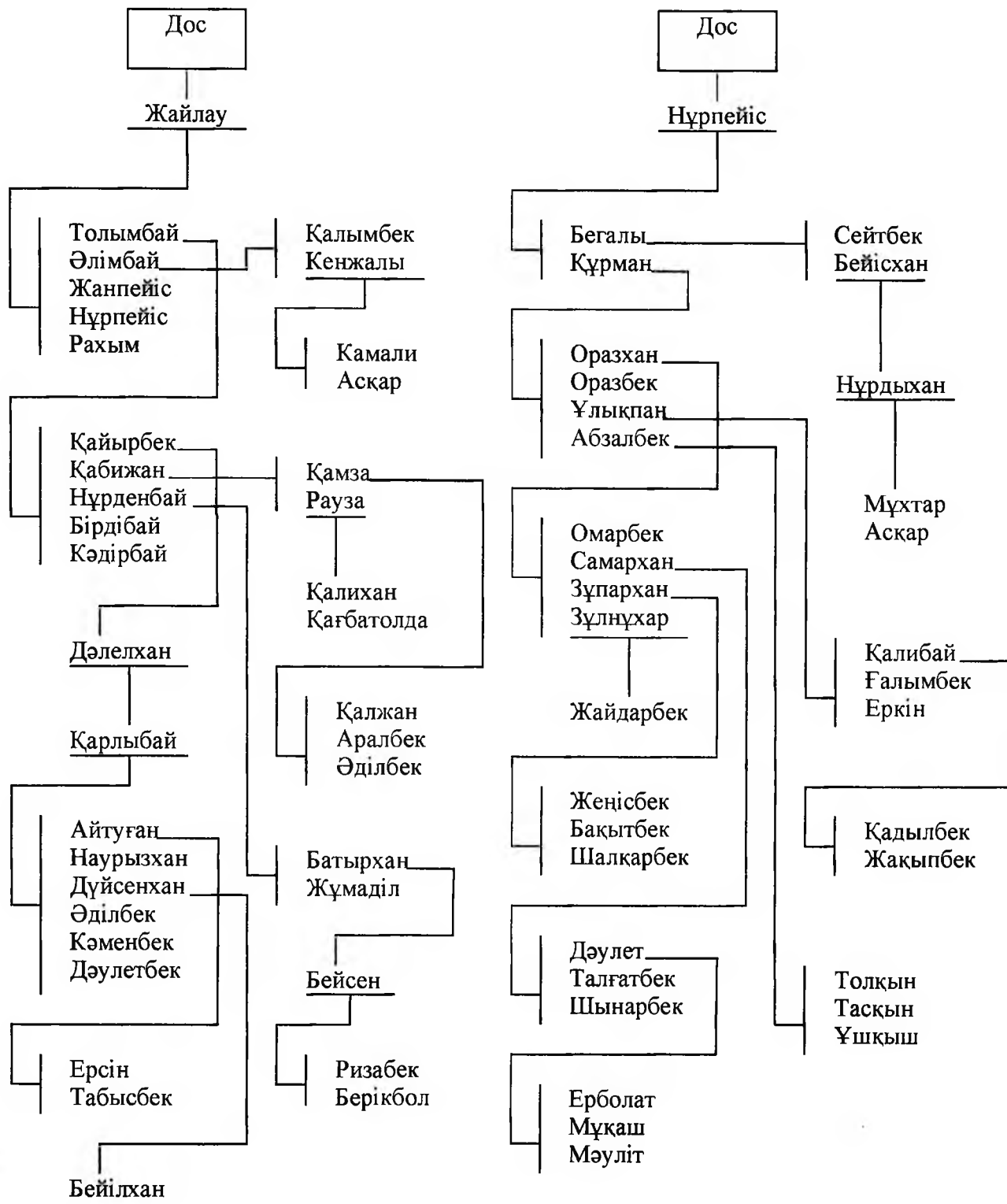

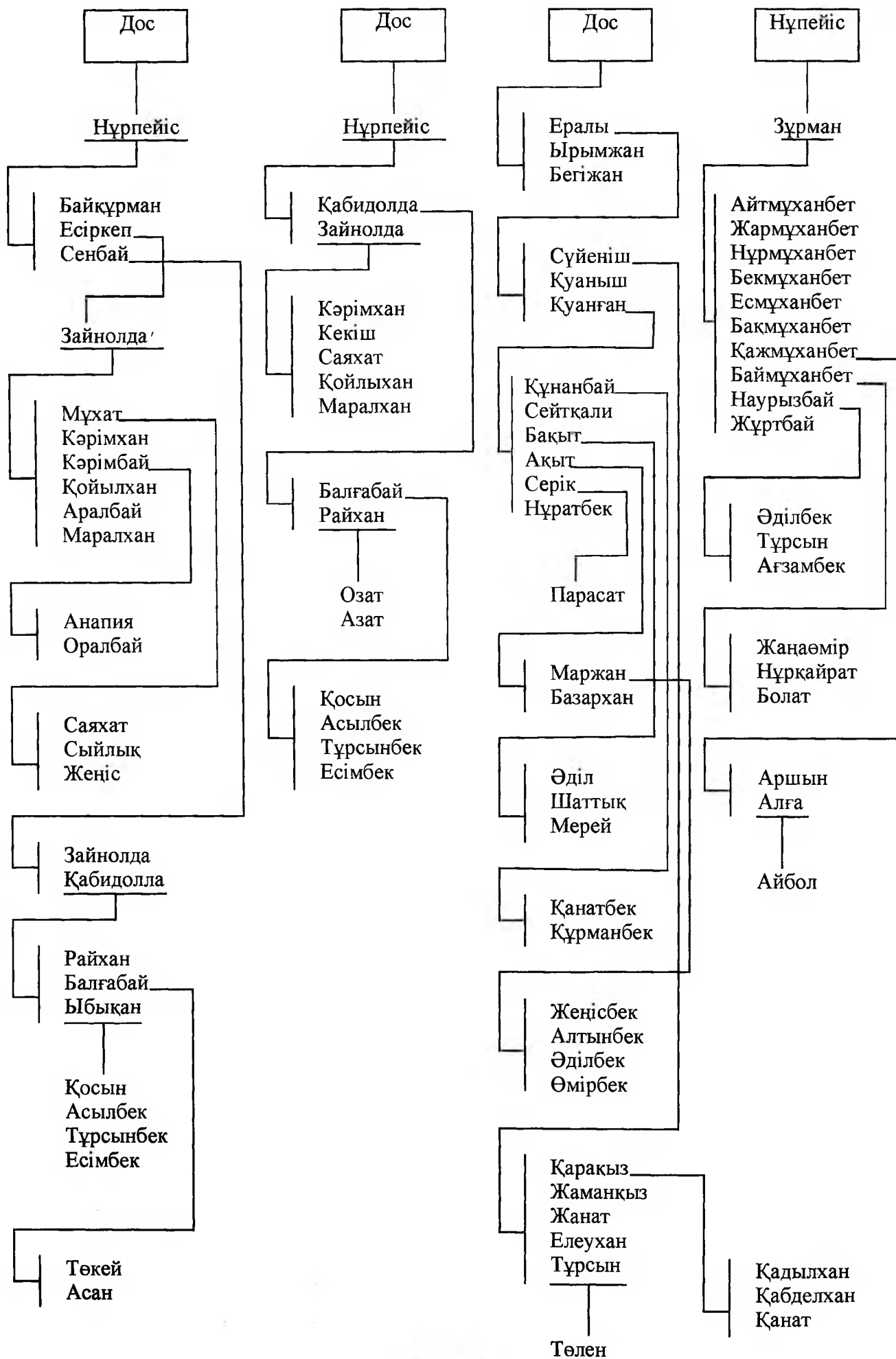

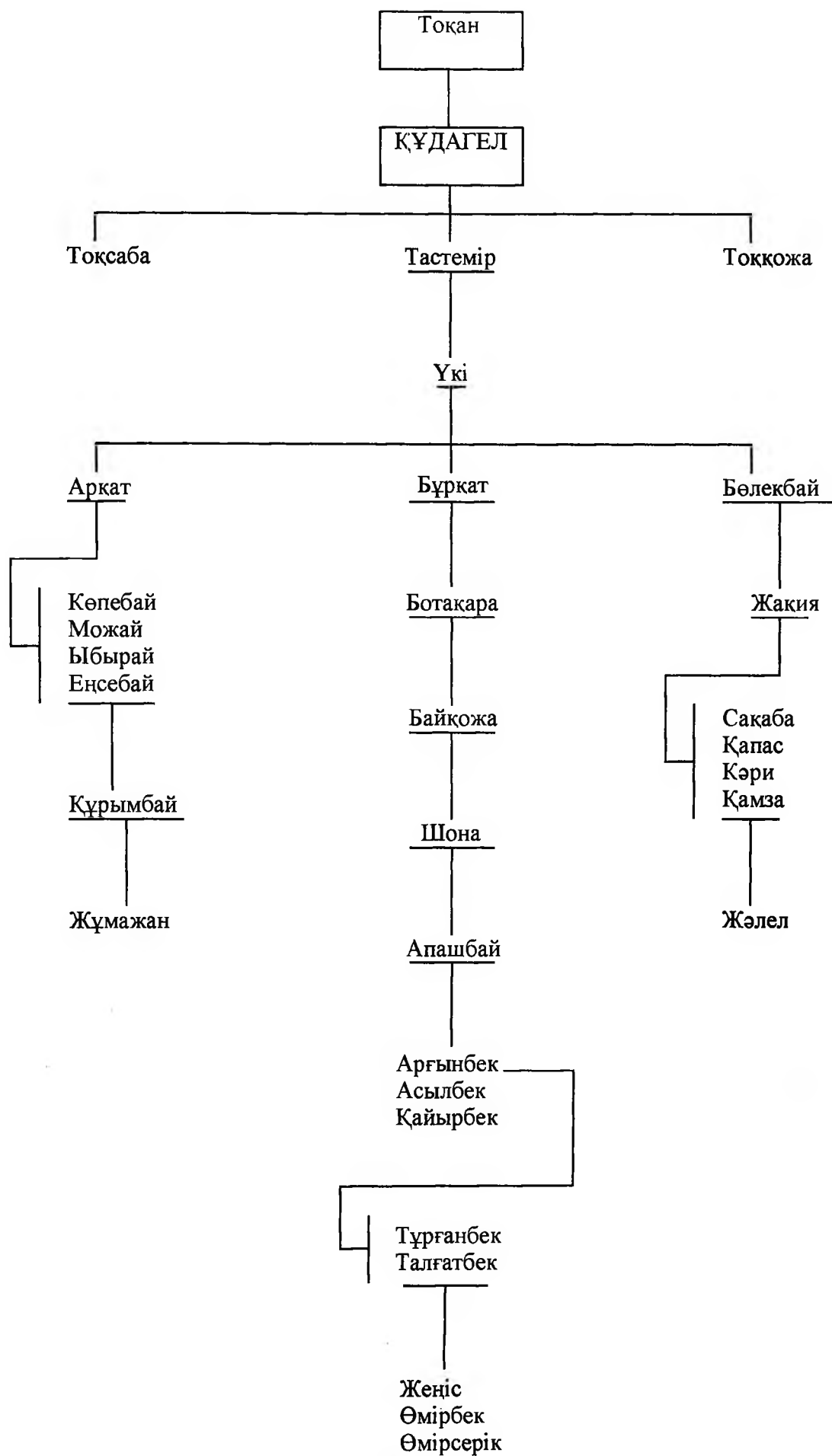

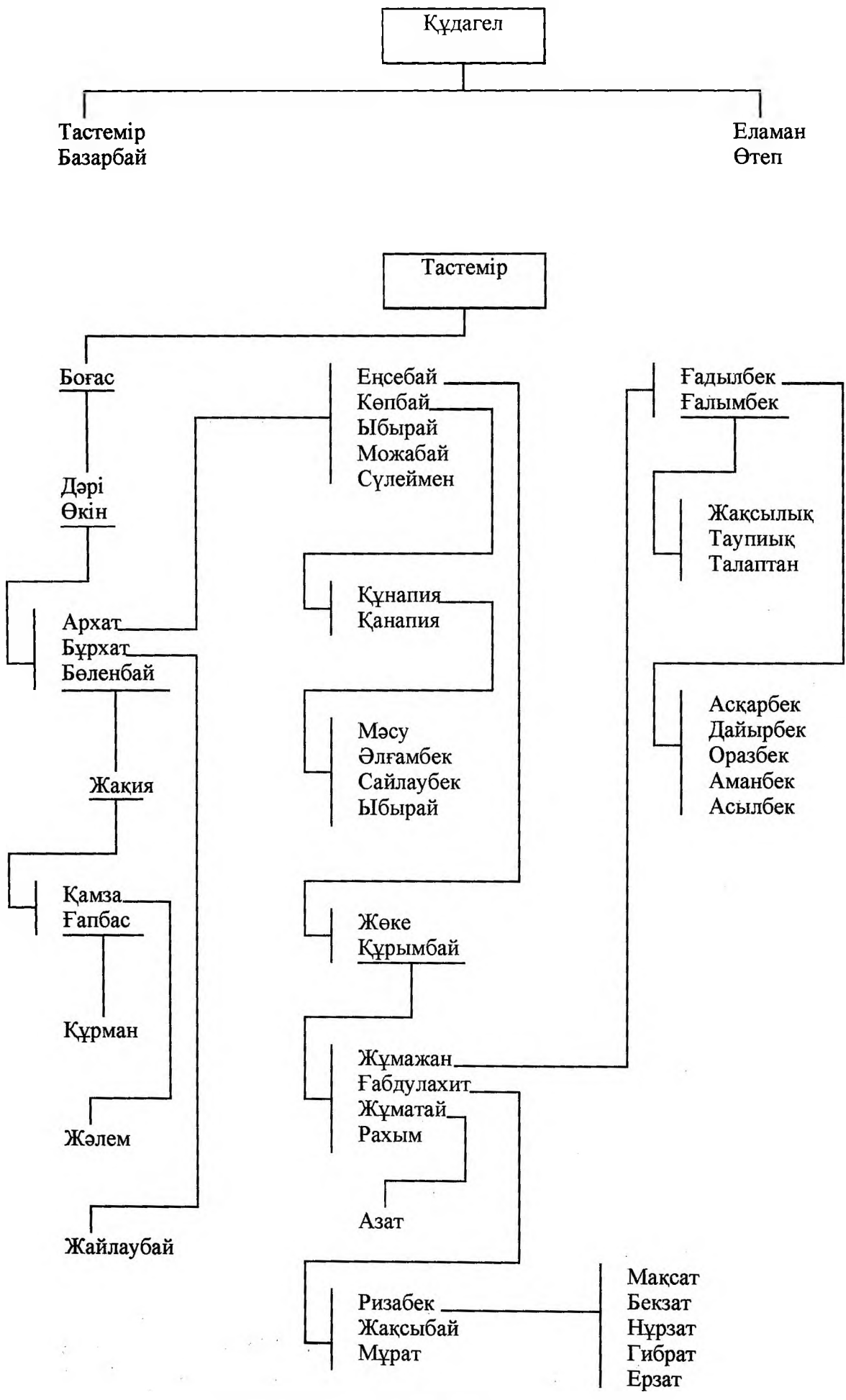

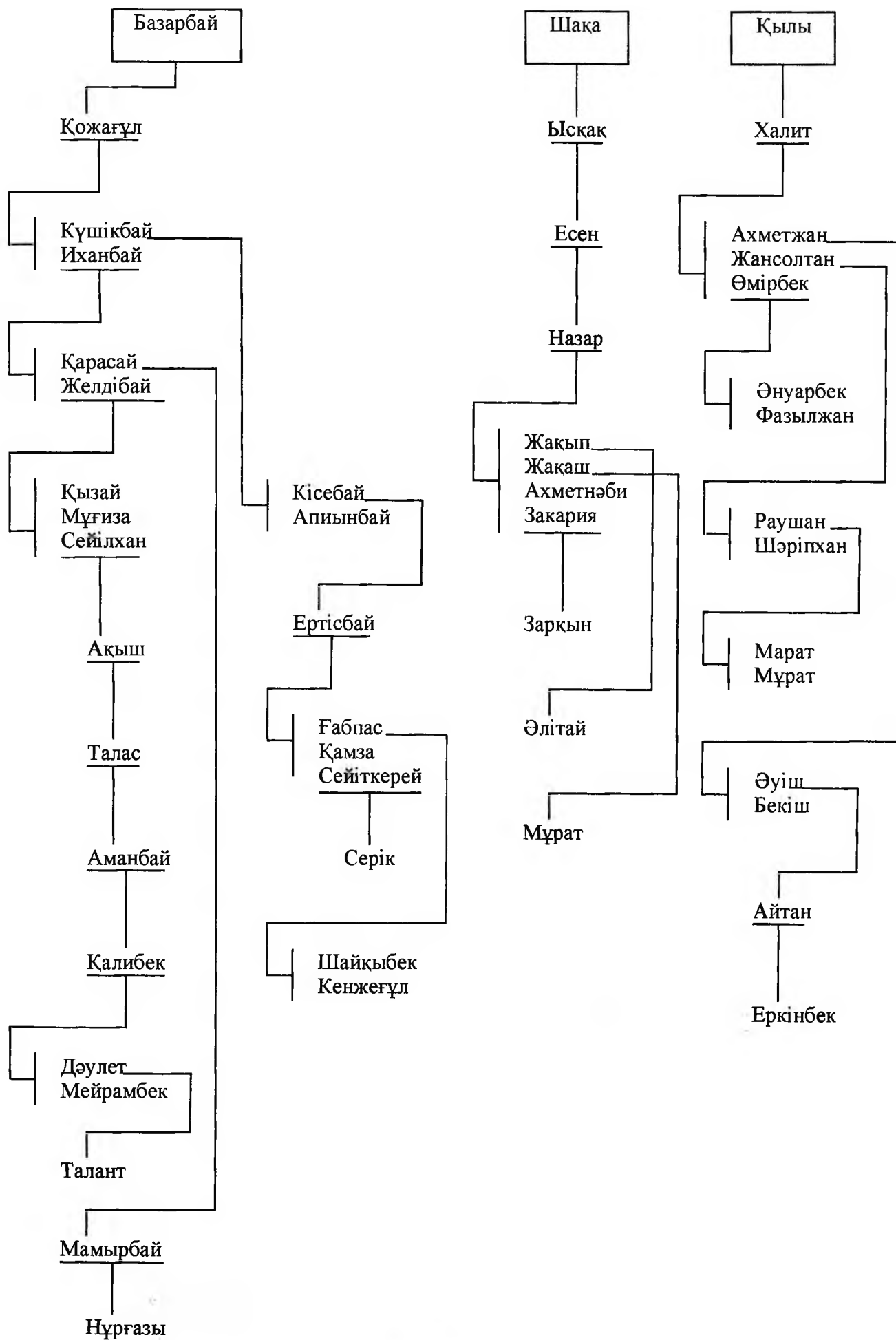

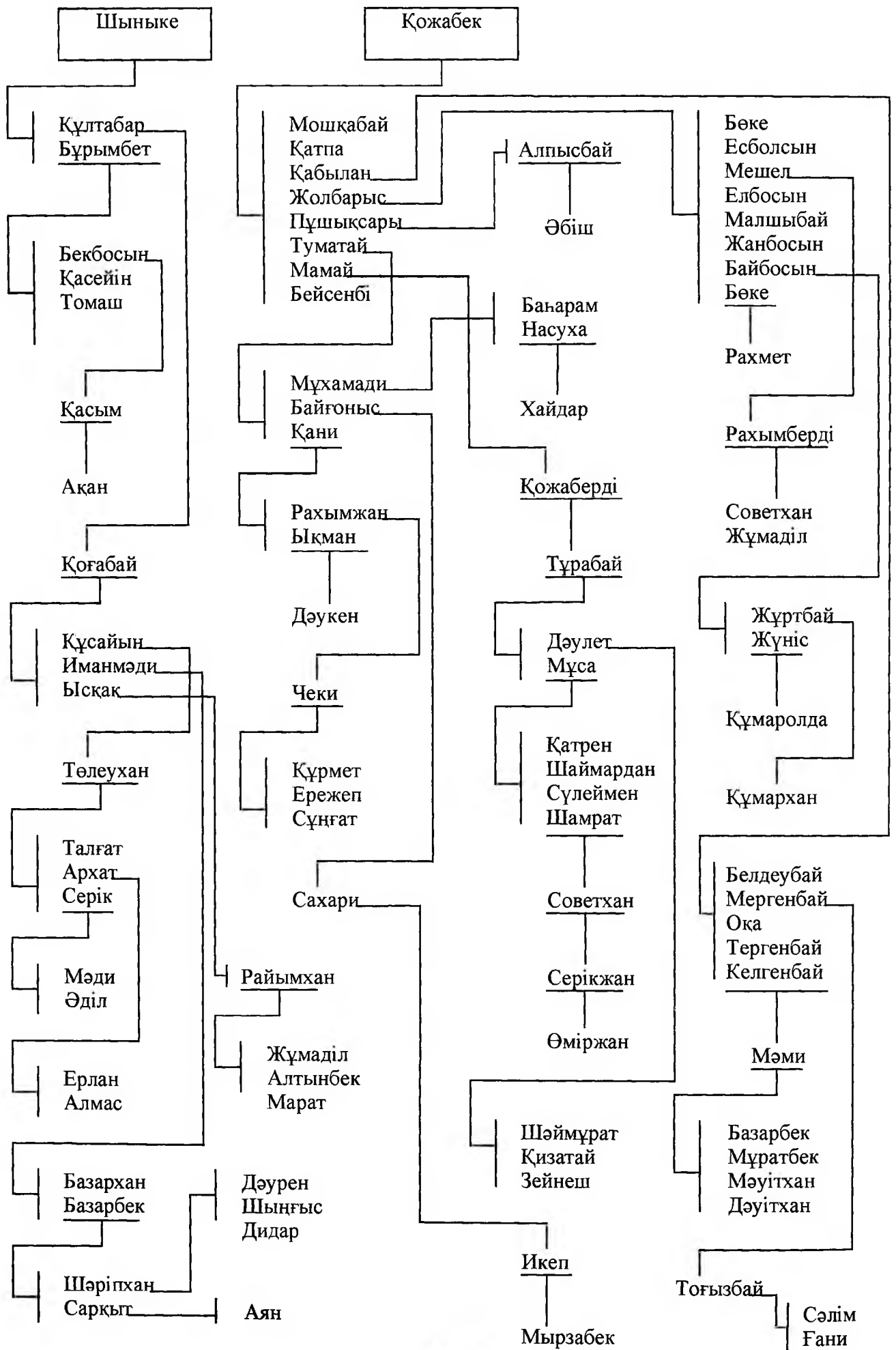

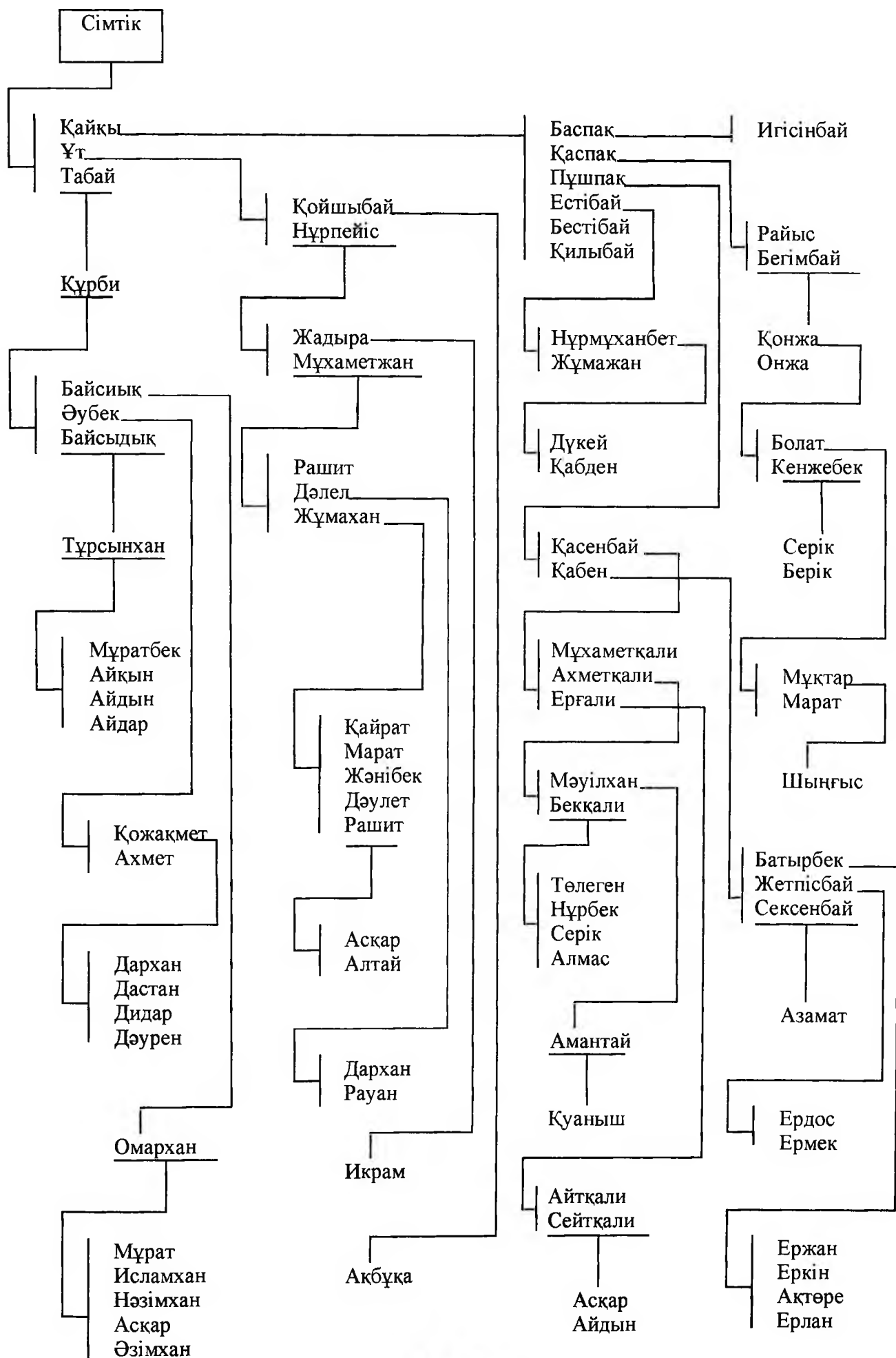

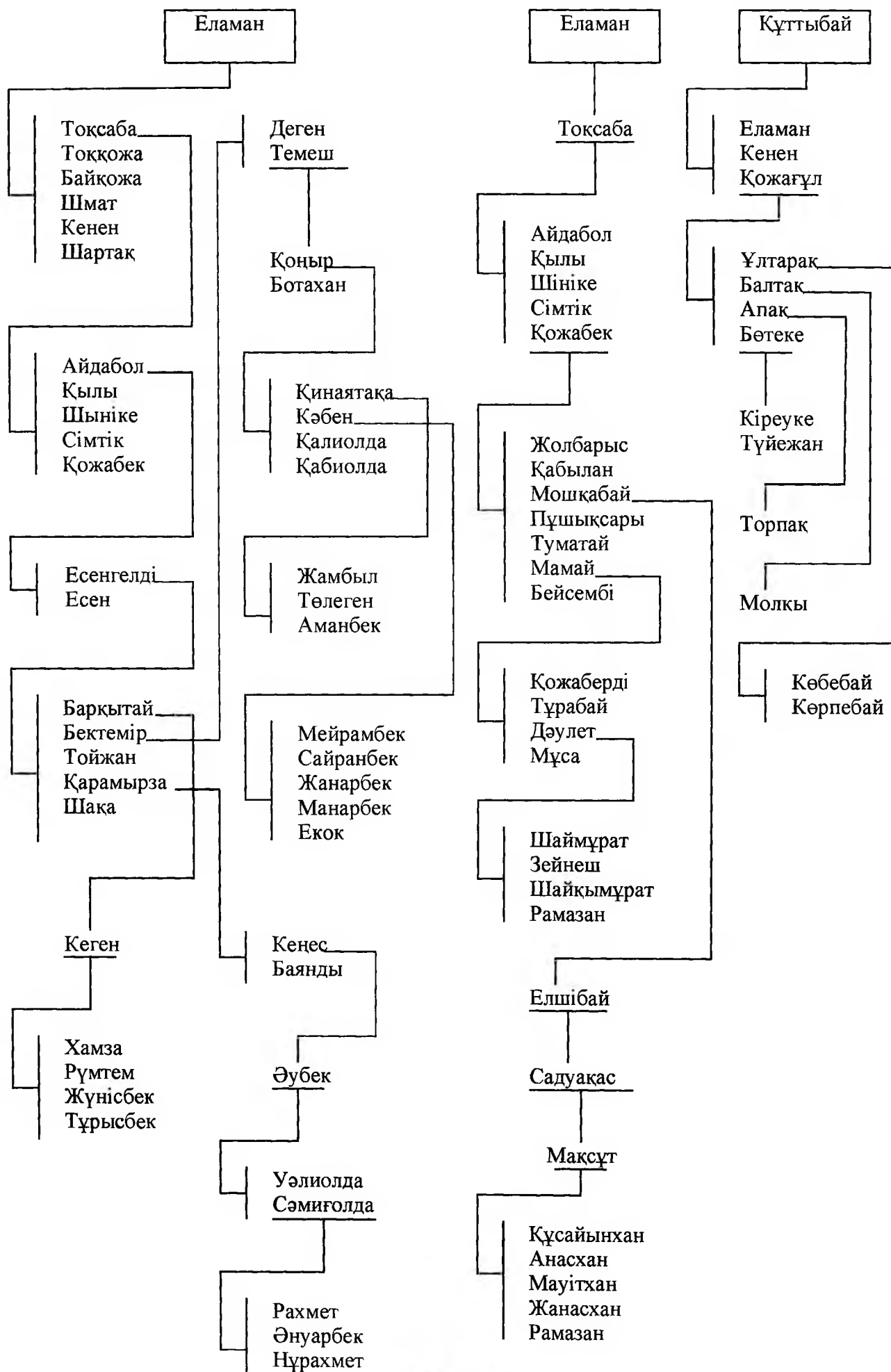

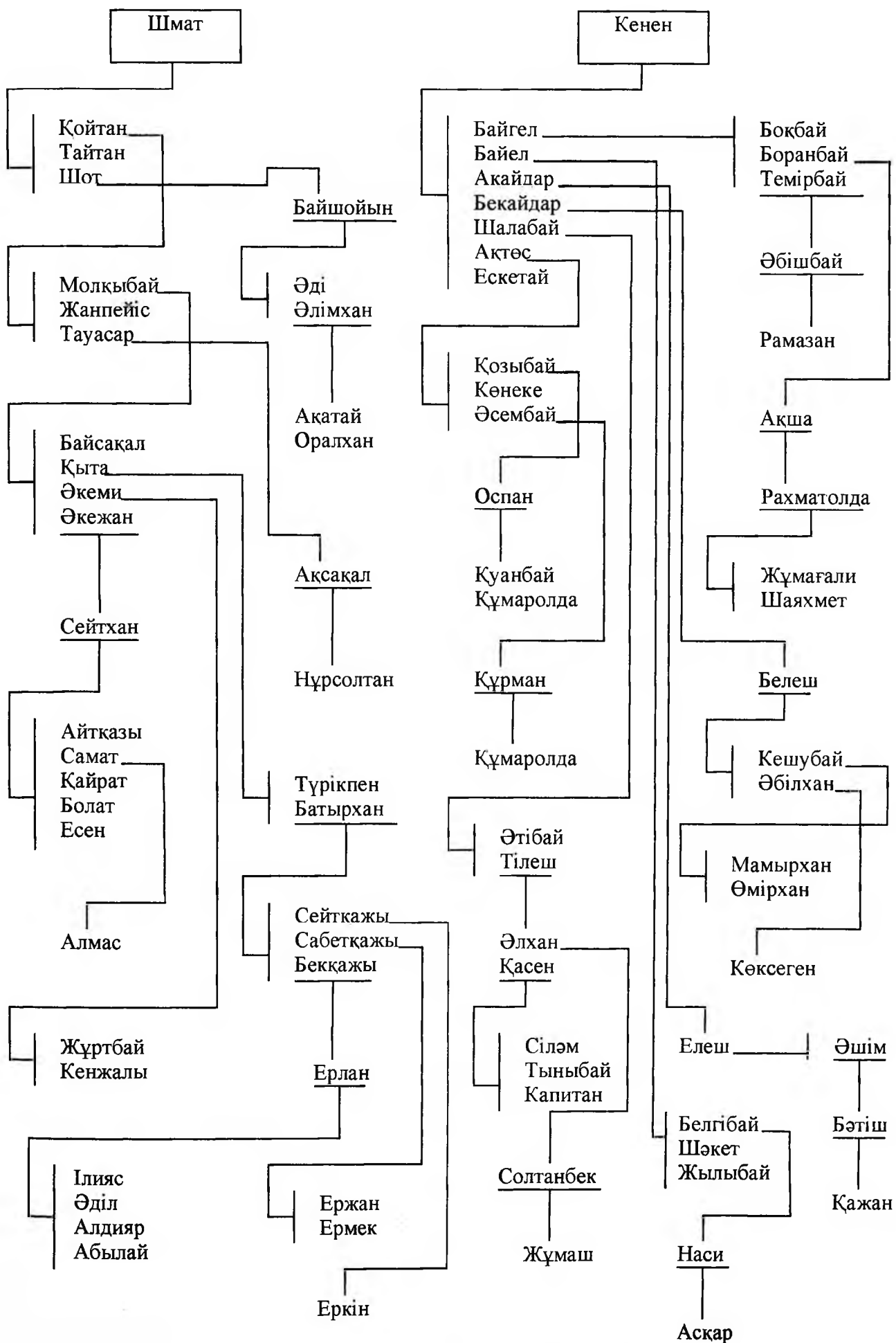

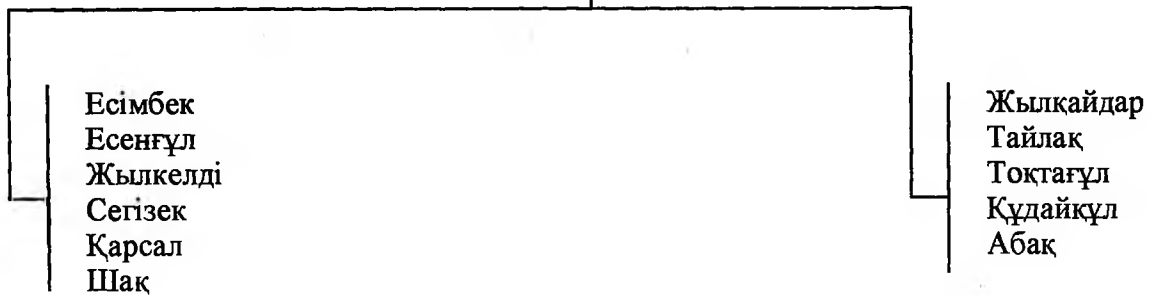

ТАЙЛАҚ

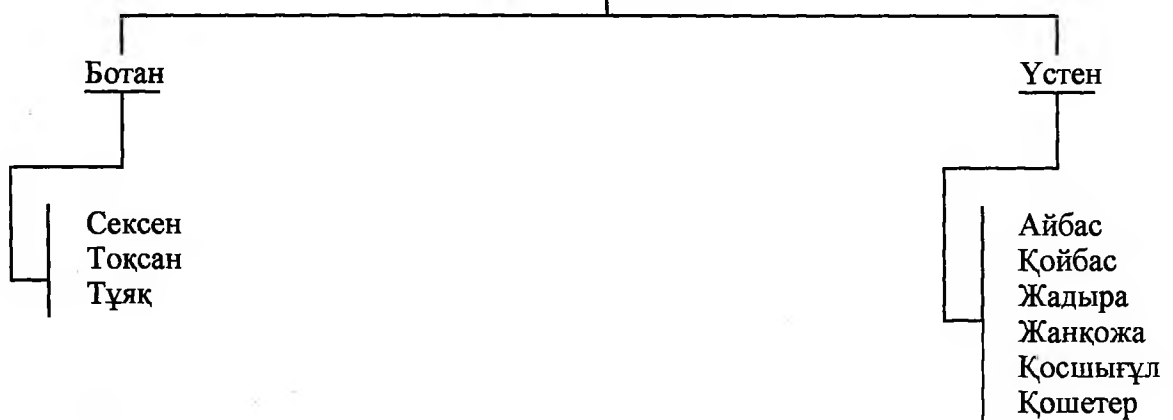
Еміл

Тайлақ

Еділбай

Сексен

Жансары
Бөке (Бүкі)
Манас
Бейсенбі
Көжек
Кәдірбай

Токтар
Бөбек
Аққұлак
Жанас
Бөкес
Назіби

Жансары

Бал
Бәтік
Алдабек
Байдалы

Насим
Нұсим

Нұрғали
Сейтқан
Құрман
Бали
Әлпи

Дүйсенбек
Серік
Ризабек
Исабек

Әділбек

Жанкелді
Аман

Айдын
Бақытбек

Балқаш
(Бақтияр)
Түсіпбек
Бақытбек

Тимур

Алика

Нұрлан
Сәкен

Қыдырәлі
Ералы

Исабек
Мұтай
Жаңыл
(қызы)

Манас

Сауырбай
Қоспақ
Өтей
Өмір

Әбілмәжін
Ақшабай

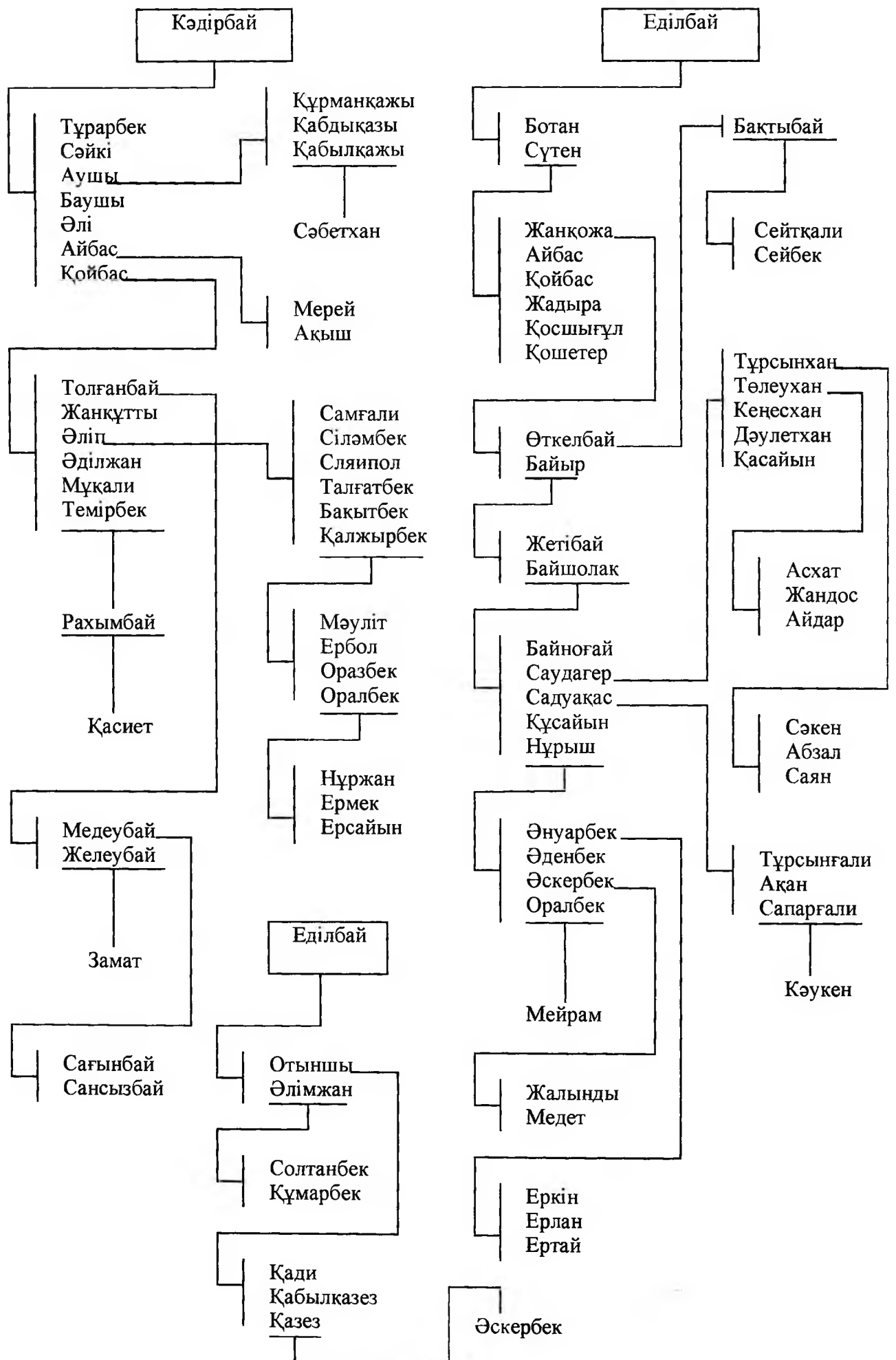
Ғазез

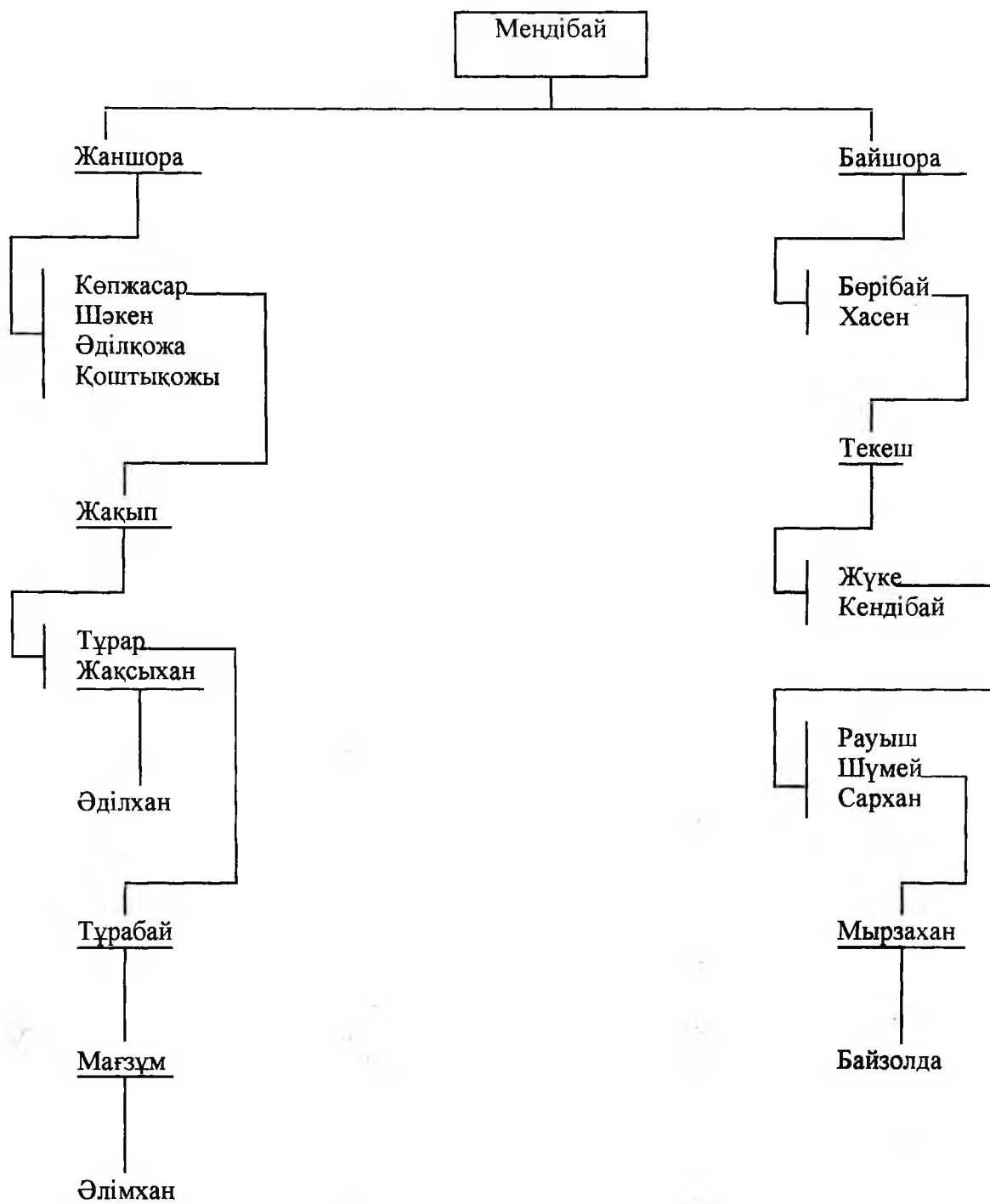
Марат
Болат
Фая

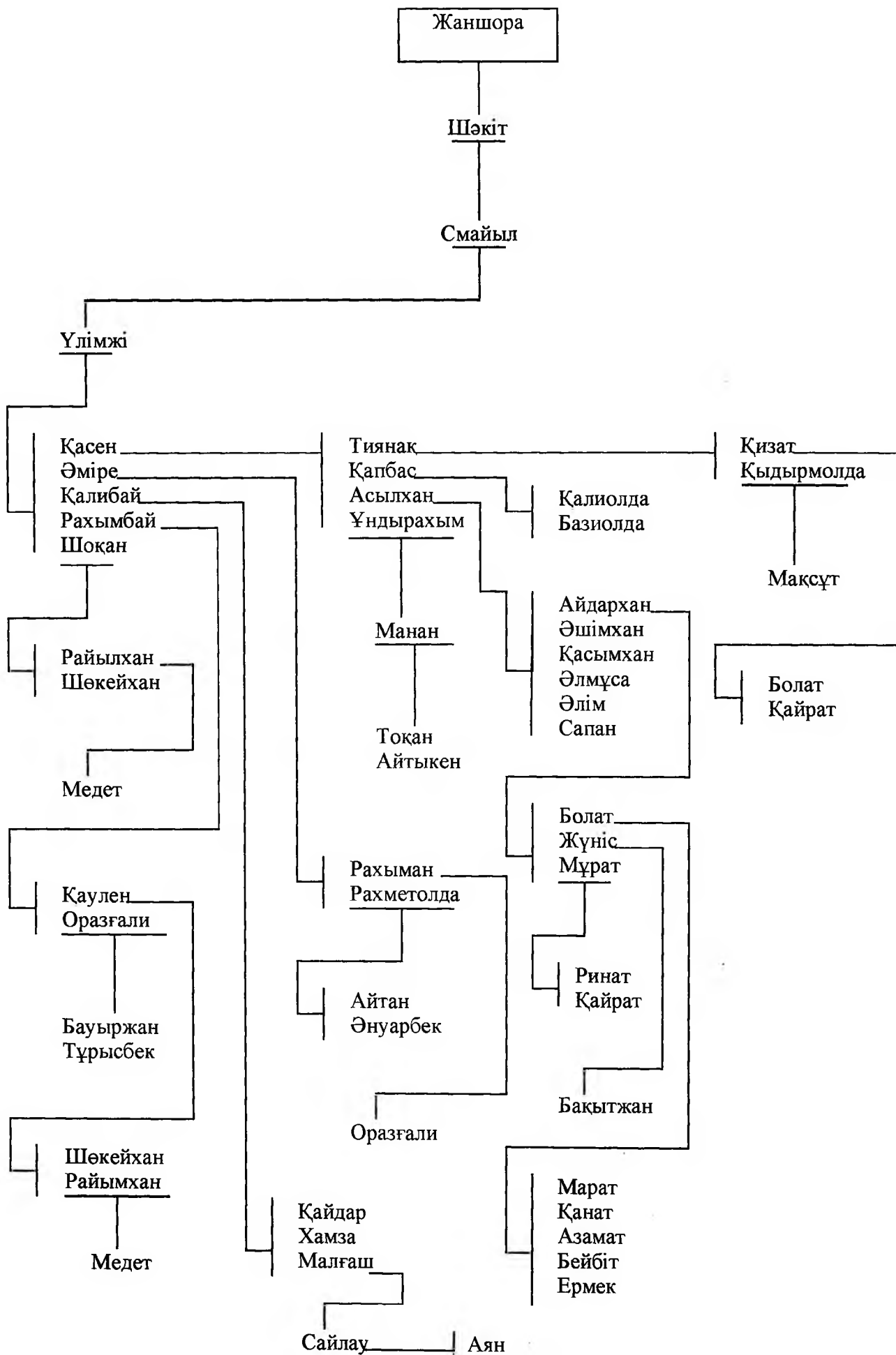
Бақытжан
Мәлік

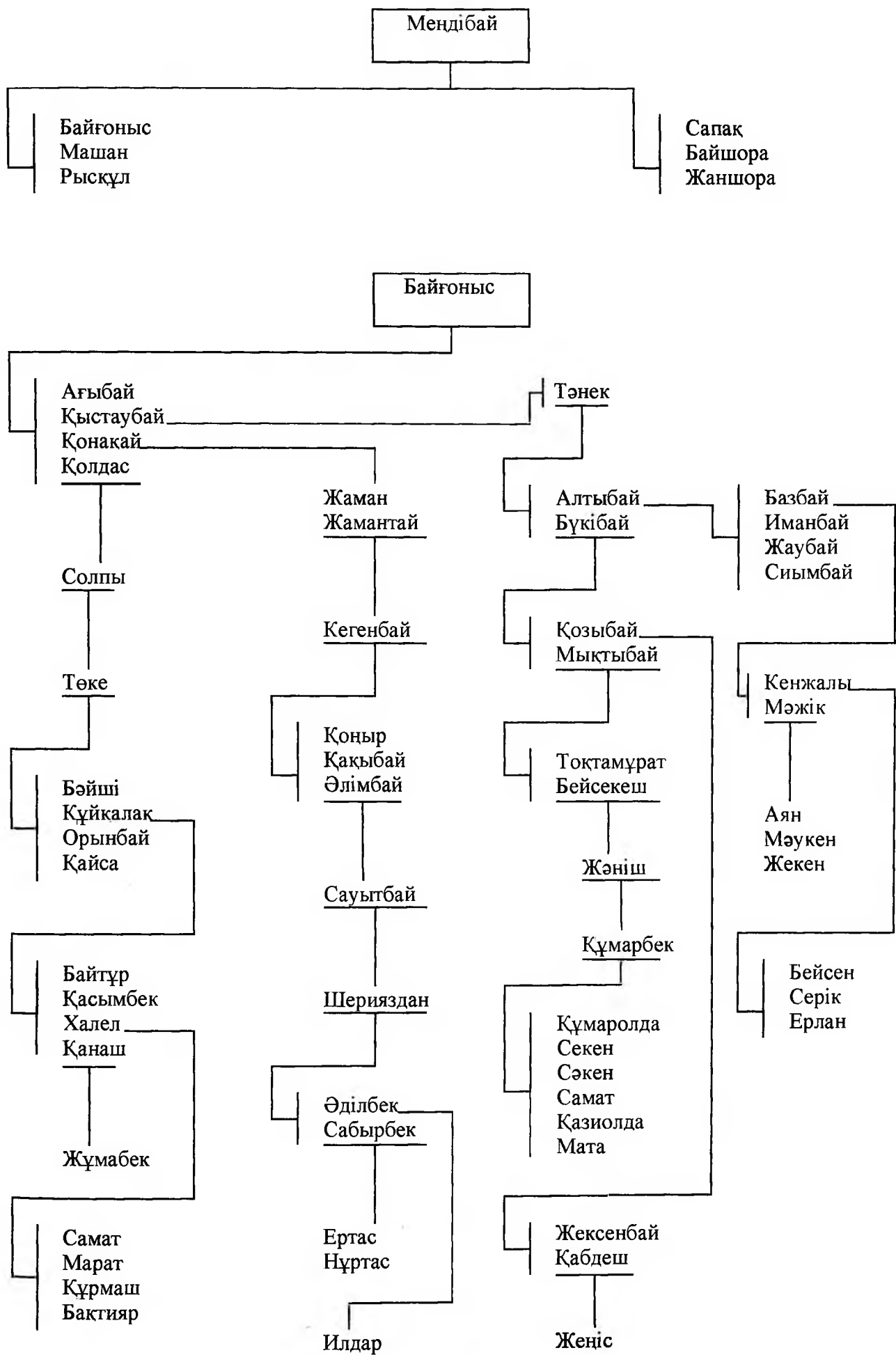
Жанас

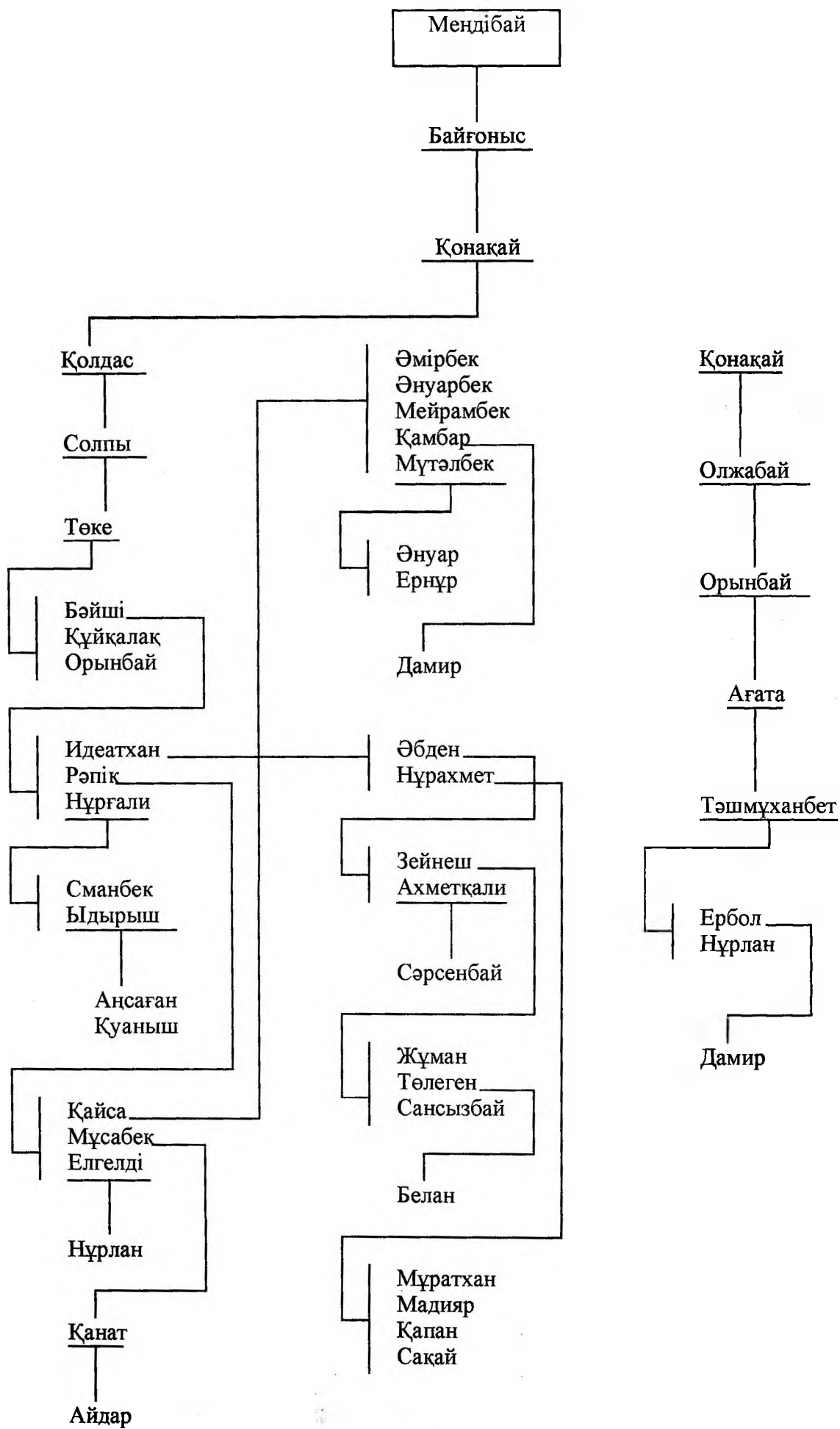
Үкірдә
Шалақан

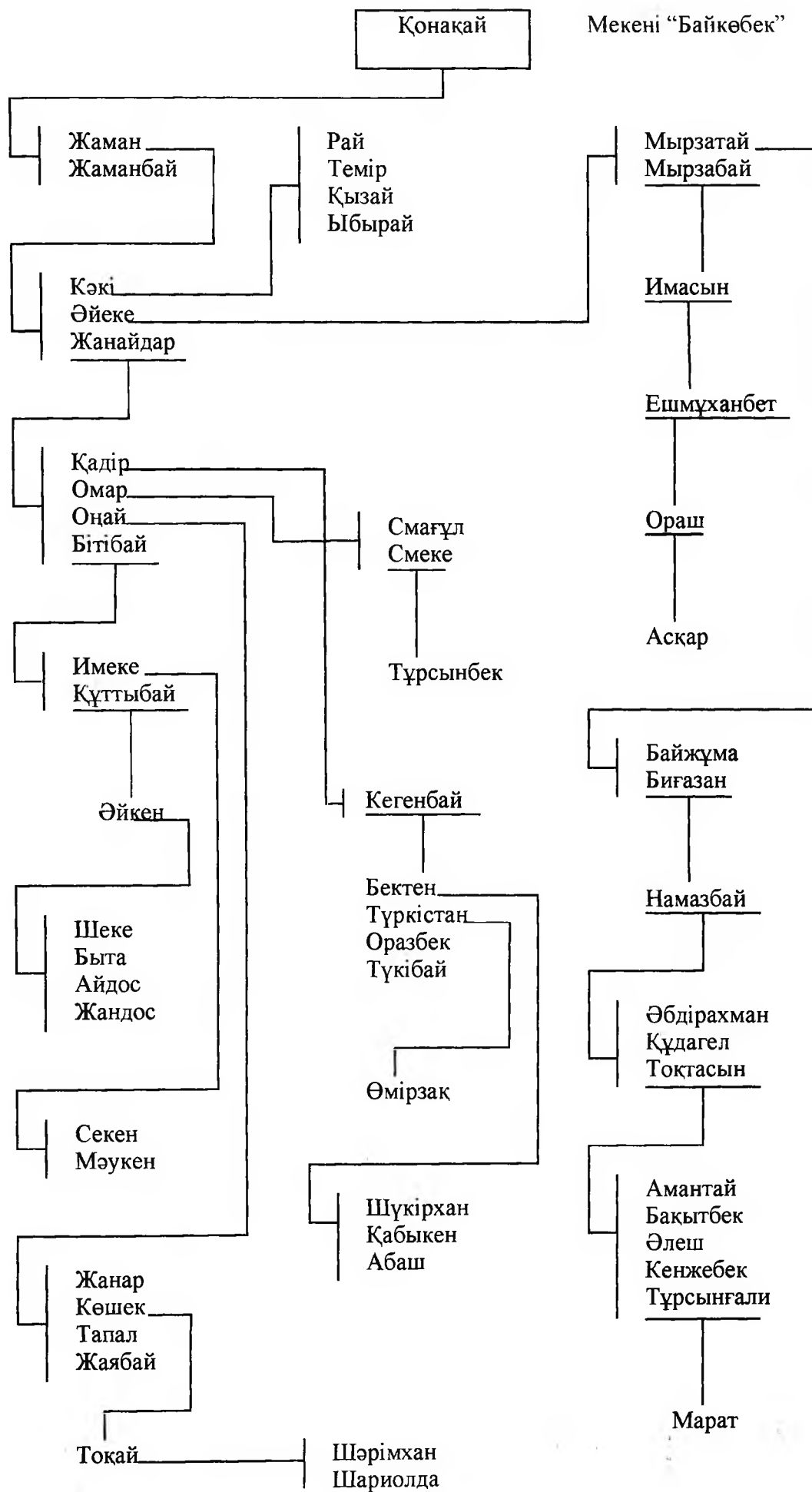

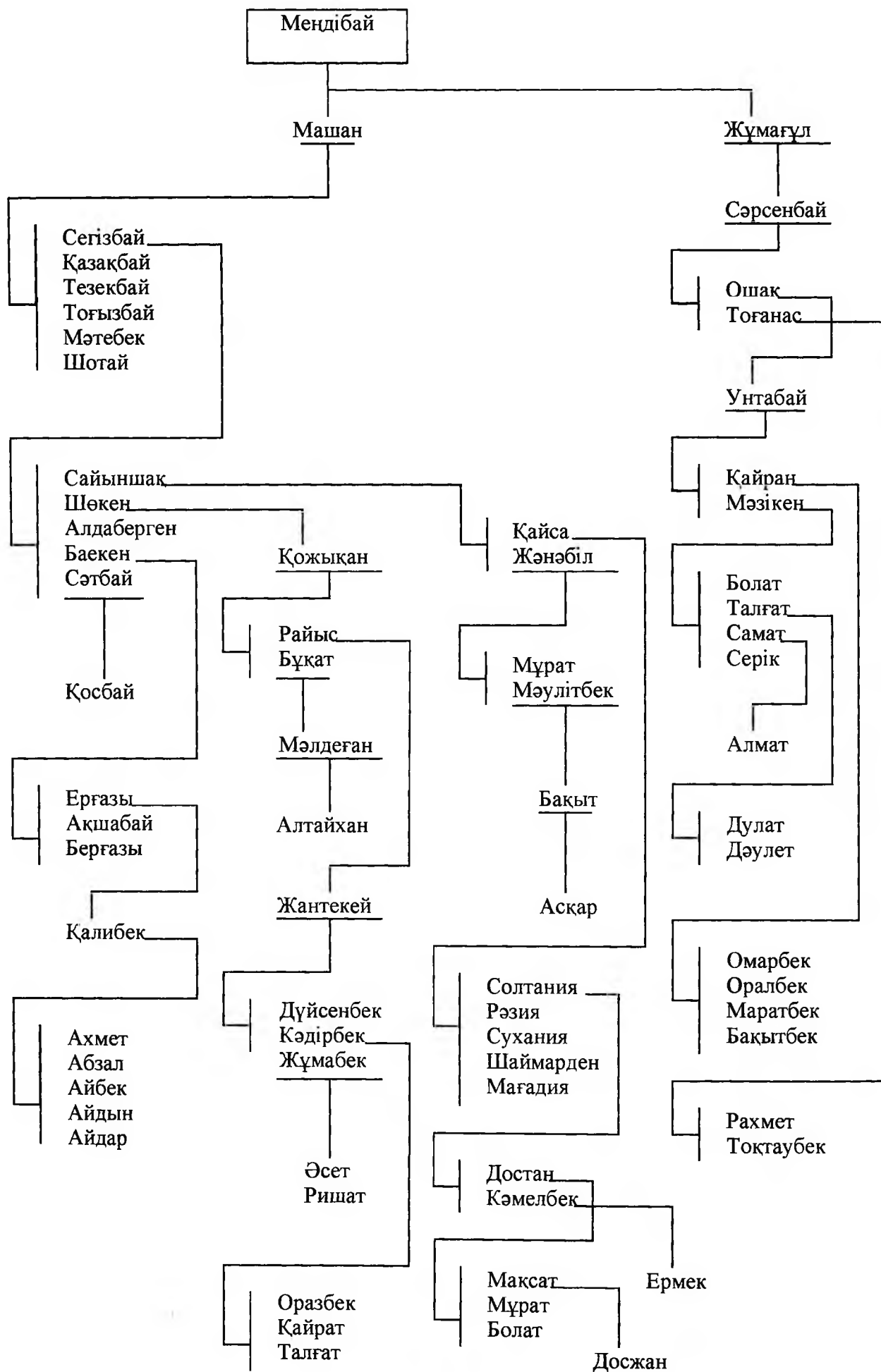

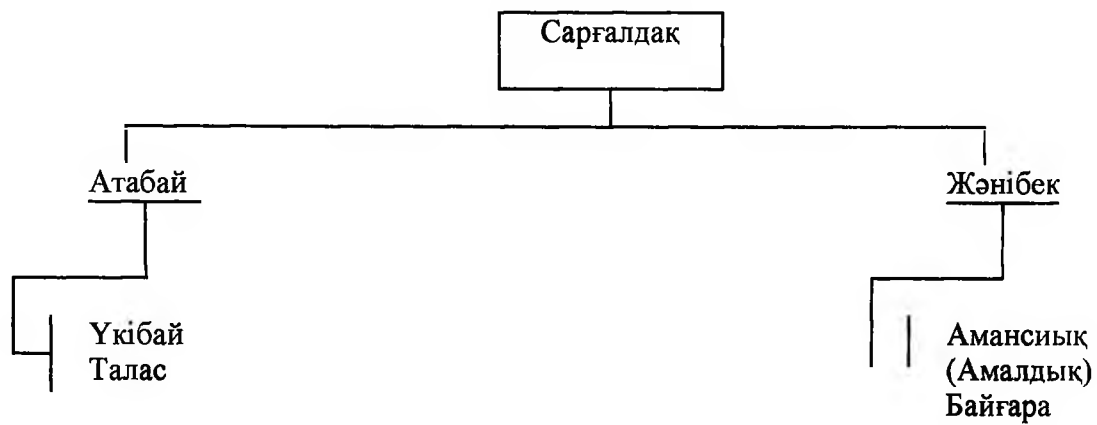
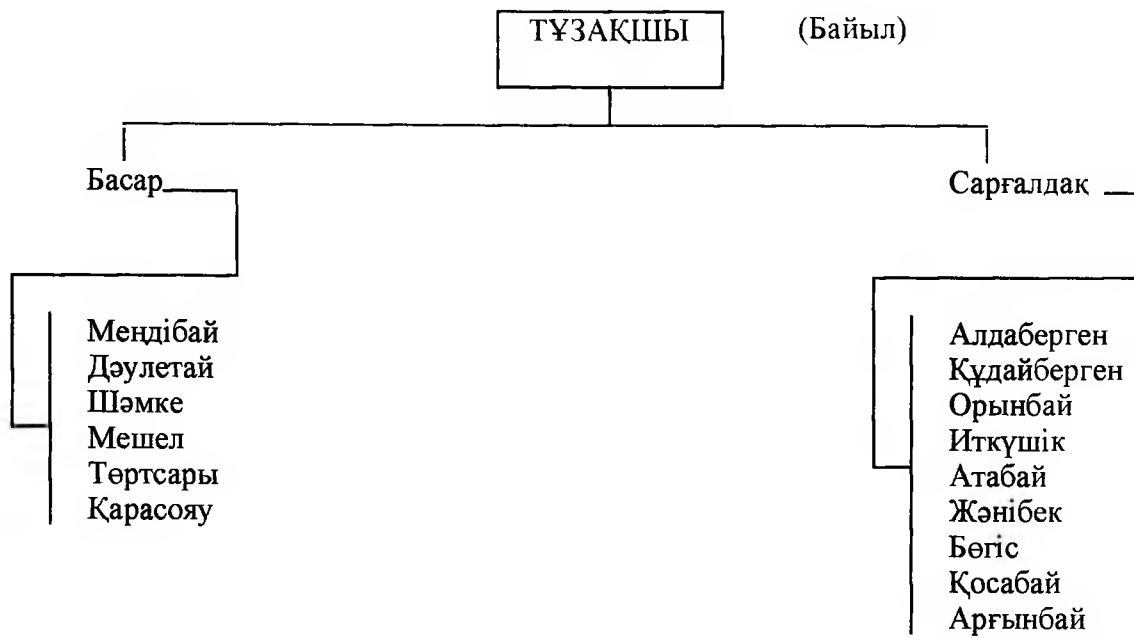

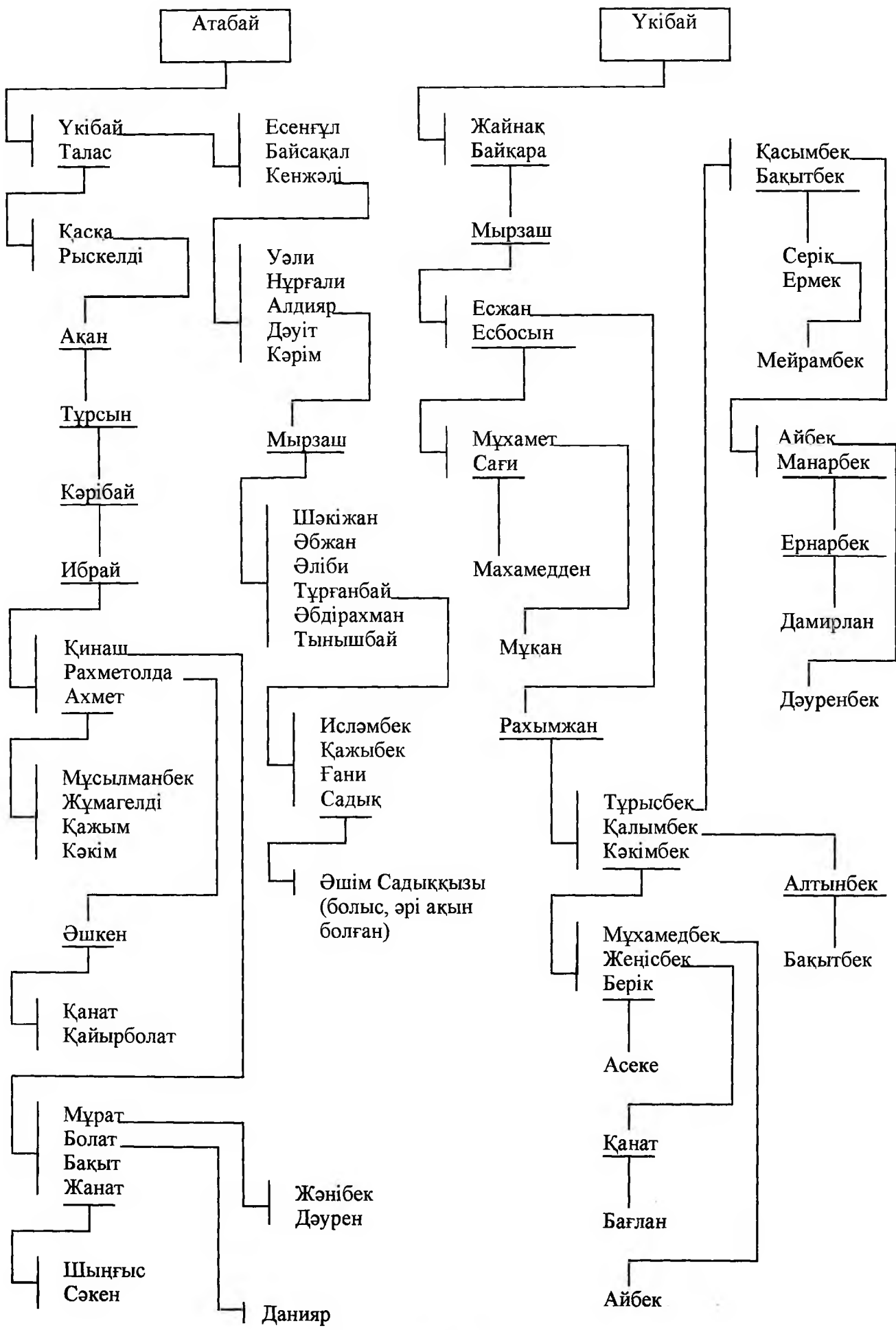

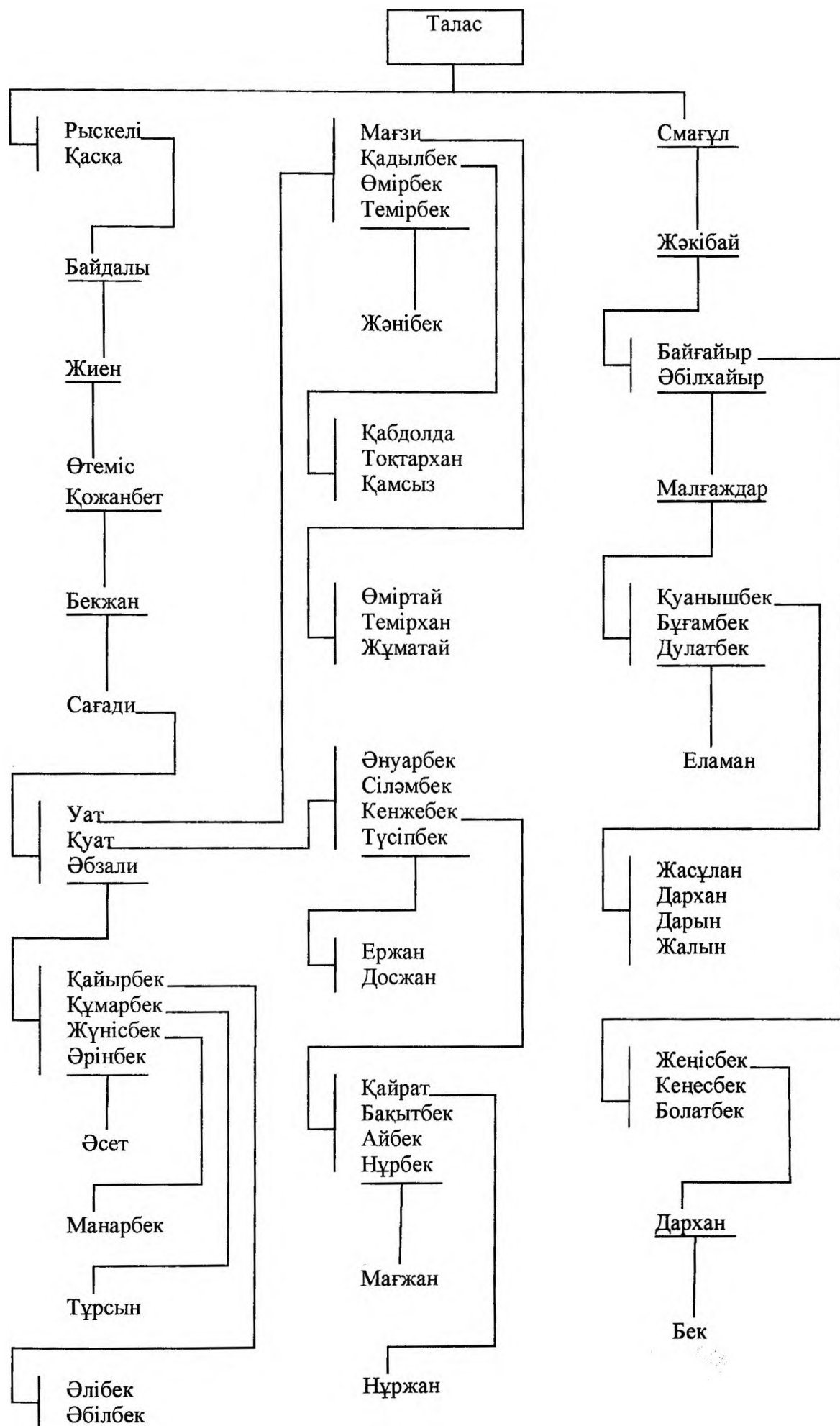

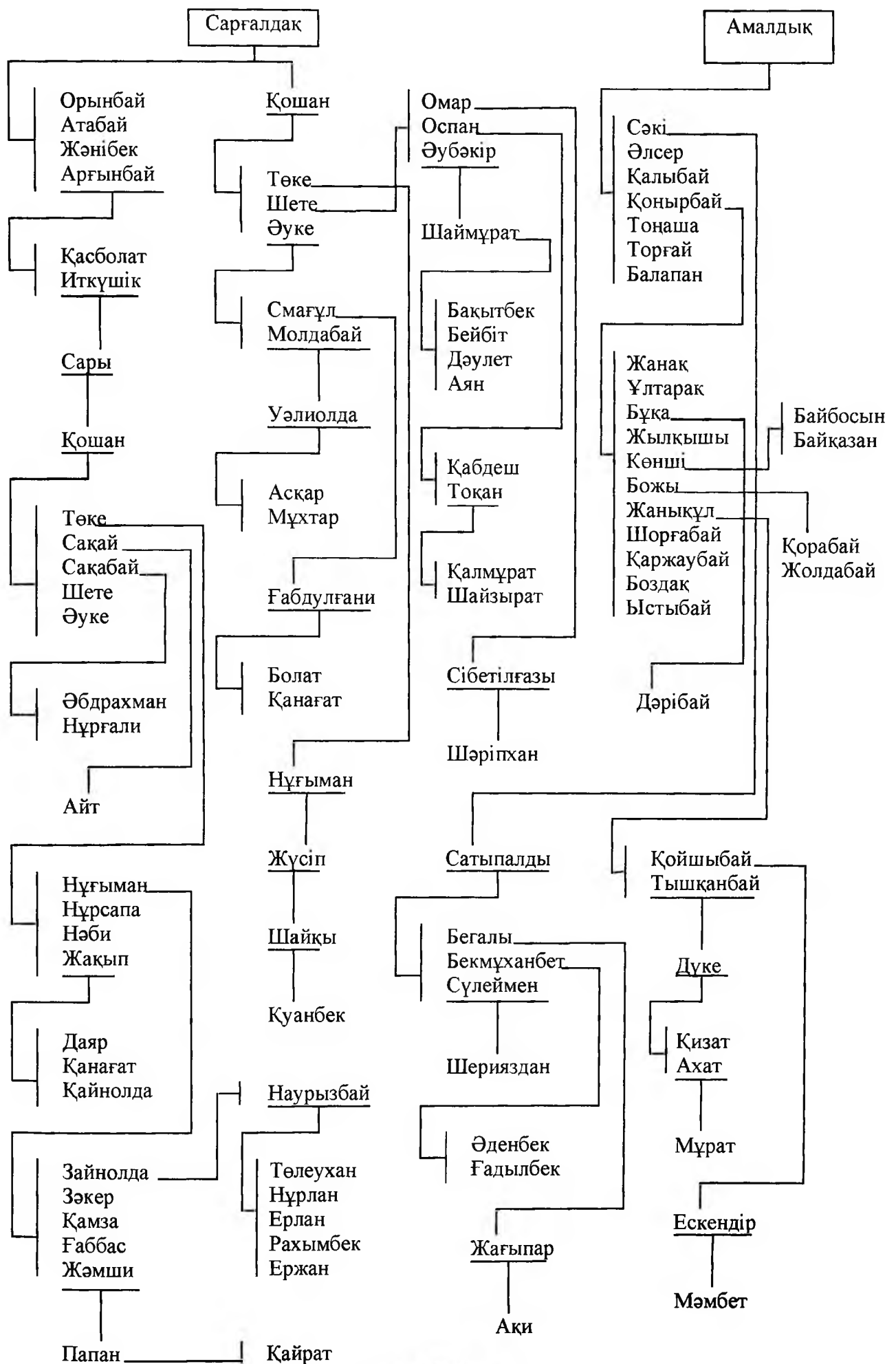

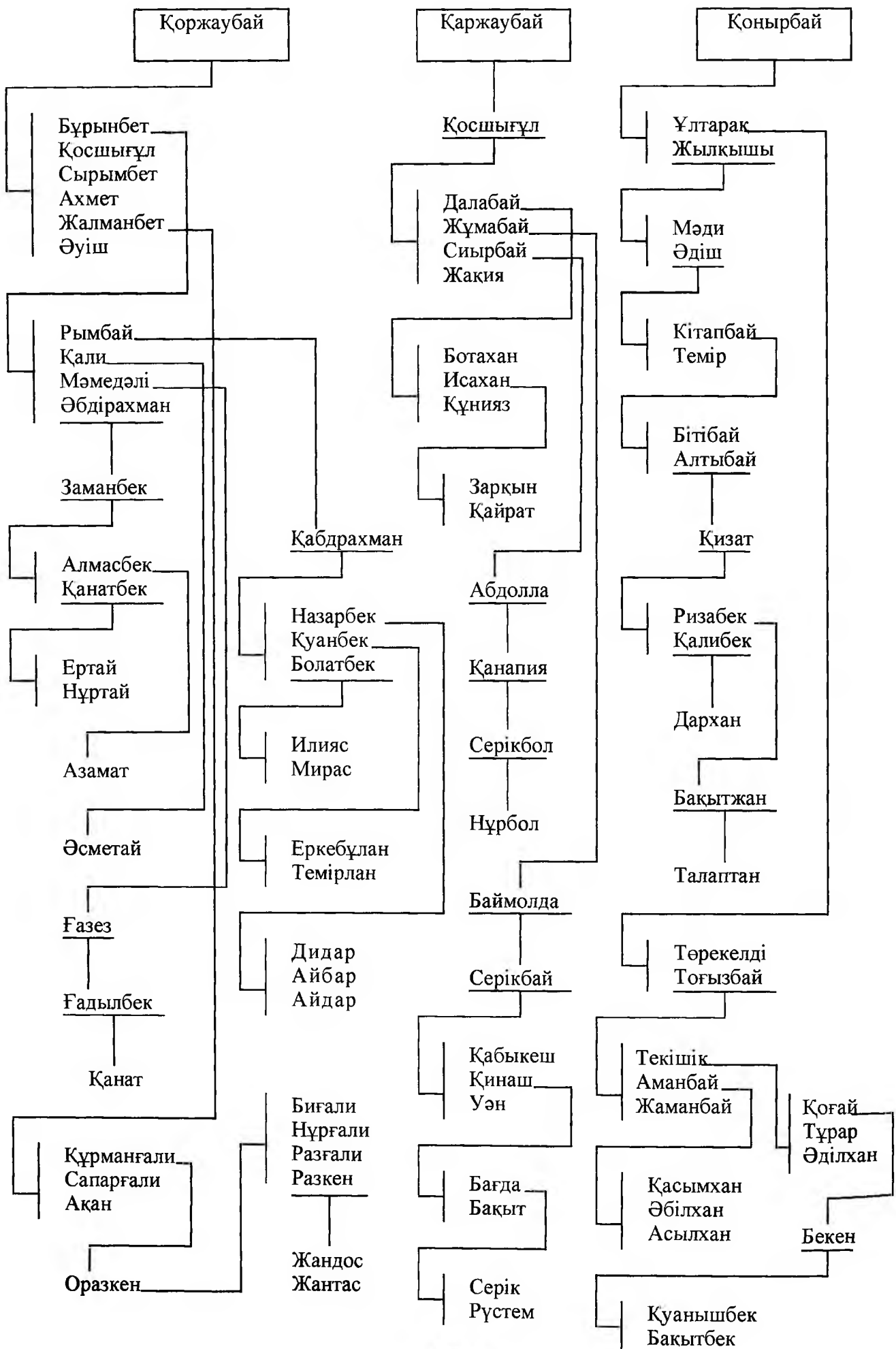

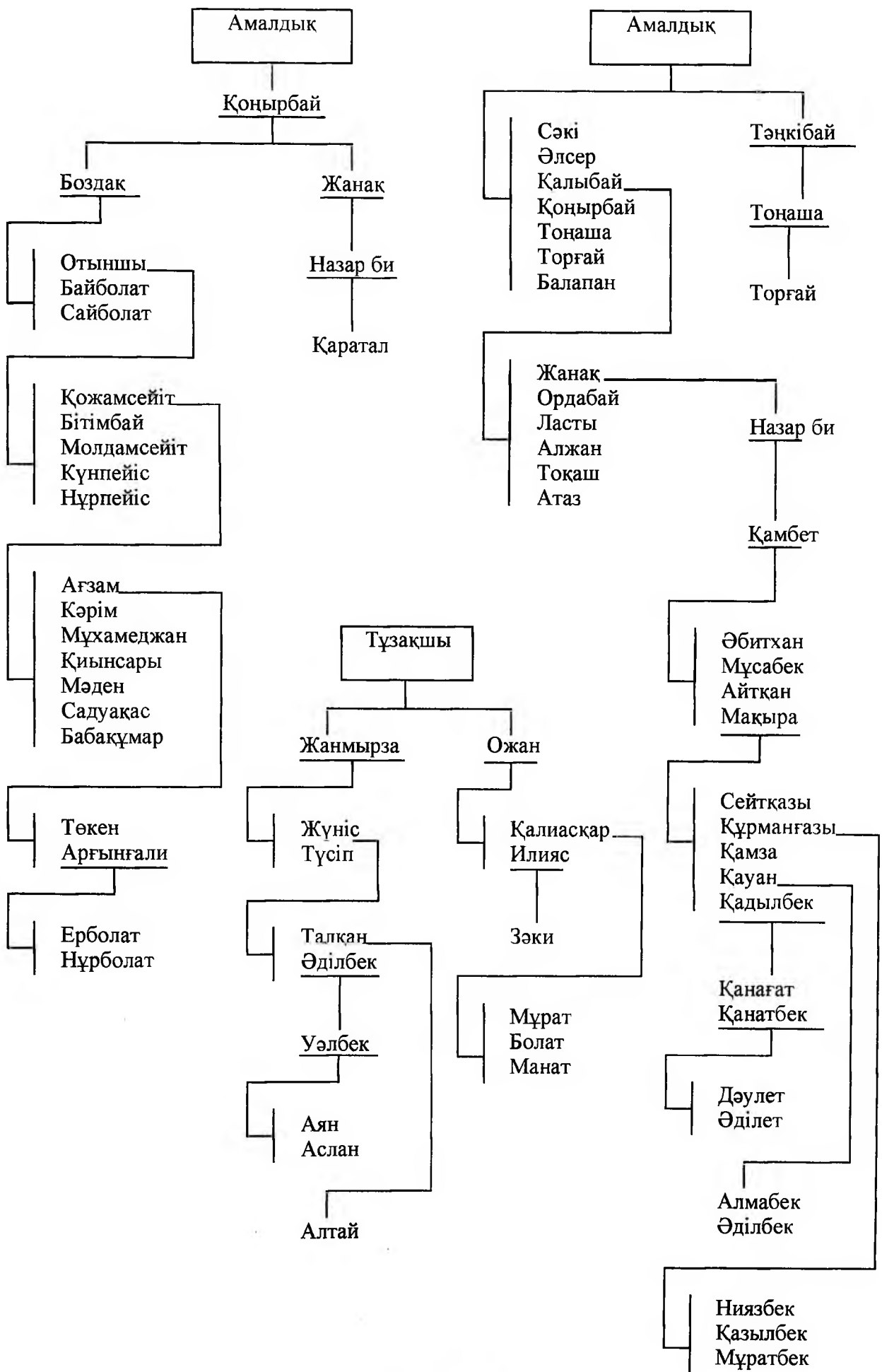

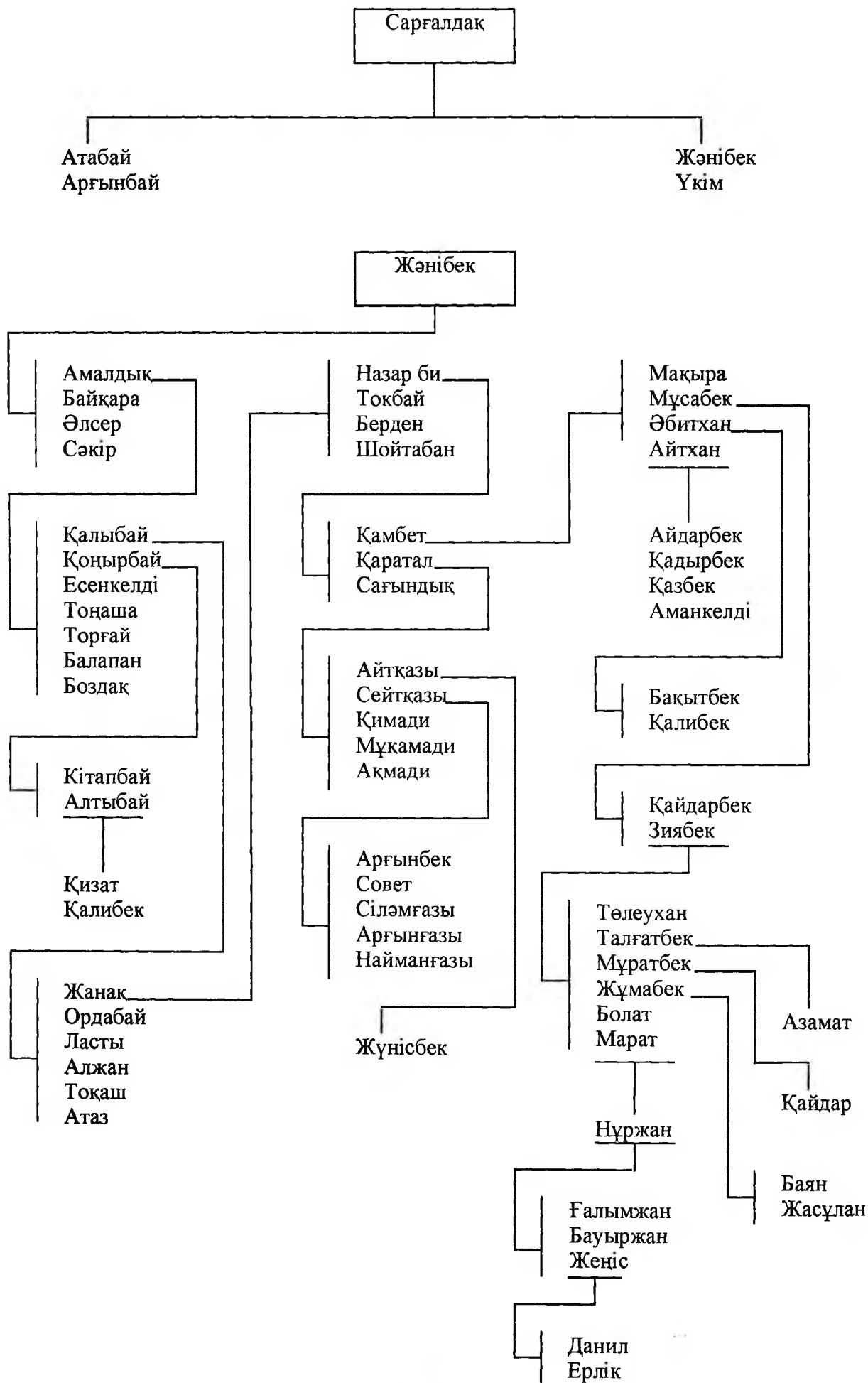

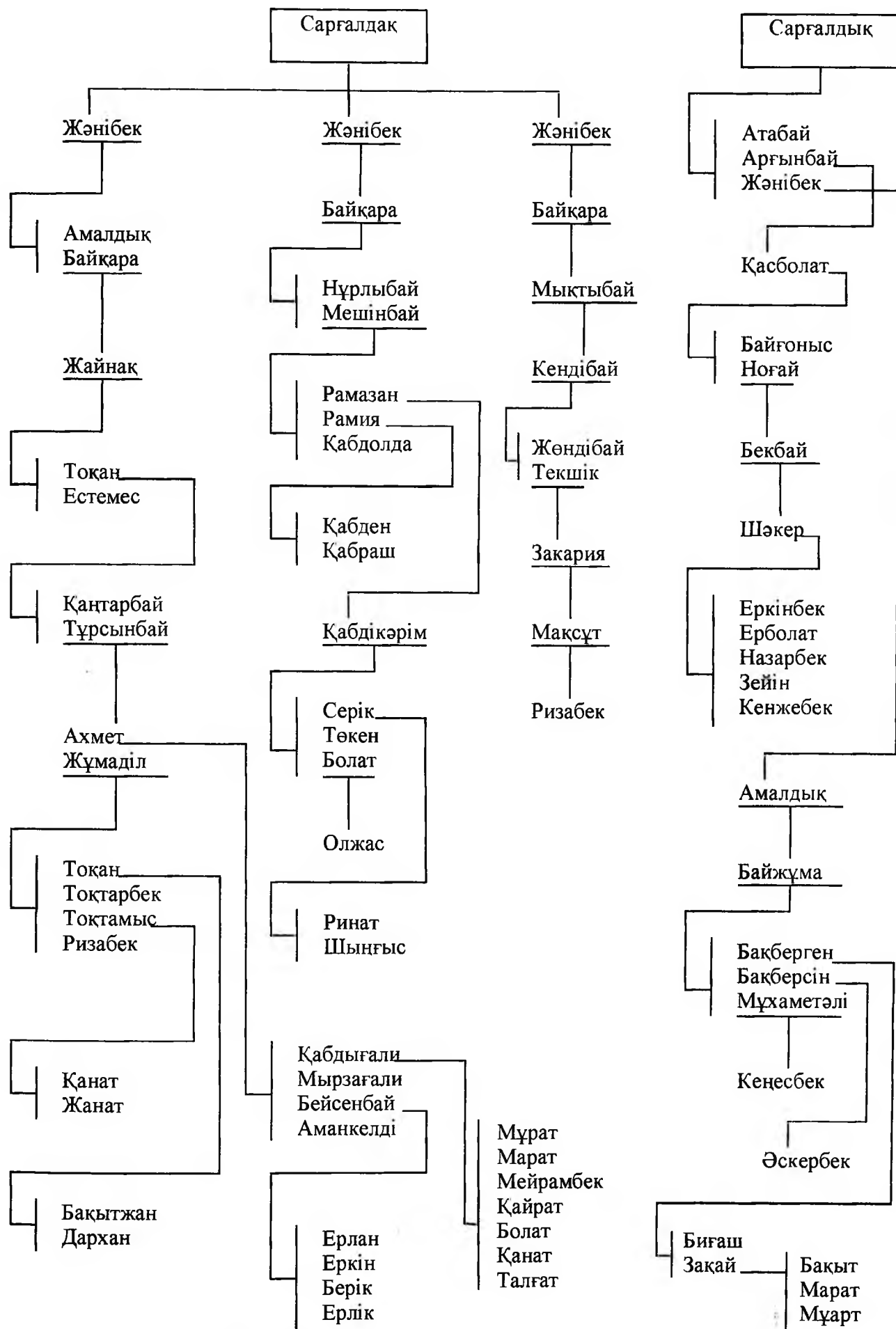

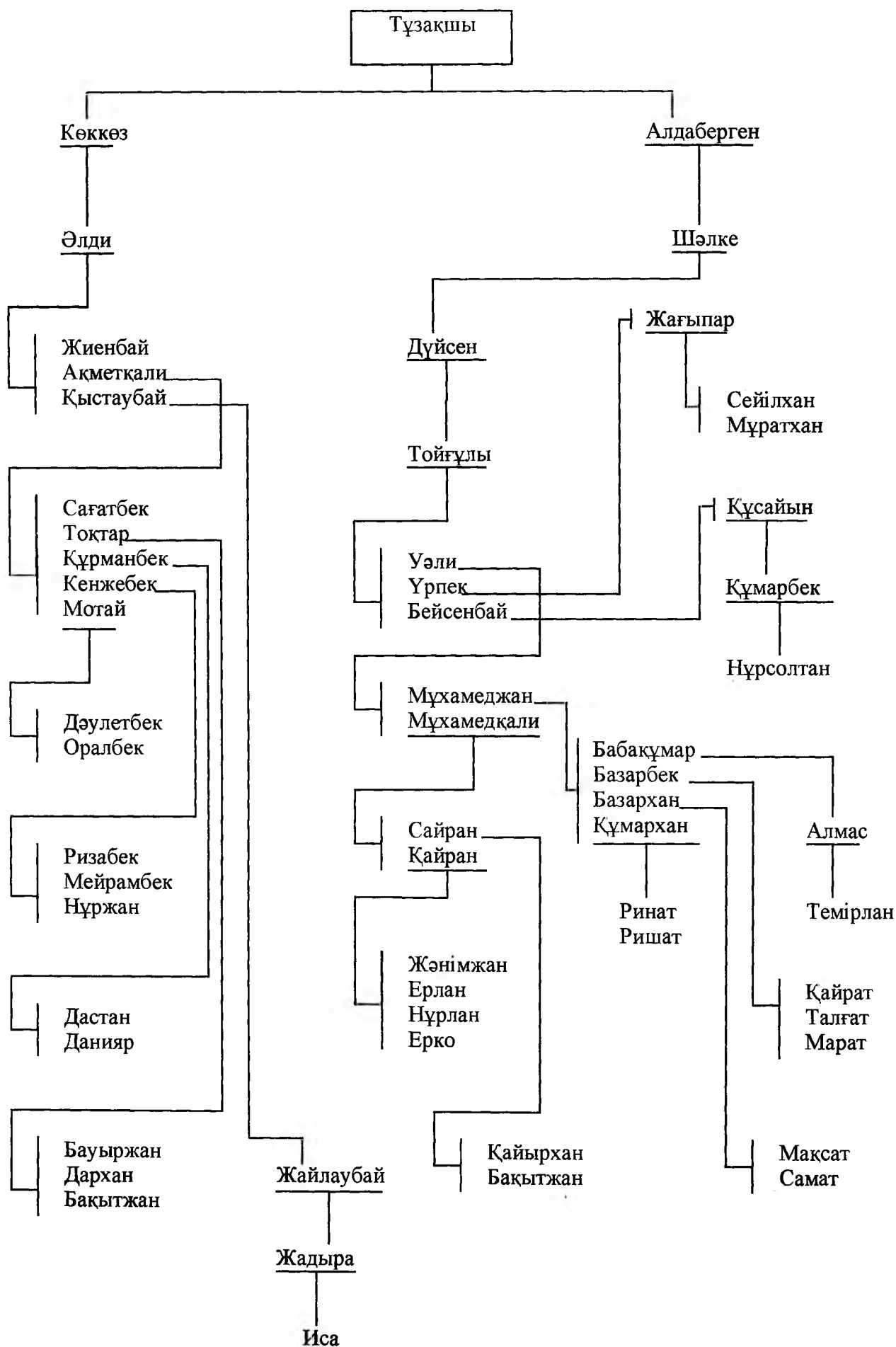

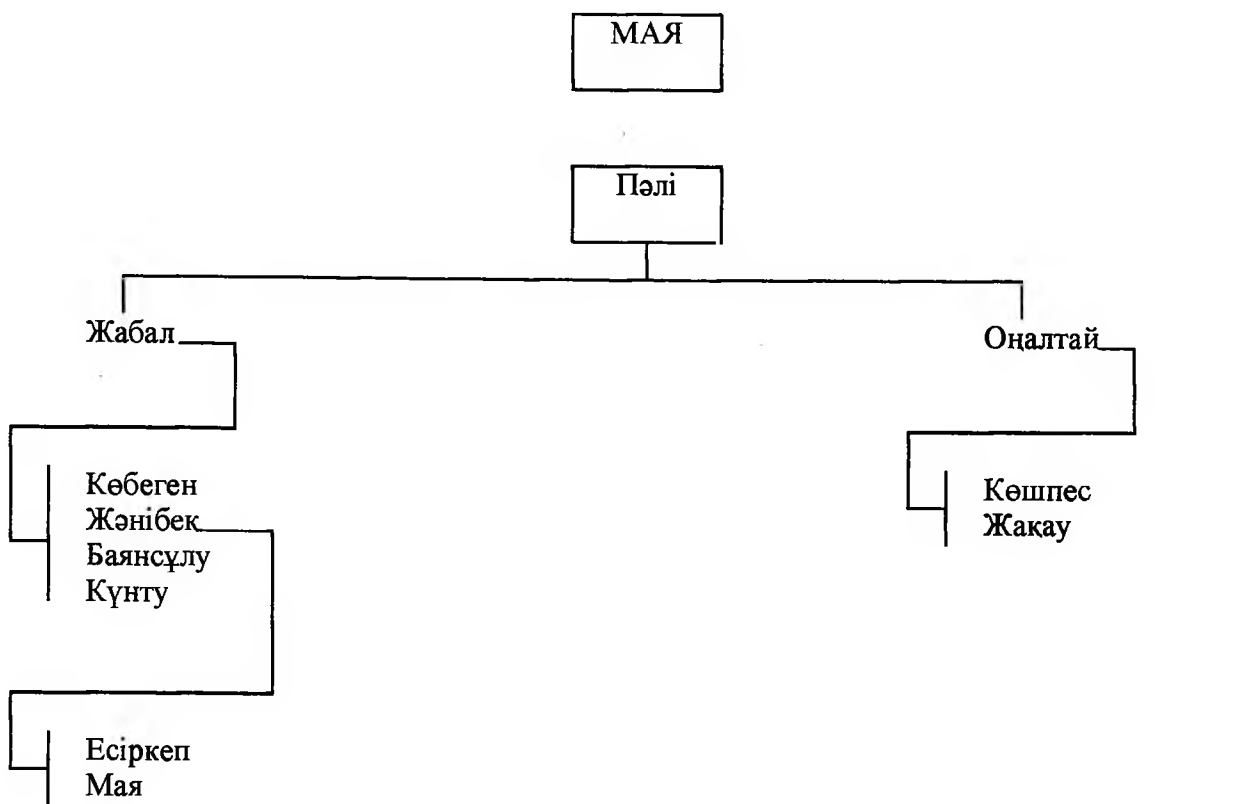

Есіркеп

Байкүшік
Байкөрпе
Байтөбек
Тасыбай
Аралбай

Мая

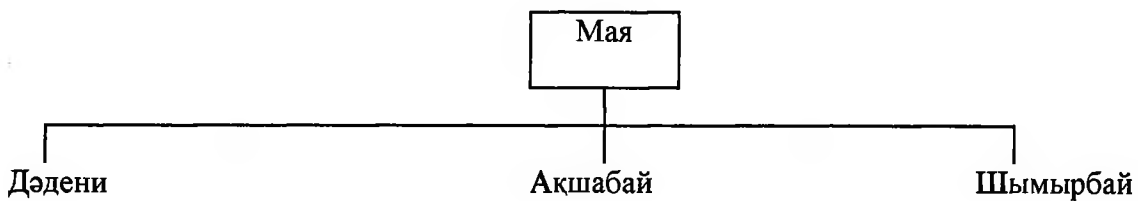
Дәдени
Ақшабай
Шымырбай

Көшпес

Алтай
Қалпе
Қоңыр

Жақау

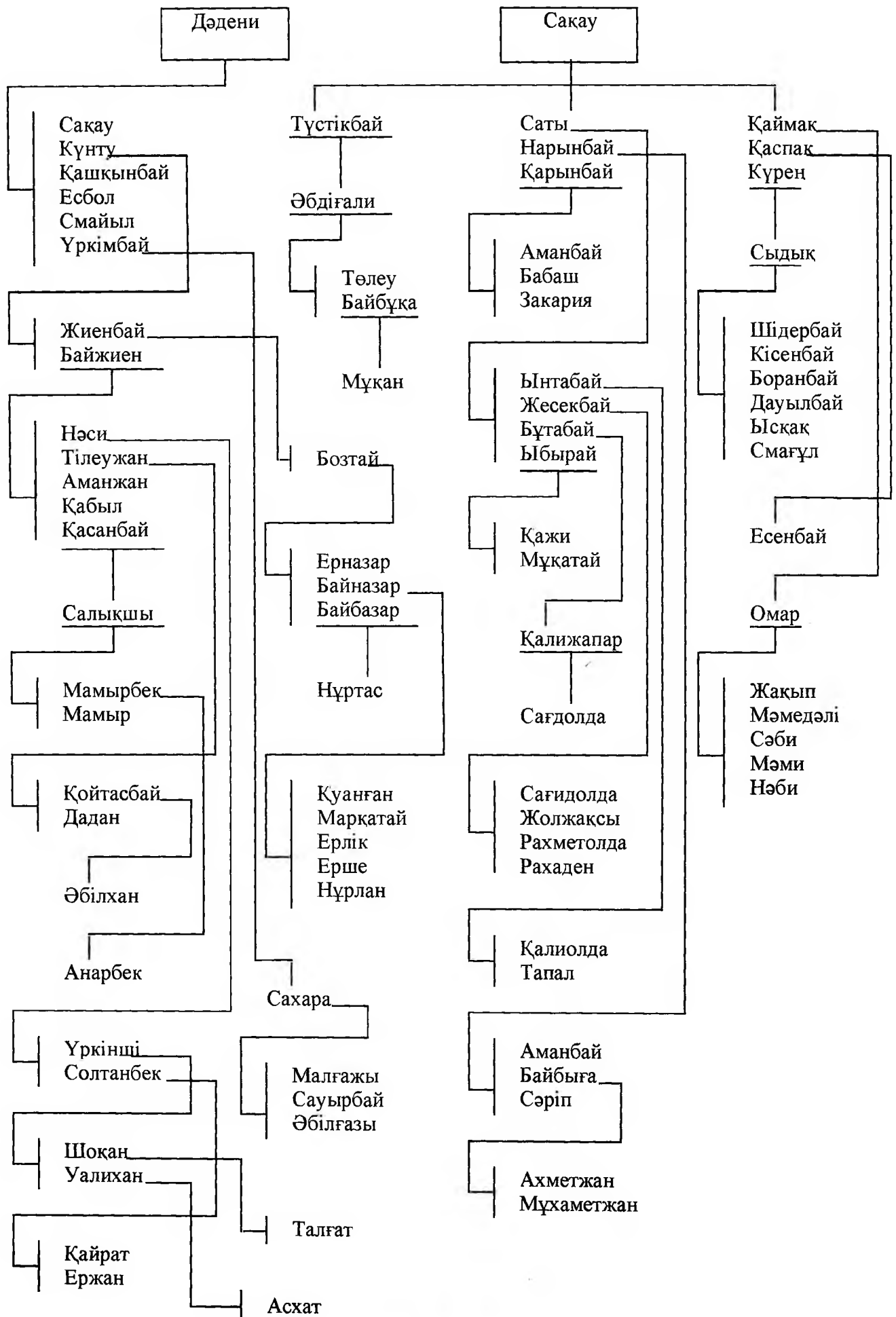
Матайбай
Көрпебай
Дүйсенбай
Ақы

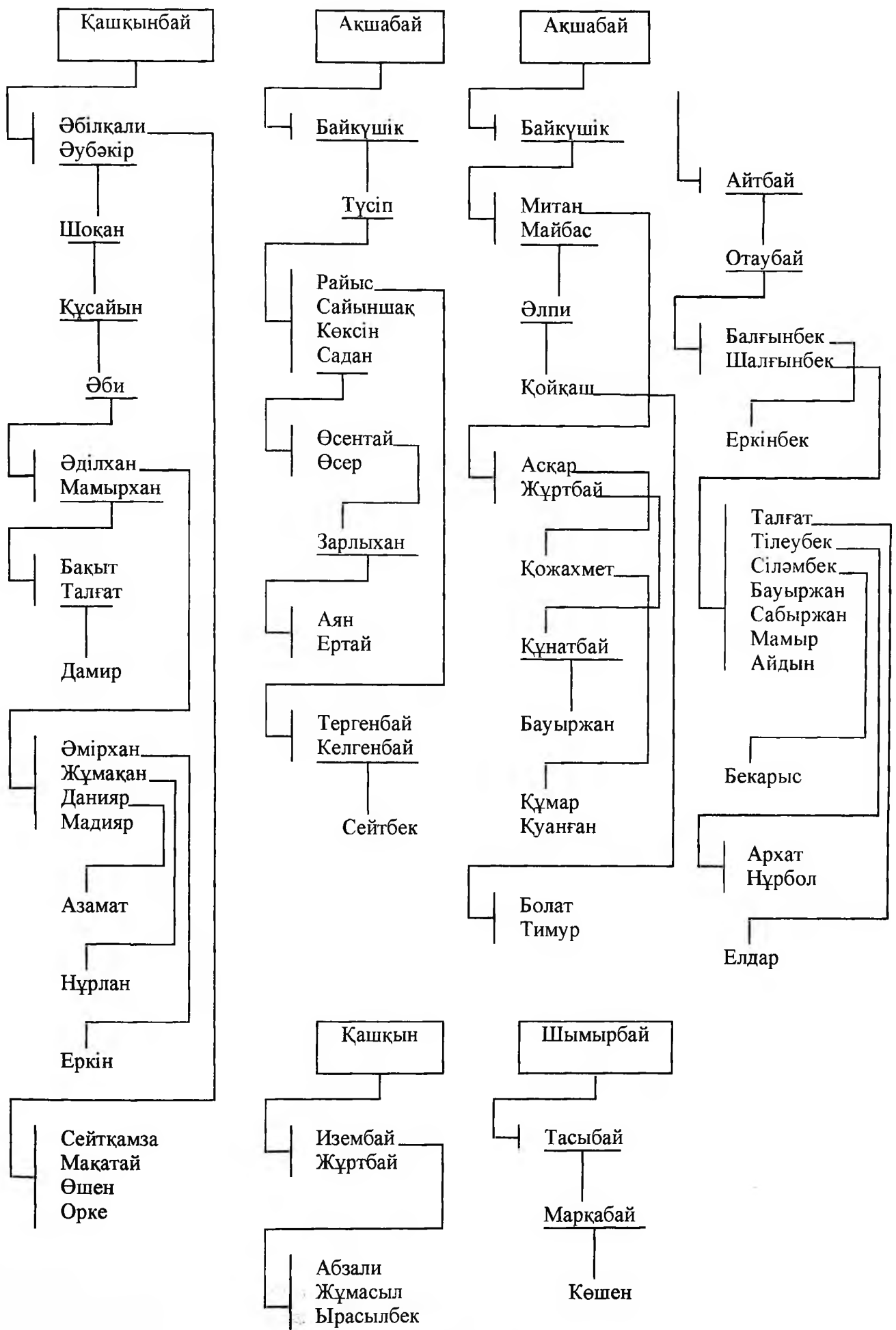

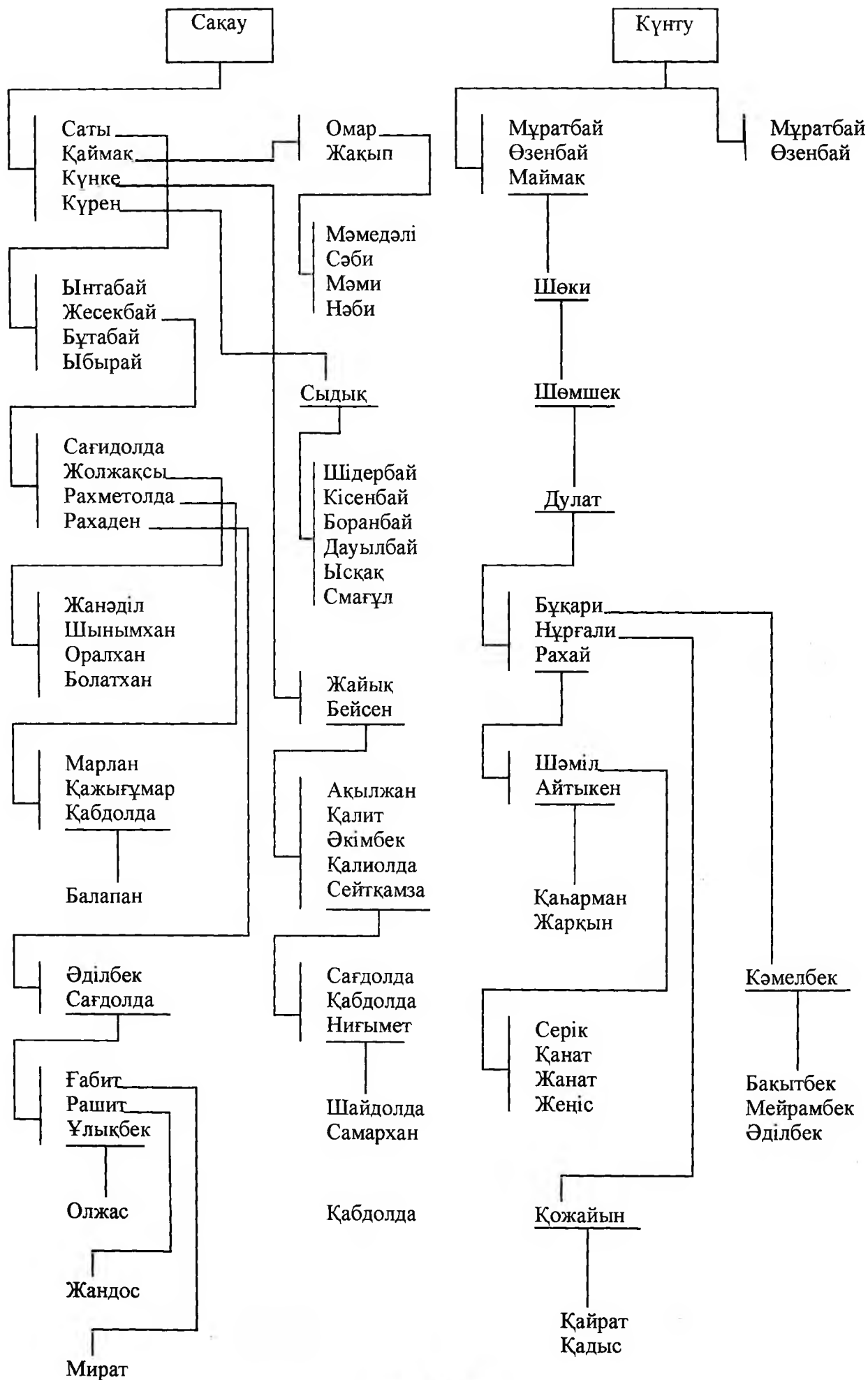
Дәдени

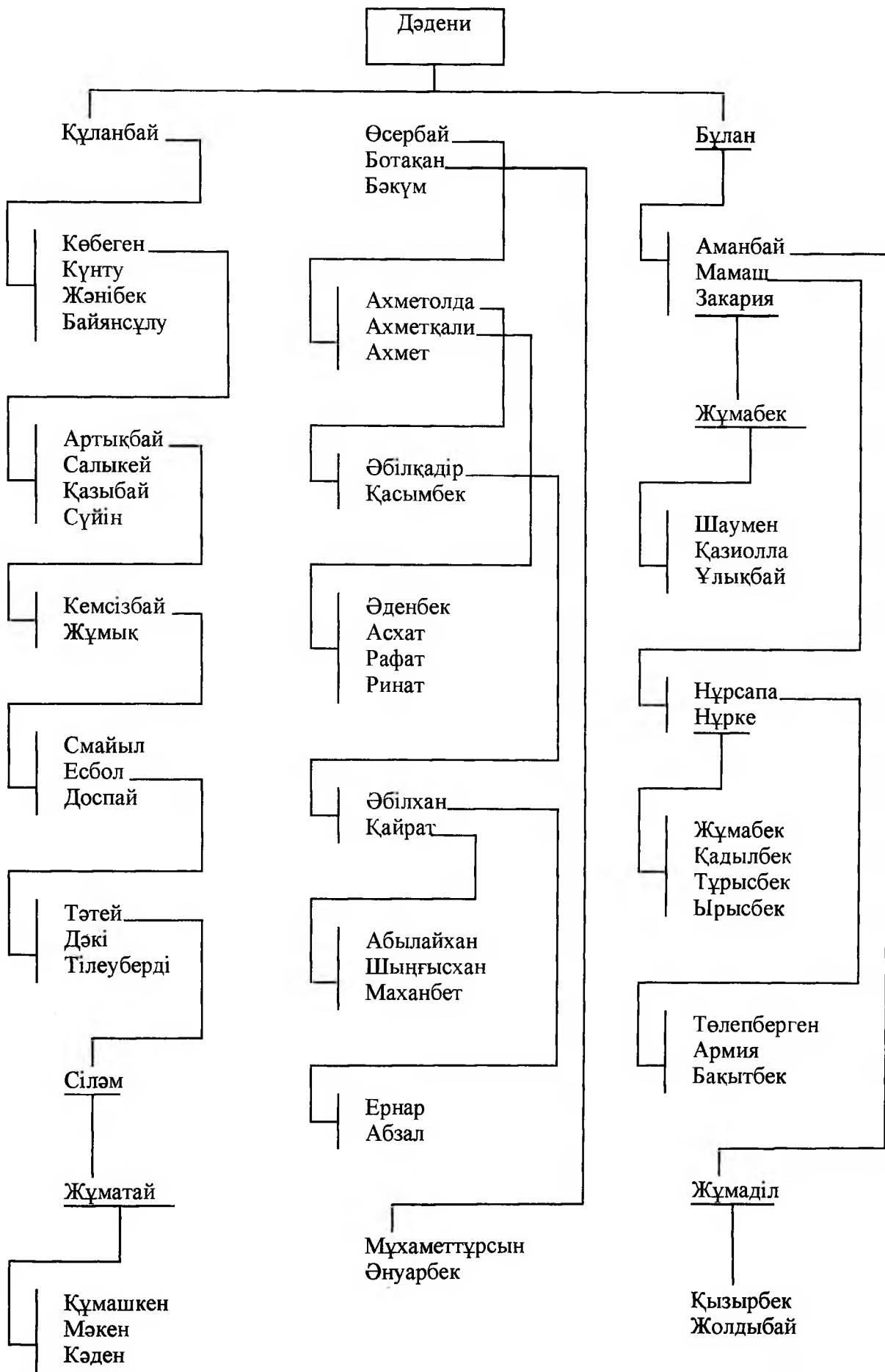
Сарсақау
Үркінбай
Қашқынбай
Қашқын

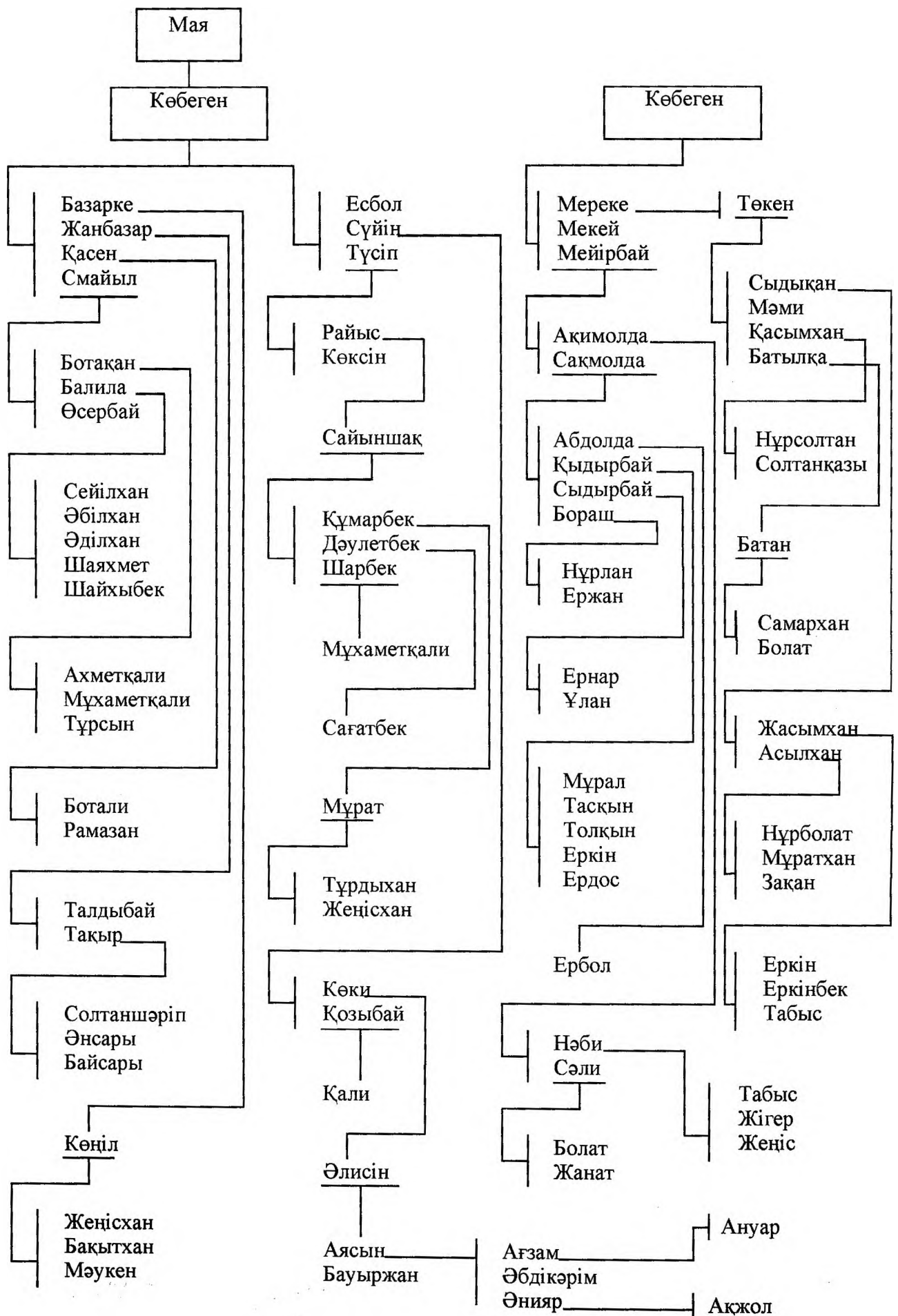
Құланбай
бұлан
Көбеген

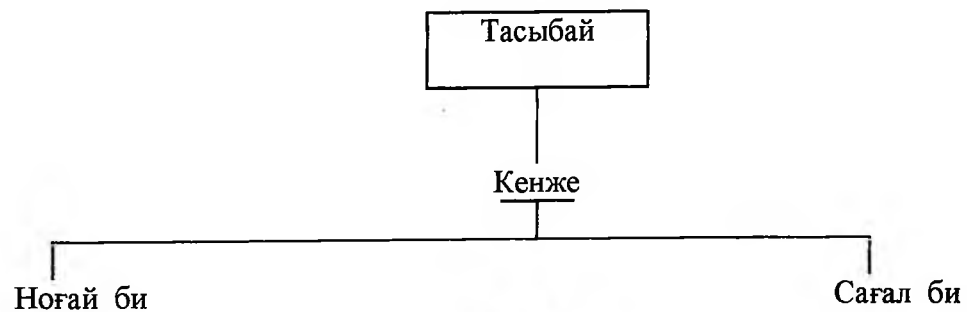
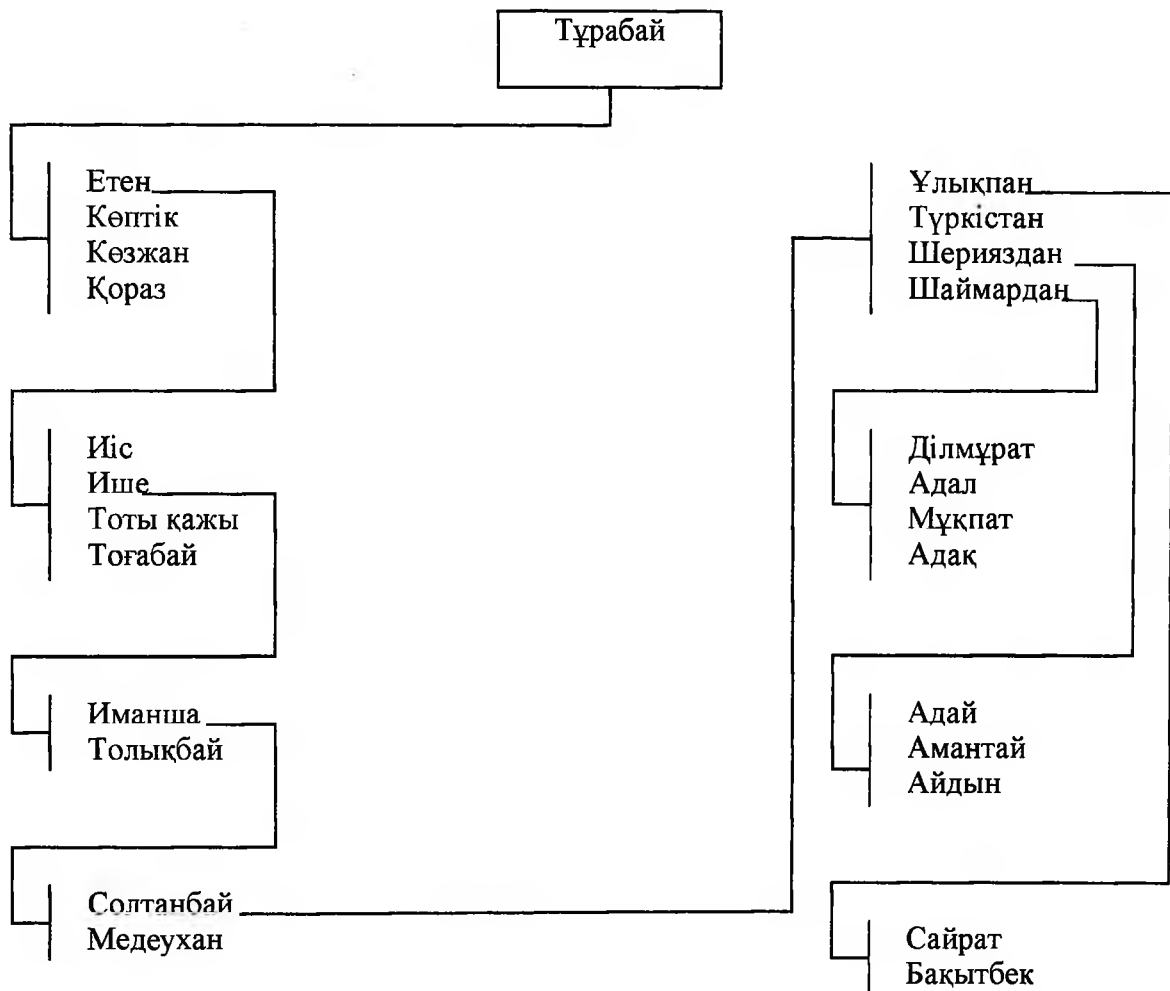
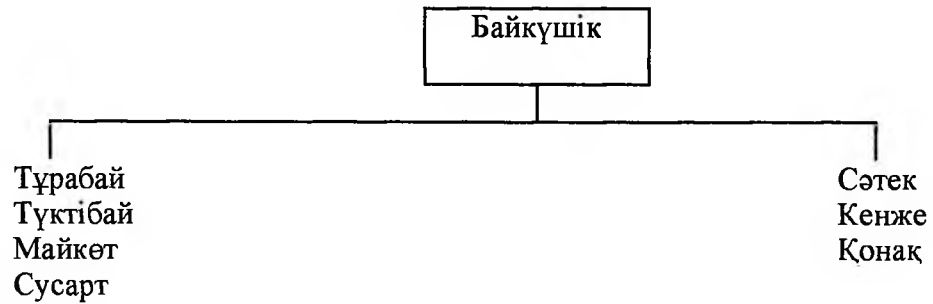
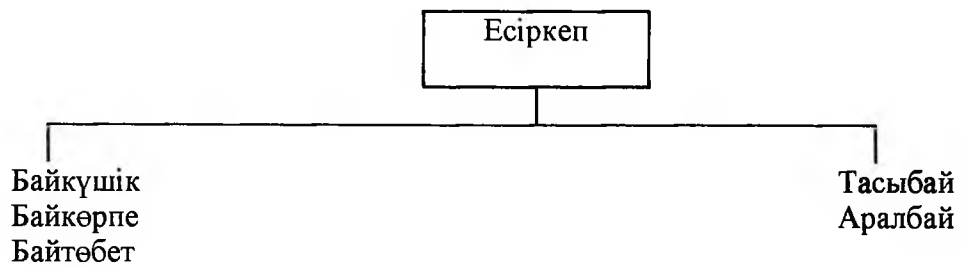

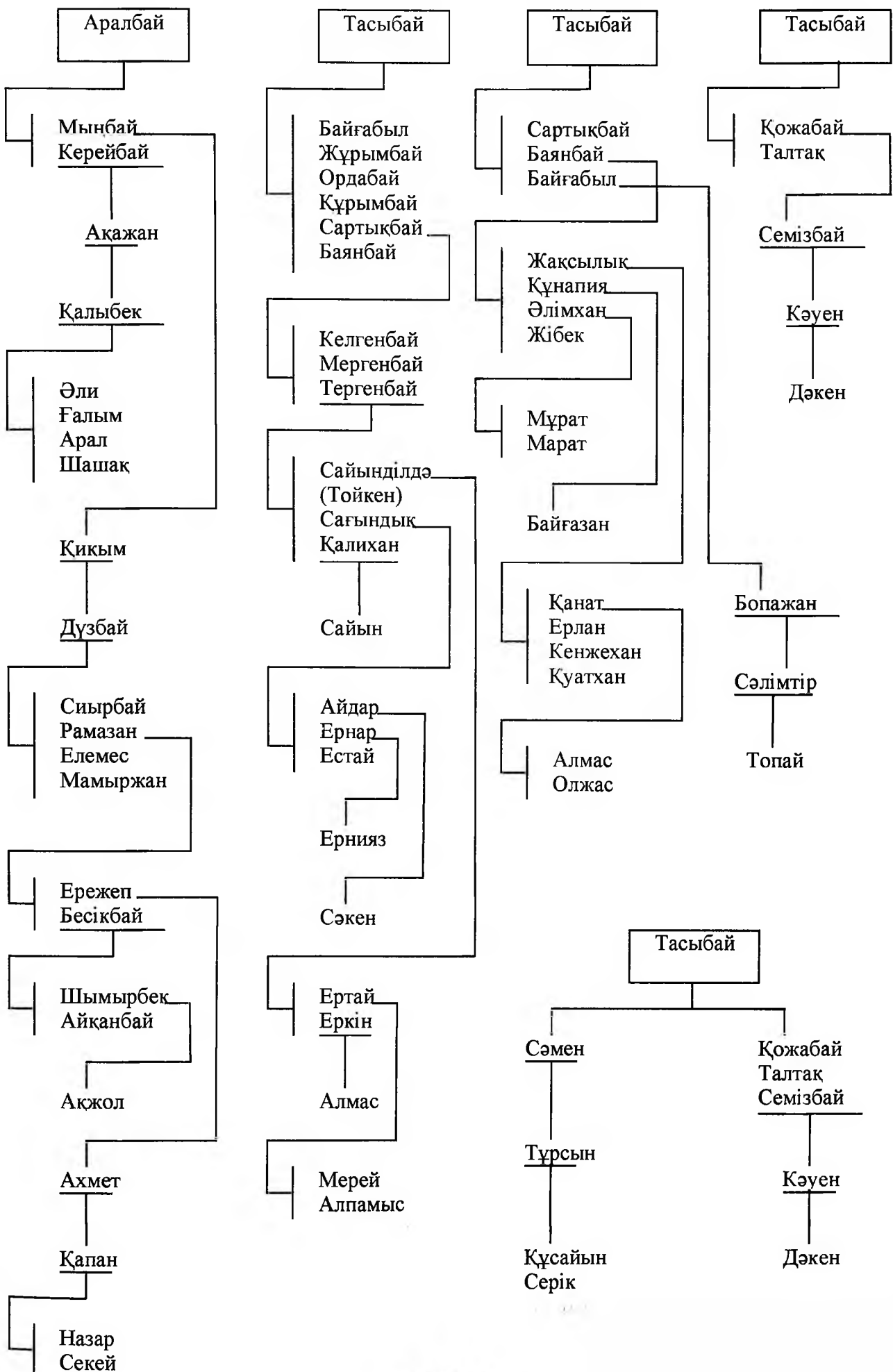

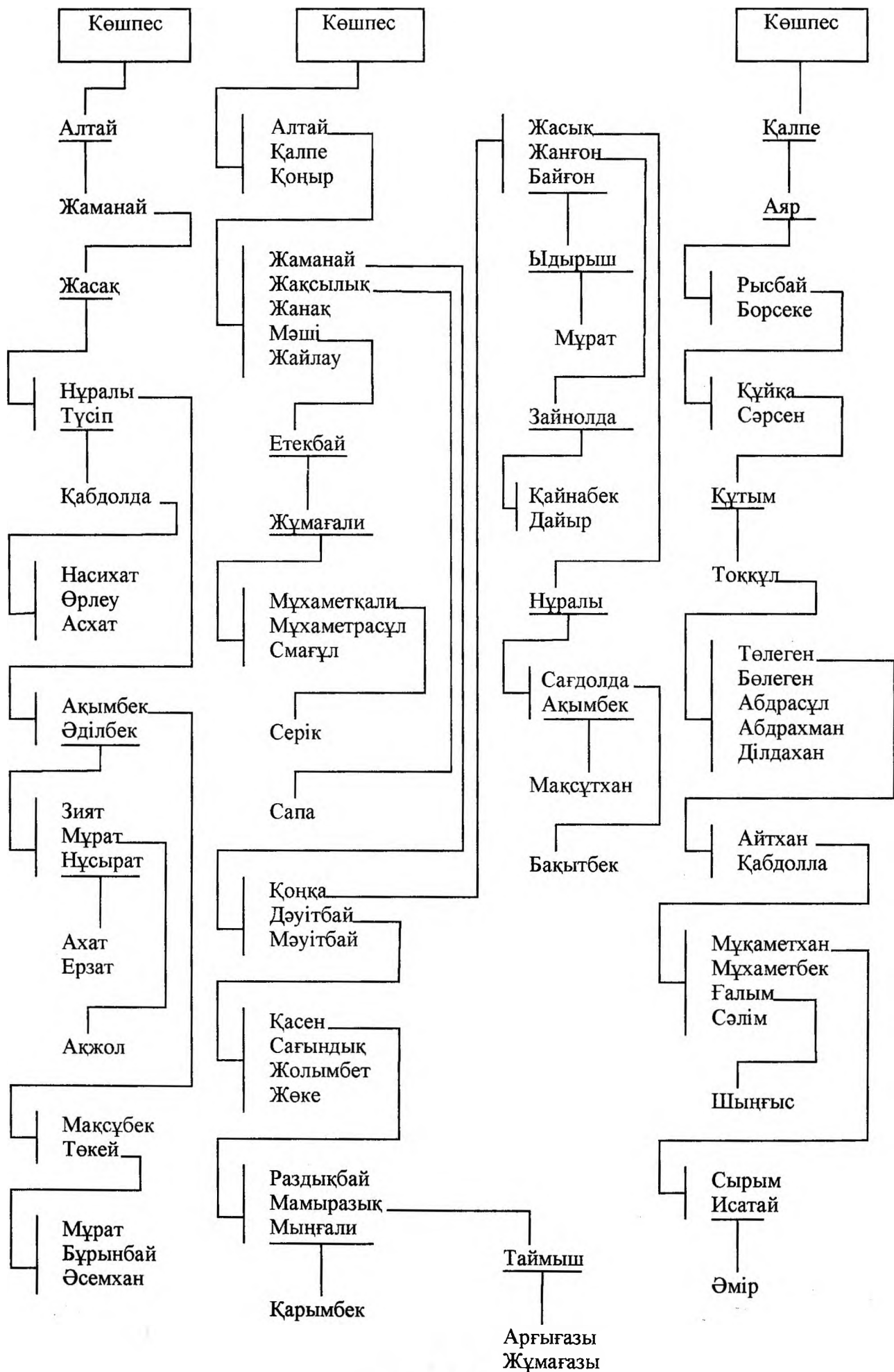

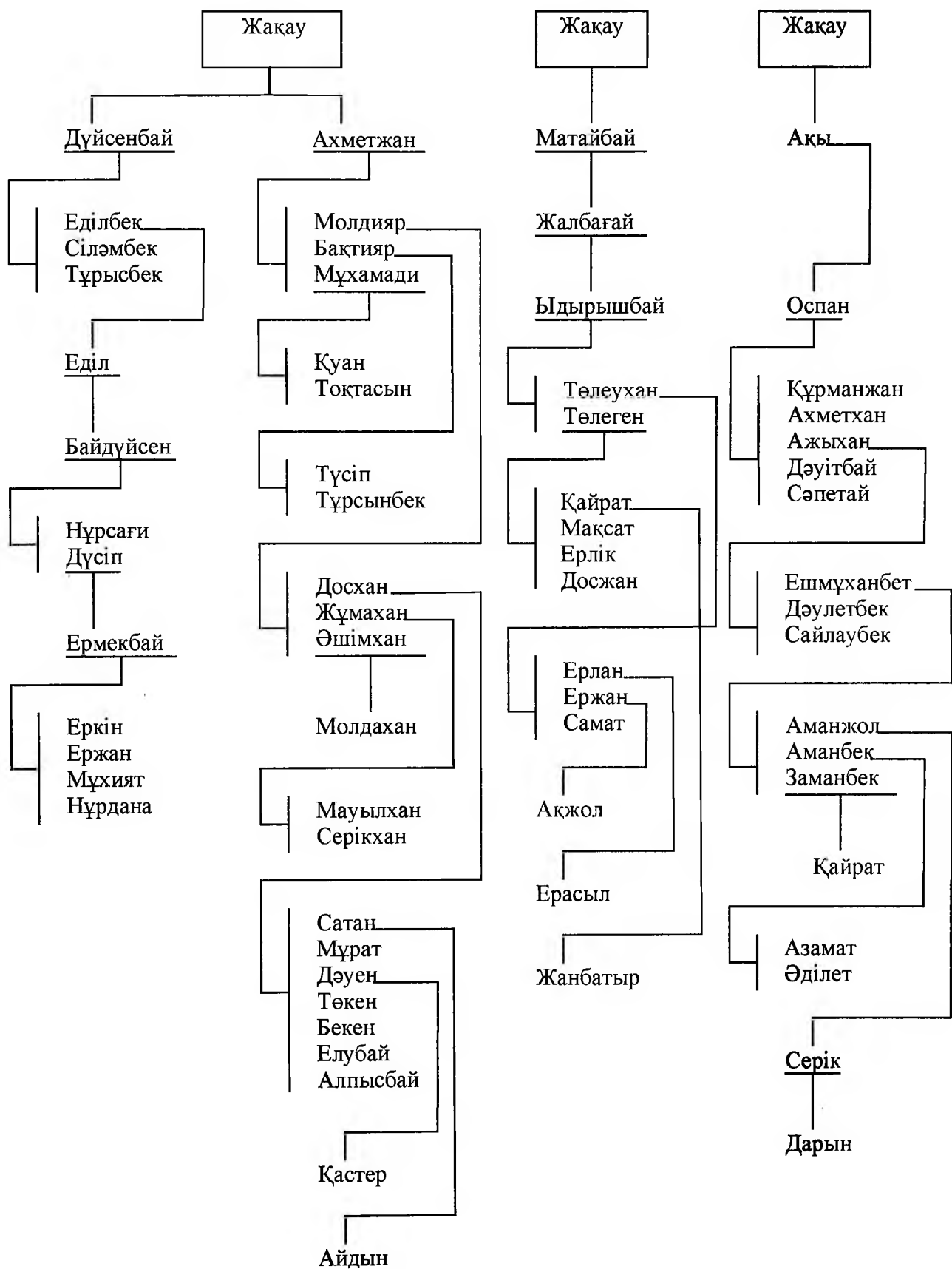

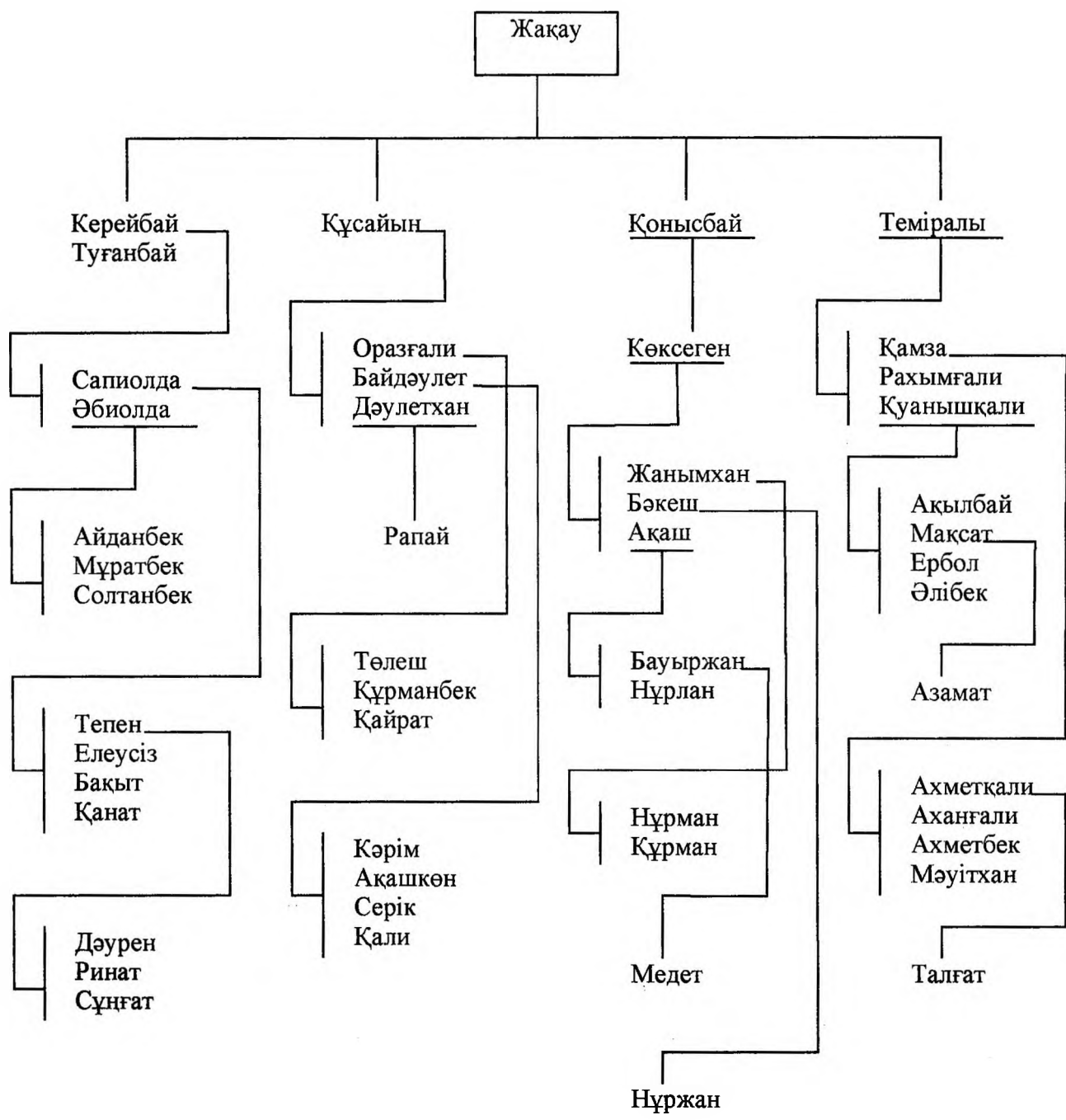

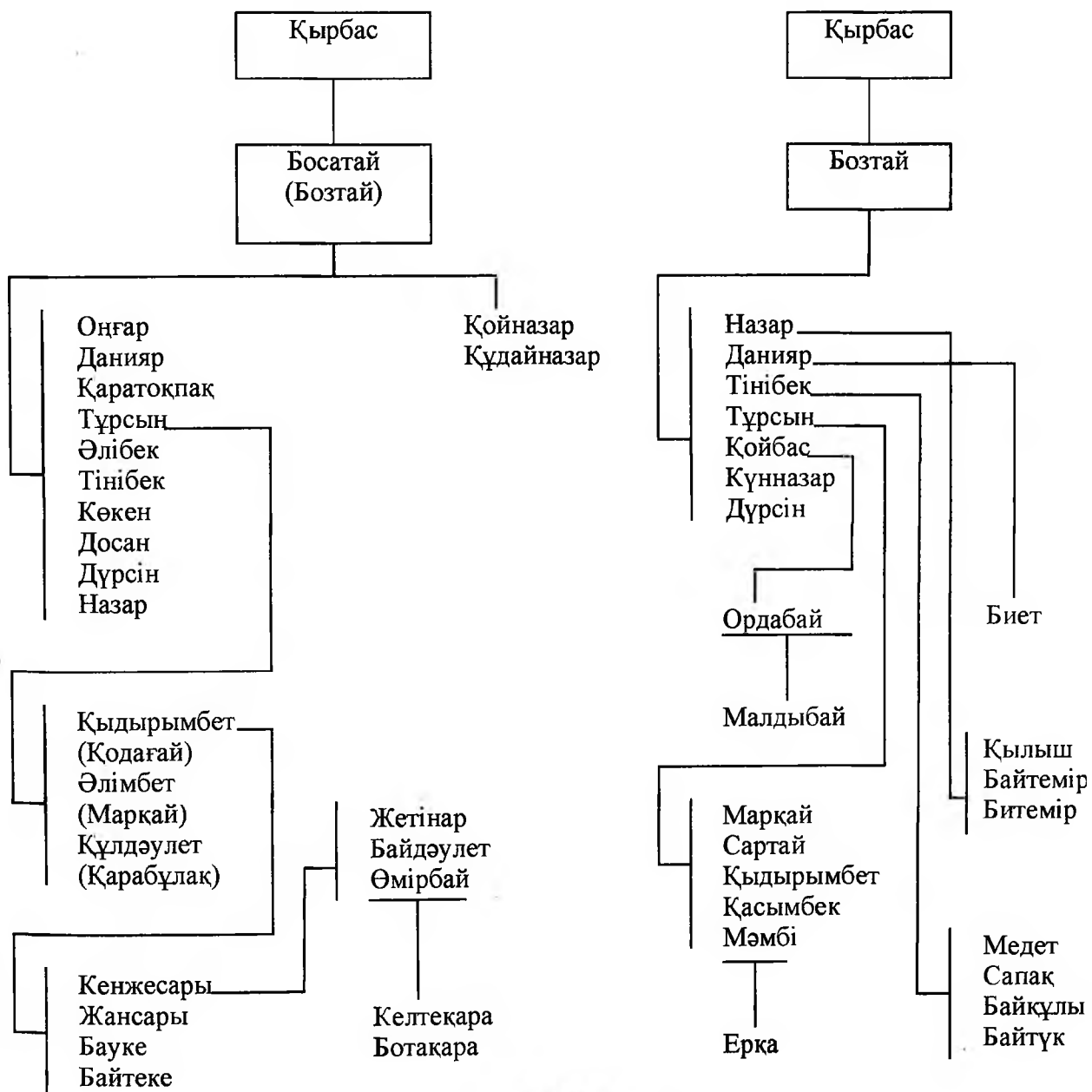
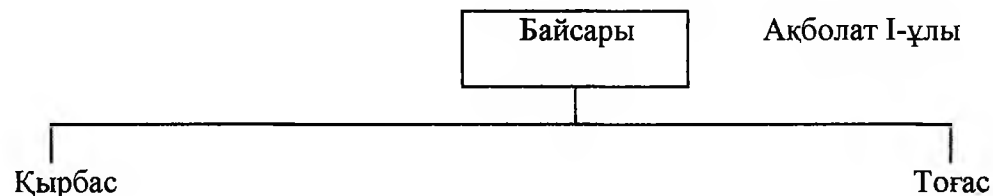
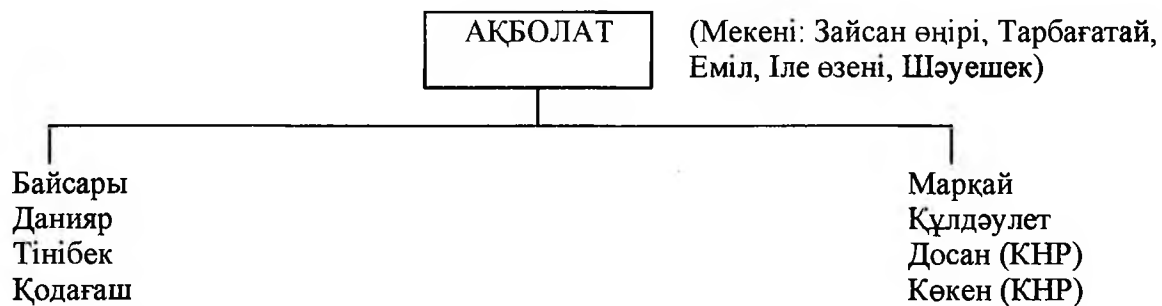

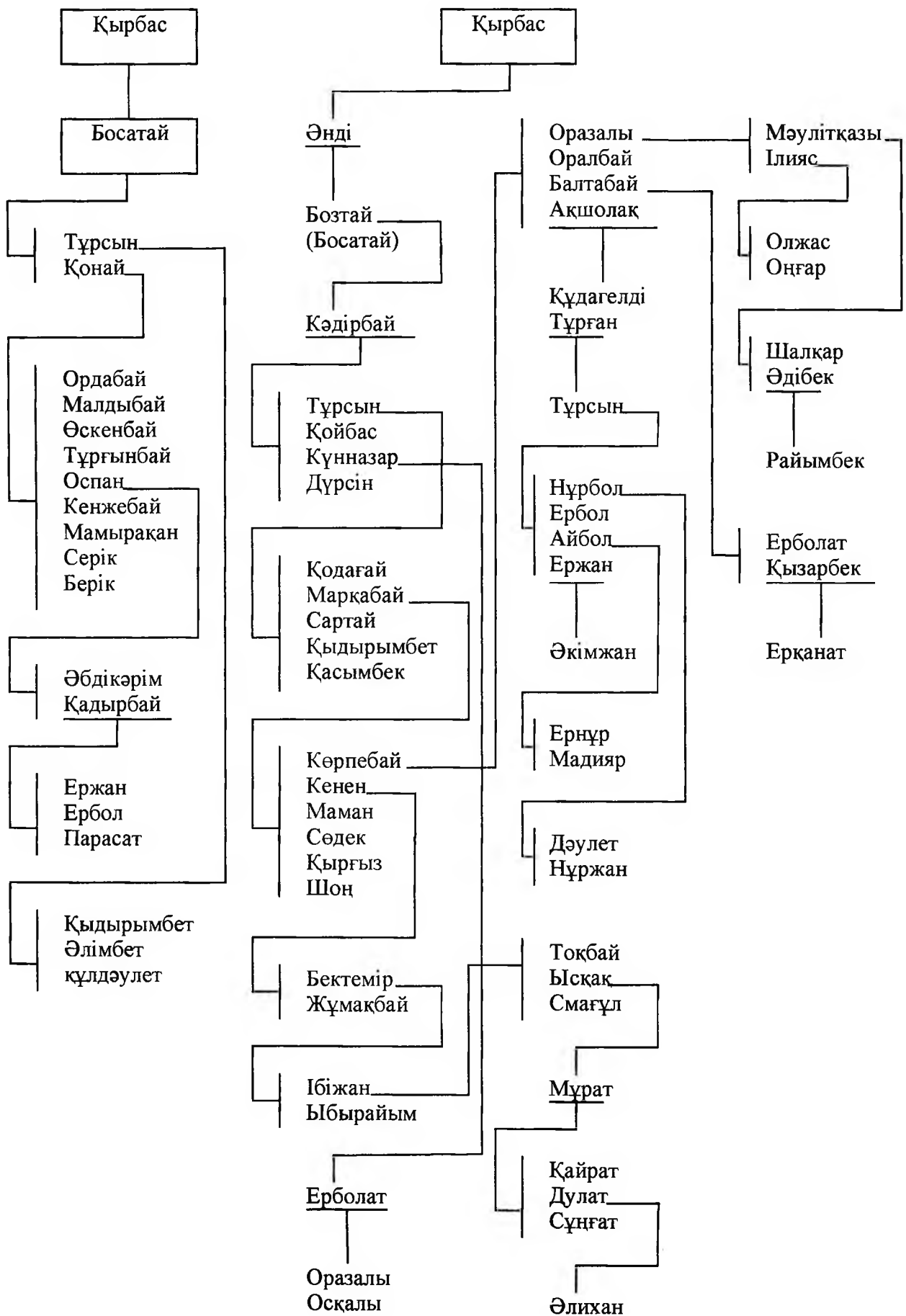

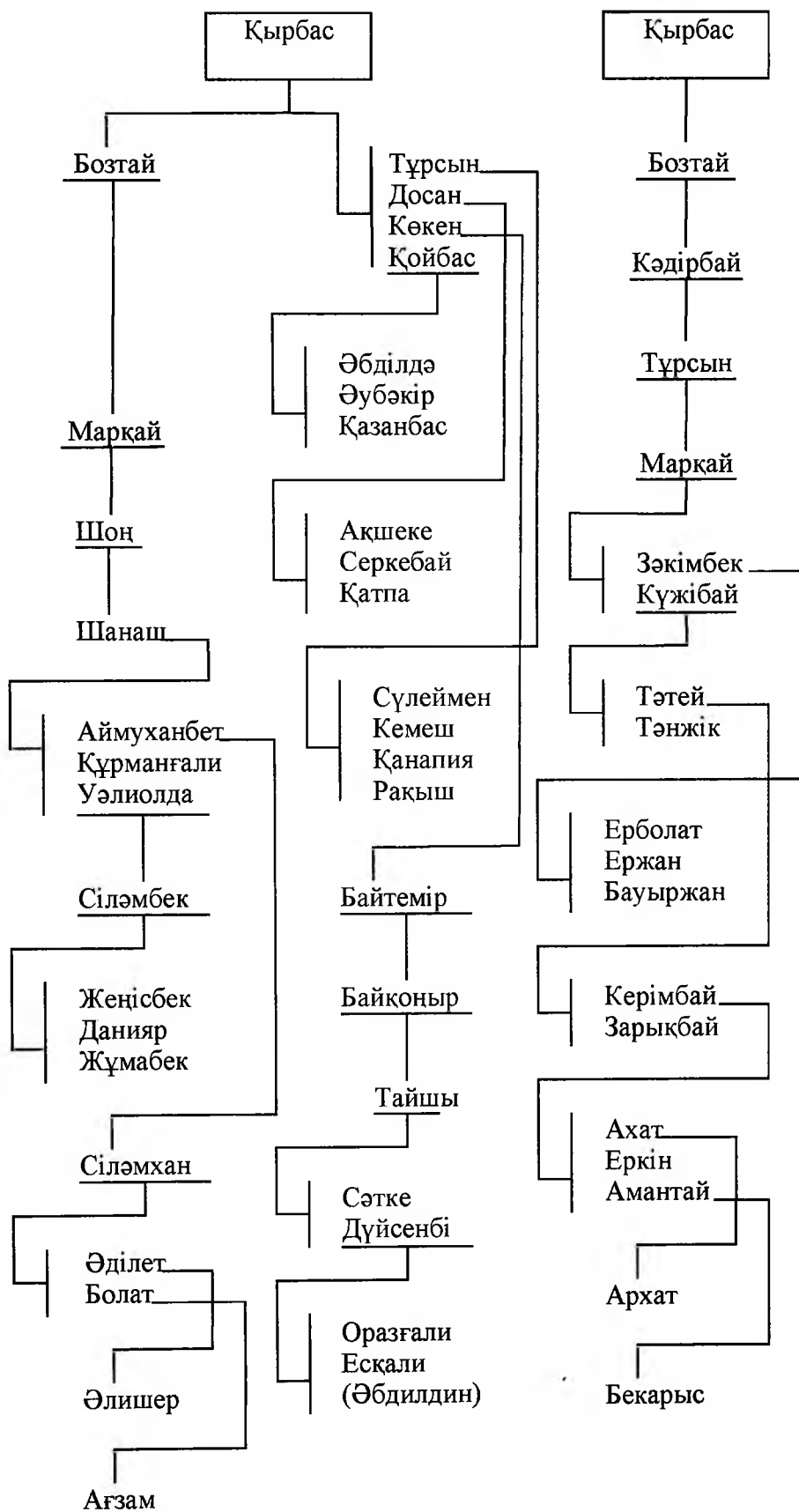

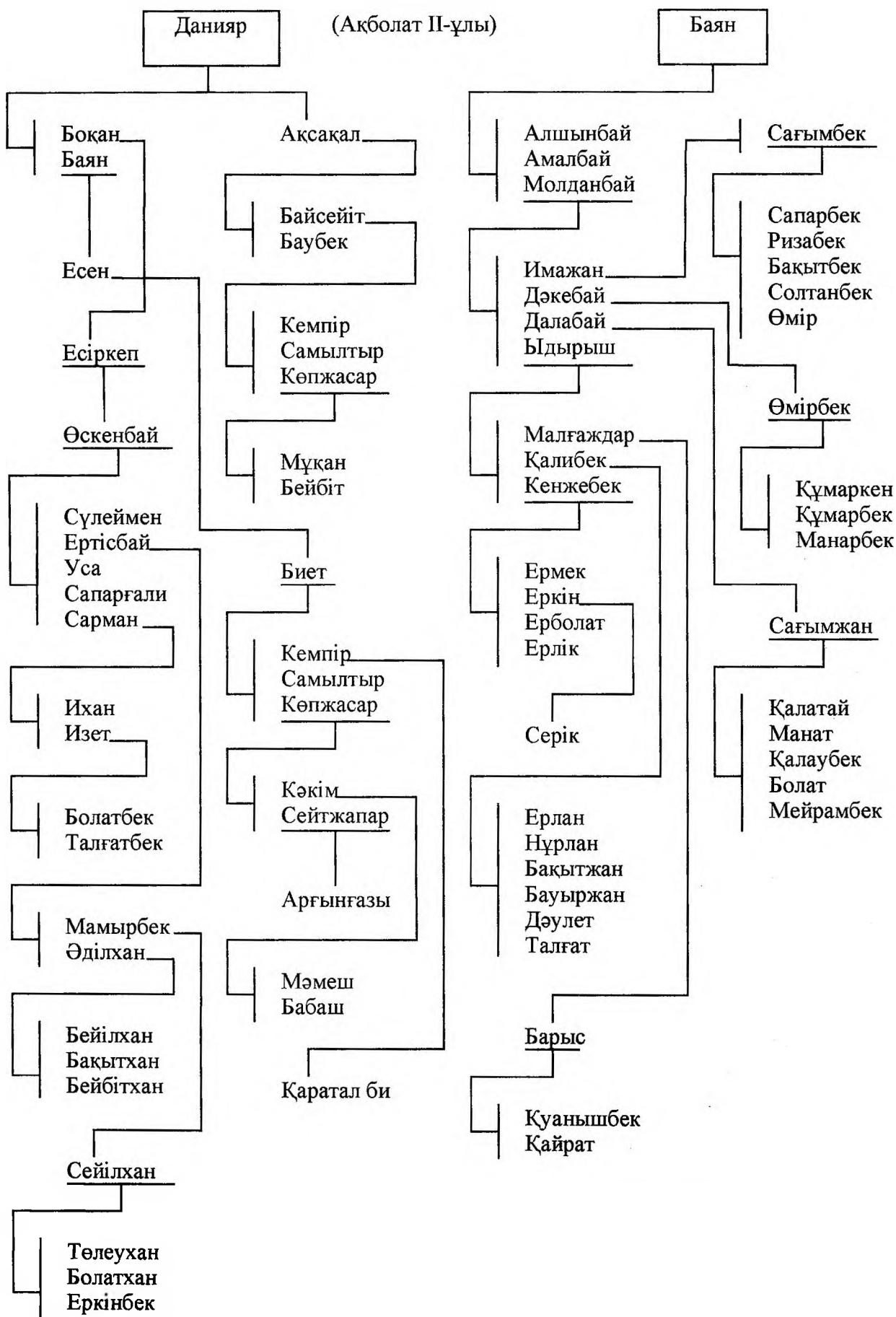

Тінібек

(Ақболат III-ұлы)

Сапақ
Байқұлы
Байтүк

Медет
Сұлтанғұл
Айтуған

Сапақ

Көз

Күлет
Қабылан

Некей
Үсен

Көз

Күлет

Қабылан

Бисымақ

Тәттібай
Қыдырбай

Бегімбай
Алтай
Салбан

Байтүгел
Тайтүгел

Түгелбай
Тоқтасын
Тұрған

Бердіқожа

Бөбеке

Мұхаметқали
Ахметқали
Жақыпқали
Түсіпқали

Райыс
Жапар
Рахымжан
Қуан
Бәкісен

Жанғозы
Телғозы
Жанқұл

Мұхамеди
Омар

Тастанбек

Тастаған

Нұрымханбет

Тұрысбек

Қайырбек
Кебек

Босқынбай

Әскербек
Қабатай

Қожахмет
Ешмұханбет

Жағыпар

Сәмен
Самархан

Әбен

Зақария
Қайса
Жақия

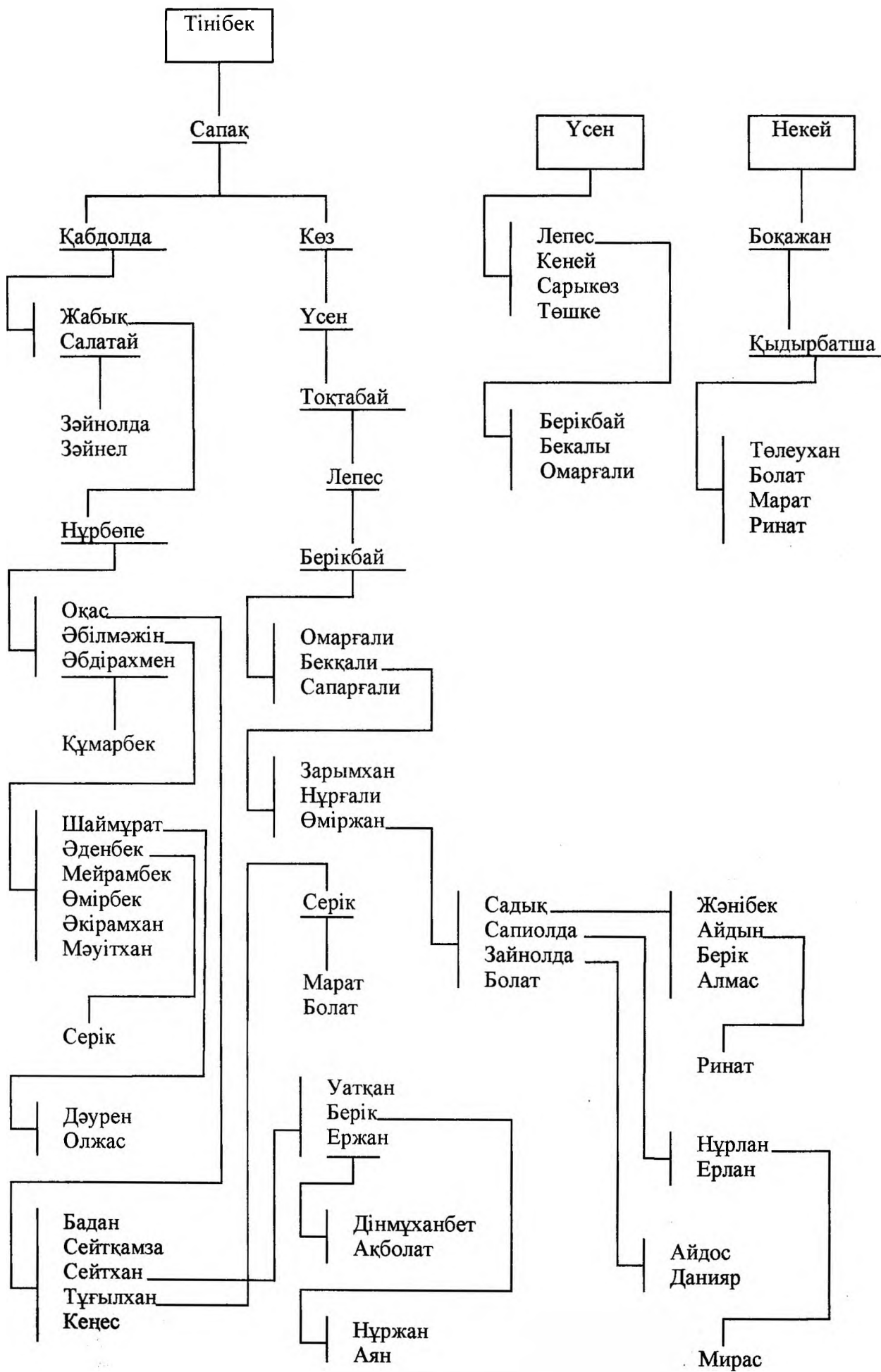
Сұлтанғұл

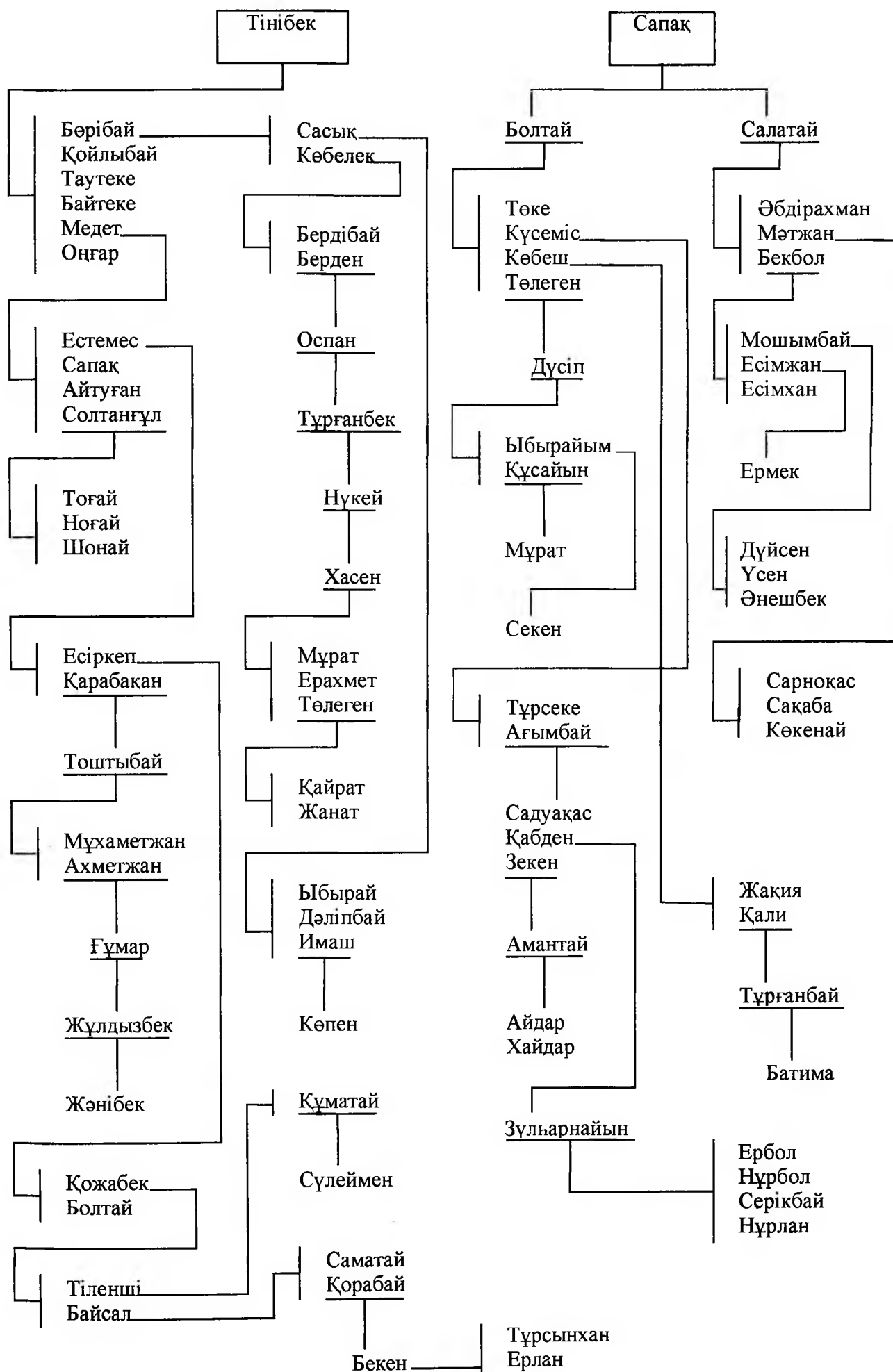
Өмірбек

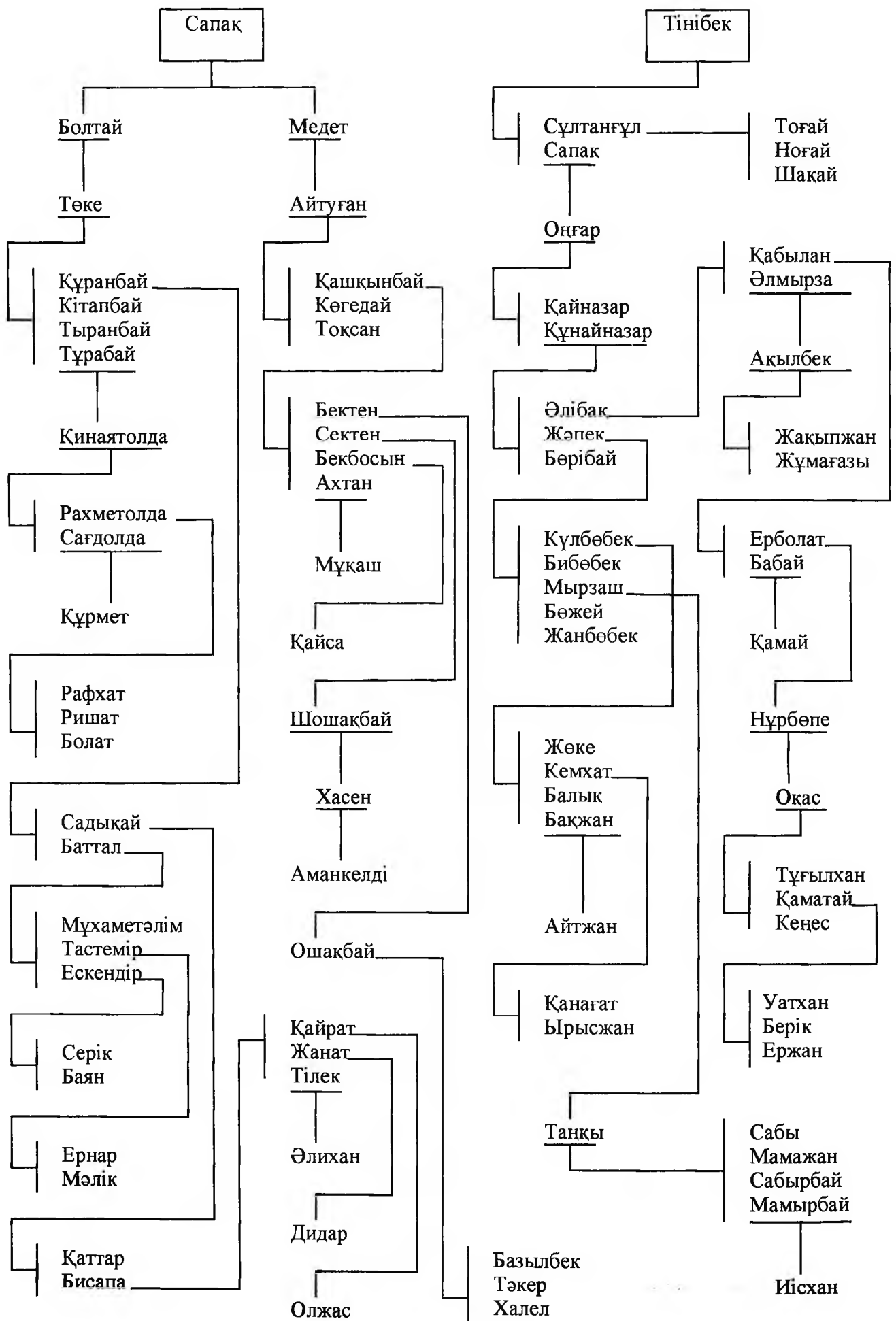
Болат
Мұрат
Марат
Бақытбек
Сарқытбек
Манарбек
Кенжебек

Серғазы

Тоғай
Ноғай
Шоғай

Марқай

(Ақболат 5-ұлы)

Бауке

Байтеке

Бауке

Есенәлі
Қыдырәлі
Байпақ

Шүрек
Мәші
Жарқын

Есенәлі

Асау

Қызғалдақ

Аралбай

Әнке
Сәрсен

Ізғұтты

Ардабай
Ежебай
Мыңбай

Майемер
Токаш
Шодық
Шорабай

Бозан
Құттыбай
Басшыбай
Түселбай

Әшім
Кәрім
Ахметжан

Шойын

Бошай

Жанұзақ

Қаймолда
Қабдолда
Ақзат

Бижан
Байжан

Нұрымханбет
Нұқбай

Қорабай
Қайсалбай

Жабай
Ғайса

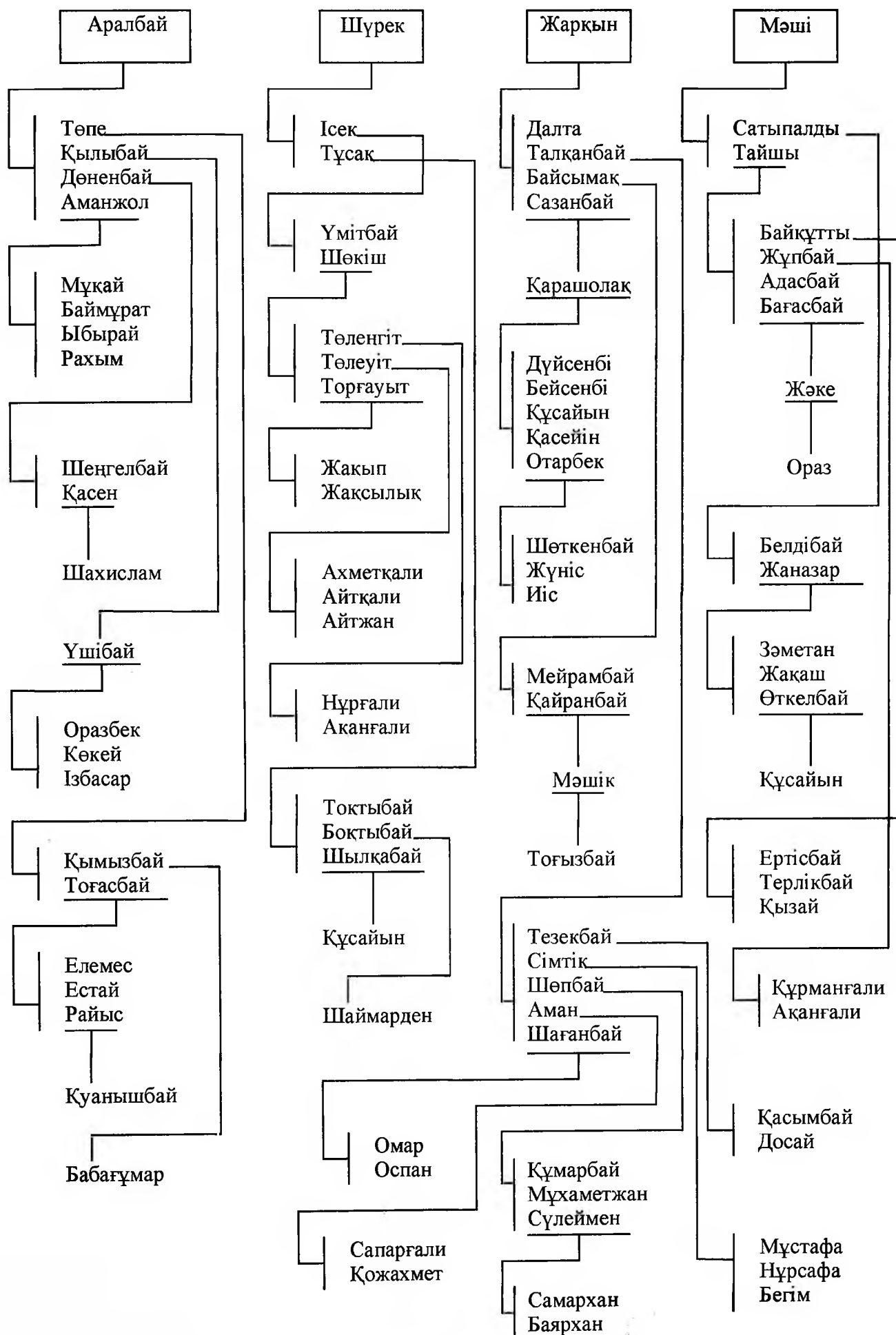
Жәке

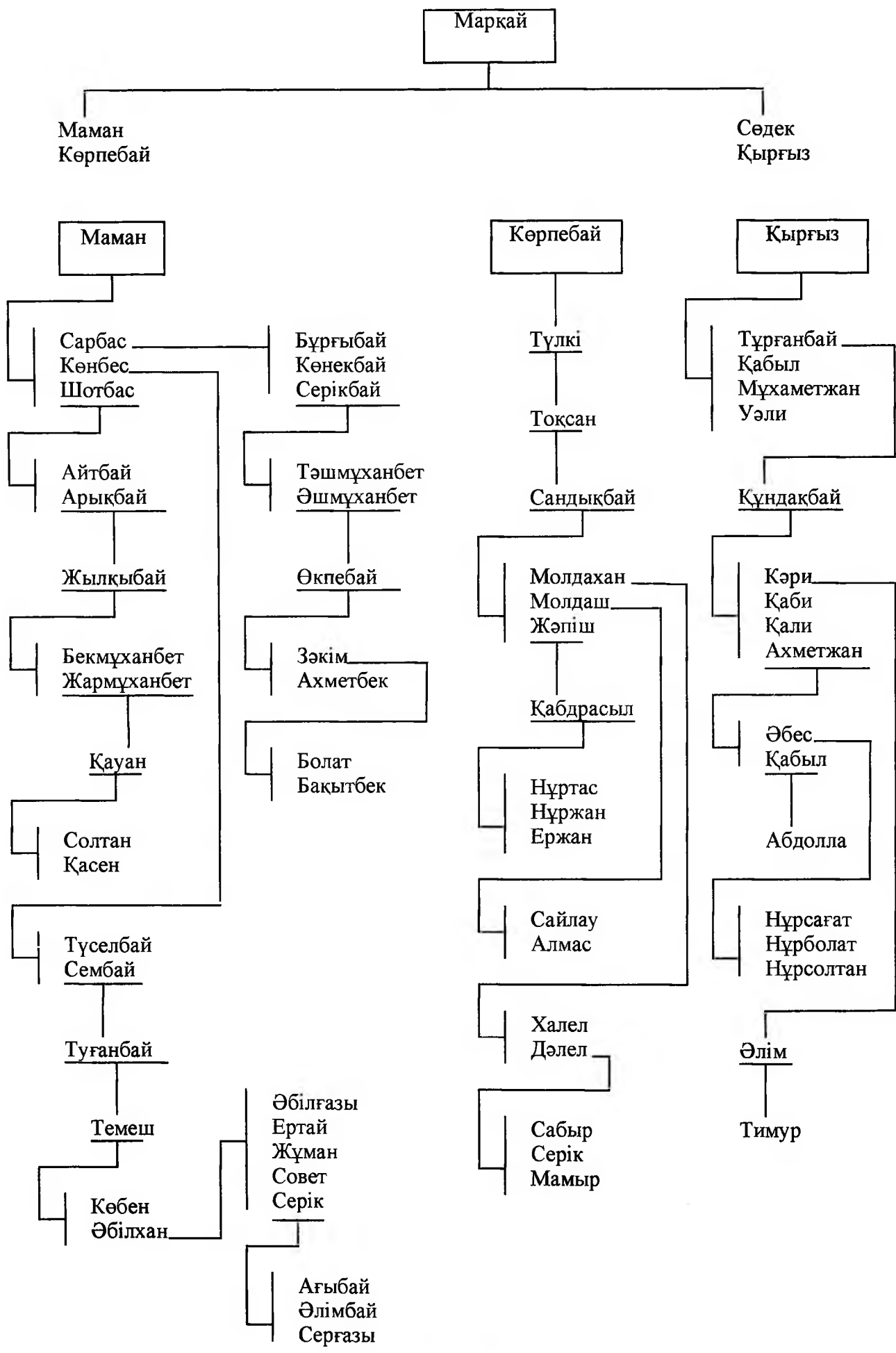
Баймолда

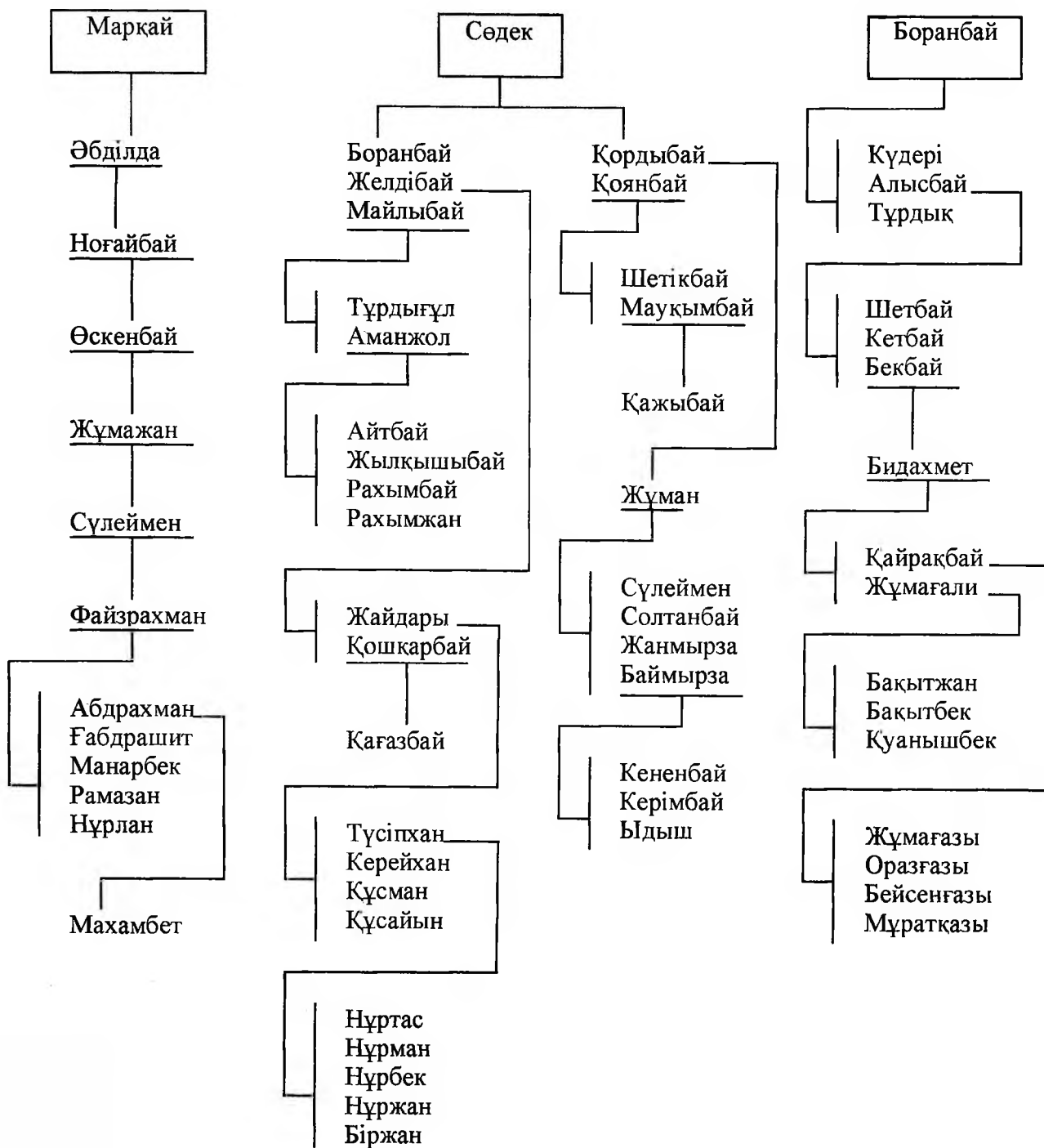
Ділдәбай
Әлімбай

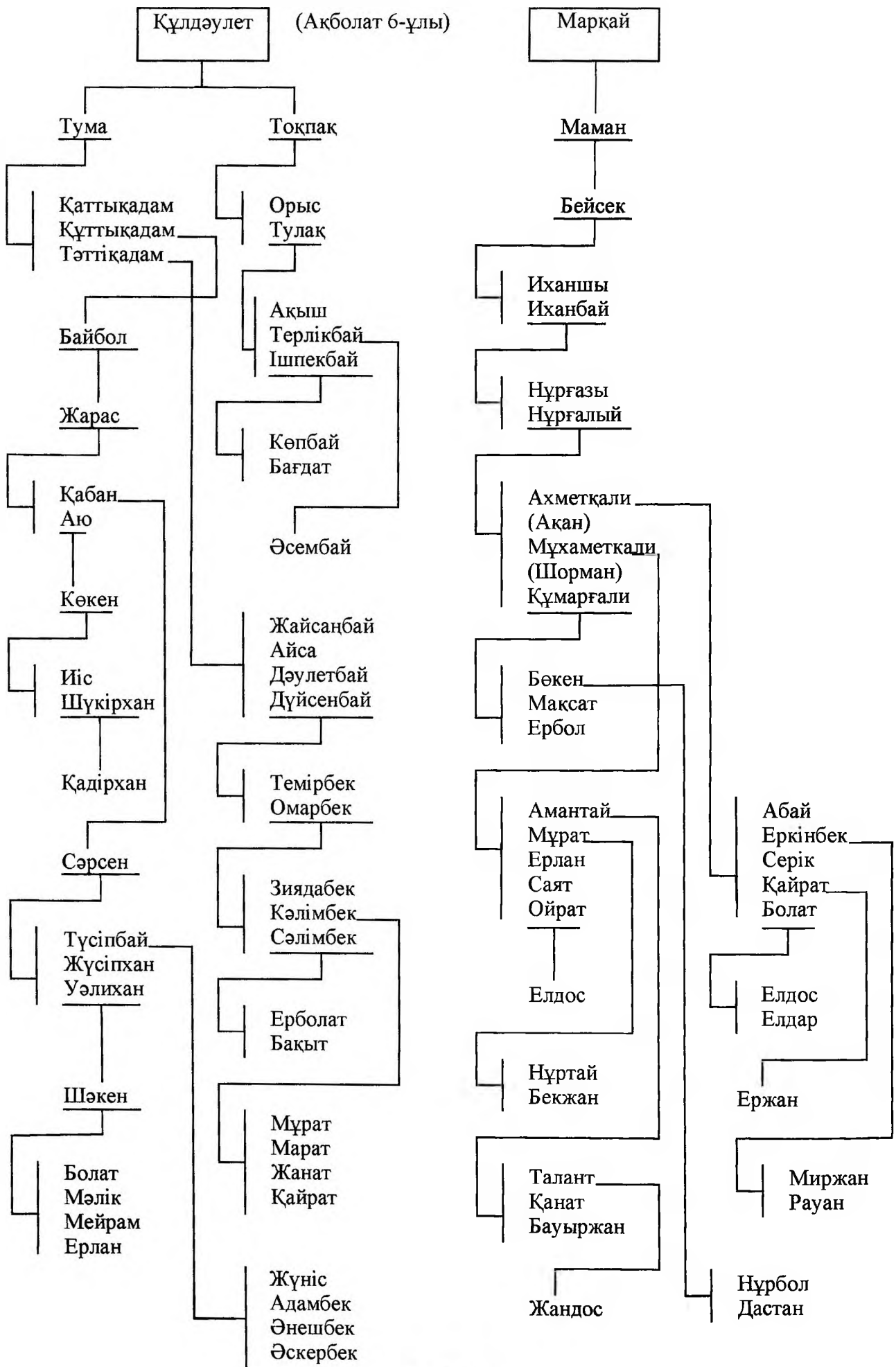
Әуелхан
Оралхан

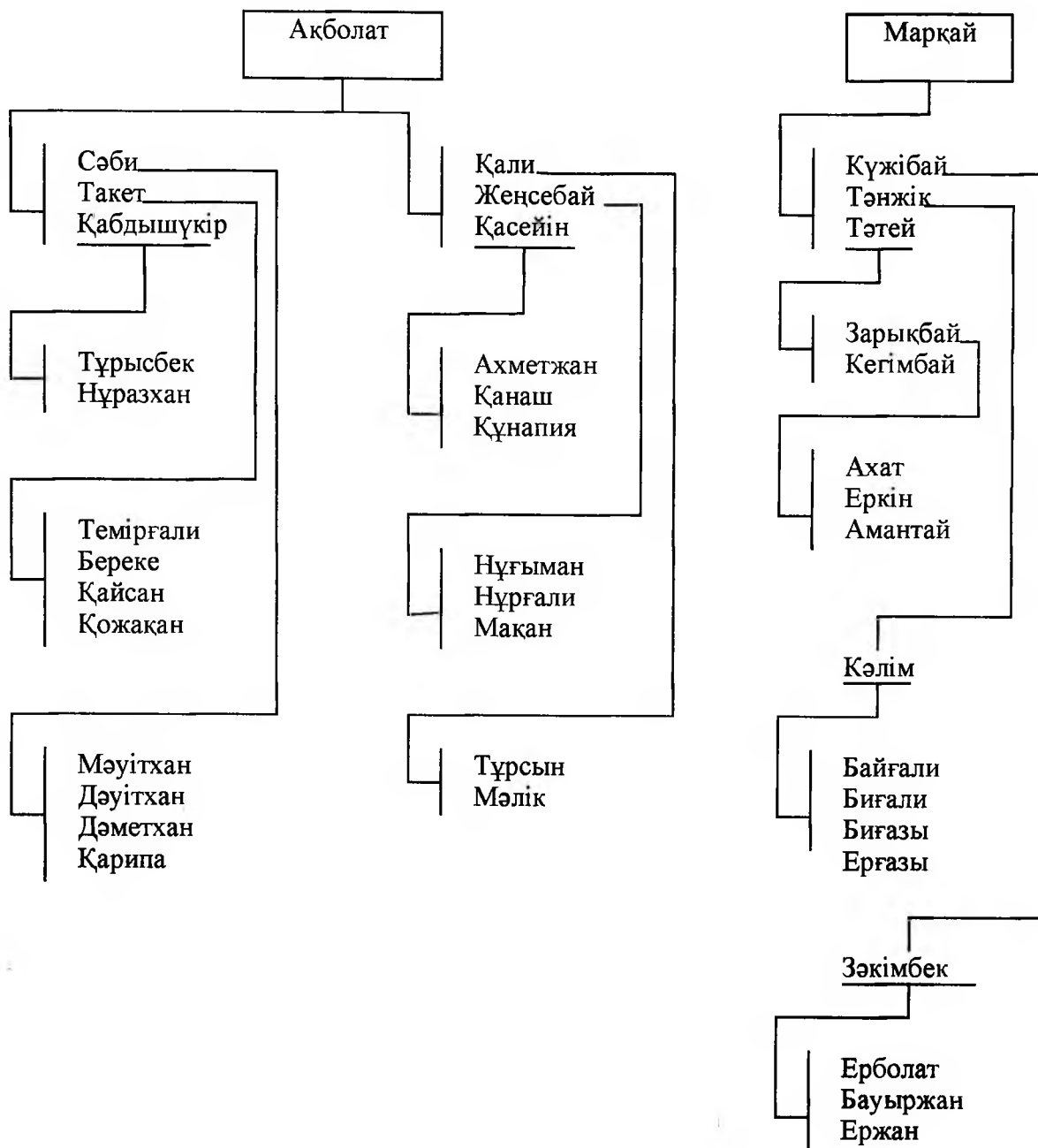
Хабибулла

КІТАП ТУРАЛЫ ОЙЛАР

Бұл кітап сіздің асыл қасиетің,
Біздер үшін сіздің айқын портретің,
Ұл-қызың мен жас буын ұрпағыңа,
Дарысын сіздің алғыр қабілетің.

Оқырман өте құнды мәлімет алар,
Аталарын ұрпақтардың есіне салар.
Әр кімдер әртүрлі айтқан бабалардың,
Аттары бұдан былай тарихта мәңгі қалар.

Оқырмандар бұл кітаптан ғибрат алар,
Келгендей бабалардан жақсы хабар.
Ұрпақ үшін күресіп өмір кешкен,
Ата тегін білген ұрпақтар ойға қалар.

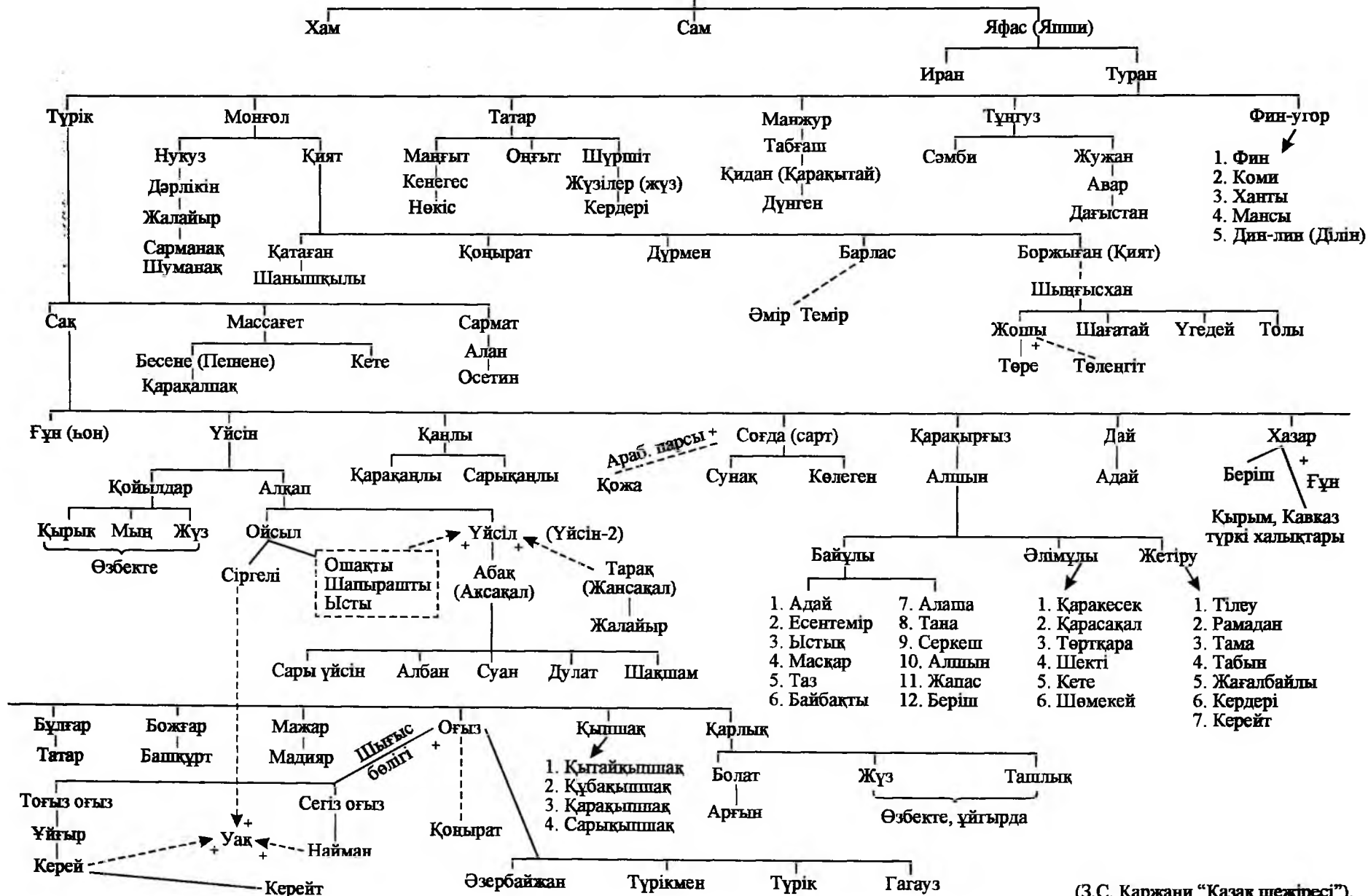
Болыпты ерен ерлер, батырларда,
Әйгілі асқақ ойлы даналарда.
Оларды қазіргі ұрпақ біле бермес,
Осындай тарихи деректер бар балаларға.

Болыпты халқымызда мол керемет,
Бабалар қалдырыпты бізге өсиет.
Солардың қазақтарға ардақтысы,
Жеті атаны түгел білу үлкен міндет.

Санасына құйып ап,
Бабаларын білсін деп,
Жеті атасын – сұраса,
Жатқа айтып берсін – деп.
Ұрпақтарға мирас өнеге
Жазу. Кітап – қалсын деп,
Сөресінде - әр үйдің
Шежіре – дастан болсын – деп.
Білгендерін аянбай,
Күндіз – түні баяндай,
Шежіре жазу оңай ма?
Көп ізденіп, толғанбай!

**Ізгі ниетпен балаларыңыз: Дәмиля, Нүрия, Назым, Інкәр,
Айнұр, Айгерім, Ақбала.**

НҰХ ПАЙҒАМБАР

(З.С. Қаржани "Қазақ шежіресі").

Адам атадан бері қарай

Бізге жеткен шежірелердің көбінде осы күнгі халықтар Адам ата мен Хауа ананың тоғызыншы буыны – Нұх пайғамбардан Таралғандығы айтылады. Нұх пайғамбардан Хам, Сам, Яфес деген үш ұлы таралады. Ғасырлар өте келе, олардың ұрпақтары үлкен үш топқа бөлініп кетеді.

Хамнан Африка, Америка және мұхит жағалауындағы қара түсті халықтар өрбіген.

Самнан Араб, Жұһид (Еврей) халықтары тарайды.

Яфестен Иран, Тұран деген екі бала туады. Иранның ұрпақтарынан қазіргі Иран, Ауған, Юнан, Хинді, Латын, Француз, Неміс, Славян халықтары таралады. Тұранның ұрпақтарынан Қытай, Жапон, Корей, Түрік, Татар – Монгол, Манжұр, Түнғыз (Тунгус), Фин – Угор халықтары өсіп – таралады. Нұх пайғамбардың ұрпақтары өсіп-өне келе, өмір тіршілігі де, тілдері де өзгеріп отырған.

Қазіргі заманда дүние жүзінде үш мыңдай жеке-жеке халықтар өмір сүріп, олар сегіз мыңдай тілде сөйлейді екен.

Демек бүгінгі қазақ халқының тарихы өзінің бастау көзін Нұх → Яфес → Тұран → Түрік → Сак → Гунн кезеңінен бастағаны жөн емес пе? Оқырмандар бұл тайпалардың (халықтардың) пайда болуы, өмір сүруі, әртүрлі тармақтарға бөлінуі ұзақ дәуірдің жемісі екенін ұғынар деп ойлаймыз.

Сол себепті ғұмырнамалық шежіренің басталуы да осы кезеңмен сабақтаса таралғаны жөн болар. Олай болса, біз шежірелерімізді арабтың шығу тегі белгісіз бір сахабасынан (Әннас сахабадан) бастап, әке мен балаға ауыса беретін жүйемен жүргізгенше, ғылыми дәлелденген, әр кезде ғалымдарымыз тұжырымдаған негізге сүйенгеніміз жөн болар деген ойдамыз.

Бұл ретте ғылымға белгілі деректер де бар: Академик Әлкей Марғұлан, атап көрсеткендей, араб жұртына монғол – қыпшақтардың билік құрған кезімен байланысты. Египетке сұлтан болған Бейбарыстың (1260-1279 жылдар), Қалауынның (1279-1290 жылдар) кездерінде жауынгер қыпшақ жұртын арабтарға жақындату мақсатында «бұлардың түп атасы – біз, арабтар» деген пікір таратқан. Осының нәтижесінде: «Түріктердің түп атасы арабтан тарайды», - деген жаңсақ шежіре нұсқасы пайда болған.

Энциклопедист – ғалым Шоқан Уәлиханов: «Қазақтардың ата-тегін арабтан бастау – ойдан шығарылған жалаң әңгіме. Оны бұлай айтудың себебі болған еді», - деп жазады.

«Орта Азия жерін арабтар 712 жылы жаулап алған», - дейді профессор Ә.Қоңыратбаев. Сонда түріктер Әннас сахабадан бұрын пайда болған ескі халық емес пе? Қалайша одан өрбуі мүмкін? – деген дәлелін алға тартады.

С.Мұқанов өзінің «Халық мұрасы» деген кітабында: «Шежіренің бір қатары түрік тілдес халықтың шығу тегін Әннас сахабадан бастайды. Бұл – түркілерді мұсылманшылыққа жақындату мақсатындағы қожалардың ісі», - деп жазады.

Зайыр Сәдібекұлы Қаржани: «Біз (Қазақ) яғни Қас, Сакпыз», - дейді өзінің тарихи зерттеуінде. Онда Қазақ тайпаларының дені заманымыздан

бұрынғы Сақ жұртынан бастау алатыны айталады. Бұл пайымдауын кітапта көрсетілген кестелер арқылы нақтылай түседі.

(Зайыр Сәдібеков «Қазақ шежіресі», Ташкент 1994 ж.)

Біз бесігі – Алтай, тегі – Гунн, Сак, Түрік жұртымыз. Ежелгі Рим, Грек ғалымдары өздерінің ғылыми зерттеулерінде «Жарық Шығыстан түседі» деген екен. Олар адамзат тарихының басталуы, әлемдік өркениет Шығыста пайда болғандығын айтып кеткен.

Шырайлы шығыстың әсем табиғатындай қолайлы, кең өлке жер бетінде жоқ. Алғашқы тірліктің осындай табиғаты бай, тіршілікке қолайлы өңірде басталуына осы табиғи жағдай, табиғи орта себеп болған болар.

Түркілер бұдан 2500 жыл бұрын дыбыстық, әріптік жүйедегі төл жазуын ойлап тапқан. Алфавиттік жазу-дүние жүзі мәдениетінің баға жетпес зор табысы екені белгілі.

Бұл жөнінде тарихшы-ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы «Біздің ата-бабаларымыз он ғасыр ішінде 16 жазу түрін қолданған. Дауысты дыбыстарды пайдаланған жазу үлгісі әлемде түркі жұртында ғана болған. Евразия өңірінде түркі тектес 138 халық бар», - дейді.

(«Е.Қ.» 18.10.2003 жыл)

Қ. Сартқожаұлы түркі жұртының әлемдік өркениетке қосқан үлесін таныта отырып, өзінің осындай ғылыми дәлелді пікірлерін алға тартады.

Тарихы жоқ ел болмайды. Әр ру, әр тайпа өзінің қалыптасу кезеңінде, өз тарихын жасап отырады, өз тарихын қалдырып отырады. Ол тарих тасқа жазылып таңбалана ма, әлде қағазға жазылып қаттала ма, әлде өлең, қиса (дастан) үлгісінде сақтала ма? Әйтеуі бір нұсқамен сақталатыны анық. Егер мұндай белгі қалмаған жағдайда, тарих көшінің көп иірімдерінің қойнауында жаңағы айтқан ірі рулар тарихы, тайпа тарихы жоғалып, дерек табылмай кетуі әбден мүмкін. Жер бетінде өзінің елдік тарихын жоғалтқан халықтар аз емес. Тарихын, тілін, ата тек жүйесін жоғалтқан ел, толық қанды халық санатына қосыла алмайды.

Бірақ Алтай тарихы, Түркі тарихы сайрап жатыр. Шығыс тарихы тас жазуларда, тасқа бейнеленген суреттерде, тас мүсіндерде, (балбал тастар) көне обалар мен қорымдарда, аңыздар мен қисаларда терең сақталған. Алтай - тарихы әлі толық зерттелмеген аймақ. Бұл мәселеде терең зерттеу, ізденіс мезгілі келіп тұрғаны сөзсіз. Жаңа ашылымдар алдағы уақыттың еншісінде демекпіз.

Адам атадан бері карай

Бізге жеткен шежірелердің көбінде осы күнгі халықтар Адам ата мен Хауа ананың тоғызыншы буыны – Нұх пайғамбардан Таралғандығы айтылады. Нұх пайғамбардан Хам, Сам, Яфес деген үш ұлы таралады. Ғасырлар өте келе, олардың ұрпақтары үлкен үш топқа бөлініп кетеді.

Хамнан Африка, Америка және мұхит жағалауындағы кара түсті халықтар өрбіген.

Самнан Араб, Жұһид (Еврей) халықтары тарайды.

Яфестен Иран, Тұран деген екі бала туады. Иранның ұрпақтарынан қазіргі Иран, Ауған, Юнан, Хинді, Латын, Француз, Неміс, Славян халықтары таралады. Тұранның ұрпақтарынан Қытай, Жапон, Корей, Түрік, Татар – Монгол, Манжұр, Тунғыз (Тунгус), Фин – Угор халықтары өсіп – таралады. Нұх пайғамбардың ұрпақтары өсіп-өне келе, өмір тіршілігі де, тілдері де өзгеріп отырған.

Қазіргі заманда дүние жүзінде үш мындай жеке-жеке халықтар өмір сүріп, олар сегіз мындай тілде сөйлейді екен.

Демек бүгінгі қазақ халқының тарихы өзінің бастау көзін Нұх → Яфес → Тұран → Түрік → Сак → Гунн кезеңінен бастағаны жөн емес пе? Оқырмандар бұл тайпалардың (халықтардың) пайда болуы, өмір сүруі, әртүрлі тармақтарға бөлінуі ұзақ дәуірдің жемісі екенін ұғынар деп ойлаймыз.

Сол себепті ғұмырнамалық шежіренің басталуы да осы кезеңмен сабақтаса таралғаны жөн болар. Олай болса, біз шежірелерімізді арабтың шығу тегі белгісіз бір сахабасынан (Әннас сахабадан) бастап, әке мен балаға ауыса беретін жүйемен жүргізгенше, ғылыми дәлелденген, әр кезде ғалымдарымыз тұжырымдаған негізге сүйенгеніміз жөн болар деген ойдамыз.

Бұл ретте ғылымға белгілі деректер де бар: Академик Әлкей Марғұлан, атап көрсеткендей, араб жұртына монғол – қыпшақтардың билік құрған кезімен байланысты. Египетке сұлтан болған Бейбарыстың (1260-1279 жылдар), Қалауынның (1279-1290 жылдар) кездерінде жауынгер қыпшақ жұртын арабтарға жақындату мақсатында «бұлардың түп атасы – біз, арабтар» деген пікір таратқан. Осының нәтижесінде: «Түріктердің түп атасы арабтан тарайды», - деген жаңсақ шежіре нұсқасы пайда болған.

Энциклопедист – ғалым Шоқан Уәлиханов: «Қазақтардың ата-тегін арабтан бастау – ойдан шығарылған жалаң әңгіме. Оны бұлай айтудың себебі болған еді», - деп жазады.

«Орта Азия жерін арабтар 712 жылы жаулап алған», - дейді профессор Ә.Қоңыратбаев. Сонда түріктер Әннас сахабадан бұрын пайда болған ескі халық емес пе? Қалайша одан өрбуі мүмкін? – деген дәлелін алға тартады.

С.Мұқанов өзінің «Халық мұрасы» деген кітабында: «Шежіренің бір қатары түрік тілдес халықтың шығу тегін Әннас сақабадан бастайды. Бұл – түркілерді мұсылманшылыққа жақындату мақсатындағы қожалардың ісі», - деп жазады.

Зайыр Сәдібекұлы Қаржани: «Біз (Қазақ) яғни Қас, Сақпыз», - дейді өзінің тарихи зерттеуінде. Онда Қазақ тайпаларының дені заманымыздан

бұрынғы Сақ жұртынан бастау алатыны айталады. Бұл пайымдауын кітапта көрсетілген кестелер арқылы нақтылай түседі.

(Зайыр Сәдібеков «Қазақ шежіресі», Ташкент 1994 ж.)

Біз бесігі – Алтай, тегі – Гунн, Сак, Түрік жұртымыз. Ежелгі Рим, Грек ғалымдары өздерінің ғылыми зерттеулерінде «Жарық Шығыстан түседі» деген екен. Олар адамзат тарихының басталуы, әлемдік өркениет Шығыста пайда болғандығын айтып кеткен.

Шырайлы шығыстың әсем табиғатындай қолайлы, кең өлке жер бетінде жоқ. Алғашқы тірліктің осындай табиғаты бай, тіршілікке қолайлы өңірде басталуына осы табиғи жағдай, табиғи орта себеп болған болар.

Түркілер бұдан 2500 жыл бұрын дыбыстық, әріптік жүйедегі төл жазуын ойлап тапқан. Алфавиттік жазу-дүние жүзі мәдениетінің баға жетпес зор табысы екені белгілі.

Бұл жөнінде тарихшы-ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы «Біздің ата-бабаларымыз он ғасыр ішінде 16 жазу түрін қолданған. Дауысты дыбыстарды пайдаланған жазу үлгісі әлемде түркі жұртында ғана болған. Евразия өңірінде түркі тектес 138 халық бар», - дейді.

(«Е.Қ.» 18.10.2003 жыл)

Қ. Сартқожаұлы түркі жұртының әлемдік өркениетке қосқан үлесін таныта отырып, өзінің осындай ғылыми дәлелді пікірлерін алға тартады.

Тарихы жоқ ел болмайды. Әр ру, әр тайпа өзінің қалыптасу кезеңінде, өз тарихын жасап отырады, өз тарихын калдырып отырады. Ол тарих тасқа жазылып таңбалана ма, әлде қағазға жазылып қаттала ма, әлде өлең, қиса (дастан) үлгісінде сақтала ма? Әйтеуі бір нұсқамен сақталатыны анық. Егер мұндай белгі қалмаған жағдайда, тарих көшінің көп иірімдерінің қойнауында жаңағы айтқан ірі рулар тарихы, тайпа тарихы жоғалып, дерек табылмай кетуі әбден мүмкін. Жер бетінде өзінің елдік тарихын жоғалтқан халықтар аз емес. Тарихын, тілін, ата тек жүйесін жоғалтқан ел, толық қанды халық санатына қосыла алмайды.

Бірақ Алтай тарихы, Түркі тарихы сайрап жатыр. Шығыс тарихы тас жазуларда, тасқа бейнеленген суреттерде, тас мүсіндерде, (балбал тастар) көне обалар мен қорымдарда, аңыздар мен қисаларда терең сақталған. Алтай - тарихы әлі толық зерттелмеген аймақ. Бұл мәселеде терең зерттеу, ізденіс мезгілі келіп тұрғаны сөзсіз. Жаңа ашылымдар алдағы уақыттың еншісінде демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ш. Құдайбердіұлы «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» – Алматы, 1990.
2. Тауасарұлы Қазбек. «Түп-түқияннан өзіме шейін» – Алматы, 1993.
3. Нығмет Мыңжан. «Қазақтың қысқаша тарихы» – Алматы, 1994.
4. Құрбанғали Хамид. «Тауарих хамса» – Алматы, 1992.
5. Лувсанданзан. «Алтын шежіре» – Алматы, 1998.
6. Кітапбаев Б. Шежіре «Тоғыз таңбалы Найман» – Алматы, 1994.
7. Зайнолла Қайсенов. «Найман шежіресі» – Өскемен, 2001.
8. Қу дауысты Құттыбай би мен Ақтайлақ би шежіресі (Көне қолжазба түрінде).
9. Қойшығара Салғарин. «Көмбе» – Алматы, 1989.
10. Қойшығара Салғарин. «Қазақтың қилы тарихы» – Алматы, 1992.
11. Қойшығара Салғарин. «Мүде хан» – Алматы, 2008.
12. Кан Г.В. «История Казахстана» – Алматы, 2005.
13. Қалибек Данияров. «История алаш» – Алматы, 2006.
14. Мурад Аджи. «Полынь половецкого поля» – Москва, 1994.
15. Лев Гумилев. «Қиял патшалығын іздеу» – Алматы, 1992.
16. Қалибек Алтыбаев. «Атамекен Зайсан» – Өскемен, 2006.
17. Карла Риттера. «Землевъдъніе АЗІИ» – Санкт-Петербург, 1877.
18. Борис Кузьменко. «Ертіс өңірі» – Алматы, 1982.
19. Меңғали Мусин. «Түнекте тұншыққандар» – Өскемен, 1998.
20. Алексеенко Н.В. «Усть-Каменогорск и устькаменогорцы», 1995.
21. Қонаев Д.А. «Өтті дәурен осылай» – Алматы, 1992.
22. Адольф Янушкевич. «Қазақ даласына сапар туралы жазбалар» – Астана, 2003.
23. Черных С.Е. «Одна, но пламенная страсть» – Алматы, 1986.
24. Валерий Михайлов. «Марқакөл» («Маркаколь») – Алматы, 1983.
25. Төлеухан Қоғабаев. «Жақсыдан-Шарғапат» – Өскемен, 2005.
26. Байбатыров Ғалым. «Шежірелі шығыс өңірі» – Өскемен, 2006.
27. Зайыр Сәдібекұлы Қаржани. «Біз (Қазақ) Қас Сақпыз» – Шымкент, Оңтүстік қазақстан Шежіре қоры, 2007.
28. Уахап Қыдырханұлы. «Әттен, Алтай-Марқакөл» – Алматы, Жібек жолы, 2008.
29. «Герои социалистического труда – Казахстанцы» – Алматы, 1969.
30. Тұрсынхан Зәкенұлы. «Көк бөрілердің көз жасы» – Алматы, 2003.
31. Сағди Қапасұлы. «Ел қорғаған Ер Мамай» – Өскемен, 2005.
32. Ғабжалилов Х.М. «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Найман X том.1,2,3-кітап. – Алматы, 2008.
33. ҚазССР қысқаша энциклопедия I, II, III-том. Алматы, 1987.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	4
ОҚЫРМАНҒА АРНАУ.....	5
АТА-ТЕКТИҢ ТАРАЛУЫ.....	6
ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖАЙЛЫ.....	8
Алты арыс, төрт төңірек.....	9
ТОҒЫЗ ТАҢБАЛЫ НАЙМАН.....	14
НАЙМАН БАБА – ҚАЙ КЕЗЕҢНІҢ АДАМЫ?.....	24
НАЙМАН БАТЫРЛАРЫ.....	27
Қаракерей Қабанбай батыр.....	29
Кубас ат.....	31
Көкжарлы Барақ батыр.....	35
Ер Қазымбет.....	37
Баймұрат батыр.....	38
Есенгелді батыр.....	40
Тоғанас батыр.....	40
Тоғанастың тоғыз ұлы.....	42
Мусин Буратай қарияның естелігінен.....	42
Тоғанас батыр жайлы тағы да бір дерек.....	43
Жарылғап батыр.....	44
Жарылғап батыр мен Қант ана.....	45
Белек ауылы.....	45
Башық би.....	46
Башық би мен Көгедай Төре.....	47
Есберді батыр.....	47
Қалмақ бекіністері.....	48
НАЙМАН ТАЙПАСЫНАН ШЫҚҚАН ИГІ ЖАҚСЫЛАР.....	50
Ақтайлақ би.....	51
Ақтанберді жырау, әрі батыр.....	52
Дулат жырау.....	53
Боқатай би.....	54
Сегізбай би.....	55
Жақсыбай би.....	56
ӘБІЛФЕЙІЗ СҰЛТАН.....	58
АЛТАЙ – АТА МЕКЕН.....	64
Гунн заманынан үзік сыр.....	67
Аз сөз Түрік қағанаты жайлы.....	73
АЛТАЙ АЛЫПТАРЫ.....	80
МАРҚАКӨЛ (Ел тарихынан).....	89
«Марқакөл» кеншары жайлы.....	99
«Боран» кеншары.....	100
«Қалжыр» кеншары.....	101
«Қарой» кеншары.....	104
«Горный» кеншары.....	105
«Қаба» кеншары.....	105
Марқакөл ауданы болған кезде ауданда басшылық жасап, жапуапты қызмет атқарған азаматтар.....	106
Марқакөл ауданында 1930-1960 жылдар аралығында жас ұрпақтарға білім беріп, тәлім-тәрбие көрсеткен ұстаздар.....	107

Марқакөл өңірінде 1930-1960 жылдар аралығында халықты діни рәсімдер мен инабаттылыққа тәрбиелеген молдалар.....	110
Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан билер.....	111
Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан балуандар.....	112
Марқа өңіріндегі Қожанбет руынан шыққан қажылар.....	113
Марқакөл шаруашылық округтері.....	113
МАРҚАКӨЛ, ҚАЛЖЫР ӨҢІРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН.....	115
Қиын-Керіш каньондары.....	117
Қалжыр – қатал өзен.....	118
Қалжыр бөгеті.....	121
Аудан өнеркәсібі.....	122
Қара Ертіс өңірі.....	127
АСЫРА СІЛТЕУ КЕЗЕҢІ.....	131
Ақнайман, Өтей оқиғасы.....	132
Көкжотадағы тосқауыл.....	133
Боздақтар тағдыры.....	134
Тағдыр таукыметі.....	135
Нұрсолтан ақын «Сағыныш сазы».....	136
МАРҚАКӨЛ ҚОРЫҒЫ.....	137
МАРҚАКӨЛ.....	141
АЛТАЙ ЖАЙЛЫ АЙТЫЛҒАН АСЫЛ СӨЗДЕР.....	146
Алтай.....	147
Балуантас.....	148
Мың биенің қазынасы.....	148
Алтай жайлы әндер.....	149
Марқакөлім.....	149
Марқаның сұлу қыздары.....	149
Марқакөл.....	150
Өскемен әні.....	150
Ертісім.....	151
ОЙ ТҮЙІН.....	151
АЛДЫҢҒЫ ТОЛҚЫН АҒАЛАР.....	152
АРДАҚ ТҮЛҒАЛАР.....	152
МАРҚА ӨРЕНДЕРІ.....	167
ҚОЖАНБЕТ ЖӘНЕ ТӨРТУЫЛ, РУЛАРЫНЫҢ ШЕЖІРЕСІ.....	191
ТОҒЫЗ ТАҢБАЛЫ НАЙМАН (таңба белгілері).....	192
АРҒЫ ТЕКТИҢ ТАРАЛУЫ.....	193
Жанарыс.....	194
НАЙМАН.....	195
Көкжарлы.....	197
ТЕРІСТАҢБАЛЫ.....	204
БАЛТАЛЫ.....	207
САДЫР.....	210
МАТАЙ.....	211
Қарауыл-Жасак.....	213
ТӨЛЕГЕТАЙ.....	214
ҚОЖАНБЕТ.....	215
Жәлменбет.....	215
АСАУ.....	216
ТАРПАҢ.....	219

Қаракұла.....	225
ШАТАҚ.....	227
Құлыншак.....	231
ЖАРЫЛҒАП.....	232
Шұқын.....	236
ЖӘДПЕР.....	240
Жарылғап.....	246
Аққұлы.....	249
АЙТ.....	250
Тоғыл.....	251
Қазыбай.....	253
Жанкөбек.....	259
Тілеу.....	261
Шолтан.....	263
Шегет.....	265
ЖАНҒОЗЫ.....	267
АБЫЛДЫ.....	276
ТІНКЕ.....	277
ҚҰЛЕКЕ.....	284
АТАҚОЗЫ.....	288
Шоңмұрын.....	289
ШОПА.....	295
Тоқбай.....	296
Құлшығаш.....	300
Қарамен.....	302
Былшық.....	304
Мажа.....	308
МАМЫТ.....	311
СЫРЫНБЕТ.....	315
Жұмағұл.....	316
Топай.....	319
Бекберді.....	322
Көккөз.....	326
Еламан.....	328
Сәдібек.....	333
Ізбасар.....	335
ЕГІЗҚАРА.....	336
Ақсақал.....	337
Байгелді.....	342
Байтелі.....	345
Есберді.....	347
Белеш.....	350
ДӨСЕТ.....	351
Байжігіт.....	352
Марқабай.....	353
ҚАРАМЕН.....	355
Болай.....	355
Тама.....	357
Болай - Тама.....	361
ИТЕЛІ.....	362

Қаумен.....	364
Сәуірбай.....	365
Төлеңгіт.....	366
Кенжалы.....	367
ЖАРБОЛДЫ	368
Байғабыл.....	369
Боздақ.....	371
ЖАНҚАБЫЛ	374
Тілеуқабыл.....	375
ЖАУҒАШТЫ	377
Сүйіндік.....	379
Өтеулі.....	381
Тайкелтір.....	383
Көлібай.....	384
Тәттібай.....	386
Бармақ.....	388
ҚОШҚАР	392
Еспенбет.....	395
Жетіген.....	396
Мәже.....	397
Беке.....	398
Шәбеке.....	400
ШАҒЫРША	401
Меңлібай.....	402
Жарқынбай.....	403
Құттықадам.....	405
Жамбол.....	406
Байқуат.....	409
Күлдір.....	411
Алдақуат.....	413
ТӨЛЕГЕТАЙ	415
Төртуыл.....	415
АНДАБАРАҚ	416
ДӘУЛЕТ	417
Мырзакелді.....	418
Жайық.....	420
Шомақ.....	421
Тебей.....	422
Бажық.....	423
Сартқожа.....	424
Сәкөк.....	426
Теңіз.....	428
Жаманбай.....	429
Бөрен.....	431
Отар.....	433
Солтанкелді.....	434
Олжашы.....	435
ҚАРАТОҚА	439
Арғынбай.....	440
Төлен.....	441

Бәйжігіт.....	441
СЕРІҚАРА.....	443
Жүрне.....	443
Мошқа.....	447
Жұрын.....	448
Жантоқ.....	449
БАЙТЕМІР.....	450
ТӨРТУЫЛ.....	451
ЕСЕНҒҰЛ.....	452
Алақ.....	453
Батпан.....	454
Қоспақ.....	457
Сарманбет.....	461
Жәмеке.....	464
ЕСІМБЕК.....	465
ЖЫЛҚАЙДАР.....	468
Бәйгіс.....	469
Бекбай.....	471
Жәнгіс.....	472
Тілеу.....	473
Жүзбай.....	474
Қашқан.....	476
АЙТУҒАН.....	478
САТЫЙ.....	481
Мұжық.....	482
Тоқтағұл.....	484
Төлебай.....	485
Боралдай.....	488
Шыбынтай.....	489
ҚАРСАЛ-ШАҚ.....	490
Дос.....	491
КҰДАГЕЛ.....	493
Тастемір.....	494
Базарбай.....	495
Еламан.....	498
Шмат.....	499
ТАЙЛАҚ.....	500
Жансары.....	501
Кәдірбай.....	502
Мендібай.....	503
Қоңақай.....	507
Машан.....	508
Жиенай.....	510
ТҰЗАҚШЫ.....	511
Сарғалдақ.....	511
Атабай.....	512
Талас.....	513
Амалдық.....	515
Қаржаубай.....	516
Қонырбай.....	516

Жәнібек.....	518
Көккөз.....	520
МАЯ.....	521
Дәдени.....	522
Қашқынбай.....	523
Сақау.....	524
Құланбай.....	525
Көбеген.....	526
Есіркеп.....	527
Аралбай.....	529
Тасыбай.....	529
Көшпес.....	530
Жақау.....	531
АҚБОЛАТ.....	533
Қырбас.....	534
Данияр.....	536
Тінібек.....	537
Сапак.....	539
Қодағай.....	541
Марқай.....	542
Құлдәулет.....	546
КІТАП ТУРАЛЫ ОЙЛАР.....	548
Нұх пайғамбар.....	549
Адам атадан бері қарай.....	550
Пайдаланған әдебиеттер.....	552
Мазмұны.....	553

Мешелева Макен

**Қарт Алтай
Аясында
Ару Марқа**

Редактор *Степанова Е. В.*
Корректор *Мешелева М.*
Көркемдеуші *Рыбина О.С.*
Компьютерде беттеген *Темирханова Р.Б.*

Басуға 26.04.2010 қол қойылды.
Тапсырыс 127, пішімі 60x84/8 офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Есепті баспа табағы 28,6.
Таралымы 300 дана.

«Шығыс Полиграф» баспаханасы.
Өскемен қаласы, Ворошилов көшесі, 156 үй
Тел. 8 (7232) 78-36-78

